مێژووی ئەدەبی کوردی

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی ڕۆشنبیری

*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسەر: بەدران ئەحمەد حەبیب

* * *

ناوونیشان:
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، گەڕەکی خانزاد، هەولێر
س. پ. ژمارە: ١
www.araspublisher.com

مێژووی ئەدەبی کوردی

ئەم بەرهەمە هێنانەدی پرۆژەی نووسینەوەی

مێژووی ئەدەبی کوردییە لە سەرەتاوە

تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم

بەرگی چوارەم

نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم
و
سەرەتای سەدەی بیستەم
١٨٥١ - ١٩١٤

دوکتۆر مارف خەزنەدار

کتێب: مێژووی ئەدەبی کوردی – بەرگی چوارەم
دانانی: د. مارف خەزنەدار
بڵاوکراوەی ئاراس– ژمارە: ٣٠٠
دەرهێنانی هونەری: ئاراس ئەکرەم + حاجی دلاوەر صادق
دەرهێنانی بەرگ: ئاراس ئەکرەم
پیت لێدان: تریسکە ئەحمەد
سەرپەرشتیی چاپ: ئاوڕەحمانی حاجی مەحموود
چاپی یەکەم، هەولێر– ٢٠٠٤
تیرێژ: ١٦٠٠ دانە
هەموو مافێکی بۆ خاوەنی پارێزراوە
لە کتێبخانەی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی ڕۆشنبیری و هونەر لە هەولێر ژمارە (٢٧٩)ی ساڵی ٢٠٠٤ی دراوەتێ

پێشەکی

ئەم بەرگە تۆماری ڕۆژگارێکی یەکجار گرنگە لە مێژووی نەتەوەی کورد، ماوەی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم تا جەنگی یەکەمی گێتی (١٩١٤). لەو ڕۆژگارەدا بیری نیشتمانپەروەری و پراکتیککردنی سیاسەت لە پێناوی کوردایەتی هەموو کوردستانی گرتبووەوە، کەچی بزووتنەوەی ئەدەبی و ڕۆشنبیری لە سلێمانی و هەرێم و ناوچەکانی گۆرانزەمین وێنەی سامانی نەتەوایەتی هەموو کورد بوو، چونکە لە باکووری کوردستانی نزیک نێوەندی دەسەڵاتی عوسمانی ڕینیسانسەکەی جزیری و خانی کزبوونی پێوە دیار بوو و باشووری کوردستان جێی ئەوی گرتبووەوە.

ئەم دیاردەیە کارێکی ئاساییە لە هەموو ڕۆژگارێک و لە هەموو وڵاتێکدا چونکە بەزۆری بزووتنەوەی ئەدەبی لە ناو هەر میللەتێکدا لە جێگەیێکی دیاریکراودا پەیدا دەبێ و پەرە دەستێنێ، وەک پایتەخت یا ئەو نێوەندەی دەسەڵاتی دەوڵەتی تێدایە. ئەمە و گرنگیی ماوەی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم لەبەر ئەوەیە چونکە لە سەرەتای پەیدابوونی ئەدەبی کوردییەوە بەرهەمی ئەو ئەدەبە شیعر بووە تا سەرەتای سەدەی بیستەم وەکو لە سەرانسەری ئەو چوار بەرگەدا دەردەکەوێ کە تا ئێستا بڵاوکراونەتەوە.

لە دوو بەرگی داهاتوودا واتە ئەدەبی کوردی لە جەنگی یەکەمی گێتییەوە تا سەرەتای چارەکی دوایی سەدەی بیستەم ١٩٧٥ لەگەڵ بەردەوامبوونی داهێنانی شیعری پەخشانی کوردی دەوری گرنگی بینیوە، لە هەندێ گۆشە و مەبەسی ئەدەبیدا ڕۆڵی لە شیعریش زیاتر بووە.

لێرەدا پێویستە چەند ڕاستییێک لە بابەت ئەو چوار بەرگەوە ڕوون بکرێتەوە بۆ ئەوەی خوێنەر و خوێندەوار زیاتر کەڵکی لێ وەربگرن:

١- لە سەرەتای پرۆژەکەوە بڕیار وا بوو نموونەی شیعری دیالێکتەکانی زمانی کوردی وەکو خۆیان بمێننەوە بەتایبەتی بەرهەمی شیعری کرمانجی باکوور و گۆران، لە پاشانا بڕیار وا بوو هەندێ لە بەڵگەکانی دیالێکتی گۆرانی واتاکانیان لێک بدرێتەوە، لە هەندێ جێی ئەم کتێبەدا بڕیارەکە جێبەجێ کراوە، لە هەندێ جێگەی دیکە پشتگوێ خراوە. لە پاشانا وا بەباش زانرا هەموو بەڵگەکان وەکو خۆیان بنووسرێنەوە و بەزمانی نووسینی ئەم کتێبە واتایان لێک نەدرێتەوە. دیارە ئەوەی کراویشە قازانجی هەیە و زیانی نییە.

٢- ژیان و بەرهەمی شاعیران بەپێی سەردەمی ژیانیان پیشان دراون، لەمەشدا بایەخدان بەساڵی لە دایکبوونیان بووە بەبنچ و بناوان نەوەک مردنیان، بەڵام لەگەڵ

ئەوەشدا دەبوو لەو بەشانەی باس لە بزووتنەوەی ئەدەبی لە شاری کۆیە و شیعری شاعیرە کەم ناسراوەکان کراوە شاعیرەکانیان دیسانەوە لەسەر ئەم دەستووره ڕیز بکرێن واتە لە ڕێزکردنە بنچینەییەکە بچێتە دەرەوە.

٣- کۆمەڵێک شاعیر لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا لە ناوەوەن شیعریان کەمە، بەڵام وا ڕێک دەکەوێ تاکە شیعرێک یا زیاتر لە شاکاری ئەدەبی بژمێررێ، بۆ ئەوەی مێژووی ئەدەب لەم شیعرانە بێ بەش نەبێ بەشێکی تایبەتیان بۆ تەرخان کرا، واتە بەکورتی پیشاندانی مێژووی ژیانی شاعیرەکان و تۆمارکردنی ئەو شیعرە یا قەسیدەیەی بەنموونەیێکی جوانی ئەدەبی دەژمێررێ.

٤- وەک ئاشکرایە لە بەرگی دووەم و سێیەمی ئەم کتێبە تەنیا بایەخ بەشاعیرانی کورد و بەرهەمیان دراوە، چونکە مەسەلەکە خۆی ئەمە دەخوازێ. ئەوە ئاشکرایە بەرهەمی ئەدەبی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لە ڕۆژگارانی کۆنەوە تا سەدەی نۆزدەم تەنیا شیعر بووە، لەبەر ئەوە ماوە نەبووە باس لە پەخشان بکرێ.

٥- لە بەرگەکانی داهاتوودا ڕووی ڕاستی ئەدەبی کوردی تەنیا لە ژیان و بەرهەمی شاعیراندا ناکەوێتە بەرچاو، بەڵکو ژیان و بەرهەمی نووسەرانی وتاری هونەری و چیرۆک و ڕۆمان و بابەتەکانی دیکەی پەخشانیش دەگرێتەوە. هەروەها بەشێکی زۆر تەرخان دەکرێ بۆ دیاردەی ڕەنگدانەوەی ڕووداوە گرنگەکانی گێتی جگە لە تەنگوچەڵەمە و گیروگرفتی کۆمەڵایەتی و هەست و نەستی ناوەوەی مرۆڤ.

ئەدەبی کوردی لە سەدەی بیستەمدا بەگشتی لە پێناوی هێنانەدی ئامانجی «کوردایەتی» بووە. ئێمە بەهیچ جۆرێ ئیستێتیکای کاری ئەدەبی و هونەری بەئیدیۆلۆجییەت ناگۆڕینەوە، لە دروشم ناگەڕێین، بەڵکو عەودالی قسەی جوانین. بەتایبەتی هونەرمەندی دەست ڕەنگین قەرەنی جەمیل وێنەی هەموو شاعیرانی ئەم بەرگەشی پێشکێش کردم. بەم هۆیەوە پێویستە ئەو ڕاستییە ڕوون بکرێتەوە هەندێ لە شاعیرانی لەم بەرگەدا باسیان لێوەکراوە، وەکو میرمحەمەد سالحی نیعمەتوڵڵاهی و عەبدوڵڵا بەگی ئەدەب و تاهیر بەگی جاف وێنەی فۆتۆگرافییان لەبەردەستدا هەیە، بەڵام وا بەباش زانرا بۆ ئەوانیش وێنەی هێلکاری بکێشرێ و وێنە فۆتۆگرافییەکانیان لەگەڵ هێلکارییەکانی ئەم بەرگە لە چاپی دووەمی «مێژووی ئەدەبی کوردی» بەسەریەکەوە بڵاو بکرێنەوە.

سوپاسی هەموو ئەو کەسانە دەکەم کە هانیان داوم یا دەستی یارمەتییان بۆ درێژ کردووم بۆ بەئەنجام گەیاندنی ئەم پرۆژەیە.

هەولێر: مەڵبەندی ڕووناکی   مارف خەزنەدار

بەشی یەکەم

بەکورتی مێژووی هەرێمە جوگرافییەکانی باشووری کوردستان و بڵاوبوونەوەی ڕینیسانسی ئەدەبی لە هەموو ناوچەکاندا

مێژووی سیاسی هەرێمە جوگرافیاکانی

باشووری کوردستان

کارێکی سروشتی بوو ئەو بزووتنەوە ئەدەبییەی لە شاری سلێمانی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم سەری هەڵدا لە دواییدا لە ناو هەموو هەرێم و ناوچەکانی کوردستانی باشوور بڵاو ببێتەوە. وەکو ئاشکرایە ئەم ناوچانە لە ڕووی دیالێکتی زمانی کوردییەوە تێکەڵاوە و لە دیالێکتەکانی کرمانجی خواروو و گۆرانی پێکهاتوون، بەتایبەتی لای باشووری ئەو ناوچانەی میللەتی کورد لە میللەتانی دیکەی وەک فارس و عەرەب نزیک دەبنەوە.

بەپێی ناوچە جوگرافی و میرنشینە مێژووییەکانی کورد، باشووری کوردستان لە چوار هەرێمی گەورە پێکهاتووە: بابان و گەرمیان، ئەردەلان، موکریان، سۆران.

بەکورتی پیشاندانی مێژووی ئەو میرنشینانە لە ڕووی سیاسی و بەڕێوەبردنەوە کارێکی پێویستە بۆ تێگەیشتنی ئەو زەمینەیەی بووە بەهۆی سەرهەڵدانی بزووتنەوەی ئەدەبی و پێشکەوتنی ڕۆشنبیری و خوێندەواری لە کۆمەڵی کوردەواری لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا.

میرنشینی سلێمانی و ناوچەی گەرمیان

لە بابەت میرنشینی بابانەوە لە سلێمانی زانیاری پێویست لە بەرگی سێیەمی ئەم کتێبەدا خراوەتە ڕوو، هەرچی ناوچەی گەرمیانیشە لەم ماوەیەدا باسی لێوە دەکرێ.

زاراوەی گەرمیان لە کوردستانی باشووردا خاکێکی پان و بەرینە، شاری کەرکووک نێوەندێکە هەموو تیرە و هۆز و عەشرەتی کوردانی گۆرانی ئەم وڵاتە کۆ دەکاتەوە. لە ڕووی مێژووییەوە ئەم ناوچانە مەڵبەندی گۆراننشینی کوردانی کوردستانی باشوور بووە.

یەکێ لە ئەدگارە هەرە گرنگەکانی خەڵکی ئەم ناوە ئەوەیە دیالێکتی گۆرانیی زمانی کوردی زمانی ڕۆژانە و ئەدەبیاتی کلاسیکییان بووە، جگە لەوە لە ڕووی کۆمەڵایەتی و نەریتی ئەتنۆگرافییەوە دیارە ئەدگاری تایبەتی خۆیانیان هەیە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەم لە دوای گواستنەوەی پایتەختی میرنشینی بابان لە قەڵاچوڵانەوە بۆ شاری سلێمانی کە وەک پایتەختێک ئیبراهیم پاشا بابان بناغەی لێ دا، ناوچەی گەرمیانی کەرکووک لە ڕووی زمانەوە کەوتە ژێر کاریگەری دیالێکتی کرمانجی باشوور کە زمانی ڕەسمی قسەکردن و ئەدەبیاتی کوردی بوو. بەم جۆرە لەگەڵ دامەزراندنی میرنشینی بابان لە دوا ساڵانی سەدەی هەژدەم لە سلێمانی دیالێکتی گۆرانی لە ڕووی پراکتیکەوە کەوتە ژێر زەبری دیالێکتی کرمانجی باشوور. لێرەدا لە پێشانا بازاڕی سلێمانی لە دواییدا بازاڕی کەرکووک کاریگەرییان بەهێز بوو بۆ کزبوون یان لەناوچوونی دیالێکتی گۆرانی لە شارەکاندا، ئینجا پەرەسەندن و بڵاوبوونەوەی دیالێکتی کرمانجی باشوور.

تا ئێستا ئەم دیاردەیە دوو سەدەی خایاندووە، بەڵام هێشتا دیالێکتی گۆرانی لە ناو خەڵکی گوند و لادێکاندا ماوەتەوە، هەروەها ئەدەبی کوردیش بەم دیالێکتە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆ وزەی تێدا ماوە، بەڵام ڕۆژ لە دوای ڕۆژ کزتر دەبێ و دیالێکتی کرمانجی باشوور جێگەی دەگرێتەوە.

میرنشینی ئەردەلان

خاکی ئەردەلانی کۆن تەنیا لە ناو لاپەڕەکانی کتێبی مێژوو و لەسەر نەخشە جوگرافییە مێژووییەکاندا ماوەتەوە، لە سەردەمی ئێستادا کەوتۆتە وڵاتی ئێرانەوە. ئەم ناوچەیە بەشێکە لە ئوستانی پێنجەم بەڕەسمی ئوستانی کوردستان، یا ئوستانی کوردستان و کرماشانی پێ دەڵێن. ئەو ئوستانەی ئێستا ناوی کوردستانە هەموو کوردستانی ئێرانی نەگرتۆتەوە، بەڵکو تەنیا خاکی ئەردەلانی کۆن کە شارستانەکانی سنە و سەقز و بێجاڕ نێوەندی کۆنی میرنشینی ئەردەلان بوون. ئەم شارستانانە بەپێی نەخشەی کوردستانی باشوور دەکەونە لای باشووری ڕۆژهەڵاتییەوە. جێگەی ئەم ناوچەیە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا، لە ڕۆژهەڵاتدا شارستانی هەمەدانە، لە ڕۆژئاوادا ناوچەی سلێمانییە (بابان لە کوردستانی عێراقدا)، لە باکووردا ناوچەی مەهابادە (موکریان)، لە باشووردا شارستانی کرماشانە.

شارستانی سنە بریتییە لە هەشت یەکەی بەڕێوەبردن:

سنە، پاوە، دیواندەرە، ڕەزاب، ڕەوانسەر، قوڕوە، کامیاران، مەریوان. وە شارستانی سەقز بریتییە لە دوو یەکەی بەڕێوەبردن: سەقز، بانە. شارستانی بێجاڕ بریتییە لە یەک یەکەی بەڕێوەبردن.

ئەم ناوچەیەی سنووری جوگرافی دیاری کرا خاکی مێژوویی میرنشینی ئەردەلانی کۆن بووە. خەڵکی ئەم ناوچەیە بەدیالێکتی کرمانجی باشووری زمانی کوردی قسە دەکەن، بەڵام هەر لە ناو ئەم ناوچەیەدا لە هەندێ شوێن دیالێکتی گۆرانی لە ناوەوەیە، ئەو دیالێکتە زمانی ڕەسمی ئەردەلانییەکان و ئەدەبی کوردی بوو تا ڕووخانی میرنشین لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا.

میرنشینی ئەردەلان مێژووی کۆنی هەیە، لە سەدەی دوازدەمینی مەسیحی دامەزراوە. لەم بابەتەوە شەرەفخانی بدلیسی لە «شەرەفنامە»دا گەلێ زانیاری بەنرخ دەدا بەدەستەوە، وەکو ئەوەی دامەزرێنەری ئەم میرنشینە بابا ئەردەلان بووە و یەکێکە لە تیرەی گۆران.

ئەم دەوڵەتەی ئەردەلان حەوت سەدە بەردەوام بوو. لە زۆربەی ژیانی سیاسیدا سەربەخۆ بووە، یا وەکو ئۆتۆنۆمی دەکەوتە ناو ئێران و هەندێ جاریش سەر بەدەوڵەتی عوسمانی دەبوو. کوردناس ڤاسیلی نیکیتین لەسەر ئەو باوەڕەیە تا ئێستا خەڵکی ئەم ناوچەیە یادی چاکەی کردەوەکانی خوسرەو خانی کوڕی ئەمانوڵڵا خان دەکەنەوە، میرنشینی ئەردەلان پارێزگاری سەربەخۆیی فەرمانڕەوای دەوڵەتی کردبوو، لەگەڵ ئێراندا وەک سوێندخۆر وابوو نەک ژێردەست.

خۆگرتن و پەرەسەندنی ئەم میرنشینە بەڕاستی لە کلۆڵ بەگ کوڕی بابا ئەردەلانەوە دەست پێ دەکا. لە دەوروبەری ئەم میرە سەرانە لە هەولێر وەردەگیرا چونکە ناوچەی سۆرانی لە بن دەست بوو. لەم ماوەیەدا ئەردەلانییەکان هاوسێی بەهێزیان نەبوو، لەبەر ئەوە سەردەمی فەرمانڕەوایی خدر بەگ کوڕی کلۆڵ بەگ و ئەلیاس بەگ کوڕی خدر بەگ دەوری هێمنی و ئاسوودەیی ئەم میرنشینە بوو، بەڵام ئەمە زۆری نەخایاند لە سەرەتای سەدەی چواردەم جەلائیرییەکان هەڵسان، میرە بێ هێز و بێ تواناکەی ئەردەلان خدر بەگ کوڕی ئەلیاس بەگ بەشی باکووری ڕۆژئاوای ئەردەلانی دایە ئەوان، بەڵام ئەمانە لەمە زیاتر بۆیان نەکرا جێگەی دیکە داگیر بکەن. لە دوای ئەمە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی مەئموون بەگ لە سەدەی پازدەمدا بەشی باکووری ئەردەلانی خستەوە سەر وڵات، بەم هۆیەوە زێی گەورە (زێی بادینان) بوو بەسنووری باکووری ئەم وڵاتە، هەروەها قەڵای ڕواندزیشی گرت و ئۆردوگای لێ دامەزراند. ڕۆژهەڵاتناس لۆنگریک لەسەر ئەو باوەڕەیە

لەم ماوەیەدا هیچ میرنشینێک لە میرنشینەکانی هەرێمە جیاوازەکانی کوردستان لەگەڵ ئەردەلاندا لە پێشکەوتنی کولتووری نەتەوایەتی و شێوازی فەرمانڕەوایی شاهانە بەراوورد ناکرێ.لە دوای جەنگی چالدیران (١٥١٤)، گەلێ لە میرنشینەکانی کورد کەوتنە ناو خاکی دەوڵەتی عوسمانییەوە، بەڵام میرنشینی ئەردەلان بەناو هێشتا هەر سەر بەئێران بوو. ئەردەلانییەکان هێزێکی ئەوتۆیان هەبوو تورکی عوسمانی نەیاندەتوانی زەفەریان پێ ببەن، بۆیە لە دەوروبەری بیکە بەگ کوڕی مەئموون بەگ کە هاوچەرخی سوڵتان سلێمانی قانوونی (١٥٢٠-١٥٦٦م) بوو، هێشتا سەر بەئێران بوو. ئەم میرە دووبارە سنووری فراوان کردەوە تا گەیشتە زێی بچووک (زێی کۆیە) و هەورامان و شارەزوور و قەرەداغ و کفری و کەرکووکیشی خستە سەر وڵاتی خۆی. ئەمە زۆری نەخایاند چونکە عوسمانییەکان هەرگیز خۆیان مەڵاس دابوو بۆ ئەوەی هەلیان بۆ هەڵبکەوێ و خاکی ئەردەلان داگیر بکەن، کەچی ئەردەلانییەکان هەر چۆنێ بووبێ سوودیان لە ئێران وەردەگرت بەتایبەتی لە ناکۆکی نێوان عوسمانی و عەجەم.

خان ئەحمەد خانی ئەردەلان لە ساڵی ١٦٠٥م هێرشی بردە سەر عەشرەتەکانی موکریان و وڵاتی داگیر کرد، هەروەها قەڵای ڕواندز و ئامێدیشی گرت، لە پاشانا کۆیە و هەریریشی خستە سەر خاکی ئەردەلان. ئەم خانە دووربین بوو، وەکو دەردەکەوێ دەستی بۆ ئەو میرنشینانە درێژ نەدەکرد کە ڕاستەوخۆ لە ژێر دەسەڵاتی عوسمانییان بوون، بەڵکو هێرشی دەبردە سەر میرنشینە ناوچەییەکانی کورد. دیارە ئەمەش بۆ ئەوە بوو لە لایێک ئەمارەتە کوردەکان یەک بخا و بەهێزیان بکا و لە لایێکی دیکەشەوە عوسمانییان دڵنیا بکا کە نایەوێ بچێتە جەنگەوە لەگەڵیاندا. لە ئەنجامی ئەمە لە دەوروبەری فەرمانڕەوایی خان ئەحمەد خاندا خاکی ئەردەلان گەلێ فراوان بوو، لە ڕۆژئاوای ئامێدییەوە دەستی پێ دەکرد تا سنووری کرماشان و هەمەدان، لە لوڕستانەوە تا ورمێ، بەم جۆرە هەموو میرنشینی سۆرانیشی داگیر کرد.

فراوانبوونی خاکی ئەردەلان مەترسییێکی زۆری خستە ناو دڵی عوسمانییەکانەوە، لەبەر ئەوە کەوتنە خۆ بەپڕوپاگەندە و هەڵخەڵەتاندنی میرنشینە کوردییەکانی دیکەی هاوسێی ئەردەلانییەکان، وەکو میرنشینەکانی بادینان و سۆران. ئەمانە لەگەڵ عوسمانییان قۆڵیان لێ هەڵکرد دژی ئەردەلانییەکان و عەجەم، سەرەک وەزیران (سەدری ئەعزەم)ی عوسمانی خۆی سوپاسالاری هێرشەکە بوو. جیاوازی ئایینزایی گەلێ سوودی بۆی هەبوو، بەوەی هەندێ لە میرەکانی کورد و فەرمانبەرەکانی عەجەم سوننی بوون و

زیاتر بەعوسمانی دەشکانەوە، یارمەتی عوسمانیانیان دا لەم هێرشەدا. لەگەڵ ئەوەی تورکی عوسمانی سەرکەوتن، هەتا گەیشتنە شاری هەمەدانیش لەساڵی ١٦٣٠م، بەڵام ئەحمەد خانی ئەردەلان توانی ویلایەتی شارەزوور لە عوسمانییان وەربگرێتەوە.

لە ماوەی ئەم تەنگوچەڵەمەیەدا سلێمان خانی ئەردەلان بوو بەمیر. لەولاشەوە تازە میرنشینی بابان خەریک بوو دروست دەبوو لە ناوچەی سلێمانی، لە ڕۆژئاوای ئەردەلان. میرنشینی بابان سوودی لە بێ هێزی و دواکەوتوویی ئەردەلان وەرگرت، بۆیە سلێمان بەگی بابان لە ساڵی ١٦٩٤ بەسەر ئەردەلانی دادا و گەلێ لە ناوچەکانی داگیر کرد، بەڵام زۆری نەخایاند بەهۆی یارمەتی عەجەمەوە ئەم ناوچانەیان لە بابانەکان وەرگرتەوە.

لە سەدەی هەژدەهەمیندا بابانەکان زۆر بەهێزبوون، ئەمە بووە هۆی مەترسی و سەغڵەتبوونی ئەردەلانییەکان، لەم ڕۆژگارەدا ترسی گەورەی بابانەکان ئەوان بوون. خانە پاشای کوڕی بەکر بەگ یەکێک بوو لە میرە بەهێزەکانی بابان، لە ساڵی ١٧٢١م لە قەڵاچۆلان بنچینەی میرنشینی بەهێزی بابانی دامەزراند و پەلاماری دایە هاوسێی ڕۆژهەڵاتی کە ئەردەلان بوو، لە ئەنجامدا داگیری کرد و خۆی بوو بەسەرۆکی، بەڵام ئەم داگیرکردنە زۆر بڕی نەکرد، وا بوو لە ساڵی ١٧٣٠م نادر قولی بابانەکانی لە خاکی ئەردەلاندا دەرکرد.

بەڕاستی سنوورێکی خەت کێشراوی هێمن لە نێوان میرنشینە کوردییەکاندا نەبوو، بەهۆی سیاسەتی داگیرکردن کە هەردوو دەوڵەتە گەورەکەی ڕۆم و عەجەم لەسەری دەڕۆیشتن. ئەمەو تورکی عوسمانی و عەجەمیش هەمیشە کوردیان بەکار دەهێنا بۆ جێبەجێکردنی تەنگوچەڵەمەی ناوەوەی خۆیان. وەکو ئاشکرایە گەورەترین گیروگرفتیان لە ڕووی سیاسییەوە لە خاکی ئێراندا لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەمدا ئەو خەباتە بەهێزە بوو لە نێوان کەریم خانی زەند و قاجارییەکاندا، بۆیە کەریم خان بابانەکانی بەلای خۆیدا ڕاکێشا و ئەردەلانییەکانیش سەر بەقاجارەکان بوون، لە ئەنجامی ئەمە بابانەکان هێرشیان بردە سەر ئەردەلان بەیاریدەی کەریم خان داگیریان کرد. ئەم دووبەرەکییە بوو بەهۆی شڕبوونی خاکی کوردەواری، جگە لەوەی والی بەغدای تورکیش بەبێ وچان دەستی دەخستە ناو سیاسەتی ناوەوەی ئەم میرنشینانە.

لەگەڵ نزیکبوونەوەی سەدەی نۆزدەم لە ساڵی ١٨٠٠ ئەمانوڵڵا خانی ئەردەلانی لە جێگەی خوسرەو خانی گەورەی باوکی دانیشت، فەرمانڕەوایی ئەم میرە دڵسۆزە تا ساڵی ١٨٢٥م.ی خایاند، ماوەی چارەکە سەدەیێک لە فەرمانڕەوایی ئەم میرە هێندەی شەش

حەوت سەدە لە فەرمانڕەوایی ئەردەلانەکان بۆ مێژووی ئەم میرنشینە گرنگ بوو. ئەمانوڵڵا خان یەکێکە لە میرە بەناوبانگ و دڵسۆزی نەتەوەی خۆی و شانازی مێژووی ڕابردوو وەک نیکیتین دەڵێ ئەمانوڵڵا یەکێک بوو لە خانە دیار و بەدیمەنەکانی چارەکی یەکەمی سەدەی نۆزدەم، هەوڵی دەدا شارە بچووکەکەی سنە وەکو پایتەختی مەملەکەتێکی گەورە بخاتە ڕوو.

ئەم میرە بەچاوێکی وردبین تەماشای زانست و ئەدەبی دەکرد، بارەگای والی جێگەی شاعیر و نووسەر و زانایان بوو، لە بابەت ئاوەدانکردنەوەوە پێشکەوتوو بوو. ناوچەکانی ئەردەلان بەتایبەتی شاری سنە ئێستاش لە هەموو شتێکدا مێژووی ئەردەلانەکان دەگێڕێتەوە، کۆشک و تەلار و مزگەوتە جوانەکانی وێنەی ئەندازیاری هونەری بەرزی ڕۆژهەڵات دەنوێنن. مزگەوتەکانی دارولئیحسان و دارولئەمان و حاجیر خاتوون و زۆری دیکە گەلێ زانا و شاعیر و نووسەری گەورەی کوردیان پێ گەیاندووە و گەلێ دەسنووسی ئەدەبی و ڕۆشنبیرییان تێدا نووسراوەتەوە.

لە دوای مردنی ئەمانوڵڵا خان خوسرەو خانی کوڕی لە جێگەی دانیشت، ئەم والییە دە ساڵ فەرمانڕەوایی کرد، لە دەوروبەری فەرمانڕەوایی ئەم والییە ئەردەلان بوو بەنێوەندێکی گرنگ و گەورەی شیعر و ئەدەب، والی خۆی شاعیرێکی ناسراو بوو، خێزانی بەڕێزی ماە شەرەف خانمی کوردستانی ناوبانگی بەهەموو لایێک بڵاو بووبووەوە وەک شاعیر و مێژوونووس. نازناوی شیعری «مەستوورە» بوو.

لە پاش مردنی خوسرەو خان و دانیشتنی ڕەزا قولی خان لە جێگەی دەوری ئاژاوە دەستی پێ کرد لە نێوان والییانی ئەردەلان خۆیان، تا ساڵی ١٨٦٧ ئەم ئاژاوەیە بەردەوام بوو، لەو کاتەی ئەمانوڵڵا خانی دووەم فەرمانڕەوا بوو. لەو ساڵەدا ناسرەدین شا تەخت و تاراجی ئەم بنەماڵەی لەناوبرد، فەرهاد میرزای مامی بەفەرمانڕەوا دانا لە خاکی ئەردەلاندا.

لەم بەشەی کوردستاندا پیشەسازی هونەری ورد و پێشکەوتوو بووە، وەکو دروستکردنی خەنجەر و خشڵی ژنان و قوتووی جوانی خانمان لە زیو و مەعدەنی دیکە. دەسکردی شەترەنج قوتووی جیگەرە لە دار و مەعدەن جێگەی دیاری هەبوو، مافوور و بەرماڵی سنە لە هەموو ئێراندا ناوی هەبوو. ئەو بەرهەمە پیشەسازییانە لە دەرەوەی هەرێم ڕەواجیان هەیە.

خەڵکی کورد بەڕێزەوە ناوی میرنشینی ئەردەلان دەبەن، چونکە ئەم میرنشینە یەکێک

بوو لە میرنشینە هەرە گرنگەکان بەدرێژایی مێژوو لە خاکی کوردستاندا دامەزران و لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم کۆتاییبیان هات.

میرنشینی موکریان

شاری سابلاغ (ئێستا مەهاباد) نێوەندی خاکی موکریانە، لە جوگرافیای ئێراندا شارستانی مەهابادی پێ دەڵێن. ئەمە پارچەیێکە لە ئوستانی سێیەم و چوارەم کە ناوی ڕەسمی ئوستانی ئازربێجانە. لە لای ڕۆژهەڵاتدا سنووری لەگەڵ شارستانی مەراغەدایە، لە لای ڕۆژئاوا سنووری لەگەڵ عێراق دایە (ناوچەی سۆران - هەولێر) لە باوکووردا دەریاچەی ڕەزائییەیە، لە باشووردا ئوستانی پێنجەم (کوردستان - خاکی ئەردەلان).

شارستانی مەهاباد لە ڕووی بەڕێوەبردنەوە لە سێ بەش پێک هاتووە، نێوەندی مەهاباد، بەخشی بۆکان، بەخشی سەردەشت. ئەم ناوچانە لە ئێران ڕۆژئاوای ئازربێجانی پێ دەڵێن، تەنیا ئەم شارستانە لە ڕووی قەومی و زمانی کوردییەوە (دیالێکتی کرمانجی خواروو) کورد نین، بەڵکو هەموو خاکی موکریان، یاخود ئەو کوردانەی بەدیالێکتی کرمانجی باشوور دەدوێن خاکیان لەم پارچە زەوییە فراوانترە کە ناوی نراوە شارستانی مەهاباد. لە شارستانەکانی دیکەی ئازربێجانی ئێراندا کورد هەیە: لە بەخشی میاندواو لە شارستانی مەراغە، کەوتۆتە باکووری ڕۆژهەڵاتی مەهاباد، لە قەراغ زەریاچەی ڕەزائییە (ورمێ)، هەروەها لە بەخشی شنۆ و سلدووزیش لە شارستانی ڕەزائییە (ورمێ) کە کەوتۆتە باکووری شارستانی مەهاباد. ئەم هەموو ناوچانە خاکی کوردی موکرین.

سیاسەتی چەوساندنەوەی نەتەوەی کورد لە لایەن دەسەڵاتی ئێرانەوە لە هەموو سەردەمێکدا بووە هۆی ئەوەی لە دابەشکردنی بەڕێوەبەرایەتی جوگرافیشدا هەوڵ دراوە ناوچە کوردییەکان لە یەکتری جیا بکرێنەوە، ئەگینا بۆ چ ناوچەی مەهاباد کە پارچەیێکە لە کوردستانی ئێران نەخراوەتە سەر ئەو ئوستانەی کە ناوی کوردستانە و خراوەتە سەر ئازربێجانی ئێران؟!

خاکی موکریان بەگوێرەی نەخشەی جوگرافی کوردستانی باشوورەوە کەوتۆتە گۆشەی باکووری ڕۆژهەڵاتی، واتە لە باشووردا سنووری لەگەڵ ناوچەی ئەردەلانە و لە ڕۆژئاوادا سنووری لەگەڵ ناوچەی سۆرانە.

هەرێمی موکریان لە خاکی کوردستانی باشووردا لە مێژوودا دەورێکی وای نەبووە لە پلەی میرنشینەکانی ئەردەلان و بابان بێ، بەڵام یەکێکە لە کۆنترین مەڵبەندەکانی ژیانی

کورد، کوردناسی ئینگلیز ئی. بی. سۆن لەسەر ئەو باوەڕەیە زەردەشت لە ناوچەی موکریان لە دایک بووە، هەروەها دەڵێ ئەو کوردانە بەزمانێک قسە دەکەن نزیکە لە زمانی ئاڤێستای زەردەشت. مێژوونووسی کورد ئەمین زەکی لایەنگری ئەم باوەڕەیە و دەڵێ:

عەشرەتەکانی موکری کۆنترین عەشرەتی کوردن و لە هەموویان نزیکترن لە زەردەشت، بۆیە دەتوانرێ ئەم عەشرەتانە لە نەوەی میدییەکان بژمێررێن.

شەرەفخانی بدلیسی دەڵێ دامەزرێنەری میرنشینی موکریان ناوی سەیفوددین بووە، لە دەوروبەری فەرمانڕەوایی تورکمانەکاندا لە سەدەی پازدەم ناوچە دەرباسی داگیر کرد، لە پاشانا وڵاتی فراوان کرد تا دۆڵی باریک و ئاختاجی و والتیمۆر و سلدووز. لە دواییدا میرنشینی دامەزراند بەناوی موکریانەوە. بەم جۆرە لە پاش خەباتێکی زۆر ئەم میرە کوردە توانی دەسەڵاتی خۆی بچەسپێنێ. لە ئەنجامی شەڕوشۆڕێکی زۆر توانی دەسەڵاتی خۆی بەهاوسێکانی بسەلمێنێ. بەمردنی دامەزرێنەری میرنشین وەزعی وڵات کەوتە لێژییەوە، لە دەوروبەری سارم بەگی کوڕی سەیفوددیندا شا ئیسماعیلی سەفەوی هەموو وڵاتی کوردی داگیر کرد. بەڵام لە پاش بەرهەڵستییێکی بەهێزی کورد، سارم بەگ توانی لە ناخۆشی نێوان عوسمانی و عەجەم سوود وەربگرێ، بۆیێ داوای یارمەتی لە تورکی عوسمانی کرد. لە پاش مردنی سارم بەگ دەسەڵات کەوتە ژێر دەستی ئامۆزاکانی، ئەمانە لەسەر سیاسەتی سارم بەگ نەڕۆیشتن، بەڵکو بەتەواوی پشتیان کردە تورکی عوسمانی، هەر لەبەر ئەوە بوو سوڵتان سلێمانی عوسمانی بەهۆی میرنشینە کوردییەکانی دیکەوە، وەکو بادینان و هەکاری و عەشرەتی برادۆست و میرەکانی موکریانیان لەناوبرد. لە ساڵی ١٥٨٣ سوڵتان مورادی سێیەمی عوسمانی فەرمانڕەوایی ناوچەیێکی گەورەی دایە دەست ئەمیرە بەگ کوڕی حاجی عومەر بەگ. ناوچەکە بریتی بوو لە مووسڵ، شارەزوور، هەولێر تا دەوروبەری مەراغە کە کەوتۆتە لای ڕۆژهەڵاتی زەریای ورمێوە، ئەم ناوچەیە لە دەوروبەری حەیدەر خانی کوڕی ئەمیرە بەگ زیاتر فراوان بوو.

سیاسەتی ئایینزایی (مەزهەبی) لای تورکی عوسمانی و عەجەم هەوەسێکی هەمیشەیی بوو و هۆیێکی گەورە بوو بۆ پەڕاگەندەکردنی کورد لەو کاتەی لە سەدەی حەڤدەمدا زیاتر دەسەڵاتی تورکی عوسمانی بەسەر کوردستاندا زاڵ بوو. ئەو پەیمانەی لە نێوان عوسمانی و ئێراندا لە ساڵی ١٦٣٩دا بەسترا، کوردی کرد بەدوو بەشەوە بەپێی ئایینزای سوننی و شیعی، عەشرەتەکانی کەلهوڕ و ئەردەلان سەر بەئێران مانەوە و عەشرەتی دیکە کەوتنە خاکی عوسمانییەوە.

لە زۆر کۆنەوە جیاوازی ئایینزایی ئەنجامێکی کوشندەی هەبووە بۆ نەتەوەی کورد، ئەم سۆزە ئایینییە هەمیشە لە لایەن تورک و عەجەمەوە بەکارهێنراوە بۆ یەک نەگرتنی عەشرەتەکانی کورد و نزیکبوونەوەی میرنشینە کوردییەکان لە یەکترییەوە. میرە کوردەکان و زۆربەی خەڵکی جووتیار و ڕەنجبەریش بەناوی ئایینەوە هەڵدەخەڵەتێنران، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ جار میری دڵسۆز و ژیری وا پەیدا دەبوو بەلایەوە مەسەلەی شیعی و سوننی گرنگ نەبوو، بەڵام لەبەر بێ هێزی میرە کوردەکان توانای سوپای تورکی عوسمانی و عەجەم بزووتنەوە پێشکەوتووەکانی ئەم میرانە لە پێناوی سەربەخۆیی سەری نەدەگرت.

لە دوای سەدەی هەژدەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەمدا مێژوو ناوی دوو گەورەی موکریانمان بۆ دەور دەکاتەوە، هەردووکیان سەر بەقاجارەکان بوون لە دژی عوسمانی. ئەمانە یەکێکیان بوداغ خان بوو. هەندێ دانایی نواند و بەچاوێکی سیاسی قووڵ ورد بووەوە و هەوڵیدا سوود لە ناکۆکی نێوان کەریم خانی زەند و قاجارەکان وەربگرێ، لە پاشانا لە کەریم خانی زەند نزیک بووەوە، تا وەزعی وڵاتی خۆی بەهێز کرد. لەم ماوەیەدا قاجارەکان بەسەر کەریم خاندا زاڵبوون، بەڵام ناچاریش بوون لە دەوروبەری فەتح عەلی شای قاجاردا دان بەفەرمانڕەوایی موکری بێنن.

کەسی دووەمی دوو میرەکانی موکریان عەزیز خان بوو، دەورێکی باڵای هەبوو لە مێژووی قاجارەکاندا، لە دەوروبەری محەمەد شا و ناسرەدین شادا گەلێ یاریدەی قاجارەکانی دا، خۆشی گەیشتە پلەی جەنراڵسیمۆ لە سوپای ئێراندا، بەڵام بەزمان لێدانی سەدری ئەعزەم میرزا ئاغا خان بەوە تاوانبار کرا کە گۆیا دەستی لەگەڵ ڕووس و ئینگلیز تێکەڵ کردووە و لەگەڵیاندا ڕێک کەوتووە بۆ جاڕدانی سەربەخۆیی کوردستان و پچڕاندنی لە ئێران، بەڵام عەزیز خان خۆی نەدا بەدەستەوە، بەڵکو ڕای کردە هێلانەکەی خۆی لە بۆکان.

ناوچەی موکریان ئەگەرچی لە پێش سەدەی نۆزدەمدا نێوەندێکی گرنگی سیاسەت و فەرمانڕەوایی و کولتووری نەتەوەی کورد نەبوو، بەڵام لە سەدەی نۆزدەمدا دەورێکی باڵای هەبوو لە پێشخستنی ئەدەبی کوردیدا. خاکی موکریان ناوی شاعیری گەورەی کوردمان بۆ دەور دەکاتەوە، هەروەها لە سەدەی بیستەمیشدا و تا ئێستاکە بەناوچەیێکی سیاسی گرنگی بزووتنەوەی نەتەوەیی پێشکەوتووی کورد و نێوەندێکی ئەدەبی و ڕۆشنبیری کوردی دەژمێررێ.

میرنشینی سۆران

خاکی سۆرانی کۆن ئێستاکە زۆربەی دەکەوێتە ناوچەی هەولێر لە کوردستانی عێراقدا، ئەم خاکە سنوورێکی سروشتی هەیە وەکو جزیرە ئاساییێک ڕووباری زێی گەورە (زێی بادینان) و زێی بچووک (زێی کۆیە) دەوریان داوە. جێگەی ئەم ناوچەیە لە ڕۆژهەڵاتدا موکریان و شارستانی ڕەزائییە (ورمێ)یە لە ئێران، لە ڕۆژئاوادا ناوچەی مووسڵ، دیارە ناوچە باکوورییەکانی کوردن و خاکەکەیان پارچەیێکە لە کوردستانی باکوور ئەوەی زۆربەی هەرە زۆری کەوتۆتە تورکیا. ناوچەی سۆران سنووری لەگەڵ بەشەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتی کوردستانی باکوور (کوردستانی تورکیا) هەیە، هەروەها لە باشووردا سنووری لەگەڵ ناوچەی کەرکووک و سلێمانی (کوردستانی عێراق)دا هەیە. لە نەخشەی کوردستانی باشووردا دەکەوێتە لای باکووری ڕۆژئاوای.

خاکی سۆرانی کۆن، یاخود پارێزگای هەولێری ئێستا بریتییە لە قەزایانی مەرکەز، ڕواندز، کۆیە، مەخموور، زێبار، شەقڵاوە. شەرەفخانی بدلیسی دەڵێ، سەرەتای فەرمانڕەوایی میرانی سۆران لە کەلۆس ناوێکەوە دەست پێ دەکا، لە سەدەی چواردەمی مەسیحی لە ئاوایی هەودیان لە ناوچەی هەولێر پەیدا بوو. لە دوای ئەو عیسای کوڕی کەلۆس میرنشینی بەناوی سۆران لە ڕواندز دامەزراند. لە دوای ئەو شا عەلی بەگی کوڕی عیسا هەولێر و مووسڵ و کەرکووکی لە قزڵباشە ئێرانییەکان سەندەوە، میرنشینێکی سەربەخۆی پێکهێنا. لە دەوروبەری عیزەددین شێری کوڕی شا عەلی بەگ هەولێری کردە پایتەختی میرنشین، سوڵتان سلێمانی قانوونی لە ساڵی ١٥٣٤م.دا کوشتی.

بەهۆی دەستدرێژی عوسمانییەکان ئەم ناوچەیە ئاسایشی تێدا نەبووە، لەبەر ئەوە میرەکان زۆر جار نێوەندی میرنشینیان دەگۆڕی، لە ماوەی فەرمانڕەوایی میرنشینی سۆران چەند جار پایتەختیان گواستۆتەوە بۆ دوین، هەریر، خەلیفان، ڕواندز.

یەکێ لە میرانی سۆران شاکەڵی بەگ نێوەندی میرنشینەکەی هێنایە هەریر. سلێمان بەگی کوڕی یەکێکە لە میرە هەرە بەناوبانگەکانی دەوری کۆنی فەرمانڕەوایی سۆران. ئەم میرە کەسێکی بەهێز و دادپەروەر بوو، بایەخی زۆری بەپێشکەوتنی وڵات دەدا، بەچاوێکی پڕ لە سۆزەوە دەینواڕییە کۆمەڵ لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە، قەڵایێکی سەختی لەسەر شاخی هەریر دروست کرد، تا ئێستا پاشماوەی لەبەرچاوە. خانزادی خوشکی سلێمان بەگ کاروباری وڵاتی بەڕێوە دەبرد لەو کاتەی کە والی عوسمانی سلێمان بەگی

خسته بەندیخانەوە. دادپەروەری سلێمان بەگ و خانزادی خوشکی تا ئێستاش لە ناوچەی سۆران پشتاوپشت لەسەر زاری خەڵکی ئەو ناوچەیەیە. ئەدەبی میللی خەڵکی کورد (فۆلکلۆر) گەلێ شتمان بۆ دەگێڕێتەوە لە بابەت دادپەروەری و لاوچاکی خانزاد و ژیانی خەڵکی کورد لەو سەردەمەدا، ئەم میرە تا ساڵی ١٥٨٩ فەرمانڕەوایی کردووە.

لەو کاتەی سلێمان بەگ لە بەندیخانە کۆچی دوایی کردووە، عەلی بەگی کوڕی نەیتوانیوە خۆی لەبەر هێرشی بابانەکاندا بگرێ لەبەر ئەوە ناچار بووە میرنشین بگوازێتەوە بۆ دەربەندی ڕواندز لە ساڵی ١٧٧٨، ئەم دەربەندە لە دواییدا بەناوی عەلی بەگەوە نرا «دەربەندی گەلی عەلی بەگ»، ئێستا گەلی عەلی بەگی پێ دەڵێن، بەڵام ئۆغوز بەگی کوڕی عەلی بەگ دیسانەوە لە ساڵی ١٧٨٧ میرنشینی گواستەوە ڕواندز.

دەوری زێڕینی ئەم میرنشینە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا بوو لەو کاتەی کە میر محەمەد پاشا کە بە(پاشای کۆرە) ناوی دەرکردبوو لە ساڵی ١٨٢٦ لە ڕواندز میرنشینێکی دامەزراند. باوکی محەمەد پاشا بێ هێز و بێ دەسەڵات بوو، محەمەدی کوڕیشی ئارەزووی ئەوەی دەکرد میرنشینێکی مۆدێرن لەسەر شێوەیێکی ڕێکوپێک دامەزرێنێ، دەیزانی ئەمە بەباوکی ناکرێ، بۆیە دەسەڵاتی لە باوکی سەند و لە ساڵی ١٨٣٠دا جاڕی سەربەخۆیی دا و هێرشی بردە سەر عەشرەتەکانی سوورچی و خۆشناو و خستیانییە ژێر دەستی خۆیەوە و فەرمانبەری هەریریشی دەرکرد کە لە میرەکانی بابان بوو، ئینجا هەولێری داگیر کرد تا زێی بچووک بوو بەسنووری نێوان سۆران و بابان، لە دواییدا کۆیە و ڕانیەشی لە بابانەکان سەندەوە. والی بەغدا عەلی ڕەزا پاشا ناچار بوو دان بەپاشایەتی میری گەورە یا پاشای کۆرە بنێ.

لە دوای ئەوەی میری گەورە لە ساڵی ١٨٣١ ناوچەکانی خوارووی داگیر کرد ڕووی کردە ڕۆژئاوا، لە ڕۆژهەڵاتی مووسڵدا هێرشی بردە سەر خاکی کوردە ئێزیدییەکان، لە پاشانا ڕووی کردە ئاکرێ و ئامێدی و دهۆک و زاخۆ، ئەمانەش کەوتنە ژێر فەرمانڕەوایی میری سۆران. لە دوای ئەمە بەرەو جزیری بۆتان و حەسەن کێف کەوتە ڕێ، ئینجا بەدرخانییەکانی تەنگەتاو کرد تا گەیشتە ماردین و نسێبین.

لە سەردەمی فەرمانڕەوایی پاشای گەورە دەسەڵاتی میرنشین بەهێز بوو، ئەگەر هەندێ دەستدرێژی لە کۆمەڵدا بووبێ لە پێناوی چاکەی خەڵک و ئاسوودەیی کۆمەڵ بووە، لەو ناوچانەدا دەوڵەت بەیەکسانی تەماشای هاووڵاتییانی دەکرد، لەبەر ئەوە بێ یاسایی باڵی

بەسەر کۆمەڵدا نەکێشا بوو، بەهیچ جۆرێ ناوچەی میرنشینی سۆران بەراورد ناکرێ لەگەڵ ئاژاوە و تێکچوونی شیرازەی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری ناوچەکانی دیکەی کە ڕاستەوخۆ لە لایەن والی تورکە عوسمانییەکانەوە بەڕێوە دەچوون.

میری گەورە پیاوێکی تێگەیشتوو و ژیر بوو. بێ گومان تازە بابەتتر بوو لە میرەکانی کوردی دەوروبەری خۆی. پیلانێکی گەلێ فراوانی هەبوو بۆ دامەزراندن و چەسپاندنی حکوومەتێکی کوردی سەربەخۆی پێشکەوتوو، ئەو سەرچاوانەی لە ناوەوەن ئەمە دەسەلمێنن. لەو سەردەمەدا لە ناوچەی برادۆستدا کانی مس و قوڕقوشم و مەعدەنی دیکە دۆزرایەوە، ئەمە بووە مایەی دروستکردنی فابریقەی چەکی جەنگی. بۆ ئەم مەبەسە لە ساڵی ١٨١٥ لە گەڕەکی کاولۆکان لە ڕواندز کارخانەی شیر و خەنجەر و تفەنگ و لوولەتۆپ و گوللە دروستکردن و دارشتن و زێڕنگەری و دارتاشی دامەزرێنرا.

وەستا ڕەجەب لە سەردەمی فەرمانڕەوایی میری گەورە یەکێک بوو لە وەستا دەست زێڕینەکانی کوردستان لە دروستکردنی چەکی جەنگی. بۆ زیادکردنی زانیاری پیشەسازی میری گەورە وەستا ڕەجەبی نارده سانت پیترسبورگ (پایتەختی ڕووسیا)، لەوێ ئاشنای تاقیکردنەوەکانی وەستایانی ڕووس بوو. لە پاش گەڕانەوەی لە ڕووسیا دەستی کرد بەدامەزراندنی فابریقە بەناوبانگەکەی ڕواندز. لە دواییدا بەرهەمی فابریقەکەی وەستا ڕەجەب گەیشتە (٢٢٢) دانە لوولەتۆپ. لەمانە هەندێکیان لە مۆزەی چەکی «بابولوەستانی» لە بەغدا پارێزراون. لەسەر هەموو تۆپەکان ناوی «محەمەد» هەڵکەندراوە، هەموو تۆپەکان لە نێوان ساڵانی ١٨١٦-١٨٢٩ داڕێژراون. لە ساڵی ١٩٢٦ سێ تۆپیان لە چۆمی ڕواندز دەرهێنا کە لە جەنگی تورکی عوسمانییانەوە کەوتبوونە ناو ئاوەوە. ئێستاکە ئەم سێ تۆپە لە بەردەرگای سەرای ڕواندز دانراون. هەروەها لە گەلێ شوێنی کوردستانی عێراق ئەم تۆپانە بەرچاو دەکەون، لەمانە یەکێکیان لە هەولێر لە گۆڕستانی چراغ کەوتبوو بۆ مانگی ڕەمەزان بەکاریان دەهێنا.

میری گەورە وڵاتی ڕێکخستبوو، یاریدەدەری بۆ خۆی دانابوو، ناوی ڕەسمی «الأمیر المنصور أمیر رواندوز و حریر و کوی محمد بک ابن مصطفی بک» واتە (میری سەرکەوتوو میری ڕواندز و هەریر و کۆیە محەمەد بەگ کوڕی مستەفا بەگ)، یاریدەدەری یەکەمی ڕەسووڵ بەگی برای بوو، ئەحمەد بەگی برای دیکەشی وەزیری جەنگ بوو، شەش ئەفسەری گەورە یاریدەیان دەدا. سکەی پارەی لێدا، پارەکانی لە زێڕ و زیو و مس بوون. لە دیوێکی «الامیر المنصور محمد بک» لە دیوەکەی تری «ضرب في رواندز» نووسرا

بوون. واته (میری سەرکەوتوو محەمەد بەگ - لە ڕواندز داڕێژراوە).

لە بابەت پێگەیشتوویی و تێگەیشتوویی محەمەد پاشا و ئەمن و ئاسایش لە ناوچەی سۆراندا لە دەوروبەری ئەم میرە گەورەیە کارێکی پڕ سوود و بەکەڵکە قسەی کەسانێک بهێنینەوە کە چاویان پێی کەوتووە، جەی. بی. فرایزەر ئەوە دەگێڕێتەوە لە ساڵی ١٨٣٣ کە محەمەد پاشا لە ئۆردوگای خۆی بوو لە ئاکرێ دوکتۆر ڕووسی بانگ کردە لای خۆی. ئەم پزیشکە لە جێنشینی بەریتانی لە بەغدا کاری دەکرد. دوکتۆر ڕووس چووە لای میر، لە بابەت ئەم کۆبوونەوەیە دەڵێ: محەمەد پاشا بەدەنگێکی سووکی لەسەرخۆ قسەی دەکرد. گەلێ پرسیاری لێ کردم لە بارەی سیستێمی خوێندن و خوێندەواری لە بەریتانیا، لە دواییدا ڕوونکردنەوەی هەندێ شتی لێ پرسیم. خۆشی باسی لە پێوەندی نێوان ئینگلیز و ڕووس و عەجەمی بۆ گێڕامەوە، بەبایەخێکی زۆرەوە تەماشای ئەم مەسەلەیەی دەکرد. ئینجا هاتە سەر نەخۆشی و قەلاچۆکردنی، ئەوجا باسی چەک و سیلاح.

لە دوای ئەوەی دوکتۆر ڕووس لە پاش چەند ڕۆژێک ئۆردووگای بەجێهێشت، پاشا هێزێکی چەکداری لەگەڵدا نارد تا بیگەیەننە سەر سنووری دەوڵەتی عوسمانی لە نزیک مووسڵەوە بوو. لێرەدا دوکتۆر ڕووس باس لە ڕێکوپێکی بەڕێوەبەرایەتی میرنشینی سۆران دەکا لەو کاتەی وڵاتی عوسمانی لە ئاژاوەییەکی بێ سەروبەر دەژیا. دەڵێ هەرکە گەیشتینە ناو سنوور یەکسەر بەخشیشیان لێ داوا کردین، ئەگەر نەیدەین بێ گومان دەکوژرێین، بەڵام ئەم کارە ناپەسەندە لە ناو خاکی حکوومەتی ڕواندزدا نەبوو.

محەمەد پاشا یەکێک بوو لەو گەورە کوردانەی هەوڵیان دەدا بۆ سەربەخۆیی کوردستان، دیاربوو بەبێ کۆششی بێ وچان لە پێناوی بێ هێزکردنی دەوڵەتی عوسمانی ئەم هیوایە نەدەچووە سەر. بۆ ئەم مەبەسە پێوەندی لەگەڵ خدێوی میسر محەمەد عەلی پاشا پەیدا کرد، لە ساڵی ١٨٣١ دەستی کرد بەنامەنووسین بۆی، بۆ ئەوەی هەرکەسە لە لای خۆیەوە هێرش بەرێتە سەر دەوڵەتی عوسمانی، بەڵام کە عوسمانییەکان هەستیان بەمە کرد بەجارێ کەوتنە خۆ. ڕەشید پاشای سەدری ئەعزەمی پێشوو ئەوەی لە ساڵی ١٨٣٢ فەرماندەی سوپای عوسمانی بوو کە لە قۆنیە کەوتە شەڕ لەگەڵ میسرییەکان داوای لێ کردبوو پیلان دابنێ بۆ لەناوبردنی محەمەد پاشا. ئەمە هانی والی بەغدا و مووسڵی دا خۆیان ئامادە بکەن، یەکەمیان لە باشوورەوە، ئەویتریان لە ڕۆژئاواوە هێرش ببەنە سەر پاشای ڕواندز. دەست بەشەڕ کرا سوپای هەردوو لاکە گەیشتنە گەلی عەلی بەگ، بەڵام لەوێوە نەیانتوانی تێپەڕ بن.

ڕەشید پاشا نامەیێکی بۆ محەمەد پاشا نووسی کە سوڵح بکا، وا دەگێڕنەوە مەلا محەمەدی خەتی سەدرولئیسلامی پاشای ڕواندز بوو فەتوای دەکرد هەر کەسێکی لەگەڵ خەلیفەی موسڵمانان (سوڵتانی عوسمانی) شەڕ بکا بێ ئیمانە. ئەمە کارێکی گەورەی کردە سەر ئۆردوگای سوپای کورد کە شەڕ نەکەن، لەو کاتە کە هێشتا عوسمانییەکان نەیانتوانی بوو ڕواندر بگرن، بەم جۆرە محەمەد پاشا گیرا و نێررایە ئەستەموڵ، لە ساڵی ١٨٣٧ بەدەسیسەی تورک خنکێنرا و بوو بەقوربانی تاوان و ستەمی سیاسەتی چەوتی عوسمانی.

بەلای ئێمەوە مەسەلەی فەتوای مەلا محەمەدی خەتی تا ئێستا وەک ڕووداوێکی مێژوویی ساغ نەبۆتەوە، زیاتر قسەی ناو خەڵک و سەرزارە. تا ئێستا دوکوومێنتێک نەدۆزراوەتەوە ئەم فەتوایەی تێدا نووسرا بێ.

لە پاش ئەمە کاروباری میرنشین کەوتە ژێر دەستی کەسوکاری میری گەورە. لە دوای دوو ساڵ ئەحمەد پاشای براشی بەفیتی تورکە عوسمانییەکان کوژرا، ڕەسووڵ پاشا بوو بەنیشتەجێی، ئەمەش حەوت ساڵ فەرمانڕەوایی کرد، لە دوای ئەمە ناوچەی سۆران کەوتە ژێر کارگێڕی ڕاستەوخۆی بیروکراتییەتی عوسمانی.

لە سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا ئێران توانی میرنشینی ئەردەلان و موکریان بڕووخێنێ و تورکی عوسمانیش هەردوو میرنشینەکەی سۆران و بابان بڕووخێنێ.

تا ئێستا لە ناوچەی سۆراندا بەچاوێکی پڕ لە شانازی و ڕێزەوە باسی دەوروبەری فەرمانڕەوایی محەمەد پاشا دەکەن، وەکو سەردەمێکی نموونەی دادپەروەری و ئۆقرەیی و ئەمن و ئاسایش دەیگێڕنەوە. خەڵکەکە بەچاوی خۆیان لە پاش ڕووخانی ئەم دامودەسگایە، زۆرداری و ڕێگری و جەردەیی و ستەمی تورکی عوسمانییان دیبوو، کە تا جەنگی یەکەمی گێتی خایاند.

بڵاوبوونەوەی ڕینیسانسی ئەدەبی کوردی
لە هەموو ناوچەکانی باشووری کوردستاندا

نوێکردنەوەی میرنشینی بابان بەدروستکردنی سلێمانی وەک پایتەختێک هۆیێکی گرنگ بوو بۆ پەیدابوونی بزووتنەوەی ئەدەبی لە باشووری کوردستاندا. بەڕاستی لە سەدەکانی نۆزدەم و بیستەم و تا ئێستاش شاری سلێمانی نێوەند و مەڵبەندی یەکەمی بزووتنەوەی ئەدەبی کوردییە و شایانی ئەوەیە بەپایتەختی ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردی ناو ببرێ لە باشووری کوردستان و تا ڕادەیێک لە هەموو کوردستان.

وەک ئاشکرایە شاری سلێمانی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا سێ شاعیری گەورەی دەور کردەوە، نالی و سالم و کوردی، ئەمانە خەڵکی ڕەسەنی شار بوون و زۆربەی ماوەی ژیانیان لە سلێمانی بردە سەر. ئەم بزووتنەوەیە کە زادەی داهێنانی ڕۆشنبیری ئەو شارە بوو لە دواییدا ئەو پلە مەزنەی لە ژیانی خوێندەواری کوردەواریدا پاراست. بزووتنەوەکە تا دەهات زیاتر پەرەی دەسەند و لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە پێش دەکەوت. ژانر و بابەتی تازەی دەهێنایە ناو ئەدەبی کوردییەوە لە پێشانا لە شیعر، لە دواییدا لە پەخشانیش. دەتوانین بڵێین تا ڕۆژی ئەمڕۆ شاری سلێمانی ئەو جێگە بەرزەی پاراستووە، ئەمە دیاردەیێکی ئاساییە لەناو هەموو کۆمەڵ و میللەتانی سەر ڕووی زەوی لە هەموو سەردەم و ڕۆژگارێکدا، ناوچەیێکی دیاریکراو بۆ ماوەیێکی درێژ تیشکی مەشخەڵی ئەدەب و هونەر لە وڵاتێک یا نەتەوەیێکدا هەموو لایێک ڕووناک بکاتەوە.

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم نەوەی دووەمی قوتابخانەی نالی لە شاری سلێمانی و دەوروبەری واتە میرنشینی بابانی کۆن پەیدابوون، ئەمانە بەردەوام و تەواوکەری بزووتنەوە ئەدەبییەکە بوون. بەم جۆرە ئەدەبی کوردی پەلی هاوێشت بۆ هەموو ناوچە جوگرافییەکانی دیکەی کوردستانی باشوور، بەواتایێکی دیکە بۆ هەموو ئەو ئاقارانەی بەدیالێکتی کرمانجی باشوور دەدوێن لەگەڵ بەشێکی زۆر لە ناوچە جوگرافییەکانی گۆرانزەمینی کوردەواری کە بەدیالێکتی گۆرانی دەدوێن، بەتایبەتی ئەو ناوچە گەورە و فراوانەی گەرمیانی پێ دەڵێین و نێوەند و پایتەختەکەی کەرکووکە.

بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی نوێ لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا بەخشکەیی و لەسەرخۆ هەر چواردەوری ناوچەی سلێمانی گرتەوە، ئینجا لە دواییدا لە هەموو ناوچەکانی باشووری کوردستان بڵاو بووەوە.

ناوچەی گەرمیان

نێوەندی ناوچەی گەرمیان شاری کەرکووکە. لە ڕووی زمانی قسەکردنەوە ناوچەی بەیەک گەیشتنی هەردوو دیالێکتی گۆرانی و کرمانجی باشووری زمانی کوردی بوو. خەبات و زۆرانبازی زۆر بەهێز بوو لە نێوان ئەم دوو دیالێکتە، وەزعی سیاسی و کۆمەڵایەتی و خوێندەواری لە چاکەی دیالێکتی کرمانجی باشوور بوو. لەبەر ئەوە لە ماوەی سەدە و نیوێک بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی، قوتابخانەی نالی خۆی سەپاندە سەر دیالێکتی گۆرانی. ئەگەرچی دیالێکتی گۆرانی وەک زمانی دایک لە ناو خەڵکی و شاعیرانیان مایەوە، بەڵام زمانی نووسین بوو بەدیالێکتی کرمانجی باشوور. گەرمیانی کەرکووک لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و تا ئێستاش شاعیری گەورەی دەور کردۆتەوە، یەکێک لەمانە لەندەهوورێکی وەکو شێخ ڕەزا لە عەشرەتی زەنگنە بوو و دەبوو لە بنجدا بەدیالێکتی گۆرانی شیعر بڵێ، بەڵام ئەو لە ڕێزی ڕێڕەوە سروشتییەکە بوو کە دەبوو بەدیالێکتی کرمانجی باشوور شیعر بڵێ.

ناوچەی موکریان

نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم بەگشتی ماوەی لەناوچوونی میرنشینە کوردییەکان بوو، لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە تا ئەو سەردەمە میللەتی کورد لە ناو دوو دەوڵەتە ئایینزانییە سوننی و شیعییە عوسمانی و عەجەمەکاندا بوو، بەدرێژایی مێژوو ئەم دوو دەوڵەتە دوژمنی یەکتری بوون، زیانی ئەم دوژمنایەتییەیان بۆ خۆیان کەمتر بوو، زیاتری بەر کورد دەکەوت. لەو ڕۆژگارەدا بوو بیری نەتەوەیی بەشێوەیێکی نوێ لە ژێر کاریگەری بیری نەتەوەیی ئەوروپا بەڕێگەی ئەستەمووڵەوە (دەوڵەتی عوسمانییەوە) گەیشتە کۆمەڵی کوردەواری.

ئەگەر ناوچەکانی زۆربەی خاکی کوردستان تاقیکردنەوەی فەرمانڕەوایی میرنشینییان زۆر بووبێ، ئەم دیاردەیە لە موکریاندا کەم بووە. دەتوانین ئەوە دیاری بکەین مێژووی کوردستانی ئێران کۆنە و دەگەڕێتەوە سەردەمی فەرمانڕەوایی سەفەوییەکان. ئەو سنوورەی لە نێوان عوسمانی و ئێران کێشرا بوو لە ئەنجامی جەنگی چالدیران (١٥١٤م) تا ئێستا وەکو خۆی ماوەتەوە. لە دابەشکردنی خاکی عوسمانی کۆن لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی، کە دابەشکردنی دووەم بوو، تەنیا کوردستانی عوسمانی گرتەوە، ئەوەی ئێران وەکو خۆی مایەوە.

پێوەندی ناوچەی سلێمانی (بابانەکان) بەموکریانەوە گەلێ بەهێزتر بووە لەو پێوەندییەی کە ناوچەی بابان لەگەڵ کوردی ناوچەی ئەردەلان و سۆران بوویەتی، چونکە ناوچەی سلێمانی و موکریان دیالێکتی قسەکردنیان، واتە کرمانجی خواروو لە یەکترییەوە نزیکن، هەندێ نەریتی کۆمەڵایەتی و ئەدگاری ئەتنۆگرافییان لە یەکتری دەکا، هۆی ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی خەڵکی هەردوو ناوچەکە لە یەک ڕەگەزی هۆز و تیرە و عەشرەتن. پێویستە ئەوە بزانرێ بابانەکانیش لە بنجدا لە موکریان سەریان هەڵداوە، لەبەر ئەوە کارێکی ئاساییە بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی بەڕوونی لە سەدەی نۆزدەم لە موکریان ڕەنگی بداتەوە. لەیەکچوونی زمان و نەریتی کۆمەڵایەتی بوو بەهۆی ئەوەی ڕۆشنبیرانی موکریان ئەدەبێکی نوێی ناوچەی سلێمانی بەهی خۆیانی بزانن و لاسایی بکەنەوە. بەم جۆرە لەو ڕۆژگارەوە تا ئێستا ناوچەی موکریان کە نێوەندەکەی مەهابادە (ساباڵاغ) بوو بە نێوەندێکی گرنگی ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردی. کۆمەڵێک شاعیری لێ پەیدا بوو وەکو وەفایی و ئەدەب و گەلێکی دیکەی کە مێژووی ئەدەبی کوردییان دەوڵەمەندتر کرد.

ناوچەی ئەردەلان

ناوچەی ئەردەلان کە شاری گەورە و پایتەختی سنەیە و لە جوگرافیای ناوەوەی ئێران ئێستا بەئوستانی کوردستان ناو دەبرێ کەوتۆتە ڕۆژهەڵاتی ناوچەی سلێمانییەوە. لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە تەنانەت لە ڕۆژگارانی فەرمانڕەوایی سەفەوی و قاجارەکانەوە میرنشینێکی سەربەخۆ و نیوە سەربەخۆ بووە لە خاکی ئێراندا.

یەکێ لە خاسیەتەکانی ئایینی - کۆمەڵایەتی بنەماڵەی فەرمانڕەوای ئەردەلانییان لە دوای دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی ئایینزای شیعە بۆ یەکەمین جار بوو بەئایینزای دەوڵەت، ئەم بنەماڵە کوردە گۆڕانەش بوون بەشیعە، کەچی خەڵکی ناوچەی ئەردەلان بەشاری سنەوە لەسەر ئایینزای سوننی و سەر بەئیمامی شافعی بوون. لەو کۆمەڵەدا هەردوو دیالێکتی زمانی کوردی گۆرانی و کرمانجی باشوور لە ناوەوە بوون. لە پێشانا زمانی شیعری کوردی گۆرانی بوو لە ناو خەڵک و لە بنەماڵەی فەرمانڕەوا و دەرباری والییانی ئەردەلان. بزووتنەوەیێکی ئەدەبی لە ئەردەلاندا بەدیالێکتی گۆرانی کەوتە ناوەوە. هەندێ لە والییانی ئەردەلان بەکوردی گۆرانی شیعریان دەنووسی، لەوانە خوسرەو خانی والی و خێزانی ماه شەرەف خانمی ئەردەلانی «مەستوورە» (١٨٠٤-١٨٤٧). لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم لەم ناوچەیەدا ئەدەبی دیالێکتی گۆرانی هەندێ کز بوو

لەسەر حسێبی پەرەسەندنی بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی باشووری کوردستان، واتە قوتابخانەی نالی.

زمانی قسەکردن و ئەدەبی میللی (فۆلکلۆری) ناوچەی ئەردەلان دیالێکتی کرمانجی باشوور بوو، ئەمە زەمینەی خۆش کرد نەوەی دووەمی قوتابخانەی نالی لە ناوچەی ئەردەلاندا پەیدا ببێ. دیارە ئەم ناوچەیەش وەکو ناوچەی گەرمیانی کەرکووک ئەدەبی دیالێکتی گۆرانی تێیدا مایەوە تا ئێستا، بەڵام کرمانجی باشوور بەسەر گۆرانییەکەدا زاڵ بوو.

نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم هەندێ شاعیری دەور کردۆتەوە لەم ناوچەیە و ناوچەکانی دیکەی کوردستانی ئێران وەک کرماشان و لوڕستان بەهەردوو دیالێکتی زمانی کوردی کرمانجی باشوور و گۆرانی شیعریان داناوە. یەکێ لە شاعیرە ناودارەکانی ناوچەی کوردستانی ئێران (سنە) سالمی سنەییە.

ناوچەی سۆران

ناوچەی سۆرانی ئێستا لە نەخشەی باشووری کوردستاندا لە ڕووی مێژووی دێرینییەوە جێگەیێکی گرنگی بووە بۆ دروستبوون و خەملاندنی نەتەوەی کوردی سەردەم، چونکە لەگەڵ هەموو کوردستانی تورکیا و سوریای ئێستا پارچەیێک بووە لە میزۆپۆتامیای باشوور، بەتایبەتی لە ناوەڕاستی هەزارەی یەکەمی پێش لە دایکبوونی مەسیح کە میدییەکان بەهاوکاری لەگەڵ کلدانییان دەوڵەتی ئاشوورییان (ئەکەدی - بابلی - ئاشووری) هەتا هەتایە بنبڕ کرد و ناوی نەتەوەکانی ئەو ڕۆژگارە کۆنە ون بوو و ناوی تازە کەوتە ناوەوە.

ناوچەی سۆران لە سەردەمە دێرینەکانی مێژووی کۆنی پێش مەسیح و لە دواییدا ڕۆژگارانی مەسیحی و ئیسلامی دەوری گرنگی بووە لە مێژووی نەتەوەی کوردی ئێستا و باب و باپیرانی کۆنی، کەچی لەو دوو سەد ساڵەی دواییەدا بەتایبەتی لە سەدەی نۆزدەمدا ئەو دەورەی نەبووە، چونکە ناوچەیێکی سەر ڕێی سوپای عوسمانی بووە، دەوڵەت بایەخێکی ئەوتۆی پێ نەداوە. ئەمە لە لایێک لە لایێکی دیکەوە دووری لە سلێمانی بۆتە هۆی ئەوەی تاقیکردنەوە شارستانییەکانی سلێمانی درەنگ بگاتە هەولێر. لەبەر ئەوە بزووتنەوە ئەدەبییەکەی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم وەک لاساییکردنەوەیێک درەنگ گەیشتە هەولێر. دەکرێ ماوەی پاش جەنگی یەکەمی گیتی دیاری بکرێ بۆ

بەرپابوونی بزووتنەوەی شیعری کوردی وەک ڕەنگدانەوەییێکی قوتابخانەی سلێمانی لە ناوچەی سۆراندا.

لەم ماوەیەدا پێویستە ئەوە بزانرێ ناوچەی سۆران بەدرێژایی ئەو چوار سەدەی دوایییە لە ڕووی سیاسی و بەڕێوەبردنەوە تەنیا شاری هەولێر نێوەند و پایتەختی نەبووە، بەڵکو ڕواندز و هەریر دەوریان لە هەولێر گرنگتر بووە، لەبەر ئەوە دەبینین نوێنەری ڕاستەقینەی ناوچەی سۆران لە ڕووی ئەدەبییەوە کۆیە بووە. بەڕاستی ئەو شارە بووە بەپایتەختی بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و وەک نێوەندێکی گرنگ و نوێنەری ڕاستەقینەی قوتابخانەی نالی لە ناوچەی سۆراندا کەوتۆتە ناوەوە. کۆیە و دەوروبەری ناوی شاعیری گەورەمان بۆ دەور دەکاتەوە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمەوە تا ئێستا.

بەشی دووەم

ڕینیسانسی شیعری کوردی لە کۆیە

شاری کۆیە

کۆیە شارێکە بەم ناوەوە ناسراوە و هەندێ جاریش بەشێوەی «کۆ» و بەڕەسمی بە«کۆیسنجەق» ناو دەبرێ. لە دێرزەمانەوە مەڵبەندی ژیان و ئێستگەی بازرگانی و ڕێی کاروانان بووە، بەشداری لە جموجۆڵی کۆمەڵایەتی و ئابووری سەردەمی نەتەوە کۆنەکانی ئەرکیۆلۆجی کردووە. لە قۆناغی دوای بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام شاری کۆیە سەر بەمیرنشینەکانی باشووری کوردستان بووە.

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم کۆیە و دەوروبەری مەیدانی جەنگ بووە لە نێوان میرنشینە کوردییەکانی ئەردەلان و بابان و سۆران. لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەم (١٨٤٣)دا کۆیە لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە داگیر کراوە، فەرمانڕەوایی عوسمانی تا کۆتایی جەنگی یەکەمی گێتی خایاندووە (١٩١٨)، لەم ماوەیەدا کۆیە سەر بەویلایەتە جیاوازەکانی عوسمانی عێراقی کۆن بووە، لە ساڵی ١٨٧٩ ویلایەتی مووسڵی عوسمانی دوو سنجاقی هەبووە، کەرکووک و سلێمانی، لەو سەردەمەدا کۆیە قەزا بووە و سەر بەکەرکووک بووە.

مەڵبەندی خوێندەواری لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم لە کۆیە حوجرەی مزگەوت و قوتابخانەی تازەی دەوڵەتی عوسمانی بوو. لە ساڵی ١٨٨٥ یەکەمین قوتابخانەی میری لە کۆیە کرایەوە، زمانی فێرکردنی تورکی بوو. هەرچەندە ئەم قوتابخانەیە دەوری گرنگی هەبوو لە پێگەیاندنی خەڵکی ئەو سەردەمە لە ڕووی خوێندەواری و ڕۆشنبیری گشتییەوە، بەڵام لە ڕووی شیعر و ئەدەبەوە کاری حوجرەی مزگەوت گرنگتر بوو بۆ پێگەیاندنی ئەو خوێندەوارانەی بایەخیان بەشیعر و ئەدەب دەدا. بێ گومان شاری کۆیە وەکو شارەکانی دیکەی هەموو کوردستان خەڵکی خوێندەوار لە حوجرەی مزگەوتدا پێ دەگەیەنرا. زۆربەی ئەو خوێندەوارانە مەلا بوون. لە کۆیە مەلای چاک و بەناوبانگ هەڵکەوتبوون. هەندێکیان سیفەتی مەلا و میرزایان هەبوو، جگە لە زمانی کوردی شارەزای زمانەکانی عەرەبی و فارسی و تورکی عوسمانی بوون.

دەسەڵاتی عوسمانی لە کۆیە تا دوا ڕۆژانی جەنگی یەکەمی گێتی خایاند، لە دوا مانگی ساڵی ١٩١٨ فەرمانڕەوای سیاسی ئینگلیز دەبلیوو. ئار. های وەک داگیرکەرێک هاتە ناو شاری کۆیە.

شاعیرانی کۆیە

ڕینیسانسی شیعری کوردی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم لە سلێمانی لەسەر دەستی نالی لە دایک بوو. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم لە ناوچەکانی دیکەی باشووری کوردستان بڵاو بووەوە. لێرەدا بەڕاستی دەتوانرێ شاری کۆیە بکرێ بەنوێنەری ئەم بزووتنەوەیە لە ناوچەی سۆران. ئەگەر بەدرێژایی مێژوو هەولێر و ڕواندز و هەریر نێوەند و پایتەختی ناوچەی سۆران بووبن لە ڕووی سیاسی و بەڕێوەبردنەوە کۆیە نێوەند و پایتەختی بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی بووە. لە ماوەی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم کۆیە کۆمەڵێک شاعیری گەورەی پێ گەیاند. ئەمانە دەورێکی باڵایان هەبوو لە پێشخستن و دەوڵەمەندکردنی ئەدەبی کوردی. سەردەستەی شاعیرانی کۆیە حاجی قادری کۆیی بوو، لەبەر ئەوە لەم کتێبەدا بەشێکی تایبەتی بۆ تەرخان کراوە.

لەم ماوەیەدا باس لە شاعیرانی دیکەی کۆیە دەکرێ.

کەیفی

کەیفی

١٨١٤-١٨٨٣

ژیانی شاعیر

کەیفی ناوی فەتحوڵلایە، بەکەیفی جوانڕۆیی ناوبانگی دەرکردووە. زانیاری لە بابەت ژیانییەوە زۆر کەمە. لە بارەی جێگەی لە دایکبوون و ژیانی بەرایی شاعیرەوە حاجی قادری کۆیی دەڵێ:

لە کوێرە دێیێ کە کەیفی تیا بی فیردەوسە
جەهەننەمە کە نەما (کەیفی) شاری قوستەنتین

ناوی «کوێرەدێ» لێرەدا دوو مانا هەڵدەگرێ، یەکەمیان ئەو گوندەی کەیفی تێیدا لە دایک بووە و ژیاوە ناوی «کوێرەدێ» بووە، دووەمیان گوندێکی بچووک و کاول و بێ بایەخ.

کەیفی لە ساڵی ١٨١٤ لەو گوندەی ناوچەی جوانڕۆ لە دایک بووە. لەبەر هەر هۆیێک بێ یا وەک فەقێیێک مەڵبەندی خێزانی خۆی و باب و باپیرانی بەجێهێشتووە و لە کۆیە نیشتەجێ بووە، ئەو کاتە لە تەمەنی مێردمنداڵیدا بووە.

بەپێی ئەو زانیارییانەی حاجی قادری کۆیی دەریدەبڕێ دەبێ کەیفی لە شارەزوور لە دایک بووبێ، لەبەر ئەوە بەشارەزووریش ناوبانگی دەرکردووە. لەوانەیە ڕاستییەکە ئەوە بێ کەیفی خەڵکی جوانڕۆ بێ، قۆناغی یەکەمی کۆچکردنەکەی شارەزوور بووە، لەوێوە لە دەوروبەری ساڵی ١٨٦٣ ڕووی کردۆتە کۆیە. وەکو هەموو فەقێیێکی بێگانە بووە بەمیوانی مزگەوت بەمەبەسی زیندەگانی و تەواوکردنی خوێندنی حوجرە.

کەیفی لە لای مەلا عەبدوڵڵای جەلی خوێندوویەتی. لەودەمەدا کۆمەڵێک لە مەلا و فەقێیانی مزگەوت دەمیان لە شیعر دەدا. شیعر شیعرێن و شەڕە شیعریان دەکرد. وا ڕێک دەکەوێ شێخ ڕەزا ماوەیێک لە کۆیە دەژی بەمەبەسی خوێندن و میوانی شێخ غەفوری مامی دەبێ. لەسەر شیعر وتن ناخۆشی دەکەوێتە نێوان کەیفی و شێخ ڕەزا و ئەو کەسانەی دەم لە شیعر دەدەن. ئەنجامی ئەم مەسەلەیە دەگاتە ئەوەی کەیفی ڕیسوا بێ و هیچی بۆ نەمێنێتەوە تەنیا ئەوە نەبێ لە ساڵی ١٨٦٩ کۆیە بەجێ بێڵێ هەتا هەتایە، بەڕێگەی هەولێر و مووسڵ و حەڵەب ڕوو بکاتە ئەستەمووڵ. لەوێ لەگەڵ حاجی قادر

جارێکی تر دەست لە ملی یەکتری دەکەنەوە. دەڵێن کەیفی لە ئەستەمووڵ پێوەندی لەگەڵ باڵیۆزخانەی فەرەنسا بووە و شارەزایی لە زمانی فەرەنسی پەیدا کردووە.

وا دەگێڕنەوە کەیفی تەنیا هۆنەرەوەی شیعر نەبووە، بەڵکو دەس ڕەنگین و وەستای کۆڵین (زەنگوگراف و لیتوگراف) و دارتاشین و مۆزاییک و گرافیک و خەت خۆشیش بووە.

کەیفی لە ساڵی ١٨٨٣ لە ئەستەمووڵ کۆچی دوایی کردووە. تا ئێستا گۆڕی پیرۆزی نەدۆزراوەتەوە.

ناخۆشی نێوان کەیفی و شێخ ڕەزا

کۆمەڵێک شاعیر لە دەوری مزگەوتی گەورەی کۆیە کۆبووبوونەوە، ئەم مزگەوتە نێوەندێکی گرنگی خوێندەواری و ڕۆشنبیری بوو لەو ڕۆژگارەدا. گۆشەیێکی شیعری لەو کاتەدا لە ناوەوە بوو، فەقێیانی مزگەوت لە شێخ ڕەزا بەولاوە هیچ یەکێکیان لە پلەی کەیفی نەبوو، لەبەر ئەوە شێخ ڕەزا بەسەر هەموو ئەو شاعیرە پێگەیشتووانەدا زاڵ بوو.

شیعر شیعرێن یا شەڕە شیعر جموجۆڵی یەکەمی ئەم کۆمەڵە خوێندەوارانە بوو. وا دەردەکەوێ گەلێ جار ئەم دوو شاعیرە کەیفی و شێخ ڕەزا بەرامبەر بەیەکتری خەریکی شەڕە شیعر بووبن. لە پێشانا بەهێمنی و لەسەرخۆ و ئاشتییانە بەشیعر وەرامی یەکترییان داوەتەوە، بەڵام لە دواییدا دەمیان لە یەکتری کراوەتەوە. لەبەر ئەوەی شاعیریەتی کەیفی لە هی شێخ ڕەزا کەمتر نەبووە هەرگیز لە هەموو هەڵوێستێکدا نەیتوانیوە بەرامبەر بەکەیفی بوەستێ، بەپێچەوانە زۆر جار کەیفی پشتی شێخ ڕەزای بەئەرز داداوە. ئەم حاڵەتە دەماری چینایەتی شێخ ڕەزای بزواندووە و پێی ئاستەم بووە یەکێکی کەس نەناسی کەلاش خواری وەکو کەیفی لە ڕووی ڕابوەستێ، هەروەها بەبێ هیچ هۆیێک ئەو دەمارە لە لای مەلا عەبدوڵڵای جەلی مامۆستای کەیفی و چڵکاوخۆرەکانی بزواندووە بەتایبەتی لە ناو کۆمەڵی فەقێیانی ناو مزگەوت، تا مەسەلە گەیشتۆتە ئەوەی هەندێ لە فەقێکان وێنەی زۆر ناشیرین لەسەر دیوارەکاندا بۆ کەیفی بکێشن وەکو ئەوەی کەر و ئاژەڵی دیکە سواری بوون. بۆ کۆتایی هێنان بەم کارە ناڕەوایە مەلا عەبدوڵڵای جەلی بێ بەزەییانە تەنیا بەوە ڕازی نابێ بەجنێو کەیفی ڕیسوا بکا بەڵکو بەلێدان لە مزگەوت دەریدەکا. ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی کەیفی کۆیە بەجێ بێڵێ و بچێتە هەولێر و لەوێوە ڕوو بکاتە ئەستەمووڵ.

ڕەشید ئاغای بەکر ئاغای حەویزی هاوڕێی کەیفی دەبێ، نامەیێکی بۆ دەنووسێ و تکای لێ دەکا بگەڕێتەوە کۆیە. کەیفی بەشیعرێک وەرامی دەداتەوە. تێکستی ئەو شیعرە لە لاپەڕەکانی داهاتوودا تۆمار دەکرێ.

شیعری کەیفی

شیعری کەیفی لە ڕووی ڕوخسارەوە لە دەستوورەکانی شیعری عەرووزی نەچۆتە دەرەوە. یەکێتی کێش و قافیە مەرجی سەرەکی شیعرەکانییەتی. لە ڕووی ناوەڕۆکەوە تازەیە، ڕاستە لە شیعری دڵداریدا بەرهەمی دەچێتە ناو هەموو شیعری کلاسیکی لەم بابەتەی ئەدەبی کوردی کە سیفەتی لاسایی دەدرێتێ، بەڵام لە داشۆرینەکان و وەسفی دەروونی پڕ لە نائومێدی و دڵ شکاوییەکانیدا شاعیرێکە ئەم لایەنەی شیعری کوردی پڕ کردۆتەوە، بەڵام داخی گران لە هەندێ مەبەس شیعری ون بووە و هیچ نموونەیێک لە ناوەوە نییە، لە هەندێکی دیکە بەرهەمی زۆر کەمە و تێنوویەتی شیعر دۆستان ناشکێنێ.

شاعیرێکی وەکو کەیفی بتوانێ بەشیعر بەرهەڵستی شێخ ڕەزا بکا و لە ڕووی ڕابوەستێ دەبێ ئەو شیعرانەی لە پلەیێکی ئیستێتیکی بەرز بووبن!

نموونەی شیعری کەیفی

– ١ –

کەیفی کە ڕوو دەکاتە وڵاتی ئاوارەیی و لە ئەستەموولْ نیشتەجێ دەبێ ڕەشید ئاغای بەکر ئاغای حەویزی دۆستی کەیفی نامەیێکی شیعری بۆ دەنووسێ، تکای لێ دەکا بگەڕێتەوە کۆیە. کەیفی بەم شیعرە وەرامی دەداتەوە:

ئەی نووحی نەجاتم لە دەسی چەرخی جەفاکار
وەی ڕووح و سەر و ماڵی منت جوملە بەنیسار
با خاکی بەری پێت بێ دڵی زار و نەزارم
با فەرشی سەری ڕێت بێ گوڵ و گوڵشەن و گوڵزار
لەو ساوە بەنەی خامەی غەزەل نووسی چی شیرین
شەککەر شکەنیت کردووە وەک تووتی بەمینقار
ڕەشمەی قەڵەمت موشکی لەسەر نامەفشان کرد
هەم نامەو و هەم خامە هەم ئەشعار و هەم ئیشعار

فیلجوملە کە نووسیوتە لە بۆ نایەوە کۆیە
چۆن بێمەوە ئێستەش کە لەسەرمایە شەڕی پار
ئێستەش وەکو مورغێ کە زەدەی چنگی هەڵۆ بێ
بێ هۆشم و ئوفتادە پەریشان و نگوونسار
بێ غیرەت و بێ عارم ئەگەر بێمەوە کۆیە
وەک پەیکەری پێ ڕووت و وەکو سەر ڕەشی موختار
ئیمان و دڵم وا بەدەسی دلبەرێ دابوو
نەیدابوو وەها حاجی ڕەشک دینی بەدینار
من خەستە تەن و جەستە شکەستەی غەمی ئەو بووم
ئەو بوو بەدەوا و مەرهەمی بێگانە و ئەغیار
خۆت واقیفی ئەسراری کە چۆن ئاخری کاریش
بێ حورمەتی کردم بەقسەی موفسید و بەدکار
چۆن هەیبەتی بردم لە حوزووری حەزەراتی
چۆن هەیئەتی کردم بەسەر و سووڕەتی دیوار
هەرچەندە جەفای دام و سەفام لێ نەدی ئەمما
شاهانە دەکەم مەدح و سەنای چاکی بەئەشعار
دایم لە خەراباتی حوزووری حەزەراتم
ئەم ماوە لەبەر تاعەتی تەن تاقەتی دیدار
هەڵناغەڵەتێ (کەیفی) لەمەولا بەفرییت
با بەس بێ وەفای ئێوە و با بەس بێ جەفای یار

ئەم شیعرەی کەیفی ئاه و هەناسەیێکی ئاگرینە لە دڵ و دەروون و هەناوێکی پڕ لە زوغالەوە وەک بورکان تەقیوەتەوە. دڵێکی ناسکی قانگدراو بەهەوای شیعرایەتی و گیانی سۆفیزم چۆن بەرگەی دار و حەیزەرانی شەریعەتمەدارانی دڵ ڕەق هەڵدەگرێ. دیارە ڕەشید ئاغا کەیفی خۆشویستووە بۆیە تکای لێ کردووە بگەڕێتەوە کۆیە، بەڵام کارەساتەکە لەوە گەورەتر بووە کەیفی بەقسەی ئەو هەواڵە دڵسۆزەی بکا.

- ٢ -

له غەزەلێکی کەیفی وەسفی یار دەکا، له برۆ و برژانگی چاوەوە دەست پێ دەکا تا زولف و لێو و دەم. ئەوجا له کەمەرەوە بەرەو خوار دەبێتەوە تا ئەندامی مێیینەی ئەو پەرییە زەمینییەی کردوویەتییە بووکی شیعری دڵداری مەجازی:

ئەم دڵ ڕەشە بێ ڕەحمە فەرەنگێکی تەواوە
ڕەش قەلبی ڕەشە فیتنە بەچاو ناوی نراوە
قەوسی بەسوپەر کردووە گرتوویە بەدەستی
سەد خەنجەری خوێنڕێژ و دوو سەد تیری سواوە
زنجیری عەدالەت نییە ئەم زاڵمە زولفە
هەرچەند بنی بەندە بەڕووی عەرشی خوداوە
دایناوە لەسەر مەسحەفی ڕووی داوی سیاهی
لەم وەجهە بەدەست کفرەوە ئیمانمی داوە
ڕەمزی دەمە ئەم نوقتە لەسەر شانەیی هەنگوین
نەقشی قەدەمی مێشە کە نیوێکی نەماوە
خەتتی نەزەرت گرتیە ڕشتەی کەمەرت بۆچ
لەم کێوە کە وەک زیوە بەحەسرەت بەسراوە
ژێری کەمەری باسی بکەم باری گوناهە
(کەیفی) لە بن ئەم باری گوناهە ملی ناوە

ئەم غەزەلەی کەیفی وەک زۆربەی غەزەل و قەسیدەی کلاسیکی کوردی یەکێتی دێرە شیعری پێوە دیارە، واتە دەتوانرێ هەر دێرە شیعرێکی ئەم غەزەلە بەتاکێکی (فەردێکی) سەربەخۆ بژمێررێ.

- ٣ -

له غەزەلێکی دیکەیدا کەیفی سەما بەوشە و ڕستەی ڕەوانبێژی دەکا. ئاواز و ڕیتمی مەبەسە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا توانیویەتی مۆسیقا لەگەڵ ناوەڕۆک بگونجێنێ. کۆمەڵێک وێنەی جوانی لەملا و لەولا هێناوە کەچی سەرنجی خوێنەر زیاتر بۆ ئاواز و ڕیتم ڕادەکێشێ:

کافرە مەستە چاوەکەی غارەتی دین و دلبەرە
پەرچەم و زولفە خاوەکەی بینی لە میسک و عەنبەرە
زولفی سیاهی وەک زرە تاکو دەگاتە کەمبەرە
شکەن شکەن گرە گرە حەلقە و چین و چەمبەرە
لە چینی زولفی تابە تا خوتەن خوتەن خەتا خەتا
لە پێچی پەرچەمی هەتا نەزەر دەچی موعەتتەرە
ڕوومەتی ماهی نەوشەبی خەتی غەریبی سەرلەبی
مەتلەعی چاهی غەبغەبی خدر سەر ئابی کەوسەرە
قەدی بەڵا و ئافەتە قامەتە یا قیامەتە
نازکەری نەزاکەتە ئافەتی سەر ڕووی کیشوەرە
(کەیفی) لەبەر گرینی تۆ کولکنە مەنزلی دلی
سینە لەبەر گرینی تۆ کون کونە میسلی پەنجەرە

ئەم بڕە شیعرە کەمانەی کەیفی مایەی شاعیرێکی گەورەیە، کەسێکی وەک ئەو شەست و حەوت ساڵ ژیا بێ دەبێ دیوانێکی گەورەی لە پاش بەجێما بێ. داخی گران زۆربەی بەرهەمی شیعری شاعیرێکی مەزنی وەک کەیفی لەناوچووە.

***

شاعیرێکی بەدیمەنی وەک کەیفی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم ژیاوە. لە ناوچەی جوانرۆ لە دایک بووە، ژیانی بەرایی لە شارەزوور بردۆتە سەر، ئینجا لە کۆیە نیشتۆتەوە، ئەو کۆمەڵە نالەبارەی حاجی قادری ئاوارە کرد، هەر ئەو ڕژێمە دەرەبەگییە بوو کەیفیشی لە کۆیە دەرکرد. سلێمانیش لەم کارەساتە ڕزگاری نەبوو. کەیفی کە گەیشتە ئەستەموول نالی و حاجی هەردووکیان لەوێ بوون. بێ گومان حاجی نالی و کەیفی بەیەکتری ناساندووە. چارەنووسی ئەم سێ فرزەندەی کورد ئەمە بوو. گۆڕیشیان دیار نییە.

جەلی

جەلی

١٨٣٤ - ١٩٠٨

ژیانی جەلی

شاعیری ئەم ماوەیە عەبدوڵڵا کوڕی مەلا ئەسعەدی جەلی زادەیە، لە ساڵی ١٨٣٤ لە کۆیە لە دایک بووە. سەرەتای خوێندنی حوجرەی مزگەوتی لە لای باوکی بووە. لە قۆناغی فەقێیەتیدا هاوڕێی حاجی قادری کۆیی بووە. پێکەوە ڕوویان کردۆتە ناوچەی باڵەکیان و لە گوندی شێخ وەتمان لە حوجرەی مەلا محەمەدی کاک عەبدوڵڵا خوێندوویانە. عەبدوڵڵای جەلی زادە لەو ماوەیەدا دڵی دەچێتە حەلیمەی کیژی مەلا محەمەدی ماموستای. ئەو کچە جوان بووە و گۆیا دەستی شیعریشی بووە، بەڵام هیچ شیعرێکی نەماوەتەوە. لەوانەیە هەردووکیان شیعریان بۆ دڵدارییەکەیان هۆنیبێتەوە، جەلی زادە لە چوارینێکیدا لەم بابەتەوە دەڵێ:

کە بیری هاتە ناو مێگەل سەراسەر قرمزی پۆشی
مەلا ئیدراکی چوو، شێخیش تەریق، عارف نەما هۆشی
حەبیب دیتی ڕەقیب وەستاوە چارۆکەی بە ڕوو دادا
گوتم هەوری سیاهات شەعشەعەی خورشیدی داپۆشی

باوکی شاعیر کە بەم دڵدارییەی زانیوە بەوە ڕازی نەبووە عەبدوڵڵای کوڕی ئەو کچە بخوازێ. ئەم مەسەلەیە کارەساتی لێ دەکەوێتەوە، بەنەخۆشی سیل کۆتایی بەژیانی حەلیمە دێ.

جەلی لە ساڵی ١٨٧١ لەگەڵ باوکی حەجی کردووە لە ماوەی جێبەجێکردنی شەعایری حەج مەلا ئەسعەدی باوکی کۆچی دوایی کردووە و لە وڵاتی حیجاز بەخاک سپێرراوە، ئیتر خۆی گەڕاوەتەوە کۆیە و بووە بەجێنشینی باوکی.

جەلی پێوەندی و ناسیاوی لەگەڵ مەلا و شێخانی دەروێشی ئەو سەردەمەدا بووە هی وەکو شێخ عومەری بیارەی نەقشبەندی و کاک ئەحمەدی شێخی قادری و مفتی زەهاوی و هی دیکە.

مەلا عەبدوڵڵا «جەلی» هەڵبژاردووە وەک نازناوی شیعری، ئەمەی لە لەقەبی بنەماڵە «جەلی زادە»وە وەرگرتووە.

شیعری جەلی

جەلی شیعری نەکردووە بەپیشە، لەبەر ئەوە شیعری کەمە، شیعری لە موناسەبە وتووە، لەگەڵ ئەوەشدا گومان لەوەدا نییە ئەو بەرهەمەی لە بەردەستدایە هەموو شیعری ئەم شاعیرەمان نییە و بەشێکی لەناوچووە.

لە گەشتێکیدا لە بەغدا جەلی ناسیاوی لەگەڵ شێخ عومەری بیارەی نەقشبەندی پەیدا کردووە، لە دوای ئەوەی هەر کەسە گەڕاوەتەوە جێی خۆی شێخ عومەر نامەیێکی شیعری بۆ جەلی نووسیوە بەدەستی مەلا عەبدولسەمەدی گۆجی خەڵکی شیواشان ڕەوانەی کۆیەی کردووە، لە نامەکەدا دەڵێ:

دەمێکە کاغەزت نایێتە لامان
عەجەب سستی لە پەیغام و سەلامان
جەلی دایم دەبێ جیلوەی دیار بێ
لە نێو گێژاوی شەت بێ یا کەنار بێ
عومەر عومرێکە بۆ تۆ ئینتیزارە
لە شەوقی تۆ وەکو ئاو بێ قەرارە

شاعیری ئەم ماوەیەمان جەلی بەم شیعرە وەرامی دەداتەوە:

ئەمرنامەت بەدۆستی گۆجی موخلیس
گەیشتە دەستی سستی عەبدی موفلیس
لە پاش بۆ سیدەن بوبیدەنی تام
نیامە سەر سەر و چاوم بەئیکرام
نیگاهم کرد هەموو لوتف و عیتاب بوو
بەهەم ئامێزەشی قشرولوباب بوو
سەلامی من چییە بۆ تۆ بنێرم
ئەتۆی عەزب و فورات من تاڵ و سوێرم
جەلی ئیسمم خەفی ڕەسمم دوو ڕەنگی
میسالی مەسئەلەی کافوور و زەنگی
سوهای بێ چارە قوربان چۆن دیارە
کە وەعدەی شەعشەعەی شەمسوننەهارە

عومەر عومرێکە گەر مەیلی بەلامە
ئەدی بۆ مەرکەزی دەرد و بەڵامە
حەیاتی من لە دووری تۆ مەماتە
عەجایەب نیسبەتێک و ئیرتیباتە
هەموو عومرم بەپاییز چوو لە هیجران
بەهارم هیچ نەدی بۆ گەشت و سەیران
بەقوربان شارەزووری چۆن ببینم
زەڕ و زوورم نییە شاقاو هەڵینم
لەباتی کێوی هەورامانی پڕ نوور
لە ژێر کێوی غەمان کەوتووم وەکو موور
ئەگەر لوتفت هەبێ پێ ڕادەکێشم
لە قافڵەی مەتڵەبا هەردەم لە پێشم
لەوێ ڕۆژێ کە تۆم دیوە لە بەغدا
ملم داوە بەحەق وەڵڵا بەبیللا
لە بۆ بەعزێکی زۆر نادانی بێ فام
لە جێیێ بەشەقی دام و لەقی دام
ئیجازە و خیرقە و تاجی موسەڵڵا
بسێنم بۆ ڕەواجی کاری دنیا
فرە خاسە گەلێ چاکە بەجێیە
وەلێ گەر حەز بکەی ئێرەش ئەوێیە
لە لای تۆ دەرحەقم بێ ئیلتیفاتی
نییە پەروات بەئیستیحقاقی زاتی
لەبەر شێخان ئەگەرچی دبن بڕاوە
بەتیغی تۆ زمانی من بڕاوە
وەلێ بۆ خاتری تۆ بەندەیانم
زمان دەگرم لە حەقیان تا بتوانم
لە پاشی تۆ خودا بۆ خۆی عەلیمە
لە کەرکووکیش دوعاگۆیی عەلیمە

ئەم شیعرەی جەلی لەسەر شێوەی جووت قافیە (مەسنەوی) هۆنراوەتەوە، بەزۆری نامەی شیعری لە ئەدەبی کلاسیکی کوردیدا ئەم جۆرە قافیەی بۆ بەکارهێنراوە.

ئەوەی لەم شیعرەدا سەرنج ڕادەکێشێ ئەوەیە ئەتیکێت لە هەڵوێستی بەراوردکردن و موجامەلەدا ئەوە دەخوازێ پیاو ئەوەی بەرامبەری بەگەورە بزانێ و خۆی بەبچووک. لەبەر ئەوە جەلی ئەمەی لەگەڵ شێخ عومەری بیارە کردووە. لە کۆتایی شیعرەکەدا ئەوەی لە بیر نەچووە یادی شێخ عەلی تاڵەبانی برای شێخ ڕەزا بکاتەوە، بەمە جەلی ویستوویەتی بڵێ، هەرچەندە دڵسۆزی شێخ عومەری بیارەیە و لە ڕووی تەریقەتیشەوە نەقشبەندییە، بەڵام سۆزی بۆ شێخ عەلی تاڵەبانیش هەیە کە شێخی تەریقەتی قادرییە.

شانازیکردن بەخۆ سیفەتی زۆربەی شاعیرانی ڕۆژگارانی کلاسیکی بووە. لەوانەیە جەلی هەستی بەوە کردبێ لە ڕووی شاعیرییەوە مافی خۆی نەدرابێتێ، واتە وەک شاعیرێک لە ناو خەڵکیدا ناوبانگی دەرنەکردبێ، لەم لایەنەوە دەڵێ:

دەفتەری ئەهلی هونەر بگرن ئەگەر لەم عەسرەدا
ماڵی بێ ئیقبال نەبێ وەڵڵا (جەلی) سەر دەفتەرە

ئەمە ناڕەزایی هەموو شاعیرێکە، یا هەموو ڕۆشنبیرێکە بەرهەمی ئەدەبی و هونەری هەرچی بێ کە بەچاوی خۆی تەماشا نەکرێ دەبێتە گرێ لێی و ناچار دەکەوێتە ستایشی خۆی، بەڵام هەر چۆنێ بێ ئەو ستایشە ڕەوایە ئەگەر ماکی داهێنانی ئیستێتیکی تێدا بێ.

پەیدابوونی بیری کوردایەتی بەشێوەییێکی تازە لە دوا ساڵانی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم کاری کردبووە سەر خوێندەوارانی ئەو سەردەمانە کە زۆربەیان مەلا بوون. جەلی یەکێک بووە لەو مەلایانەی هەستی کوردایەتییان لە لا دروست بووە. بۆ دەربڕینی هەڵوێستی خۆی لەوانەیە بەئانقەست شیعرێکی بەزمانی فارسی دانابێ بۆ ئەوەی لەو زمانە لابدا و بێتە سەر زمانی کوردی، لەم لایەنەوە دەڵێ:

با بکەم تەبدیلی نەزم و قافیە و ڕەویە و عەرووز
بەم زمانە هیچی تر شیعرم لە بۆ هەڵناستێ
بیکەمە کوردی زمانی خۆمە چاکی تێدەگەم
خوایە تۆفیقم بدەی من بەندە تۆ مەولاستی

بۆ ئەم شاعیرەمان بێژتنی شیعر بەزمانی فارسی ئاسانتر بووە، لەبەر ئەوە هەندێ جار

که شیعرێکی فارسی بۆ هاتووه له ناوەڕاستی شیعرەکەدا لایداوه و کردوویەتی بەکوردی، بۆ ئەوەی گیانی کوردایەتییەکەی خۆی بخاته ڕوو. لەم لایەنەوه له موناجاتێکی فارسیدا بەم دێره کوردییانه کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

یا سەییدەڕڕوسول چ غەریبە حیکایەتم
یا هادیەسسوبول چ عەجیبە شیکایەتم
ئیدبار و ڕوو سیاه و فەقیر و قەلەندەرم
بێ فیکر و زیکر و هۆش و قەلیلولبیزاعەتم
بیللاهی دل فگارم و مەبەررام له خەلقی چاک
تەڵڵاهی شەرمەزار و مەعەرری له تاعەتم
بۆ مەدحی ئەهلی فەقر زمان لال و ئەبکەمم
وەقتی سەنای ئەهلی غینا پڕ فەساحەتم

***

سەد جار سەگێکی پیس و گروو بم هەزار شوکور
چونکه سەگی محەمەد و ئەسحاب و عەشرەتم
ووس به (جەلی) حەددی تووه ئەم شیکایەته
بۆ خۆی دەزانێ حاڵ و حیکایەتم

بێ گومان ئەم کارەی شاعیر، بەکارهێنانی دوو زمان له غەزەلێک یا قەسیدەیێکدا سەرەتای ئەو بیرۆکەیە بووه جەلی یا هەر شاعیرێکی دیکه واز له زمانه بێگانەکه بهێنێ و بەزمانی دایکی خۆی شیعر بڵێ.

***

مەلا عەبدوڵڵای جەلی بەشداری له بزووتنەوەی شیعری ناوچەی کۆیەی کردووه. جێ پەنجەی تا پلەیێک دیاره. گێتی شەریعەتی ئایینی ئیسلام بەسەر لایەنی دیکەی ڕۆشنبیری شاعیر زاڵ بووه، دانانی شیعری نەکردووه بەپیشه، لەبەر ئەوه شیعری کەمه، بەڵام چێژ دەداته خوێنەری کورد.

ئەختەر

ئەختەر

۱۸۳۹ - ۱۸۸۸

ژیانی ئەختەر

ئەختەر بەمانای ئەستێرە نازناوی ئەمین ئاغای کوڕی بەکر ئاغای کوڕی محەمەد ئاغای حەوێزییە. لە ساڵی ۱۸۳۹ لە گەڕەکی بەفری قەندی لە کۆیە لە دایک بووە.

سەرەتای خوێندنی ئەختەر لە یەکێ لە حوجرەکانی مزگەوتی گەورەی کۆیە بووە. لە تەمەنی مێردمنداڵی وانەی فارسی لای مەلا سمایل مەنتک خوێندووە، ماوەیێکیش لەگەڵ ئەسعەد ئاغای حەوێزی برای لە بەغدا هەردووکیان بەردەوام دەبن لەسەر خوێندن. لە پاشانا لە تەمەنی پازدە ساڵیدا ناچار دەبێ دەست لە خوێندن هەڵبگرێ بەهۆی مردنی باوکییەوە و لە جێی ئەو دادەنیشێ. بەم جۆرە دەبێتە سەرۆکی بنەماڵەی حەوێزییان و دیوەخانەی تایبەتی وەک نێوەندێکی ئەدەبی لەو ڕۆژگارەدا خۆی دەنواند. مەڵبەند و جێی کۆڕ و کۆبوونەوەی شاعیرانی ئەو سەردەمە بوو، بەتایبەتی حاجی و کەیفی و شێخ ڕەزا میوانی بەڕێزی ئەو دیوەخانەیە بوون و جێگەی دیارییان تێیدا هەبوو.

ئەختەر وەک ئاغایێکی بەدیمەن و دەوڵەمەند لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا ئوروستوکراتیانە نەبووە، بەزەیی بەهەژارانا هاتۆتەوە، دەستی گرتوون و یارمەتی داون. ئەختەر خاوەنی قسەی خۆی بووە، بەرهەڵستی خراپەی داگیرکەری عوسمانی کردووە، تا گەیشتۆتە ئەو ڕادەیەی هەجووی سوڵتانی عوسمانی بکا. لەسەر ئەمە والی عوسمانی تەقیەدین پاشا ئەختەری ئاوارەی شاری حیللەی باشووری عێراقی کردووە. لە دوای ماوەیێک کە نامیق پاشا بووە بەوالی ئەختەری لە ئاوارەیی ئازاد کردووە و گەڕاوەتەوە کۆیە.

لە ژیانی تایبەتی خۆیدا ئەختەر دڵداری کردووە، دڵی چۆتە کچێکی جوانی بنەماڵەی دارۆغە ناوی ڕابی بووە. ئەم دڵدارییە پاک و بێ گەردە زیندەبەچاڵ دەکرێ بەبەهانەی ئەوەی ئەختەر و ڕابی بەمنداڵی شیریان پێکەوە خواردووە.

ئەختەر تەنیا شاعیر نەبووە، بەڵکو هونەروەرێکی ڕەسەنی مۆسیقا و گۆرانی بووە، ئاوازی بۆ هەندێ شیعری کوردی داناوە، جگە لەوەی شیعری خۆی کە دەکەوتە بەر دەنگی گۆرانیبێژان ئاوازەکانیان لە لایەن شاعیرەوە دادەنران، هەروەها هەندێ جار بۆ ئاوازێکی دیاریکراو شیعری هۆنیوەتەوە، بایەخی بەگۆرانی و سروودی میللی (فۆلکلۆری) داوە.

دیوەخانەی مەڵبەندێکی ئەدەب و هونەر بووە. بەگشتی ئەختەر دەورێکی گرنگی بووە لە ژیانی خوێندەواری کۆمەڵی کۆیە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم.

ئەختەر لە ساڵی ۱۸۸۸ لە کۆیە کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی عارەبیان لە تەنیشت باوکی نێژراوە.

شیعری ئەختەر

ئەختەر لە هەندێ لە شیعرەکانیدا ناوی ڕاستەقینەی خۆی «ئەمین»ی بەکارهێناوە وەک نازناوی شیعری. بەرهەمی شیعری ئەختەر ئەوەی بۆمان ماوەتەوە زۆر کەمە بۆیە زۆربەی بەحرەکانی عەرووز و قافیەی دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی تیایاندا نابینرێن. پلەی ئیستێتیکی ئەو شیعرانەی لەبەردەستدایە، ئەوە دەگەیەنێ دیوانی شیعری ئەختەر زۆر لەمە زیاتر بووبێ.

بێ گومان ئەختەر سەر بەقوتابخانەی نالییە، بەڵام لەو شاعیرە بەرچاوانەیە داهێنانی هونەری زۆرە لە ناو چوارچێوەی ئەم قوتابخانەیەدا. شیعری ئەختەر لە ڕێکخستنی ڕستە و تەعبیر سفت و ئاسانە. مانای ڕستە و داهێنانی ڕەوانبێژی خۆیان بەچێژی خوێنەر دەناسێنن.

بەگشتی ناوەڕۆکی شیعری ئەختەر لە دوو مەبەسی سەرەکی پێکهاتووە وەسف و دڵداری. ئەم دوو بابەتە بەشێوەیێک تێک ترنجاوون بەهیچ جۆرێ لە یەکتری جیا ناکرێنەوە. شاعیر بەشێوازێکی ڕەوان و بەهەناسەیێکی گازاندە و گلەیی ئامێزەوە وێنەی شیعری دروست دەکا و مانای داهێنراو دەخوڵقێنێ.

گەشتی گوڵزاری شیعری ئەختەر

- ۱ -

لە غەزەلێکیدا ئەختەر دەڵێ:

ڕووحی شیرینم لە بۆچ ئەمڕۆکە وا لوتفت نییە
نووری بینای دیدەکانم پێم بڵێ سووچم چییە
بێ قەباحەت لێم زویری چاکە ئینسافت هەبێ
تاکو ئەمرم خۆ مەحاڵە ڕۆیینم لەم قاپییە
خوێن لە چاوانم خرۆشا وا فووارەی بەستووە
نابێ جارێ بێیتە سەر ئەم حەوز و جۆگە و کانییە

ئاگری عەشقت وەها کوورەی دڵی هێناومە تاو
شێت و شەیدای کردووم ئاگام لە دنیایێ نییە
واعیزێ دوێنێ لەسەر مینبەر وەها وەعزی دەدا
هەر کەسێ یاری نەبێ تەحقیقە عومری فانییە
قازی و موفتی کە دوێنێ نیسحەتی منیان دەکرد
ئیمڕۆ قازی موتریبە و ساقی جەنابی موفتییە
زاهید و سۆفی ئەگەر سەد ساڵی تر تەقوا بکەن
شارەزا نابن وەکو من موشکیلە ئەم وادییە
شێخی سەنعانی ئەگەر دەستی بەدامانت بگا
خەرقە و تەسبیح و تاج و تەیلەسانی بۆچییە
ئەی (ئەمین) بیستوومە ئیمڕۆ یار خەڵاتی کردووی
سا وەرە ئەوجاکە بمرە تۆ لەسەر ئەم خۆشییە

لە سەرەتای ئەم شیعرەدا ئەختەر ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە یاری خۆشەویستی لێی تۆراوە. بێ گومان هیچ هۆیێک لە ناوەوە نەبووە بۆ ئەو تۆرانە. واعیز ئامۆژگاری هەموو کەسێکی کردووە پێویستە یار و دلبەری هەبێ، ئەوەی نەیبێ تەمەنی بەخۆڕایی دەباتە سەر. دڵداری پێویستی هەموو کەسێکە قازی و موفتیش دەگرێتەوە. ئەمانە لە ڕابردوودا ئامۆژگارییان دەکرد خەڵکی لە ئەڤین و دڵداری دوور بکەونەوە کەچی ئەمڕۆ قازی بووە بەگۆرانیبێژ و موفتیش بووە بەمەیگێڕ. لە کۆتایی شیعرەکە دلبەر لەگەڵ شاعیردا ئاشت دەبێتەوە، ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی لە خۆشیانا مردنی بۆ خۆی بووێ.

– ٢ –

لە شیعرێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

لە سینەی ئیجاد بوو دوو بەی
قوبەی تاجی کاووس و کەی
زینهار نەکەی دەستیان لێ دەی
با بمێنێ بۆ نیشانە

***

لە پەنهان دەستم برد بۆ بەی
ماران گاز بووم ترسام لە حەی
باغەوان بانگ دەکاتە کەی
ئێرە باغی شای مارانە

***

خاڵی ڕەشی سەر ڕوومەتی
حەجەرولئەسوەد خۆیەتی
هەرچی بکا زیارەتی
لە مەرتەبەی شەهیدانە

***

ئاهووەکانی سەحرای خوتەن
ئێرەیان لێ بۆتە مەفتەن
لێیان گەڕێن سڵیان مەکەن
با چارە کەن ئەم دەردانە

شاعیر لەسەر ئاوازێکی لە پێشانا سەما بەوشەکانی ئەم شیعرە دەکا، وێنەکانی شاعیر ئەوە هەڵدەگرن. لە سەرەتادا باسی دوو بەهێ، یا دوو مەمکی یاری دەکا، هەڵبەز و دابەزی مەمکەکان لەسەر ئاواز و ڕیتمی شیعرەکە شایی هەڵدەبەستن. شاعیر بەدزییەوە دەستیان بۆ دەبا، بەڵام بسکی دلبەر کە شای مارانە لە دەوروبەری سنگ مەمک دەپارێزێ. ئەوجا خاڵی ڕەشی سەر گۆنا بەبەردە ڕەشی کەعبەی دەچوێنێ، ڕەوتی یار لەگەڵ ڕەوت و سرکی مامزەکانی ناوچەی خەتا و خوتەنی چینستان بەراوورد دەکا.

– ٣ –

لە شیعرێکی دیکەیدا ئەختەر یادی کۆمەڵێک شار و ئاوەدانی و ناوچەی جوگرافی دەکاتەوە کە بەجوانی کچ ناوبانگیان دەرکردووە، لە غەزەلەکەیدا دەڵێ:

دەخیلت بم لە عوششاقت مەڕەنجە
دڵ و دینم فیدای ئەم لاو لەنجە
لە دەوری عاریزت کاکۆڵی پرچین
دەڵێی ماری سیای ئێشکچی گەنجە

لە گورجستان و چین وەک تۆم نەدیوە
لە ماچین پشکنیم تا موڵکی گەنجە
بەهایی خاڵی هیندووت هیند و نەوبە
فیدایی لەنجەکەت شیراز و تەنجە
هەتا وەک شیری دایکت لێت حەڵاڵ بێ
خەناوی کە بەخوێنم دەست و پەنجە
ئەوەندەم خاک بەسەردا کرد لە هیجرت
زەمین دووی بوو بەتۆز ئێستاکە پێنجە
لە دووری تۆ لە تۆ دوور ڕووحەکەی من
نەسیبی دڵ بڵاو و دەرد و ڕەنجە
تەماشا کە سەراپا ماهم (ئەختەر)
هەموو عیشوە و فریب و ناز و غەنجە

شاعیر لەو غەزەلەدا ناوی گورجستان و چین و ماچین و گەنجە و هیندستان و نەوبە و شیراز و تەنجە دەبا. ئەمانە ناوی جێگەی جوگرافی و ئاوەدانین لە نەخشەی ڕۆژهەڵات و ئەفەریقادا. ئەختەر بەچاوی ڕەمز ئەو جێیانەی کردووە بەمەڵبەندی ژنی جوان.

شاعیر پەشۆکاوە لە دووری لە دلبەر، شین و شەپۆڕیەتی، لە حەوت چینەکەی (تەبەقەکەی) زەوی خۆڵی دوو چینی بەسەری خۆیدا کردووە. لە حەوت چینەکە پێنجیان ماون، ڕەنگە مەبەسی پێنج کۆنتینێنتەکەی وشکایی سەر ڕووی زەوی بێ.

- ٤ -

لە شیعرێکیدا ئەختەر هەرچی ئەندامی جوانی دلبەر هەیە لەگەڵ کردەوەکانی دەکاتە کەرەستە بۆ کوشتنی شاعیر، لە غەزەلەکەدا دەڵێ:

گرفتارم بەسیحری چاوەکانی مەستی فەتتانت
بریندارم بەزەخمی سینە دۆزی تیری موژگانت
بەزولف و پەرچەم و ئەگریجەکانت غارەتت کردم
دڵێکم بوو ئەویشت خستە ناو چاهی زەنەخدانت
تەشەککور واجیبە بۆ من کە من بمرم بەزەخمی تۆ
بەشەرتێک کفنەکەم بدرووی بەتای زولفی پەریشانت

لە کوشتن گەردەنت ئازا دەکەم گەر بێیتە سەر قەبرم
بەڕۆژی جومعە بمنێژن لەگەڵ جەمعی شەهیدانت
جەمیعی عاشقان ئەمڕۆ هەمووی هاتوونە پابۆست
منیش هاتم بفەرمووی بمکوژن بمکەن بەقوربانت
کەسێ تۆ کوشتبێتت ڕۆژی مەحشەر ئەزیەتی نادەن
مەگەر هەروەک لە دنیادا کە سووتا بێ لە هیجرانت
بەوەڵڵا عاشقی (ئەختەر) کە ئیمڕۆ نادیری عەسرە
بەڕەسمی زیندەگی قوربان ئەوا هاتووتە دیوانت

لەم شیعرەدا ئەختەر لە مردن دەدوێ، بکوژ یاری نازدارە، شەهید شاعیرە، نەک تەنیا ئەختەر خۆی بەڵکو هەموو ئەو عاشقانەی شەهیدی ئەو یارەن. شاعیر لە هەموو زۆرداریییێکی دلبەر خۆش دەبێ ئەگەر لە پاش مردن زیارەتی گۆڕی بکا. ئارەزووی شاعیر ئەوەیە بەڕۆژی هەینی پیرۆز لەگەڵ هەموو قوربانییەکانی دیکەی دڵداری بنێژرێ.

- ٥ -

لە غەزەلێکیدا ئەختەر موناجات لەگەڵ یاری نازداری دەکا و دەڵێ:

فیدات بم تا کەی ئەم جەور و جەفایە
بەهیجران گوشتنی عاشق خەتایە
بەلا گەردانی باڵات بم ئەگەرچی
نەسیبی من لەوی دەرد و بەلایە
مەکەن لۆمەم لە ڕیسوایی ڕەفیقتان
کە عەقڵ و عاشقی لێکتر جودایە
ئەگەر تەقسیر و سووچم عەشقی تۆیە
بەدەستی من نییە کارم کرایە
لە لام قوربان ئەگەر بمرم شەهیدم
لە لای تۆ کوشتنی عاشق غەزایە
هەموو عالەم لە تۆ دڵشاد و حەیفە
بەمیحنەت ڕوح بدا ئەم موبتەلایە
سەر و ماڵم لە تۆ گەر چاو بی چاوم
بڵێ ئەوساکە (ئەختەر) بێ وەفایە

ئەم شیعرە هەمووی وەکو گفتوگۆی شاعیر دەکەوێتە بەرچاو لەگەڵ یاری خۆشەویستی دەکا، کەچی بەڕاستی دیالۆج نییە و مۆنۆلۆجە، واتە موناجاتێکە لە خوارەوە بۆ سەرەوە. شاعیر قسە دەکا، وەرام لە یارەوە نییە. وەکو هەموو موناجاتێکی کە لەگەڵ کردگاردا دەکرێ، قسە تەنیا هی بەندەیە و کردگار نایەتە قسە. لەبەر ئەوەی ئەقڵ و عاشقی دوو شتی پێچەوانەی یەکترین، ئەقڵ عاقڵییە و عاشقی شێتییە، دڵدار هەمیشە تاوانبارە. لێرەدا ئاماژەیێکی نهێنی نادیار هەیە بۆ سۆفیزم وەک بزووتنەوەیێکی بێ سنوور و ناڵۆجیکی بەرامبەر بەهەموو دەستوور و یاسایێک دەوەستێ.

- ٦ -

لە شیعرێکیدا ئەختەر نالییانە خەیاڵی کردووە:

سەرم گێژ و دڵم بریانە بێ تۆ
لە دووریت پیشەکەم گریانە بێ تۆ
دەخۆم سوێندێ بەقورئانی جەمالت
ریازی جەنەنەتم زیندانە بێ تۆ
لە لای تۆ بێ منی هاوین بەهارە
لەکن من فەسڵی گوڵ زستانە بێ تۆ
دەروونم لەت لەتە ئاهم شەرارە
کە ئاوی چاوی من بارانە بێ تۆ
شیفا و زیندەگانیم پێ نەماوە
لە عیشوە نۆشی بن بێگانە بێ تۆ
قەسەم بەو نێرگسی خومماری چاوت
کە (ئەختەر) خواردنی دووخانە بێ تۆ

بەگشتی هەست بەشێوازی نالی دەکرێ لە بەرهەمی شیعری ئەختەردا. بەتایبەتی ئەم غەزەلە لاساییکردنێکی تەواوی شیعرێکی نالییە کە دەڵێ:

نەمردم من ئەگەر ئەمجارە بێ تۆ
نەچم شەرت بێ هەتا ئەو خوارە بێ تۆ

لێرەدا دیارە ئەختەر لە کێش و قافیە لاسایی نالی کردۆتەوە، جگە لەوە هەوڵیداوە

ئەوەی نالی نەیووتووە، لە ناو ئەم قاڵبەدا ئەو بیڵێ. هەروەها وێنە و لێکسیکۆنی نالیش لەم شیعرەدا دەکەوێتە بەرچاو، بەڵام بەشێوازێکی دیکە ئەختەر دەریبڕیوە.

***

شاعیری ئەم ماوەیە ئەختەر یەکێکە لە شاعیرە دیارەکانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم، داهێنانی تازە لە شیعریدا بەدی دەکرێ. شیعری زۆر بووە بەڵام داخی گران کەمی ماوە.

سانی

سانی

١٩٠٦ - ...

ژیانی سانی

کاک عەبدوڵڵا کوڕی کاک عەلی کوڕی کاک عەبدوڵڵا کوڕی کاک مستەفایە. نازناوی شیعری «سانی» بووە، ئەمەی لە وشەی «الثاني» عەرەبی وەرگرتووە. ناوی باپیری عەبدوڵڵا بووە، ئەوی بەعەبدوڵڵای یەکەم داناوە خۆشی بەعەبدوڵڵای دووەم. بەڵام وشە عەرەبییەکەی هەڵبژاردووە بۆ نازناوی (سانی = الثاني).

سەردەمی لە دایکبوونی سانی نەزانراوە، بەڵام دیارە کەسێتی شیعری لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم بووە، خوێندنی سەرەتایی لە مەڵبەندی خۆی بووە و هەر بۆ ئەم مەبەسەش ناوچەکانی دیکەی خۆشناوەتی بەسەر کردۆتەوە. پێوەندی و تێکەڵاوی لەگەڵ کۆیە زۆر بووە بەتایبەتی نموونەی بڵاوبوونەوە و پەرەسەندنی قوتابخانەی نالی لە خاکی سۆران لە کۆیە بووە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم. لە ڕووی بەڕێوەبردن و کاروباری میرییەوە مەڵبەندی بنەماڵەی کاکی هیران گوندەکانی هیران و نازەنین سەر بەکۆیە بوون.

سانی کەسێک بووە لە ئەنجامی چێژی شاعیری و ئاواز گیرۆدەی گۆرانی و سروود و مۆسیقا بووە. غەزەلەکانی لەسەر ئاوازی دەف دەنگخۆشەکان چڕیویانە.

شاعیر تەمەنێکی درێژی بردۆتە سەر و لە ساڵی ١٩٠٦ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی بنەماڵە لە گوندی هیران نێژراوە.

شیعری سانی

ئەو شیعرە کەمەی ئەم شاعیرەمان کە لەبەردەستدایە لە چوارچێوەی قاڵبی غەزەلی دڵداری و وەسف نەچۆتە دەرەوە. شاعیر بایەخێکی زۆری بەڕەوانبێژی داوە، کێشی شیعری ڕەوانە، قافیەی بێ خەوشە، وشەی هەڵبژاردەیە، ڕستە و تەعبیری بێ گرێیە، مانای ئاشکرایە.

نموونەی شیعری سانی

- ١ -

لە شیعرێکیدا سانی هانا دەباتە بەر مەیگێڕ بۆ ئەوەی لە خراپەی ڕەقیب بیپارێزێ:

دەخیل ساقی وەرە وەعدەی وەفاتم
بدە جامێ بەقوربانی وەفاتم
لەبەر جەوری ڕەقیب و دەردی دووری
هەمیشە چاوەڕێی مەرگە حەیاتم
هەزار دەفعە شەو و ڕۆژ گەر دەرم کەی
غولام و بەندەیی تۆم خاکی پاتم
لە عەشقی چاوەکانی مەستی لەیلا
وەکو مەجنوون شەیدایی وڵاتم
گوتم (سانی) هەڵێ بۆ خۆت هەڕاکە
گوتی چارەم نەبوو هەرچەند هەڵاتم

شاعیر لێرەدا باکی بە ڕەقیب نەکەوتووە، ئەگەر یاری نازدار بەقسە دەریشی بکا سانی عەبد و غوڵام و خاکی بەرپێی ئەو یارەیە، وەک مەجنوون سانیش ناگاتە لەیلای خۆی.

- ٢ -

سانی غەزەلێکی حەوت دێری مستەفا بەگی کوردی هەڵبژاردووە، سێ دێر لەو غەزەلەی کردووە بەپێنج خشتەکی، دێری یەکەم و دووەم و کۆتایی، لەوانەیە هەمووی کردبێتە پێنج خشتەکی و ئەوانی دیکە ون بووبن:

بەدڵ ئەفغان و زاریمە لە چاوان گوڵ دەبارێنم
لە هیجری یاری بێ میهرم لە جەوری چەرخی پڕ کینم
وەها سەرگەشتە و مەحبووسی ئەم کاکۆڵی پڕ چینم
(ڕەفیقی کونجی میحنەت عاجزن هەر شەو لە ناڵینم
گورێزانن لەبەر لێشاوی بەحری مەوجی ئەسرینم)
فیدای لەعلی لەبانت بم جەفا لەبیە حەمییەت بێ
هەتا کەی قیسمەتی من لەو قەدی ڕەعنا ئەزییەت بێ

بەقوربانی نیگاهت بم لە ڕێگەی خوا مورووەت بێ
(ئەگەر مومکین نەبوو وەسڵم کە من مردم وەسییەت بێ
لەباتی قەوم و خوێشانم لەسەر مەیتم بکا شینم)

***

سەدایی مەقسەدی قەتلە بەئەو موژگانی خوێنینت
تەشەببوس نابەمە بەر کەس بەغەیرەز لێوی شیرینت
سوئالی بێ جەوابە گەر بکەن لەو عەبدی دێرینت
(عەبەس(کوردی)مەلاییێک دێن دەپرسن مەزهەب و دینت
کە قادر خۆی دەزانێ من لەسەر کام مەزهەب و دینم)

ئەم کارەی سانی ئەوە دەگەیەنێ کە هۆگری شیعری مستەفا بەگی کوردی بووە و تەنانەت ئەم غەزەلەشی بەدڵ بووە، بۆیە کردوویەتی بەپێنج خشتەکی، ئەم کارە لە ئەدەبی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا پێڕەو دەکرێ.

- ٣ -

لە غەزەلێکی دیکەیدا سانی دەڵێ:

دڵیشم چوو، گوڵیشم چوو، کە یاری گولعوزارم چوو
نەما عەیشم لەگەڵ خۆشی بەتاراجی نیگارم چوو
بەهارا فەسڵی گوڵ دابێ سەلای بولبول لە هەر لا بێ
گرینم سەمتورە سا بێ کە غونچەی لالەزارم چوو
ئەگەر ئیقلیمی حەوت کیشوەر هەموو گەنج و دوڕ و گەوهەر
بەچیم نایێتە پێش مەنزەر کە دوڕڕی شەهسوارم چوو
چ پاشایی چ دەروێشی غەمی عەشقت ئەگەر نۆشی
هەمیشە مەست و مەدهۆشی کە دۆستی غەم گوسارم چوو
زەعیف و زەردی پاییزم لە زستان یار گوتی زیزم
بەتەن بیمار و دڵ ڕێزم کە هاوین هات بەهارم چوو
بەداغی دەردی هیجرانی لە زەبری تیری موژگانی
وەهای کردوومە بریانی بەتەن ڕووحی ڕەوانم چوو
گوتم (سانی) کەوا ئیمڕۆ لەسەر چی وا پەرێشانی
گوتی هات گاورستانی ئەسیریان کرد و یارم چوو

لەم شیعرە دڵدارییەدا سانی هەموو شتێکی لە دەست چووە چونکە دلبەری لێ دوورە. پاش قافیەی «چوو» بوعدێکی جوانکاری داوەتە شیعرەکە بەتایبەتی لە ڕووی ئاواز و ڕێتمەوە. شاعیر گەلێ شتی لە دەست چووە، دڵ و گوڵ و خۆشی و بەهار و ئاوازی بولبول و خەزێنە و گەورەیی و دەروێشی و هەموو شتێک کە یاری لێ دوورە بەڵام ئەمانە هەموویان بەهیچ ناچن ئەگەر خۆشەویست لە نزیکییەوە بێ.

***

سانی شاعیرێکی ڕەسەن و خاوەن چێژی شیعری بووە، ئاگاداری مێژووی شیعری نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمی نالی و هاوڕێیانی بووە. شارەزای بەرهەمی شاعیرانی سەردەمی ژیانی خۆی بووە. هەر چۆنێ بێ شیعری زیاتر بووە لەوەی ئێستا لەبەردەستدایە.

نیهانی

نیهانی

١٨٦٥ - ١٩٣٤

ژیانی نیهانی

ناوی ئەم شاعیرە شێخ محیەدین کوڕی شێخ عەبدولکەریم کوڕی شێخ ئەحمەدە. لە ساڵی ١٨٦٥ لە شاری کۆیە لە دایک بووە. سەرەتاکانی خوێندنی قورئان و فێربوونی زانستییەکانی ئایینی ئیسلام لە حوجرەی مزگەوتی مەلایان بووە. قۆناغی فەقێیەتی لە مزگەوتی باییز ئاغا لە کۆیە تەواوی کردووە، مەلا عەبدولڕەحمانی کوڕی مەلا عەباس مامۆستای بووە.

لەودەمەی شێخ محیەدین دەستی بەشیعر نووسین کردووە ناوی «نیهانی» هەڵبژاردووە وەک نازناوی شیعری. هێشتا لە تەمەنی مێردمنداڵی بووە کە لەگەڵ باوکی گەشتی سلێمانییان کردووە بەتایبەتی بۆ بینینی کاک ئەحمەدی شێخ بەمەبەسی وەرگرتنی ئیجازەی دەروێشی تەریقەتی قادری. لە دوای ئەمە نیهانی وەکو هەموو فەقێکانی کوردستان گوند بەگوند گەڕاوە بەمەبەسی کۆتایی هێنان بەخوێندنی زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی. لە پێشانا چووە بۆ گوندی «زێوە»ی ناوچەی خۆشناوەتی لە لای مەلا حوسێنی کەرکووکی خوێندوویەتی، لە پاشانا لەگەڵ مامۆستای خۆی مەڵبەندی ژیانیان دەگوێزنەوە گوندی «قەرەناو»ی ناوچەی شوانی کەرکوک. لە دوای ئەمە ڕووی کردۆتە گوندی «عەزە»ی دەشتی هەولێر و ماوەیێکیش لای مەلا شەریفی ڕەنگەڕێژانی خوێندوویەتی. دوا جار ڕووی کردۆتە شەقڵاوە و لەوێ پێویستییەکانی خوێندنی مەلایەتی تەواو کردووە.

وەک زانراوە نیهانی لە تەمەنی هەژدە ساڵی ئیجازەی تەریقەتی قادری لە کاک ئەحمەدی شێخ وەرگرتووە، بەڵام پێش کۆچی دوایی باوکی لەسەر دەستی ئەو ئیجازەی تەریقەتی تازە کردۆتەوە. کە باوکی لە ساڵی ١٨٩٦ کۆچی دوایی کردووە نیهانی لە جێی ئەو دانیشتووە و بووە بەڕێبەری تەریقەتی قادری لە تەکیەی شێخ ئەحمەد.

لە ساڵی ١٩٢٢ لەو کاتەی ئینگلیز بەردوومانی کۆیەیان کردووە نیهانی ئەوێی بەجێهێشتووە و چووە بۆ گوندی «هەڵەجە»ی دەشتی هەولێر، لە لای شێخ مەعرووفی برا گەورەی نیشتەجێ بووە، تا ساڵی ١٩٣٤ لەوێ ژیاوە و هەر لەو ساڵەدا کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی هەڵەجە نێژراوە.

شیعری نیهانی

نیهانی شیعری کەمە، ئەوەی هەیە هەمووی بەچاپ نەگەیەنراوە، بەشێکی کەمی بڵاو کراوەتەوە. بەگشتی شیعری ئەم شاعیرە خەریکی دڵدارییە، دەوری گرنگی بووە لە پەرەپێدانی شیعری تەقلیدی کلاسیکی کوردی و دەوڵەمەندکردنی.

نموونەی شیعری نیهانی

- ١ -

لە غەزەلێکیدا نیهانی دەڵێ:

وا هاتە دەرێ گوڵ لە سەروپەردەیی نازی
ئەی خۆم بەفیدای سەروی قەدی و دیدەیی بازی
مەستانە و با سەڵتەنەت و عیزز و دڵارا
با لەنجەیی سەر پەنجە لەسەر ئەرزی درازی
بۆ قەتلی منی سوختە وا هاتۆتە جەولان
سا تووبی خودا بمکوژە شاهنشەهی غازی
ڕەحمی نییە بمرێ سەدی وەک من لە مەراقا
لای وایە کە مەخلووقە لە بۆ عەربەدەبازی
سەر بوو بەفیدای نیمە نیگای دیدەیی مەستی
هێشتاکو دڵم عوزری لە موژگانی دەخوازی
جانی دەدەمێ من لە بەهای ڕەددی سەلامی
نایێتە قسە بۆم بەلەکی لیرە و غازی
تابم نییە بینوارمێ مەگەر من بە(نیهانی)
جارێ لە کەناری نەوەکو ببمە موحازی

لەم شیعرەدا نیهانی هونەری لەوە نواندووە قافیەی شیعرەکەی لەسەر دەنگەکانی (...ازی) دروست کردووە. ئەوەی گرنگ بێ لێرەدا دەنگی (زێ)یە زۆر کەم لە قافیەی شیعری کلاسیکیدا بەکارهێنراوە. جگە لەمە شاعیر وێنەیێکی هونەری داهێنراو دروست دەکا کە دەڵێ: سەرم کرد بەقوربانی چاوی مەستی یار کەچی دڵم عوزر لە موژگانی دەخوازێ.

- ٢ -

لە شیعرێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

دیسان وا دڵ پەرێشان بوو چووە بازاڕی ڕیسوایی
مەتاعی خاسی ئیدراکی فرۆشت دای بەیەغمایی
ڕەفیقان و برای جانی لە ڕێی خوا سا عیلاجێ کەن
لە عەشقی شۆخی بێ ڕەحمی ئەوا لێم بوو بەشەیدایی
نەسیحەت نابییێ ئەسڵەن دەڵێ من باوکە کوشتەکەی ویم
دەڵێ سا لاچۆ لێم لادە یەخەم مەگرە بەبابایی
کە من گەنجینەیی عەشقم بەدەس کەوت شاهی سەر تەختم
چ باکم تۆیە ئەم گەنجە بدۆڕێنم بەخۆڕایی
هەزاران جانی شیرینم هەبێ نایێتە بەرچاوم
فیدای خاکی ڕەهی ئەو بێ و نیساری زولفی تایایی
بەقوربانی دوو چاوی نێرگسی و فەتتان و مەستی بم
ببم فیدیەی دوو لەعلی لێوی یاقووتی شەکەر خایی
لە دەعوای شۆڕی ئەو ماهە وەها چاکە (نیهانی) بی
هەزارانی هەیە دێوانەیی دوو زولفی یەڵدایی

هەندێ داهێنانی شارراوە لە دوو توێی ڕستەکانی ئەم شیعرە بەدی دەکرێ. شاعیر دڵ وەکو قاووغێکی دڵداری لە خۆی جیا دەکاتەوە، یا بەمانای فەلسەفی لە خۆی تەجرید دەکا. ئەوە دەگێڕێتەوە دڵ بەقسەی خاوەنەکەی ناکا، ئاراستەی کاری چاکی ناکا، ئیتر شاعیر بەبێ عەشق دەیگرێ، لەبەر ئەوە منەتی پێ نییە.

لە دوا دێری شیعرەکە سیفەتی یەڵدا بۆ زولفی یاری بەکار دێنێ. ئەوەی ئاساییە لەم شیعرەدا ئەوەیە یەڵدا ڕەمزی درێژترین شەوی ساڵە دەکەوێتە شەوی ٢١ی کانوونی یەکەم، لەبەر درێژی ئەو شەوە شاعیران بۆ سەردەمی عەشقبازی و ماچومووچ لەگەڵ یاری خۆشەویست بەکاری دێنن، کەچی ئەم شاعیرەشمان بۆ سیفەتی ڕەشی و درێژی بەکاری دێنێ، بەڵام زولفی یار بەو شەوە دەچووێنێ.

***

نیهانی شاعیر وێنەی جوان و تەعبیری داهێنراوی هونەرییە، لە مەبەسی وەسف و

دڵداری نەچۆتە دەرەوە. ئەگەر هەندێ بۆچوونی شاعیرانی پێش خۆی بووبێتە سەرچاوە بۆ ئیلهامی شیعری، بەرهەمی تازەی خۆی لە دوو دۆخدا بەرچاو دەکەوێ، یا ئەو مانایەی دەرەوە کە کاری تێ کردووە دەبێتە هۆی وێنەییێکی وەک ئەو دروست بکا، یا تەواوکەری ئەو دەبێ، یا لە داهێنانەکانیدا وێنە و مانای تازە دەردەهێنێ و دەبێ بەرەمز بۆ شاعیرانی دیکە و خوێنەران.

مەنفی

مەنفی

... - ١٩٢١

ژیانی مەنفی

مەنفی نازناوی مەلا ڕەسوول کوڕی مەلا مەحموودی بێتووشییە، باوکی لە بێتووشەوە هاتووە بۆ کۆیە و لەوێ نیشتەجێ بووە. ئینجا مەلا ڕەسوول لە کۆیە لە دایک بووە. باوکی لە مزگەوتی منارە مەلا بووە. ڕەسوولی کوڕی لای ئەو خوێندوویەتی، لە دوای مردنی باوکی جێنشینی ئەو بووە و حوجرەی خوێندنی داناوە و زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی فێری قوتابیان کردووە.

مەنفی زمانی فارسی زانیوە، لەبەر ئەوە لە سەردەمی داگیرکردنی کۆیە لە لایەن ئینگلیزەوە بووە بەتەرجومانی داگیرکەرە ئینگلیزەکان چونکە هەندێ لەو ئەفسەرە ئینگلیزانە ڕۆژهەڵاتناس بوون زمانی فارسییان لە کوردی باشتر زانیوە.

مەنفی لە بنەماڵەی بێتووشییە، لەو خێزانەدا زانا و شاعیری گەورە هەڵکەوتوون، لەوانە مەلا عەبدوڵڵای بێتووشی ناودار. شاعیری ئەم ناوە پێوەندی بەکاک مستەفای هیران (سافی) بووە، نێوانیان خۆش بووە، شیعری بەسەر سافیدا هەڵداوە.

لە ساڵی ١٩١٩ مەنفی کراوە بەبەڕێوەبەری قوتابخانەی سەرەتایی لە کۆیە کە ناوی «ئوولا» واتە (یەکەم) بووە.

مەنفی لە ساڵی ١٩٢١ لە کۆیە کۆچی دوایی کردووە و هەر لەوێش نێژراوە.

شیعری مەنفی

شیعری مەنفی لە مەبەسە کلاسیکییەکانی شیعری کوردی لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە نەچۆتە دەرەوە، زمانی شیعری ئاسان و ڕەوانە، کێشی عەرووزییە، یەکێتی قافیەی بەکارهێناوە، هەندێ لە مەبەسەکانی شیعری لاسایی دەور دەکاتەوە لە وەسف و دڵداری و داشۆرین. لە دیوانی شیعری کوردیدا جێ پەنجەی مەنفی دیارە و ئەو دیوانەی ڕەنگین و دەوڵەمەند کردووە.

نموونەی شیعری مەنفی

- ١ -

لە شیعرێکیدا مەنفی دەڵێ:

قەمەر خەددی سەهی قەددی کەمەر موویی سەمەن بوویی
بەدەن سیمی دەهەن میمی جەفاکاری دڵ ئازاری
فەلەک خوویی مەلەک ڕوویی سیا چەشمی موژە سەهمی
بەڵا جویی تەلخ گویی مەهی بێ میهر و غەدداری

لەم پارچە شیعرەدا مەنفی ڕیتم و مۆسیقاییێکی تایبەتی بەناوەڕۆکی شیعرەکە بەخشیوە. هەر نیوە دێری کردووە بەچوار ڕستەی قافیەدار، جۆرە ئاوازێکی دروست کردووە لە ترپەی پێی وڵاغی ڕەسەن و خوڕەی ئاوی گەلی دەکا کە سەرەوخوار دەبێتەوە. خوێنەر لەگەڵ مۆسیقای ڕەوانبێژی دەژی، خۆ ئەگەر سەرنجی ناوەڕۆکیش بدا کە وەسفی یارەکەیەتی، مانا و مۆسیقا هارمۆنییێک دروست دەکەن دەبێتە ئارامی گوێ و مێشک.

- ٢ -

لە شیعرێکی دیکەیدا مەنفی لە وەسفی یاردا بڕێک دیاردەی سروشت بەکار دێنێ بۆ بەراووردکردن لە نێوان هەندێ لە ئەندامی یار و دیاردەکانی سروشت:

لەبەر شەمعی جەمالی ڕووت دەسووتێم میسلی پەروانە
بەڵێ مەعلوومە پیشەی عاشقی هەر زار و گریانە
کەمەندی زولفی چین چینت لە ماچین عاشقان دێنێ
کە ئێمە تالیبی ماچین نەچین ماچینی ئیرانە
دەڵێن ڕۆژ و هیلال و ماهی چاردە قەد جەمع نابن
لە ڕوو و ئەبرۆ و جەبینی یار تەماشا چۆن نمایانە
تەمای بوو غونچە دەم لێدا لە گوڵزاری لەگەڵ زارا
سەبا نەیکردە نامەردی بەدەمییا داوە مەردانە
ئەگەر (مەنفی) کرا مەنفی نییە دەعوای لەگەڵ هیچ کەس
کە هەرچی بێ بەسەریا خۆشە چونکی ئەمری ڕەحمانە

لەم شیعرەدا مەنفی زولف و ڕوو و برۆ و نێوچەوان و دەم بەکار دێنێ بۆ ئەوەی لەگەڵ ڕۆژ و مانگ و مانگی یەک شەوە و غونچە بەراووردیان بکا. ئەگەر بەڕووکەش تەماشای

ئەمە بکرێ باوەڕ ناکرێ شاعیری کۆن هەبێ بۆ ئەم وێنە و مانایانە نەچوو بێ، بەڵام ئەو داهێنانەی بۆ ئەم شاعیرە حسێب دەکرێ ئەوەیە جۆری بۆچوون و یاریکردن بەوشە جوانکاری دەبەخشێتە شیعرەکە.

- ٣ -

مەنفی لە شیعرێکیدا موناجات لەگەڵ یاری خۆشەویستی دەکا:

جەمیعی عاشقانی دڵ حەزینت
بەقوربانی دوو چاوی نێرگسینت
هەزارانی وەکو عەزرا و لەیلا
کەنیزانی غولامی کەمتەرینت
کە مەقسوودی دڵم ماچێکە قوربان
دەسا بیدە لە لەعلی شەککەرینت
ئەگەر مەیلت لە قەتلی عاشقانە
بەسە شمشێری ئەبرۆی نازەنینت
چییە جانا وەها بێ ڕەحمی ئەمرۆ
چ قەوماوە کەوا تێکچوو جەبینت
پەرێشان بوو دڵی عالەم بەکوللی
وەکو زولفت لەسەر ڕووی ئاتەشینت
کە (مەنفی) بەندەیی قوربانی تۆیە
بەماچێ دەستی بکرە دەست و دینت

شاعیر ئەم دلبەرەی خۆی بەگەورەتر دەزانێ لە هەموو دلبەرانی گێتی، بەتایبەتی عەزرا و لەیلا، لەبەر ئەوە دڵداری زۆرە. بێ گومان ئەم هەموو پێدا هەڵدانەی لە پێناوی ماچێکە دلبەر پێشکێشی شاعیری بکا، دیارە ئەو ماچەش دەست ناکەوێ.

- ٤ -

مەنفی خۆی بەدەروێشی کاک مستەفای هیران (سافی) داناوە، شیعری هەیە بۆ ستایشی ئەو دەروێشیزمەی لە کاک مستەفا بەرجەستەی کردووە، لە شیعرێکیاندا دەڵێ:

تاڵعم بێ دار بوو باز بەختم ئەوا نوستوّتەوە
کاغەزم ناردۆتە لای دڵدار و نەیخوێندۆتەوە

جوزئەیێ ڕەحمی موسوڵمانی لە دڵ پەیدا ببوو
بوو بەشەیتانی ڕەقیب و مانی لێ سەندۆتەوە
من کە خۆراکم نییە وا تێمەگەن بێ خواردنم
باری لێوم خواردووە خوێنی دڵم خواردۆتەوە
نووری دینی مستەفایە ڕەوشەنی کرد ڕووی زەمین
یا مەیی بێ میهر و مەهـ ڕووی ڕۆژی دەرخستۆتەوە
یووسفی میسری کە مەشهوورە بەحوسن و دلبەری
ئێستە هەم چەشمی پەیا بوو بۆچی خۆی شاردۆتەوە
(مەنفی)یا وا بەستەیی زولفی نیگاری خۆیەتی
یا نەخۆ دێوانەیە شێخ دەست و پێی بەستۆتەوە

مەنفی ئەم شیعرەی وەک نامەیێک یا پەیامێک بۆ کاک مستەفای هیرانی نووسیوە گلەیی لێ دەکا، چونکە وا دەردەکەوێ پێشتر مەنفی نامەی بۆ کاک مستەفا نووسیبێ و ئەو وەرامی نەدابێتەوە. بێ گومان ئەم نامەیە وەک موناجاتێکی دڵداری دەکەوێتە ڕوو، بەڵام ڕاستییەکەی ئەوەیە پێویستە بەهەواییێکی سۆفیزمیانە تەماشا بکرێ.

لە شیعرێکی دیکەیدا مەنفی جارێکی دیکە ستایشی کاک مستەفای هیران دەکا:

لە دووریت لالە ڕوو لالە زمانم
نەماوە تاقەتی نوتق و بەیانم
لە وەختی خەندە حەیرانم بەقوربان
لەبت یاقووتە یاقووتی ڕەوانم
غولامانت غولامانت دەهوونن
مەکە خۆت پەنجە ڕەنجە جیسم و جانم
لە سەرتاپا موقەییەد بووی بەکاکۆڵ
جەزات بێ بێ دەفعەیێ نەتبیست فیغانم
حەیاتم! چاوەڕێی ئاوی حەیاتم
لە لێوت دەفعەیێ تەرکە دەهانم
بەهار و پاییزم کردۆتە هەم دەم
لە ڕەنگی زەرد و ئەشکی ئەرغەوانم

لە بۆ بێزاری لێم ئەی نووری دیدە
هەر ئەم دوو ڕۆژەیە لێت میهمانم
وەرە عومرێکی تازەم پێ عەتاکە
بڵێ عیسایی چارەم ئاسمانم
ئەوا ئیمانی پێ هێناوی (مەنفی)
بفەرموو مستەفای ئاخر زەمانم

ئەم شیعرە موناجاتێکە لە موریدەوە بۆ ڕێبەری خۆی. شاعیر بڕە شیعرەکەی خستۆتە بۆتەی سۆفیزمەوە. هەرچەندە شاعیر هەوڵیداوە ئەو خۆشەویستییەی بەرامبەر بەرێبەری هەیەتی بیخاتە ناو عەشقی حەقیقییەوە، بەڵام دیسانەوە ڕزگاری لە ئەدگارەکانی عەشقی مەجازی نەبووە، لەبەر ئەوە شیعرەکەی دەچێتە ناو غەزەلی دڵدارییەوە.

– ٥ –

مەنفی بەشداری لەو چوونە مەیدانە دەکا کە شێخ ڕەزا و شوکری فەزڵی بەشەڕە شیعر نابوویانەوە. شاعیری ئەم ماوەیەمان خۆی دەکا بەلایەنی شێخ ڕەزا و بەگژ شوکری فەزڵیدا دەچێ، لەم بابەتەوە دەڵێ:

شوکری خۆت دەیزانی تۆڵەی چاکە قەت ئاوا دەبێ
نانی کێری شێخ دەخۆی تا ڕووی زەمین ئاوا دەبێ

بەم جۆرە دوایی بەشیعرەکە دێنێ:

کێوی ئەلبورزی سورینت گەر بەری گورزم کەوێ
وای دەهاڕم سەد هەزار دەربەندی لێ پەیدا دەبێ
گەر ڕەئیسی شاعیران ڕوخسەت بداتن کافییە
کێری (مەنفی) قوون دڕێنی دوژمن و ئەعدا دەبێ

ئەم دێرانە وەک بەرهەمێکی جوان دەکەونە بەرچاو لە ڕووی هونەرییەوە. بەڵام پێویستە لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە لێیان بکۆڵرێتەوە. مەنفی بۆچ لای شێخ ڕەزای گرتووە و دژی شوکری فەزڵی وەستاوە؟ لێرەدا هەڵوێست هەر ئەوەیە بۆچ مەلا عەبدوڵڵای جەلی لە کۆیە لە کێشەکەی نێوان شێخ ڕەزا و کەیفی لایەنی شێخ ڕەزای گرتووە و بەئیهانە و لێدان کەیفی دەرکردووە و ناچار بووە کۆیە بەجێ بێڵێ و ڕوو بکاتە ئەستەموڵ. هۆی ئەمە لە هەردوو باردا ئەوەیە شێخ ڕەزا بەناو و ناوەڕۆک کوڕی بنەماڵەیێکی شێخی قادری

بەناوبانگ بووە، مەقامێکی بەرزی بووە لەبەر خۆشی نەبووبێ لەبەر بنەماڵەی بووە. یەکێکی وەکو مەلا عەبدوڵڵای جەلی و مەلا ڕەسوولی مەنفی کە لایەنی شێخ ڕەزایان گرتووە لە دژی کەلاش خوارێکی وەکو کەیفی و کەسێکی ئاسایی وەکو شوکری فەزڵی کارێکی ڕیاییان کردووە، نەدەبوو بیکەن، ئەگینا ئەگەر مەسەلە شاعیری بووبێ کەیفی و شوکری فەزڵی لەگەڵ ئەوەی شیعریان کەمە بەڵام لە شاعیرە مەقام بەرزەکان بوون.

***

مەنفی لەگەڵ کەمی شیعری جێگەی دیاری هەیە لە ناوەڕۆکی پڕ لە مانا و وشەی مۆسیقی و ئاسان و قافیەی ڕەوان. زۆربەی شیعری دەچێتە ناو دیوانی هەڵبژاردەی شیعری کوردییەوە.

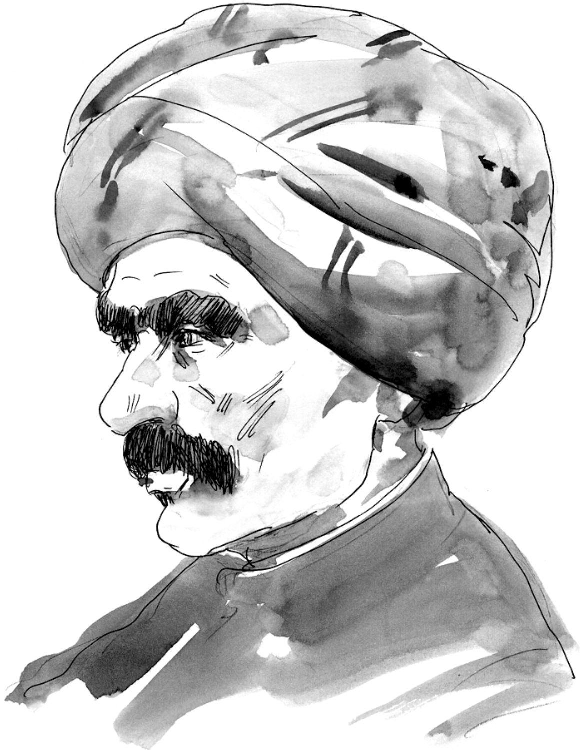

سەید یەعقووب

بەشی سێیەم

سەید یەعقووب

١٨٠٢ - ١٨٧٥

ژیانی

سەید یەعقووب کوڕی سەید وەیسی لە ساڵی ١٨٠٢ لە گوندی قەمەشەی ناوچەی ماهیدەشتی کرماشان لە دایک بووە. بەبنەماڵە دەچنەوە سەر سەیدانی سامەرەیی و لە قەمەشە دەژین. کوردی ئەو ناوچەیە و بنەماڵەی شاعیر لەسەر ئایینزای شیعەی دوازدە ئیمامین و لە هۆزی کەلهوڕن. خوێندنی لەسەر دەستووری ئایینی کۆن بووە. لە سەرەتای ژیانیدا هەوڵیداوە ببێ بەمیرزا، واتە خوێندەواری ئەو سەردەمە. بۆ ئەم مەبەسە سەری لە کرماشان داوە، ڕێی کەوتۆتە کرند و بێستوون، گەشتی تاران و قوم و شیرازی هەیە.

دەنگوباسی خوێندەواری و شیعری سەید یەعقووب گەیشتۆتە دیوەخانی ئیمام قولی میرزا عیمادولدەولەی کوڕی دەوڵەت شا. ئاشنایەتی لەگەڵ ئەواندا بووە، بەهۆی ئەو خانەوادەیەوە گەیشتۆتە مامە محەمەد حەسەن خانی فەرمانڕەوای کەلهوڕ وەک نووسەری (سکرتێری) دیوەخان لە ساڵی ١٨٣١ لەوێ دامەزراوە، تا دوایی ژیانی لەو ماڵە گەورەیە ماوەتەوە.

سەید یەعقووب ڕۆشنبیری چاکی سەردەمی خۆی بووە، بەختەختۆشی ناوبانگی دەرکردووە، لە زانستی مۆسیقا و بەکارهێنانی ئامێری تەنبوور هاوتای کەم بووە، شارەزایی زۆری بووە لە ئاوازی مەقامەکان بەتایبەتی تریەی هۆرە. گەشتوگوزار و سەیران و ڕاووشکاری پێ خۆش بووە. لە سوارچاکیدا ناوی دەرکردووە. لە وڵاتانی لوڕ و کەلهوڕ و بەختیاری ناسراو بووە. دەنگ هەیە گۆیا ئاشنایەتی لەگەڵ یارسانان (ئەهلی حەق) پەیدا کردووە، لەو سەردەمانەی کە سەری لە کرند داوە.

هەندێ لەسەر ئەو باوەڕەن چووبێتە سەر ئایینی یارسان. لە شیعریدا شوێنەواری ئەم ئایینە بەرچاو ناکەوێ. وا دەگێڕنەوە سەید یەعقووب هەندێ جار کە تووشی حاڵی عیشق و جەزبی سۆفیزم دەبوو بەسەر وڵاغەوە غارغارێن و جلیتبازی دەکرد و هۆرەی دەچڕی.

نازناوی شیعری سەید یەعقووب «سەیید»ە، هەندێ جاریش «سەی یاقۆ»ی بەکارهێناوە، لەبەر ئەوە لە ژیانی شاعیریدا بە«سەی یاقۆ»ش ناسراوە، لە ناو خەڵکی

بەسەید یەعقووبی ماهیدەشتی ناوبانگی دەرکردووە. شاعیر لە ساڵی ١٨٨١ کۆچی دوایی کردووە و تەرمەکەی براوەتەوە ئاوایی قەمەشە و لەوێ نێژراوە.

شیعری

سەید یەعقووب لە وڵاتی لوڕ و کەلهوڕ و گۆرانزەمین ناوی هەبووە، شیعری لە ناو دڵی خەڵکی جێگەی خۆی دۆزیوەتەوە. ماوەیێکی زۆر لە دەسنووسدا پارێزراوە، درەنگ بەچاپ گەیشتووە. محەمەد عەلی سوڵتانی کارێکی چاکی کردووە لە ساڵی ١٩٨٤ لە ئێران بۆ جاری یەکەم «دیوانی سەید یەعقووبی ماهیدەشتی» چاپ کردووە، دووبارە لە ساڵی ١٩٩٨ لە تاران چاپی کردۆتەوە.

سەید یەعقووب کەسێک بووە نزیک لە کۆمەڵانی خەڵک، بەزۆری لە شاعیرانی سەردەمی خۆی، بەرهەمیانی خوێندۆتەوە، وەکو ئاقەی کوڕی مەلەک قاسم خان و ئەڵماس خانی کەلهوڕ، جگە لەوە لە کۆنەکان شیعری خانای قوبادی و مەلا وەلەد خانی بەدڵ بووە و بەچاوێکی بەرز تەماشای «شیرین و فەرهاد» و «لەیلا و مەجنوون»ی کردووە.

سەید یەعقووب ئاگاداری دیالێکتەکانی زمانی کوردی بووە: گۆرانی (هەورامی)، سۆرانی، لەکی، کرمانجی. شاعیرانی ئەم ناوچانەی ناسیوە، بەتایبەتی نالی خۆشویستووە، بەشاعیرێکی گەورەی داناوە و شانازی پێوە کردووە و سەرکەوتووانە لاسایی کردۆتەوە.

شیعری سەید یەعقووب لە ڕووی ڕوخسارەوە دەکرێ بەدوو بەشەوە:

١- شیعری خۆماڵی، ئەوەی لەسەر کێشی سیلابی دانراوە (دە کەرتی و وەستان لە ناوەڕاست) و قافیەی مەسنەوییە. ئەم شیعرانەی لەسەر ئاوازی «هۆرە»یە. ئەمە ئاوازێکی ڕەسەنی دێرینە و لە ناو خەڵکی کورد باو بووە و سەید یەعقووبیان بەمامۆستای ئەم جۆرە هونەرە داناوە.

٢- شیعری تێکەڵاو، ئەمە لە ئەنجامی شارەزایی لە شیعری کلاسیکی کوردستانی باشوور و لە ژێر کاریگەری و لاساییکردنەوەی نالی سەید یەعقووب ئەم جۆرە شیعرەی داهێناوە. هەوڵیداوە زمانێکی دیکەی شیعر دروست بکا لە نێوان دیالێکتی گۆرانی و کرمانجی باشوور. بێ گومان ئەم هەوڵەی سەری نەگرتووە چونکە بەگشتی لە دژی تیۆری پەیدابوون و دروستبوون و پەرەسەندنی زمانە. ئەو هەوڵەی شاعیر وەکو سامانێک مایەوە. ئەم مەشقەی شاعیر لەگەڵ نالی بووە هۆی ئەوەی کۆمەڵێک شیعری لیریکی

لەسەر دەستووری شیعری کلاسیکی کوردستانی باشوور، واتە شیعری بەحرەکانی عەرووز و یەکێتی قافیە دروست بکا. ئەمەیان تازەکردنەوەییێکە لە تێکەڵکردنی دوو دیالێکت یا زیاتر لە بەرهەمی شیعری کوردیدا. ئەم دیاردەیە بەدەگمەن لای شاعیری دیکەش بەرچاو دەکەوێ.

نموونەی شیعر

شیعری خۆماڵی

بەشی زۆری دیوانی سەید یەعقووب شیعری خۆماڵییە لەو بابەتانەیە کە سەر بەشیعری گۆرانزەمینن لە ڕووی ڕوخسارەوە، تەنیا ئەوە نەبێ ئەوەی پێوەندی بەزمانەوە هەیە تێیدا هەست بەهەوای دیالێکتە بچووکەکانی لوڕی و کەلهوڕی و لەکی دەکرێ لە ڕووی دروستکردنی ڕستە و بەکارهێنانی فەرهەنگییەوە.

- ١ -

لە لیریکێکیدا سەید یەعقووب دەڵێ:

قەمەر عوزاران
شیرین شۆخ و شەنگ قەمەر عوزاران
زولفش ئەسوەدەن دەیجوور تارەن
گرژەن چین چینەن حەلقە زوننارەن
لوولەن هەلوولەن زنجیرەن مارەن
دشوارەن پریش دڵ گرفتارەن
حاجیب خەم چون تاق میحراب حاجات
بری کەی سۆفی نە ڕای موناجات
گادینەی هیلال نە رووی سەماوات
یا قەوس قوزەح هەزار عەلامات
کەمانەش پەیکان چەمش تەییارەن
دشوارەن پریش دڵ گرفتارەن
عەین عەبن غەزال چریدە تەتار
پەی من موقیمن پەی تەرەف خومار

ئەسوەد و ئەسفیل هەم لەیل و نەهار
دایم چون سەییاد ئامادەشکار
نیم نیگای نازش دایم نە کارەن
دشوارەن پریش دڵ گرفتارەن

سەید یەعقووب ئەم لیریکە درێژەی بۆ وەسفی ئەندامی لەشی دلبەر تەرخان کردووە، هەندێ ڕەمزی لە سروشت بەتایبەتی لە بەهار و گوڵ و گوڵزار وەرگرتووە بەمەبەسی ئارایشی وێنە شیعرییەکانی لە بابەت ڕەوانبێژییەوە. لە ڕووی ڕوخساریشەوە هەندێ نوێگەری هەیە، شیعرەکەی لەسەر بنچینەی کۆپلە (بەند) هۆنیوەتەوە. هەمووی بریتییە لە دە بەند، هەر بەندی لە شەش نیوە دێر شیعر پێک هاتووە، نیوە دێری شەشەم لە هەموو بەندەکان دووبارە و سێ بارە کراوەتەوە.

- ٢ -

لە لیریکێکی دیکەیدا لە وەسفی دلبەر دیسانەوە شاعیر دەڵێ:

زەنج زەر فینجان چینی لاجیوەرد
لەبریز جە شەربەت شیفا گران دەرد
جید مینای بلوور مەملوو پڕ لە مەی
مەی بەخش مەجلیس کیانان کەی
سینەش زەروەرەق زەمین تەلایی
مەم قوبەی قەندیل ئەوج سەمایی
نافەش مەر فینجان مەجلس شاهی
کەیلەن لە مەقدوون لوقمان دەوایی
هەر لە چای زەنخ تا حەوالی ناف
نەزم کەردەن دانەی زومروتی شەففاف
روکبە و رجلە و کەف پەنجەش حەنایی
فەرهاد شەهید کەرد خوسرەو فەنایی
پایی تەلەسم گەنج بێ قەرین
بەرابەر وەگەنج شاهان دەرین
روکبە و رجلە و کەف کە مەرگا و یەدەین
قەتن لە ئینسان مەر لە حوورولعەین

سەید یەعقووب لە لایێک هۆگری وەسفی مەتریالی حیسسییە، هەوڵ دەدا وێنەی ئەندامە جوانەکانی دلبەر لە سروشت بدۆزێتەوە، وەک ئەوەی مەمک بەلوتکەی قەندیل دەچوێنێ، لە لاییێکی دیکەوە هونەروەرانە خۆی وێنەی تازە دروست دەکا وەکو ئەوەی گەردەن دەکا بەجامی پڕ لە مەی.

- ٣ -

بەناوی «زولەیخا»ی بووکی شیعری دلّدارییەوە سەید یەعقووب «شەشین»ێکی هەیە لە هەشت بەند پێک هاتووە، لە ڕووی قافییەوە بەم جۆرەیە (ا ا ا ا ب ب)، نیوە دێری شەشەم لە هەموو بەندەکاندا دووبارە دەبێتەوە. لەم ماوەیەدا هەندێ لە بەندەکانی ئەو شیعرە دەخرێنە ڕوو.

زولەیخام چینەش
چین چین وە پا چین لە بان چینەش
هەی هەی جوو حەیان خەیاتەی چینەش
بەه بەه ژەو شوعاع شەوق جە بینەش
ئەحسەن جوو بالای نەی شەککەرینەش
ئافەرین جوو سونع حوسن ئافەرینەش

***

دەخیل جوو موژگان جەرگ دلّدووزەش
دا وە بەرق سیمای سەحەر ئەفرووزەش
وەو توررەی ماران زەحاک تووزەش
وەو شەعشەعەی فام شەوانە و ڕووزەش
چمان جە نوقرەی خامەن سەرینەش
ئافەرین جوو سونع حوسن ئافەرینەش

***

وە ئەو بەرز بالاش خەلایق جە دوور
ماچان بەدریوون ڕژیدەن جە نوور
وە ئەو ساق سیمین سەر پەنجەی بلوور
مەر تاووس نە مولک ئەیوانی جای نوور

«سەی یاقۆ» پەی ئوو نەمەندەن دینەش
ئافەرین جوو سونع حوسن ئافەرینەش

وەسفی شاعیر لەم لیریکەدا ئاساییە. هەولّیداوە سەرنجی خوێنەر بۆ ڕەوانی مۆسیقا و ترپەی ئاواز ڕابکێشێ کە جۆرە هارمۆنییێکی داوەتە شیعرەکە، لە زاراوەی ڕەوانبێژی کۆن «ئاوازی وشە»ی پێ دەڵێن، نابێ ئەوەش لە یاد بچێتەوە بەگشتی شیعری سەید یەعقووب بۆ گۆرانی چڕین و ئاوازەکانی هۆرە و قەتار و ئەلّلا وەیسی دانراون.

- ٤ -

وەکو هەموو شاعیرانی دیکە سەید یەعقووب خۆی بەسۆفی ڕاست دادەنێ. چەندوچوونی هەیە لەگەڵ زاهید و نوێنەرانی شەریعەت، نوێژ و ڕۆژوو بۆ ئەوان، ساز و سەنتوور و زولفی گولاوی جوانان بۆ خۆی. لە بابەت کۆڕی بەزمی عاشقانەوە دەڵێ:

خانە بەگ وەو سەوت وەو قەتارەوە
عەنبەر وەو ئاواز سەدای تارەوە
ئەگەر بوینی بشنەوی وەگوش
حەقپەرستی وێت مەکەی فەراموش
تۆ هەر های لەفیر ڕۆژە و نمازان
منیش هام لەفیر کەمەن درازان
تۆ هەر های لەویر میحراب و مینبەر
من هەر هام لەویر زولف و بۆ عەنبەر
ڕای ڕوبا و ئەنجیر گرتنی لە پێش
باوە تۆ گورگی های لە جەلّدەمێش
هەریەک نامەمان بگەریم وەدەس
نیکی و بەدیمان ئەوت موشەخخەس
ئەوسا لەو دنیا خودا شاهیدەن
حەق وە «سەی یاقۆ» یا وە زاهیدەن

لەم شیعرەدا سەید یەعقووب یادی دوو هونەروەری کوردی کەلهوڕ دەکاتەوە، خانە بەگ و عەنبەر، ئەمانە دەنگ خۆش و مۆسیقاژەنی میللی بوون بەتایبەتی ئامێری تار. نویشکی مەبەسی سەید یەعقووب ئەو زۆرانبازییەیە لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و تەریقەتی سۆفیزم، بێ گومان دەبێ هەمیشە حەق بەلای شاعیرەوە بێ.

شیعری عەرووزی

سەید یەعقووب گیرۆدەی شیعری نالی بووە، ماوەیێکی زۆر خۆی پێوە خەریک کردووە، چێژی لێ وەرگرتووە و لەگەڵ خەیاڵیدا گونجاوە، لە ئەنجامی ئەمە کۆمەڵێک لیریکی نووسیوەتەوە لە کێشی عەرووزی و یەکێتی قافیەی شیعری باشووری کوردستان دەکا. لەو جۆرە شیعرانەدا زمان و لێکسیکۆنی دیالێکتی گۆرانی و وردە دیالێکتەکانی دیکە بەسەر ئەوەی کرمانجی خواروودا (سلێمانی) زاڵە. ئەم کارە بەجۆرە داهێنانێک دادەندرێ لە ئەدەبدا. لەم ماوەیەدا بەشێک لە نموونەی ئەم شیعرانە بڵاو دەکرێنەوە.

- ١ -

دلبەرا جەور و جەفا کەی خوفت و ئەژ باری نییە
یا خەیالت دا سەدێ گۆنایی گولناری نییە
تیری موژگان دەی لە جەرگ و زولفی موشکین دەی وە باد
بۆیی میشک و زەخمی پەیکان تەرزی دڵداری نییە
دلبەر ئەر فەهمت زیادەن بۆچ دەکەی ئازاری خەڵق
شێوەیی ساحیب کەمالان مەردوم ئازاری نییە
قیبلەیی من ڕۆژ و شەو ئەبرۆیی یاری با وەفاس
زاهیدی تەزویر کەر چون تاقی گوڵکاری نییە
دەرکەفی (سەیید) لە چینی زولفی عەنبەرباری تۆ
هەستی تاتاری لە فیکرە میشکی تاتاری نییە

- ٢ -

دڵم پا بەستی زولفی یارن ئیمشەو
لە بەختی من درێژ و تارن ئیمشەو
دڵی دێرم عەزیزا ماچە بولبول
ژ سەودایی روخی گوڵ خارن ئیمشەو
نە یارم هەمنشین نە دۆستی هەمدەم
لە تەنیا غەمم غەمخواردن ئیمشەو
ژ بەس دەردم گرانن قابیزی ڕووح
ژ قەبزی ڕووحی من بێزارن ئیمشەو

دڵی زارم ژ هەجری ڕوویی یارم
سپەندی بوون کە بم سەرنارن ئیمشەو
سەبا لەم حالی زارم ئاگەهی تۆ
ئەگەر دڵداری من بێدارن ئیمشەو
بەواچە مەرهەمی زامان «سەیید»
لە بۆیی نافەیی تاتارن ئیمشەو

- ٣ -

هەرکە فەسڵی نەوبەهاران تەرکی جامی مەی دەکا
نەوبەهاری عومری شیرینەش وە فەسڵی دەی دەکا
بادەنۆشی وا زەریفە ئەر گەدایی لێی بخوا
فەخر بەر شاهی جەمشید و قوبادی کەی دەکا
خۆش بەحاڵی ئەو ڕەشە مەستە کە عومری سەر بەسەر
سەرفی مەعشووق و مەیی و چەنگ و ڕەباب و نەی دەکا
دوڕڕی پەندت ناسیمانە چوو بەگووشی عاریفان
خاروخەس کەی جێ لە بەحری لوججەیی بێ پەی دەکا
زاهیدا هەر کەس کە لە جامی مەحەببەت مەست بێ
گووش بۆ زوهدی ڕیایی وەک تو ناسیح کەی دەکا
میرم هەر عیشکی لەم ئیمڕۆ مویەسسەر بوو بکا
تا وە فەردا کێ دەزانێ چەرخی گەردوون چی دەکا
هامسەران خالیق دەزانێ تامی مەی (سەیید) نەچێشت
ئەژ ڕە زهن و زەکا ڕاهی نەڕەفتە تەی دەکا

- ٤ -

زولفی موشکین دلبەرا کەم حەلقەکە بێ جا دەوی
هەر درازی چین دەوی چون عومری من کۆتا دەوی
گەر بوا بادی سەحەر بۆیی نە زولفت تا مراز
بێ مەسیما سەد هەزار عەزمی رەمیم ئیحیا دەکا

زولف و چاو و خاڵ و خەت هەریەک لە یەک لا دڵ دەون
یەک نەفەر کەی هەم نە رووی چوار بێ پەروا دەوی
ناوکی موژگانی تۆ دلبەر لە بەس جەرگم بڕی
سوبح و شام ئەسرینی چاوم لە غەمت دەریا دەوی
هەرکە حاجی خان سیفەت رووکم نەکا لە عیشقی تۆ
خەرمەنی عیشقەش مەسۆز و تابی دلبەر وا دەوی
گووش دەر سەلمانیا چون تورگ لەیلا ئەدی
لالە گوون لم خوونی مەجنوون دامەنی سەحرا دەوی
زاهیدان مەنعم مەکەن (سەیید) و دلبەر دل مەدی
وی نزانن دڵ گرفتاری روخی زیبا دەوی

لەم شیعرانەدا ئەوە ڕوون دەبێتەوە سەید یەعقووب مەشقێکی زۆری کردووە تا گەیشتۆتە پلەیێک بتوانێ چێژ لە شیعری عەرووزی وەربگرێ و ئەو توانایەی لا دروست ببێ بتوانێ لاسایی بکاتەوە، بەمەرجێک سەرکەوتوو بێ. لەو شیعرانەدا بایەخێکی زۆری بەپاش قافیە داوە کە مەرجێکی گرنگە لە یەکێتی قافیەی شیعری کلاسیکی کوردستانی باشوور، ئەمە بەڵگەی ئەوەیە لە بنج و بناوانی دروستبوونی ئەو جۆرە شیعرە گەیشتووە.

سەید یەعقووب لاسایی نالی دەکاتەوە

چەند لیریکێک لە دیوانی سەید یەعقووب بەرچاو دەکەون مۆرکی نالییان پێوە دیارە، بڵاوکەرەوەی دیوان ئاماژەی بەو ڕاستییە کردووە.

- ١ -

نالی لە شیعرێکیدا دەڵێ:

گوڵبونی قەددت لە قوبەی سینە غونچەی کردووە
غونچە بەم شیرینییە قەت نەیشەکەر نەی کردووە

سەید یەعقووب دەڵێ:

هەرکەسێ لەو لەبیدە تامی جورعەیی مەی کردووە
خزر ئاسا خۆی لە مردن تا ئەبەد حەی کردووە
قودرەتی حەق بێن تەماشا کەن کە لەو یەک قەترە ئاو
نار و نارنگیی و لیمۆ لەو شەکەر نەی کردووە

سەروو شمشاد و سنۆبەر کەی شەمامە بەرئەدا
ناری موشکینە گوڵی داوە هەمووی قەی کردووە
نار و نارنگیی و نێرگس لەعل و گوڵ مەرجان ژەنی
فیکری ئەم یەک نەخلە ئەی گوڵ میوەبەر کەی کردووە
خەلقی بۆ یەک بۆسە نیم گیان ئەویەکی یەک گیان ئەدا
بێ بەقا ئەم تەحرە بۆی ئەو نیمە گیان تەی کردووە
مەنعی من بۆچی دەکەن ئەی زاهیدانی بێ خەوەر
غەپدە دڵ دلبەر دەکا دڵ مەیلی ئۆخخەی کردووە

- ٢ -

نالی لە شیعرێکیدا دەڵێ:

زولفت بەقەدتدا کە پەرێشان و بڵاوە
ئەمرۆ لە منی شیفتە ئاڵۆز و بەداوە

سەید یەعقووب دەڵێ:

شۆری بەسەرم کەوتیە لەم مەستیی چاوە
لەم جێگە نەنیشم مەگەر ئەو جێگە شەراوە
ئەم زولف و روخی دلبەرە یا لەیل و نەهارە
یا هەورە ڕەشی پەردەکەشی بانی هەتاوە
ڕوخساری تۆ وەک مانگ دوو زولفت وەکو عەقرەو
هەرچەن کە قەمەر عەقرەوە ڕازیم بەقەزاوە
(سۆزی دڵمە باعیسی تاو و گوڵی گریان
مەعلوومە کە ئاگر سەبەبی جۆششی ئاوە)
ماچان کە غەزالان چەڕنی شۆرە زەمینە
پەس ئاهوویی من چیشەکە لەم جێگە ڕماوە
ئەی دڵ گوزەری کەوە قوڵنگ تاشییی فەرهاد
بێن نالەکەی ئەیژنەوی لەو دڵی کاوە
زاهید وە خودا غەیری خەم و ئەبرۆیی دلدار
مەیلم نە وەمزگەفت و نە دەیرونە کیتاوە

زولفت وه ڕوخت وەهـ چ پەرێشان وولاوه
سەبره و بەدڵی شیفتە یەک بارە ڕژاوه
چاوانی نیگارم وەسپاهی موژەما چوون
ئەی لەشکری خوون ڕێژ ئەمە وەقتی چپاوه
دلبەر لە غەمت (سەیید)ی پێچارەی سەرشەو
خوون ڕێژییە لەم چاوه حەتا سوبحی دەماوه

- ٣ -

لە غەزەلی پێشووی نالی «زولفت بەقەدتدا...» دێرێک هاتووە:

هەرچەندە کە ڕووتم بەخودا مایلی ڕووتم
بێ بەرگییە عیللەت کە هەتیو مەیلی هەتاوه

ئەم دێرە شیعرەی نالی سەرنجی سەید یەعقووبی ڕاکێشاوه و غەزەلی داهاتوو ڕەنگدانەوەی ئەو دێرە شیعرەیە:

دلبەر تۆ نەپرسی کە من ئەوقەر لە چ ماتم
حەیرانی خەم و ئەبرۆ و زولفانی سیاتم
ئەوزاعی کەمی دلبەرە عەیبی نییە بۆ من
هەرچەندە کە لاتم وە خودا مایلی لاتم
ڕۆژێ کە وەکوێ تورسیمی حالی من بی
چون حاجی میشکی نەمیی و ڕاهی نەجاتم
قوربانی حەیاتم تو کە ناتی لە حەیاتم
سەرکردە وەفاتم گوزەری کر لە وەفاتم
زەهرا بدەری نۆش بکەم دۆستی بلاتش
وازانمە خزری بدەری ئابی حەیاتم
من (سەیید)ی مسکینم و تۆ مونعیمی حوسنی
یەک بۆسە بدەر من لە گەدایانی سەراتم

نێوەندە ئەدەبییەکانی کوردستانی گەورە، هەریەکە ئەدگاری تایبەتی خۆی هەیە. لە مەرجە گرنگەکان لە یەکترییەوە نزیکبوون، لە بچووکەکان لە یەکترییەوە دووربوون، هەروەها پێوەندی لە نێوان شاعیرانی ئەم نێوەندانە کەم بووه، یەکێ لەوانە ئەوەیە سەید

یەعقووبی شاعیری گۆرانزەمین بایەخی بەبەرهەمی ئەدەبی کوردستانی باشوور داوه و نالی ناسیوە و جۆرە شیعرێکی دروست کردووه لەگەڵ ئەوەی نەبووە بەنەریت و مۆدێل هەر چۆنێ بێ نوێگەری تێدایە بۆ سەردەمی خۆی و دیوانی شیعری کوردی ڕەنگین کردووه.

***

سەید یەعقووبی ماهیدەشتی (سەی یاقۆ) یەکێکە لە شاعیرە دیارەکانی ناوچەی کرماشان. بەرهەمی شاعیر نموونەی شیعرێکی بەرزی زمانی کوردییە، زادەی تێکەڵاوی دیالێکتە بچووکەکانی زمانی کوردی ئەو ناوچانەیە بەدیالێکتی گۆرانی و ئینجا موتروبەکردنی ئەمە بەدیالێکتی کرمانجی باشوور.

سەید یەعقووب شیعری لەسەر کێشی سیلابی میللی خۆماڵی داناوه. لە ژێر کاریگەری شیعری کوردستانی باشوور بەتایبەتی بەرهەمی نالی شیعری لەسەر کێشی عەرووز و یەکێتی قافیە داناوه. بەشێک لەم جۆرە شیعرەی کەوتۆتە ژێر کاریگەری ڕاستەوخۆی هەندێ لە غەزەلەکانی نالی. بەشێکی دیکەش بەگشتی ڕەنگدانەوەی قوتابخانەی شیعری کوردستانی باشوورە لە سەدەی نۆزدەمدا.

فایەق

بەشی چوارەم

فایەق

١٨٠٦ – ١٨٨٩

ژیانی فایەق

عوسمان کوڕی حاجی ئیسماعیل کوڕی مەلا ئەحمەد کوڕی مەلا فازیل. لە بنجدا بنەماڵەی ناوبراو خەڵکی گوندی دەرگەزێنی هەمەدانە. لە ساڵی ١٨٠٦ لە سلێمانی لە دایک بووە. خوێندنی ئاسایی بووە هەموو قۆناغەکانی لە حوجرە و مەدرەسەی مزگەوت تەواو کردووە. بەفەقێیەتی هەندێ شوێنی کوردستان گەڕاوە. دوا مەنزڵی خوێندنی لە ئاوایی تەوێڵەی هەورامان بووە. خوێندنی مەلایەتی (شەریعەت) و سۆفیزمی (تەریقەت)ی لە لای شێخ عوسمان سەراجەدینی تەوێڵە تەواو کردووە و ئیجازەی مەلایەتی و دەروێشی لەو وەرگرتووە و بووە بەسۆفی و موریدی. لە پاشانا گەڕاوەتەوە سلێمانی و کە خانەقای ئێستا بەناوی کوڕییەوەیە «خانەقای حاجی مەلا عەلی» وەک پێشنوێژ و مودەریس و ڕێبەری تەریقەتی نەقشبەندی دامەزراوە.

نازناوی شیعری «فایەق» و هەندێ جاریش «حەزین» بووە. لەقەبی تەریقەتی عیمادەدین بوو، بەڵام لە ناو خەڵکیدا بەمەلا وەسمان ناسراوە. وەک لە ژیانی دەردەکەوێ ئەم شاعیرە هەموو ژیانی لە خانەقا بردۆتە سەر و خەریکی زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و دانانی کتێب بووە بەشێوازی کۆن لە مەیدانی زانستییە ئایینییەکاندا. فایەق ژیانێکی هێمن و لەسەرخۆی بردۆتە سەر و کۆمەڵێک شیعری نایابی پلە بەرزی خستۆتە ناو مێژووی ئەدەبی کوردییەوە. لە ساڵی ١٨٨٩ لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە و لە خانەقای حاجی مەلا عەلی بەخاک سپێرراوە.

شیعری فایەق

فایەق بەقەوارە شیعری کەمە، بەناوەڕۆک بەرزە، نموونەی چاکی بەرهەمی شیعری کلاسیکی کوردستانی باشوورە. لە ڕووی کێش و قافیەوە هەموو مەرجەکانی کێشی عەرووز و یەکێتی قافیەی پاراستووە. ژمارەی دێرە شیعرەکانی بەزۆری حەوت دێری و نۆ دێرییە. شیعرێکی دوازدە دێری هەیە بەغەزەلی ژماردووە لە ڕووی ژمارەی دێرەکانییەوە. هەروەها شیعرێکی هەڤدە دێری هەیە ئەمەی بەقەسیدە حسێب کردووە.

لە هونەرە شیعرییەکانی دیکە دوو چوارین و پێنج تاکی هەیە. هەروەها سێ پێنج خشتەکی هەیە، دووانیان لەسەر دوو غەزەلی نالی کراون، ئەوی دیکەیان لەسەر غەزەلێکی حاجی کراوە.

ناوەڕۆکی شیعری فایەق لە چوارچێوەی دڵداری و وەسف نەچۆتە دەرەوە. دڵداری ئەم شاعیرە بەتوانایە لە ناو تەمومژی وێنەی ڕەوانبێژی نوقوم بووە بەئاسانیش ناسنامەی دیاری ناکرێ. لە هەموو شیعرێکیدا هەست بەهەناسەی هەموو جۆرە دڵدارییەکانی ئەدەبی کلاسیکی ئیسلامەوی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەکرێ، دەمێک سۆفیزمی کۆزمۆسییە، لەپڕ دەبێتە سۆفیزمی ئیسلامەوی، ئینجا مووەکە لە نێوان دڵداری حەقیقی و مەجازیدا ون دەبێ، هەندێ جاریش دلبەرەکە کچێکی نازەنینی ڕازاوەی هاوچەرخە، نموونەی بووکی ماچومووچ و دەسبازییە.

نموونەی شیعری فایەق

– ١ –

لە شیعرێکیدا فایەق دەڵێ:

سەر خەتی ئەهلی وەفایە خەتتی سەبزی میشک بوو
میشک بیزان خەتایە جەمعی زولف و خاڵ و ڕوو
سەرخۆش و مەست و خەرابم ڕووبەڕووی دیداری یار
میسلی پەروانە لە بۆ شەمعم بەتاب و جوست و جوو
عیلمە کاڵای مەغفیرەت پشتانی باڵای ئادەمی
ژەنگی عوسیان دەیرژێنێ تۆبە دەیکاتن رفوو
عیشقە مایەی مەعریفەت بازاڕی نرخی مەیکەدە
چاک وەهایە خاکی ڕێگەی کەین بەموژگان روفت و ڕوو
هەر لە خوتتەی ماسیوا یەک خەتوە هەڵنێی دەردەچێ
هاو و هوو لادە (ئەنا و ئەنتە) نەمێنێ غەیر هوو
مەرگە ببڕێ ڕێی تەمەع هەودای پڕ پێچی ئەمەل
تا نەمردووی مەردومی کە بمرە بەس کە هات و چوو
لەم نەسیحەت نامەوا (فایەق) یەدی بەیزات هەیە
لادە گەر تۆ ئەهلی سیدقی خیرقەیی هەممارە پوو

ئەم شیعرە وەک پەندێکی دانایانە دەکەوێتە ڕوو. شاعیر لە مەشقدایە لە نێوان ئامۆژگاری و بیری قووڵی سۆفیزم و دروستکردنی وێنە و ڕستەی داهێنراوی پڕ لە ڕەوانبێژی بەپێی مەرجەکانی ئیستێتیکی ڕۆژهەڵات.

- ٢ -

لە شیعرێکی دیکەیدا فایەق دەڵێ:

نالەی من و نالەی نەی جەنگی بێ پەروا دەکەن
واقیعی هەردوو لە لای من بێ دەلیل دەعوا دەکەن
ساز و سۆزی هەردوو لا گەر یەک گرن وێران دەبێ
خانەیی ئەهلی ڕیا ئۆلکای عیشق ئاوا دەکەن
تای چەلیپای زولفی تۆ بۆ دڵ بووە دامی بەڵا
بێ تەماشا چاوی مەستت ڕاوی سەد عەنقا دەکەن
تەن بووە کۆلک لە بۆ چۆگانی دەستی دلبەران
دڵ نیشانەی تیری موژگانە عەجەب غەوغا دەکەن
ڕەسمی شەهر ئاشووبییە تاتایی زولفی مەهـ ڕوخان
جەمعی مەستانە مەگەر جەمعییەتێ بەرپا دەکەن
عادەتی خووبانە ئەی دڵ سووچی چاوی ئەو چییە
بێ موبالاتن حەریفان والەو و ڕیسوا دەکەن
بۆ نیساری نەزمی (فایەق) ئەهلی وەجد و مەعریفەت
ئەشکی خوێنین دادەڕێژن لوئلوئی لالا دەکەن

لەم شیعرەدا فایەق وێنە و تەعبیرە لەبەردەستەکان دووبارە دەکاتەوە بەشێوازێکی تازە، واتە سیفەتەکانی دلبەر لەگەڵ بزووتنەوەکانی سروشت وێنەییێکی دیاریکراویان هەیە، شاعیر ئەم وێنانە بەشێوەییێکی تازە دووبارە دەکاتەوە، ئەمەیان نابێتە لاسایی یا وەرگرتن بەڵکو دەبێتە داهێنان.

- ٣ -

لە لیریکێکیدا فایەق دەڵێ:

بەیازی گەردەنت تا دەستی مووسا
بەڵێ ئەنوەر وەکو ئەحمەد لە عیسا
موسوڵمان و مەسیحی ڕوو لە ڕووت کەن
سوحوف باوێتە ئاتەش پووری تەرسا
شوکور زاهید کە پیشەی لەومی عیشقە
بەدامی گێسویی مەحبووبە تاسا
شکست و بەستی تۆ بەم فەتحی بابە
مەدەدکاریم ئەکا ئاخر شەحیشا
درێغ بۆ خەرمەنی چل ساڵە تاعەت
لە بەرقی مەعسییەت هەڵسا بڵێسا
کەبابی دڵ لەسەر خوانچەی مەزەللەت
ڕفاندی تورکی یەغما و نەترسا
لە دنیا تێر نەبوو (فایەق) هەتا مرد
غەریقی بەحری ڕەحمەت بێ خوداسا

فایەق لەم شیعرەدا هەندێ ڕومووزی ئایینی و سۆفیزم و گێڕانەوەی ئەفسانەیی بەکار دێنێ بۆ وەسفی دلبەر وەکو کەرامەتی پێغەمبەران و ئەفسانەی ئایینی جەلجەلووت ئامێز. بۆ ئەم مەبەسە زاراوەی «شەحیشا»ی بەکارهێناوە. ئەمە وشەییێکی سریانییە جادووی تێدایە بەهۆی ئەوەوە هەموو داخراوێک بەهۆی کلیلەوە بەبێ کلیل دەکرێتەوە. ئەم شیعرە لە ناو تەمومژی سیمبۆلیزم و سۆفیزم و ڕۆمانتیک خنکاوە. شیعرێکی جوانە چونکە شیعردۆست ماندوو دەکا و هەندێ شتی لێ فێر دەبێ. دیارە قافیەشی سەرنج ڕادەکێشێ چونکە ئەم جۆرە قافیەیە لە شیعری کوردیدا بەدەگمەن بەکارهێنراوە.

له لیریكێكی دیكەیدا فایەق دەڵێ:

شەهیدی شەهدی لێوی ئاڵی تۆ بووم
ئەسیری دامی زولف و خاڵی تۆ بووم
له قەندابی دەهانت بوو حەیاتم
قەتیلی چاوی مەست و كاڵی تۆ بووم
وەكو یووسف له چاهی غەبغەبتدا
زولەیخای كان و دوڕڕ و لالی تۆ بووم
سەراسەر خوێن بوو مەغز و گۆشت و پۆستم
حەنایی پەنجەیی شمشاڵی تۆ بووم
وەكو نێرگس نەبینا بووم له ڕووتدا
وەكو گوڵ فەرشی پێ و خڵخاڵی تۆ بووم
زەمانەی تەرزه بارانی هەم و غەم
خەواڵووی خێوەتی شاباڵی تۆ بووم
وەكو خاك بووم له ڕێی مەیخانه ساكن
شەو و ڕۆژ داییما پا ماڵی تۆ بووم
ڕەقیب وەك بادی سەرسەر هات و دای لێم
پەرێشان غافڵی ئەحواڵی تۆ بووم
شوكور (فایەق) بەتەوری تووری سینا
له سۆزی سینه كۆی زوخاڵی تۆ بووم

لەم شیعرەدا فایەق لەگەڵ یاری قسه دەكا، له هەموو شتێكدا تەنیا لەگەڵ ئەوە. ئەو گەورە و فایەق بچووكە، هەمیشه دیل و پێش خزمەتی بووە، گوڵی چیمەن بووە بۆ ئەوەی دلبەر بەپێ بەسەریدا بڕوا، هەر چۆنێ بێ ناتوانێ بیر لەوە بكاتەوە له كارێكدا ئەو خەریكی بێ و دلبەری تێدا نەبێ.

له شیعرێكیدا فایەق دەڵێ:

له عوقده و چینی زولفت ماهی سیما
گوشاد بوو بابی ئەلغاز و مەعەمما
بەحەللی عوقدەیی عاشق گرفتار
بەعەین و حاجیب و خەدد و چەلیپا
بەقەید و حەبسی چین چینی موجەڕڕەد
له قەیدی سووڕەت و دامی هەیوولا
له خاتر لوتفی تۆ بوو ئانی حوسنت
سەباحی یووسف و عیشقی زولەیخا
خەیاڵی ئێمە تا حوسنی جەمالت
بەشێوە مەركەزە بۆ ئەوجی ئەعلا
عەجەب جیلوەی له تافەت شێوەیی تۆ
تەجەللی بەخشە بۆ ئەدنا و ئەقسا
له ڕەمزی دەفتەری حوسنت پەرێشان
سەحیفەی دانش و ئەفكاری دانا
له ڕەزمتدا پەرێشان جەمعی دوژمن
له بەزمتدا بەجەمعییەت ئەحیببا
مەگەر (فایەق) ئەسیری دامی هیجران
بەیادی وەسڵی تۆ جوویایی عەنقا

هەرچەندە ئەم شیعرە دەچێتە دەلاقەی وەسفەوە كەچی وەكو هەموو شیعری دیكەی فایەق وێنەی گشتییانی گرتۆتە خۆ.

پێنج خشتەكییەكانی فایەق

نالی جێگەی دیاری هەیە له ناو دڵ و دەروونی هەموو شاعیرانی دوای خۆی. شاعیرێكی بەرزی وەكو فایەق هەڵوێستی تایبەتی هەبووە بەرامبەر بەهەموو شاعیرانی پێش خۆی، ئینجا له ناو ئەم شاعیرانەدا دووانیان هەڵدەبژێرێ نالی و حاجی، شیعریان دەكا بەپێنج خشتەكی. ئەمە ڕەمزی ئەوەیە ئەم دوو شاعیرە جێگەی تایبەتییان بووە له لای فایەق.

- ١ -

پێنج خشتەکی فایەق لەسەر شیعرێکی نالی

شوکری شەکەرئامێزی خودا واجیبە بۆ من
پەیوەستە کە ئەربابی نەزەر مەستی سەبوومن
دامی هەموو بارباده لە ڕێی بازی وەکو من
(ئەم سەرسەری بازانە کەوا هەمسەری بوو من
موشکیل بگەنە ساعیدی شاهێکی وەکو من)

چاوت چییە ساقی دەهەنت پڕ مەیی باقی
مەحروومی نەشئەیی ئەو مەیە هەر سفلەسوقاقی
ئەهلی دو جیهان هەرچی هەیە فانیی و باقی
(تا نەشئە نەچێژێ لە لەبی کەوسەری ساقی
بێ چارە جوزانێ کە هەموو مەستی زەقوومن)

عیشقی ئەزەلی پرتەوی حوسنی لە هەموودا
گەه چەشمەیی خورشیدە لەسەر سەفحەیی ڕوودا
گەه بادەیی گوڵ فامە لە جام و لە سەبوودا
(ڕووناکی ڕوو شەوقە لە نێو زوڵمەتی موودا
وەجهی ئەوەیە دڵ هەموو پەروانەیی موومن)

ماهم لەزەقەن ماهیە هیندوو بووە دانە
بەودام و دوو گێسوویی بەڵا خێزی زەمانە
یەک نوکتە لە غیرەت بخەمە شەرح فسانە
(زولفت بەنەسەب سیلسیلەیی رەفعەت و شانە
من دەیخەمە بەرپێ کە حەبەش زادەیی ڕوومن)

نایابە لە بەنگالە و چین سوورەتی کالام
حەیرانی منن عالەمی ڕووحانیی و ئەجسام
شەهبازی موجەڕڕەد لە غەمی خانەیی عەنقام
(من سەروی ڕەوانی چەمەنی عالەمی باڵام
(نالی) بەتوفەیلی بووەتە سایە لە دوو من)

- ٢ -

پێنج خشتەکی فایەق لەسەر شیعرێکی دیکەی نالی

میزاجی ئەهلی عەیش و نۆشی ئەهلی دنیا پەست و سەوداوی
لە دوونی هیممەتی گەردوونە وا کەوتوویە ناو داوی
بەرابەر ئەبرۆیی ساقی بنۆشە بادەیی چاوی
(نەفەس بگرە لە هات و چوونی خۆڕایی هەتا ماوی
کە ئەم بابە هەتا ئێستاکە هەر عومری بەبا داوی)

لە ئیجادی هەموو عالەم عەرەز هەر نەوعی ئینسانە
عەرز لادە لەگەڵ جەوهەر بەهیمەش وەک تۆ حەیوانە
ئەگەر زیندووی برۆ بمرە لە ڕێی ساقی و مەیخانە
(حەیاتت نەقدی تەحسیلی بەقا و ڕیبحی ڕیزوانە
ئەتۆ دەیکەی بەمایەی دەخل و خەرجی کەسبی بەدناوی)

بەبادەی مەعریفەت مەخموور و عومری خۆم بەبا نادەم
لە شوربی غەیری مەی نادەم ئەگەرچی کەوسەر و زەمزەم
لە ڕازی بەزمی ئەهلی مەعریفەت پەندێکی تۆ دادەم
(مەسەل دنیا ژنە و چەرخیش خەڕەک دەمدەم بەدووخی غەم
ڕەگی تاری ووجوودت بادەدا هێشتاکو هەر خاوی)

لە مەحشەر حوججەتی مونجی خەتی مەه لالە خەددێکە
عەسای پیر و جەوان باڵای نەمامی سەروو قەددێکە
چ بێهۆشی بەپڕ جۆشی گوزەر ناکەی چ سررێکە
(عەجەب ماوم لە جەرگت ئەی دڵەی غافیل کە موودێکە
لەسەر ئەم ئاگرەم داناوی هێشتا هەر نەبرژاوی)

لە لای ئەهلی حەقیقەت تۆ حەقیقەت هەر نیکوشەخسی
لە ئیدراکی کەم و جوزئی عەجەب حەیران و پڕ یەئسی
بەڵێ تاتای ئەمەل نەپسێنی خەستەی شیددەتی بەئسی
(مەگەر مەیخانەیە دنیا کەوا کاسی لە بە کەئسی
بەنەغمەی عوودی سووتاوی بەنەشئەی تاسی تاساوی)

ئەگەر دنیایە تالاّوە قیامەت بەحری زووخاوە
چەلیپازەن بەهەردوو لا قەرارت بیّ یەکتاوە
بەغەفلەت خۆت مەکە زایع لە عومرت ئەندەکی ماوە
(ئەمیّستەش گەرچی عەیش و عوشرەتت هەر تاڵ و تالاّوە
بەمەرگی تۆ لە پاشانیش دەخۆی تالاّو و تالاّوی)

بلیّسەی مەعسییەت سووتاندی یەکسەر خەرمەنی عومرت
وەکو فیرعەون غەریقی بەحری دەهری ئاتەشە قەبرت
لە قەعری فیقری زیللەتدا پساندت ڕشتەیی سەبرت
(هەوای سەیری بەڕ و بەحر ئاگری بەرداوەتە عومرت
کە تۆزی مونعەقید خاکی دلّۆپەی مونجەمید ئاوی)

بەزنجیری عوبوودییەت موقەییەد بە بەئازادی
لە پەستی خاکە تۆ ئەمرۆ ئەساسی عولوی بنیادی
مەشۆ ڕوخساری مینای خۆت بەئاوی حسرەت و شادی
(کە خاکی خاکی دامەن بەوەگەر نە تۆزی بەربادی
کە ئاوی ئاوی گەوهەر بەوەگەر نەبلّقی سەر ئاوی)

لە زەننی من نییە فیکرت کە ئیّستا ساعەتی حەشرە
شوهوودی خەجلەتت حازر مەحەککت دۆزەخ و جیسرە
سەبووی مەی بیّنە دەست و دامەنی پیری موغان بگرە
(نەوالەی نەوبە دەربیّنە هەتا تەن نەبووە سفرە
پیاڵەی تەوبە مەشکیّنە هەتا وەک کووبە نەشکاوی)

قەبایی ئەتلەسی عالی لە لای دلّ مایلی پەستە
چ نیلی بیّ چ ماوی بیّ دوو سیّ هالە لە جاو بەستە
مەهـ ئاسا عالی هیمەت بەزەیلی ڕۆژ کریّ دەستە
(هەتا شەققی فەلەک نەبووە بەکافووری کەفەن هەستە
کە ئەمشەو فرسەتە هیّشتا فەلەک ماوە ئەتۆش ماوی)

تەریقەت بۆ شەریعەت بیّ چ نووربەخشی چ حولوانی
شەریعەت گەر حەقیقەت بیّ چ ڕەببانی چ عوسمانی

چ فەرقیّکە لە مابەیندا بوخاری یاخو گەیلانی
(کە مەیلت بۆ عیبادەت بیّ چ فەوقانی چ تەحتانی
کە حوببت بۆ سیادەت بیّ چ بەرزنجی چ باراوی)

کیلابی جیفەیی دنیان بوزورگ و خورد و مەردوزەن
لە جیلبابی بەدەن دەرچۆ مەبە عامی هەموو ڕەهزەن
نەفەس بگرە لە خۆت لادە لە بەزمی قودسیان دەمزەن
(وەرە ئەم نوکتەیە من پیّت بلّیّم (نالی) ئەگەر فەرزەن
هەموو دنیات ببیّ هیّشتاکو هەر حەیران و داماوی)

پیّنج خشتەکی یەکەمی فایەق لەسەر پارچە شیعریّکی نالییە لە پیّنج دیّر پیّک هاتووە هەمووی کردووە بەپیّنج خشتەکی. پیّنج خشتەکی دووەم لەسەر قەسیدەییّکی نالییە لە هەژدە دیّر پیّک هاتووە، شاعیر تەنیا دوازدە دیّری لەو قەسیدەیە هەڵبژاردووە و کردوویەتی بەپیّنج خشتەکی.

فایەق لە ناو شاعیرانی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم و شاعیرانی دەوروبەری ژیانی خۆی تەنیا نالی و حاجی هەڵبژاردووە و شیعریانی کردووە بەپیّنج خشتەکی، ئەم کردەوەیە مانای زۆر دەگەیەنیّ، چونکە فایەق شاعیریّکی شارەزا و ڕەسەن بوو، کە ئەم دوو شاعیرەی بەگەورە زانیبیّ متمانە بەقسەی دەکریّ و ڕاستی پلەی هونەری بەرزی ئەم شاعیرانە دەکەویّتە ڕوو چونکە شایەدی فایەق لەم لایەنەوە گرنگە، ئەگینا چەند شاعیریّکی دیکە شیعری نالییان کردووە بەپیّنج خشتەکی، زیادەکەی سەر شیعری نالی لە لای هیچ یەکیّکیان نەگەیشتۆتە پلەی ئەسڵی شیعرەکە، کەچی سیّ نیوە دیّرە شیعرەکانی فایەق لە پلەی هونەری شیعرەکانی نالی نزیک بوونەتەوە.

لە پیّنجینی دووەمدا هەندیّ ناو و زاراوە کەوتوونەتە ناوەوە پیّوەندییان بەسۆفیزم و دەرویّشیزمەوە هەیە، لەوانە نووربەخش ئاماژەیە بۆ محەمەد نووربەخش (١٣٩٢ – ١٤٦٤) لە کاتی خۆیدا بەناوی سۆفیزمەوە ئایینزاییّکی داناوە لە هەندیّ لە دەستوورەکانی سوننە و شیعە دروستی کردووە. مەبەس لە حولوانی ئەحمەد شەهابەدینە (١٨٩٠ مردووە) خەڵکی حولوانی میسر بووە. هەروەها ئاماژە هەیە بۆ «عوسمانی»، ئەمەیان یا مەبەس عوسمانی کوڕی عەففانە وەک ئیمامی هەندیّ لە تەریقەتەکانی دەرویّشی یا شیّخ عوسمان جەراجەدینی تەویّڵەیە. کە ئاماژە بۆ بوخاری کراوە لەوانەیە مەبەسی محەمەد فاروق بەهائەدینی نەقشبەندی (١٣٨٩ مردووە) دامەزریّنەری تەریقەتی

نەقشبەندی بێ چونکە خەڵکی بوخارایە و لەوێش نێژراوە. لە بابەت «باراوی»یەوە، «باراو» گوندێکە لە ناوچەی سرووچک (بەرزنجە) بنەماڵەیێکی سەیدانی بەرزنجە لە باراو نیشتەجێ بوون، لەباتی بەرزنجەیی باراوییان پێ وتوون وەک بەشێک لە تەریقەتی قادری.

فایەق شیعرێکی حەوت دێری حاجی قادری کۆیی کردووە بەپێنج خشتەکی، لە دیوانەکەیدا بەم جۆرە هاتووە:

خزری ڕەهی زوڵمانیە دەست خەتتی ئەمانی
مەختوومە بەخاڵی سیەهـ و دەوری دەهانی
ڕەمزێکی لەتیفە لە بۆ ئەربابی مەعانی
(نەقاشی دەمی نوقتەکی دانا بەنیشانی
زانی کە زەمی کردووە بێزارە لە مانی)

تا شەمعی شەب ئەفرووزە لە ئەیوانی سەباحەت
سەییارە سەراسیمە لە مەیدانی سەباحەت
توغراکەشی دیباجەیی عینوانی فەساحەت
(سوورەتگەری سەر لەوحەیی دیوانی مەلاحەت
دوو یووسفی کێشاوە بەبێ ئەووەل و سانی

ئەو پێشڕەوی شاهانە بوو ئاداب و سولووکی
تەجهیزی فەرەح بەخشە لە بۆ غەزوی تەبووکی
موژدەی شەرەفی مەقدەمی جان بەخشی مولووکی
(فەرقێکی نەبوو غایەتی ئەو کردبیە سووکی
زوو هات و ئەتۆ باعیسی نازت بەگرانی)

تاریکی زوڵفینە کە شامی غورەبا بێ
ڕووناکیی ڕوخسارە کە سوبحی عورەفا بێ
هەم لەعلی شەکەر بارە کە قانوونی شیفا بێ
(پێم خۆشە غەزەل فەرشی قودوومی عوقەلا بێ
نەک بێن و لەبەر کەن جوهەلا لەفز و مەعانی)

مەعشووق کە مەخموورە بەنەشئەی تەرەب و مەی
مەشغوولە بەنالەی منی ڕەنجوور و نەوای نەی

وەک خوسرەوی پەرویزە لەسەر مەملەکەتی کەی
(تا دەستی نەدا خەنجەری نەیفەرموو دەسا دەی
(حاجی) بکوژن خێرە ئیتر مەیدەن ئەمانی)

سەرڕاف بەدیقەت نەزەری زەڕڕە دەکێشن
خەییات لە چوستی کەمەریدا چ لە پێشن
لەم نوکتەیە حەیران و عەجەب سینە پڕ ئێشن
(ئیمکانی لە کن ئەو عولەمای موو دەقەڵێشن
عەنقاو و وەفا بوو چ میانی چ دەهانی)

(فایەق) بەهەوەس کەوتە هەوای دانەیی دامت
سووتاوی بڵێسەی شەغەف و شەوقی غەرامت
بێ نام و نیشان وا لەو سەرگەشتەیی نامت
(ساقی بەفیدات بم لەگەڵ ئەو دەورەیی جامت
لەو مەجلیسە ئێمەش بکە یەک جورعە فشانی)

لە نێوان شیعرەکەی حاجی و پێنج خشتەکییەکەی فایەق هەندێ جیاوازی لە وشە و ڕستەدا هەیە، بەتایبەتی لە ڕیزی دێرە شیعرەکان. لێرەدا شیعرە پێنج خشتەکییەکە بەو جۆرە بڵاو کراوەتەوە کە لە دیوانی فایەقدا هاتووە نەک لە دیوانی حاجی چونکە مەبەس پێنج خشتەکییەکەیە نەوەکو غەزەلەکەی حاجی.

لە پێنجینی دووەمدا «سەباحەت» وەک قافیە دووجار دووبارە کراوەتەوە، یەکەمیان «سەباحەت = صباحت» بەمانای جوانی هاتووە، دووەمیان «سەباحەت» بەمانای مەلەوانی هاتووە.

چوارینەکانی فایەق

دیوانی فایەق دوو چوارین دەور دەکاتەوە:

بەچاوی تۆ قەسەم چاوم هەمیشە چاوەڕێی ڕێتم
لە سەیلی چاوەیی چاوم وەکو خاشاکی ژێر پێتم
لەحیتەی دائیرەی عەقڵ و مەعاریف قیسمەتم ناوێ
لە خەتتی مەسحەفی ڕوخساری تۆ مەعلوومە من شێتم

***

عەزیزم میسری تۆ مولکی دڵانە
نەباتی لێوی تۆ ڕووحی گوڵانە
چلەم یەک دەم بەسە گەر هەمدەمی تۆ
ڕیازەتی عیشقی ڕووی شێخی چلانە

فایەق لەم شیعرە ناسکانەدا خەریکی «من» و «تۆ»یە، هەرچەندە بەلای ئەوەوە هەردووکیان یەکێکن، کەچی «من» دەکا بەبەندەی «تۆ»، ئیتر «من» هەروا بەشێتی دەمێنێتەوە تا تێکەڵ بەیەکدی دەبن.

لە لاییێکی دیکەشەوە ئاماژە بۆ عەزیزی میسر (بووتیفار)ی وەزیری فیرعەون یا سەرۆکی پۆلیس و مێردی زولەیخا دەکا. ئەمە دڵداری «یووسف و زولەیخا»ش دێنێتە گۆڕێ کە ئەدەب و فەلسەفە و سۆفیزمی ڕۆژهەڵاتی تەنیوە.

تاکەکانی فایەق

دیوانی فایەق هەندێ تاک دەور دەکاتەوە:

بنازم پەنجەیی شمشادی ساقی
عەتای کرد یەک قەدەح بۆ عومری باقی

***

غەرەز خاڵ و ڕوخی تۆیە لە داغی لالە ڕوخساران
لە شێوەی عیشقی ڕووی تۆیە گوڵ و نەسرین و گوڵزاران

***

نازەنینان باری عاشق هەڵگرن هیچ زۆر نییە
باری عیشق ئەرچی نیازە نازشی لێ دوور نییە

***

عەجەب سەفحەی عەدەم بۆ نەقشی عالەم بێ غەش و ساف
لە توێی پۆدا دەبینی ڕایەڵی دیبا غەزەل باف

ئەم تاکانە وەک بروسکەییێکن لە شاعیرییە تێک هەڵقولاون وەستایانە توانیویەتی نرخی جوانی لە تەبیعەتی سروشت و هەستی ئادەمزاد بەرجەستە بکا و قسەییێکی جوانی لێ دروست بکا.

***

مەلا وەسمان «فایەق» یەکێکە لە شاعیرە گەورە و بەدیمەنەکانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم لە باشووری کوردستان. بەقەوارە شیعری کەمە، بەسەنگ قورسە. هەموو ئەدگارەکانی شیعری کلاسیکی پاراستووە و پەرەی پێ داوە، بەمانا و داهێنانی وێنەی هونەری ڕازاندوویەتییەوە. ناوەڕۆکی شیعری بریتییە لە مەبەسە هەرە گرنگەکانی ئەدەبی کلاسیکی، دڵداری و وەسف و سۆفیزم بەهەموو دیاردەکانیانەوە. شیعری فایەق سەرچاوەییێکی گرنگە بۆ لێکۆڵینەوە لە تەواوی شیعری کلاسیکی لە باشووری کوردستاندا.

جافەر قولی

بەشی پێنجەم

جافەر قولی

١٨١٤ - ١٩٠٥

بەسەرهات

جافەر قولی شاعیری ناسراوی کوردی خۆراسان و وڵاتی تورکمانستانی ئاسیای ناوەڕاست ئەوەندەی لای خەڵکی بەناوبانگ و خۆشەویستە ئەوەندە لە ژیان و شیعری نەکۆڵراوەتەوە.

جافەر (جەعفەر) قولی کوڕی مەلا ڕەزا قولی لە دەوروبەری ساڵی ١٨١٤ لە گوندی شکافکۆی لە بنەماڵەیێکی ڕەنجبەری دێهاتی لە دایک بووە، ئەم گوندە کەوتۆتە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئاوایی قۆچان. باوکی لە ئێلی کوردی زەنگەلانلوو بووە. لە ناو خەڵکی بەجافەر قولی زەنگلی، جافەر قولی بێچارە، جافەر قولی عەندەلیب، جافەر قولی موختار ناسراوە، هەندێ لەم ناوانە خۆی بۆ خۆی داینابوون و لەناو شیعریدا بڵاوی کردوونەتەوە. خوێندنی بەڕێکوپێکی نەبووە. لە تافی لاویەتیدا گرفتاری جوانی کچێک بووە، ناوی ملواری بووە. لەم لایەنەوە دەڵێ: مەلە نینم خود بەندم وەسی جزمێ قورئانێ (مەلا نیم شاعیرم بەسی جزمی قورئان). کوردی خۆراسان لە بابەت جافەر قولییەوە دەڵێن، دڵداری جافەر قولی بۆ ملواری وەک دڵداری مەولانا جەلالەدینی ڕۆمییە بۆ شەمسی تەبریزی. ئەوان ئەم شاعیرەیان بەدڵدار و هونەروەر و جیهانگەرد و مۆسیقار و دانای دەژمێرن، کە ناوی دەبەن مەلیکولشوعەرای کرمانجی پێ دەڵێن.

وا دەگێڕنەوە جافەر قولی شاعیرێکی میللی بووە، دوو تاری بەملەوە بووە و بەدەم گۆرانی لە شیعری خۆیەوە دوو تار لێداوە.

شار بەشار و کووچە بەگووچە گەڕاوە، ماوەیێکیش لە سارا و بیابانان لەگەڵ ئاژەڵ و دڕندە و باڵداران ژیاوە. ڕۆژگارێکیش لە وڵاتی خوارزەمدا ژیاوە لەو خاکانەی ئێستا بەکۆمارە ئیسلامییەکانی ئاسیای ناوەڕاست ناویان دەبەن.

بەشی زۆری ژیانی جافەر قولی پێوەندی بەو کچەوە هەیە کە ناوی ملواری بووە، هەمیشە بەدەنگە خۆشەکەی بەدەم ئامێری تارەوە گۆرانی بۆ خەڵکی چڕیوە، زۆربەی گۆرانییەکانی بۆ ملواری خۆشەویست وتووە. خەڵکی کوردی خۆراسان و تورکمانستان

ئەوەندە هۆگری جافەر قولین دەزانن باوکی ملواری ناوی کاروالا گولییە و خەڵکی گوندی زەنگلانە لە ناوچەی دەرەگەزی ئێران. جافەر قولی لە بابەت خۆشەویستەکەیەوە دەڵێ:

ملوازی قیزا کاروالا گولی
سوور و چقەر و داخەملی
ئاشق کریە جافەر قولی

هەندێ ئەفسانەی میللی ناو خەڵکی کورد تێکەڵ بەژیانی جافەر قولی بوون. وەکو ئەوەی دەڵێ: جافەر قولی لە تافی لاویەتیدا لە خەو کچێکی جوان دەبینێ و حەزی لێ دەکا، کچی خەونەکە ناوی ملواری دەبێ، لە پاشانا بەڕێکەوت چاوی بەکچێک دەکەوێ ئەویش ناوی ملواری دەبێ و شێوە و ئەدگاری لە کچی خەونەکە دەکا، ئیتر لەگەڵ ئەوەی جافەر قولی تا ڕادەیێک ئەمەیان بەئەو دەزانێ بەڵام هەمیشە دەڵێ ملواری خەونەکە نەدۆزمەوە لە شێتی ڕزگاریم نابێ.

هەر چۆنێ بێ ئەم بەسەرهاتە ئەفسانەییانە چێژ و خەیاڵی شاعیری خەڵکی نەخوێندەوار و ساکاری ناو میللەت دروستیان کردووە. جافەر قولی لە دوای تەمەنێکی درێژ لە ساڵی ١٩٠٥ لە خوارزەم کۆچی دوایی کردووە.

شیعری جافەر قولی

جافەر قولی لە ناو کۆمەڵی کوردی خۆراسان و تورکمانستانی ئاسیای ناوەڕاست شاعیرێکی چاک و دەنگخۆشێکی بەناوبانگ و دوو تارژەنێکی ڕەند بووە. لە هەموو زەماوەندێک بەشداری کردووە، هەرچی دیاری و سەوقاتی پێشکێشیان کردووە ئەویش بەسەر هەژاراندا بڵاوی کردۆتەوە.

بەگشتی شیعری جافەر قولی دەکرێ بەدوو بەشەوە:

١- جۆرە شیعرێک زیاتر بەلای شیعری میللی دەشکێتەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە غەزەل و قەسیدە نزیک دەبێتەوە، ڕاستە ناتوانرێ هەموو شیعری بەبەحرەکانی عەرووز بکێشرێن بەڵام لە گەلێ لایەنەوە لە شیعری کلاسیکی ئیسلامەوی دەکەن بەتایبەتی لە ڕووی بەکارهێنانی وشەی بێگانە و هەندێ لە لیریکەکانی لە تەرجیع بەند و تەرکیب بەند دەکەن. هەروەها لە شیعرێکدا لەوانەیە دێڕە شیعرێک یا نیوە دێڕێک بەبەحری عەرووزی بکێشرێ، لەبەر ئەوە کێشی شیعری جافەر قولی دەشکێتەوە سەر کێشی سیلابی خۆماڵی.

هەرچی قافیەشە ئەمەیان لە بنجدا جووت قافیە (مەسنەوی)یە، جارجارە یەکێتی قافیە لە شیعریدا بەرچاو دەکەوێ.

٢- شیعری خۆماڵی میللی، ئەمەیان لە شیعری سەر زاری فۆلکلۆرییەوە نزیکە. هەندێ لە گۆرانییە سێ نیوە دێرەکانی جافەر قولی لەگەڵ گۆرانی فۆلکلۆری میللی تێکەڵ بەیەکتری دەبن، چونکە ئەم جۆرە گۆرانییانە گەلێک باون لە شیعری سەر زاری کوردی خۆراسان و تورکمانستان.

لە بەرهەمی شیعری جافەر قولی لە هەندێ جێگە شیعرە میللی و ئاساییەکانی بەڕوونی لە یەکتری جیا دەکرێنەوە و هەریەکەیان شەقڵی خۆی پێوەیە، کەچی زۆرجار هەردوو بابەتەکە تێکەڵ بەیەکتری دەبن و هونەرێکی بەرز دەکەوێتە ناوەوە.

شەوێک شاعیر خەون دەبینێ بۆ بەیانی دەبێ بەشیعر:

شەڤێ چووی وە خەوێ دادانە من وی دوتارێ
شەڤێ ئاخر چارشەمبێ کەتم وە وی ئازارێ
من گەراندن شەهر وە شەهر برنە خێوە و بوخارێ
پەردە هاتە هلانین من دی وێ گولئوزارێ
من میناوێ سەنەمێ نەدی لە تو دیارێ

ئەم شیعرە داهێنانێکی وەستایانەی تێدایە لە نێوان شیعری لاسایی ئاسایی و شیعری میللی، ئەو جوانەی لە خەونی جافەر قولیدا پەردەیان لەسەر ڕوو لاداوە بێ گومان ملواری بووە. لێرەدا هەوڵ دەدرێ ناوی گرنگترین و جوانترین بەرهەمی بابەتەکانی جافەر قولی بخرێتە ڕوو، مەبەس لە هەموو بابەتەکان شیعری کلاسیکی لاسایی و میللی و فۆلکلۆرئامێز و شیعر تێکەڵ کراوەکانە.

١- لە مەیخانە، لە شێوەی تەرکیب بەندە، لە حەوت خشت پێک هاتووە.

٢- ئیزدواجی عەلی و فاتیمە.

٣- میعراجنامە، لە ١٧ پێنجین پێک هاتووە.

٤- دیداری ملواری لە باغ، لە ١٧ پێنجین پێک هاتووە.

٥- داستانی فیتنەی سالار لە خۆراسان، بەزمانی تورکییە لە ساڵی ١٨٤٧ نووسراوەتەوە.

٦- داستانی سلێمان و بەلقیس، بریتییە لە ٣٤ پێنجین.

٧- شیعرێکی بۆ قاتوقڕی و نەهاتی ساڵی ١٨٧١ وتووە، لە شێوەی موناجاتدایە، لە ١٨ پێنجین پێک هاتووە.

٨- ٣٢ حەرفی ئەلفوبێ بەشیعر لێکدراوەتەوە.

٩- ملواری دلێ من برد.

١٠- کەچکێ نە قزڵ حەسارێ.

١١- گولجهان ژە من جودا وو.

١٢- جان و دل بێ تابن ئیرۆ.

١٣- داستانێ مرتەزا عەلی و بەندێ بەربەر.

١٤- پوور و پشێمانی دەوون، لە ١٦ پێنجین پێک هاتووە.

١٥- لە دیوانی جافەر قولیدا ٥٨ چوارین دەکەوێتە بەرچاو.

١٦- ملواری ڕەندە، ئەمە قەسیدەیێکی درێژە.

لەم دواییەدا کوردی خۆراسان کارێکی گەورەیان بەئەنجام گەیاند بەهۆی کۆششی کەلیمولڵلای تەوەحودی (کانیمال) تەواوی بەرهەمی جافەر قولی لە دیوانێکدا لە ساڵی ١٩٩١ لە مەشهەد، خۆراسانی ئێران بڵاوکرایەوە. ئەم چاپە سەرچاوە و کەرەستەیێکی گرنگە بۆ ساغکردنەوە و دووبارە چاپکردنەوەی دیوانی جافەر قولی بەشێوەییێکی زانستی.

نموونەی شیعری جافەر قولی

ملواری لە شیعری جافەر قولیدا

بەشی زۆری شیعری جافەر قولی لە بارەی دڵداری و جوانی دلبەرە خۆشەویستەکەیەتی کە ناوی ملواری بووە. تەنیا لەو شیعرانەدا ناوی نەهێناوە کە بەتایبەتی بۆ جوانی ئەوی نووسیوە، بەڵکو لە هەندێ لە شیعری دیکەشیدا ئاوڕی لە ملواری داوەتەوە و ناوی هێناوە، لە شیعرێکیدا دەڵێ:

ڕوو قرمزە قونچەگوڵ لێو خەندان پستە دهان
مەم نازکن بەلگی گول سەدەفێ هوورن ددان
لە گەردەنێ سواحی حەمایل کریە مرجان
ئەگەر جارێ بوینم لە دل نامینی ئەرمان

مومکن ناوی وەرکەڤم ژە خاکێ خۆراسانێ
سینگێ یارێ بوستانە بەرپا کر شەڕشوورە
مەم ئەنار و نارنجن بەدەن مینا بلوورە
بولبول لە گلی شێدا ئەزێ بوومە ڕەنجوورە
هێسیر کرم وە دووخا لە من نەما هەدوورە
خەزان کەت لە گولزارێ لە خاکێ خۆراسانێ

شاعیر لەم دێرانەدا وێنەیێکی نزیک لە فۆتۆگراف بۆ ئەندامانی دەموچاو و سنگ و بەرۆکی ملواری دەکێشێ لە مەرجەکانی غەزەلی کلاسیکی نەچۆتە دەرەوە.

لە لیریکێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

نام پەرییی نام کو حووری
مەم ئەنار و سینگ بلووری
حێفا تەکو ژە من دووری
چاڤی جادوونە کەوان ئەبروونە
ئەنبەر گێسوونە خالێ هندوونە
هەردوو مەمێ مینا لیموونە
ئەڵڵا خادێ ملواری رندە
ئارێ عشقی ملواریێ توندە
دەستێ من ناگێ بەژن بلندە
حلمی مەسیحا ئەڵڵا وەمن دە
سەوری ئەیووب ئەڵڵا وەمن دە

لەم شیعرەدا جافەر قولی هەستی ناوەوەی دەردەبڕێ، باس لەو پێوەندییە پڕ سۆزە دەکا کە ئەو و ملواری لە یەکتری نزیک کردۆتەوە، ئەمە وەک گیان، کەچی لە واقیعدا لێی دوورە، نزیکبوونەوە لە ملواری حیلمی مەسیح و سەبری ئەیووبی گەرەکە.

لە پارچە شیعرێکی دیکەیدا جافەر قولی دەڵێ:

جافەر قولییێ بی چارە
بەرەڤ دەکا زەکاتە

ملواری دانە تاتتان
برنە مەمەد ئاواتە
وەنەسیوە رووییێک بوە
ئەم کوللوهەننی داوەتی

جافەر قولی لەم شیعرەدا پارەی زەکات کۆ دەکاتەوە، ملوارییان داوەتە تاتان و بۆ ئاوایی مەمەد ئاواتیان بردووە. کورد بەهەموو کەسێکی بێگانە تاتی پێ دەڵێ، بەفارس و تورکی عوسمانی و هی دیکە. ڕەنگە لێرەدا لە تات مەبەسی تورک بێ، چونکە ئاوایی مەمەد ئاوات تورک زمان بوون.

داستانی سلێمان و بەلقیس

جافەر قولی داستانی سلێمان و بەلقیسی بەشێوە شیعرێک هۆنیوەتەوە، دەتوانرێ لە خانەی جۆرە تەرجیع بەندێک دابنرێ. هەر پارچەی (کۆپلەی) شەش نیوە دێر و لەگەڵ تەرجیعەکەی دەبێتە حەوت نیوە دێر، لەو داستانەدا دەڵێ:

سلێمان حیشمەتوڵڵا روونشت لە تەخت شاهی
پەرەندە لێ سایەوان ژە قودرەتێ ئیلاهی
ژە جانبێ خورشیدێ روشنایی پێ داویی
سلێمان نەزار کر شوونێ هووپ هووپ نەمایی
ژە رووی خەشمی قەسەم خوار وە جەلالێ خودایی
زەجرەکێ لەویی بکە خەوەرگێ گاو و ماهیی
فەرمان دا لە پەرەندان هەرن هوون بکەن پیدا

***

هووپ هووپ نامە هلانیی چوو گیشتە پای مەنزەر
ژە کونگری قەسرێ وێ مانەند باد سەرسەر
وارد بوو لە خەوێ دی بەلقیس نیک ئەختەر
نامە لەسەر سینگ دانیی وەبالێ خاکر خەوەر
بەلقیس ڕابوو ژە خەوێ مسلی تەلای ئەحمەر
لە نامێ تەماشە کر خێلەک بوویە موکەددەر
فەرمان دا زوو حازر کەن گشتی وەزیر و وزەرا

بەسەرهاتی دڵداری سلێمان پێغەمبەر و بەلقیسی ژنە جوانی قەرالیچەی مەملەکەتی سەبا لە گێڕانەوە ئەفسانەییەکانی ڕۆژهەڵاتی دێرینە. گەلێ حیکایەت و چیرۆکی لێ دروست کراوە. ئەم دێرانە بەشێکن لەو چیرۆکە شیعرییە (پۆیێمە) جوانەی جافەر قولی هۆنیویەتییەوە لە بابەت ئەو دڵدارییەوە.

کچی گورجی

کچی گورج لە ئەدەبیاتی ڕۆژهەڵات و قسەی ناو خەڵکی بەنموونەی ژنی جوان و ڕەوشت پاک و خانومان لە قەڵەم دەدرێن، بۆ ئەم مەبەسە جافەر قولی قەسیدەیێکی نووسیوە لەسەر بنەمای پێنجین. لە کۆپلەیێکی ئەم قەسیدەیەدا دەڵێ:

جافەر قولی تو مەجنوون کا لێلی نیشانێ تە
تو فەرهاد کووهکەن کا شیرین زمانێ تە
خەلایق ڕاناکەڤن ژە ئاه و فغانێ تە
هات موسمێ بەهارێ کا باغ و بۆستانێ تە
تو بولبولی بستانیی گولێ باغانە گورجی

لەم دێرانەدا جافەر قولی گفتوگۆ لەگەڵ خۆیدا دەکا و دەڵێ، ئەگەر تۆ مەجنوونی کوا لەیلا! ئەگەر تۆ فەرهادی کوا شیرین! لەگەڵ هەموو ئێش و ئازارێکیش بەهۆی دووری لە دلبەرەوە، دەڵێ ئەگەر تۆ بولبولی باغان بی، بێ گومان کچی گورج گوڵی ئەو باغانەیە.

ئیمام ڕەزا

جافەر قولی وەکو موسڵمانێکی شیعی ڕێزی تایبەتی بووە بۆ ئیمامی عەلی و نەوەی ئەو، واتە دوازدە ئیمامەکە. دیارە شاعیر کە زیاتریش هۆگری ئیمام ڕەزا بووە، لەبەر ئەوەیە لە مەشهەدی خۆراسان نێژراوە ئیتر کوردی ئەوێ لە نزیکەوە ئاگادارین بۆیە بەگشتی سوێندیان بەئیمام ڕەزایە – ئەبولحەسەن عەلی کوڕی مووسای کازم ئیمامی هەشتەمی شیعییان.

جافەر قولی لە شیعرێکیدا لە ستایشی ئەو ئیمامەدا دەڵێ:

ئەی لە حوسنی تە پەیدا ئەنواری پادشاهی
لە تینەتی تە پەیدا ژە خۆر تا گاو و ماهی
دەلیلی جنن و بەشەر هەم لە ئەرز و سەمائی

لە فیکری تە پەنهانە سەد حیکمەتی ئیلاهی
موستەجاب دە وی دوعا لە وەختێ سەحەر گاهی
یا زامنێ قەریوان تو ئومید و پەناهی
حاسیل کە میدای دلان یا زامنێ قەریوان

لەم دێرانەدا بەئاشکرا دیارە پلەی ئیمام ڕەزا لای شاعیر چەندە بەرزە و گەیشتۆتە پلەی پێغەمبەران. شیعرەکە وەک موناجاتێک دەکەوێتە بەرچاو، شاعیر ئاسۆیێکی سۆفیزمی و ڕۆمانتیکییانەی داوەتێ.

چێژی فۆلکلۆری

بەشێک لە شیعری جافەر قولی مۆرکی خۆی تێدا نابینرێ، لە شیعری میللی سەر زارەوە نزیکترە. کارێکی ئاسایی بوو ئەگەر شیعری لەم جۆرەی شاعیرانی کورد لەگەڵ بەرهەمی ئەدەبی میللی (فۆلکلۆری) تێکەڵ بەیەکتری بن. هەندێ جار بەرهەمی میللی دەکەوێتە ناو شیعری ئەوانەوە، هەندێ جاری دیکەش بەپێچەوانەوە شیعری ئەو شاعیرانە لە ناو ئەدەبی میللیدا ون دەبن.

جافەر قولی لە گۆرانییێکی میللیدا دەڵێ:

مە کاغەزەک نڤیسی
سۆ ڕووزی یێ و گیڤانێ
جەمال کەتەهیڤ و روو
شەرقاتەدا خوارایسانێ
کەچک تو پادشایی
چما ناکی دیوانێ

جافەر قولی نامە دەنووسێ بۆ گوندەکانی ڕووز و گیڤان، ڕووناکی مانگ و خۆر خۆراسانی ڕووناک کردەوە. ئەی کچی جوان تۆ شای بۆ چ دیوەخانە دانانێی. بەم قسە ساکار و جوانانە شاعیر لەگەڵ دەوروبەری خۆی قسە دەکا.

لە گۆرانییێکی دیکەیدا شاعیر باس لەو کاتە خۆشەدا دەکا دڵدار و دلبەر لەسەر پشتی ولاغ دەگەنە یەک و پێکەوە دەبن:

مالەک بار کر وەڕێ کەت
وەڕێ کەتیە بارخانە

یاره یانده فکری
شەڤتی یانە یانە
مینا تە من یار نەدی
خەراو بووە قوشخانە

ماڵان بار دەکەن لە گوندێک بۆ گوندێک، کاروان بەڕێ کەوتووە، دڵدار و دلبەر لەسەر بارخانە لەتەک یەکتری دانیشتوون. ژنەکە نموونەی جوانییە، ساتەکە ئەوەندە خۆشە ئەو گوندەی ناوی قوشخانەیە لە ناوچەی خۆراسان کە بۆی دەچن کاول بووە. بۆ ئەوەی دڵدار و دلبەر لە یەکتری جیا نەبنەوە و لەسەر پشتی وڵاغ نەیەنە خوارەوە.

***

جافەر قولی شاعیر و نوێنەری کۆمەڵی کوردەواری خۆراسانی ئیران و تورکمانستانی ئاسیای ناوەڕاستە. شیعری وتووە، گۆرانی چڕیوە، تاری لێ داوە. لە ناو چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵ ژیاوە، لەگەڵ خۆشی و ناخۆشییان بووە. بەشداری شایی و زەماوەندیانی کردووە، شیعر و گۆرانی بۆیان وتووە. جافەر قولی گرفتاری دڵداری جوانێک بووە ناوی ملواری بووە. ئەم دڵدارییە تەنیا شێوەی سۆفیزمی وەرنەگرتووە بەڵکو لە دواییدا بۆ ژیانی بووە بەئەفسانە و کەرامات.

جافەر قولی باوەڕێکی پاکی ئایینی بووە لە ئایینزای شیعە لە لای بەرجەستە بووە. بەدرێژایی تەمەنی نزیکەی سەدەیێکی خایاندووە بەسادە و پاک و خاوێن ماوەتەوە، جافەر قولی شیعری جوانی وتووە، گۆرانی خۆشی داناوە، بەزمانێک نووسیوبەتی هەموو هەست و نەست و چێژی ڕەنگدانەوەی خەڵکی ناو کۆمەڵەکەی بووە.

حاجی

بەشی شەشەم

حاجی

١٨١٦ - ١٨٩٧

ژیانی حاجی

حاجی لە بابەت خۆیەوە دەڵێ:

باوکم ئەحمەد بوو ناوی فیکرم دێ
خەڵقی لادێ بوو دایکی من فاتێ

حاجی قادر کوڕی مەلا ئەحمەدی کوڕی مەلا ساڵحی کوڕی مەلا ئەحمەدی گەورەیە. ناوی دایکی فاتێ (فاتیمە) بووە. لە نێوەندی ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردیدا ئەوە باوە وشەی «حاجی» پێشناوی چوونە حەجی نییە، چونکە حەجی نەکردووە، ناوی قادر یا عەبدولقادر بووە و لە مانگی حاجییان لە دایک بووە لەبەر ئەوە لە منداڵییەوە بەحاجی قادر ناوبانگی دەرکردووە.

حاجی لە ساڵی ١٨١٦ لە گوندی گۆڕقەرەج لە دایک بووە، ئەم ئاوایییە کەوتۆتە خوارووی ڕۆژئاوای شاری کۆیە نزیک شوێنەواری گۆمەلاڵەی دۆڵی مۆردان.

حاجی زۆر منداڵ بووە کە باوکی مردووە. لە تەمەنی حەوت ساڵیدا فاتێی دایکی ناویەتی بەرخوێندن. لە نەریتی ناو کوردەواری ئەوە باو بووە کوڕی تاقانە بەمنداڵی باوکی کۆچی دوایی کردبێ دایکی دەیخستە بەرخوێندن. خوێندنی بەرایی حاجی لای مەلا ئەحمەدی ئۆمەر گونبەتی بووە. ئەمە خاڵۆزاری حاجی بوو. لە دوای دوو ساڵ فاتێی دایکیشی کۆچی دوایی دەکا. بەم جۆرە بێ کەس دەمێنێتەوە و مەلا ئەحمەد بەخێوی دەکا.

لە خوێندنی حوجرە تا گەیشتۆتە قۆناغی فەقێیەتی لە کۆیە بووە. لە هاوینی ساڵی ١٨٥٣ لەگەڵ مەلا عەبدوڵڵای جەلی زادە وەک فەقێیێک بۆ خوێندن ڕوو لە گوندی شێخ وەتمان لە ناوچە باڵەکایەتی دەکا. هەردووکیان دەبن بەفەقێی مەلا محەمەدی کاک عەبدوڵڵا. لە دوای ماوەیێک حاجی لە مەلا عەبدوڵڵای جەلی زادە جیا دەبێتەوە و بەتەنیا بەرەو شارەکانی سەردەشت و ساباڵاغ (مەهاباد) و شنۆ دەکەوێتە ڕێ، بۆ ماوەی شەش حەوت ساڵ لەم شارانەدا دەمێنێتەوە تا پرۆگرامەکانی خوێندنی حوجرە تەواو دەکا

لە زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی. لە ساڵی ١٨٦٢ ئیجازەی دوازدە عیلمی وەرگرتووە و بەرێگای دەشتی لاجان و باڵەکایەتی گەڕاوەتەوە کۆیە.

ژیانی حاجی لە کۆیە ئاسان نەبووە، لەبەر ئەوە بەهیچ جۆرێ بۆی نەکراوە مەلایەتی بکا، یا خۆی نەیویستووە خەریکی پیشەی مەلایەتی بێ، هەروەها بێ ئۆقرەیی کاری لە ژیانی تایبەتی خۆی کردووە و بووە بەهۆی ئەوەی ژن نەهێنێ و خۆی نەخاتە ناو داوی خێزانی و تووشی بەخێوکردنی ماڵ و منداڵ نەبێ.

پێوەندی حاجی بەئاغا و کاربەدەستانی سەرەوەی کۆمەڵی کۆیە بنەماڵەکانی حەوێزی (بەتایبەتی ئەختەر - ئەمین ئاغای شاعیر) هەروەها غەفووری و مەلاکان باش بوو، بەڵام ئەمە نەیتوانیوە لە تیر و توانجی سیستێمی دەرەبەگی و بزووتنەوەی دەروێشیزم کە هەمیشە لە خزمەتی دەسەڵاتی سوڵتانی عوسمانی بوون ڕزگاری ببێ. لێرەدا شێخ نەبی ماویلی دەوری گرنگی بووە لە بەربەرەکانی کردنی حاجی و تەنگەتاوکردنی تا پلەیێک وڵات بەجێ بێڵێ و ئاوارەی وڵاتان بێ. ئەم شێخ نەبی ماویلییە مەلاییێکی باش بووە، لە ڕواندز خوێندوویەتی و لەوێ ژیاوە. شێخی تەریقەتی نەقشبەندی بووە، ماڵی لە کۆیە بووە، ئامادە بووە هەرچی خراپە هەیە بیکا بۆ بەرژەوەندی خۆی و دابینکردنی دەوڵەت. بێ گومان هەڵوێستی کەسێکی وا بەرامبەر بەبلیمەت و ڕاستگۆ و زیرەک و نیشتمانپەروەر لەخۆبردوویێکی وەکو حاجی لە کاری خراپە بەولاوە بەرامبەری هیچی دیکە نابێ.

حاجی سەری خۆی هەڵدەگرێ و ڕوو دەکاتە وڵاتی ئاوارەیی، لە ئەنجامدا لە ئەستەمووڵ دەنیشێتەوە. وەکو نالی لەو شارە گەورەیەدا گوم نابێ. لە کوردی دڵسۆزی هاوڕەگەزی خۆی دەگەڕێ، هەندێکیان دەدۆزیتەوە، دیارترینی ئەو کوردانە چەندانێک لە ئەندامانی بنەماڵەی بەدرخان پاشا دەبن.

حاجی لە ئەستەمووڵ وەکو جووتیارێکی دواکەوتووی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمی کوردستان ناکەوێتە ڕوو، هەروەها وەکو کۆلکە مەلاییێکی مردووشۆر نابینرێ، بەڵکو وەک ڕۆشنبیرێکی شارەزا و هوشیار و دڵ و دەروون پڕ لە هێزی پێشکەوتن و شۆڕشی خۆی دەنواند. لەبەر ئەوە کۆمەڵی تازەپێشکەوتوو لە چاو کۆمەڵە دواکەوتووەکەی خۆی زیاتر ڕێی بۆ خۆش دەکرد شتی تازە فێر ببێ. نزیکی ئەستەمووڵ لە ئەوروپا ڕێگەی بۆ حاجی خۆش کرد بینینی بەرامبەر بەئەوروپا فراوانتر بێ. ئۆتۆمۆبیل و شەمەندەفەری لەو وڵاتەدا چاو پێ کەوت. لە نزیکەوە ڕۆژنامە و کۆوارەکانی وڵاتی عوسمانی دەخوێندەوە.

بناغـەی بوونی حاجی بەڕۆشنبیر و زانای هاوچەرخ و سیاسی و ستراتیجی و دانا لە کۆیەوە دەستی پێ کرد، لە کوردستانەوە ئەم بیروڕا تازانەی لە لا دروست بووبوون بەڵام لە وڵاتی عوسمانی لەم لایەنەوە گەلێ شتی تازە فێر بوو. حاجی کە پشتی لە وڵاتی خۆی کرد تەنیا شاعیر نەبوو، هەڵگری بیروباوەڕی نوێی دەرەوەی دوازدە عیلمەکەی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی بوو، کۆمەڵێ تازە یاریدەی دا ئاسۆی بیروڕای مرۆڤایەتی و نەتەوایەتی زیاتر فراوان بێ ڕۆژگارانی ماوەی ژیانی حاجی لە وڵاتی عوسمانی زۆر ئاشکرا نییە، ڕاستە ئێمە دەزانین پێوەندی بەبەدرخانییەکانەوە هەبوو، بەڵام لەو سەردەمەدا ئەندامانی بنەماڵەی بەدرخانییان، خۆیان دەستبەسەر بوون چاوی خەفیە و جاسووسی دەوڵەت بەدوایانەوە بوون، لە هەموو هەرێمەکانی کوردستانی گەورە بڵاو بووبوونەوە هەروەها لە ئەستەمووڵ و شارەکانی سووریا و قاهیرەی میسر و جێگەی دیکە دەبینران، زیاد لەسەر ئەمە لە مەڵبەندی خۆشیان جزیری بۆتان دەژیان، جا ئێمە ئەوە دەزانین زۆربەی ژیانی ئەو وڵاتەی حاجی لەگەڵ ئەواندا لە ئەستەمووڵ بوو، بەڵام ڕەنگە لە جێگەی دیکەش لەگەڵیاندا ژیا بێ، جێی وەکو جزیری بۆتان.

سەرچاوەی هەرە گرنگ بۆ ڕوونکردنەوەی ژیانی حاجی شیعری خۆیەتی، چونکە تەنیا شیعری دڵداری نەوتووە بەڵکو چۆتە ناو ناخی ژیانی کۆمەڵایەتی نەتەوەکەیەوە، بێ گومان ئەم جۆرە شیعرانە زانیاری زۆر بەدەستەوە دەدەن، لەبەر ئەوە پێویستە بایەخ بەم جۆرە بەرهەمەی شاعیر بدرێ. هەر چۆنێ بێ لە دوای تەمەنێکی درێژ زۆربەی بۆ خۆی نالەباری بوو، بۆ نەتەوەی بەختیاری بوو لە ئەستەمووڵ لە ساڵی ١٨٩٧ کۆچی دوایی کرد. وا باوە لە ئەستەمووڵ نێژراوە، بەڵام گۆڕی پیرۆزی دیار نییە. ڕۆژنامەی «کوردستان»ی قاهیرە لە ژمارە سێیەمی (٢٠ی مایسی ١٨٩٨) بەهۆی تێپەڕبوونی ساڵێک بەسەر کۆچی دوایی حاجی هەواڵی مردنی بڵاو کردبووەوە.

شیعری حاجی

حاجی لە نامەخانەی کوردیدا

لە ڕۆژنامەی «کوردستان – ١٨٩٨»ەوە تا ڕۆژی ئەمڕۆ ڕۆژنامە و کۆواری کوردی نییە شیعر و پێناسینی لە بابەت حاجییەوە بڵاو نەکردبێتەوە. ئەوانەی لەسەریان نووسیوە گەلێ زۆرن. لەم ماوەیەدا ناوی ئەو کەسانە دەهێنرێ کە کتێبیان لەسەر داناوە یا وتار و باسی درێژیان لەسەر نووسیوە. لەوانە: ئیحسان فوئاد، ڕەشید فەندی، ڕەفیق حیلمی،

عەبدولسەتار تاهیر شەریف، عەلائەدین سەجادی، سەردار حەمید میران، کەریم شارەزا، مەسعوود محەمەد، محەمەدی مەلا کەریم.

لە بابەت بڵاوکردنەوەی دیوانی شیعری حاجی تا ئێستا ئەم چاپانە کەوتوونەتە ناوەوە:

١- کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی، چاپ و بڵاوکەرەوەی، عەبدولڕەحمان سەعید، بەغدا، ١٩٢٥.

٢- دیوانی حاجی قادری کۆیی، گرد و کۆکەرەوە و بڵاوکەرەوە، گیو موکریانی، هەولێر، ١٩٥٣.

٣- دیوانی حاجی قادری کۆیی، گرد و کۆ و پەخشکار، گیو موکریانی، هەولێر، ١٩٦٩.

٤- دیوانی حاجی قادری کۆیی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی، سەردار حەمید میران و کەریم مستەفا شارەزا، بەغدا، ١٩٨٦.

٥- هەنگاوێکی تر بەرێگادا بەرەو ساغکردنەوەی دیوانی حاجی قادری کۆیی، محەمەدی مەلا کەریم، بەغدا، ١٩٨٩.

کێشی شیعری حاجی

شیعری حاجی هەمووی لەسەر کێشی بەحرەکانی عەرووز هۆنراونەتەوە. شاعیر بەهیچ جۆرێ بایەخی بەوە نەداوە کێشی زۆربەی شیعرەکانی هەبێ. لە شیعریدا ئەم کێشانە دەبینرێن: هەزەج، ڕەمەل، موزاریع، موجتەس، موتەقاریب، خەفیف، سەریع. لەو سێ کێشەی دوایی لە هەر یەکێکیان تەنیا شیعرێکی هەیە، ئەوانی دیکەش بەگشتی زۆربەی هەرە زۆریان لەسەر کێشی بەحری هەزەج و ڕەمەڵن.

قافیەی شیعری حاجی

یەکێ لە خاسیەتە هەرە گرنگەکانی شیعری حاجی ئەوەیە یەکەمین شاعیرێکی کلاسیکییە شۆڕشێکی لە شیعری عەرووزی ئیسلامەوی (کوردستانی باکوور – جزیری، کوردستانی باشوور – نالی) نایەوە. ئەوەی ئاشکرایە لەو قوتابخانە کلاسیکییەدا غەزەل و قەسیدە دەبوو یەکێتی قافیەی تێدا بێ. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا، واتە نەوەی دوای نالی هەندێ شاعیر هەولیاندا لە سنوورێکی تەسکدا غەزەل و قەسیدە لەسەر بنچینەی جووت قافیە (مەسنەوی) بنووسن، بەڵام حاجی گۆڕانێکی بنچینەیی تێدا کرد بەوەی نزیکەی سێیەکی دیوانی شیعری بریتییە لە جووت قافیە (مەسنەوی). ئەوە

ئاشکرایە لە پێشانا ئەم جۆرە قافیەیە تەنیا بۆ چیرۆکی شیعری بەکار دەهێنرا وەکو ئەحمەدی خانی لە «مەم و زین»دا کردوویەتی، کەچی غەزەلەکانی هەموویان لەسەر بنچینەی یەکێتی قافیە دامەزراون. بەم جۆرە دەتوانین دیوانی حاجی لە ڕووی قافیەوە بکەین بەدوو بەشەوە:

١- یەکێتی قافیە

ئەم جۆرە شیعرە ئاساییە وەکو هەموو شاعیرانی دیکە یەکێتی قافیەیان تێدایە، حاجی بەشێکی زۆر کەم لە دەنگەکانی ئەلفوبێی زمانی عەرەبی لەو شیعرانەدا بەکارهێناوە. دەنگەکان ئەمانەن: ا، ت، ر، س، ک، م، ن، و، ه، ی، ێ.

٢- شیعری جووت قافیە (مەسنەوی)

بەشێکی زۆر لە بەرهەمی شیعری حاجی لە ڕووی قافیەوە لەم بابەتەیە، هەر ئەمانەش دەبن بەرەمزی نوێکردنەوەی شیعری حاجی، چونکە ناوەڕۆکی کۆمەڵایەتی و نیشتمانپەروەری و کوردایەتی و سیاسی زیاتر لەگەڵ ئەم جۆرە شیعرە دەگونجێن، ئەگەرچی حاجی شیعری یەکێتی قافیەشی بۆ مەبەسی ناوەڕۆکی سیاسی بەکارهێناوە.

نالی لە شیعری حاجیدا

دیوانی حاجی ناوی کۆمەڵێک لە شاعیرانی ناوچە جیاوازەکانی کوردستان و ڕۆژگارە کۆن و نوێکانی مێژووی کورد دەور دەکاتەوە. جگە لەوە درێژترین شیعری (بریتییە لە ٧٩ دێر) لەسەر شێوەی جووت قافیە دانراوە تایبەتییە بۆ یادی کۆمەڵێک لە شاعیرانی کورد لەو بەرهەمەیدا ناوی هێناون. لەم شیعرە و لە سەرانسەری دیوانیدا حاجی بایەخێکی تایبەتی بەنالی داوە، لە هەموویان زیاتر یادی دەکاتەوە چونکە بەشاعیری هەرە گەورەی کوردی دەزانێ.

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

ئەو کە نۆشی شەرابەکی تاڵی
(نالی) لەو عەرسەدا بووە تاڵی
(نالی) ئوستادەکی گەلێ چا بوو
خدری ئابی حەیاتی مەعنا بوو

مەبەس لە «ئەو» مستەفا بەگی کوردییە لە دێری پێشتر باسی لێوە دەکا، واتە مستەفا

بەگی کوردی هەرچەندە سوارێکی چاکە، شەرابی تاڵی نۆشیوە بەڵام نالی لەو مەیدانەدا سوارچاکێکی دیارە. هەروەها دەڵێ نالی مامۆستای چاک بوو، خدری ئاوی ژیانی مانا بوو. لێرەدا ئاماژە هەیە بۆ خدری زیندە و ئاوی ژیان. ئەوە ئاشکرایە نالی خۆشی ناوی خدرە.

لە شیعرێکی دیکەیدا حاجی دەڵێ:

بەیتی (نالی) و بەیتی من گەر تێکەڵی یەکتر دەکەن
ئەحمەقی سوورەت پەرست و جاهیلی مەعنانەزان
حاجی لەکلەک لەک بەلەک فەرقی لەگەڵ تووتی هەیە
وەک هەزاری نەوبەهار و بولبولی فەسڵی خەزان

مەبەسی حاجی لەم چوارینەدا ستایش و شانازیکردن بەشیعری خۆیەتی، وەک ڕێچکەی شاعیرە کلاسیکییەکان خۆی لە گەورەترین شاعیری کورد بەگەورەترین دەزانێ. شیعری خۆی و نالی لە خۆشی و ناخۆشیدا لەگەڵ دەنگی حاجی لەقلەق و تووتی، بولبولی بەهار و پاییز بەراوورد دەکا.

لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

ونی مەکەن وەکو ئاساری (نالی)ی و (کوردی)
لە سەهوی دیدە بپۆشن گوزەر بکەن لە خەتا

حاجی لەم شیعرەدا ئەوە ڕوون دەکاتەوە و دەڵێ: وەکو شیعری نالی و مستەفا بەگی کوردیتان خستە پشتگوێ، شیعری من ون مەکەن، لە کەموکووڕی چاو بپۆشن.

لە شیعرێکی تریدا دەڵێ:

ئەگەر (نالی) بوو لێرە ناڵی ئاوێت
دڵی (کوردی)بووە گەردێ لەبەرپێت

لەم شیعرەدا حاجی هەناسەی نائومێدی بۆ سامانی لە دەست چووی نەتەوەیی هەڵدەکێشی بەوەی نالی لەم مەرز و بوومە نەما، دڵی مستەفا بەگی کوردیش بوو بەگەردی ژێر پێ.

لە شیعرێکی دیکەیدا حاجی بەراوورد لە نێوان خۆی و نالی دەکا:

ئیتتیفاقەن ئیتتیفاقم بوو لەگەڵ (نالی) وەکو
تاجیر و گەوهەر لەگەڵ گەوهەرفرۆش و موشتەری

لەم شیعرەدا حاجی دەڵێ: پێوەندی نێوان من و نالی لە دانانی شیعردا وەک پێوەندی نێوان گەوهەرفرۆش و کڕیار وایە، واتە ئەوان هەردوویان لە گەوهەر دەگەن، ئێمەش من و نالی هەردووکمان لە شیعر دەگەین.

جارێکی دیکەش حاجی خۆی لە نالی بەشاعیرتر دەزانێ لەم لایەنەوە دەڵێ:

بەتەزمین فەردەکی (نالی) دەهێنم تا ڕەفیقانم
بزانن فەرقمان زۆرە خەزەف قەت وەک گەوهەر نابێ

حاجی بۆ دەربڕینی شاعیریەتی خۆی دەڵێ: ئەگەر تاکە شیعرێکی نالی تەزمینی (تێکهەڵکێشی) شیعری خۆم بکەم ئەو کاتە دەردەکەوێ ئەوەی نالی شەخسییە (خەزەفە) و ئەوەی من گەوهەرە.

لە شیعرێکی دیکەیدا حاجی جارێکی تر خۆی و نالی لە یەک پلە دادەنێ:

(نالی)ی و خاکی بەبە (حاجی)ی و کۆیە بەمەسەل
هەروەکو حافز و شیرازە کەلیم و هەمەدان

واتە گەورەیی نالی لە خاکی بابان و حاجی لە وڵاتی کۆیە وەک گەورەیی حافزی شیرازی و کەلیمی هەمەدانی وایە لە ناو عەجەمان.

کەچی لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

زاهیرا بەیتم لە (نالی) و (کوردی) زۆر کەمتر نییە
تالعم بەرگەشتەیە بەدبەختە بەختم نوستووە

حاجی لێرەدا بێزاری لە بەدبەختی خۆی دەردەبڕێ و دەڵێ: شیعرم لە نالی و کوردی کەمتر نییە بەڵام کەسێکی بەدبەختم.

جارێکی دیکەش حاجی خۆی لە نالی بەگەورەتر دەزانێ:

بەجێ ما (نالی) وەک ناڵی بەپاش کەوت (کوردی) وەک گەردی
کە (حاجی) غاری دا ئەسپی لە مەیدانی سوخەندانی

لەو شیعرەدا حاجی ئەوە دەخاتە ڕوو کە خۆی دەستی بەغارغارێن کرد لە شیعر داناندا، نالی و کوردی لە پاشەوە بەجێمان!

لە دواییدا حاجی خۆی دەکاتەوە ئاوزەی نالی:

سلێمانێکە (نالی) خاوەنی دیوان و فەرمانە
نییە کەس بێتە مەیدانی مەگەر(حاجی) خود ئاسایە

حاجی ئەوەندە گیرۆدەی نالییە بەسلێمان پێغەمبەری دەچوێنێ و بەخاوەن دیوان و فەرمانی دادەنێ، دیارە کەس ناتوانێ بێتە مەیدانی ئەوەوە حاجی نەبێ.

ئەستووری بیروڕای حاجی بەرامبەر بەنالی ئەوەیە کە دەڵێ:

سەد قوببەیی خەوەرنەق و سەددی سکەندەری
ناگاتە بەیتە کاولی (نالی) و مەتانەتی

بەلای حاجییەوە هیچ موعجیزەیێک ناگاتە شیعرە بەرزەکانی نالی. بەگشتی ئەمە تەنیا هەڵوێستی حاجی نییە بەرامبەر بەشاعیری گەورە بەڵکو بیروڕای هەموو شاعیر و خوێندەوار و ڕۆشنبیرێکی کوردە کە لە دوای نالی ژیاون.

یادی شاعیرانی کورد

گیانی کوردایەتی هەمیشە حاجی هان داوە هۆگری سامانی نەتەوایەتی بێ، شانازی بەڕابردووی نەتەوەی خۆیەوە بکا. سەربڵند بووە بەوەی گەلێ پیاوی ماقووڵ و سەرکردەی سوپایی و زانای هوشیار و شاعیری بەرزی لێ هەڵکەوتووە، بەتایبەتی بایەخی بەشیعر داوە. لەوانەیە ناوی هەموو ئەو شاعیرانەی هێنا بێ کە ناویانی بیستووە، یا چاوی پێ کەوتوون، یا شیعریانی خوێندۆتەوە. جگە لەوەی ڕەنگدانەوەی ئەم هەموو دیاردانە لە سەرانسەری شیعریدا دەبینرێن بەڵام درێژترین شیعری ناو دیوانی بۆ ئەم مەبەسە تەرخان کردووە.

سەرەتا بەم شیعرانە دەست پێ دەکا:

شەهسواری بەلاغەتی کوردان
یەککەتازی فەساحەتی بابان
مستەفایە تەخەللوسی (کوردی)
غەزەلی کردە بەربوتی کوردی
ناوی ساحێبقڕانی خاسی ئەوە
چونکە لەم عەرسە ئەسپی ئەو بەدەوە

لە هەندێ دێری دیکەی شیعرەکەدا دەڵێ:

دەشتی کەرکووک و کێوی هەورامان
شاعیری زۆرە بێ حەدد و پایان

ساده هەر ناویان بکەم ئیملا
ئەم کتێبە بچووکە بەش ناکا
هەر لە شیرازەوە هەتا بابان
پاکی یەک نەزمە پێی دەڵێن گۆران
هەر لە مووسڵ هەتا حەددی بابان
بەیتیان کردووە وەکو جافان

بەم دێرانەش حاجی کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

کەچی ڕۆمی کە ئێمە دەیناسین
وا دەزانێ کە ئێمە نەسناسین
یانە ئێرانی یەک کە مەعلوومە
دایکی موتعە باوکی مەوهوومە
ئەمە دەیکاتە کاسە دەینۆشێ
ئەو کە وای لێ دەکات و دەیپۆشێ

لەم شیعرە درێژەیدا حاجی یادی ئەم شاعیرانە دەکاتەوە: مستەفا بەگی کوردی، نالی، محەمەد فیکری، ڕەنجووری، ئەمین بەگی دزەیی، کەیفی، سالم، مەشوی (نازناوی مەحوی بووە)، شێخ ڕەزا، خەستە، وەفایی، مەلکەقۆر، حیماری، کیسە شکەل (ئەم سێیانەی دوایی لە شاعیرە جەربەزەکانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم بوون لە کۆیە)، شێخ ئەحمەدی جزیری، ئەحمەدی خانی، فەقێ تەیران، شێخ خالیدی نەقشبەندی، عەبدولڕەحمان خالیسی، مەلا عەبدوڵڵای بێتووشی، مەولەوی، مەلا مستەفای بێسارانی، مەلا خدری ڕوودباری، میرزا یەعقووب، حەسەن، فەقێ ئۆمەر، ئەحمەد بەگی کۆماسی، میرزا محەمەدی دەربەند فەقرە، عەلی هەریری، عەلی بەردەشانی، ئەحمەدی کۆر.

حاجی کە ناوی سێ شاعیرە جەربەزەکەی هێناوە دەڵێ شیعریان جوانە چونکە کوردن بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەدناو و گەلێ وردن. ئەم جۆرە شاعیرانە لە ناو میللەتانی دیکەش هەبوون، لە ئەورووپا و لە ناو عەرەبانیشدا سوعلووک و سەعالیکیان (صعلوک، صعالیک) پێ دەوتن.

ئەم شیعرەی حاجی دەچێتە ناو شیعری فێرکردن و پەروەردەیی (دیداکتی)، زمانی شیعری میللییانەیە. حاجی بایەخی بەکێش و قافیە نەداوە، ماکی جوانکاری تێیدا لاوازە. مەبەسی شاعیر بیروڕایە، چێژ و خەیاڵ نییە.

نموونە کلاسیکییەکانی شیعری حاجی

لێرەدا باس لە حاجی دەکرێ وەکو نوێنەرێکی بلیمەتی قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردستانی باشوور، دوور لە هەموو نوێکردنەوە و بەرپاکردنی شۆڕشێکی بیری و هونەری لە شیعری کۆنی کوردیدا. ئەوی ڕاستی بێ ئەو بەشە شیعرەی لێرە باسی لێوە دەکرێ بۆتە هۆی ئەوەی بەشاعیری گەورە لە قەڵەم بدرێ، لەوە بترازێ لە شیعرەکانی دیکەیدا نیشتمانپەروەر و کوردپەروەر و زانا و دانا و سیاسی گەورە و دڵسۆزێکی بێ هاوتای نەتەوەکەیەتی.

لەم بەشە شیعرەیدا حاجی لە مەرجەکانی شیعری لاسایی نەچۆتە دەرەوە، بەڵام ئەوە هەیە گۆڕانی بەسەر داهێناوە و پێشی خستووە لە ڕووی داهێنانی هونەری و ئیستێتیکییەوە. بێ گومان شیعری لەم لایەنەوە کەمە، ئەویش لەبەر ئەوەیە لە نیوەی زیاتری بەرهەمی شیعری دەچێتە ناوە تازەکەوە کە لە دواییدا باسی لێوە دەکرێ. بەم پێیە ئەگەر شیعرە نوێکانی نەبوونایە و هەموو دیوانی لەسەر سیستیمی شیعری کلاسیکی لاسایی بڕۆیشتایە دیوانی بەقەوارە دەگەیشتە دیوانی شاعیرانی پێش خۆی.

لەم ماوەیەدا باس لە ناوەڕۆکی شیعری کلاسیکی حاجی دەکرێ لەگەڵ هێنانەوەی بەڵگە و نموونە بۆ مەبەس و هونەرە شیعرییەکانی.

ئایینی – ئیلاهییات، موناجات

حاجی لە شیعری ئایینیدا نەعتی پێغەمبەری نییە، تاکە شیعرێکی موناجاتی هەیە:

ئەی بێ نەزیر و هەمتا هەر تۆی کە بەرقەراری
بێ دار و بێ دیاری بێدار و پایەداری
بۆ باغی مەردی باغی سەرمایەکەی خەزانی
بۆ مەزرەعەی فەقیران سەمایەکەی بەهاری
تۆ پادشا نیشانی بۆ هەر سەوادی ئەعزەم
بێ سەدر و شانشینی بێ پەردە پەردەداری

خەللاقی بێ فوتووری سوڵتانی بێ قوسووری
ڕەززاقی مار و مووری ئاودێری دێمەکاری
فەیرۆزە تەختی‌گەردوون مەسنووعی نەقشی تۆیە
یاقووت و لەعلی ڕۆژە ئەستێرەکان دوراری
جێ و مەکانی تۆیە بێ جێ و بێ مەکانی
لەیل و نەهاری تۆیە بێ لەیل و بێ نەهاری
هەر ئەمری تۆ مەدارە بۆ کاروباری عالەم
هەرچەندی بێ وەزیر و بێ سەدر و کاروباری
سەحرانەوەردی شەوقت خورشید و ماهی تابان
دووجارییەن شەو و ڕۆژ بێ مەحمەل و عەماری
مەعلوومە بۆچی (حاجی) مەدحت دەکا بەکوردی
تا کەس نەڵێ بەکوردی نەکراوە مەدحی باری

ئەم موناجاتەی حاجی لە شیعری ئایینی شاعیرانی پێش خۆی ناکا، ئەوان بەزۆری وێنە و ڕستەی داهێنراوی شاعیرانی پێش خۆیان دەخزێننە ناو شیعرەکانیانەوە، بەشی زۆریان کاری نالییان بەسەرەوە، کەمیان شیعری داهێنراو و ڕەسەنیان نووسیوە یەکێکی وەکو حاجی نەبێ.

سەرەڕای تازەیی ئەم موناجاتە حاجی دەڵێ ئەم شیعرەی لەبەر ئەوە داناوە تا کەس نەڵێ بەکوردی ستایشی خودا نەکراوە. بێ گومان حاجی زۆر باش دەزانێ شاعیرانی پێش خۆی ستایشی خودایان کردووە، بەڵام کە ئەمە دەڵێ دەیەوێ سۆز و خۆشەویستی دەروونی بەرامبەر بەنەتەوەی کورد دەربڕێ، بەلای ئەوەوە لە خودا گەورەتر نییە، لەبەر ئەوە نابێ بەزمانی کوردی ستایشی خودا نەکرا بێ، ئەگینا نایەتە ڕێزی میللەتان.

وەسف و دڵداری

- ١ -

لە پارچە شیعرێکیدا حاجی دەڵێ:

دلبەرم مامزییە بازی بەڕەفتاری کەوە
ئەی دڵی خەستە وەکو گور بە بەشوێنی مەکەوە

داغداری ڕوخییە لالەیی حەمرا لە چەمەن
نێرگسە چاولەبەری غەمزەیی غەممازی ئەوە
چی لە من داوە ئەجەل حەققی نییە بێتە سەرم
خۆم ئەسیرم دلە نەزرە ئەوە جانیش گرەوە
حەز دەکەی سوبحی قیامەت لە شەوا دەربکەوێ
پێی بڵێ دوگمەیی ئاوێنەیی سینەت بکەوە
سەفەری زولفی مەکە(حاجی)شەوت لێ دەگەڕێ
باوجوود ڕۆژە لە لات وایە کە تاریکەشەوە

لەم غەزەلەدا حاجی وەسفی دلبەر دەکا، ڕەوتی مامزییە خەریکی ڕاوە کەوە. دەموچاوی گوڵاڵە سوورەیە، چاوی نێرگسی شەهلایە. شاعیر یاری بەسنگ و مەمک و زولفی ڕەشی دەکا. هەر کاتێکی ڕۆژی ڕووناک و شەوی تاریکی گەرەک بێ بۆی پەیدا دەبێ ڕۆژ بێ یا شەو. دیارە ئەمە وەسفێکی کلاسیکی ئاسایی و لاسایی وێنە زانراوەکانە.

- ٢ -

لەسەر شەو ڕۆژی داناوە مەڵێن فێسی لەسەر ناوە
لەبەر با جامی یاقووتی بەمێشکی وشکی داداوە
لە دامێنی چیا بۆ خەرمەنی گوڵ خێوەتی خارا
بەدوو ئەستووندەکەی زیوین تەنافی زولفی هەڵداوە
لە بەرقی ڕەنگی شەروالی حەیا دامێنی هەڵماڵی
لە تەققەی دەنگی خلخالی لە گەردوون زوهرە داماوە
لە تەققەی ناڵ و شەققەی پانی بەرزی ئاسمان لەرزی
تەق و تۆق کەوتە سەر ئەرزی دڵێی مەحشەر هەڵستاوە
لە ناوەی هەڵگەڕاوەی زولفی خاڵی ڕەش تەماشا کەن
بۆ تەیری دڵ بیعەینیهی دەڵێی ئەم دانە ئەو داوە
بەسەد خوونی جیگەر فێری نیاز و ناز و عیشوەم کرد
کەچی ئێستاکە دەمگاتێ دەڵێ سا لاچۆ بەولاوە
لە تەسویری قەڵەم مووی کەوتە بەردەم نوقتەکی دانا
ئەوی کردە کەمەر نەققاش ئەمی بۆ زاری داناوە

دەری تۆ کـەعـبـە بوو (حـاجی) تەوافی کـرد و نەیزانی
چ قەوما کەعبە کە چ بوو مەسجیدولئەقسایە رووخاوە

حاجی ئەم غەزەلەی بۆ وەسفی ڕەوتی دلبەر داناوە. بزووتنەوە ئەوەندە نەرم و نیـانە لە سەمایێک دەکا هەڵبەزین و دابەزینێکی تەنک هەموو لەشی دلبەر دەلەرێنێتەوە. لەملا کـۆمـەڵێک لە ئەندامـە جـوانەکـان و لەولا هەندێ لە وێنەی سـروشت و لەولاتر برێک کەلوپەلی وەک فـێس و شـەرواڵ و پانی بەرز کۆ دەکـاتەوە و وەسـتـایانە بەیەکـتـرییـانەوە دەلکێنێ و ئەم شیعرە نایابەی لێ دروست دەکا.

- ٣ -

ئەگـەر خـاڵـت بڵـێم مـیـشکی خـەتایە
عــەزیزی من ئەمــەم عـەینی خــەتایە
لەبەر نەوخـیـزی سـەبزەی دەوری لێـوت
تەنم کـاهـیـدە مـیـسلی بەرگی کـایە
دەڵێن عونناب و شـەککەر چاکە بۆ دەرد
گـــوڵاوی لێـــوی تۆ بۆ من شــفـــایە
تەبیـــبم هاتە بـالینم وەهای گـــوت
درێغـــا دەردی عـــیـــشــقــە بێ دەوایە
ئەگـەر کـوفـرە بڵـێم من مـویتـەلاتم
وەرە ســـا بمکوژە بیللا غـــــەزایە
ئەوە خـاڵە لەسـەر گـۆنای شـەریفت
وە یـاخــــــود دانەیـی داوی بەڵایـە
خـەمـیـدە قـامـەتی داوی خـەمی تۆم
ئەمـەندەی ڕاسـتـە (حـاجی) بێ ڕیایە

ئەم شیعرە بەرووکەش وەک وەسفێکی گشتی دەکەوێتە بەرچاو، بەڵام مەبەسی حاجی زۆرتر ئەوەیە لە وەسفی خاڵی دەموچاوی دلبەر بدوێ جلـەو بۆ خەیاڵی شـۆڕ دەکا و ئەو خاڵە بەهەندێ وێنەی مەتریاڵی دەچوێنێ، چونکە ئەو خاڵە لەو ئانەدا سەرنجی ڕاکێشاوە، لەبەر ئەوە دەستی ڕێزی لە سنگ داناوە بۆ دلبەر.

- ٤ -

لە نەزاکـەت کـەمـەری وەک خـەتی ئەهلی حـیکەمـە
لە نەبووندا دەهەنی بێ قـسـە عـەینی عـەدەمـە
چین یەکـێکە لە کـەچی زولفی کـەچی عـاجـزە بۆ
دڵـی سـەودایی خـەتای کـردووە بۆیە نەدەمـە
ماچی ئەو غونچە دەمە بێ حەقی جان موهری دەمە
سـالیکی ڕاهی عـەدەم بێ دەمی نەقـشی قـەدەمـە
گـەر ڕەزا بێ چییـە بۆ مـاچی دەمی جـانی عـەزیز
تەجروبەم کردووە عـیشرەت بەدەمـە نەک بەدەمـە

ئەم پارچە شیـعـرەی حاجی بۆ وەسـفی دەمی دلبـەر تەرخـان کـراوە، جگە لە دەم باسی ناوقـەدیش دەکـا و لە خـەت باریکـتـر دێتـە بەرچاوی، بەڵام بۆ دەم و لێـو دڵێ ئەوەندە بچووکە بووە بە«نەبوو» ، ئیتر شتێک ئەگەر نەبووبێ چۆن مرۆڤ دەتوانێ دەستی بکەوێ، ئەو دەم و لێوە ئەگەر نەبێ چۆن مـاچ دروست دەبێ! ئەمـە لای هەر کەسێک بەجێ نەبێ، لای شاعیر بەجێیە.

- ٥ -

بەشەستی زولف و ڕووی ماهی وەکو ماهی گرفتارم
گـەهێ دڵگـەسـتـەیی مارم گـەهێ گیـان خەسـتـەیی نارم
سەگی دەگات و مەجنوون و نوجوومی ئاسمان یەکسـەر
مـەگـەر هەر خـۆت بزانی چۆن گـەواهن من کـە بێـدارم
بەیادی نەخلی باڵات ئاو لە چاومـا بێ قـوسـوور هەردەم
دەجـــۆشێ غـــایـەتی دوورم دەزانی من وەفـــادارم
لە بەحر و بێشە وو سەحرا نەهەنگ و زەیغەم و ڕووبا
وەکـو سـەک هەڵدەیێن ئێـسـتـا لە ئاه و ناڵـەیی زارم
ئەمیش جاران نییە قوربان توفەیلی بێمە سەر خوانت
خـەتت مـیـهـمـانیـیـە ئەمسـاڵ نەماوە لەززەتی پارم
بەگـریانی ڕیا واعـیـز بەسـەرمـا هات و نەیزانی
کـەوا من ئاشنام ناگـاتە قـاپیم مـەسـتی هوشـیـارم

عیراقی بێ نەوان مەشرەب موخالیف وەک سەبا هەستە
مەقامی ڕاستی (حاجی) حیجازە گەر دەچێ یارم

لەم شیعرەدا حاجی خەریکی وەسفی هەندێ لە ئەندامی لەشی دلبەرە، بەڵام وێنە شیعرییەکان تێکەڵ بەقسەی ژێری دانایانە دەکا. ئاه و ناڵەی حاجی ئەوەندە بەکوڵە نەهەنگ لە زەریا و شێر لە جەنگەڵستان و ڕێوی لە بیابان وەک سەگ لێی دوور دەکەونەوە، چونکە توانای ئەوەیان نییە لە کاری ئەو ناڵەیە خۆیان بپارێزن. هەروەها ئەگەر شاعیر لە دلبەر دوور بکەوێتەوە مەقامەکانی سەبا و ڕاست و حیجاز ئێش و ئازاری بێ نەوایانی خەڵکی عێراق کەم دەکەنەوە.

- ٦ -

جیهان بوویتە جەزیرەی بەحری گریەم
بەبێ بوهتان ئەتۆ زین و ئەمن مەم
لە جینسی ئادەمی وەک تۆ نەزاوە
پەری ڕوویێک لە ئادەم تا بەخاتەم
ئەمن شێخم سەرم شاخە هەناسەم
نەسیمە دیدەکانی مێزەرم تەم
دەڵێن مەعشووقە دێنە سەر سەرینم
دەزانم وا نییە (وەڵڵاهو ئەعلەم)
لەبی زەحاکی فەرمووی ماری زولفم
جەمی کەللەی کەیە مووچەی سەری جەم
مەڵێ کەززابە سۆفی ساغە واعیز
لەلای من وەک یەکن بێ کەیفو بێ کەم
موریدی سادیق و شێخی کەرامەت
حەریسی قانیعە و عوشاقی بێ غەم
سەوادی ئەعزەمی قوستەنتەنییە
گەلێ بێ ناوی کردە سەدری ئەعزەم
بەدەستوور و بەقانوون و نیزامی
خودا وای کرد کە سووری کرد بەماتەم

کوڕانی دوو هەوێن دنیا و عوقبا
میسالی داکیانن ئەو لەگەڵ ئەم
بەیەک ناچن ڕەقیب و (حاجی) قادر
خودایە ئەو ڕەزیل کە و ئەم موکەڕڕەم

ئەمە شیعرێکە حاجی هەندێ وردەکاری لە جوانکاری شیعرایەتیدا دەکا و کۆمەڵێک وێنەی هونەری دادەهێنێ. گێتی کردووە بەجزیرەیێک لە ناو ئۆقیانووسێک لە فرمێسکی شاعیر دروست بووە. ئەمە موبالەغەیە کەچی جوانە لەوەش جوانتر ئەوەیە دلبەری کردووە بەزین و خۆی مەم، بەبێ درۆ هەردووکیان وەک «مەم و زین»ن. لێرەدا حاجی وێنەیێکی ڕەوانبێژی کێشاوە لە نێوان بوهتان (بوختان، درۆ) و ناوچەی بۆتانی مەڵبەندی مەم و زین. حاجی پەڕەمووچەکەی دەبا بۆ تابلۆییێکی دیکە و دەڵێ، لە ڕۆژگارانی ئادەمەوە تا خاتەم، واتە پێغەمبەر، جوانێکی وەک دلبەری ئەو لە دایک نەبووە. ئینجا باز دەداتە شاری قوستەنتەنییە (ئەستەموڵ)ی پایتەختی وڵاتی عوسمانی و دەڵێ نیزام ئەوەندە چرووک و دواکەوتووە هەرچی پیاو خراپ هەیە گەیشتوونەتە پلەی سەرەک وەزیران، یا لە تابلۆییێکی دیکەدا دەڵێ، خەڵکی ئەم گێتییە و ئەوەی دیکە (دنیا و قیامەت) منداڵی دوو هەوێن، ئەم دوو جۆرە منداڵانە هەریەکەیان ڕەوشتی دایکی هەڵگرتووە، واتە دژی یەکترین. دیسانەوە وەک بەڵگە بۆ ئەم بابەتە حاجی خۆی و ڕەقیب بەراوورد دەکا. لە خودا دەپاڕێتەوە خۆی بەرز بکاتەوە و ڕەقیب نزم بکاتەوە.

- ٧ -

بەستەیی زولفی نیگارێکم ڕەسەن بازی دەکا
سەفی موژگانی لە تابووری سوپاغازی دەکا
سامیری گۆسالەیە توڕڕەی کە تەڕڕاڕی دەکا
ساحیری ئەسلی هەیە غەمزەی کە غەممازی دەکا
هەر وەکو عیسا لەسەر بەحری هەوا کەوتە سەما
هەرچی مووسایی نەبێ چۆن نەفیی ئیعجازی دەکا
من فەقێم و غەیری سیپارەم لە باغەڵدا نییە
ئەو کەسەی ساحیب قرانە ئیددیعای غازی دەکا

ساغی لەم ڕێگایەدا کاری لە دین چی سادیقە
هەر کەسێکی عاشقە ئەلبەتتە ئەنبازی دەکا
دڵ کە دەربەندی حەیا و نەنگ و نام و عارییە
ئەو قوسووری کردووە دێ ئارەزووی نازی دەکا
سەیری لەو تەننازییە قازی بەمفتی ناکرێ
سۆفی ئیمانی دەدا (حاجی) بەگیان ڕازی دەکا

لەم وەسفەیدا حاجی وەکو شاعیرانی دیکە یادی چەند بەسەرهاتێکی ئەفسانەیی ئایینە کۆنەکان دەکاتەوە، هەندێ بزووتنەوەی دلبەر بەوان دەبەستێتەوە وەکو سامیری سیحربازی ڕۆژگارانی مووسا پێغەمبەر کە گوێرەکەیێکی لە زێڕ دروست کردبوو و داوای لە جوولەکەکان دەکرد بیپەرستن، یا کردەوەکانی دلبەر ئەوەندە بەرز و بڵند بوون گەیشتبوونە کەراماتی مووسا پێغەمبەر و عیسا پێغەمبەری جوولەکە و مەسیحییان، لە دواییدا بەقسە ژیرەکانی کۆتایی بەشیعرەکە دێنێ و دەڵێ، قازی گاڵتە و قەشمەری بەمفتی دەکا، سۆفی واز لە ئیمانی دێنێ بۆ ئەوەی بەدڵ حاجی ڕازی بکا، واتە لە ناو کۆمەڵدا هیچ جۆرە ڕەوشت و نەریت و دەستوورێکی ڕێکوپێک و مرۆڤایەتی و ئاشتییانە نەماوە.

– ٨ –

حاجی گیرۆدە و دڵبەندی شاری کۆیە بووە تا گەیشتۆتە پلەیێک لێی بووە بەهەوەس. کۆیە نیشتمانی بچووک و یەکەمی بوو. بەزۆر هەتڵە کراوە و سەری خۆی هەڵگرتووە و لێی دوور کەوتۆتەوە. لە دوورکەوتنەوە سۆزی بەتینتر بووە، ئەمە ڕەنگی لە دیوانی شیعری داوەتەوە، جگە لەمە شیعری تایبەتیشی بۆ وەسف و ستایشی کۆیە وتووە. لە یەکێ لەو شیعرانەدا سەرەتا بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

لە مەیدانی بەهارا شارەکەی کۆ
قوبەی کیشمیری دا بەرشەق وەکو گۆ
لە مابەینی کە کۆن و هەیبەت سوڵتان
نسێی ئێوارە و سایەی سبەینان

لە پاشانا دەکەوێتە وەسفی سروشتی کۆیە:

نموونەی جەننەتە شێوی ڕەزانی
بەهاری شامە ئەییامی خەزانی

گوڵی حاجیلەکانی دەشتی هاموون
نەکەی بیدەی بەنێرگسەجاری گەردوون
لەسەر کێوان گوڵووک و لالەیی سوور
یەدی بەیزایی مووسایە لەسەر توور
لە غونچەی نەو دەمیدەی باغ و ڕاغی
دەڵێی گەردوونە هەڵگیرسا چراغی

ئەوجا لە ڕەوشتی خەڵکی کۆیە دەدوێ:

ئەهالی ڕۆستەمن وەختی شەجاعەت
لە حاتەم زێترن وەختی سەخاوەت
کوڕی غیلمانە کچیان عەینی حووری
نەزەر بازن و لێکین دوور بەدووری
بەنیسبەت عیسمەتی مێردی لەگەڵ ژن
ئەقالیمی ترن سەر سۆری بێ بن
موسافیرپەروەر و یاری غەریبن
ئەوانن وا لە هەر عەیبێ بەری بن

ئینجا ستایشی خۆی دەکا:

وەتەن مەحبووبەیێکە حوجرە ئارای
نیشانەی دین و ئیمانە تەمەننای
لە ئادەم بگرە تا دەورانی ئێستا
یەکێکە (حاجی) لەو خاکە هەڵستا
کە غەمخواری بکا بۆ میللەتی خۆی
لە بەینی گەورەکان و شێخی بێ پۆی
زەمانە تووشی دەرد و غوربەتی کرد
غەمی کۆیێ پەرێشانی هەمووی کرد

ئەوجا باس لە ئاغایانی کۆیە دەکا:

دوو ئاغای ماوە وەک بیستوومە ئەخبار
ئەمین ئاغا و حەماغەی ساحیبی کار

ئەمین و پشتیوانی قەسری میللەت
نیگەهبانی خەزینەی دین و دەوڵەت
لە دنیادا ئیلاهی هەر بمێنن
بنەی بێ ئیتیفاقی هەڵقەنێنن
لە قوچ پاشاوە تا ئێستا ئەمیرێک
لە کۆ پەیدا نەبوو یاخود وەزیرێک

بەم دێرانەش حاجی کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

بەشیر و خامە دەوڵەت پایەدارە
ئەمن خامەم هەیە شیر نادیارە
نە بەیداغی هەیە نە تەپڵ و کووسی
ئەمەندەی پێ کرا بێ چارە نووسی
وەزیفەی خۆم بەجێ هێنا تەمامی
بەشیر و دەوڵەتە میللەت نیزامی
ئەوا خۆی کردە مەهدی (حاجی) قادر
نە نادر شای هەیە و نە شاهی نادر

ئەم شیعرە یەکێکە لە بەرهەمە دیارەکانی حاجی، بەهێمنی و لەسەرخۆ وێنەی سروشتی ڕەنگینی کۆیە دەکێشێ و بەسەر خووی چاک و ڕەوشتی جوانی خەڵکی کۆیە هەڵدەڵێ. ئینجا ستایشی خۆی دەکا وەک شاعیرێکی گەورە. لە پاشانا سەیر نییە حاجی ستایشی هەندێ کاربەدەست و ئاغاکانی کۆیە بکا لەو کاتەی بەگشتی بەڕێوەبەر و فەرمانڕەوایانی دەوڵەتی عوسمانی ڕەت دەکردەوە. لە هەموو چین و توێژی کۆمەڵاندا چاک و خراپ هەیە، لەبەر ئەوە پێویستە حاجی ستایشی ئەمین ئاغای حەوێزی و حەمەغای غەفووری بکا. یەکەمیان شاعیری باش و خزمەتگوزاری چاک بوو، دووەمیان دڵسۆز و غەمخۆری خەڵکی بوو.

ئەوەی هەیە گرنگ ئەوەیە حاجی دەڵێ، بەبێ شیر و قەڵەم دەوڵەت دانامەزرێ. ئێمەی کورد قەڵەممان هەیە، یەکێکیان بەدەست حاجییەوەیە، بەڵام شیرمان نییە. واتە توانای ئەوەمان نییە دەوڵەت دروست بکەین، تا ئێستاش ئەم توانایە لە لامان پەیدا نەبووە، بۆیە بێ سەروبەر ماوینەتەوە.

لە شیعرێکی دیکەی لەم بابەتەوە وەسفی قیافەتی جوانی لاوی کۆیە دەکا و ڕەخنە لە وەزعی کۆمەڵایەتی ناشیرینی دەگرێ، شیعرەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

وەرە سەیری بزانە لاوی کۆیی
مەهە دانیشتووە یا سەروە ڕۆیی
هەیاسە و پەستەکی لای نێوەشانی
کە وای شیرداغ و فێس و جامەدانی
بەیەغمای داوە خەرقەی شێخی هیندی
ڕیدا و تەیلەسانی نەقشبەندی

ئەوجا دەکەوێتە گازاندەی خەڵکی کۆیی لە دەست خراپەی شێخانی تەریقەت و دەڵێ:

گەلێ ساڵە ئەهالی شارەکەی کۆ
شەو و ڕۆژێ لەگەڵ شێخانی بی پۆ
میسالی ئاگر و ئاگر پەرستن
دەسووتێن و هەمیسان دەیپەرستن
لە عەهدی کەر نەبی تا دەوری گا کوێر
لە گوێی گا نوستوون زۆر حەیفە بۆ شێر
لەکن خۆتان فلان ئیبنی فلانن
لە دنیا ئاین و ئۆین دەزانن
کەچی کە چ مەشرەبێکی بێ دیانەت
بەحیلە مل دەنێتە بەر عیبادەت

لە دوای ئەمە باس لە دواکەوتوویی ئابووری کۆیە دەکا، ئینجا دێتە سەر ئەوەی خاکی زۆر دەوڵەمەندە بەڵام پشتگوێ خراوە و کاری لەسەر نەکراوە:

بەرا وو ئەرزی ئێوە کیمیایە
دوڕ و گەوهەر و گەزۆ و مازووی چیایە
مەعادین خاتری تۆ بێ لەگەڵ کان
گەنمتان زێڕە حەتتا زیوە زیوان

رەژووی واپۆڕ و خوێ و نەوت و گۆگرد
لە کێوی ئێوەدا کۆیە وەکو گرد
لە بەینی میللەتی خۆتان بەیاری
بکەن تەقسیمی شاخ و داروباری

حاجی بەم دێرانە دوایی بەشیعرەکەی دێنێ:

ئەوانەی مولکی خۆیان کردە دەوڵەت
وەکو بوت دەیپەرستن جەمعی میللەت
میسالی ئێوە بوون یاخود وەکو من
ئەوان بۆچی پیاون ئێمە وەک ژن
سکەندەر بۆچی چار چاو و دوو سەر بوو
فەرەیدوون فیل و کاوە شێری نەڕ بوو
لە دنیا هەر کەسێ هەستا بەهیممەت
فەرەیدوونێکە ئەسکەندەر مورووەت
لە سایەی شیعرەکانی وەک فەرەیدوون
دەمێنێ (حاجی) تا دەورانی گەردوون

لەم شیعرەدا حاجی هەندێ وێنەی دیکە لە جلوبەرگ و کەلوپەلی لەبەرکردنی لاوانی کۆیە دەخاتە ڕوو. لە بارەی دەوری شێخانی تەریقەتەوە ناوی شێخ نەبی ماویلی بە«کەر» و ناوی شێخ غەفووری تاڵەبانی بە«گای گوێر» دەبا. پێویستە ئەوەش بزانرێ شێخ نەبی شێخی تەریقەتی نەقشبەندی و شێخ غەفوور شێخی تەریقەتی قادری بوو لە کۆیەی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم. هەروەها باس لە دەوڵەمەندی سروشتی کۆیە دەکا بەوەی لە گەزۆ و مازوو و گەنم و خەڵووزی پاپۆڕ و خوێ و نەوت و گۆگرد و شتی تری هەیە. ئەم هەموو دەوڵەمەندییە بێ کەڵک کەوتووە، سوودی لێ وەرنەگیراوە، کەچی لای خەڵکی دیکە ئەوانەی بوون بەدەوڵەت ئەم سامانە بووە بەمایەی خۆشی ژیانیان. لێرەدا حاجی ڕاست دەکا کە دەڵێ خۆی بێ کارە نەبووە، بەرهەمی هەیە، لە سایەی شیعرەکانییەوە ناوی هەتا هەتایە دەمێنێ. کەچی میللەتی بێ هەوڵ و کۆشش و تەمەڵ بەدواکەوتوویی دەمێنێتەوە و چێژ لە ژیان وەرناگرێ.

ستایش و پێدا هەڵدان

لە مەدح و ستایشی خۆیدا حاجی دەڵێ:

خەزنەیێکە بەیتی من دوو میسرەعم داخستووە
کەس تەماعی تێ نەکا ڕێگای دزم لێ بەستووە
بیکە بەر دیبایی نەزمم تا قیامەت نادڕێ
چونکە ئەبکاری مەعانی تار و پۆیی ڕستووە
زاهیرا بەیتم لە نالی و کوردی زۆر کەمتر نییە
تالعم بەرگەشتەیە بەدبەختە بەختم نوستووە
باسی حوور و باسی غیلمان و پەری بۆ من مەکەن
وەک مەهی بێ میهری خۆم نەمدیتووە و نەمبیستووە
نیوەشەو گەر دەرکەوێ وەک ماهی سەرکەل تەلعەتی
وا دەزانن ئافتاب و موشتەری سەریستووە
دەست و پێی ئەو پادشاهی حوسنە کۆیلەم پێ دەڵێن
هێندە ئەنگوستی پەشیمانیم لە حەسرەت گەستووە
دڵ لە کونجی سینەدا گەر خوێن دەنۆشێ و غەم دەخوا
(حاجی) بۆ قوربانی عیدی وەسڵی تۆی دابەستووە

حاجی ئەم شیعرەی بۆ ستایشی خۆی داناوە وەک شاعیرێکی گەورە باس لە خۆی دەکا، لەگەڵ ئەوەشدا دیسانەوە ستایشی تێکەڵ بەدڵداری و وەسفی دلبەری کردووە، لەم مەبەسەدا سەرکەوتووە وەکو بڵێی بەمە دەیەوێ ڕاستی قسەی بەخەڵکی بسەلمێنێ کە شاعیرێکی گەورەیە.

دانایی و پەند و ئامۆژگاری و دژی دەروێشیزم

لە دیوانی حاجیدا گەلێ ئێسگەی دانایی و ژیری و دووربینی دەکەوێتە بەرچاو، حاجی وەکو کەسێکی دنیا دیدە و هوشیار خۆی دەخاتە ڕوو، پەند و ئامۆژگارییەکانی لە مێشکێکی تەڕ و پڕ لە زانستی و زانیاری هاتوونەتە دەرەوە.

- ١ -

له شیعرێکیدا حاجی دەڵێ:

دەستگیریت له عەمەل دا که نەکا مورشیدی پیر
دەستی تۆی گرتووە پێی بەستووی مانەندی ئەسیر
ڕیشی وەک شیرە بەشیرت ئەوە جەللادی ئەجەل
قۆڵی ماڵیوەتەوە دەستی له تۆ داوەته شیر
لەودەمی هاتمە سەر شەکوە له خزم و کەسی خۆم
ڕۆستەم و یووسفی گوڵ پیرە هەنم کەوتەوە بیر
مار و ماسین دەبنە ئەژدەری سەحرا و نەهەنگ
دەست و پای بێ سەروپای زاڵمە دەیکەن بەوەزیر
چوومە پارێزی کە موژگان و برۆم دی له کەمین
تیری من بوو بەکەمان پشتی کەمانم بووە تیر
خەفییە نایەتە لای ئێمە له تاریکی شەوا
ڕۆژی ڕووناکە دەترسێ له عەوام و له گزیر
(حاجی) وەک دڵ تۆ بەگریە بەشوێنی مەکەوە
ئاسکێکە بەبەزین و بەهەرا نایەتە گیر

لەم شیعرەدا حاجی کۆمەڵێک مانای کۆکردۆتەوە سیفەتی گشتی و کەونییان (بوون، گەردوونیان) وەرگرتووە. له ناو ئەمانەدا هی وایان تێدایە خۆی دایهێناون و چوونەتە ناو پەندی پێشینان و قسەی نەستەقەوە. لەو وێنانەی کە حاجی دایهێناون: کە شاعیر ناڕەزایی له خەڵکی دەبینێ بیر له یووسف دەکاتەوە چۆن یەعقووب چاوەنۆڕی کراسەکەی بوو بۆ ئەوەی ڕۆشنایی بگەڕێتەوە چاوی، یا مار و ماسی دەبنە ئەژدەها و کەسانی خزمەتکار و نەفام دەبن بەوەزیر.

- ٢ -

له شیعرێکی دیکەیدا حاجی دەڵێ:

بووکی دنیا وەک دەڵێن وا بێ حەیا و بێ فەڕ نەبوو
هێندە دامەن هەڵکرا وو حیز و ماڵانگەڕ نەبوو

ڕێی نیشانی ئێمە دا ئەو ڕۆژە ئادەم دەرکرا
بۆیەکی ئەم عالەمە بێ شۆڕش و بێ شەڕ نەبوو
سۆفی بەم ڕەنگە کەوا گۆشتی براکانی دەخوا
حیکمەتە ڕیشی وەکو جاران درێژ و پڕ نەبوو
نیسبەتی ئێمە و ئەوروپا قەترەیی دەریا نییە
بۆچ ئولولعەزمێک بەعەزمی بەعسەتی پێی تەڕ نەبوو
کێ گەڕی بێ کردبووی تووشی بەڵای خۆتم بکەی
لەودەمە باسی عەزاب و دۆزەخ و کەوسەر نەبوو
ئەی مەهی دوو هەفتە تا شەمس و قەمەر تۆیان نەدی
دانەگیرسان ئەو میسالی ئاگر ئەمیان گڕ نەبوو
بەم هەموو تەجریدە وا (حاجی) دڵی خۆشی نەدی
تا له ئەتوار و قسەی ئەم دەورە کوێر و کەڕ نەبوو

زاراوەی «بووکی دنیا»، «دایکی دنیا»، «پیرێژنی سیحربازی دایکی دنیا» سەرچاوەیێکی ئەفسانەیی فەلسەفەی کۆن بووە بۆ داهێنانی شاعیرانی ڕۆژگارە کلاسیکییەکان. لەم شیعرەدا حاجی وەکو شاعیرانی دیکە هەموو مەینەتییێک دەگەڕێنێتەوە بۆ ئەو داوێن پیس و قەحبە و ماڵانگەڕەی دایکی دنیای پێ دەڵێن و هەر ئەوە هۆی غەوغا و کارەساتی ناو کۆمەڵی ئادەمزاد: سۆفی گۆشتی براکانی دەخوا، کەس بەکەس نییە. حاجی قەت خۆشی بەخۆیەوە نەدیوە، بەدبەختی گەیشتبووە پلەیێک ئەوپەڕی ئاواتی ئەوە بوو کوێر و کەڕ بێ بۆ ئەوەی چاوی بەخراپە نەکەوێ و قسەی خراپ نەبیستێ.

- ٣ -

حاجی له شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

قسەیێکم هەیە دەیکەم مەڵێ بێ تەجرەبەیە
با وجوودی ئەوی نادانە له لای وەک گەمەیە
موقتەزای ئاب و هەوای خاکی دیاری ڕۆمە
ئەهلی سووتاوی مەیە بەستەیی ئاوازی نەیە

حاکمی ڕێگری مەعموورەیە قازی دزی ڕۆژ
وزەرا و وکەلای گورگە ڕەعییەت گەلەیە
سالیکی ڕیخە ئەگەر شێخە ئەگەر مێخە لەوێ
شێخە هەر کامێ نەدا تا دەمرێ هەر دەدەیە
زانیی و شاریب و لۆتی دەگرن والی دەڵێ
بەری دەن پارەیی خۆی دایە چ عەیبێکی هەیە
هێندە بێگانە لە ئیسلامن و ئەحبابی فەرەنگ
موتتەقی دێوە لە لایان موتەشەڕریع شەوەیە
زوڵمیان عامە لەسەر عامە ڕەعییەت فەوتا
تۆ مەکە مەنعی عەوامیل کە خەتای گای بنەیە
هەر لە شا تا بەگەدا تووشی یەکێکی نابی
لێی بپرسی بەحەقیقەت بڵێ جەددم ئەمەیە
لازمە ئەم غەزەلە وەک غەزەلێ بیکەنە بەر
هەر وەکو (حاجی) ئەگەر شارە وەگەر دیهکەدەیە

ئەم شیعرە ڕەخنەییێکی کۆمەڵایەتی بەجێیە حاجی لە هەندێ کردەوەی خراپی ناو کۆمەڵ دەگرێ و دەڵێ، لە دەسەڵاتی عوسمانیدا فەرمانبەر ڕێگرە، قازی دزە، وزەرا و کاربەدەستان گورگن، شێخ ڕێی چەوتیان گرتووە. ئەگەر هەتیوباز و زانی و عەرەقخۆر بگرن، والی دەڵێ بەریان دەن، عەیبیان نییە پارەی خۆیان داوە. ئەمانە دوژمنی ئیسلامن و خۆشەویستی فەرەنگانن (ئەورووپاییيان)، پیاوی باش و ئەوەی دەستوور دادەنێ و کۆمەڵ ڕێک دەخا لە لایان دێو و درنجن. هەموو ئەو کاربەدەستانە گەورە و بچووکیان یەکێکیان تێدا نییە شانازی بەباپیریانییەوە بکا، واتە هەموویان هەرچی و پەرچی و بێ ئەسڵ و فەسڵن.

- ٤ -

حاجی لە شیعرێکی دیکەدا دەڵێ:
وشکەسۆفی بڵێ بەشێخی تەرەس
با بەسەرما نەیێ میسالی هەرەس

عەجەبا شاعیری نەناسیوە
شێر و عەنقا دەکاتە موور و مەگەس
کەر نەبی کام پیاوی پێ غەڵەتا
بەن گرێدان و تا بڕین و نەفەس
فەرقی ناکەس لەگەڵ سەگان ناکەم
ها بەعەکسی بخوێنەوە ناکەس
حەز دەکەی تێ بگەی لە بێ دینی
ببە دەروێشی شێخەکان بەهەوەس
هەر زەمانێ کە گوێت زرینگاوە
بێت دەڵێ باری خۆت ببەستە حەرەس
چەند پوولێ ئەگەر بهێنی ئەتۆ
قەسرت خۆشتر دەبێ لە ئی هەر کەس
بۆچی (حاجی) نەخوێنێ وەک تووتی
ئەم زوبانە هەزاری خستە قەفەس

ئەم شیعرەی حاجی دەچێتە ناو شیعری دژی دەروێشیزم، لێرەدا شاعیر هێرش دەباتە سەر شێخ و جنێوی پێ دەدا و دەڵێ، ئەو شێخە با خۆی لە شاعیر گەورەتر نەزانێ، شێر و عەنقا (شاعیر) نابن بەمێش و مەگەز (شێخ). کەرێکی وەکو شێخ نەبی ماویلی خەڵکی پێ غەڵەتا، ئەو خەریکی جەلجەلووت و نووسینی نوشتەی تا بڕین و چاو و نەفەس بوو! هەروەها دەڵێ ئەوەی دەیەوێ بێ دین بێ با ببێتە دەروێش.

داشۆڕین

شیعری داشۆڕین بەتایبەتی لە دژی دەروێشیزم لە دیوانی حاجیدا زۆرە. لێرەدا تەنیا شیعرێک بۆ بەڵگەی شیعرە کلاسیکییەکانی دەخرێتە ڕوو ئەگینا شیعری داشۆڕینی بەگشتی لە شیعرە جووت قافیە میللییەکانیدا کۆبوونەتەوە.

مەتنی کوتوبی ئەم دووە با شەرحی کرا بێ
ئیشکالی ڕوموززی مەسەلەی قازییی مابێ
قازی هەرڕو سینەت سوپەری تیری قەزا بێ
وەک دینی ڕەوافیز بەدەنت بێ سەروپا بێ

خۆت حاکمی ئەم مەسئەلەیە کەی دەبێ وا بێ
پیری وەکو تۆ ماهی هەبێ و ماکەری گا بێ
بێ مروەتێ بەم مروەتە قەت مروەتی نابێ
سەد دەفعە کەریش هەر وەکو تۆ مروەتی گا بێ
(حاجی) دەڵێ ئەم میسرەعە تەئریخییە قازی
ئینسافی نییە عاری چییە مروەتی گا بێ

حاجی لەم پارچە شیعرەدا لە هەڵبژاردنی کێش و قافیە لاسایی «مەستوورە»کەی نالی کردۆتەوە. کێشی بەحری هەزەجی (٨) جار ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووفی (مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن)ی بەکارهێناوە. قافیەی دەتوانرێ بەدوو جۆر لێک بدرێتەوە، یەکەمیان (ابێ)یە، بەڵام ئەگەر حسێبی پاش قافیەی لەگەڵدا بکرێ دەبێ بوترێ قافیە (ا)یە، پاش قافیە (بێ)یە. هەروەها نیوە دێری یەکەم و دووەمی هەموو دێرە شیعرەکان لەسەر یەک قافیە ڕۆیشتوون. لە هەموو شتێکدا ئەم پارچە شیعرەی حاجی و «مەستوورە»کەی نالی وەکو یەکن تەنیا ئەوە نەبێ لای حاجی نیوە دێری یەکەمی دوا دێری شیعرەکە کە نازناوی حاجی تێدا هاتووە قافیەی لەگەڵ ئەوانی دیکە یەکتری ناگرنەوە. هەرچی مەسەلەی ناوەڕۆکیشە شیعری هەردووکیان مێبازی و جووتبوونی ژن و پیاویان تێدا هەیە. بێ گومان حاجی کە ئەم شیعرەی وتووە ئاگاداری شیعرەکەی نالی بووە لە بابەت وەسفی شتەکەی مەستوورەوە.

ئەم شیعرەی حاجی بەسەرهاتێک دەگێڕێتەوە نویشکی بەم جۆرەیە: ژنێک ناوی مروەت بووە، لە مێردی زیز بووە و چۆتە ماڵی قازی و شکایەتی لێ کردووە. قازی کە چاوی بەژنەکە کەوتووە گرفتاری بووە و وازی لێ نەهێناوە تا سواری بووە. ئەم ڕووداوە بۆتە هۆی ورووژاندنی حاجی بۆ ئەوەی ئەم شیعرە داشۆرین و کراوەیە (ئیرۆتیکییە) لە دژی قازی بهۆنێتەوە.

سەرچاوە لە ناوەوەیە ئەوە دەگێڕێتەوە بەسەرهاتەکە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم لە سابلاغ (مەهاباد) ڕوویداوە و مەسەلەکە پێوەندی بەقازی ئەو سەردەمەی شارەوە هەیە. ئەگەر ئەم قسەیە ڕاست بێ یا درۆ هیچ لە مەسەلەکە ناگۆڕێ، گرنگ ئەوەیە حاجی باس لە واقیعێکی کۆمەڵایەتی دەکا لە هەموو دەور و ڕۆژگارێکدا باو بووە. کاربەدەست بۆ بەرژەوەندی و چاکەی خۆی و زیان و خراپەی خەڵکی هەموو کارێکی نابەجێی کردووە. مەبەسی حاجی لەم کێشەیەدا خراپەی کاربەدەستانی میری عوسمانی و قاجاری ئێران بووە. بێ گومان قازیش مووچەخۆر و فەرمانبەرێکی گەورەی ئەو وڵاتە بووە.

چوارینەکانی حاجی

حاجی ژمارەیێکی کەمی لە چوارین هەیە، ناوەڕۆکیان بەگشتی خەریکی کێشەی کۆمەڵایەتی و قسەی بەتوێکڵ و وەرامدانەوەی پرسیاری دانایانە و هەندێ شتی دیکە.

حاجی لە چوارینێکیدا دەڵێ:

نەقدی عومرم بەغەزەل دا و دوکانم دانا
هیچ کەسێ نەیکڕی ترسام لە ڕزین و لە خوران
بێ بەها دامە ئەم و ئەو وەکو کوردێک کە ڕژا
ڕۆنی ئەو وەقتە دەڵێ کردمە خێری کوڕەکان

لەم شیعرەدا حاجی وەسفێکی جوانی چارەنووسی بەرهەمی شیعری خۆی دەکا و دەڵێ، شیعرم دانا، کەچی خوێنەری نەبوو، لەوە ترسام بفەوتێ بەخۆڕایی دامە ئەم و ئەو. ئەو کاتە وەکو ئەو کوردەم بەسەر هات ئەگەر ڕۆنەکەی بڕژێ دەڵێ کردمە خێری کوڕەکانم. حاجی ژیرانە بۆ ئەنجامی بەرهەمی شیعری خۆی چووە.

لە شیعرێکی دیکەیدا حاجی دەڵێ:

شەوکەتی جووتەی سمێڵت تاکەمانەندی کەمە
تەرکەشی تیری تەژا وو شیری دەستی ڕۆستەمە
ڕووی لە تەختی ڕوومەتت هێناوە بۆ شانت دەڵێی
ماری سەرشانی زوحاک و دوژمنی تەختی جەمە

حاجی ئەم شیعرەی بۆ وەسفی سمێڵی کابرایێکی خەڵکی تەقتەق داناوە. سمێڵەکە ئەوەندە جوانە بێ وێنەیە، وەکو شیرێکە لە دەستی ڕۆستەمی زاڵدا بێ، ئەوەندە درێژە لە ڕوومەتی تێپەڕیوە بۆ سەر شان و ملی وەکو مارەکەی زوحاکە. وێنەی هونەری تازە لەم لێکچواندنەی ئەم دێرە شیعرە دەبینرێ، هۆی ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوە وەسفی ئەندامی پیاو ئەوەندە بایەخی پێ نەدراوە وەکو ئەوەی ژن، تاقیکردنەوە لەگەڵ ژندا زۆرە.

حاجی لە چوارینێکی دیکەیدا دەڵێ:

سمتی دەلەرێتەوە دەڵێی دووگی مەڕە
گرد و سپیی و لووسە وەکو تووری تەڕە
ماڵێکە ئەگەر بدا بەنەقدی دڵ و جان
خۆشت لەسەری نەبی جەهەننەم بکڕە

له شیعری پێشوو حاجی لەگەڵ سمێڵدا بوو، لەم شیعرەدا خەریکی سمتە، دەڵێ گرد و سپی و لووسە، ئەوەندە جوانە ئەگەر بەدڵ گیان بیفرۆشی و خۆشیت پێی نەیێ دۆزەخ بکرە، واتە دۆزەخ شایانی تۆیە.

له چوارینێکی دیکەیدا حاجی دەڵێ:

چوومە جەرگەی ئەهلی دڵ جەرگێکی بێ داغم نەدی
ناڵەیی بولبـــول لە باغـــا بێ قـــڕەی زاغم نەدی
عـالەمـێکم دی نەخـۆش و یەک کەسی سـاغم نەدی
دوور لە مـەردانی خـودا غـەیری قـوڕومسـاغم نەدی

لەم شیعرەدا حاجی دادپەروەری دەخوازێ، شکات لە ناهەمواری دەکا و دەڵێ، هەموو شتێک دژی هەیە، دڵدار نییە جیگەری داغ نەبووبێ. دەنگی بولبولی ناوباغ نییە، قیرەی قەلەڕەشکە بەرامبەری نەبێ. هەموو دنیا نەخۆشە و ساغێکی تێدا نەماوە، جگە لە قوڕومساغ کەسی دیکەی تێدا نەماوە.

تاکەکانی حاجی

دیوانی حاجی کۆمەڵێک تاک دەور دەکاتەوە، لە یەکێکیاندا دەڵێ:

شێخ غەفوور بیستوومە چاچیم پێ دەڵێی
چاکـــە من نابم بەنوقـــتـــەی لابەلا

ئەم شیعرە وەرامی وتەیێکی شێخ غەفووری تاڵەبانییە گۆیا بەپێی گەمەیێکی ڕەوانبێژی کە «قەلب و تەسحیف»ی پێ دەڵێن بۆ گاڵتە ناوی «حاجی» کردووە بە«چاچی». ئەم وشەیە بەفارسی «کەمان»ە (کەمانی ئامێری مۆسیقا)، لێرەدا بەئاسانی دەنگی «ک» دەکرێ بە«گ» واتە «کمان» دەبێ بە«گمان»، ئەم وشەیە بەعەرەبی دەبی بە«شک». ئەگەر نوختەکانی وشەکە لابرێن دەبیتە «سک» بەمانای «سەگ». بەم جۆرە شێخ غەفوور بەحاجی وتووە «سەگ». ئەویش لە وەرامدا ئەم تاکەی بۆ نوسیووە و نەیهێشتووە قسەی سەر بکەوێ.

حاجی لە شیعرەکەدا کە دەڵێ «نوقتەی لابەلا» مەبەسی ئەوەیە نوختەی دەنگی «غ» دەخزێ بۆ سەر دەنگی «ف»ی وشەی «غەفوور» جێ سروشتی خۆی و وشەکە دەبێ بە«عقور»، ئەم وشەیە بەمانای سەگی هار هاتووە. بەم جۆرە حاجی تۆڵەی خۆی لە شێخ

غەفوور دەکاتەوە. ئەو «سەگ»ی پێ وتووە، بەڵام ئەم ئەوی کردووە بەسەگی هار.

لە تاکێکی دیکەیدا حاجی دەڵێ:

جورمی من داوێنی عەفوی گەر نەپۆشی ڕۆژی حەشر
عەبرەتی من کافیە بۆ ئەهلی مەحشەر سەربەسەر

ئەم شیعرە قسەیێکی ژیرانەیە، حاجی دەڵێ تاوانی من لە ڕۆژی مەحشەردا ئەگەر شایانی لێبوردن نەبێ، ئەوەی بەسەر مندا هاتووە ئەوەندە زۆرە، شایانی ئەوەیە گوناهی هەموو خەڵکی ڕۆژی حەشر بشواتەوە.

شاعیر لەسەر ئەم قسە ژیر و دانایانەی دەڕوا و دەڵێ:

چاوەکەم تۆش پیر دەبی ڕیشت دەبێتە گۆڕەوی
وەک بفەرمووی من فلانم پێت دەڵێن تۆخوا هەوی!

لەم شیعرەدا حاجی دەیەوێ بڵێ هەموو کەسێک پیر دەبێ، هەزار جار بڵێ من فلانە کەسم بۆ ئەوەی بەرگری لە جوانی و لاویەتی بکا، بۆ گاڵتە و قەشمەری خەڵکی پێی دەڵێن تۆخوا ئەو کەسەی!

حاجی بەقسەیێکی جوان پێوەندیی نێوان خۆی و دلبەری دیاری دەکا و دەڵێ:

گەر نەچم لێم زویر دەبێ وەقتێ دەچم مەنعم دەکا
سەیری کە بێ مروەتە چیم لێ دەکا و چیم پێ دەکا

لەم شیعرەدا حاجی دەڵێ ئەگەر نەچم بۆ لای دلبەر لێم زویر دەبێ، کە دەچم بۆ لای دەرمدەکا، سەیری کە بێ مروەتە چیم لێ دەکا و چیم پێ دەکا.

بەشی حەوتەم

گەشتێک بەناو شیعرە میللی و نوێگەرییەکانی حاجی

حاجیی ڕۆشنبیر و زانا و سیاسی و شۆڕشگێڕ

حاجی بەیەکێ لە گەورەترین شاعیری قوتابخانەی کوردستانی باشوور دەژمێررێ لە سەردەمی نەوەی دووەمیدا. شاعیر وەک نوێنەرێکی ڕاستەقینەی ئەو قوتابخانە شیعرییە هەموو مەرج و ڕێبازەکانی ئەم بزووتنەوەیەی پاراست بەتایبەتی لە ڕووی بەکارهێنانی وشە و وێنە ڕەوانبێژییەکان و قالبە دروستکراوەکان لە تەعبیر و ڕستەی شیعری کلاسیکی، تا گەیشتە ئەو پلە شیعرییەی ماناکانی بگەیەنێتە گێتییێکی داخراو و تا ئێستاش ئێمە نەتوانین بچینە ناخی ئەو مەبەستانەی حاجی ویستوویەتی بیانخاتە ڕوو، واتە لەم لایەنەوە حاجی شاعیرێکی قورسی داخراوە، بۆ چینی خوێندەواری بەرزی نووسیوە، هەموو سیما و ئەدگارەکانی شیعری کلاسیکی کوردستانی باشووری پاراستووە و پەرەی پێ سەندووە و شۆڕشێکی هونەری ئیستێتیکی لە ناو بزووتنەوەکەدا کردووە، بەمە بووە بەیەکێ لە شاعیرە گەورەکانی قۆناغی کلاسیکی.

لە قۆناغێکی دیکەیدا بایەخ و هەوەسێکی تری ژیانی خوێندەواری حاجی بیرکردنەوە بوو لە چارەنووس و دواڕۆژی میللەتەکەی خۆی، لەو سەردەمەدا کورد یەکێک بوو لە میللەتە دواکەوتووەکانی هەر دوو دەوڵەتی قاجاری عەجەم و عوسمانی تورک، بەتایبەتی لە ڕووی ئابوورییەوە بەوەی لە ژێر دەستی دوو دەوڵەتی بێگانە بوو، بەلای حاجییەوە کورد ڕزگاری لەم دواکەوتنەدا نەدەبوو بەدامەزراندنی دەوڵەتێکی نەتەوەیی سەربەخۆ نەبێ. شاعیر بیروباوەڕی ئایینی ئیسلامی و تەنویری لە لا دروست بوو کە هێشتا لە مەڵبەندی خۆی بوو لە کوردستان، ئەمە لە هەندێ لە شیعرەکانیدا ڕەنگی داوەتەوە، ئاسۆی بیری لەو کاتەدا فراوانتر بوو کە وڵاتی خۆی بەجێهێشت و ڕووی کردە ئەستەموڵ. بێ گومان هۆی کۆچکردنی حاجی ئەوە بوو بیروباوەڕە تەنویرییەکانی لەگەڵ چاکە و بەرژەوەندی کاربەدەستانی مەڵبەندی خۆی ڕێک نەدەکەوت. دیارە ئەو دەسەڵاتە لە ئەنجامی بیروڕای ئایینی و دەروێشی و بەرژەوەندی کەسایەتی پەیدا بووبوو و لەگەڵ دروشمەکانی «ئازادی و داد و یەکسانی» ناکۆک بوو.

ئاسۆی بیری حاجی لە وڵاتی عوسمانی فراوانتر بوو، بەهۆی بەدرخانییەکانەوە زیاتر لە کۆمەڵی ڕۆشنبیری و خوێندەواری و خەباتی سیاسی و کاری نهێنی لە پێناوی شۆڕشی چەکدار نزیک بووەوە. تاقیکردنەوەی لە کۆمەڵی عوسمانی و لە ڕێگەی ئەویشەوە لە ئەورووپا وەریگرتووە. لەم ڕووەوە حاجی دەبوو ببێ بەنووسەر و ڕۆشنبیر و زانایێک بیروباوەڕەکانی بەوتار بڵاو بکاتەوە. کەچی لە کۆمەڵی کوردەواری ئەو سەردەمەدا هێشتا پەخشانی سیاسی پەیدا نەبوو و ڕۆژنامەگەری نەکەوتبووە ناوەوە. حاجی ناچار بوو ڕێگەیێکی تر بگرێتە بەر لەگەڵ ڕەوشتی کۆمەڵی ئەو سەردەمە ڕێک بکەوێ، ئەویش دەربڕینی بیروڕاکانی بوو بەشیعر، شیعرێک لە هەموو ڕوویێکەوە بەپێچەوانەی شیعری کلاسیکی بێ: وشە و تەعبیری ئاسانی خۆماڵی، کێش و قافیەی عەرووزی ئەوەی لە کێشە سووکەکانە و لە کێشی سیلابی میللییەوە نزیکە. بەم جۆرە حاجی بوو بەشاعیرێکی میللی و شەعبی و یەکێک لە دروستکەرانی شیعری پەروەردەیی و فێرکردن (دیداکتیکی). بێ گومان ئەم بابەتە شیعرە نرخی ئیستێتیکی کەمترە و زیاتر بایەخ بەناوەڕۆک دەدا، ناوەڕۆکەکەش لێکدانەوە و بۆچوونی سیاسی قووڵە بەڵام ئەو بەزمانێکی سادە و ئاسان دەریدەبڕێ.

حاجی دەورێکی باڵای هەبوو لە هێنانی بیروڕای تەنویری و شۆڕشگێڕی بۆ ناو کۆمەڵی کوردەواری، هەروەها هۆیێکی گرنگ بوو بۆ بەردەوامی بزووتنەوەی شیعری پەروەردەیی و تەنویری لە باشووری کوردستان.

حاجی لە دەرگاییێکی بڵند و فراوانەوە چووە ناو مێژووی ڕۆشنبیری نەتەوەی کوردەوە، وەکو شاعیرێکی پایە بەرز، سیاسییێکی ژیر، نەتەوەپەرستێکی دڵسۆز، دانا و زانایێکی ئاسۆ گەش و فراوان. شانازییە بۆ کولتووری کورد و سەرچاوەیێکی گرنگە بۆ لێکۆڵینەوە لە مێژوو و ڕۆشنبیری و ئەدەبی کوردی. تا ئێستاش لە گێتی حاجی مەیدانێکی فراوان و سەرچاوەیێکی لەبن نەهاتووە، لەبەر ئەوەیە حاجی بەڵگەیێکی گرنگە لە بوونی نەتەوایەتی کورد.

بەیتەکانی حاجی

بەزۆری مەقامی حاجی لە ناو دڵی میللەتی کورددا لەبەر ئەو بەشە شیعرەیەتی کە جووت قافیە (مەسنەوی) پێ دەوترێ. حاجی لەم شیعرانەدا وەکو پسپۆڕێکی زانستی کۆمەڵایەتی و زانایێکی ستراتیجی و ڕۆشنبیرێکی نوێخواز و نیشتمانپەروەرێکی دڵسۆز

دەکەوێتە بەرچاو. ئەگەر نا حسێبی «شیعرایەتی» بێ، ئەم بەشە بەرهەمەی حاجی ناچێتە ناو شیعری داهێنراوەوە، ئەگەر پەخشان لە ناو کوردەواریدا لە ناوەوە بووایە ئەم شیعرانە دەبوون بەوتار. لەبەر ئەوە حاجی لە ناو شاعیرانی کورد یەکجار گەورەیە، چونکە لە شیعرە کلاسیکییەکانیدا شەرەفی شاعیرییەتی دەست خستووە، ئیتر ئەو تازەگەرییەکەی پێویستی کورد بووە، کردوویەتی بەشاعیرێک لووتی گەیشتۆتە کاکێشانی گەردوون.

ئەو بەڵگانەی لەم ماوەیە دەخرێنە ڕوو لەگەڵ بەڵگەی «لیریکەکانی حاجی» زۆربەی هەرە زۆریان شیعری جووت قافیەن، بەڵام شیعری یەکێتی قافیەشیان تێدایە، ئەمانە لە ڕووی وشە و لێکسیکۆن و تەعبیرەوە زۆر لە شیعری میللی و نوێگەرییەکانەوە نزیک دەبنەوە.

خاکی جزیر و بۆتان

ئەمە ناوی شیعرێکی بەناوبانگی حاجییە، بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

خاکی جزیر و بۆتان یەعنی وڵاتی کوردان
سەد حەیف و سەد مخابن دەیکەن بەئەرمەنستان
وا ڕێگەتان دەبەسرێ عێلاتی جاف و بڵباس
گەر مردوون لە گەرمیان مەمنووعە بچنە کوێستان
کامی کچ و هەتیوی شیرین بێ ڕایدەکێشن
هاوار دەبەنە بەر کێ پەشمە دەخیل و ئامان
مەسجید دەبێتە دێرە ناقووسیان موئەززین
مەتران دەبێتە قازی موفتی دەبێتە ڕەهبان
هیچ غیرەتێک نەماوە سەد جار قەسەم بەقورئان
پەیدا بێ ئەرمەنستان نامێنێ یەک لە کوردان
سەرتان لە قوڕ هەڵێنن ئەحواڵمان ببینن
چۆنین لە دەستی زوڵمی بێ دینی دوور لە ئیمان

بیروباوەڕی ئەم شیعرە واقیعییانەیە، بۆچوونێکی ژیرانەیە و ڕاستی تێدایە، لە ڕووی سیاسییەوە نابێتە سەرچاوە بۆ دانانی شیعر. بەڵکو بۆ وتاری سیاسی دەست دەدا. لەو ڕۆژگارەدا ئەمپریالیستی ئینگلیزی و فرەنسی و ڕووسی هەندێ پرۆژەی سیاسییان بەدەستەوە بوو لە چاکەی کورد نەبوو. ڕووسیا هەوڵی دەدا بەناوی ئایینەوە دەوڵەت بۆ

ئەرمەن دروست بکا، ئەمە لە بەرژەوەند و چاکەی میللەتی کورد نەبوو. حاجی لەسەر ئەو باوەڕە بوو ئەگەر ئەم پرۆژانە سەریان بگرتایە جارێکی دیکەش کوردستان دابەش دەکرایەوە، واتە بۆ جاری دووەم، دیارە جاری یەکەم لە ئەنجامی جەنگی چالدیران (١٥١٤) بوو. ڕۆژگاریش لە دواییدا گەلێ لە بۆچوونە ڕاستییەکانی حاجی خستە ڕوو.

شاعیر لەسەر شیعرەکەی دەڕوا و دەڵێ:

هەرچی وەکو بەیانم بۆ کردوون بەتەحقیق
پەیدا دەبن سەگانە کام قوڕ بکەین بەسەرمان
لەم بەینە ئیتتیفاقێ پەیدا بکەن بەمەردی
فەرقی نەبێ شوان و جووتیار و میر و گاوان
گەر هیچ نەبێ بەئۆین تابیع بەدەوڵەتێ بن
بێگانە چاکە دوژمن نەک دوژمنی لە خۆتان
ڕۆمی وەکو بەنی موون کەس پشتیان پێ نەبەستێ
کەوتوونە داوی خۆیان سەرگەشتە ماون و حەیران
کوا والیی سنەندوج بەگزادەیی ڕەواندوز
کوا حاکمانی بابان میری جزیر و بۆتان

***

کوا ئەو دەمەی کە کوردان ئازاد و سەربەخۆ بوون
سوڵتانی مولکو میللەت ساحیبی جەیشو عیرفان
جۆشێک بدەن وەکو هەنگ تەکبیر بکەن بەبێ دەنگ
ئەسبابی شەڕ پەیدا کەن تۆپ و تفەنگ و هاوان
پاڕانەوە تەوەککول لەم عەسرە پارە ناکا
تیرە دوعایی جەوشەن پەیکانە حیرزی مەیدان

حاجی دەڵێ ئەگەر پیلانەکانیان سەر بگرێ ئەو بێگانە سەگانە پەیدا دەبن. لەبەر ئەوە پێویستە کورد گەورە و بچووکیان یەک بگرن. ئەگەر نەیانتوانی خۆیان ڕزگار بکەن با بچنە ژێر سایەی دەوڵەتێکی گەورەوە. ئەمە ئاوڕدانەوەیێکی سیاسی ستراتیجییە، پێویستە باوەڕ بەتورک نەکرێ، ئەوان لاواز و بێ هێزن، لەبەر ئەوە کورد ئەگەر ئاگادار بێ و خۆی کۆ بکاتەوە سەر دەکەوێ. لە پاشانا حاجی کورد هان دەدا و پێیان دەڵێ پێویستە لاسایی والییانی سنە (ئەردەلان) و بەگزادانی ڕواندز (سۆران) و فەرمانڕەوایانی بابان و

میرانی جزیر و بۆتان بکەنەوە، بنوارِنە رابردووی خۆیان ئینجا بەنهێنی پیلان دابنێن و چەک و سیلاح پەیدا بکەن و هێرش ببەن.

حاجی دەزانێ کورد بەگوێی ناکەن:

هەر شێخێ کەوتە شوێنی یەک دوو کەسی رەش و رووت
خەڵکی بەموور دەزانێ خۆی حەزرەتی سلێمان
یەکتان نەچوونە گەردش وا تێ دەگەن لە دنیا
هەر پادشاهی رۆمە و شاهی عەجەم لە تاران

لەم دێرانەدا حاجی دەڵێ شێخی تەریقەتی دەروێشی کەوتوونەتە راو و رووت و چەوساندنەوە، خەڵکی بەقسەیان دەکەن و دووربین نین وا دەزانن دەسەڵاتی رۆم و عەجەم هەموو شتێکە.

ئینجا باس لە کردەوە باشەکانی بێگانان دەکا بۆ خۆیان و کۆتایی بەبەیتەکەی دێنێ:

بنوارە سەعی و غیرەت ئێستا لە دەوڵەتی رۆم
خۆیان خەزینەدارن خۆیان تەبیب و سوڵتان
هەر دوێنێ ئەهلی سوودان هەستانە پێ وەکو شێر
ئێستێکە موستەقیللن مەحسوودی کوللی ئەدیان
بوڵغار و سیرب و یۆنان هەم ئەرمەن و قەرەتاغ
هەر پێنجیان بەتەعداد نابن بەقەددی بابان
هەر ئێکە موستەقیللن کوللێکی دەوڵەتێکن
ساحیبی جەیش و رایەت ئەرکانی حەرب و مەیدان
هەم حەققیانە ئەرمەن غیرەتکەشی یەکترن
وەک ئێمە نین لەگەڵ یەک دەعوا بکەن بەشیران
بۆ فەننی حەربو سەنعەت بۆ زەبت و رەبتی میللەت
دەینێرنە ئەوروپا گەورە و بچووکی خۆیان
(حاجی) کەسێکە بێ کەس بۆ ئێوە قورِ دەپێوێ
گوێی لێ دەگرن زەریفە ناگرن بەلا لە خۆتان

حاجی لەم دێرانەدا دەڵێ بنوارِنە سودان چۆن هەڵساوە و داوای مافی دەکا. بوڵغار و سیرب و یۆنان و ئەرمەن و قەرەداغ (بەشێکی لە یوگۆسلاڤیای کۆن) داوای مافیان

دەکەن، ئەمانە هەموویان بەقەوارەی جوگرافی هێندەی وڵاتی بابان نابن. ئەم هەموو قسانەی حاجی بۆ هاندانی خەڵکی کوردە بۆ ئەوەی داوای مافی خۆیان بکەن. لە دوا دێردا دەڵێ: شین و شەپۆری حاجی بۆ ئێوەیە، ئەگەر بەقسەی دەکەن باشە، ئەگەر نا تووشی بەلا بن.

ئودەبا چاکە لێم نەبن دەرهەم

ئەمە بەیتێکی دیکەی حاجییە بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

ئودەبا چاکە لێم نەبن دەرهەم
لەم قسە و لەم حیکایەتەی دەیکەم
ئیددیعای هەر سەنایعێک ناکەن
تاکو نەیخوێنن ئیمتیحانی نەکەن
پێی دەڵێن حیلەباز و کەززابە
شێخ نەبی خاریجە لە ئەم بابە
خانەقا و شێخ و تەکیەکان یەکسەر
پێم بڵێن نەفعیان چییە ئاخر
غەیری تەعلیمی تەنبەڵی کردن
جەمعی ئەملاک و خەزنە کۆکردن

لەم شیعرەدا حاجی تکا لە ئەدیبان دەکا لێی نەتۆرێن، ئینجا هێرش دەباتە سەر شێخ نەبی ماویلی دوژمنی حاجی، لە پاشانا قسە بەپەرستگای وەکو خانەقا و تەکیەی دەروێشان دەڵێ بەلای حاجییەوە ئەمانە جێگەی تەمەڵی و رووتاندنەوەی خەڵکی و سامان کۆکردنەوەیە.

ئینجا حاجی دەڵێ باوەریان پێ مەکەن:

دەخیلی شێخ و مێخ مەبن ئەبەدا
هیچ کەسێ رزقی هیچ کەسێ نادا
ئەی خەریکی رومووز و ناز و نیاز
ئەوروپا فەننی گەیوەتە ئیعجاز
قوللە ئیفێلی لە ئەفلاکە
عەکسی ئەو گەردشی لە ژێر خاکە

لەم دێرانەدا حاجی لەو باوەڕەدایە هانا بۆ شێخ و مێخ نەبردرێ، کەس نانی کەس نادا، ئێوە تەنیا خەریکی جەلجەلووت و پاڕانەوەن، ئەورووپا هونەری گەیشتۆتە پایەیێکی یەکجار بەرز، ئینجا ئاماژە بۆ بورجی ئیفیێل دەکا. ئەم ئاگادارییە هوشیاری حاجی دەخاتە ڕوو. بێ گومان هەواڵی ئەو بورجەی لە ڕۆژنامە و کۆوارەکانی ئەستەمووڵ یا ئەورووپا خوێندۆتەوە. ئەوەی پێویستە لێرەدا بوترێ ئەوەیە ئەندازیار گوستاڤ ئیفیێل لە ساڵی ١٨٨٧ دەستی بەبیناکردنی ئەو بورجە کرد و لە ساڵی ١٨٨٩ کۆتایی پێ هێنا. لێرەدا ئەو ڕاستییە دەردەکەوێ بینای بورجەکە لە سەرەتادا بووە و بەهۆی ڕۆژنامە و کۆوارەکانی ئەستەمووڵەوە حاجی ئاگاداری هەواڵی بیناکردنەکە بووە. حاجی لەو ساڵەی دەست کراوە بەبینای بورجەکە کۆچی دوایی کردووە.

ئینجا حاجی دەکەوێتە ئامۆژگاری و داوا دەکا واز لە تەمەڵی بێنن و بەکار و کردەوە وڵات ئاوەدا بکەنەوە:

تەنبەڵی کاری حیز و بێ خێرە
دەستی ماندوو لەسەر زگی تێرە
ئەهلی جەننەت نە شوان و گاوانە
ساحیبی فەنن و عیلم و عیرفانە
فائیدەی گەر بدایە زیکر و دوعا
دەبووە قاڕوون گەدایی سەر ڕێگا
هەرچی بێ بەهرەیە لە کەسبی کەمال
دەبێتە دەروێش و مارگر و حەممال

تەمەڵی کارێکی بێ سوودە، هەر کەسێک ماندوو نەبێ برسی دەبێ. ئەوانەی دەچنە بەهەشت شوان و گاوان نین، بەڵکو زانا و خاوەن بەهرەن. ئەگەر پاڕانەوە و زیکر سوودی هەبووایە هەژاری سەر ڕێگە دەبوو بەقاڕوون، ئەوەی دوورە لە زانست و زانیاری دەبێتە دەروێش و مارگر و کۆڵهەڵگر.

ئینجا حاجی هەندێ ڕاستی لە سروشتی ئادەمزاد و ڕووداوی مێژوویی لە پێشکەوتنی میللەتان دەخاتە ڕوو:

شیعی وەک تیشنە بوو لە سینە زەدەن
بەدوو قەترە دەدا حوسێن و حەسەن

بەقسەی موخبیر و موئەریخی کۆن
میللەتی چینە چار سەد میلیۆن
سەربەسەر دەوڵەتی هەموو ژاپۆن
زۆر بەزەحمەت دەگاتە چل میلیۆن
ئەهلی ژاپۆن بەفەنن و سەنعەتی چاک
سەیری چۆن چینی گرت و کردییە خاک
ئیتتیحادی بەئیتتیفاقی ئەنام
سوپەرە بۆ حەوادیسی ئەییام
کوردی ئێمە نەزان و پاشکەوتن
پێکەوە پووش و ئاگر و نەوتن
بێ ئەگەر دەستی یەکتری بگرن
وەک سکەندەر جیهان هەموو دەگرن

حاجی لەم دێرانەدا ئەوە دەردەبڕێ، شیعە کە لە سنگ کوتان تێر دەبن، حەسەن و حوسێنیان لە بیر دەچێتەوە. هەروەها خەڵکی ژاپۆن بەژمارە نزیکەی چل میلیۆنە بەڵام لە پیشەسازیدا سەرکەوتوون، لەبەر ئەوە سەیری کە چۆن ئەو چینە گەورەیەی داگیر کردووە کە ژمارەی دانیشتوانیان چوار سەد میلیۆنە. ئەوجا دێتە سەر کورد بەنەزان و پاشکەوتوو و خۆ خۆر ناویان دەبا. مەینەتی کورد بەدرێژایی مێژوو ناتەبایی و سەرشۆڕی ناوخۆییە. حاجی دەڵێ ئەگەر کورد یەکێتی هەبێ هەموو گێتی دەگرێ.

ئەوجا حاجی بەتەوسەوە باس لە بێ توانایی کورد دەکا و دەڵێ:

کێ دەڵێ کوردەکان بێ ئیدراکن
بەسە ئەم نەقسە گوێ لە من ناکەن
لە قسەی ساغی من خەلەل دەگرن
واهیمەی شێخەکان لە دڵ دەگرن
ئەوی موحتاجی نان و پیوازە
یا هەتیوبازە یانە مێبازە
حەیفە بۆ مەردی ساحیبی تەمیز
هێندە باسی مەکانی پیسی و میز

عیشقبازی و هەوایی دەروێشی
میللەتی خستە فەقر و بێ ئیشی
ئەو کەسەی دەوڵەمەندەکی چاکە
٤ ڕۆمی یانی ناپاکە

حاجی لێرەدا کورد بەبێ هۆش لە قەڵەم دەدا، ئەگەر وانییە بۆ گوێی لێ ناگرن، قسەی باشی لە لایان خراپە. نادروستی شێخەکان وەردەگرن، ئەو چلێسانەی لە خواردن دەگەڕێن سەرەڕای ئەمەش یا مێبازن و یا هەتیوبازن.

شاعیر گلەییەکانی بەم دێرانە کۆتایی پێ دێنێ:

قوڕی کام جێ بکەم بەسەرخۆدا
ئەمە لێم بوویتە عیللەتی سەودا
بەقسەی چاکە دەستیان دەگرم
تەرکی ناکەم بەلۆمە تا دەمرم

کە کەس گوێی لە حاجی نەگرتووە، ڕەشبینی گەیشتۆتە پلەیێک نازانی قوڕی کوێ بەسەر خۆیا بکا. ئەو نەخۆشییە گیانییە شاعیری گەیاندۆتە قۆناغی شێتییەتی، لەگەڵ ئەوەشدا دەڵێ من قسەی چاکیان هەر بۆ دەکەم تا دەمرم.

تاجی بیسمیللا

حاجی ئەم بەیتەی بۆ گێڕانەوەی پەند و ئامۆژگارییەکانی تەرخان کردووە، سەرەتا بەم جۆرە دەست پێ دەکا:

تاجی (بیسمیللاهی ڕڕەحمان ڕڕەحیم)
نامە سەر بۆ دەفعی شەیتانی ڕەجیم
ماجەرایێکم هەیە بێ بێش و کەم
هیچ درۆی تێدا نییە با بۆت بکەم

وەک خۆی دەڵێ حاجی بەتەمایە بێ پێچ و پەنا و درۆ قسەیێک هەیە دەیەوێ بیکا و دەڵێ:

شکڵی تەکیە و خانەقاهی شێخەکان
واقیعا ڕەنگینە ئەمما بۆ ڕیان

لەم هەموو شێخ و موریدانەی ڕیا
فەردەکی ناچێتە مزگەوتی خودا
مەسجید و میحراب و مینبەر بێ کەسە
هەر مەپرسە حاڵی چۆنە مەدرەسە

بەلای شاعیرەوە وێنەی تەکیە و خانەقا جوانە، بەڵام بۆ ڕیایی بەکاردێ، ئەوانەی لەوێن شێخ و مورید و سۆفی و دەروێش ناچنە مزگەوت و نوێژ ناکەن. مزگەوت و میحراب و مینبەر چۆڵە، حوجرەی خوێندن «مەدرەسەی مزگەوت» حاڵی پەرێشانە. لێرەدا حاجی لە دژایەتی نێوان شەریعەت و تەریقەت دەدوێ. بێ گومان شەریعەت لە دژی تەریقەتە، بەتایبەتی لایەنی پراکتیکی کە دەروێشیزمی پێ دەوترێ. لە سەرەتادا سۆفیزم شۆڕشێکی پێشکەوتنخواز بوو لە دژی شەریعەت، بەڵام لە دواییدا شەریعەت تەریقەتی داگیر کرد، هەردووکیان بوون بەیەک کەچی لە ڕاستیدا دژایەتییان تا پلەیێک ماوە، زۆر جار بەنهێنی و هەندێ جار بەئاشکرا ئەم دژایەتییە بەرچاو دەکەوێ نەوەکو تەنیا لە نێوان شەریعەت و تەریقەت بەڵکو لە نێوان تەریقەتە جیاوازەکانی تەریقەتیش، بۆ بەڵگە نێوان قادری و نەقشبەندی. دەسەڵاتی عوسمانی ئەم هەموو گیروگرفتانەی بەکار دەهێنا بۆ چاکەی خۆی و بێ گومان بۆ خراپەی کوردیش دەکەوتەوە. حاجی بەوریایی ئاگاداری ئەم هەموو کێشە و بگرە و بەردانەی نێوان شەریعەت و تەریقەت بوو. لە پاشانا حاجی باس لەو شوێنانە دەکا کە بزووتنەوەی سۆفیزمی بەرایییان لێ پەیدا بوو:

هیند و داغستان و قازان و قرم
خێوە و هیند و بوخارا و خوارزەم
یەک بەیەک وەک ئێوە بوون و زێدەتر
سەر بەسەر بۆ باری کافر بوونە کەر
موعجیزە و کەشف و کەرامات و دوعا
بۆچی نەیبوو فەخری عالەم مستەفا

حاجی لێرەدا باس لە مەڵبەندەکانی تەریقەت دەکا، بێ گومان لە پێشانا کردەوەی ئەمانە باش بوو، لە دوایی بەهۆی دەروێشیزمەوە بوون بەکافر، واتە لە شەریعەت لایان دا، ئەمانە خەڵکیان بەدوعا و موعجیزە و کەشف و کەرامات هەڵدەخەڵەتاند، ئینجا حاجی دەڵێ پێغەمبەر باوەڕی بەمە نەبووە و ئەم کارانەی نەکردووە، لەبەر ئەوە ڕەت دەکرێنەوە.

له پاشانا شاعیر باس له شیعری خۆی دەکا:

پەندی من خامی دەزانن خامەکان
شیرن و پوختەی دەزانن پوختەکان
تاکی دنیا مایە پوختەی هەر هەیە
لەم کەر و خامەی کە هەن باکم نییە
با بڵێن ئەم شێتە قەحپە مردووە
چەند وەڕیوە چەند وڕێنەی کردووە
حەق تەعالا واقیفی ئەحواڵمە
(خالیسەن لیللایە) تەرقیمی ئەمە
بەیتەکان عەیبی مەکەن خوار و کەچن
مەقسەدم لەم بەند و باوە دەربچن

حاجی ئەوە دەزانی پیاوی ناتێگەیشتوو شیعری بەخاو لە قەڵەم دەدا، هی تێگەیشتوو بەپوختەی دەزانێ. دەڵێ، با ئەوان جنێوم پێ بدەن، من قسەی باشم کردووە. ئەگەر بەیتەکان لە ڕووی هونەری و داڕشتنی شێوازی شیعرییەوە کەموکوڕییان هەبێ، لەبەر ئەوەیە من بەساکاری قسەکانم کردووە بۆ ئەوەی هەموو خەڵکی کورد تێم بگەن.

حاجی بەم دێرانە کۆتایی بەبەیتەکەی دێنێ:

ماهی بێ میهرم لە دەرگا هاتە ژوور
ماتەم و شین و غەمی کردم بەسوور
کورت و کرمانجی کە گرتم بەڕەزا
خستم و باقی وەکو بەیتی ڕەزا
چونکە زانیم ئیش کە کەوتە گفتوگۆ
بێ سەر و پێیە وەکو چەوگان و گۆ
ئاخیری نایێ وەکو ڕووبار و چۆم
یا شەڕەجوێنی لە نێو خەڕڕات و دۆم
چی پیاو بێ تێ دەگا ڕۆمی چییە
باسی ڕمبازی و سواری بۆ نییە
ئیتتیفاقی دلبەرێکی بێ کەدەر
حاجی ئەنواعی لیباسی کردە بەر

بێ جیاز و مارەیی دەیدا بەشوو
لەم هەموو کوردانە داخوازی نەبوو
عاقیبەت دەیخوازن ئەمما ئەو دەمی
پیر بووە نازێ کەل و کۆمە دەمی
ئەو زمانی بوونە ئاردی نێو دڕک
پارەیێک ناکا دوو سەد جار بێتە ڕک

لەم دێرانەدا حاجی بەسەرهاتێکی غەڕامی دەگێڕێتەوە و دەڵێ یاری بێ وەفای لێ هاتە ژوورەوە، ناخۆشی بوو بەخۆشی، بەکورتی بێ پەردە و بێ پێچ و پەنا پاڵی خست و ئەوی دیکەی وەکو شێخ ڕەزا، واتە سواری بوو و کاری خۆی لەگەڵدا کرد. ئینجا ڕووداوێکی سیمبۆلی دروست دەکا و بەوەی دلبەرێکی جوان دەڕازێنێتەوە بەبێ جیهاز و مارەیی بەشووی دەدا. لە ناو ئەم هەموو کوردانە کەس نەیویست. ئەمە دەبێ بمێنێتەوە و لە پاشانا بیخوازن، بەڵام ئەو کاتەدا پیر دەبێ و زاوزێ ناکا و ددان لە دەمیدا نامێنێ، ئەو دەمە پەشیمانی پوولێک ناکا. لەوانەیە ئەم وێنە شیعرییە هونەرییە ڕەمزی ئازادی بێ بۆ کورد. نە حاجی و نە خەڵکی ئەو ڕۆژگارە نەیگەیشتبوونێ، وەکو لە دوا دێری شیعرەکەدا هاتووە کورد هەموویان دوژمنی یەکترین، تا ئێستاش کورد لەبەر دووبەرەکی و سێ بەرەکی نەگەیشتوونەتە ئەو ئازادییە.

سەلامولڵا

لەم بەیتەیدا حاجی گلەیی لە کوردان دەکا، لە پاشانا ئامۆژگارییان دەکا. بەم دێرانە دەست بەشیعرەکەی دەکا:

(سَـلامُ اللّـهِ مِنّـی کُـلَّ یَـوْمٍ)
لە ئەسحابانی ساحێب غیرەت و دین
لە بێعاری هەموویان کەوتە یادم
ڕومووزی ئیتتیفاق و ئیتتیحادم
لەبەر دووری لە ئەقران و لە ئەمسال
لە کوردانم دەپرسی (زەربولئەمسال)
لەبۆ ئەم یەکدوو ئەشعاری ڕەش‌و ڕووت
هەتا پەیدا بوو ڕووحم گەییە سەر لووت

لەم دێرانەدا حاجی سڵاو لە کوردان دەکا، زانیارییان تاقی دەکاتەوە بۆ ئەوەی بزانێ چەند ئاگاداری نەتەوەی خۆیانن.

ئینجا دەڵێ:

ئەگەر وەک من خەبەردار بن لە دەوڵەت
لە حەیفان خۆ دەخنکێنن بەبێ پەت
چوار میلیۆنە کوردستان نفووسی
بەقیسسەی ئەهلی تەخمینی کە نووسی
هەموویان شێری بێشەن حاتەمی جوود
لەشەڕدا کێوی جوودیو بەحری مەمدوود
وەلێکین فائیدەی چی هەرج و مەرجن
لە دەعوادا لەگەڵ یەکتر بەمەرجن
لە گوێی گا نوستوون هەرچەندە شێرن
وەکو کەروێشکی چاو ڕاما و کوێرن

لەم دێرانەدا حاجی لەسەر ئەو باوەڕەیە کورد ئەگەر ئاگاداری هەڵسوکەوتی دەوڵەت نەبن پێویستە لە حەیفان خۆیان بخنکێنن، با بزانن ژمارەی کورد چوار میلیۆنە، ئەمانە بەهێزن وەکو شێری جەنگەڵستان، چاو تێرن وەکو حاتەمی تەی. لە شەڕوشۆڕدا بەرزن وەک شاخی جوود و گەورەن وەک زەریا. ئەم خوو و ڕەوشتە چاکانە بێ سوودن چونکە یەکترییان خۆش ناوێ و کەسانێکی خۆ خۆرن، ڕاستە زۆر ئازان بەڵام بێ ئاگان لە هەواڵی گێتی و لە گوێی گادا نوستوون.

ئینجا حاجی بۆ کوڕە ئازاکە دەگەڕێ:

کوڕێکی وا نەبوو هەستێتە سەر پێ
بزانێ خەڵقی چۆن کەوتوونە سەر ڕێ
بکا سەیری جەریدە و حالی میللەت
کتێبی تازە و تەئریخی دەوڵەت
بزانی تا چ قەوماوە لە ئەتراف
سەراپا ئاگرە ئەتراف و ئەکناف

ئەگەر کارێک نەکەن لەم بەینەدا زوو
مەمالیک کاتەکی زانیت لە دەست چوو

کوڕێک پەیدا نەبوو بزانێ خەڵکی چۆن خۆیان بەڕێوە دەبەن، بزانێ ڕۆژنامە بخوێنێتەوە و کتێبی تازە تەماشا بکا بۆ ئەوەی بزانێ دەوروبەری چۆنە. ئەگەر زوو بەزوو کار ڕێک نەخەن دەوڵەتتان لە دەست دەچێ، یا بۆتان دروست ناکرێ.

لە دواییدا حاجی بەم شیعرانە کۆتایی بەبەیتەکەی دێنێ:

لە دەشت و دێ و ویلایەت ببنە ئەحباب
وەکو شەخسێکی واحید بن لە هەر باب
لە بۆتان تا بەبان و سەرحەدی ڕەی
لە ئەولاتر وەها نۆش بێتە سەر دەی
ببینە یەک لە تەعلیم و لە نووسین
جلوبەرگ و زوبان و ڕەسم و ئایین

حاجی ئارەزووی ئەوە دەکا لە هەموو جێییێکی وڵات کورد ببن بەدۆستی یەکتری. لە بۆتانەوە تا بابان و سنووری ڕەی پشت بەیەکتری ببەستن، تا وەکو تاکە کەسێک دەکەونە بەرچاو. لە هەموو شتێکدا ببن بەیەک: لە خوێندن و نووسین و جلوبەرگ و زمان و ڕەوشت و ئایین. مەبەسی حاجی ئەوەیە هەموو تیرە و هۆز و عەشرەتەکانی کوردستانی گەورە ببن بەنەتەوەییێک و ئەدگارێکی تایبەتی خۆیانیان هەبێ.

لیریکەکانی حاجی

لیریکە کورتەکانی حاجی لە شیعری میللی و بەناوەڕۆک سیاسی - کۆمەڵایەتی بەشێکی زۆریان لە دیوانی حاجی داگیر کردووە. جێی خۆیەتی لەم ماوەیەدا بەشێکیان بخرێنە ڕوو.

ئازایەتی و پیاوچاکی کوردان

- ١ -

خۆ دەزانن سولالەیی ئەکراد
لێرەوە بگرە تا دەگاتە قوباد

هەموو عالیم هەموو شێخ و میرن
زیرەک و ژیر و ئەهلی تەدبیرن
وەسەتی پانی پازدە ڕۆژ ڕێیە
پڕ لە ڕەشماڵ و خانە و دێیە
بەدرێژی لە قاف کە ڕابووردن
تا بەشیراز و ئەسفەهان کوردن
شەهسوارن پیادەیان ئازان
بەردی نیشان و کۆلکی مەیدان
دان و بەخشینیان لە لا باوە
خوونی مەیدانیان لە کن ئاوە
بەشەجاعەت هەموو وەکو ڕۆستەم
بەسەخاوەت هەموو وەکو حاتەم
لە وەفا سموەئیل و ئیسماعیل
عەهد و پەیمانیان چیای قەندیل
گوردی شانامە پاکیان کوردە
کافی ئەم سافە کافی ئەو وردە
لە شەڕا زۆر دەفعە قەوماوە
ڕۆمی یانیان چلۆن حەواب داوە
(حاجی) دەمرێ لە داخ و هاوارە
کوردی بێ چارە دەبنە ئاوارە

لەم شیعرەدا حاجی باس لە کورد دەکا وەک نەتەوەیێکی خاوەن مێژووی کۆن و دێرین، خەڵکەکەی هوشیار و ژیرن. ئینجا باس لە وڵاتیان دەکا لە ڕووی جوگرافییەوە، لە کۆتایی شیعرەکەدا حاجی لەو ڕاستییە دەدوێ کە کوردی بێچارە دەیانەوێ دەوڵەتی خۆیانیان هەبێ، کەچی چنگیان ناکەوێ. لەبەر ئەوە حاجی خەریکە لە داخانا بەزگ دەدا. بێ گومان ئەم هەموو ستایش و پێدا هەڵدانەی کورد لە لایەن حاجییەوە بۆ ئەوەیە بڵێ کورد توانای ئەوەی هەیە خاوەنی خۆی بێ، کەچی ڕۆژگار ئەم هیوایەی نەهێناوەتە دی. بەگشتی حاجی لە هۆی نالەباری کورد گەیشتووە، لە گەلێ شوێن لە ناو شیعریدا هۆی

ناوەوە و هۆی دەرەوەی خستۆتە ڕوو بۆ نەگەیشتنی کورد بەهیوا و ئامانجی لە ڕووی دروستکردنی دەوڵەتەوە.

- ٢ -

لە گاوان و شوانی کوردەکان یەک
بەسە بۆ لەشکری سەد کەڕڕە دوولەک
فیدای جووتیاریان بێ حاتەمی تەی
بەقوربانی سەپانتان ئالی بەرمەک
مریشکی ئێوە سەییادی شەهێنە
لەکن عەنقا فڕووجە حاجی لەک لەک
شوانی مێگەلی کوردان لە شەڕدا
وەکو قەسسابە دوژمن مێگەلی شەک
لەبەر حیزە بخۆیی و ناتەبایی
لە ژێری حیزی حیزان بووینە دۆشەک
هەتا وەک ئاگری بن کان لەگەڵ یەک
ئەگەر تۆفان بێ لەشکرتان بەپووشەک
لە گوێی نوستوون بۆیێکە ڕێوی
لەسەر ئێوە وەها شێر گیرە وەک سەگ
سەڵاحی ئێوە ئێستاکە سیلاحە
تەماعی گەورەیی بێ چەک نەکەن نەک
کراوە ئینتیخابی وشکەسۆفی
لە دیوانی کەری بێ نوقتەیی شەک

ئەم شیعرە لە بارەی ئازایەتی کوردەوەیە، بەراوورد لە نێوان کورد و کەسانی بەهێزی دیکە دەکا، لەمەشدا بێ گومان کورد هەمیشە بەسەر دوژمنانیدا زاڵ بووە. لەگەڵ ئەوەی ئازایەتی هۆی سەرەکی و بنچینەیی بووە بۆ هێنانە دی هەموو ئامانجێک کورد لە خەباتیدا سەرنەکەوتووە، هۆی ئەمە بەلای حاجییەوە لەبەر حیز بخۆیی و ناتەبایی و دوژمنایەتی کردن لەگەڵ یەکتری. لەبەر ئەوە کەوتووینەتە ژێر دەستی ژێر دەستان (حیزی حیزان بەقەولی حاجی) مەبەس لێرەدا پێم وایە تورک و عەجەمە. هەرچەندە ئەمانە دەوڵەتیان

هەبوو کەچی لە سەردەمی حاجیدا کەوتبوونە ژێر کاریگەری دەوڵەتە ئەمپریالیستە پێشکەوتووەکانی ئەوروپا. ئیتر گەلێ بەڵگە دێنێتەوە بۆ ناتەبایی کورد وەکو ئەوەی لەگەڵ یەکتریدا «وەک ئاگری بن کان» و «لە گوێی گا نوستوون» ئینجا دەکەوێتە ئامۆژگاری و دەڵێ تەنیا چەک و سیلاح واتە شۆڕش ئێوە دەپارێزێ. حاجی بەڵگەیێکی ڕەوانبێژی جوان دێنێتەوە بۆ پێشکەوتنی کورد لە سیفەتی دوژمنایەتی ناوخۆوە دەڵێ «کەری بێ نوقتەیە شەک»، ئەگەر نوقتەکانی سەر وشەی «شەک» هەڵبگیرێ دەبێ بە«سەک» واتە (سەگ).

– ٣ –

خوسرەو و کەیقوباد و ئەسکەندەر
وەکو کیسرا وو کاووس و قەیسەر
هەموو تێک چوون و پاکی فەوتاوە
نە سیلاح و نە سککەیان ماوە

***

سەد شەهنشاه و پادشا مردن
سەیری کە کوردی ئێمە هەر کوردن
میللەتە باقی ما بەقا فانی
هەر لە جافی هەتا بەگۆرانی
حەسرەتم هەر ئەمە لە دنیادا
حاجی دەمرێ بەدەوریان ناگا
گەر بەدەورانیان بگەییایە
هەموو حالی دەبوون چ دەریایە
چ بەمەنسوور و گەوهەری کوردی
چ بەنەزم و کیتابەتی وردی

لەم شیعرەدا حاجی باس لە مێژووی دەوڵەتە کۆنەکان دەکا، چۆن تێکچوون و نەتەوەکانیان ناویان نەما، بەڵام کوردی ئێمە هەر ماوە، بەلای حاجییەوە لە هەموو کەسێک و لە هەموو گەورەییێک گەورەترە، چونکە ئەو کەسانە کۆتاییان دێ، کەچی کورد هەر دەمێنێ، هەموو کورد لە جافەوە تا گۆرانی. حاجی غەمبارە بۆ ئەم کوردانە چونکە

دوارۆژی ڕووناکیان نابینێ، نووسین بەپەخشان و شیعر لە بارەیانەوە ناخوێنێتەوە. ئینجا بەم دێرانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ.

یەعنی تا ماوە شاعیری غەڕڕا
عالم و عامی داخی بۆ ناخوا
لاکین ئەو ساعەتەی بەڕەحمەت چوو
قوڕ دەپێون دەڵێن: چ حیکمەت بوو
پەشمە (حاجی) وەرە وەکو جاران
بێرەوە سەر حیکایەتی کوردان

لێرەدا حاجی لە دەردێکی گرانی دیکەی کۆمەڵی ئێمە دەدوێ و دەڵێ، گەورەمان کە هێشتا لە ژیان دایە کەس ئاوڕی لێ ناداتەوە، لە دوای مردنی دەڵێن پیاوێکی گەورە بوو. دوا جار حاجی بەخۆی دەڵێ ئەم قسانە پارە ناکەن، وەرەوە سەر مەسەلەی کوردان.

ڕۆشنبیری بۆ کورد

– ١ –

لە شیعرێکیدا حاجی دەڵێ:

زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە
چراغی نازم و مونشی کوژاوە
لە دەوری ئێمە ڕۆمان و جەریدە
ئەگەرچی مەقسەدە زانینی باوە
ئەمان قەدری بزانن ئەم کتێبە
لە دنیا ئێستەکی هەمتای نەماوە
لە ئەبیاتی حەیاتی شێخی خانی
لەسەر نوسخەی خەتی ئەو نووسراوە
لە لای ئەربابی خۆی بۆ قەدر و قیمەت
خەزینەی گەوهەرە و کیسەی دراوە
لە مەجمووعی دووەل سۆران و بۆتان
لە سایەی ئەم کتێبە ناسراوە

له کوردان غەیری (حاجی) و شێخی خانی
ئەساسی نەزمی کوردی دانەناوە

لەم شیعرەدا حاجی وەک هونەروەرێک و شاعیرانە هەندێ کێشەی کۆمەڵایەتی لە بابەت ڕۆشنبیرییەوە بۆ کورد ڕوون دەکاتەوە. بەلای ئەوەوە ئەو کاتە نووسین دەوری گرنگی دەبێ ئەگەر نووسینی ڕۆمان و بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامە کارێکی ئاسایی بێ لە ناو کۆمەڵدا.

حاجی ئاماژە بۆ کتێبی «مەم و زین» دەکا بەبێ ئەوەی ناوی بێنێ، دەڵێ ڕێزی لێ بنێن، هاوتای نییە. لە پەراوێزی دەسنووسێکی دەوروبەری ژیانی ئەحمەدی خانی حاجی بەخەتی خۆی ئەم شیعرەی نووسیوە کە لێرەدا بڵاو دەکرێتەوە. ئەو دەسنووسە لای بەدرخانیان بووە و ئەم شیعرەی حاجییان لە ڕۆژنامەی «کوردستان – قاهیرە» (٢٠ی مایسی ١٨٩٨) بڵاو کردۆتەوە. هەروەها دەڵێ «مەم و زین» لە لای دانایان و زانایان نرخی تەواو نابێ. هەموو سۆرانی و بۆتانی (کوردستانی باشوور و باکوور) بەهۆی «مەم و زین»ەوە ناسراون. لە ناو کوردان جگە لە حاجی و خانی کەسی دیکە شیعری کوردی نەنووسیوە، لەمەشدا حاجی ڕاست دەکا.

– ٢ –

لە شیعرێکی دیکەیدا حاجی بەم جۆرە دەست پێ دەکا:

ئەگەر کوردێک قسەی بابی نەزانی
موحەققەق داکی حیزە بابی زانی
وەرە با بۆت بکەم باسی نیهانی
تەفەننون خۆشە گەر چاکی بزانی
سەلاحەددین و نوورەددینی کوردی
عەزیزانی جزیر و مووش و وانی
موهەلهەل ئەردەشێر و دەیسەمی شێر
قوباد و بازو میری ئەردەلانی
ئەمانە پاکیان کوردن نیهایەت
لەبەر بێ دەفتەری ون بوون و فانی
کتێب و دەفتەر و تەئریخ و کاغەز
بەکوردی گەر بنووسرایە زوبانی

مەلا و شێخ و پیر و پادشامان
هەتا مەحشەر دەما نام و نیشانی

لێرەدا حاجی هێرش دەباتە سەر ئەو کوردانەی زمانی باوکیان نازانن، یا لەسەر ڕێوڕەسمی باپیرانیان ناڕۆن، ئەمانە نابێ گرێی سایکۆلۆجییان هەبێ و پێیان شەرم بێ کە کوردن، چونکە کورد پیاوی گەورەی لێ هەڵکەوتووە، ئەوە هەیە ناویان ون بووە لەبەر بێ نووسینی و تۆمار. ئەگەر دەسنووسی و دەفتەرمان هەبووایە ناومان هەتا هەتایە دەمایەوە.

ئینجا حاجی دیسانەوە دەکەوێتە هێرش بردن بۆ سەر شێخی تەریقەتی دەروێشی و ستایشی خەڵکی دیکە و کۆتایی بەشیعرەکە دێنێ:

بەڵێ شێخ قوتبە ئەمما قوتبی ئاشە
بەئاو و نیعمەتی خەڵقە گەڕانی
لە بۆ ژن دێ لە کوڵان وەک سەگی هار
لە ژن هەڵدێ بەمیسلی کەر لە خانی
بلێ ئەو سەرکزۆڵەی قوزپەرستە
بەچاوی کلدراو و ڕیشی پانی
کە نەفعێکت نەبێ بۆ دین و دەوڵەت
بەمن چی نەقشبەندی یانە مانی
کەسێ پیاوەکە دانی وەک حەماغا
لە بۆ ئەبنایی جینسی نان و خوانی
وە یاخود وەک ئەمیناغا بەهیممەت
بکا بۆ قەسری میللەت پاسەبانی
بلێ لەم بەحسە هەر کەس مونکیری تۆن
بفەرموو سەهلە ڕێگەی ئیمتیحانی
بەئومێدی دوو سێ دانایە (حاجی)
بەهەرزانی دەدا دوڕڕی گرانی

لەم دێرانەیدا لەو کاتەی بەگشتی حاجی هێرش دەباتە سەر لایەنە ڕەشبینییەکانی پراکتیکی دەروێشیزم، لە ناو کاربەدەستان و فەرمانڕەوایانی کۆیە یەکێکی وەکو حەماغای غەفووری و ئەمین ئاغای حەوێزی (ئەختەری شاعیر) دەدۆزێتەوە و بەڕاستی ڕێزیان لێ دەنێ چونکە چاکەیان بۆ خەڵکی کۆیە بووە.

دواكەوتوويی كورد

- ١ -

حاجی لە شیعرێكیدا بەم دێرانە دەست پێ دەكا:

هەر كوردە لە بەینی کوللی میللەت
بێ بەهرە لە خوێندن و كیتابەت
بێگانە بەتەرجەمەی زوبانی
ئەسراری كتێبی خەڵقی زانی
یەكسەر عولەما درشت و وردی
ناخوێننەوە دوو حەرفی كوردی

لێرەدا حاجی باس لە دواكەوتوویی دەكا لە ڕووی خوێندەوارییەوە، بێ گومان بۆ ئەو ڕۆژگارە حاجی ڕاست دەكا. پلەی خوێندەواری زۆر نزم بوو، بەتایبەتی لە ڕووی زمانی كوردییەوە. ئەوەی ئاشكرایە ئەوەیە حوجرەی مزگەوت نێوەندی خوێندەواری بوو لەوێش تەنیا زانستییەكانی شەریعەتی ئیسلام و زمانی عەرەبی دەخوێنرا، زمانی كوردی و نووسینی كوردی لە كوولەكەی تەڕیشدا لە ناوەوە نەبوو.

بەم جۆرە لەسەر قسەكانی دەڕوا و دەڵێ:

ساحیب كوتوب و پەیامە هەر كەس
ئێمە نەبێ بووینە قەومی چەركەس
كاكە ئێمە موئمینین نە ڕووسین
بۆچ كفرە زمانمان بنووسین
میللەتی بێ كتێب و نووسین
غەیری كوردان نییە لە ڕووی زەمین

شاعیر دەڵێ خەڵكی گێتی هەموویان كتێبیان هەیە ئێمە نەبین، ئێمە بۆچ كتێبمان نەبێ، ئێمە موسوڵمانین ڕووس نین! لەبەر چی نووسین بەكوردی كفرە!

ئینجا بەم دێرانە حاجی دوایی بەشیعرەكەی دێنێ:

ڕۆم و جوو چاكە ئیتتیفاقی هەیە
كوردە بێ غیرەتی و نیفاقی هەیە

جینگەنەی ئێرە با ووجوودی كەرن
هەر وەكو دۆمی ئێمە دەربەدەرن
لێوە عاقلتر بەسەد مەنسەب
كوڕی خۆیان دەنێرنە مەكتەب
ئێستەكێ ئامیرانی كوردستان
هەر لە بۆتانەوە هەتا بابان
لەم هەتیوانی مەكتەبەن یەكسەر
كوردەكان بار دەكەن وەكو ماكەر
وا دیارە تاكو دنیا بێ
كوردەكان حاڵیان دەبێ هەروا بێ
جوو چ قەدری هەیە لە نێو كوردان
غەیری لێدان و جوێن و تێهەڵدان
حاڵەتی ژێر دەستی هەر وایە
نۆكەری كاری چاكی بۆ نایە

حاجی لەم دێرانەدا ئەوە دەردەبڕێ كە ڕۆم و جوولەكە یەكێتییان هەیە، نابن بەكورد، جینگەنە و دۆم هەندێ لە كورد دەكەن كەچی هێشتا ئەوان عاقڵترن و منداڵیان دەنێرنە قوتابخانە. ئەوانە فەرمانڕەوایانی كوردستانن لە بۆتانەوە تا بابان وەكو كەر خەڵكەكە بار دەكەن. وا دیارە كورد هەر وا دەمێنێتەوە!.

- ٢ -

حاجی لە شیعرێكی دیكەیدا دەڵێ:

شاعیر و شێخ و خواجە دەربەدەرن
لە قسەی بێ نەتیجە دەمرن
باسی زولفی درێژ و چاوی بەخەو
نەبڕاوە بووە بەتری خوسرەو
قەید و تەزبیب و حاشیە و ئیعراب
هەموو با بردی بوونە مەوجی سەراب

سەفەر ئەندەر وەتەن چ کەڵک دەگرێ
سەیری ناکەی شەمەندەفەر دەفڕێ
بەقسەی سادە برسی تێر نابێ
عەمەلە عیززی دین و دنیا بێ
ئاسنی سارد بەفوو نەرم نابێ
بەتڕانیش حەمام گەرم نابێ
تەلغرافیش تەلێکە بێ مایە
موخبیری رووبی کوللی دنیایە

حاجی باس لە ناوەڕۆکی بەرهەمی زانستییەکان دەکا لە ڕۆژهەڵاتی کۆندا، ئەمانە قاڵبی خۆیان گرتبوو، گۆڕان و تازەکردنەوە بەلایانا نەدەچوون، لای ئێمە ماوەی ئەوە نییە بیر لە تەلگراف و شەمەندەفەر بکرێتەوە. لە پیشەسازی تازەدا حاجی باس لە شەمەندەفەر دەکا. ئەوە ڕاستە لە سەردەمی ژیانی حاجی لە ئەورووپا شەمەندەفەر هەبوو، حاجی لە وڵاتی عوسمانی هەواڵی بیستبوو و ڕەنگە چاویشی پێ کەوتبێ. کەچی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم تا دوای جەنگی یەکەمی گێتی و پەیدابوونی شەمەندەفەر لە ناوچەکانی ئێمە خوێندەوارانمان نەیاندەزانی لە سەردەمی حاجی لە ئەورووپا شەمەندەفەر هەبوو، لەبەر ئەوە دەیانوت حاجی کەراماتی هەبوو پێش ئەوەی ئەم داهێنراوە پەیدا ببێ پێشبینی کردووە لە دواڕۆژدا شتێکی وا دروست دەکرێ، دیارە ئەوانەی لای ئێمە ئاگاداری ئەوە نەبوون لە سەدەی نۆزدەمدا شەمەندەفەر لە ئەورووپا پەیدا بووە.

حاجی لەسەر شیعرەکەی بەردەوامە و دەڵێ:

عولەمامان بەقەولی بێ سەر و پا
پاکی خنکا لە بەحری وشکی هەوا
سنعەتێک فێر نەبوون لە پاش تەحسیل
سەیری چۆن بۆ مەناهی بوونە دەلیل
یەک بەیەک بوونە خائینی دەوڵەت
خائینی مولک و دوژمنی میللەت
تا تەعیناتی کوڕ و لاڵ مابوو
لە گەلێ دێیەکان مەلای چا بوو

ئەو دووانە بەڕەحمەتی خوا چوون
شارەکان بێ مەلا و مودەرریس بوون

حاجی دەڵێ زاناکانمان خەریکی قسەی بێ سەر و پا بوون، خۆیان فێری هیچ سەنعەتێک نەکرد، گەورەکان تاوانبار و دوژمنی دەوڵەت بوو، کەچی حاجی «کوێر» و «لاڵ»ێک لە ناو ئەمانەدا جیا دەکاتەوە، مەبەسی لە «کوێر» پاشا کۆرەی ڕواندزە، لە «لاڵ»یش عەبدولڕەحمان پاشای بابانە گۆیا ئەمانە لە میرنشینەکەی خۆیاندا بایەخیان بەمزگەوت و خوێندنی حوجرە داوە و بەم هۆیەوە مەلای چاک لە ناوەوە بوون.

شاعیر بەم دێرانە دوایی بەشیعرەکەی دێنێ:

عەجەبا بۆچی ئەهلی مولکی عیراق
ئیتتیفاقی بەدەل دەکەن بەنیفاق
بۆ ئەمیرانی غەیرە دەبنە گزیر
نەک لە خۆیان یەکێکی بێتە ئەمیر
ئێستەکەش فرسەتە گەلی یاران
کەپەنەک بۆ چییە لە پاش باران

حاجی سەیری پێ دێ کە خەڵکی عیراق لەباتی ئیتتیفاق نیفاقیان هەیە، دەبێ ئەمە لەبەر ئەوە نەبێ «عیراق» و «نیفاق» و «ئیتتیفاق» قافیەیان یەکە! ئەمانە هەمیشە پیاوی بێگانانن. ئێستاش هەلێکی باشە ئەی کورد، هەڵسن و لە دەست خۆتانی مەدەن.

پیاو خراپانی ناو کۆمەڵ

– ١ –

لە شیعرێکیدا حاجی دەڵێ:

حاکم و میرەکانی کوردستان
هەر لە بۆتانەوە هەتا بابان
یەک بەیەک حافیزی شەریعەت بوون
سەییدی قەوم و شێخی میللەت بوون
سەیید و شێخەکان لە ترسی ئەوان
مونزەوی بوون و زاکیری ڕەحمان

هەرکە فەوتان ڕیای ئەوان دەرکەوت
سەیری چۆن بوونە پووش‌و ئاگر و نەوت
یەکێ لەملاوە ڕوو دەکاتە عەجەم
دوو لەولاوە دەبنە دوژمنی هەم
دوو هەزار ژن فەساد کرا لەملا
بوونە قاتیل ئەوانی تر لەولا
یەک بەیەک بوونە نائیبی هەمەوەند
ساحیبی مارتین و ماری گەزەند

لەم شیعرەدا حاجی دواکەوتوویی میللەت لە هەموو ڕوویێکەوە، هەروەها بەجێمانی کورد لە کاروانی مەدەنیەتی گەلانەوە لە کردەوەی شێخی تەریقەتدا دەبینێ. ئینجا شاعیر دەڵێ فەرمانڕەوایانی کورد لە بۆتانەوە تا بابان کاری باشیان دەکرد. تا ئەوان بەهێزبوون شێخەکان دەوریان نەبوو، کە فەرمانڕەوایان بێ هێز دەبوون شێخەکان ئاژاوەیان دەنایەوە. یەکێ دەبوو بەپیاوی عەجەم، دووان لەولاوە دەبوون بەدوژمنی یەکتری. دوو هەزار ژنیان خراپ کرد، هەزارانی تریان بەکوشت دا.

ئەوجا شیعرەکەی بەم دێرانە کۆتایی پێ دێنێ:

میللەتیش هێند کەرن وەکو جاران
دەستیان ماچ دەکەن دەڵێن قوربان
گەر لە سەحرا مەلا نەمردایە
گورگەشێن با کەری بخواردایە
شێری دڕندە وەک لە بێشە نەما
گورگ و مام ڕێوی دێنە ڕەقس و سەما
من لە غەمخواری ئەم قسانە دەکەم
وەرنە پەشمە لە لام هەموو عالەم
ئەم قسەی ئێستە عەیبی لێ دەگرن
ئەو دەمەش دێ کە ئێوە بۆی دەمرن
ئەم بەئەو ئەو بەئەم دەڵێ کاکە
سەیری قانوونی حاجی چەند چاکە

هەر چلۆنێ ئیشارەتی فەرموو
وەک کەرامەت هەمووی وەها دەرچوو

حاجی سەیری بەو میللەتەی خۆی دێ، لەباتی ئەوەی شێخەکان تاوانبار بکا دەستیان ماچ دەکا. ئاژاوەی ناو کۆمەڵ شیرازەی ژیانی ئاسایی تێکداوە. ئەگەر شێر نەمێنێ گورگ و مام ڕێوی دەست بەسەما دەکەن. لە پاشانا حاجی وەک دووبینێک و زانایێکی ستراتیجی کۆمەڵایەتی باس لە ئامۆژگارییەکانی خۆی دەکا و دەڵێ خەڵکی نرخی نازانن، بەڵام ڕۆژێک دێ پەسەندی دەکەن. بەیەکتری دەڵێن قانوونی حاجی زۆر باش بوو، ئەو کابرایە کەرامەتی هەبوو، ئەگەر ئێستا زیندوو بێتەوە، بەبزەیێکی قەشمەری ئامێز بەخەڵکی دەڵێ: نەموت!! من ئێوەم ناسیبوو بۆیە ئەو قسانەم دەکرد. دەبینن تا ئێستاش ئەوەی دەتانەوێ دەستتان نەکەوتووە.

- ٢ -

لە شیعرێکی دیکەیدا حاجی دەڵێ:

تا ڕێک نەکەون قەبیلی ئەکراد
هەر وا دەبنە خەرابە ئاباد
ئەنواعی میلەل لە گەورە تا چووک
خەملیوە مەمالیکی وەکو بووک
یەک بەرگن و یەک زوبان و یەک ڕەنگ
بێ غەیبەت‌و عەیب و عار و بێ دەنگ
دنیا بەتڕان دەخۆن و دەیدەن
هەر چۆنێ مەرامیانە دەیکەن
هەر کوردن ئەگەرچی باکی مەردن
پامالی زەمانە میسلی گەردن
هەر مانەوە بێ نەوا وو مەزلووم
وەک بوومی خەرابە زار مەشئووم

لەم شیعرەدا حاجی باس لە دواکەوتوویی و پەژمردەیی کورد دەکا. بێ نەوا و دەستبەسەر ماونەتەوە و وەکو کوندەبووی بەدفەڕی خەرابەیان لێ هاتووە. حاجی بەم جۆرە لەسەر شیعرەکەی دەڕوا و دوایی پێ دێنێ:

گەر باعیسی ئەم دەپرسی کامە
شەرتێکە کە بۆ هەموو تەمامە
ئەو شەرتە بەکوللی ئیتتیفاقە
گەر مەرعش و وانە گەر عیراقە
قەسرێکە بەساغی ئەو نیفاقە
گەر وا نەبێ بابی هەر بەتاقە
سەد شێخ و مەلا و ئەمیر و خانی
بۆ لەززەتی عەیش و زیندەگانی
لەولاوە ئەوان بەحیلەبازی
لەملاوە ئەمان بەتەقلەبازی
قوریان بەهەموو ولاتەوەدا
تا مولک و ڕەعییە پاکی فەوتا
یەکیان ئەوی تۆ دەکەی نەیان کرد
غەمیان نەبوو کورد ئەگەر هەمووی مرد

ئەستووری بیروباوەڕی حاجی لە سەرکەوتنی مەسەلەی نەتەوایەتی کورد کە دروستکردنی دەوڵەتی تایبەتی خۆیەتی یەکێتی و یەکگرتنە، تەنیا یەکگرتن، ئەمەیان نەبێ ئەویان نابێ.

یادی نیشتمان و هیوای حاجی

شیعری «لە ڕۆما کەوتە بەرچاوم»ی حاجی ئەگەر مامەڵەی چیرۆکی شانۆیی لەگەڵدا بکرێ دەشێ ببێ بەسێ پەردە یا دیمەن. دیمەنی یەکەم حاجی لە ئەستەموول چاوی بەکابرایێکی کورد دەکەوێ:

لە ڕۆما کەوتە بەرچاوم کەسێکی هائیم و حەیران
بەهەیئەت تێی گەییم کوردە بەشێوەی ئەهلی کوردستان
کە چوومە خزمەتی پرسیم برادەر خەڵکی کام جێگای
لە کام لا هاتووی گریا گوتی بابان گوتم بابان
دڵم داوە گوتم باوکە هەموومان بێ کەسین لێرە
چ قەوماوە گەلێ حەیفە مەگریێ هەر وەکو باران

گوتی بۆ غوربەت و ڕووتی نییە ئەفغان و هاوارم
لە داغی حاکمی خۆمە لە شان و شەوکەتی تورکان
گەلێکم بیستووە پەستی و بڵندی دەوڵەتان ئەمما
جیهان نەیدیوە پەستی وا میسالی حاڵی کوردستان

هەڵوێستێکی پڕ لە سۆزی ڕۆمانتیکییانەیە. حاجی لە ئەستەموول چاوی بەکەسێک دەکەوێ ئەدگاری ئەوە دەگەیەنێ لە کوردستانەوە هاتووە و کوردی ئەوێیە. لێی نزیک دەبێتەوە، بەسۆزەوە دەپرسێ خەڵکی کام جێی کوردستانە. کابرا بەدەم فرمێسکی گەرمەوە، دەڵێ بابان. حاجی دڵی هاوڕێی دەداتەوە، ئەویش هۆی شین و شەپۆڕی بۆ حاجی ڕوون دەکاتەوە و دەڵێ بۆ خۆی نییە بۆ مەینەتی کوردانە. ئەوە ئاشکرایە لەو ڕۆژگارەدا پشتی کورد لە ئەرز درابوو و لووتی تورکی عوسمانی پێ بڵند بووبوو، چونکە لەمێژ نەبوو سوپای عوسمانی میرنشینی بابانیان ڕووخاندبوو، دیارە هەر لەبەر ئەوەش بووە حاجی قارەمانی ئەم گێڕانەوەیەی کردووە بەخەڵکی سلێمانی.

دیمەنی دووەم حاجی بەشان و باهوو و ڕابردووی پڕ لە شانازی کورد هەڵدەڵێ:

لە وەقتی خۆی هەموو شا بوون سەراپا بێ غەم و شا بوون
لە جوودا حاتەمی تائی لە شەڕدا ڕۆستەمی مەیدان
لە پێشا خاکی مەلانەی پڵنگ و شێری ئازا بوو
ئەمێستا مار و مێروو و گورگ و ڕێوی لێی دەکەن سەیران
لە کوێ ما نەعرەتەی تەقڵە و جلیت و ڕمب و ڕمبازی
لە کوێ ما دەنگی زوڕنا و دەهۆڵ و شایی و سەیران
لە هاڕەی شەش پەڕ و نەڕڕەی سوار و بەرقی شەشخانە
لە تەققەی ناڵ و شەققەی سم لە ڕەققەی تۆز و قەڵغان
دەهاتە جونبوش و لەرزین لە ماهی بگرە تا ماهی
لە سەحرا چەندە وەحشی بوون لە ترسان چوونە سەر کێوان
لە ڕێزی زەبر و زەنگی وان کەسێکی تر نەبوو هەرگیز
بە شیر و حیشمەتی کوردە کە ماوە دەوڵەتی ئێران
سەرا و ئەیوانیان ئێستا کەلاوەی کوندەبوو و جوغدە
ئەگەر مەیدان و دیوانە سەراپا بوویتە جێی دۆمان

حاجی دەڵێ لە کاتی خۆیدا کورد هەموویان شا بوون، بەشادی دەژیان. وڵات لانەی پڵنگ و شێران بوو، لە لایەک یاری و گەمە و ڕابواردن، لە لایەک دەهۆڵ و زوڕنا و شایی و سەیران. قارەمانانی جەنگ گەردوونیان هێنابووە جۆش و خرۆش. لە دواییدا ئەم هەموو خۆشییە لە دەست چوو. ئێستا کوردستان جێی مار و مێروو و گورگ و ڕێوییە. سەرا و باڵەخانەکانیان کەلاوەی کوندەبوو و کۆلیتی دۆم و خەڕاتانە.

دیمەنی سێیەم حاجی بەم جۆرە دوا گفتوگۆ لەگەڵ هاوڕێ کوردستانییە هاوخوێنەکەی دەکا:

لە پاشی ئەو هەموو گریان و ناڵە و زارییە پێم گوت
عەزیزم غەم مەخۆ هێندە لە سایەی ڕەحمەتی ڕەحمان
ئەمیرێک ماوە پاشایە گوتی کێیە گوتم شێرە
گوتی لێرە گوتم لێرە هەتا تاران و هیندستان
بەخۆی شێرە وەکو ناوی لە شەڕدا دوژمن ئەندازە
تەمایان هەر بەئەو ماوە جەمیعی خاکی کوردستان
هەرچی جێگەی ئومێدمانە و ئەوی دڵ خۆش دەکا ئەمڕۆ
کەسی دی لەو بەدەر نابێتە غەمخۆری گەلی کوردان

لە دوای ئەم هەموو ناڵە و گریانە حاجی بەهاوڕێکەی دەڵێ، غەم مەخۆ، هیوا و ئامانج نەمردوون. ئەمیرێک لێرە ماوە ئەوەندە گەورەیە لێرەوە تا تاران و هیندستانە. بەخۆی شێرە و ناویشی شێرە، جێی ئومێدە، تۆڵەمان بۆ دەکاتەوە و ئازادیمان بۆ وەردەگرێتەوە. بەئاشکرا دیارە ئەو کەسەی وەکو شێر ئازا بێ و ناویشی شێر بێ، دەبێ یەزدان شێر بێ. ئەم کەسایەتییە ناوی عیزەدین شێری جزیرییە، بەناوی عیزەدین شێر پاشا ناسراوە و برازای بەدرخان پاشایە. دەمێنێتەوە سەر ئەوەی ئایا بەڕاستی مەبەسی حاجی لەو میرە یەزدان شێرە، ئەمەیان قسەی لەسەرە. برێک لە مێژوونووسان و هەندێ لە بەدرخانییەکان بەتاوانباری دادەنێن، گۆیا لە کاتی خۆیدا دەستی لەگەڵ عوسمانییان تێکەڵ کردووە بەمەبەسی ئەوەی بیکەن بەفەرمانڕەواییێک لە دژی هەڵسانەکانی کوردی ئەو سەردەمە بەتایبەتی بەدرخانییەکان.

ئەم بەسەرهاتە ڕاست بێ یا ڕاست نەبێ گرنگ نییە بۆ مێژووی ئەدەب. بێ گومان ئەمە مەسەلەییێکە دەچێتە ناو مێژووی گشتییەوە. جا ئەگەر حاجی مەبەسی یەزدان شێر بێ

دیارە بیروڕای لەگەڵ ئەو کەسانەیە کە یەزدان شێر بەقارەمان دادەنێن نەک تاوانبار.

ئەم هەموو ڕەشبینییەی حاجی بەرامبەر بەمەسەلەی نەتەوایەتی کورد لێی بووە بەگرێ کوێرەی سایکۆلۆجی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کۆڵی نەداوە و کۆڵ نادا و نایەوێ یاری بەئیدیۆلۆجییەتی خۆی بکا و خوا نەخواستە بیر لەوە بکاتەوە کە کورد ناگا بەئامانجی.

***

حاجی لە مێژووی ڕۆشنبیری نەتەوەی کورد بەگشتی و مێژووی ئەدەبی کوردی بەتایبەتی پێویستە ناوی تەنیا بە«حاجی» ببرێ. مەزنی ئەم کابرایە تەجریدی دەکا لە هەموو ناوێک: قادر، گۆڕ قەرەج، کۆیە، ئەستەموول، ئەحمەدی باوکی و فاتێی دایکی و گەلێ کەس و شتی دیکەش. حاجی بووە بەڕۆڵەی کورد و خاکی کوردستان. وەک شاعیرێکی کلاسیکی هەموو ئەدگارەکانی شیعری قوتابخانەی باشووری کوردستانی نالی پاراستووە و پەرە پێ داوە. لە ناو جوانکاری ئەو قوتابخانەیە دوو شۆڕشی ناوەتەوە، یەکەمیان لە ناو شیعرە کلاسیکییەکە خۆی نوێگەرییێکی تازەی بەرپا کردووە لەگەڵ ڕۆژگارانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا بگونجێ کە شاعیرانی نەوەی دووەمی قوتابخانەی نالی لە ژیاندا بوون. دووەمیان ئەو شۆڕشە گەورەیە بوو لە ناوەڕۆکی شیعر لە دڵداری گۆڕییەوە بۆ سیاسەت و تەنگوچەڵەمەی ڕۆژانەی خەڵک و کێشەی ناو کۆمەڵ و مەسەلەی نەتەوایەتی کورد. بۆ ئەم مەبەسە قاڵبی کۆنی کێشی عەرووزی و یەکێتی قافیەی بەکارهێنا، بۆ دانانی بەردی بناغەی نوێکردنەوەی شیعری جووت قافیە (مەسنەوی) خستە کار. ئەم گوێزانەوەیە خۆی لە خۆیدا زیاتر ئازادی دایە شیعری کوردی.

وەک شاعیر حاجی دەبێ بەدوو کەسایەتیی جیاواز، یەکێکیان شاعیرە کلاسیکییە هەرە بەرزەکەیە، دووەمیان شاعیرە میللی و شەعبییەکەیە. لێرەدا لەبەر ئەوەی کەرەستە و ناوەڕۆکی شیعرە میللییەکانی لەگەڵ بینای شیعر ناگونجێن و زیاتر لەگەڵ پەخشان ڕێک دەکەون ناچار بووە بەم شێوازە بنووسێ و کەموکوڕی هونەری لە ناو شیعریدا هەبێ. بێ گومان خۆشی هەستی بەمە کردووە، کەچی وەکو خۆی دەڵێ مەبەسی ئەوە نییە ئەم شیعرانە لە ڕووی هونەرییەوە بەرز بن لای خەڵکی بەڵکو مەبەسی ئەوەیە لە ناوەڕۆکی بگەن و فێری بیرکردنەوە بن، ئەمە پێوەندی بەچێژی شیعرایەتییەوە نییە.

حاجی کەسێکی شاعیر و زانا و سیاسی و ڕۆشنبیر و نیشتمانپەروەر و شۆڕشگێڕی دڵسۆزی کورد بوو. دژی کۆلکە مەلا و شێخ و مێخی جامباز و سەرکردە و فەرمانڕەوای

دڵ ڕەق و پیاو خراپ بوو. حاجی سەری خۆی هەڵگرت و ڕووی کردە ئەستەموول و بڕیاریدا تا جەردە و ڕێگر و پیاوکوژ و پارەپەرست بمێنن ئەو نەگەڕێتەوە. لە ئاوارەیی لە ئەستەموول سەری نایەوە و نازانرێ لە کوێ نێژراوە، گۆڕی دیار نییە.

ئەگەر کورد بگاتە ئەو ئازادییەی حاجی خەباتی بۆ دەکرد ئەو کاتە دەکرێ مشتێک خۆڵی گۆڕستانەکانی ئەستەموول بهێنرێتە کوردستان و خاکی کوردەواری بەخۆڵی ئێسک و پریسکی حاجی شاد ببێتەوە.

فەقێ قادر

بەشی هەشتەم

فەقێ قادر

١٨٣٠ - ١٨٩٠

ژیانی فەقێ

فەقێ ناوی قادر یا (عەبدولقادر) کوڕی ڕەسووڵ کوڕی جوامێر لە تایەفەی بەگزادە و تیرەی چەلەبی عەشرەتی هەمەوەندە. لە ساڵی ١٨٣٠ لە بازیان لە دایک بووە. هەواڵ هەیە ئەوە دەگەیەنێ لە گوندی قودرەتە لە دایک بووە.

سەرەتای خوێندنی لە حوجرەی مزگەوت بووە، تا ئەو سەردەمە لە وڵاتی کوردەواری مزگەوت مەڵبەندی یەکەمی خوێندەواری بوو. وەک دەردەکەوێ فەقێ قادر قۆناغەکانی خوێندنی حوجرەی تەواو نەکردووە، ڕەنگە گەیشتبێتە قۆناغی موستەعیدی یا سوختەیی و دەستی لە خوێندن هەڵگرتبێ، لەوانەیە هەر ئەو وازهێنانەش بووبێتە هۆی ئەوەی لەقەبی «فەقێ» بۆ خۆی بهێڵێتەوە و وەک نازناو لە شیعریدا بەکاری بێنێ. جگە لەوە هەندێ جاریش وشەی «دەروێش»ی کردووە بەنازناو، ئەمەیان بەناوی ڕێزگرتن لە کاکەحەمەدی شێخ بووە، چونکە ئەم زاتەی زۆر خۆشویستووە و خۆی بەمورید و دەروێشی ئەو داناوە لە تەریقەتی قادریدا.

فەقێ قادر لە سەرۆکەکانی عەشرەتی هەمەوەند بووە، ماوەیێک پلەی قایمەقامیەتی قەزای چەمچەماڵ و ناوچەی بازیانی پێ سپێررا بوو لە سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدولعەزیزی عوسمانی (١٨٣٠ - ١٨٧٦).

ژیانی فەقێ قادر وەک سەرۆک خێڵێک ڕەنگدانەوەی ژیانی عەشرەتی خۆی بووە لە ڕۆژگارانی فەرمانڕەوایی دەوڵەتی تۆتالیتاری ئۆتۆکراتی عوسمانی. جێگەی جوگرافی ئەم عەشرەتە یەگجار گرنگ بووە لە ستراتیجییەتی دەوڵەتی عوسمانی بەتایبەتی سوپایی، بێ گومان هەموو دەسەڵاتێکی ئەم ناوچەیە بەدەست عەشرەتی هەمەوەندەوە بووە. لە بابەت گرنگی ئەم ناوچەیەوە زانای گەورەمان تۆفیق وەهبی دەڵێ دەربەندی بازیان یەکەمین دەروازەیە لە گەرمیان و شاخی حەمرینەوە بۆ ناوچەکانی نێوەندی باشووری کوردستان. لەبەر ئەوەی دەسەڵاتی عوسمانی هیچ جۆرە خزمەتێکی بۆ ناوچەی چەمچەماڵ

نەدەکرد و سەرەڕای ئەمە خەڵکەکەی دەڕووتاندەوە. عەشرەتی هەمەوەند ئازا و بزێو بوون، بەرهەڵستی زۆرداری دەوڵەتیان دەکرد. شەڕوشۆڕ بەبێ بڕانەوە لە ناوەوە بووە لە نێوان خەڵکی عەشرەتی هەمەوەند و دەسەڵاتی عوسمانی، ئەمە جگە لەو شەڕوشۆڕە هەمیشەییە وێرانکەر و بێ ئامانەی لە نێوان دەرەبەگەکانی ناوچەکە بووە و دەسەڵاتی عوسمانی کردوویەتی بەداردەست بۆ ئاژاوە نانەوە لە ناو کورداندا.

ئەم وەزعە وای کردووە چارەنووسی سەرۆکەکانی عەشرەت لەگەڵ هی خەڵکەکە یەک بگرنەوە و بەبێ بەیەک ئامانج. بەم جۆرە فەقێ قادر تووشی ئازار و ئەشکەنجە و کۆت و پێوەندی بەندیخانە بووە. لە ماوەی ساڵانی ١٨٨٥ - ١٨٨٧ ژیانی دیلی لە بەندیخانەکانی کەرکوک و مووسڵ و بەغدا بردۆتە سەر. ماوەی حەبسی و دەستبەسەری فەقێ قادر هەمووی بەسەریەکەوە نەبووە، هەندێ جار ئازاد کراوە و دووبارە گیراوەتەوە، لە جاری دیکەدا هەمەوەندان بەسەر بەندیخانەیان داداوە و فەقێیان ئازاد کردووە.

لەو ماوانەدا خۆی ون کردووە لە هەندێ شوێنەکانی کوردستانی ئێران دوور لە دەسەڵاتی عوسمانی، لە ناوچەکانی ماهیدەشت و زەهاو خۆی پەنا داوە. لەمەوە ئەوە دەردەکەوێ شەش حەوت ساڵێکی تەمەنی لە بەندیخانە بردبێتە سەر، زۆرترینی ئەم ماوەیە لە بەندیخانەی کەرکووک بووە.

لە ساڵی ١٨٨٧ فەقێ قادر لەگەڵ بەشێک لە بەگزادەی هەمەوەند و خەڵکی عەشرەتەکە دەسەڵاتی عوسمانی دووری خستوونەتەوە و ئاوارەی کردوون بۆ شاری بنغازی لە وڵاتی لیبیا، وا باوە گۆیا فەقێ قادر لە ساڵی ١٨٩٠ لەوێ کۆچی دوایی کردووە.

شیعری فەقێ

فەقێ قادر قۆناغەکانی خوێندنی سەردەمی خۆی تەواو نەکردووە، ئەوەی دیکە خۆ فێرکردە بووە. بەهوشیاری و زیرەکی توانیوبەتی شارەزای دەوروبەری خۆی و گێتی دەرەوە بێ و زانیارییێکی باشی هەبێ لە بابەت مێژوو و بەسەرهاتی میللەتان و کاروباری مەدەنیەتی مرۆڤایەتی.

شیعری فەقێ قادر لە ڕووی ڕوخسارەوە بەزمانێکی ساکاری ئاسایی وتراوە، زمانێکە لە بنجدا دیالێکتی گۆرانییە. بەڵام بەدیالێکتی کرمانجی باکوور موتوربە کراوە و ئەدگاری ئەوی پێوە دیارە. لە ڕووی کێشەوە هەمووی لەسەر کێشی دە سیلابی و وەستانی لە ناوەڕاست دایە. لە بابەت قافیەوە، جووت قافیەیە (مەسنەوی) وەکو شیعری هەموو

شاعیرانی گۆرانزەمین. وشەی عەرەبی زۆر بەکارهێناوە، لەبەر ئەوەی زۆرینەی بابەتەکانی دەچنە ناو شیعری ئایینییەوە.

شیعری فەقێ قادر دەکرێ بەدوو بەشەوە:

١- شیعرە درێژەکان (دەکرێ بەیتیان پێ بوترێ)

ئەم بەشە شیعرەی هەمووی شیعری ئایینییە، لە شێوەی موناجات و کورتە حیکایەتی میللی و پەند و ئامۆژگاری ئایینی دەکەونە بەرچاو. فەقێ قادر هەر یەکێک لەو شیعرە درێژانەی بەکتێب یا (کیتاب) ناوزەد کردووە. بەشی هەرە زۆری ئەم کتێبانەی لە بەندیخانەکانی کەرکووک و مووسڵ و بەغدا نووسیوەتەوە، لە پاشانا محەمەد ڕەحیمی سماقلوویی بۆی پاکنووس کردووە.

کتێبە شیعرییە گرنگەکانی فەقێ قادر ئەمانەن:

١- کیتابی دروودنامە، ناوەڕۆکی ئایینییە، لەسەر شێوەی موناجاتە، لە ساڵی ١٨٧٨ نووسیویەتییەوە.

٢- کیتابی میعراجنامە، لە ساڵی ١٨٧٨ نووسیویەتییەوە.

٣- کیتابی فەزیلەتی بەنی ئادەم، لە ساڵی ١٨٨٢ نووسیوبەتییەوە.

٤- کیتابی مەقالاتی ئەشعەری و جەبری و ڕەددی قەولی جەبرییان، لە ساڵی ١٨٨٣ نووسیویەتییەوە.

٥- کیتابی عەقیدەی ئیسلام، لە ساڵی ١٨٨٤ نووسیویەتییەوە.

ئەم بەرهەمانەی فەقێ قادر لە شیعری کوردیدا جێگەی دیاری خۆیان هەیە، بەڵام لەبەر ئەوەی ناوەڕۆکی ئەم شیعرە درێژانە لە لای شاعیرانی دیکەی کوردیش دەبینرێن بۆیە شیعرە کورتەکان (لیریکەکان) جێگەی تایبەتییان لە ئەدەبی کوردیدا هەیە.

٢- شیعرە کورتەکان (لیریکەکان)

شیعرە کورتەکانی فەقێ قادر نموونەی جوانی شیعری شاعیرانی گۆرانزەمینن لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە. لە ناو ئەو شیعرانەدا بابەتەکانی کلاسیکی بەرچاو دەکەون، لەمانە شیعری ئایینی (موناجات) و دڵداری و وەسف و بەهارنامە و ستایش و (بەتایبەتی ستایشی شێخ عەبدولقادری گەیلانی) و ئازاری بەندیخانە و ماتەمنامە و هی دیکە.

نموونەی شیعری فەقێ

- ١ -

بەناوی «بەهارنامە» لە لیریکێکیدا شاعیر دەڵێ:

ئازیز نەوبەهار
ئیحیا بی نەفەیز ئازیز نەوبەهار
مەنقووش بی فرووش زەمین نە سەد تار
زاتش جە سیفات نەورۆز بی ئیزهار
نیلی دا سەفحەی چەتر ئەخزەری
زیوەر کەرد زەمین شەمس خاوەری
بێ تەعلیم و ڕەنج بێ موزد و میننەت
عەرز و ست بەئەرز کەریم قودرەت
گولان نە هەوای هاموون وەردەن مەوج
زی ڕووح نەزینەت زەمین بەستەن فەوج
ناڵەی قومری یان نەغمەی عەندەلیب
سۆز عاشقان بێ ڕاز و شەکیب
ساقی یان سەرمەست بادەی خومارەن
مەستان نە عورووج وەسڵ دیدارەن
ڕشتەی فیکرشان چون تەلگرافەن
ڕای یەک لەحزەشان نە قاف تا قافەن
نیازم ئیدەن بەی خومارەوە
بەی ئاهەنگ بەزم نەوبەهارەوە
ئیحیا کەی نەورۆز زەمیر وەی تارە
ئازاد بام جە قەید کرمی ئەممارە
(فەقێ) حەسرەتمەند بێ قووەت ڕووح
ڕای حەقیق وەنەش چون مەبۆ مەفتووح

لەم شیعرەدا فەقێ قادر وەسفی بەهار دەکا، نەورۆز کراوە بەڕەمزی بەهار، واتە

سەردەمی خۆشی ئەو کەژە لەو ڕۆژانەدا دەکەوێتە ڕوو، کە نەورۆزی پێ دەڵێن. گوڵ لە دەشت و دەر و ئاوازی قومری و بولبول و سۆزی دڵداران ساقی و سەرخۆشانی عەشق میهرەجانی سروشت دەگێڕن. پیاو بۆی هەیە بەخەیاڵ بیر لەوە بکاتەوە فەقێ قادرە و لە ڕۆژانی نەورۆزدا لە دەروازەی دەربەندی بازیان وەستاوە و تەماشای ئەملا و ئەولای دیوی چەمچەماڵ دەکا و ئینجا دەنواڕێتە ئەملا و ئەولای دیوی سلێمانی و گوڵ و گوڵاڵەی دەوروبەری «بەردە قارەمان» عەرش و قورشیان سەرخۆش کردووە. دیارە ئەو کاتە بەردەکە هەر لەوێ بووە، بەڵام هێشتا ناوی «قارەمان»ی لێ نەنرا بوو. شاعیر ئەم شیعرەی بەخەیاڵی ڕابردوو هۆنیوەتەوە ئەگینا شیعرەکە لە ساڵی ١٨٨٥ لە بەندیخانەی کەرکووک نووسراوەتەوە.

- ٢ -

لە بارەی جەژنی قوربانەوە فەقێ لە بەندیخانەی مووسڵ لە ساڵی ١٨٨٧دا دەڵێ:

عید قوربانەن نەداریم قوربان
قوربانی بە غەیر یەک ڕووح ڕەوان
ئەر قوبووڵتەن مەگێر بەهانە
چون یاران نیسار وێم کەم ڕەوانە
سەوابەن خەیلێ ئەر کەری قیساس
بەڵ جە کوورەی نار فیرەت بام خەلاس
تا کەی دڵ بەخار میحنەتان ئێشۆ
قامەت تا کەی بار خەجلەتان کێشۆ
شەناوەری بەحر هیجرانان تا کەی
دیدەی ئینتیزار نیگەران تا کەی
هەرکەسێ نەقەیدو مەقسەدگای وێشەن
هەر کەس نە ئەفکار بەزمگای عێشەن
هەر کەس نە ئەقسای خوڕەم خەندانەن
غەیر جە من دڵ گەرم دیدەش گریانەن
قوربان (فەقێ) دڵ تەفریقەن خەیلێ
یا قوربانیش کەر یا پێش دەر مەیلێ

بێ گومان لە جەژنی قورباندا پێویستە قوربانی بکرێ. بابایێکی وەکو فەقێ قادر کەی قوربانی پێ دەکرێ، مەگەر گیانی خۆی بکا بەقوربانی. کەسێکی هەستیاری وەکو ئەو ناوەوەی دەروونی لە چی جۆرە مۆنۆلۆجێکدا بووە لەگەڵ خۆی لە ڕۆژی ئەو جەژنەیەدا! چی دەپرسێ و چۆن وەرام دەداتەوە و دەگاتە چی ئەنجامێک! هەندێ لەو ترپە پڕ لە سۆزانەی لە دڵی شاعیرەوە هەڵدەقوڵێن وێنەکانیان لەم پارچە شیعرەدا ڕەنگیان داوەتەوە.

- ٣ -

لە لیریکێکیدا فەقێ قادر داوای شەراب دەکا لە مەیگێڕ:

ساقی سا دەی مەی باوەر پەیاپەی
سەحرای دڵ تا کەی بێ مەی بۆ چون بەی
موتریبان سەف سەف کەف بدەن نە دەف
بەشق شای نەجەف دڵ کەن بەهەدەف
گەرم کەن ئاهەنگ بەرز کەن سەدای زەنگ
دەنگ زەنگ بەرز کەن فرسەنگ بەفرسەنگ
نە شۆر نەشئەی شورب شەرابی
نە گرمەی تەمبوور تار روبابی
بخرۆشۆ دەماغ بجۆشۆ زەمیر
هۆش مەدهۆش دەنگ جە نونق و تەقریر
بەڵ جە سایەی شۆر بەزم ئارای ئازیز
زەنگ دڵ وەزاخ بادە بۆ تەمیز
بەتەئسیر نەزم بەستەی عیراقی
ئازاد بام جە نار کوورەی فیراقی
شیر بەچەی دڵ وەسڵ مەتلووبەن
جە لای ڕووح سرووش حەیی مەحبووبەن
(فەقێ) دڵ نە شەوق بادە باقیەن
مونتەزیر بەلوتف غەمزەی ساقیەن

لەم شیعرەدا فەقێ قادر پەردەی شانۆ دەگۆڕێ، دەیکا بەدیمەنی کۆڕی عاشقان لە گۆشەی مەیخانەدا. مەیگێڕ گەورەیە و پیری موغانی کۆبوونەوەیە. یاران و دەنگبێژان بەعەشقی

ئیمامی عەلی کوڕی ئەبوتالیب ئاهەنگ گەرم دەکەن و بەئاوازی مۆسیقا و خوڕەی مەی و نەغمە و بەستەی مەقامی عیراقی مەی دەنۆشن. لەوانەیە فەقێ قادر کەم هەنگامی خۆشی وای دیبێ و دڵ و دەروونی تاوێک لە ئازار دوور کەوتبێتەوە.

- ٤ -

فەقێ قادر شیعرێکی هەیە بەناوی «جەنگنامەی زستان و بەهار» لە بەندیخانەی کەرکووک نووسیویەتییەوە.

سەرەتا بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

شای زمستانەن
کەوکەبەی نەبەرد شای زمستانەن
جولووس جورعەی جام جیهانەن
ڕەزم و مەعرەکەی باد و تۆفانەن
سوڵتان پاییز نە تەخت بی مەعزوول
نەمەند جە ئافاق تۆز و گەردەلوول

شاعیر باس لەوە دەکا کەژی زستان دەستی پێ کردووە، تۆز و گەردەلوول لەگەڵ پاییز ئاوابوون و شوێنەواریان نەماوە و ئێستا جەنگی تۆفان و ڕەشەبایە. ئینجا دەکەوێتە باسی زستانی سەخت:

سەردیی هەناسەی باد سەر کۆهان
تەئسیر دا نە خەت توڕڕەی کاکەشان
جە شەرارەی بەرف کوورەی زەمهەریر
نەمەند جە ناڵەی عاشقان تەئسیر
شاهان بێ ڕەونەق تاجر نەستەم
موفلیسان مەقهوور مونعیمان ماتەم

ساردی هەناسەی بای سەر کێوان گەیشتۆتە کاکێشانی فەلەک. سەهۆڵبەندانی بەفر زەمهەریرێکە ناڵەی عاشقانی بڕیوە. شاهان بێ هەوەسن، بازرگانان لە گۆڕەپانی زوڵم و زۆری دان، بێ پارە غەمگینن، دەوڵەمەند بێ هۆشن.

ئینجا باس لە زستان دەکا لە هەندێ وڵات و ناوچەکانی گۆی زەوی:

چون بی خەبەردار خێزا زمستان
هەرسەک و بوڵغار قرم و کوردستان
قارس و بایەزید بەند ئەنادۆڵ
مەحکەم کەر سەنگەر بەسەلج و سەهۆڵ
ئاکرێ شۆربەڕێژ ئاکۆ شەختەبەند
قەندیلو گودروون کەرد بەقەلعەی قەند
شاهۆ قایم کەرد هەورامان مەحکەم
دەماوەند چەنی بلووج کەرد وە تەم
قایم کەرد گەردەن کۆه کەشکەمیر
دا وە بێستوون زەڕ زەمهەریر

فەقێ قادر ناوی کۆمەڵێک وڵات و ناوچە و شاخ دەبا، ئەو جێگانە ڕەمزی زستانی سەخت و ساردن، هەریەکەیان ئەدگاری تایبەتی خۆی هەیە لە سەرما و بەفر و باران و سەهۆڵبەندان. ئەم ناوانە لە شیعرەکەدا هاتوون: هەرسەک، بولغار، قرم، کوردستان، قارس، بایەزید، ئەنادۆڵ، ئاکرێ، ئاکۆ، قەندیل، پیرەمەگروون، شاهۆ، هەورامان، دەماوەند، بلووجستان، کەشکەمیر، بێستوون.

ئینجا فەقێ قادر دێتە سەر باسی بەهار و دەڵێ:

نە هەر لا گوڵان خەیمە وە پا کەرد
زەمین لا جیوەرد حەسنا و حەمرا کەرد
جە عەتر سۆسەن نێرگس و نەسرین
هەوا موعەتەدیل هاموون عەنبەرین
ئەبلەق کەرد نەبات بەنەفشەی چەمەن
لالەی شەقایق گوڵ یاسەمەن
نە ئوردی بەهیشت خەیمە کەرد وە پا
بەزر میسک و عوود زەعفەران پاشا
شاخەی شەتاوان سەردان نە هەر جا
سەر زەمین ڕەنگین هەوا ڕووح ئەفزا
نەورۆزی شەست پەڕ ئەوراد نەیسان
سەف سەفو فەوج فەوج وە سەفحەی جیهان

لەم دێرانەدا فەقێ قادر دەکەوێتە وەسفی گوڵ و گوڵاڵە و بەزم و ڕەزمی بەهار و نەورۆز، ئەوجا بەم دێرانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

پەی کەسێ وەشەن سەیرانگای ڕەبیع
زیوەر بۆ قەڵبش نە زەوق تەبیع
ئەسباب بەزمش هەردەم نە کار بۆ
شەو خەیمە نۆشین ڕۆ نە شکار بۆ
ساحێب تاج و تەخت فەڕ و ئیقبال بۆ
هەمرازش مەحبووب دوو هەفتە ساڵ بۆ
نەک چون من نە بەند تورک بەد نەژاد
نە تەشویشەی دڵ هەردەم نە فەریاد
(فەقێ) دڵ دەوران دنیا عەیانەن
گا نەوع بەهار گا زمستانەن

لەم دێرانەدا فەقێ قادر ئەوە ڕوون دەکاتەوە بەهار بۆ ئەو کەسەیە دڵشاد و گوشاد بێ، شەو و ڕۆژ لە خۆشیدا بێ، خاوەن ماڵ و سامان بێ، وەک من ژێردەست و کۆیلەی تورکی بەد نەژاد نەبێ. ئیتر لەگەڵ خۆی دەدوێ و باسی شتێک دەکا لای هەموو کەسێک ئاشکرایە. دەمێک زستانە و دەمێک بەهارە، دەمێک خۆشییە و دەمێک ناخۆشی. ژیانی ئادەمزاد بەم جۆرە بەڕێوە دەچێ.

***

فەقێ قادری هەمەوەند نموونەی شاعیرێکی کوردە لە دوو مەیداندا مێژووی ئەدەبی کوردی ڕەنگین کردووە.

یەکەمیان ئەدەبی ئایینی بەتایبەتی موناجات و میعراجنامە کە دەچێتە ناو چیرۆکی ئایینی ئەفسانەئامێز و ڕۆمانتیک شێوازەوە. میعراجنامە لە ناو نەتەوە موسڵمانەکانی سەر ڕووی زەوی و هەندێ بەرهەمی شیعری ئایینی لە ناو میللەتە مەسیحییەکانی ئەوروپا کە لە میعراجنامە دەکەن، بەڕاستی ئەدەبی نەتەوەکانی گێتییان دەوڵەمەند کردووە، ئەم جۆرە بەرهەمەی وەکو میعراجنامەکەی فەقێ قادر لاپەڕەیێکی زێڕینە لە ئەدەبی کوردیدا.

دووەم کاری ئەدەبی فەقێ قادر شیعرە لیریکییەکانیەتی. لەم لایەنەوە شاعیر لە دۆخی

خاسیەتەکانی شیعری شاعیرانی گۆرانزەمین نەچۆتە دەرەوە، لەگەڵ ئەوەشدا بەرهەمێکی خستۆتە ناو ئەدەبی کوردییەوە بۆن و بەرامەی خۆی هەیە. پێویستە ئاگاداری ئەوەش بین فەقێ قادر کەسێکە ئازاری چەشتووە و لە بەندیخانە ژیاوە و ئاوارەی هەندەران کراوە، لە باکووری ئەفەریقا سەری ناوەتەوە. ئەم هەموو مەینەتییە ئەگەر لەبەر ئەوە نەبووبێ کە شاعیر بووە، لەبەر ئەوە بووە کە کورد بووە.

مەحوی

بەشی نۆیەم

مەحوی

١٨٣١ - ١٩٠٦

مەحوی و شیعر

ژیانی

لە بەینی نوور و زوڵمەت ئاموشۆ سەر ناگرێ مەحوی
نیگارم بۆیە پێمی وت لە من هاتن لە تۆ ڕۆیین

ناوی محەمەد کوڕی شێخ عوسمانی باڵخییە. ئەم گوندە کەوتۆتە ناوچەی ماوەتی سەر بە وڵاتی سلێمانی. لە ساڵی ١٨٣١ لە شاری سلێمانی لە دایکبووە. لە سەرەتای ژیانی ئەدەبیدا ناوی «مەحوی» وەک نازناو لە شیعریدا بەکاری هێناوە. ئەم شاعیرە لە نێوەندی ئەدەبی کوردیدا بەناوی «مەشوی»ش ناسراوە.

خوێندنی بەرایی لە لای باوکی بردۆتە سەر. لە دواییدا بووە بەقوتابی مەلا گەورەکانی ئەو سەردەمە لە شارانی سنە و سابڵاغ (مەهاباد). بەپێی دەستووری خوێندن لەو ڕۆژگارانەدا فەقێ ناوە ناوە لە جێی زیندەگانی خۆی دوور دەکەوتەوە لە پێناوی تەواوکردنی خوێندن لە جێگەیێکی دیاریکراودا. لە دوای ئەوە دەگەڕایەوە شوێنی خۆی، ئەوجا جێگەیێکی دیکەی دیاری دەکرد. بەم جۆرە فەقێ محەمەد کە لە کوردستانی ئێران دەگەڕێتەوە سلێمانی ئەم جارەیان ڕوو دەکاتە بەغدا و دەبێ بەقوتابی محەمەد فەیزی زەهاوی، خوێندنی زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی لە لای زەهاوی تەواو دەکا هەر لە لای ئەویش لە ساڵی ١٨٥٩ ئیجازەی دوازدە عیلمی وەردەگرێ.

بۆ ماوەیێک لە بەغدا دەمێنێتەوە و دەکرێ بەئیمامی مزگەوتی ئیمامی ئەعزەم (ئەبوحەنیفە) لە بەغدا، تا ساڵی ١٨٦٢ پشتی لە بەغدا کردووە و ڕووی بەرەو سلێمانی و گەڕاوەتەوە نیشتمان. لە سلێمانی بووە بەئەندامی دادگا، تا ساڵی ١٨٦٨ مووچەخۆری میری عوسمانی بووە، لەو ساڵەدا کە باوکی کۆچی دوایی کردووە وازی لە کاری میری هێناوە بۆ ئەوەی لە جێی باوکی دابنیشێ و خۆی بەکاری خوێندن و پێگەیاندنی فەقێیان

لە مزگەوت خەریک بکا.

کۆمەڵێک مەلای ناوداری کورد لە سەردەمێکدا قوتابی مەحوی بوون، لەمانە مەلا حەسەنی قزڵجی، مەلا مەحموودی مەزناوەیی، مەلا سەعیدی نائیب ئۆغلی کەرکوکی، مەلا عەزیزی مفتی سلێمانی و هی دیکە.

شێخ محەمەدی خاڵ ئەوە دەگێڕێتەوە گۆیا مەحوی لەگەڵ کۆمەڵێک مەلا لە سلێمانییەوە لە ساڵی ١٨٧٤ ئاوارەی بەغدا کراون، بەڵام هۆی ئەم مەسەلەیە نەزانراوە. لە ساڵی ١٨٨٣ مەحوی حەجی کردووە، لە ڕێی گەڕانەوە سەرێکی لە ئەستەمووڵ داوە. گۆیا لەو گەشتەیدا چاوی بەسوڵتان عەبدولحەمیدی عوسمانی کەوتووە. سوڵتان پاداشی کردووە بەوەی فەرمانی دەرکردووە خانەقایێک بۆ مەحوی دروست بکەن بۆ ئەوەی ئیرشادی تەریقەتی نەقشبەندی تیایدا بگەیەنێتە ئەنجام، هەروەها دەسەڵاتی عوسمانی مووچەی بۆ کارگەرانی خانەقای مەحوی بڕیوەتەوە.

لەم باسەدا پێویستە ئەوە بزانرێ بەهۆی ئەوەی «شەریعەت» (ئایین) «تەریقەتی» (سۆفیزمی) داگیر کرد و بۆ چاکەی خۆی بەکاری هێنا، لە دوای بڵاوبوونەوەی هەردوو تەریقەتی قادری و نەقشبەندی لە کوردستاندا، دەسەڵاتی عوسمانی هەوڵی دەدا پێوەندی لە نێوان شەریعەت و تەریقەت بەهێز بکا، هەروەها لە لایێکی دیکەوە ئاگری دوژمنایەتی لە نێوان تەریقەتەکاندا خۆش بکا بۆ ئەوەی بتوانێ بۆ چاکەی خۆی بەکاریان بێنێ.

جا مەسەلە لێرەدا لەم ڕووەوە تەنیا خزمەتی مەحوی نەکراوە، بەڵکو خزمەتی هەموو ئەو مەلا و شێخانە کراوە لە دوای شێخ مارفی نۆدێ و شێخ خالیدی شارەزووری نەقشبەندییەوە بەناوی تەریقەتی قادری و نەقشبەندی ڕێکخراوی دەروێشییان دروست کردووە. ئەو مەلا و شێخانە دەسەڵات و هێز و توانا و دەوڵەمەندییان لە سایەی دەوڵەتی عوسمانییەوە بووە. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ جار درز کەوتۆتە نێوان چاکە و بەرژەوەندی شێخ و مەلای کوردی پارێزەری ئایینی ئیسلام و دەوڵەتی عوسمانی بەم جۆرە ڕاپەڕین و شەڕوشۆڕ کەوتۆتە ناوەوە. ئەمە لە مێژووی سیاسی نەتەوەی کورددا باسی لێوە دەکرێ.

مەحوی لە دوای گەڕانەوەی لە ئەستەمووڵ خانەقای بەڕێوە بردووە، خەریکی ئیرشادی سۆفییان و وانە وتنەوەی فەقێیان بووە تا ساڵی ١٩٠٦ کۆچی دوایی کردووە و لە یەکێ لە ژوورەکانی خانەقای خۆی نێژراوە.

شیعر

کێش

مەحوی یەکێکە لە شاعیرە کەمەکانی کورد کە زۆرترین بەحرە عەرووزییەکانی کێشی عەرەبی بەکارهێنا بێ. لە شیعری مەحویدا ئەم بەحرانە دەبینرێن: هەزەج، موزاریع، رەمەل، موجتەس، خەفیف، بەسیت، موتەقاریب، ڕەجەز. لە بەشی هەرە زۆری شیعری دا سێ کێشی هەزەج و موزاریع و ڕەمەلی بەکارهێناوە. لە شیعرەکانی دیکەیدا لە تاکە شیعرێکەوە تا نزیکەی یازدە شیعری کێشەکانی تری بەکارهێناوە.

قافیە

مەحوی یەکێکە لە شاعیرە دەگمەنەکانی کە هەموو دەنگەکانی ئەلفوبێی عەرەبی بۆ قافیەی شیعری بەکاری هێناون، واتە هەر (٢٨) تیپی ئەلفوبێی عەرەبی، کەچی لە دەنگە کوردییەکان تەنیا دەنگەکانی «چ، ژ، گ، ێ»ی بەکارهێناوە. بەم ڕەنگە (٣٢) دەنگی ئەلفوبێی عەرەبی و کوردی بەکارهێناوە بۆ قافیەکانی.

لەم لایەنەوە شاعیر بایەخی زۆری بەپاش قافیە داوە، واتە ئەو وشە و نیوە ڕستە و ڕستانەی لە دوای دەنگی قافیە لە هەر شیعرێکدا لە سەرەتای شیعرەکەوە تا دوایی لە نیوە دێری دووەمی پارچە شیعرەکە دووبارە دەکرێنەوە. ئەگەر بەووردی سەرنج بدرێتە پاش قافیەی مەحوی ئەم وشە و نیوە ڕستە و ڕستانە بەرچاو دەکەون: خودا، چبکا، بکا، شکا، دەکا، ئەمما، بڕوا، غایب، قات، حەیات، دەست، مەست، بۆت، کەوت، بۆچ، هیچ، کرد، مەلاز (ملاذ)، ئەلعەیاز (العیاذ)، ڕۆژ، بەس، بەکەس، خۆ، خوسووس، قەت (قط)، زایع (ضایع)، مەخلووق، میسک، گەرەک، حەرام، کە من نەمام، دەگرم، چاوم، چووم، نەکەم چبکەم، دەکەم، زوبان (زمان)، چوون، چین، ڕۆیین، شەو، حەرامە، بۆچییە، چارێ، دزی، دەدوێ، لە نوێ، هەی!.

ڕیتم و مۆسیقا

بەگشتی لە شیعری مەحوی هەست بەرەوانی ڕیتم و مۆسیقا ناکرێ. ئەم دیاردەیە زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی بەشێکی زۆر لە کێشە عەرووزییەکانی لە بەحرە قورسەکانن، ئەمە زیاتر لەو شیعرانەدا دیارە کە لەسەر کێشی هەزەج و ڕەمەل نەهۆنراونەتەوە، زیاد لەسەر ئەمەش شاعیر وشەی نەبیستراو و دەنگ بەهێز بەکار دێنێ، لە سەرووی ئەمانە

هەموویانەوە وشەی عەرەبی و بێگانەی دیکەی نەبیستراو وەردەگرێ. ئەم هۆیانە هەموویان بەیەکەوە تۆنی ڕیتم و مۆسیقای ڕستەکان قورستر دەکەن، لەبەر ئەوە ئاوازی شیعرەکانی سەرت دەکەوێتە بەر گوێ، وەکو وێنەیێکی جوان بەسومبە (قەڵەمی ئاسن) و چەکوشی هونەروەرێکی گەورە لەسەر بەردی غارا کێشرا بێ وا دەکەوێتە بەرچاو.

ڕەوانبێژی

مەحوی وەک ڕۆشنبیرێکی شارەزا لە زمانی عەرەبی و شەریعەتی ئیسلام و زمانانی دیکەی هاوسێیانی کورد، بایەخێکی زۆری بەرەوانبێژی ئەدەبی عەرەبی داوە، بێ گومان ئەو ڕەوانبێژییەی لە ئەدەبی کوردیشدا بەگشتی ڕەنگی داوەتەوە بەزۆری لەو وشە و ڕستە عەرەبییانەدا بەرجەستە بووە کە شاعیر لە شیعری کوردیدا بەکاری هێناون.

لە گەڵێ جێگەی شیعریدا مەحوی وەستایەتی نواندووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە داهێناندا لەم ڕووەوە لە شاعیرانی پێش خۆی نەچۆتە دەرەوە و داهێنانی لە پلەی ئەوان دایە لە هەردوو باری کە هەست بەداهێنان دەکرێ لە بەرهەمی شیعری مەحویدا، واتە وێنەی تازەی دروست کردووە، کەس بۆی نەچووە، یا ئەوانەی پێش خۆی دووبارە کردۆتەوە، بەڵام بەداهێنانێکی نوێ کەوتوونەتە ناوەوە.

لە هەندێ جێگە مەحوی بەرهەمی شیعری لە ناو تەمومژی تێکهەڵکێش (تضمین) و وەرگرتن (إقتباس) خنکاندووە بەتایبەتی وەرگرتن لە قورئان. سەیرە مەحوی بایەخی بەحەدیس نەداوە، کەچی بایەخی زۆری بەپێغەمبەر داوە. جگە لەمە ڕستەی ناکوردی لە شیعریدا تا ڕادەیێک گران دەکەوێ لە گوێی گوێگری کورد، بەتایبەتی کە هارمۆنیا دروست نەبێ لە نێوان زمانە کوردییەکەی شیعر و ئەو وشە و ڕستانەی بەزمانی بێگانە خراونەتە ناو شیعرەکانەوە.

ئایین

دیوانی مەحوی کۆمەڵێک قەسیدە دەور دەکاتەوە، زۆربەیان بەناوەڕۆک دەچنە ناو دەلاقەی شیعری ئایینییەوە. بەواتایێکی دیکە شیعرە ئایینییەکانی هەموویان بەقەوارە درێژن:

١- قەسیدەی «عقد العقائد» (ملوانکەی باوەڕ) لە سەد و سی و شەش دێرە شیعر پێکهاتووە، لە ڕووی قافیەوە کراوە بەچوار بەش، دوو بەشیان لەسەر قافیەی «ان» و «ین» هۆنراونەتەوە، دووانەکەی دیکەیان لەسەر قافیەی «وون» دانراون.

سەرەتای قەسیدەکە ئەم دێرانەیە:

مەسئوولە ئیعانە لە وەهھابی موستەعان
هەر لەو دەکەم سوئال و دەکەم حەمدی ئەو بەجان
تەوفیقی لێ تەڵەبمە بکەم خدمەتێ بە دین
مەئموولە خولاسەی ئەمالی بکەم بەیان
چەند گەوهەرێ لە جەوهەرە زەم بەو ئالییە
نەزمی بکەم بەکوردییەکی سیرفی جوملەزان

لەم شیعرەدا وشەی «ئەمالی» عەرەبییە، کۆی (الاملاء)ە. چەند کتێبێک بەم ناوەوە بەزمانی عەرەبی هەیە. لێرەدا مەبەسی مەحوی کتێبێکە بەم ناوەوە لە بارەی شەریعەتی ئایینی ئیسلامەوە.

دوایی قەسیدەکە بەم دێرانە هاتووە:

هەرکەس بەجان و دڵ لەبەری بێ لەبەریەتی
ڕووحێکی وا کە غەیبی نەکا ڕەیبی سەد مەنوون
بەو ڕووحەوەم خودا ببەیە بەر حوزووری خۆت
هەم خۆم و هەم ئەوانە کەخۆن و کەنێک خوون
باقی لە فەزڵی خۆتەوە سەر ڕووحی ئەحمەدی
نازیل بکەی سەڵات و سەلامی لە حەد فزوون

ئەو برە شیعرە نموونەیێکە بۆ بەکارهێنانی وشە و زاراوەی زۆری عەرەبی. خوێندەوار جگە لە گوێی مۆسیقی و چێژی شیعرایەتی پێویستی بەزانیارییێکی ئەنسیکلۆپیدی دەبێ بۆ تێگەیشتنی مانای وشە و زاراوەکانی کە مەحوی لە شیعریدا بەکاریان دێنێ.

٢- قەسیدەی «سوبحانە ئەو خودایە» لە بیست و سێ دێرە شیعر پێکهاتووە، مەحوی بەم شیعرانە قەسیدەکەی دەست پێ دەکا:

سوبحانە ئەو خودایە کە عەقڵی پەیەمبەران
دەرکی نیانە غەیری بە بەر دەرکیا گەران
سوبحانە ئەو خودایە کە دانانتری زەمان
دێوانەیە و لە مەعریفەتی کونهیا نەزان
سوبحانە ئەو خودایە کە کەڕوبییانی عەرش
وەک ناسی قوڕ بەسەر بە نەناسینی موتەلان

لەم شیعرەدا وشەی «کەڕووبی» هاتووە، ئەمە لە حیکایەتی ئەفسانەی ئایینیدا دەڵێ: کۆمەڵێک مەلایەکەتن، لە خوداوە زۆر نزیکن لە دەوروبەری عەرشدا خەریکی تەهلیلە و عیبادەتن.

بەم شیعرانە مەحوی کۆتایی بەقەسیدەکەی هێناوە:

(مەحوی) ئەدەب خەمۆشیی و مەحوییەتە لەگەڵ
نەسرەتنێکی یەعنی بەدەم دەردەوە گلان
گریەی بەکوڵ بەدڵ لە خەرافاتی خۆ خەجل
ناڵەی دڵی شەوان و هەناسەی سەحەرگاهان
هەر ئەو هەناسەیە کە بدا فێنکی بەدڵ
بەو تاقە ناڵەیە کە بگا گەرمیێ بەگیان

٣- قەسیدەی «خودایا!». مەحوی شیعرەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

خودایا! ئیرادەی موناجاتمە
نیازی دوو سێ عەرزی حاجاتمە
بەدەرباری فەزڵتە ئیلتیجام
بەڕەحمەت نیشانم دە ڕێگەی نەجام

بەم دێرانە دوایی بەشیعرەکەی دێنێ:

بە(وەلعادییات) ئەسپی هیممەت دەوان
بەڕێی عیشق دا تا سەحەر شەب ڕەوان
بە(وەلعەسر)ی ئەو عەسرە فەڕڕوخ زەمەن
کە ناوی بەعەسری سەعادەت دەبەن

ئەم شیعرە لە قەسیدە کورتەکانی مەحوییە، ئەوەی مایەی سەرنجدانە لەم شیعرەدا ئەوەیە مەحوی سیستێمی جووت قافیە (مەسنەوی) (ا ا، ب ب، ج ج...) بەکارهێناوە بۆ شیعرەکە، کەچی لە غەزەل و قەسیدەی کوردستانی باکوور و باشووردا (قوتابخانەی مەلای جزیری و نالی) ئەم جۆرە قافیەیە بەکار نەهێنراوە. تەنیا ئەوە هەیە جووت قافیە لە شیعری کلاسیکی کوردستانی باکوور و شیعری میللی سەرزاری کوردستانی باشوور و شیعری گۆرانزەمێن بۆ چیرۆکی شیعری بەکار دەهێنرێ. وەک «مەم و زین» و «یووسف و زولەیخا» و «شیرین و خوسرەو» و «لەیلا و مەجنون» و هی دیکە.

هەروەها لەم برە شیعرەدا ئاماژە هەیە بۆ هەندێ لە سورەتەکانی قورئان و لە بنجدا شیعرەکەی بۆ ئەم مەبەسە هۆنیوەتەوە.

٤- قەسیدەی «بەحری نوور» ئەم قەسیدەیە لە بەرهەمە بەناوبانگەکانی مەحوییە، چونکە کۆمەڵە شاعیرێکی دیکەش پێڕەوی نەعتەکەی نالییان کردووە، شاعیر لە پێشەکییەکەیدا دەڵێ:

(وە سەلەڵڵا عەلا) ئەو بەحری نووری عیلم و عیرفانە
کە دەرکی غەوری ناکا (غەیرو عیلمیلڵاهی سوبحانە)
(وە سەلەڵڵا عەلا) ئەو زاتی پاکی قودسی ئایاتە
کە ئەخلاقی پەسەندیدەی جەنابی حەبیبی مەننانە
(وە سەلەڵڵا عەلا) ئەو حەزرەتەی ساحیب کەمالاتە
کە ئەعلا موعجیزە قوربانی بم من نووری قورئانە

مەحوی بەم دێرانە کۆتایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

سەبا تا لێوی غونچەی گوڵ دەکاتە عیلمی شەککەرخەند
نەسیمی سوبحدەم تا پەرچەمی سونبول دەکا شانە
هەتا هەوری بەهاری غازەکاری گوڵشەنە ئیشی
هەتا بولبول لەسەر گوڵ نەغمەخوان و ناڵە سەنجانە
بڵێن ئینس و مەلەک پڕ بەم زەمین و ئاسمانانە
(وە سەلەڵڵا عەلا) ئەو بەحری نووری عیلم و عیرفانە
کە دەرکی غەوری ناکا (غەیرو عیلمیللاهی سوبحانە)

مەحوی لەم شیعرەدا و کۆمەڵێکی دیکە لە شاعیرانی کورد لەسەر کێش و قافیەی نالی لاسایی شیعرە بەناوبانگەکەی نالییان کردۆتەوە کە دەڵێ:

ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا هەتا کەی حیرسی وێرانە
لەگەڵ ئەم عیشقبازانە بڕۆ ئازانە بازانە

مەحوی نەک تەنیا لە کێش «هەزەجی هەشتی تەواو = هەشت جار مفاعیلن» و قافیە لاسایی نالی کردۆتەوە، بەڵکو لە مانا و وێنە و ڕستە و لێکسیکۆن لە دەوروبەری داهێنانەکانی نالی دەسوورێتەوە، بەڵام وەنەبێ وەستایەتی شاعیر لەبەرچاو نەبێ. جگە لەوە هەموو ئەو شاعیرە کوردانەی لاسایی نالییان کردۆتەوە لەگەڵ مەحویش هونەریان

نواندووە لە شیعرەکانیاندا. داهێنانیان لەبەرچاوە، بەڵام هیچ یەکێکیان نەگەیشتۆتە ئەو پلە ئیستێتیکی و هونەرییەی نالی لەو شیعرەدا دروستی کردووە، لەبەر ئەوە قەسیدەکەی نالی بووە بەبەردی بناغە لە ئەدەبی کوردیدا بۆ هەموو ئەوانەی لاساییان کردۆتەوە.

٥- قەسیدەی «دڵم ئەمشەو». مەحوی ئەم شیعرەی بۆ ستایشی شێخ خالیدی شارەزووری نەقشبەندی وتووە.

شیعرەکە بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

دڵم ئەمشەو نەخۆشی نیسبەتی چاوێکی بیمارە
جیگەر غەڵتانی خوێنی حەسرەتی لێوێکی خوونخوارە
سەرم شێواوی شێوەی فیتنە هەڵگیرسێنی شۆخێکە
حەواسم تەفرەقەی عیشوە دڵ ئاشووبێکی عەییارە
خەیاڵی زولفی دەرناچێ لە دڵ تا دەرنەچێ ڕووحم
سپێراوە خەزێنەی بەختی ئێمە بەو سیا مارە

مەحوی بەم دێرانە دوایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

بەیومنی ئەو بەهارە پاییز و زستان و هاوینم
کە هەر گاهێ بکەم بەحسی لە دەورم گوڵ بەخەروارە
بەئیخلاسی ئەوم ئاوێنەکەی دڵ وا جەلادراوە
کە چەهرەی شاهیدی مەقسوودمی تێدا نمووداره
جەمالی ڕابیتەی وا دڵ بەرە بەختی خەوالووشم
بەئومێدی تەماشایێک هەمیشە چاوی بێدارە

کردەوەیێکی سروشتییە ئەگەر مەحوی لەمەش بەکوڵتر ستایشی شێخ خالیدی نەقشبەندی بکردایە، چونکە هیچ سنوورێک لە گێتی سۆفیزم لە لای مەحوی نییە ئەم شێخەی خۆی تێدا نەبێ. لە دوای پێغەمبەر شاعیر وەک مەلاییکی شەریعەت و شێخێکی تەریقەت هەموو «بوون»ی لە شێخ خالید کۆکردۆتەوە (یەکێتی بوون)، بەپێچەوانەی شێخانی دیکە هەندێکیان نەک تەنیا ڕێزیان لە هەموو تەریقەتەکان و شێخەکانیان ناوە، بەڵکو بۆ موجامەلەش بێ دوو تەریقەتەکەی کوردستان قادری و نەقشبەندی لەگەڵ ئەوەی جیاوازی فیکری و ناخۆشیش لە نێوانیاندا بووە هەندێ جار ڕێزیان لە یەکتری ناوە.

غەزەل

غەزەل بەهەردوو مانای جێگەی دیاری لە دیوانی مەحویدا هەیە. یەکەمیان بەمانای ڕوخساری شیعر لە ڕووی ژمارەی دێرەکانییەوە، بەشی هەرە زۆری دیوانی مەحوی بریتییە لەم بابەتە، واتە ئەو شیعرەی ژمارەی دێرەکانی لە دوازدە کەمتر دەبێ. هەرچی مانای دووەمی «غەزەل»یشە ئەویان پێوەندی بەناوەڕۆکەوە هەیە، واتە بەمانای دڵداری و خۆشەویستی و ئەڤین هاتووە. لەم ڕووەوە بەشێک لە شیعری مەحوی بەتایبەتی دڵداری و وەسف دەچنە ناو ئەو بەشە شیعرەی کە دڵداری زەمینی یا مەجازی پێ دەڵێن، دلبەرەکەی مەحوی هەر ئەو کچە جوانەیە کە بووە بەبووکی شیعر لای زۆربەی شاعیرانی کلاسیکی.

بۆ بەڵگە مەحوی دەڵێ:

خەڵاسی بوونی قەت ناوێ ئەسیری زولفی زنجیرت
لەبەر تیرت مەلەک بێ هەڵفڕێنێ نەبووە نەخچیرت
موژەت قوللابی گیرا زولفی دڵگیرت کەمەند ئاسا
مەحاڵە بەر گرێ یا بەر ببێ کەس کەوتە بەر گیرت
لە ناوا باسی تۆبەی تۆ بوو ئەمڕۆ ئەی ستەمگەر شۆخ
بخە ئەم تۆبە پاشی کوشتنی من تۆ بی یو پیرت
بەدەنگیناڵەوە هات ئەو دەمە ڕووح هاتە سەر لێوم
بلێ ئەی ناڵە ئاخر ئێستە من چبکەم لە تەئسیرت
لە چینی پەرچەما نووری جەبینی دی وتی زاهید
کە سووتا دامی تەزویرم بەنووری دامی تەنویرت
فەزیلەی ئەسڵ و فەسڵ ئینسانی پێ نابێ بەساحیب فەزڵ
کە تۆ کۆسەی بەتۆ چی مامەڕیشی باب و باپیرت
لە خاکی پاکی ئەو بەردەرکەدا گەوزا ڕەقیب ئامان
دەری کە حەیفە گووراسن خەسارەت دا لە ئیکسیرت
لەبەر باری مەحەببەت ئاسمان و ئەرز دەناڵێنن
چییە ئەم دەعوییەت زاهید جلی لێ بارە گا پیرت
شوکور (مەحوی) کەوا موددێکە ناوی چوو بووە نیسیان
لە زومرەی وەعدی کوشتن هاتووانا هاتەوە بیرت

ئەم شیعرە وەک وەسفێکی ڕووکەشی دلبەرێک دەکەوێتە ڕوو، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا مەحوی لە هەوای سۆفیزم ڕزگاری نەبووە، بەڵام ئەو مانا و وێنانەی بۆنی داهێنانی سۆفیزمیان لێ دێ لە ناو وەسفە ڕووکەشەکەدا بزربوون، لەبەر ئەوە شیعرەکە وەک وەسفێکی دڵداری دەمێنێتەوە.

لە غەزەلێکی دیکەیدا مەحوی دەڵێ:

بەسورمە بۆیە دلبەر خەنجەری موژگانی دا پەرداخ
دڵی هەڵناگرێ ببێ لە کوشتە دەنگی ئۆف و ئاخ
بەتیرێ کوشتمی هەڵیاوەسیم سووتاندمی ڕۆیی
دوعا بۆ حیفزی کەن کێ دیویە جانانە وا گوستاخ
گوڵ و لالەی کەژ و کۆ، کۆهکەن دێنێتەوە فیکرم
کە خوێنی ناحەقی ئەو مەوج دەدا ئێستەش لە کێو و شاخ
لەبەر قاپی خەراباتا کە یاڕەب دایمە ئاوا بێ
مەگەر خاکێ بەسەرداکەم بکەم گاهێ دەماغێ چاخ
خەرابی عیشقی تۆ وا بێ سەروسامان و دەروێشە
سەری بێ تاجە کولبەی بێ دەرە دیواری بێ ساچاخ
نەگەینە کەعبەی ئامالە هەموو ئەسبابی ئامادە
کە دەستە بێ عەسا پێ خاوسە یەک قەتعەڕێ قوملاخ
لە ڕەشکی سەیدی فیتراکی چی شیرین شەهسوارێکە
کە (مەحوی) هەر وەکو دێوانە عەنقا کەوتە شاخ و داخ

لەم شیعرەدا مەحوی لە مەبەسەکانی شیعری ئاسایی نەچۆتە دەرەوە. مەسەلەی ڕاووشکار ناوەڕۆکێکی گرنگە، ئەو شاعیرەی خۆی بەڕاوچی دادەنێ مایە پووچە، چونکە بەهیچ جۆرێ ناتوانێ دلبەر ڕاو بکا و ببێ بەنێچیری، بەڵکو بەپێچەوانەوە سەردەمی گوشادی لەوەدایە دلبەر شاعیر ڕاو بکا و بیکاتە نێچیری خۆی، ئەمەش نابێ چونکە لە سروشتی شیعردا نییە. بەڵام ئەوە هەیە مەحوی توانیویەتی ئەم بابەتە لاساییانە لە ڕووی ناوەڕۆکەوە داهێنانی هونەرییان تێدا دروست بکا.

وەسف

بابەتی وەسف لە شیعری کوردیدا لە دڵداری جیا ناکرێتەوە. زۆربەی شیعری مەحوی لەم بابەتەیە، ئەگەر لەم خانەیەش بچێتە دەرەوە خەریکی سروشت و کەژەکانی ساڵ دەبێ بەتایبەتی بەهار. هەرچی لایەنەکانی دیکەی کۆمەڵایەتی و سیاسی هەیە، مەحوی خۆی لێیان دوور گرتووە.

لە شیعرێکی بەهاریدا مەحوی دەڵێ:

شنەی بادی بەهاری هاتەوە خۆشی لە تۆ بولبول
بەشایی هاتی گوڵ کۆکی کە سازی چەهچەهە و غولغول
چەمەن هەر سەروو نەسرینە لە تەرزی خوابگەی شیرین
سەری کێوانە یەکسەر وەک کەناری کۆهکەن هەر گوڵ
چی شۆرێکی جونوونی پێوەیە بای ئەم بەهارانە
لە شارا هەر زرەی زنجیرە سەحرا شۆڕشی بولبول
دەبینی (قول هووەڵڵا) خوێنەکانی کونجی مزگەوتان
رووەو سەحرا کە دەبیەن وا سوراحی هاتەوە قولقول
دەبینم سیبحە دەردەستانی مل کەچ بوو لە تەکیانا
لە سەحنی گوڵشەنا سەرمەست و دەستەملانی شیشەی مول
هەموو خوێنی شەهان و تاجدارانە لە بن خاکا
کەوا هەوری بەهاری سەر زەمینی پێ دەکا گول گول
زمانی لالە بۆ حەیرانە حاڵی بۆ پەرێشانە
لە سۆسەن دەفکرم (مەحوی) لە وەزعی نێرگس و سونبول

لەم شیعرەدا مەحوی لە داهێنانی فەزای سۆفیزمی کۆزمۆسی و ڕەشبینی دەست نەکەوتنی مەعشووق یا مەعشووقە دوور کەوتۆتەوە، گێتییێکی بێ تەنگوچەڵەمە و ژیانێکی بێ گرێی ساز کردووە، بێ گومان دیمەنی بەهار جوانترین و چاکترین شانۆیێکە ئەم هەست و نەستانەی تێدا بنوێنێ.

لە وەسفی هێز و توانای دلبەردا مەحوی ئەوە دەخاتە روو هیچ کەس ناتوانێ بەرهەڵستی بکا:

هەموو عالەمتە پابەند و لەدامان
کەچی دەستی کەست ناگاتە دامان

دوهاتی ئەورووپا وەک ئەهلی دێهات
لە چارەی دەردی عیشقا جوملە دامان
برا! مەردم دەوێ عەقڵی نەلەنگێ
بەلەنجەی ناز و عیشوەی نەونەمامان
لەگەڵ زانت دەکەویە کۆشی دنیا
سبەی قاتیلتە ئەمڕۆ بۆتە مامان
سەروسامانمت پرسی مەپرسە
سەری تۆ خۆش نە سەر ما وە نە سامان
غورووری حوسنە فیرعەونی بەتۆدا
ڕەقیبی سەگ بەچی بووبوو بەهامان
لە دنیادا وەکو منداڵی ناکام
بەناکامی دەچن دنیا بەکامان
بەهانە مەگرە لەو جامانە جامێ
کەرەم کە ساقیا بگرە ڕجامان
بەکولفەت ئەو بەئولفەت ئەم گرفتار
وەکو یەک زاهید و (مەحوی) لە دامان

گەورەیی دلبەر لە هەموو شتێکدا بەڵگە نەویستە، بەڵام شاعیر بۆ مەبەسی وێنە و مانا دروستکردن بەڵگە دێنێتەوە ناوی ئەو کەسانە دەبا کە ڕەمزی توانایی و هێزی بێ سنوورن وەکو دانایانی ئەورووپا و فیرعەونی میسر، هەروەها ئەوانەی ڕەمزی ناشارەزایین وەکو خەڵکی لادێیانی لای خۆمان، ئەمانە هەموویان، بەتوانا و بێ هێز دەستیان ناگاتە دامانی دلبەر.

لە وەسفی ددان و ئەندامی دیکەی دلبەر و کردەوەی کە لە غەمزەی چاودا دەردەکەوێ مەحوی دەڵێ:

دەمت چی پڕ لە دوڕ دورجێکی یاقووت
نیشانە و مۆری چی خەتتێکی زومرووت
بەگریانم وەکو گوڵ پێکەنی یار
لە باغی من بە بارش غونچە پشکووت

قوبوولّم کەی ئەگەر لوتفێکی زۆرە
بەکەمتر هیندوییێکی خاڵی هیندووت
شوکر هەر مامەوە بۆ یادگاری
بەکاری زەخمەکەی شمشێری ئەبرووت
لە غەمزەی چاوت ئەبرۆ داگرە و بەس
مەکە بۆ قەتڵی عاشق ڕەنجە بازووت
نەخۆشی عیشقی لێوت وەسیەتی کرد
بتاشن داری عوننابی بەتابووت
منی بەم حاڵ و قاڵە دی کە دەیووت
کتێبێکی غەریبم دیوە پەرپووت
بەنیلە بێ نەباتی میسری لێوت
جلم سوبحم هەموو هەر شامە بێ ڕووت
لە ناڵەی گەرمی دڵ باکت نەبوو تۆ
بەئاهی سەردی (مەحوی) من دڵم سووت

لەم شیعرەدا مەحوی وەسفی هەندێ لە ئەندامەکانی دلبەر دەکا، بزووتنەوەی ئەم ئەندامانە بەحاڵەتی خۆشی و ناخۆشی خۆی گرێ دەدا و مانای داهێنراویان لێ دروست دەکا. لە لایێکی دیکەوە گەمە بەوشە و مانا دەکا و وێنەی ڕەوانبێژی بەدەستەوە دەدا وەکو ئەو پێوەندییانەی لە نێوان ڕووباری نیل و میسر و شام و بێرووت لە وشەی (بێ ڕووت) واتە (بێ ڕوخسارت)دا هەیە دەیانخاتە چوارچێوەی داهێنانی شیعرییەوە.

مەحوی وەسفی جوانی لەش و ناسکی ڕەوشتی یاری خۆشەویست بەم جۆرە دەکا:

دڵی بردم بەشۆخی دلبەرێکی تازە سەرلەنوێ
موبارەک بێ لە دڵ سەودایەکی کەوتە سەرلەنوێ
کەچ ئەبرۆ دیدە ئاهوو شۆڕشێن خوو فیتنەجۆ تورکێ
خوڕۆش و شۆر و شینی خستە ناو ئەهلی نەزەر لە نوێ
بەناز و عیشوە پاک ئەرواحی پاکانی مەسەخخەر کرد
بەغەمزە خاترانی دایە بەر تیری نەزەر لە نوێ
سەبا کردوویە وەعدەی گەردی کۆیی مەگری ئەی دیدە
بەئومێدم جەواهیر سورمە بۆ نووری بەسەرِ لە نوێ

لەبی لەعلی شیفابەخشی برینی دڵ دەکا مەرهەم
ئیشارەی چاوی دەکولێنێتەوە داغی جیگەر لە نوێ
بەشێوەی شکڵی شیرینی وەکو کاکۆڵی موشکینی
پەشێوی کردووە ئەحواڵی (مەحوی)ی دەربەدەر لە نوێ

ئەم شیعرەی مەحوی لە وێنەی فۆتۆگرافی کیژێکی جوان دەکا، وێنەکە لە دوای گرتنی بەکامێرا ڕووتۆش کرا بێ، بەڵام مەحوی بزووتنەوە و هەست و نەستی داوەتە کیژەکە، ئیتر لە بێ گیانییەوە بووە بەگیاندار و بەنازونووزی هەستی شاعیر دەبزوێنێ.

دژی بێگانە (ناموسوڵمان)

لە شیعرێکیدا مەحوی دیالۆجێک دروست دەکا لە نێوان ئەفلاتوون و کەسێکی دیکە، بێ گومان ئەو کەسە خۆیەتی، لە شیعرەکەدا دەڵێ:

شەخسێکی ساحیب ئەحوال پرسی: کە ئەی فلاتوون
یۆنانییانی قەومت بۆچی بەدەردی سەگ چوون
ئەو زوو فونوونە جوابی دابوو: بەجێیە وا بێ
خۆی دایە بەر شیهابی ساقیب کە دێوی مەلعوون
باتیل موقابیلی حەق وەستا بەتاڵە ئیشی
گەردی بەبادە خاکێ بێ هەڵپڕژێ بەگەردوون
خورشیدە موعجیزە شەرع زوڵماتە سەفسەتەی پووچ
ئیسلامییان هەموو دین، یۆنانییان هەموو دوون
لەم کارەدا تکاکەر کێ حەزرەتی ڕیسالەت
(لاسییەما) تکاگر کێ (زولجەلال)ی بێچوون
فەتح و زەفەر بەناوی کێ بێ خەلیفەی ئیسلام
عەبدولحەمیدی غازی سوڵتانی ڕوبعی مەسکوون
سائیل کە لەو جەنابە فائیز بوو بەم جەوابە
مەزموونی پڕ لە حیکمەت ئەلغازی پڕ لە مەزموون
پێی وت بەسەد تەئەددوب ئوستادی بێ تەعەسسوب
بەم حاڵ و ساڵە لایق تەئریخی چی دەفەرموون

دووباره هاته گوفتار من زوو وتوومه ناچار
ئیسلامییان بفەرموون یۆنانییان تەلەف بوون
(اسلامیان بفرمون یونانیان تلف بون ۱۳۱۷/۱۸۹۹-۱۹۰۰م)

مەحوی ئەم شیعرەی لە ئەنجامی ئەو جەنگە وتووە کە لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی و یۆنانی لە ساڵی ۱۸۹۹ ڕوویداوە و عوسمانییان تیایدا سەرکەوتوون. بەئاشکرا دیارە مەحوی لایەنگری دەوڵەتی عوسمانییە. بەهەموو لێکدانەوەیێک و جیاوازی ئیدیۆلۆجییەتێکەوە دەبوو مەحوی لایەنی عوسمانییان بێ، چونکە مەسەلە لێرە مافی نەتەوایەتی نییە، چاکە و بەرژەوەندی چینایەتی نییە، بەتایبەتی لەو سەردەمەدا، بەڵکو مەسەلە موسوڵمانەتییە. باوەڕ ناکرێ لەو کاتەدا نەک تەنیا مەلا و شێخێکی وەک مەحوی بەڵکو هەموو کوردێکی موسوڵمان بەدڵ حەز بەسەرکەوتنی یۆنان و شکانی عوسمانی کردبێ. ئەمە لێرە، خۆ ئەگەر هەندێکی دیکە بەرەو ڕۆژهەڵات ببینەوە مەسەلەی ڕووس و ئەرمەنی مەسیحی و کورد و عوسمانی موسوڵمان دێتە گۆڕێ. حاجی نەک تەنیا لە دژی ڕووسی مەسیحی دەوەستێ بەڵکو نایەوێ کوردستان لە لایەن ڕووسەوە بکرێ بەئەرمەنستان. ئیتر لەو سەردەمەدا سۆزی ئایینی لە کۆمەڵی ئیسلامیدا بەتایبەتی لە نێوەندی پیاوانی ئایینی (شێخ و مەلا)دا لە سەرووی سۆزی نەتەوەیی (قەومی) و ئیدیۆلۆجییەوە بوو، لەبەر ئەوە پێویستە مامەڵەی تیۆرییەکانی جوانکاری و داهێنان لەگەڵ ئەم شیعرانەدا بکرێ نەک بەچاوی کێشەکانی ئیدیۆلۆجی تەماشا بکرێ.

لە شیعرێکی دیکەیدا مەحوی ئیلهام لە جەنگی ساڵی ۱۹۰۵ی نێوان ڕووسیا و یابان وەردەگرێ و دەڵێ:

ئەی ئەو کەسە کە مەستی غورووری بەهاتی کار
بەو دەستی زۆرە بدڕە پەڕۆیێک لە کاری چار
هەرچەندە خەرتەلی لەپڕێ چەرخی پەنجەباز
دەتکا بەبازی پەنجەیی میقادۆیی شکار
یا ماری سەر خەزێنە بترسە کە گەژدومێ
بەو نووکە چزوە پڕ بەدەست کا لە ژەهری مار
زەڕڕە تریشقەیێکە کە کێوێ دەدا بەباد
ئەشباه ئەوەندە زۆرە بەکەس نایەتە شومار

پەس ئەورووپالی بەس بگەزن لێو ئەمە چییە
ژاپۆنییێک موحارەدا چار دەوری چار
چار قەدەر بزانە نییە چەندە چاری وا
بێ چارە ما کە بوو بەدوو پەنجەی قەزا دووچار
لەم کاروباری چارە یەکێ چارە گرژ دەکا
وا تێگەیشتووە کە هەر ئەسبابە دێ بەکار
پڕ سبیریا بەبێ مەدەدی زاتی کیبریا
ئەسبابت ئەر هەیە نییە شایانی ئیعتیبار
هەرچی هەیە موسەببیبە باقیکە فانییە
بەندەی یەکێ بە بەس ببەرە عەبدی سەد هەزار
(مەحوی) چ کەس مەناسە بناسە خودا و بەس
زیکری یەکێ کە مارە مەکە باسی چار و مار
لەم چارە پیسە میللەتی پاکی موحەممەدی
دەر قەلعە بێ خودا بەحەقی جاهی هەر دووچار

وەک لەم شیعرەدا دەردەکەوێ مەبەسی بنچینەیی مەحوی لە هۆنینەوەی ئەم شیعرە ئەوەیە بەخراپە باسی ڕووس بکا، چونکە لە بنجدا لەگەڵ ڕووس تەنگوچەڵەمەی هەیە تەنیا لەبەر ئەوەی میللەتی ڕووس لەسەر ئایینی مەسیحییە. شاعیر نەک تەنیا مەسیحی بەڵکو هەموو ئایینێک ڕەت دەکاتەوە تا دەگاتە ئایینی یابانییەکانیش ئەگەر ئایینیان هەبێ و میکادۆی مەلیکیان بپەرستن و بەخودای بزانن. شاعیر هیچ جۆرە کێشەیێکی لەگەڵ یابانی زۆر دوور و کەم ناسراو نییە، کێشەی ئەو لەگەڵ ڕووسی مەسیحییە، چونکە هەمیشە لە جەنگ و شەڕوشۆڕدا بووە لەگەڵ دەوڵەتە ئیسلامییەکانی باشوور. جا ئەگەر مەحوی تا ڕادەیێک لەبەر ئێران بەتەنگ مەسەلەکەوە نەبووبێ، جەنگی ڕووس لە دژی عوسمانی گرنگ بووە بۆی چونکە بەئایین موسوڵمان و بەئایینزا سوننی بوون. دیسانەوە مەحوی لەم هەستەیدا تەعبیر لە فیکر و بۆچوونی ئەو سەردەمەی توێژێکی گرنگی کوردەواری بەتایبەتی خوێندەوار و ڕۆشنبیرەکانیان دەکا.

هەڵەیێک لە نووسینی کوردیدا هەیە لە ناو ئەم شیعرەشدا دووبارە کراوەتەوە، پێویستە ڕاست بکرێتەوە: نووسەرانی کورد زاراوەی «چار» بۆ زاراوەی «قەیسەر» بەکار دێنن. لەم وشە ڕووسییەدا بەلای ئێمەوە دەنگی «تس» لە دەنگی «چ» نزیکترە لە دەنگی تیپە ئەسڵییەکەی ڕووسی، بۆیە ڕاستتر ئەوەیە بنووسرێ «تسار» نەک «چار».

چوارین

دیوانی مەحوی کۆمەڵێک چوارین دەور دەکاتەوە. ئەوەی پێویستە لێرەدا ڕوون بکرێتەوە ئەوەیە چوارینەکان ئاسایی نین، واتە هەموویان لەسەر کێشێکی عەرووزی دانەنراون، هەروەها لە ڕووی قافیەشەوە شاعیر تەنیا قافیە ئاساییەکانی (ا ا ب ا) و (ا ا ا ا)ی بەکار نەهێناوە، بەڵکو قافیەی دیکەشی هەیە وەکو (ا ب ا ب) و (ا ب ج ب). ئەو بەحرە عەرووزییانەی لە چوارینەکاندا بەکارهێنراون ئەمانەن:

هەزەج، ڕەمەل، خەفیف، موجتەس، موتەقاریب، موزاریع، مەقسوور، بەسیت.

لەم ماوەیەدا هەندێ نموونەی چوارینی مەحوی دەخرێتە بەرچاو.

- ١ -

بەبێ بەزمی حوزووری تۆ حەرامم کردووە بادە
نەوەک بشکێ بەنەشئەی مەی خوماری دەردی بێ تۆیی
لە میحنەت خانەکەی مندا بەبێ تۆ هەر برا ڕۆیە
کە جارێ ئێوە ناپرسن لە من بۆچی برا ڕۆیی

شاعیر لە ناو گەردوونێکی سۆفیزم دەسووڕێتەوە، بادەی ئاسایی بەکەڵکی نایە چونکە سەرخۆشییەکەی کاتییە، کەچی سەرخۆشی هەمیشەیی ئاتاجی ئەوە نییە دووبارە بخواتەوە بۆ ئەوەی خوماری بشکێ واتە سەرێشەی نەمێنێ. شاعیر گلەیی لە مەعشووق دەکا بۆچ لە حاڵی پەرێشانی ناپرسێ!.

- ٢ -

ئەگەر لەیلا ئەگەر فەرهادە تا حەشر هەر بن مەمنوون
لە یومنی عیشقە فەیزی حوسنە وا بەم ڕوتبەنائیل بوون
دەکەن ڕەشتاڵەیێکی دەشتەکی باسی لەگەڵ شیرین
دەبەن بەرهەڵکەنێکی کێزری ناوی لەگەڵ مەجنوون

مەحوی لەم چوارینەدا هەندێ وێنەی ساکاری جوان دەخاتە ڕوو لە بەسەرهاتی دڵداری «لەیلا و مەجنوون» و «شیرین و فەرهاد». شاعیر دەڵێ ئەو کەسە سادانە لەیلا کیژە ڕەشتاڵەیێکی دەشتەکی و فەرهاد کێو هەڵکەنێکی هەرزەی بزێو ناویان لە گێتیدا دەنگیدایەوە و هەتا هەتایە لە بیر ناکرێن و بوون بەڕەمزی دڵداری.

- ٣ -

شێخێ هەمەوەندێکی دەدا پەند و نەسیحەت
ئەو قوربەسەرەی دابووە بەر فەحش و فەزیحەت
خۆش هاتە جەواب و وتی تۆ حەقتە فەقەت من
قوتتاعی تەریقم نەکو قوتتاعی تەریقەت

ئەم چوارینەی مەحوی دەچێتە ناو دەلاقەی شیعری دژی دەروێشیزم. لێرەدا کابرای هەمەوەند ڕەمزی ڕێگرییە، شێخی تەریقەت دەیەوێ بیهێنێتە سەر ڕێی ڕاست، لە گفتوگۆدا کابرای هەمەوەند بەتەوسەوە دەڵێ من ڕێگرم تۆش ڕێبەر و ڕێ پیشاندەری. بەڵام مەبەسی ئەوەیە شێخ ڕێگری ڕاستەقینەیە. وەک دیارە مەحوی شێوازی کۆمیدی لەم چوارینەدا بەکارهێناوە.

- ٤ -

هەی لە ژن کەمتر موعەتتەل بۆچی نەی ژەن لێدە نەی
ساقی یا! ساقت شکێ بەس ڕابوەستە بێنە مەی
ئەو قورومساغە دەڵێن پیری موغانە پێی بڵێن
پیری ئاخرشەڕ دەری مەیخانە تا کەی دادەخەی

ئیلهامی شیعری مەحوی هەمیشە و تەنیا لە گێتی تەمومژی ئەفسانەیی و نادیاری سۆفیزم نەبووە. ئەم چوارینەی زادەی کۆڕی پێکەنین و ڕابواردنی ڕۆژانەیە. شاعیر قسە لەگەڵ سێ کەس دەکا: نەی ژەن و مەیگێڕ و پیری موغان، هەرسێکیان تاوانبار دەکا بەوەی کاری خۆیان بەجێ نەهێناوە. لەبەر ئەوە لە ژن بەکەمتریان دادەنێ. ئەمە جنێو نییە بۆ ژن، نوکتەیێکە بەدرێژایی مێژوو لە هەموو گێتیدا دروست بووە، تەنیا لە ناو ئێمەدا نییە، وەک سەرچاوەیێک بۆ داهێنانی هونەری و ئەدەبی لە هەموو کۆمەڵێکدا دەمێنێ.

- ٥ -

برینانی دەروونم چاوەکەم وەک چاومە وێران
لە وێرانی مەپرسە هەم دەر و هەم ناومە وێران
بەدڵ ڕازی نەبوو ڕۆیی لە حوجرە هەم لەبەرچاوم
بەجارێ ماڵی دڵم و خۆم و هەردوو چاومە وێران

لەم چوارینەدا مەحوی لە مەعشووق دەدوێ وەک نەک مەعشووقە، ئەگەر باس لە حوجرە بکرێ خەیاڵ بۆ مزگەوت دەڕوا وەک جێی ژیانی خوێندەواری و حەسانەوەی مەلا، دیارە شاعیر هەوڵیداوە بوعدێکی سۆفیزمی بداتە شیعرەکەی بەوەی هەموو شتێکی وێرانە و لە ناون ونبووندا نەبێ خۆی نادۆزێتەوە چونکە مەعشووقی لێ ونە.

- ٦ -

مەحوی لەم چوارینەدا بەتەواوی لە تیۆرییەکانی سۆفیزمی کۆزمۆسی دوور دەکەوێتەوە کە جنێوی بازاڕی بەرەو ڕووی هەندێ ئایینی ناموسوڵمان یا دوور لە موسوڵمان دەکا:

ئەو دەووت بابەی کە خەڵقی ناوی نابەن بێ جەناب
ئەسڵ و فەسڵی گەر بزانی واجیبە لێی ئیجتیناب
ئەکدەشی خینزیر و سەگ مەعجوونی بەنگ و خەندەریس
داکی دایە ڕێزباری بابی بابیی قەحبەباب

لەم شیعرەدا ئەوەی مەحوی دایدەشۆرێنێ هەموو تاوانەکەی ئەوەیە بەموسوڵمان و ئایینزای سوننی نەخوڵقاوە. ئەو کەسە بەدووڕەگ دادەنێ، لە داک و بابێک بووە یەکێکیان خەنزیر و ئەوی دیکەیان سەگ، لە هەویرێک دروستکراوە بریتییە لە بەنگ بەشەرابی کۆنە شێلراوە، ئاماژەیە بۆ ئەوەی ئەو کەسە بەنگ کێش و شەراب خۆریشە، ئیتر ئەو داک و بابە یەکێکیان دایە ڕێزباری داپیرە گەورەی بەڕێزی یارسانانە (کاکەییان)، ئەوی دیکەیان لە نەوەی محەمەد عەلی شیرازی خودای بابییەکانە. ئەم بیروباوەڕەی مەحوی گەلێ دوورن لە سۆفیزمی کۆزمۆسی، لەبەر ئەوە دەتوانین بڵێین شیعری سۆفیزمی کۆزمۆسی لە بەرهەمی مەحوی دەبینرێ، بەڵام ڕەوشتی سۆفیزمی کۆزمۆسی بەهیچ جۆرێ لە کردەوە و بیروباوەڕی مەحوی نابینرێ، چونکە دژی هەموو ئایینەکانی سەر ڕووی زەوییە و ئیسلامی سوننی نەبێ.

- ٧ -

مەحوی لە چوارینێکیدا خۆی لە ناو زەریای پڕ لە گیروگرفتی سۆفیزم ون دەکا:

هەر گفتوگۆمە کەچی هەر دەڵێم و تێناگەم
هەر جوست و جۆمە کەچی هەر دەڕۆم و پێناگەم
چاوم ڕواو و گۆشەیی ئەو ئەبروەم نەدی
دڵ بوو بەبەحری عولووم و لە ئەلف و بێ ناگەم

لەم چوارینەدا مەحوی فیکری ورد دەکاتەوە، بەڵام لە هیچ ناگا، هەوڵ دەدا بگا بەحەقیقەت کەچی نایگاتێ. مەبەسی «یەکێتی بوون»ە، خۆ ئەگەر ڕۆژێ لە ڕۆژان ئەم یەکێتی بوونە لە ئەنجامی پراکتیکدا ببێتە ڕاستی، ئەو کاتە دەبێ فەلسەفەی سۆفیزم بەتاڵ ببێ لەبەر ئەوە شاعیر هیچ نەبی لە بەرهەمی شیعریدا ڕەنگی ناداتەوە، واتە حەقیقەتەکە ناکەوێتە ڕوو.

- ٨ -

مەحوی لە دەرەوەی ئایینی ئیسلام ڕاستی نابینێ، بەلای ئەوەوە ئەو گێتییە هەموو خراپەیە. ئەمجارەیان جنێو بەفیرعەون هامان دەدا:

چوو ئەو فیرعەونە حیزە بۆ جەهەننەم قوڕبەسەر هامان
دەبێ ئەسبابی زووتر چوونە خزمەت ئەو بدا سامان
لەوانە و هەم لە ئەمسالی ئەوانە یا ڕەبی هەر ئان
جەهەننەم پڕ بکەن جەننەت تەهی بێ بۆ موسوڵمانان

مەحوی وەک لەم چوارینەدا دەردەکەوێ هەموو ئایین و بیروباوەڕی پێش ئایینی ئیسلامیش ڕەت دەکاتەوە. فیرعەون و هامان بەڕەمزی کوفر و نەناسینی خودا دەزانێ و ئەوان و هەموو کەسێکی وەک ئەوان بۆ دۆزەخیان دەنێرێ چونکە بەلای ئەوەوە بەهەشت تەنیا بۆ موسوڵمانانە و جێی کەسی دیکەی لێ نابێتەوە.

- ٩ -

مەحوی لەم چوارینەدا باس لە شێوانی کۆمەڵی ئادەمزاد دەکا بەوەی چاکە نەماوە و خراپە بووە بەنەریت:

ئەهلی فەزڵ ئارام و ڕووناکی نە شەو ئەسڵانە ڕۆژ
بۆ نییە نابێ کە ئەمڕۆ ڕۆژی نائەهلانە ڕۆژ
فەزڵ و جەوهەر بۆتە نەقس ئەم ئەهلە بۆیە فەسڵ ئەکەن
سەگ زمانی دەردەکێشێ چ بووە چی تاوانە ڕۆژ

شاعیر دەڵێ کەسی دانا لەسەر ڕووی ئەم زەوییە ئەو مەقامەی نییە شایانی بێ. لەبەر ئەوە یەکێکی وەکو مەحوی جیا دەکرێتەوە و لە دانایان ناژمێررێ. ئەمە وەکو ئەوە وایە سەگ بەزمانی قەشمەری ئامێز لە ڕووی ڕۆژدا بوەستێ. بێ گومان ڕۆژ هیچ تاوانێکی نییە و بەمەش کەم نابێ، یا وەکو دەڵێن سەگ بەئاسمان وەڕینە.

- ١٠ -

له چوارینێکیدا مەحوی وردەکاری و هونەرێکی بەرز دەنوێنێ لەو پرسیار و وەرامەی له نێوان لەیلا و مەجنوون دەکەوێتەوە:

شەوێ لەیلا بە مەجنوونی دەووت بنوارە حاڵی خۆت
بەخۆڕایی کە چۆنت دا بەبا عەقڵ و کەماڵی خۆت
جوابی دایەوە مەجنوون ئەگەر تاقەت ببێ لەحزێ
لە ناو ئاوێنەدا بنوارەرە حوسن و جەماڵی خۆت

پرسیار و وەرامەکە گەلێ ئاسایی و ساکار و جوانە ئەگەر لەیلا بەمەجنوون بڵێ: بۆچ خۆت شێت کردووە؟ مەجنوون لە وەرامدا بڵێ: لەبەر جوانی تۆ!

مەحوی وەستایانە وێنەییێکی هونەری داهێنراوی لەم پرسیار و وەرامە دروست کردووە. لەیلا دەڵێ: مەجنوونی ماڵ وێران لە پای چی شێت بووی و عەقڵ و کەمالت بزر کردووە؟ لە وەرامدا مەجنوون دەڵێ: بڕۆ تەماشای ئاوێنە بکە و جوانی خۆت ببینە ئینجا ئەم پرسیارە لە من بکە!

تاک

لە دیوانی مەحویدا نزیکەی پازدە شازدە تاک هەیە. ئەو تاکانە لە ڕووی کێشەوە لەسەر بەحرەکانی هەزەج و ڕەمەل و موزاریع و ڕەجەز و بەسیتی عەرووزین. لە ڕووی قافیەوە هەردوو جۆرە قافیەیان تێدایە (ا ا) و (ا ب).

- ١ -

مەحوی بەم جۆرە قووڵایی لای سەرەوە و بنەوەی سێو بەزەنەخدانی (قووڵایی چەناگەی) دلبەر دەچوێنێ:

ناوی زەنەخدانت لە ناو باغی بەهەشتا بێتە نێو
سەر وەردەگێڕێ باغەوان هەر جێبەجێ بۆ تف لە سێو

مەحوی ڕوو دەکاتە دلبەر و پێی دەڵێ: ئەگەر لە ناو باغی بەهەشتدا مەسەلە باسکردنی قووڵایی چەناگەی تۆ بێ، باغەوانی بەهەشت ڕوو وەردەگێڕێ و تف لە سێو دەکا چونکە قووڵایی تۆ لە هی ئەو جوانترە.

ئەم تاکە موعەممایێکیشی تێدایە ئەویش ئەمەیە: سێوی کوردی کە لە شیعرەکەدا هاتووە

بەعەرەبی «تفاح»ی پێ دەوترێ، ئەگەر نیوەی یەکەمی وشەکە کە «تف»ە وەربگێڕدرێ دەبێتە «فت» و بەنیوەی دووەمی وشە ئەسڵییەکەوە بنووسێنرێ دەبێتە «فتاح»، بەم جۆرە «تفاح» دەبێ بە«فتاح».

- ٢ -

لە تالێکیدا مەحوی ئاماژە بۆ هەندێ لە سەرچاوەکانی سۆفیزم دەکا:

بکە سەیری فوتووحات ئەر گەرەکتە تۆ فوتووحی ڕووح
کتێبی دڵ موتالاکردنە بڕوانە مەکتووبات

کتێبی «الفتوحات المكية في معرفة أسرار الملكية» یەکێکە لە کتێبە گرنگەکانی شێخ محیەدینی عەرەبی. هەروەها باس لە «مەکتووبات» دەکا. بەم ناوەوە چەند کتێبێک هەیە. ڕەنگە مەبەسی مەحوی کتێبەکەی ئیمامی ڕەبانی بێ. بەم جۆرە شاعیر دەڵێ یەکەمیان نهێنییەکانی گیان بۆ مرۆڤ ئاشکرا دەکا و دووەمیان لە عیشق و دڵداری دەدوێ، باس لە هەست و نەستی ناو دڵ دەکا.

- ٣ -

لە تاکێکی دیکەیدا مەحوی گەمە بەوشەکانی شەو و ڕۆژ دەکا و دەڵێ:

من ڕۆژ ڕەشم و فەرقی نییە ڕۆژی من لە شەو
سەد ڕۆژ ئەگەر هەڵێ لەسەرم ڕۆژم هەر شەوە

لەم تاکەدا مەحوی ئەوە دەخاتە ڕوو ڕۆژی ئەو ڕووناک نییە و تاریکە، واتە ڕۆژی ئەو شەوە لەبەر ئەوە ئەگەر ڕۆژی سەد جار ئەو ڕۆژە هەڵبێ لای ئەو شەو هەمیشەییە و ڕۆژ نییە، ئەمە یەکێکە لە وێنە جوانەکانی داهێنانی ئەدەبی.

بەشی دەیەم

شیعری گێتی سۆفیزمی مەحوی

سۆفیزم

بیـرکردنەوەی ئادەمـزاد لە دروستـبوونی خـۆی و سروشت ڕایکێشـاوە بۆ بیرکـردنەوە لە کردگار. ئەمە لە ڕۆژگارێکدا بووە کە مەڵبەندی ژیان (المجال الحيوي) پەیدا بووە. واتە لەو کاتەی کە ئادەمزاد لە سروشت پچڕاوە و هەوڵیداوە بۆ چاکەی خۆی بەکاری بێنێ.

بیـرکـردنەوە لە کـردگـار و گـەڕان بەشـوێنیـدا فـەلسـەفـە و سـۆفـیـزمی دروست کـردووە. پێشکەوتنە ناوەوەیان وەکو زاراوەییێکی ئەکادیمی. بەڵام بیرکردنەوە و گەڕانەکە ساکار بووە تا ڕۆژگـاری فـەیلەسـوفـەکـانی بەرایی گـریکی، ئینجـا سـەردەمی نەوەی دووەم لە فـەیلەسـوفـەکـان، سوکـرات و ئەفـلاتون و ئەرسـتۆ. لەم مـاوەیەدا بیـروڕا لە بنـج و بناوانی «ئادەمـزاد-سـروشت-کـردگـار» شـێوەیەکی جـەدەلی وەرگـرت و بەدرێژایی ڕۆژگـار مـاوەی بیرکردنەوە قووڵتر و فراوانتر بوو و گەلێ تیۆری و تاقیکردنەوە کەوتە ناوەوە.

جـەوهەری ئایینە ئاسـمـانی و زەمـینییـەکان لەسـەر بنجی ناسینی کـردگار دامـەزراوە، هەسـتکردن بەبوونی کـردگار و جـۆری ناسـینی و وێنەگرتنی لە ناو ئایینەکـاندا وەک یەک نییە و جیاوازە، بەڵام زۆربەی ئایینەکـان لە «بوون» (کەون)دا کە «ئادەمزاد و سروشت»ە، «کردگار» دەبینن.

تاقـیکردنەوە لەم بابەتەوە گـەلێ فـراوان بوو، سامـانێکی بیـروڕای فـەلسـەفی گـەورە و دەستووری ئایـینە کۆنەکان و کتێبی پیرۆزی ئایینە ئاسمـانی و زەمینییەکان کەوتنە ناوەوە تا داهاتنی ئایینی ئیـسلام. ئەم ئایینە شـۆڕشـێکی گـەورە بوو لە تازەکـردنەوەی ئاییـنە ئاسمانییەکانی پێش خۆی بەتایبەتی ئایینی مەسیحی کە ڕاستەوخۆ پێشکەوتبوو. هەر لە سەرەتاوە بەهۆی لە ناوەوەبوونی سامـانێکی گەورە لە بیروباوەڕی فـەلسـەفی و سـۆفـیـزمی گـریکی و ڕۆمـانی و ئایینە ئاسـمـانی و زەمـینیـیـەکـان بیروباوەڕی «زوهد» لە کـۆمـەڵی ئیسلامی تازەدا پەیدا بوو. نویشکی ئەمە لە فەلسـەفەی ئایینی ئیسلامەوە وەرگیرا بوو بەوەی کە گێتی ئێستا لەناودەچێ، گێتی دوارۆژ نەمر و هەمیشـەییە. بۆ وەدەستخستنی گێتی داهاتوو پێویستە بایەخ بەم گێتییە و ژیانی ئەم سەرزەوییە نەدرێ.

«زوهد»ی ئیـسـلامی سـەرچاوەی دۆزینەوەی سۆفـیـزم بوو لە کۆمـەڵی ئیـسلامی تازەدا، لەو کـاتە کـە «زوهد» لە چوارچێـوەی شـەریعـەتدا نەچووبووە دەرەوە سـۆفـیـزم خـەریکی لێکدانەوەی دەسـتـوورەکانی ئایین بوو بەشێـوەیەکی تازە. تاقـیکردنەوەییێک بـوو بینراو و نەبینراو (الظاهر والبـاطن)ی بابەت و کـەس (الموضـوع والذات) ئادەمـزاد و کـردگـار (الانسـان والخالق)ی بەیەک شت دەزانێ. لەبەر ئەوە سۆفـیزم لە سروشـتی دەکـۆڵییـەوە لەبەر ڕۆشنایی «دەرچوون لە دەسـتـوور» کـە خـۆی لە خـۆیدا دۆزینەوەی سـەربەسـتی بوو. سۆفیزم لە چوارچێوەی مێژووی نووسراو ڕەت دەبێ خۆی دەکوتێتەوە ناوجەرگەی گێتییەوە خەریکی مانای شاراوە دەبێ و لە مەنتیق و دەستوورەکانی دەچێتە دەرەوە.

ئیـدیۆلۆجی سۆفـیزم لەسەر ئەوە دامەزراوە کە «بوون» دیار و نادیارە، بوونی ڕاستەقینە نادیارییە لە ئایین و شەریعەت دەبێ بۆ حەقیقەت و بەرەو دۆزینەوەی کردگار دەکەوێتە ڕێ. کردگار جەوهەری گێـتـییـە، سۆفیـزم لەناویدا دەتوێتەوە، بەم پێـیە پرتەوی دیارە بۆ نادیار. دڵسۆزیی لقە بۆ بنج (الفرع للاصل)، وە گەڕانەوەی وێنە بۆ ناوەڕۆک.

ڕاستی (حەقیقەت) لە سۆفیزمدا دیاردەییێکی عەقڵی (مەنتیقی) نییە هەروەها نەقلی (شەرعی)یش نییە بەڵکو ئیلهامی و زەوقییە. دیارە دەبێ «اداة» (ئامراز، دەستاوێژ)ی گـەیشتن بەحەقـیقـەت شتـێکی تری غـەیری هەست (الحس) و بیر (العـقل) و دەسـتوور (شـەریعـەت) بێ دڵ دیاردەی کـردگـارەکـەیە کـە سـۆفی بەهۆی ئەوەوە هەست بەخـودا و نهێنییەکانی بوون دەکا، دڵ مەڵبەندی زانین و دڵدارییە.

لە کۆمەڵی ئیسلامیی تازەدا بۆ یەکەم جار لە نیوەی یەکەمی سەدەی دووەمی هیجری (نیوەی دووەمی سەدەی هەشتەمی مەسیحی) زاراوەی «سۆفی» پەیدا بوو. لە ناوەڕاستی سـەدەی دووەمی هیـجری (نیـوەی دووەمی سـەدەی نۆیەمی مـەسـیحی) شـاری بەغـدا بوو بەمەڵبەندی بزووتنەوەی سۆفـیزم و کۆبوونەوە و گفـتوگۆ و ئاڵوگۆڕی بیـروباوەڕی ئایین و شەریعەتی تێدا دەکرا.

بەلای ئێـمەوە قـۆناغی یەکەمی بزووتنەوەی سۆفـیزم کە لە سەدەی دووەمی هیـجرییەوە دەست پێ دەکـا و مـاوەی جـموجـۆڵی سۆفـیزمـە لە ڕووی تیـۆرییەوە. سـۆفیـزم بزووتنەوە (حرکة) بووە لە دژی وەستان (دەستووری هەمیشـەیی نەگۆڕان)، بێ گومان شۆڕشێک بوو دژی دەسـتووری هەمـیشـەیی لەبەر ئەوە لە لایەن دەسـەڵاتەوە بەرهەڵستی دەکرا، هێـشـتا ڕەنگێکی تەواوی لە داهێنانی شیعریدا نەدابووەوە. ئەم قۆناغە تا دەوروبەری دوا ساڵانی سەدەی شەشەمی هیجری (دوا ساڵانی سەدەی دوازدەمی مەسیحی) خایاند. ئەم قۆناغە

دوورودرێژە ناوی گەلێ لە سۆفییەکانی سۆفیزمی ئیسلامی دەور دەکاتەوە بەشێکیان گەیشتنە پلەی فەیلەسوفی بەهۆی لێکدانەوە ورد و ژیرەکانیان کە لە دواییدا بوون بەتیۆری لە بزووتنەوەی سۆفیزمدا. بەشێکی تریان خووڕەوشت و ژیانی ڕۆژانەیان یاغیبوون و بەرهەڵستیی دەسەڵاتی خوێنخوار بوو.

بەشی سێیەم تیۆرییەکانی سۆفیزمیان لەگەڵ شەریعەتدا گونجان و بزووتنەوەی دەروێشی کەوتە ناوەوە. هەندێ لە سۆفییە هەرە دیارەکانی سۆفیزمی ئیسلامی ئەمانە بوون: حەسەن ئەلبەسری (٢١هـ-٦٤٢م، ١١٠هـ-٧٢٨م) ئیبراهیمی کوڕی ئەدهەم لە (١٦١هـ-٧٧٨م) مردووە، بالوولی دانا لە (١٩١هـ-٨٠٦م) مردووە، شێخ مەعرووفی کەرخی لە (٢٤٥هـ-٨٥٩م) مردووە، زونونی میسری لە (٢٤٥هـ-٨٥٩م) مردووە تەیفووری بایەزیدی بەستامی لە (٢٦١هـ-٨٧٥م) مردووە، جونەیدی کوڕی محەمەدی بەغدایی لە (٢٩٧هـ-٩١٠م) مردووە، مەنسووری هەلاج لە (٣٠٩هـ-٩٢٢م) مردووە، ئەبولقاسم عەبدولکەریمی قوشەبڕی لە (٤٦٥هـ-١٠٧٢م) مردووە، ئەبوحامیدی غەزالی لە (٥٠٥هـ-١١١١م) مردووە، شێخ عەبدولقادری گەیلانی لە (٥٦١هـ-١١٦٦م) مردووە، سەید ئەحمەدی ڕفاعی لە (٥٧٨هـ-١١٨٢م) مردووە، شەهابەدین سەهرەوەردی کوژرا لە (٥٨٧هـ-١١٩١م) مردووە و هی تریش.

قۆناغی دووەمی بزووتنەوەی سۆفیزم لە سەدەی سێزدەمی مەسیحییەوە دەست پێ دەکا، بەدڵنیاییەوە دەتوانین ناوی بنێین قۆناغی داهێنانی ئەدەبی لە چوارچێوەی سۆفیزمی کۆزمۆسی و سۆفیزمی ئیسلامی. لەم قۆناغەدا شاعیرە سۆفییەکان یا سۆفییە شاعیرەکان ڕەمزی سۆفیزم و زاراوەی فەلسەفییان تێکەڵ بەسروشت و هەستی ناوەوەی خۆیان کردووە و ئەدەبێکی مرۆڤایەتییان هێناوەتە ناوەوە. ئەمەش ئەوە ناگەیێنی کە لێکۆڵینەوە لە ئیدیۆلۆجییەتی سۆفیزم پەکی کەوتبوو یاخود تەریقەتەکانی دەروێشیزم کپ بووبوون، بەپێچەوانەوە ئەم هەموو دیاردانە لە گۆڕان و پەرەسەندندا بوون، هەندێ جاریش تێکهەڵکێش بووبوون. بۆ بەڵگە ئەم قۆناغە کۆمەڵێک لە سۆفی و شاعیر و شێخی سۆفی و دەروێش دەور دەکاتەوە هی وەکو: فەریدەدین عەتاری نیشابووری لە (١٢٣٠م) مردووە، ئیبنولفاریز لە (١٢٣٥م) مردووە، شێخ محیەدین عەرەبی لە (١٢٤٩م) مردووە، ئەبولحەسەنی شازلی لە (١٢٥٨م) مردووە، جەلالەدین ڕۆمی لە (١٢٧٣م) مردووە، حاجی بەکتاش لە (١٣٣٧م) مردووە، عیمادەدین نەسیمی لە (١٤١٧م) مردووە، نوورەدین جامی لە (١٤٩٢م) مردووە و هی تریش.

نموونەی شیعری سۆفیزمی کۆزمۆسی
(گەردوونی)

شیعری سۆفیزم داهێنانێکە ئیلهامی لە ناوەڕۆکی فەلسەفەی سۆفیزم وەردەگرێ، واتە داهێنانی وێنەی فەلسەفەی سۆفیزم ئامێز زۆرتر پەنا بۆ ڕەمز و ڕۆمانتیزم دەبا. تا ئێستا سنوورێک بۆ شیعری سۆفیزم لە ئەدەبی کوردیدا نەکێشراوە. بەرهەمی هەندێ شاعیر بەشیعری سۆفیزم لە قەڵەم دراوە بەڵام ڕاستییەکەی ئەوە نییە، شاعیری دیکەش هەن دەوری باڵایان بووە لە شیعری سۆفیزم بەڵام گوم ناون.

مەحوی یەکێکە لەو شاعیرە کوردانەی دەوری باڵایان بووە لە دەوڵەمەندکردنی ئەم بابەتە شیعرە لە ئەدەبی کوردیدا.

- ١ -

بەنووری بادە کەشفی زوڵمەتی تەقوا نەکەم چبکەم
بەشەمعێکی وەها چاری شەوێکی وا نەکەم چبکەم
لە خەزنەی دڵمدا هەرچی هەیە هەر داغی سەودایە
دەسا ئەم نەقدە دەردی عیشقی پێ سەودا نەکەم چبکەم
لەگەڵ دەستی مەلا ڕێ ناکەوێ زوونناری زولفی یار
وەکو شێخ ئیختیاری مەزهەبی تەرسا نەکەم چبکەم
لە ڕێی ئەو شۆخەدا خۆم کردە خاک و پێی نەنا پێما
دەسا خاکی هەموو عالەم بەسەر خۆما نەکەم چبکەم
دەمێکە شاری پڕ شۆری مەحەببەت مات و خامۆشە
بەقانوونی تەجەننون شۆڕشێ ئینشا نەکەم چبکەم
لە چاوانم نەما بۆ گریە نۆبەی سەجدە بەردەریە
سیا ساڵم نەبارە نوێژی ئیستیسقا نەکەم چبکەم
لەسەر تۆم دوژمنە دنیا قەزییەم مانیعولجەمعە
کە تەرکی تۆ نەکەم، تەرکی هەموو دنیا نەکەم چبکەم
بەجێماوم لە یاران نابەجێ ماوم ئەجەل زوو بە
بەمردن لەم قوسووری ژینە ئیستیعفا نەکەم چبکەم

ئەوا لەیلا بەڕۆژی حەشر ئەدا وادەی لیقا (مەحوی)
هەتا قامی قیامەت ئاه و واوەیلا نەکەم چبکەم

زوڵمەتی تەقوا ئیماندار و کۆلکە مەلای ناهوشیارە ئەوەی «عیبادەت» لە لای بووە بە«عادەت» ، نووری بادە «پرتەو» و «ئیشراق»ە، دیارە ئیمانداری ناهوشیار لە کردگارەوە نزیک نییە، سۆفی کە باوەڕی بەپرتەو هەیە لە پێشانا خۆشی ناهوشیار بووە بەڵام لە دواییدا بەو نوور و چرایە تاریکی عیبادەتی ناهوشیاری ڕووناک بۆتەوە، لەبەر ئەوەیە سۆفی لە کردگارەوە نزیکە نەک ئیمانداری ناهوشیار.

دڵی سۆفی لە دەردی دڵداری زیاتر هیچی دیکەی تێدا نییە، جێی هیچ شتێکی دیکەی تێدا نابێتەوە، ئەو دەردە گەڕان بەشوێن کردگارە، برینەکانی پارەیە پێویستە دەردی دڵداری پێ بکرێ، واتە ئەم دەردە دەبێ هەر بمێنێتەوە، دەردەکە پارەیە و خۆی پێ دەکرێتەوە واتە سارێژ نابێ.

لای شاعیر مەلا بەڵگەی ئایین و شەریعەتە، شێخ ڕەمزی سۆفیزم و تەریقەتە، ئەم دوو شتە لەگەڵ یەکتریدا ناگونجێن، بەڵام شاعیر لەسەر ڕێی تەریقەتە، لەبەر ئەوە لاسایی شێخی سەنعان دەکاتەوە چونکە ئەم شێخە کردەوە و جوانی کردگاری لە کچێکی گاوردا دیوە، ئەمە بیروڕای سۆفیزمی کۆزمۆسییە.

مەحوی بۆ گەیشتن بەو شۆخە (مەحبووب) خۆی دەکا بەخاک بەڵام مەحبووب گوێی ناداتێ، دەبێ گوێشی نەداتێ، جا ئەگەر هەموو خاکی زەوی بەسەر خۆیدا بکا، واتە ببێتە هەموو خاکەکە ئایا لێی نزیک دەبێتەوە؟ ئەم پرسیارەش هەر بێ وەرامە.

شاری دڵداری (مەملەکەتی سۆفییان) پڕە لە جموجۆڵی و بیرکردنەوە و داهێنان، بەپێچەوانەی ئەو کۆمەڵەی کە «دەستووری سنوور کێشراوی نەگۆڕاو» بەڕێوەی دەبا، لەو کۆمەڵەدا هەموو داهێنانێک قەدەغەیە، هەموو دەرچوونێک لە دەستوور نائاساییە، ئەمە شاری خامۆشانە لەبەر ئەوەیە ئەگەر قانوونی سنوور کێشراو «عاقلی» بێ دەبێ ئەو قانوونە بەقانوونی «شێتی» بەرهەڵستی بکرێ (بالوولی دانا و مەنسووری هەلاج).

مەحوی لە ساڵی ڕەشی بێ باران ئەگەر نوێژە بارانە نەکا چبکا، بۆ ئەم مەبەسە چەند بەڵگەیێک دێنێتەوە، هەندێ لە تیۆرییەکانی لۆجیک (مەنتیق) بەداهێنانی هونەری دەڕازێنێتەوە. بەتایبەتی لە دواییدا ئەوە دەڵێ گۆیا لەیلا بەڵێنی داوەتە مەحوی لە ڕۆژی حەشردا بەیەکتری بگەن، ئیتر تا ئەو ڕۆژە شاعیر چی دیکەی پێ دەکرێ لە ئاه و واوەیلا بەولاوە!

– ٢ –

دیارم دەیری عیشقە جێ بەسووتن بێ لەوێ دەگرم
کە من مشتێ چڵ و چێوم بەچی بم کەڵکی کێ دەگرم
نەگەییە دامەنی دەستی دوعا جا دەبمە خاکی ڕێی
تەریقەی گۆشەگیری بەردەدەم ئەمجارە ڕێ دەگرم
کە دادی یەئسی خۆمم بردەلا ئەم عاریفە توند بوو
وتی ئاخر سبەینێ جەژنە خوێنی تۆ لە پێ دەگرم
لە ڕوو سووری عیبادەت لام و ڕوو زەردی خەجالەت مام
بەناوی سێوی ناوم باغەوان و من بەهێ دەگرم
لەسەرخۆ چوونە، شەیدا بوونە قوڕپێوانە سووتانە
هەتا مردن مەحەبەت ئیشی زۆرە ڕێزی لێ دەگرم
چ شۆخە ئاگرم تێ بەردەدات و پێم دەڵێ یا شێخ
بەخاشاکی دەوت شوعلە عەسامە دەستی پێ دەگرم
کە سینەی ڕێشمی بەو تیغی نازە ئەنجن کرد
وتی پەژموردەیە ئەم لالەزارە ئاوی تێ دەگرم
لە پاداشی قسەی سەردا هەمە ئاه و هەناسەی گەرم
کەسێ شێتانە بەردم تێ گرێ من بەرقی تێ دەگرم
شوکور هوشیارە (مەحوی) تێ دەگا دنیا خەراباتە
کە بەدمەستی بکا ئەهلی خراپەی بۆچی لێ دەگرم

لەم شیعرەدا مەحوی لە پێشانا خۆی لە هەموو شتێکدا بەناتەواو پیشان دەدا، دلبەر بۆ تەواوکردنی هیچ یەکێک لە ناتەواوییەکان ناگاتە فریای، بەڵام شاعیر خۆی دەگاتە فریای خۆی بەلای ئەوەوە سۆفیزمستان مەڵبەندی جموجۆڵی و داهێنان و گەڕان بەشوێن ڕاستی و دروستکردنە. بەرامبەر ئەو وڵاتی دەستوور و دەسەڵات و فەرمانڕەوایی و زۆر و ستەم هەیە. قسەی سارد و تانە لێدان و شێت و بەرد تێ گرتن لە ئەدگاری دەستوور و دەسەڵاتە بەڵام مەحوی باوەڕی بەمە نییە بەڵکو باوەڕی بەوڵاتی سۆفیزم هەیە کە هەناسەی گەرمی تێدایە. ئەمە وەکو بروسک و هەورەتریشقە وایە بۆ وەرامدانەوەی قسەی سارد و بەردی دەستی شێتان. ئەوەی مەحوی زۆر و ستەمی تێدا نییە، ئەوەی ئەوان دروشمی زۆرداری و

ستەم و خراپەیە. بەرقی مەحوی هەناسەیەتی ئەمە ئاشتیخوازانەیە، هێمنی و نەرم و نیانی تێدایە، بەپێچەوانەوە بەردی دەستی شێت شەڕخوازانەیە و برین و ئێش و ئازاری تێدایە.

بەلای مەحوییەوە گێتی مەڵبەندی دەستوور و دەسەڵاتە، مەیخانەیە، خەڵکەکەی بەدمەست و نوستوون، بێ ئاگان، بەڵام مەحوی لە گێتی سۆفیزم مەستی بادەی کردگارە، هوشیارە، ئاگادارە نانوێ، ئیتر چۆن دەبێ یەکێکی هوشیار ناهۆشیارێک تاوانبار بکا!

مەحوی لەم بەشە شیعرەیدا خۆی وەکو سۆفییێکی سۆفیزمی ئیسلامی و کۆزمۆسی پیشان دەدا، داهێنان و وێنە شیعرییەکانی دەچنە ناو ڕەمزی ڕۆمانتیکی ئەدەبی گێتی و شێوەییێکی مرۆڤایەتی وەردەگرن.

- ٣ -

بوومە خاکی سەری ڕێی پێییێکی تا پێمانا
وتی سەد دەفعە بخۆ ئەی حەریکەی بێ مانا
تەڵەبی ڕەحم و مورووەت لە دڵی ئەهلی زەمان
تەڵەبی ئاوی حەیاتە لە سەرابستانا
قاتی پیاوە لەسەر ئەم ئەرزە دەبینی مەنسوور
بەسەری دارەوە (زەننوون)ە لە بن زیندانا
لەقسێکی لەبی پشکووتووە شۆری دوو جیهان
قسەییێک سەد لەکی مانا لە لکی دامانا
قەسەمی گوێمی بەچاوی بەچەدا پیری موغان
کە لە مەولا نەبییێ وەعز و قسەی مەولانا
تۆوی سەر خستووە بن خاکە سەرئەفرازیی بەر
هەر لە ڕێگەی تەڵەبا بوو سەری دانا، دانا
وتم ئەو خاڵە چ بوو هەر کەرەتێکت دەرخست
وتی داغێ بوو بەجەرگ و دڵی (مەحوی) مانا

مەحوی لەم شیعرەدا لە گەشتی خەیاڵبازی شیعری گێتی سۆفیزمدا پیاسە دەکا. هەموو شت پێچەوانەی ویستی ئەوە. خۆی دەکا بەخاک بەڵام مەعشووق بەسەریدا هەنگاو نانێ، ئارەزووی ئاوی ژیان دەکا بەڵام لە سەرابستاندا بۆی دەگەڕێ. دنیا وا شێواوە پیاوی

ئاسایی لەسەر ڕووی زەوی نەماوە. پیاوی ماقووڵی وەک مەنسووری هەلاج لە سێدارە دراوە و هەڵواسراوە، سۆفییێکی گەورەی وەک زەنوونی میسری بەنەژاد نووبی لە (٨٥٩م) مردووە لە بن زینداندا ئازاری چەشتووە لە دەست ئۆتۆکراتییەتی خەلیفەی عەباسی لە بەغدا. بەچکەی مەیگێڕی پیری موغانی زەردەشتی چۆن ئامۆژگاری لە مەولانا جەلالەدینی ڕۆمی وەردەگرێ! مەحوی ئەم دوو دیاردەیە بەپێچەوانەی یەکتری دەزانێ، بەڵام ئەگەر مەبەسی سۆفیزمی کۆزمۆسی بێ پیری موغانی زەردەشتی، خاوەنی عەقیدەی زەردەشتی بێ یا خاوەن مەیخانە، لەگەڵ مەولانا جەلالەدینی ڕۆمی لە گێتی سۆفیزمدا یەکتری دەگرنەوە.

- ٤ -

موحەققەق هەر کەسێ مەسلەکیە حەقق و حەققییە مەنزوور
سولووکی چوونە سەردارە تەریقەی پیرییە مەنسوور
لە ئولکەی عیشقەدا بۆ هەر کەسێ سەرداریە مەنزوور
علووی مەرتەبەی سەردارە بۆتە پەیڕەوی مەنسوور
دەڵێ دانام و دڵ خۆشی دەخاتە داوی زولف و خەت
ئەگەر عەقلی هەیە بۆچی حەزەر ناکا لە مار و موور
کەمالات و مەعاریف مەبیە بێ دەخلی هەوێنی عیشق
عەجەب پشکووتووە لەم جەزوە نارە پڕ بەعالەم نوور
بەخوێنم تینووە با نۆشی کات و نۆشی بێ ئەمما
لەسەر چی تۆ بڵێ ئەو لێوە مۆرە وا لە من بوو سوور
ویساڵت نارە هیجرت ڕۆژە ڕەش وەک ئافتابی تۆ
لە تۆ نەزدیکە پشکۆیە خەڵووزە گەر لە تۆ بێ دوور
تەعەججوب گرتمێ سۆفی کە تەسبیحم لە ملیا دی
کە بێ تەقریبە پیرێژن لەبەریا بێ بەر و بەرموور
بەزەرد و سووری دنیا زەردەواڵەت لێ نەگۆڕا بێ
بەهەنگی تێبگەی هەرنێشە نۆشێکی نییە زەنبوور
لە تێغی تۆ هەتا (مەحوی) شەرەفیابی شەهادەت بوو
خوێنی بوو بەئاو ئیتر لە داوێنت نەما مەحزوور

مەحوی لە بەشێکی زۆر لە شیعریدا یادی مەنسووڕی هەلاج دەکاتەوە وەکو کەسێکی خاوەن بیروباوەڕ دەیخاتە ڕوو، ئەو فرزەندە گەورەیەی گێتی سۆفیزم گیانی کردە قوربانی لە پێناوی بیروباوەڕی.

لەم شیعرەدا مەحوی مەنسووڕی خاوەن هەق دەکاتە بەڵگەی سەربەرزی و باڵایی. هەمیشە لە جێی بەرزدایە و پێویستە خەڵکی لاسایی بکەنەوە.

وردەکاری شاعیر لەم شیعرەدا لە چەند وێنەییێکدا بەدی دەکرێ، لەوانە بەلای ئەوەوە زانستی بەبێ دڵداری نرخی نییە، یا نزیکبوونەوە لە دلبەر ئاگر بارانە، دووری لێی ڕۆژی ڕەشە، وەک هەتاوە ئەوەی لێی نزیک بێ پشکۆیە و بڵێسەی هەیە، ئەوەی لێی دوور بێ خەڵووزی ڕەشە.

لەم شیعرەدا دیاردەییێک هەیە دێری یەکەم و دووەم یەکێکن، دەبوو تەنیا یەکێکیان بمێنێتەوە و ئەویتریان ببێ بەنوسخە، بەڵام دیارە لەبەر هەر هۆیێک بێ هەردوو دێر لە ناو تێکستی شیعرەکە ماونەتەوە.

– ٥ –

کە دڵ دەتوێتەوە بۆ تۆ دەکەی ئەو ڕۆژە تۆ بڕوا
کە خۆ دەرخەی وەکو خۆر دڵ وەکو شەونم لە خۆ بڕوا
کە ڕووحم تێ گەیی تۆ حەز بەدەرچوونی دەکەی دەرچوو
دەبێ عاشق کە دی بێزارە یاری بێ برۆ بڕوا
وتم با لەم دەر و لەم کۆیەدا ئانێ سوکوونەت کەم
وتی عاشق دەبێ هەر دەربەدەر بێ کۆ بەکۆ بڕوا
ڕەقیبت دەرکە ئەم بەر دەرکە پاکە پیس ئەکا فەرمووی
کە بەم بەر قاپییە لازم سەگێکی وایە بۆ بڕوا
وتی (مەحوی) من و تۆ ئافتاب و سایە ئیمسالین
جەنابی من کە دەرکەوتم دەبێ تەشریفی تۆ بڕوا

دڵی شاعیر دەبێ لە ناو مەحبووبدا بتوێتەوە، ئەمە بەنزیکبوونەوە دەبێ، کە نزیک دەبێتەوە توانەوەییێک دروست دەبێ وەکو چۆن شەونم لە ناو خۆردا دەتوێتەوە. خۆر کردگارە و دڵیش شاعیرە. بەڵام مەسەلەکە پێویستە تەنیا لە نێوان «دەبێ» و «نابێ»دا بێ و کۆتایی پێ نەیە. چونکە گیانی شاعیر لە ناو مەحبووبدایە هەر کاتێک ئەگەر

خۆشەویست بەم یەکێتییە ڕازی نەبوو پێویستە لە خۆیەوە دوور بکەوێتەوە. وەک شاعیران دەڵێن مەحویش لەگەڵ ئەواندایە: دڵدار و دلبەر نە بێ یەکتری هەڵدەکەن و نە لەگەڵ یەکتریش هەڵدەکەن، بۆیە مەحوی ئەم وێنە جوانانە دروست دەکا: عاشق دەبێ هەر دەربەدەر بێ و دوور لە یار بێ، تا ئەگەر سەگێکی بەردەرگاش بێ پێویست ناکا. شاعیر دەگاتە ئەوەی بڵێ ئەگەر لەگەڵ یار سێبەر و هەتاویش بن، ئەگەر یەکێکیان لە جێییێک بوو دەبێ ئەوی دیکەیان بڕوا.

– ٦ –

گەردی ڕێی هەستاوە جێ داوا دەکا
بەختەماڵی چاوی کێ ئاوا دەکا
وەردەگێڕێ ڕوو کە سوجدەی بەر دەبەم
هەی دەڵێ کەی نوێژی ڕۆژ ئاوا دەکا
چاوە جێی ئەو شۆخە بێ وتم و وتی
ئەم مەلا شێخە قسەی بێ جا دەکا
کوشتەی ئەو چاوەم لە جەمعی کوشتەگان
خەنجەری موژگانی، من منها دەکا
دا بە یەکبارە بەبادا عومری خەڵق
دێ بەبا کاکۆڵەکەی تاتا دەکا
چاوەکەی بەیدەستی مەستیشە کەچی
هەر بە لەحزێ فیتنەیێ بەرپا دەکا
ئەو کە دڵ دوو قەد دەکا شیری برۆی
ئیکە خەنجەر بۆیە قەد خۆیا دەکا
زامی دڵ وێران و ماڵ ئاوا تەبیب
ماڵی وێرانم کەماڵ ئاوا دەکا
تورکی چاوی مەستی (مەحوی) مژدە بێ
وا کەبابی جەرگ و دڵ داوا دەکا

لەم شیعرەدا هەندێ وردەکاری شاعیر لە چەند وێنەییێکی ڕۆمانتیکی داهێنراوی ڕەمزی هەوای سۆفیزم بەرچاو دەکەوێ. تۆزی ڕێی پێی مەحبووب کە هەڵدەستێ دیارە جارێکی

دیکەش دەنیشێتەوە، جا چاوی ئەو سۆفییە بەختیار دەبێ ئەگەر تێیدا بنیشێتەوە، بێ گومان ئەو تۆز و گەردە لەباتی کل دەبێ.

مەحوی لەم شیعرەدا کێشەیێک لە نێوان مەحبووب و سۆفی دروست دەکا، کێشەکە لەوەوەیە چونکە سۆفی شێخ و مەلایە، نوێنەری تەریقەت و شەریعەتە. سۆفی کە ڕووی مەحبووب دەبینێ پێویستە سوجدەی بۆ ببا، بەڵام مەلا دەبێ ڕۆژی پێنج جار نوێژ بکا، کەچی نوێژی سۆفی کات و وەختی بۆ نییە، لەبەر ئەوە هەرکە پێویست بێ عیبادەت دەکا و سوجدە دەبا.

- ٧ -

ئەرێ دڵ بێ شەرابی لەعلی گوڵ ڕەنگت لە گوڵ چبکا
کە جیلوەی گوڵ لە گوڵشەن دا نەبێ بولبول لە چڵ چبکا
کە هەڵگیرسا لە نووری بادە شەمعی حوسنی جانانە
نەچێتە سەر تەریقەی حەزرەتی پەروانە دڵ چبکا
بەئاهم گەر ڕەقیبانت بسووتێن ئەی گوڵی ڕەعنا
مەڕەنجە تۆ خودا شوعلە لە ئاقاری چقڵ چبکا
هەتا ماوە دەبێ ئەشکی نەدامەت داوەرێنێ چاو
عەرەق ڕیتن نەبێ شەخسی لە کاری خۆ خەجڵ چبکا
سەفەر جائیز نییە با بۆ حەرەم بێ لەو بەروبوومە
فەقەت مەجزووبی زنجیری نەسیبی ئاو و گڵ چبکا
فەلەک هەرگا کەسێکی هەڵبڕی وەقتی هیلاکەتییە
کە سەر بۆ گەینە پەت بێ پێ لە کورسی و ئەسکەمل چبکا
لە عوششاق و ڕەقیب ئەو شۆخە چاوی لوتفی وەرگێڕا
کە ئاسک ئادەمی یا سەگ ببینێ غەیری سڵ چبکا
چ حاجەت نێرگسی مەستت بکەم وەسفی بەمەخمووری
کە چاوی سورمە کێشراوی خودایی بێ لە کل چبکا
لە هەر جێیێک هەڵێ خورشیدی عیشقی گوڵ روخان (مەحوی)
ئەگەر عەقڵی ببێ لەو جێگە ئاونگی عەقڵ چبکا

لێرەدا مەحوی بەهیوای ئەوەیە دوو شت بگەنە یەکتری، خۆی و کردگار. دڵ هی

مەحوییە، شەرابی لێو هی مەحبووبە. بولبول مەحوییە، گوڵی گوڵشەن مەحبووبەیە، بەڵام ئەم دوو شتە نەگەیشتوونەتە یەکتری و یەکێتی دروست نەبووە. بەڵام مەحوی واز ناهێنێ و خەیاڵی بەرفراوانی لە گێتی داهێناندا لە باڵەفڕێ دایە. دەڵێ پرتەو هی کردگارە، دڵی شاعیر پێویستە لە ناو ئەو پرتەوەدا بتوێتەوە و یەکێتی دروست ببێ، لێرەدا پەروانە (پەپوولە) دەوری گرنگی هەیە، چۆن پەروانە واز ناهێنێ تا بەڕووناکی چرا دەسووتێ، شاعیریش واز ناهێنێ تا لە ناو پرتەوی کردگار دەتوێتەوە و دەبن بەیەک.

نموونەی شیعری وەسفی سۆفیزم

شیعری وەسفی سۆفیزم وەسفێکی ڕووکەشی خوو و ڕەوشت و کردەوە پراکتیکییەکانی دەستووری سۆفیزمە، هەندێ جار خەریکی لێکدانەوە و شیکردنەوەی ڕاستی و زانیارییەکانی سۆفیزمە و تیۆری و دەستوورەکانی دەخاتە ڕوو. هەندێ جاریش دەم لە مێژووی سۆفیزم دەدا، بۆ ئەم ئامانجە پەنا دەباتە بەر زاراوە و لێکسیکۆنی سۆفیزم، وە بەشێوەی شیعری تەعلیمی (دیداکتیکی) بیروڕاکانی دەگەیەنێتە خوێندەواران.

شیعری ئایینی لای یارسانانی (ئەهلی حەق) کە بەدیالێکتی گۆرانیی زمانی کوردییە دەچێتە ناو ئەم جۆرە شیعرەوە چونکە ڕێباز و دەستوور و مێژووی ئایینی یارسان و گەورە پیاوانیان هەمووی بەشیعر هۆنراوەتەوە، ئەوەی شایانی باسە لەم ڕووەوە ئەوەیە بەشێک لە کتێبی پیرۆزیان «سەرەنجام» شیعرە و بەشەکەی دیکەی پەخشانە.

مەحوی ئەگەر لە بەشی «شیعری سۆفیزمی کۆزمۆسی»دا نوێنەری داهێنانی «شیعری سۆفیزم» بێ، لە «شیعری وەسفی سۆفیزم»دا تەریقەت و شەریعەت تێکەڵ بەیەکتری دەکا بۆ چاکەی شەریعەت. وەکو لەم شیعرەدا دەردەکەوێ:

ڕێگەی هودا تەریقەتی عیشقە دە (مەحوی)!
وەرن پیا بڕۆن (سەڵڵو عەلە ڕەسوول)

لێرەدا مەحوی خۆی وەکو واعیزێک پیشان دەدا نەک وەکو سۆفییێک، کارەکەی زۆر ئاسان کردووە، ڕێگەی ڕاست خۆشویستنی پێغەمبەرە، دەبا سەڵەوات لە دیداری پێغەمبەر بدەین و بەو ڕێگەیە بۆی بڕۆین.

- ١ -

مەنسووری هەلاج جێگەیێکی دیاری داگیر کردووە لە شیعری مەحویدا و بەڵگەی خۆ بەختکردنە لە پێناوی بیروباوەڕ و ئیدیۆلۆجی، مەحوی لێرەدا وەکو سۆفییێکی ڕاست

مەنسووری هەلاجی کردووە بەڕەمز بۆ خۆی بەپێچەوانەی هەندێ مەلا و پیاوی ئایینی موسڵمان کە مەنسووری هەلاجیان بە«بەدخوو» لە قەڵەم داوە.

گەڕان بەشوێن ڕاستیدا کردنەوەی سۆفییە، کۆمەڵێ قانوون و دەستوور ڕاستیی ساغ کردۆتەوە و باوەڕی بەداهێنان نییە لەبەر ئەوەیە مەنسووری هەلاج لە سێدارە دەدا چونکە دان بەداهێنان و ڕاستییەکەی ئەو ناهێنێ.

لە ولاتی عیشقدا کە سۆفی لە مەحبووب دەگەڕێ ئەنجامی سێدارەیە، بەمە لە ڕووی ماددی و مەعنەوییەوە پلەی بەرز دەبێ. لە کاتی هەڵواسیندا لەشی دەکەوێتە سەرووی ئادەمزاد وەکو مەعناش لەشی لەناودەچێ لە پێناوی بیروباوەڕدا، دیارە ئەمە دەبێتە ئیدیۆلۆجی و تەریقەت کە بەناوی مەنسووری هەلاجەوە خۆی دەنوێنێ.

«حەق»ی مەنسووری هەلاج بووە بەڕەمز و بەڵگە و پێڕەو و قوتابخانە بۆ مەحوی:

بەحەق هەر حەق بەناحەق ناحەقم وتووە لە ڕۆژی بووم
وەکو مەنسوور ئەگەر بیشمکوژن ناکەم لە حەق لادەم

شاعیر لە حەق لانادا ئامادەیە بۆ ئەوەی ئەنجامی ئەویش وەکو ئەنجامی مەنسوور بێ.

لە حەق بێژی بووە بەحری (انا الحق) هەر قەسیدێکم
لەباتی جائیزە واجیب گەڕا قەتڵم بکەن واجیب

دیارە شاعیر ئەوەش دەزانێ کە ئەوەی حەق بڵێ دەبێ پاداش بکرێ بەڵام نەک پاداش ناکرێ و لێی دەگەڕێن بەڵکو لەناویشی دەبەن، ئەمەیە زۆرانبازی و چوونە مەیدان لە نێوان دەستووری خاوەن دەسەلات و ڕاستی و داهێنان و دۆزینەوەی سۆفیزم.

- ٢ -

لەم ماوەیەدا تەنیا مەنسووری هەلاج یاری مەحوی نییە بەڵکو یاری دیکەش دەدۆزێتەوە، ئەمانە ڕەمز و بەڵگەی تری سۆفی و دەروێشانن بەشێکیان پێوەندییان بەدەروێشیزمەوە هەیە، لەبەر ئەوەیە لە چوارچێوەی شیعری وەسف ناچنە دەرەوە و ئەو وێنە داهێنراو و ڕەمزییانەیان نییە.

شاعیر دەڵێ:

نەگەیە ئەو جوانە و گەیە پیری
مەدەد یا پیری پیرانی بوخارا

واتە لە سەردەمی ئەو لاوە (مەنسووری هەلاج) نەژیام بەڵکو کەوتمە پاش سەردەمی

پیری پیرانی بوخارا کە بەهائەدینی نەقشبەندی شێخی تەریقەتی نەقشبەندییە کە مەحوی خۆشی ئەندامێکی ڕێکخراوی ئەو تەریقەتەیە.

لە شیعری تریدا دەڵێ:

خۆشی فەرموو چ مەجنوون و چ مەنسوور
بەشی عاشق درا هەر بەرد و هەر دار

«لەیلا»ی مەجنوون و «حەق»ی مەنسووری هەلاج یەک شتە لە پێناوی نزیکبوونەوە لەو شتە وتووانەوە لە ناویدا، مەجنوون بەردە باران کرا و مەنسووری هەلاجیش لە سێدارە درا.

- ٣ -

هەموو تازەکەرەوە و داهێنەر و شۆڕشگێڕێک کە دەیەوێ گۆمی مەند بشڵەقێنێ تاوانێ و گێرەشێوێنێ و تێکدانی شیرازەی کۆمەڵ و شتی دەدرێتە پاڵ. ئەوەی لە شاری دەستوورا لە قانوون بچێتە دەرەوە بەشێت دەدانرێ. بالوولی دانا شێت بوو مەحوی باس لە شێتێکی سلێمانی دەکا:

ڕەحە بەو شێتییە ئەلحەق قسێکی عاقلانەی وت
منم عاقڵ لە بەرگی عارییە خۆمم کە عاری کرد

ئادەمزاد بەڕووتی خولقاوە، جلوبەرگ جەوهەری ئادەمزاد دادەپۆشی کەچی ئەوەی بگەڕێتەوە سەر ئەسڵەکە وەکو ڕەحە بەڕووتی بگەڕێ بەشێت لە قەڵەم دەدرێ بەڵام دیارە هەر ڕەحەش ڕاست دەکا چونکە خۆی لە شتێکی سەپێنراو بەسەریدا (کە جلوبەرگە) ڕزگار کرد. دیسانەوە لە بابەت شێتییەوە دەڵێ:

جونوونی ئەو زوهوورە (مەحوی)ا دێوانەگی مەنسوور
کە دێوانەن هەموو مائیل بەبەرد ئەو مەیلی داری کرد

شێتیی مەنسووری هەلاج لەبەر ئەوە بوو بەرهەڵستی کۆمەڵێ قانوون و دەستووری کرد ئەنجامی گەیاندە سەر قەنارە کەچی شێتی تر بەرد کۆ دەکەنەوە و دەیگرنە یەکتری.

مەحوی لەو دێرانەیدا ئەگەرچی لە ڕووی ئیستێتیکییەوە نەگەیشتۆتە پلەی شیعرەکانی دیکە لە ڕووی سۆفیزمەوە بەڵام گیانێکی فێرکردنی (تەعلیمی) داوەتێ و هەندێ لایەنی مێژووی سۆفیزم و نەریتی تەریقەتی ڕوون کردۆتەوە.

شیعری دژی دەروێشیزم

دەروێشیزم لایەنی پراکتیکی ڕەشبینی سەلبی سۆفیزم دەور دەکاتەوە، خەریکی لاپەڕە تاریکەکانیەتی، دەروێشیزم بوو بەدیاردەییێکی کۆمەڵایەتی دەسەڵات (بەتایبەتی عوسمانی) بەکاری دەهێنا و کردبووی بەداردەست بۆ ڕاووڕووت و بەنجکردنی خەڵکی ناو کۆمەڵ. شیعری دژی دەروێشیزم دوو شێوازی وەرگرتووە، یەکەمیان پەنجە درێژکردن بۆ هەندێ کار و کردەوەی خراپی دەروێشیزم و بەراووردکردنی لەگەڵ کەموکووڕی و ناگزووری کۆمەڵایەتی بەشێوەیێکی هونەری، دووەمیان هێرش بردنە بۆ سەر خوو و ڕەوشت و دیاردە پراکتیکییەکانی دەروێشیزم وەکو ڕووداوێکی دواکەوتوو و کۆنەپەرست لە ناو کۆمەڵی کوردەواریدا.

دەروێشیزم هەندێ دەستوور و خو و نەریت و بیروباوەڕی سۆفیزم لە ڕووی پراکتیکییەوە دەور دەکاتەوە، ڕەنگە لە سەرەتادا لە دژی دەسەڵات بووبێ، بەڵام لە پاشانا لەگەڵ دەسەڵات یەکی گرت و بەناوی «تەریقەت»ەوە کەوتە ناوەوە و بوو بەپاڵپشتی دەسەڵات وەکو لە مێژووی سۆفیزمی ئیسلامیدا دەردەکەوێ، تیۆریی هەموو فەیلەسوفەکانی سۆفیزم نەبووە بەتەریقەت بەڵکو بەشێکیان، هەر ئەو بەشە بووە بەڕێکخراو و بەناوی شێخی خاوەن تیۆرییەکانی سۆفیزم ناوبانگی دەرکردووە، لە سەرانسەری بزووتنەوەی سۆفیزمی ئیسلامیدا، نموونەی تەریقەتە گرنگەکان ئەمانەن:

تەریقەی تەیفووری یا بەستامی، تەریقەتی جونەیدی، تەریقەتی قادری، تەریقەتی ڕیفاعی، تەریقەتی شازلی، تەریقەتی مەولەوی (جەلالەدین ڕۆمی)، تەریقەتی بەکتاشی، تەریقەتی نەقشبەندی، تەریقەتی حرووفی و هی تریش.

ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ ئەوەیە ئەگەر بەوردی تەماشای ئەم تەریقەتە دەروێشیانە بکەین دەبینین ڕێبەر و شێخەکانیان وەکو خاوەن تیۆریی سۆفیزم بیرورا و بۆچوون و زانیاریی ئەوتۆیان نەخستۆتە ناو بزووتنەوەی سۆفیزمییەوە زیاتریش ناویان هەر بە«دەروێش» ڕۆیشتووە وەکو لە عەرەبیشدا دەبینین زاراوەی «الدروشة» بۆ ئەم بزووتنەوەیە بەکار دێ، هەروەها ئەم تەریقەتانە بەگشتی نەبوونە هۆی داهێنانێکی ئەدەبی، بێ گومان لێرەدا دەبێ حسێبێکی تایبەتی لەگەڵ جەلالەدین ڕۆمی بکرێ.

ئەمە و لە لایێکی ترەوە کردەوە پراکتیکییەکانی ڕێکخراوی تەریقەتی دەروێشی بۆتە هۆی ئەوەی «دژی دەروێشیزم» لە بەرهەمی ئەدەبی نەتەوە موسڵمانەکاندا پەیدا بێن.

ئەوەی زۆر دیار و ئاشکراشە لە بابەت مێژووی دەروێشیزم لە کوردستانا وەکو ڕێکخراوێک بەشێوەییێکی ڕەسمی لە سەدەی هەژدەمدا پەیدا بووە بەناوی دوو تەریقەتی بەناوبانگ قادری و نەقشبەندی، دەسەڵاتی عوسمانی ڕێزی لێ گرتوون و یارمەتی داون.

لەم ڕۆژگارەدا سۆفیزیم وەکو ڕێباز و فەلسەفە و ئیدیۆلۆجی و داهێنانی ئەدەبی لە گێتی موسڵمانیدا بەسەرچوو بوو.

مەحوی لەم جۆرە شیعرەیدا زیاتر وەکو دادپەروەرێکی کۆمەڵایەتی و دڵسۆز، مرۆڤایەتی و لایەنگیری مافی ئادەمزاد خۆی پیشان دەدا. بێ گومان ئەم جۆرە شیعرانە شێوەی شیعری فێرکردن (تەعلیمی)یان وەرگرتووە، لێرەدا شاعیر تەماشای لایەنی ڕەشبینی بزووتنەوەی دەروێشیزمی کردووە بەتایبەتی لە سەردەمی ئەودا دەورێکی گەورەی بووە لە دواکەوتنی کۆمەڵ لەبەر ئەوە هێرشی بردۆتە سەر ڕەوشتیان و ڕەخنەی لە کردەوەیان گرتووە لەم جۆرە شیعرانەیدا زاراوەکانی شێخ سۆفی دەروێش واعیز زاهید... بەکار دێنێ.

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

کە شێخ و واعیز و سۆفی بەجەننەت بەن گەد و گیپاڵ
دەبێ ئەمساڵی ئێمە بۆ جەهەننەم بەن سروسیپاڵ

شێخ و واعیز و سۆفی ڕاست گەد و گیپاڵی نابێ بەپێچەوانەوە لەڕولاواز سروسیپاڵی لەبەرا دەبێ کەوا بێ ئەمانە ڕاست نین و درۆ دەکەن، ئیتر کە ئەمانە جێگەیان بەهەشت بێ پێویستە هی وەکو مەحوی جێگەیان دۆزەخ بێ، بەڵام مەحوی بەهەمموو جۆرێ ئەنجام بەپێچەوانەی ئەمە دەزانێ.

ڕیش و پرچ هێشتنەوە کە ڕەمزی دەرەوەی سیمای دەروێشانە دەبێتە هۆی ئەوەی مەحوی پەیکەری دەروێش لەگەڵ پەیکەری جوولەکە بەراوورد بکا:

ڕیشێکی پان و تووکی بناگوێ درێژ و لوول
سۆفی لە دینی لادە بەدیمەن لە جوو دەکا

ئێمە دەزانین نەوەکو تەنیا جوولەکە بەڵکو هەموو موسڵمانێک نرخیان لای مەحوی وەکو مەلا و شێخێک چەندە!

لە بابەت واعیز و زاهیدەوە مەحوی دەڵێ:

لالغاوەی واعیزا ئەمرۆ مەوج ئەدا دەم پڕ لە کەف
ڕیشی قیروسیا کتێبی وەعزەکەی بوو بەتەرەف

مەحوی گاڵتە بەواعیز دەکا بەوەی ئەوەی دەیڵێ هەر دەیڵێتەوە، دەمی کەفی کردووە و بەریشیدا هاتۆتە خوارەوە، کتێبی وەعزەکەشی هەر ئەوەیە نەگۆڕاوە، بەدرێژایی ڕۆژگار نە کەمی کردووە نە زیاد، دوورە لە داهێنان و گۆڕان.

ئینجا دێتە سەر زاهید و سۆفی وەکو دوژمنی یەکتری و دەڵێ:

زاهید و سۆفی بەشەڕهاتن لەسەر تەزویر و شەید
خێری ڕەندانە خودا کا بەتەرەف بێ هەر تەرەف

ئەمانە لەسەر کاری قەلب و چرووکێ خۆیان بەشەڕهاتن دیارە ژێرکەوتنی هەر لایێکی ئەم بێ بارانە قازانجی پیاوچاکانی تێدا دەبێ، ئەگەر هیچ کامێکیشیان سەرنەکەوێ باشتر.

لە بابەت زاهیدەوە دیسانەوە دەڵێ:

زاهید خودا لە ناوی بەرێ ناوی عاشقان
بۆچی دەبا ئەوەندە خودایا بەبێ ئەدەب

زاهید بەڵگەی درۆیە عاشق بەڵگەی ڕاستییە لەبەر ئەوە زاهید ناوی عاشقان بەخراپە دەبا، ئنجا شاعیر ڕوو دەکاتە واعیز:

واعیز لە من بڵێ بەنەزەر تەعنە بەس بدا
دینی بتانە دینی من ئەو مەزهەبی زەهەب

واعیزیش دیسانەوە لە عاشق دەدا بەڵام دەبێ ئەوە بزانێ کە عاشق مەحبووب (کردگار، بت، جوانی) دەپەرستی بەڵام واعیز زێڕ و سامان دەپەرستێ.

شاعیر دێتە سەر واعیز و دەڵێ:

بەدەفعی سیخنی کردن لە زاهید ڕاغیبی مەی بوو
کەچی ساقی وتی: نادەم بەکەم فام ئەزمەیی گوڵ فام

ئەگەر زاهید بیەوێ بێتە سەر ڕێی ڕاست و داوای مەی بکا ساقی دەوران بادەی ناداتێ چونکە بەفێڵبازی داناوە و باوەڕی پێ ناکا.

ئەم بابەتە شیعرەی مەحوی دەچێتە ناو شیعری چاککردنی باری ژیانی کۆمەڵایەتی و زیاتریش بۆ فێرکردن و ڕێ پیشاندانی خەڵکی بەکار دەهێنرێ لە ڕووی ئیستێتیکیشەوە لە پلەی شیعرەکانی تری نییە.

***

مەحوی شاعیرێکی گەورەیە، شاعیرییەتی زاڵە بەسەر بیروباوەڕ و ئیدیۆلۆجییەتی،

وەک شاعیرێک کەوتۆتە ناو تەنگوچەڵەمەی بیرییەوە. لە ڕوخساردا هونەروەرە، ڕێکوپێکە بۆیە ئەگەر دوو ڕای پێچەوانەی یەکتریشی بووبێ وەکو ناوەڕۆک لە دەربڕینی هەردووکیاندا سەرکەوتووە.

مەحوی وەکو ڕێبەرێکی ئایینی باوەڕی تەواوی بەئیسلام بووە، ئایینە ئاسمانی و زەوییەکانی کۆنی پێش ئیسلامی ڕەت کردۆتەوە، بەهاتنی ئیسلام ئەم ئایینانە هەموویان بەتاڵ بوون و هەموو ئایینزاکانی ئیسلام و نائیسلامیشی ڕەت کردۆتەوە.

مەحوی وەکو شێخێکی تەریقەتی نەقشبەندی باوەڕی بەتێکەڵکردنی تەریقەت و شەریعەت بووە، ئەمەش بەمانای تەریقەت لە پێناوی شەریعەتدا نەک پێچەوانە. شیعری دژی دەروێشیزم لای شاعیر لە پێناوی چاککردنی باری کۆمەڵایەتی بووە. وەک شاعیرێکی چاک سوودی لە سۆفیزم یاخود شیعری سۆفیزمی ئیسلامی پێش خۆی وەرگرتووە، هەندێ شیعری دەچێتە ناو بیروباوەڕی سۆفیزمی کۆزمۆسی لە ڕووی تیۆرییەوە لەگەڵ سۆفیزمی ئیسلامیش دەگونجێ.

لە زاراوە و تەعبیر و لێکسیکۆندا شەقڵی شیعری سۆفیزمی ئیسلامی پێوە دیارە بەتایبەتی شاعیرە گەورەکانی نەتەوە هاوسێکانی کورد. لەمەوە دەتوانین بڵێین لەگەڵ ئەوەی مەحوی تەریقەتی بۆ شەریعەت بەکارهێناوە، هەموو ئایینە کۆن و تازەکانی ڕەت کردۆتەوە، بەڵام لە بەشە شیعرییە سۆفیزمییەکانیدا توانیویەتی بەرهەمێکی ئەوتۆ دابنێ لە ڕووی ڕەمزی سۆفیزمی و ئیستێتیکی ڕۆمانتیزمییەوە بەرامبەر بەرهەمە گەورەکانی سۆفیزمی ئیسلامی بوەستێ و ببێ بە«موتڵەق» و لە لایەن هەموو کەسێکەوە چێژی لێ وەربگیرێ و بەچاوێکی بەرز تەماشا بکرێ.

ساڵح

بەشی یازدەم

ساڵح

١٨٣٤ - ١٩٠٥

بەسەرهاتی شاعیر

ساڵح یا سەید محەممەد ساڵح لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا بەمیر محەممەد ساڵح حەسەنی نیعمەتوڵڵاهی کرماشانی ناسراوە. نازناوی لە ڕێکخراوی تەریقەتی سۆفیزمی نیعمەتوڵڵاهیدا حەیران عەلی شا بووە. ساڵح ناوی حەسەنی هەڵگرتووە چونکە سەید بووە، لە نەوەی حەسەنی کوڕی عەلی کوڕی ئەبوتالیب. نیعمەتوڵڵاهی پێ وتراوە چونکە دەروێش و ڕێبەری تەریقەتی نیعمەتوڵڵاهی بووە، بەکرماشانی ناسراوە چونکە لە ساڵی ١٨٣٤ لە ئاوایی ماهیدەشتی سەر بەکرماشان لە دایکبووە و زۆربەی ژیانی لەوێ بردۆتە سەر.

تەریقەتی نیعمەتوڵڵاهی لە لایەن نیعمەتوڵڵای کوڕی میر عەبدوڵڵا (١٣٢٩ - ١٤٣٠) دامەزراوە. ئەم زاتە لە حەڵەب لە دایکبووە. سەردەمی لاویەتی لە بەغدا بردۆتە سەر. لە تەمەنی بیست و چوار ساڵیدا حەجی کردووە و حەوت ساڵ لە مەککە ماوەتەوە. لە سەمەرقەند و هەرات ژیاوە، لە دواییدا شاری ماهانی کردووە بەمەڵبەندی ژیانی و دوا قۆناغی کە بیست و پێنج ساڵ بووە لەوێ ژیاوە. لە تەمەنی سەد ساڵیدا کۆچی دوایی کردووە. ئارامگای لە شاری ماهان لە جێگە پیرۆزەکانی دەروێش و سۆفیانی تەریقەتەکانی سۆفیزمە بەتایبەتی تەریقەتی نیعمەتوڵڵاهی.لە شیعردا دەستی باڵای بووە.

سەید ساڵح هێشتا لە تەمەنی لاویدا بووە کە ژیانی گۆشەگیری هەڵبژاردووە و زۆربەی کاتی لە حوجرەی مزگەوت بردۆتە سەر. ڕۆژگاری خۆ دروستکردن و باوەڕ بەخۆکردن لە ژیانی شاعیردا بەسەر دوو مەبەس دابەش کرابوو. یەکەمیان فێربوونی زانستییەکانی ئایینی ئیسلام بووە، دووەمیان بیرکردنەوە لە گێتی بێ پایانی سۆفیزم.

لە تافی لاویدا لە دوای ئەوەی هەندێ لە زانستییەکانی ئیسلام و نهێنییەکانی سۆفیزمی لا ئاشکرا بوو، بۆ زێدەکردنی زانیاری لە بارەی شەریعەت و تەریقەتەوە ڕووی کردۆتە شاری کاشان و بەدیداری شێخ محەممەد حەسەنی کاشانی شاد بووە. ئەم کەسە

یەکێک بووە لە شێخ و ڕێبەرە گەورەکانی تەریقەتی حەققەی نیعمەتوڵڵاهی کە ئەویش نازناوی عەبد عەلی شا بووە.

لە دوای خوێندن و وەرگرتنی سولووکی پێویست لە بابەت ئەم تەریقەتەوە، سەید ساڵح ئیجازەی تەریقەتی نیعمەتوڵڵاهی لەم شێخە وەرگرتووە. لەو کاتەی هیوای دێتە جێ و مەبەسی خۆی دەست دەخا، دەکەوێتە سەر هەوەسی گەڕانەوەی بۆ وڵاتی خۆی. بەم جۆرە دەگەڕێتەوە کرماشان، بەڵام زۆری پێ ناچێ دووبارە ڕوو دەکاتەوە کاشان و جارێکی دیکە بەدیداری شێخی ڕێبەری شاد دەبێ.

لە پێناوی بەهێزکردنی گیانی سۆفیزم لە ناو دڵ و دەروونی و پاککردنەوەی گیانی لە هەموو خەوشێک ڕوو دەکاتە مەشهەد لە خۆراسان، لە یەکێ لە ژوورەکانی ئارامگای ئیمام عەلی کوڕی مووسای ڕەزا خەریکی ڕیازەتی سۆفیزم دەبێ. لە پاش ماوەییێک دەگەڕێتەوە کاشان و لەوێ مۆڵەت لە شێخی گەورەی دەخوازێ ڕێگەی بدا و بگەڕێتەوە وڵاتی خۆی و لەوێ ببێ بەیەکێ لە ڕێبەرەکانی تەریقەتی حەققەی نیعمەتوڵڵاهی.

سەید ساڵح لە ماوەی زیاتر لە سی ساڵ خانەقای تایبەتی خۆی بووە. ڕێبەری سەدان کەسی کردووە، بیروباوەڕی تەریقەتی حەققەی نیعمەتوڵڵاهی بڵاوکردۆتەوە. لە ماوەی نیشتەجێبوونی لە وڵاتی خۆیدا زیارەتی ئارامگای هەموو ئیمامانی شیعەی کردووە لە وڵاتی عێراقدا. سەید ساڵح لە ساڵی ١٩٠٥ کۆچی دوایی کردووە، لەسەر داوای خۆی لە گۆڕستانی گشتی دەرەوەی ئاوایی فەیزاباد نێژراوە. ئەم ئاواییە سەر بەشاری توربەتی حەیدەرییە لە ئوستانی نۆیەم (خۆراسان)ی ئێران، کەوتۆتە لای باشووری نیشابوور و ڕۆژهەڵاتی کاشمەر.

خاسیەتی شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

دیوانی شاعیر بۆ جاری یەکەم لە ساڵی ١٩١٧ لە کرماشان چاپ کراوە. وەکو دەردەکەوێ ئەم چاپە کەموکووڕی زۆری تێدا بووە. بۆ جاری دووەم لە لایەن محەممەد حەسەنی حەیرانی لە ساڵی ١٩٤٥ لە چاپخانەی کاوە لە کرماشان لە چاپ دراوەتەوە بەناوی «کەنزولعیرفان (کنز العرفان)- دیوانی غەزەلیاتی حەزرەتی میر محەممەد ساڵح حەسەنی نیعمەتوڵڵاهی موللەقەب بەحەیران عەلی شا». بڵاوکەرەوە پێشەکییێکی بۆ ئەم چاپە نووسیوەتەوە.

زمانی شیعری ساڵح لە بنجدا دەچێتەوە سەر دیالێکتی گۆرانی زمانی کوردی، بەڵام

ئەدگاری دیالێکتی کرمانجی باشوور و وردە دیالێکتەکانی لوڕی و دەوروبەری کرماشانی پێوە دیارە.

بەرهەمی ئەم شاعیرەمان وەکو هەموو شاعیرانی دیکەی گۆرانزەمێن لە ڕووی کێشەوە دە سیلاببییە، وەستان لە ناوەڕاستیدایە. بەگشتی ئەم جۆرە شیعرە لیریکییانە نیوە دێری یەکەم لە پێنج برگە (سیلاب) پێکهاتووە، بۆ ئەوەی لەگەڵ هەموو نیوە دێرەکانی دیکە ڕێک بکەوێ پێویستە ڕستە پێنج برگەییەکە دووبارە بکرێتەوە بۆ ئەوەی نیوە دێرەکە ببێ بە دە برگە و وەستان لە ناوەڕاستدا بێ. بۆ بەڵگە لە سەرەتای لیریکێکیدا دەڵێ:

مات و حەیرانم
یاڕەب لە دەرگات مات و حەیرانم

ئەم دێرە دەکرێ وەک نووسراوە بخوێندرێتەوە، یا ڕستەی نیوە دێری یەکەم دووبارە بکرێتەوە:

مات و حەیرانم مات و حەیرانم
یاڕەب لە دەرگات مات و حەیرانم

بەڵام وەک دەردەکەوێ ساڵح نەیویستووە ڕستە پێنج برگەییەکە دووبارە بکرێتەوە. لە هەموو لیریکەکانی دیوانیدا لەسەر ئەم دەستووره ڕۆیشتووە.

یەکێ لە خاسیەتە تایبەتییەکانی دیکەی شیعری ساڵح، شاعیر هاتووە دێری یەکەم و دێری دووەم، واتە هەر چوار نیوە دێری یەکەمی هەموو لیریکێک لەسەر یەک قافیە ڕێکخستووە، وەکو:

گەنج نیهانی
ئیسم تو میفتاح گەنج نیهانی
پەنهانی لە پشت پەردەی پەنهانی
نە هەر من ماچوم عالەم کول زانی

واتاکەی:

خەزنەی نهێنی
ناوی تۆ کلیلی خەزنەی نهێنییە
نهێنی لە پشت پەردەی نهێنییە
ئەمە تەنیا من نایڵێم هەموو کەس دەیزانێ

ئینجا لە دوای ئەو شیعرە کە لەسەر بنچینەی جووت قافیە (مەسنەوی) بەڕێوە دەچێ (ا ا، ب ب، ج ج...) بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە بەرهەمی شیعری وا بەرچاو دەکەوێ هەموو شیعرەکە لەسەر یەک قافیە دەبێ، نەوەکو تەنیا نیوە دێرە دووەمەکان، بەڵکو نیوە دێری لیریکەکە هەمووی بەگشتی.

لە ڕووی کورتی و درێژی شیعرەکانەوە، دەتوانرێ دوو زاراوەی «غەزەل» و «قەسیدە» بۆ شیعرە لیریکییەکانی ساڵح بەکار بهێنرێ، بەناوی ئەوەی شیعرە کورتەکان بە«غەزەل» حسێب بکرێن و درێژەکان بە«قەسیدە» حسێب بکرێن، لە ئەدەبی کلاسیکی کوردیدا ئەم دوو زاراوەیە بەکار دەهێنرێن.

ساڵح دوو دێرە شیعری سەرەتای هەموو بەرهەمی شیعری یا چوار نیوە دێر شیعر، خۆیان وەک چوارینێک دەنوێنن لەسەر یەک قافیە بن وەکو:

سەید ساڵح عاشق خواجە قەنبەرەن
گوفتەی ئو وکەلام ساقی کەوسەرەن
موشتاقی لیقای حەیی حەیدەرەن
لەفزی گوهەربار ئیمان پەروەرەن

واتاکەی:

سەید ساڵح عاشقی خواجە قەنبەرە
قسەی ئەو قسەی مەیگێڕی کەوسەرە
موشتاقی بینینی حەیدەری زیندووە
وتەی (شیعری) گەوهەرە و خۆی ئیماندارە

ئیتر شیعری دیکەی سەرانسەری دیوانی کە لە نەوەد پارچە زیاترن لە پێنج دێرەوە پێکهاتوون تا لە هەشتا زیاتر.

بێ گومان زۆربەی لیریکەکانی ساڵح بەغەزەل دەژمێررێن، واتە ئەو شیعرانەی لە پێنج دێرەوە تا دەوروبەری بیست دێر، دەمێنێتەوە بەشێکی کەمتر دەتوانرێ بەقەسیدە ناویان ببرێ ژمارەی دێرەکانیان دەگاتە سی دێر شیعر. سێ قەسیدەی زۆر درێژیشی هەیە لە شەست و چوار، حەفتا و چوار، هەشتا و دوو دێر پێکهاتوون.

لە دیوانی ساڵحدا حەوت پارچە شیعری لیریکی بەرچاو دەکەوێ لە شێوەی تەرجیع بەند و تەرکیب بەندی ئیسلامەوی و سۆنێتی شیعری ئەورووپایی دەکەن. هەر پارچەی لە

هەشت دێرە شیعر پێکهاتووە، بەمەرجێک هەموو نیوە دێرە شیعرەکان لەسەر یەک قافیەن دێری دوایی نەبێ، دێری هەشتەم لە هەموو بەندەکان (کۆپلەکان)دا دووبارە دەبێتەوە.

نموونەییێک لەو شیعرانە:

من و زات هوو
ئیبتیدا مەکم من و زات هوو
وە زبان حەق مواچم وە توو
گوللو شەیئـ هالیک ئیللا وەجهوهوو
(كل شيء هالك الا وجهه)
گووش و دل واکە تا باچم لە نوو
فەرهاد سیفەتان کەم وە نەقش کوو
لە واتم لەیلا ئەفسانە موو وو
عالەم چون مەجنوون دێوانە مو وو
دل کەش وە میرئات ئەسرار مگوو
چون تەرسا بەچە بنیش ڕووبەڕوو
خوا مووش بەنین جاکە گفتوگوو
تا بوینی جەمال دل ڕوبای خۆشخوو
گووش و دل بدەر وە ساحێب سەروو
بشنەو ژ ساغیر ژ سەهباو سەبوو
وە لیسان غەیب مواچن وە توو
گوللو شەیئـ هالیک ئیللا وەجهوهوو

واتاکەی:

من و زاتی ئەو
سەرەتا دەست پێ دەکەم من و زاتی ئەو
بەزمانی حەق بەتۆ دەڵێم
هەموو شت نامێنێ تەنیا شێوەی ئەو نەبێ
گوێ و دڵم بکەرەوە تا لە نوێ بژیبیێمەوە
وەکو فەرهاد کێو بنەخشێنم
سەربردەی لەیلا ئەفسانە نییە

خەڵکیش هەموو وەکو مەجنوون شێت نابن
دڵ ڕەنگدانەوەی نهێنییەکانی مگوویە
وەکو بەچکەی گاور بەرامبەر بەیەکتری دادەنیشین
هەمیشە و هەردەم پێویستە گفتوگۆ لە ناوەوە بێ
تا بەڕوونی جوانی دڵ دەربکەوێ
گوێ و دڵت بدەرە خاوەن نهێنی
گوێ لە پیاڵە و سوراحی و مەی بگرە
بەزمانی غەیبەوە پێت دەڵێن
هەموو شت نامێنێ تەنیا شێوەی ئەو نەبێ

لەم لیریکەدا وەک دیارە ئاماژە هەیە بۆ دڵداری لەیلا و مەجنوون و کچە گاوری ئەرمەن یا گورج (شیرین). هەروەها ناوی «ئەسراری مگو = نهێنییەکانی مگو» هاتووە. ئەمەیان سروودێکی ئایینی یارسانانە بەناوی دەورەی وەزاوەر، بەشێکە لە دەفتەری پیرۆزی پیردیوەری یارسانانی گۆران.

خاسیەتەکانی شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

ساڵح سەرتاپای شیعری تەرخان کردووە بۆ مەبەسێکی سەرەکی، ئەویش تێگەیشتنی فەلسەفەی سۆفیزمە، خۆی لە ناو تەمومژی ئەو گێتییە نادیارەدا نوقوم کردووە، ڕاستە شاعیر دەروێشی تەریقەتی نیعمەتوڵڵاهی بووە کردگاری لە عەلی کوڕی ئەبوتالیب دیوە، بەڵام بەگشتی هەموو بۆچوون و بیروڕاکانی ڕەنگدانەوەی فەلسەفەی «یەکێتی بوون»ی گشتی سۆفیزمی کۆزمۆسی و سۆفیزمی ئیسلامییە. ئەگەر لە شیعریدا هەست بەئەڤینی مێیینە و دڵداری ژنان بکرێ، ئەو کچە جوانە وێنەی ڕاستی کردگارە.

بیروباوەڕی سۆفیزم کە هەموو «بوون = گەردوون» دەگرێتەوە، لە گێتی کەموکووڕییەوە دەکەوێتە ڕێ و ڕوو دەکاتە گێتی «کامل»ی، شاعیر ئەم دیاردەیەی لە خۆیدا دەبینێ، هەندێ جار لە ڕووی باوەڕی سۆفیزمییەوە خۆی وەک بەتواوەییێک لە ناو کردگاردا دەزانێ، بەمە دەبێتە شتێکی «کامل»، ئەمە لایەنی گیانی شاعیرەکەیە، کەچی پێچەوانەی ئەمەش لای شاعیر بەرچاو دەکەوێ لەو کاتەی کە خۆی بەئادەمزاد دێتە بەرچاو، واتە لایەنی مەتریالی وەک گۆشت و ئێسقان، لەم حاڵەتەدا خۆی بەنزمترین کەسێک پیشان دەدا.

ساڵح لە بەشێکی زۆری بەرهەمی شیعریدا شێوازی گفتوگۆ (دیالۆج) بەکار دێنێ، واتە خۆی و کەسی دووەم قسە دەکەن، بەڵام شاعیر تەنیا خۆی قسە دەکا، بەرامبەرەکەی دەنگی لێوە نایە. لەم جۆرە شیعرەیدا بەزۆری ئیمامی عەلی دەردەکەوێ.

شاعیر ناوی خۆی «سەید ساڵح» وەک نازناوێک لە بەرهەمی شیعریدا زۆر بەکاری دێنێ، نەک تەنیا لە دوا دێری لیریکەکانی بەڵکو لە سەرەتا و ناوەڕاستی شیعرەکانیشیدا بەدی دەکرێن. هەندێ جار نازناوی زیاتر لە جارێک لە پارچە شیعرێکیدا بەکاری دەهێنێ.

گەشتی گێتی لاهووتی

شیعری ساڵح

گێتی شیعری ساڵح بەڕووکەش وەک گێتییێکی تەسک و تروسکی سنوور کێشراو دەکەوێتە بەرچاو. پیاو وا هەست دەکا لە بیروباوەڕ و بۆچوون و ڕەوشت و دەستوورەکانی سۆفیزم ناچێتە دەرەوە. ئەم قسەیە ڕاستە، بەڵام سەرچاوەکە واتە سۆفیزم بەڕاستی و لە بنجدا ئەوەندە فراوانە دەتوانین بڵێین بێ دواییە، وەک مەبەسەکانی شاعیر وەک شتێکی سنوور کێشراو دەکەونە بەرچاو، بەڵام لە ڕووی ڕوخسارەوە چۆن ساڵح توانیوەتی لە قاڵبی کێشی خۆماڵی دە سیلابی و قافیەی مەسنەوی نەچێتە دەرەوە، واتە تەنیا یەک کێش و یەک جۆرە قافیەی بەکارهێناوە. هەروەها توانیویەتی لە مەبەسی سۆفیزم بەتایبەتی لە موناجاتدا نەچێتە دەرەوە، بەم جۆرە لە ڕوخسار و ناوەڕۆکدا ئاسۆی فراوان و هەمە ڕەنگ نییە، بەڵام توانیویەتی بەوەستایەتی شاعیرییەتی خۆی هەردوو ئەم جەوهەرە سنوور کێشراوە لە ناو یەکتریدا بتوێنێتەوە و بەرهەمێکی ئەدەبی بەرزی لێ دروست بکا.

شاعیر کوردایەتی دەکا

ساڵح وەک دەروێشێکی سۆفیزمی کۆزمۆسی بێ گومان دەبوو بایەخێکی ئەوتۆ نەدا بەدیاردەی نەتەوەیی، ئادەمزاد بەلای ئەوەوە دیاردەیێکە نەتەوە ئایین جیای ناکاتەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کە دلبەرەکەی دەکا بەکورد هەستی ناوەوەی دەروونی لە ڕووی سایکۆلۆجییەوە هانی دەدا کورد بهێنێتە ڕیزی هەموو نەتەوەکانی دیکە کە بەلای ئەوەوە یەکێکن و هیچ جۆرە جیاوازییێک لە نێوانیاندا نییە. لەم بابەتەوە دەڵێ:

دلبەر تو کوردی
من تو مشناسوم مزانم کوردی
ساقی دلڕوبا بادە بێ دەردی
وە یەک نیم نیگا دل لە من بردی
تو تالیبی من من تالیبی تو
پەس مەتلووب کیەن تالیب هالە کو
بایەد چون جارچی جاڕ بدەم لە نو
تالیب و مەتلووب بایەد وەی تەور بو
سەید ساڵح غافل مەوە ژ تو ئاو
دلبەر بێدارەن مەرتوهای لە خاو

واتاکەی:

دلبەر تۆ کوردی
من تۆ دەناسم دەزانم کوردی
مەیگێڕی دلڕفێن بادەت بێ دەردە
بەتاکە چاوهەڵتەکاندنێک دڵی منت برد
تۆ منت دەوێ منیش تۆم دەوێ
داواکراو کێیە، داواکەر لە کوێیە
با دەلاڵ جارێکی دیکە بانگ بکا
داواکەرو داواکراو پێویستە بەم جۆرە بێ
سەید ساڵح دەمێک لێی غافڵ بوو
دلبەر بێدارە بەڵام تۆ لە خەودای

لە لیریکێکی دیکەیدا باس لە بەسەرچوونی ئەو ڕۆژگارەی ئایین یا سۆفیزم دەکا کە عەرەبی بووە. لە دوای ئەوە ساڵح باس لە سەردەمی کوردی ئەو ئایین و سۆفیزمە دەکا. لێرەدا شاعیر تیۆرییەکانی یارسانانمان (ئەهلی حەقمان) دێنێتەوە یاد، ئەوان باوەڕیان بەدۆنا دۆن هەیە لە سەردەمی ئادەم پێغەمبەرەوە، کردگار تەنیا جارێک خۆی جلواندووە لە ئیمامی عەلی لە ڕۆژگاری پەیدابوونی ئایینی ئیسلام، لە دوای ئەو ئەوانەی گیانی کردگار چۆتە لەشیانەوە هەموویان کوردبوون و ئایینەکەیان کوردی بووە تا ئێستا.

هەرچەندە ساڵح لە بۆتقەی بیروباوەڕی یارسانان نەتواوەتەوە بەڵام لێیانەوە نزیک بووە.

لە سەرانسەری دیوانی شیعریدا هەڵوێستی بەرامبەر بەعەلی کوڕی ئەبوتالیب ئەگەرچی لە چوارچێوەی ئایینزای شیعەی دوازدە ئیمامییە، بەڵام لە بیروباوەڕی یارسانانی ئەهلی حەق نزیک دەبێتەوە. بەم جۆرە یاران و دەروێش و سۆفی و ئەو خەڵکەی کە باوەڕیان بەفەلسەفەی تەریقەتی سۆفیزمی نیعمەتوڵلاهی هەیە، بەکوردیان دادەنێ.

لەم لایەنەوە دەڵێ:

هەمسەران کوردن
عەسر عەرەب چییە دەور کوردن
لە دوعای سەحەر تەئسیر وەردن
ساغیرم سەر شار بادە بێدردن
عەرەبی خەتم بی وە چاردە مەعسووم
چاو بەدنامی عەجەم دان وە ڕووم
چونکە فانی بیم لە زات داوەر
نوور کەرد چون شەمس عالم کرد نەوەر
حوکمی بدەم پێت من کە سەید سالم
ئەوراق ئەلغاز بشۆر لە عالم
مەست مەلەنگم لە جام سەر شار
وە لیسان قەوم مەکرم گفتار
هەرچەند علم عیشق لە دەفتەر نیەن
دەفتەرخانەی عیشق بێ سەمەر نیەن

واتاکەی:

هاوسەران کوردن
ڕۆژگاری عەرەب بەسەرچوو ئەمە دەوری کوردانە
کاری لە موناجاتی سەحەر کردووە
پیاڵە هەیە بادە بێ دەردە
عەرەب لەگەڵ چواردە مەعسووم تەواو بوو
عەجەم بەدناویان دایە ڕۆم
چونکە لە ناو زاتی فەرمانڕەوا توامەوە
نوور وەکو خۆر گێتی ڕووناک کردەوە

من کە سەید سالحم فەرمانت بۆ دەردەکەم
کاغەزی قسە لە گێتی پاک بکەرەوە
مەست و سەرخۆشم بەجامی پڕی تا سەر لێوان
بەزمانی قەوم گفتوگۆم کردووە
هەرچەند عیلمی عیشق لە کتێبدا نەنووسراوە
دەفتەری عیشق بێ سوود نییە

لەم دێرانەدا سالح ئەوە دەگێڕێتەوە: لە سەردەمی ژیانی شاعیر یارانی تەریقەت هەموویان کورد بوون، ڕۆژگاری عەرەب بەسەرچوو، سەردەمی کورد هاتە ناوەوە. دەوری عەرەب بەچواردە مەعسوومەکانی ئایینزای شیعە کۆتایی هات، عەجەم هاتنە سەر ئەو ئایینە و بەدناویان دایە ڕۆم (مەبەس تورکی عوسمانییە کە لەسەر ئایینزای سوننەن)، دیارە هەر لەبەر ئەوەشە من کە سەید سالم (سەید سالحم) بەزمانی قەومی خۆم قسە دەکەم و شیعرم نووسیوە، واتە زمانی کوردی.

لە بابەت گیانی نەتەوەییەوە شاعیر لە درێژترین قەسیدەی کە لە هەشتا و دوو دێر شیعر پێکهاتووە ئەستووری هەست و نەستی خۆی دەردەبڕێ کە چۆن لە ڕێگەی تەریقەتەوە بەشوێن حەقیقەت گەڕاوە و ئەو شیعرەی چڕیوەتی بەوشەی گۆرانی بووە واتە دیالێکتی گۆرانی زمانی کوردی.

خیرقە سۆزەنی پیری نوورانی
ماوەرووم وە نەزم لەفزی گۆرانی

واتاکەی:

خیرقەی دەروێشی پیری نوورانی
کردوومەتە شیعر بەلەفزی کوردی

ئینجا خۆی ئامادە دەکا بۆ گەشتی گیانی مۆڵەت لە شای نەجەف (عەلی) و یارمەتی لە قەنبەر وەردەگرێ و ناوی هەموو ئەو جێگایانە دەبا کە بەدڵیەتی و دەڵێ:

لە ڕێی مەحەبەت ڕووم کرد وە یاران
هیممەت خواهیم کەرد لە تەکیەداران
لوام وە خدمەت شاه نەجەف یانە
سەر کوتام لە خاک پای ئاستانە

ڕشتەی مەحەببەت بەسام لە کەمەر
هیممەت خواهیم کەرد لە ئاقای قەنبەر
بەسرە و مەداین تا شەهری بەغداد
یەکا یەک کێلام هەر یەک وە دڵشاد
کەرکووک و مووسڵ و مەککەو میسرو شام
بەیتولمەعموور دیم تا بەیتولحەڕام
قوستەنتەنییە چەنی ئیسلامبوول
شاران یەکا یەک گشت و عەرز و توول
قەندەهار و شەهر کشمیر و کابول
هەڕات و ئەفغان تا شەهر زابول
سیستان مەکان روستەم داستان
یەلان سەرمەست بادە پەرستان
تەهران و کاشان شەهر هەمەدان
پاتەخت شاهان شەهر ئەسفەهان
ڕەشت و گەیلانات تا مازەندەران
شەهر ئەستراباد تەمام بەهبەهان
زەنجان و قەزوین شەکی شیروان
تارم و خەلخال تا وە نەخچەوان
ئازربایجان ئەریوان و تەبریز
مەردان سەرمەست شیران خوێنڕێژ
لە خۆی و سەلماس تا وە قەرەداغ
تورکستان یەکجا تا وە قەرەباغ
بوخارا و تەبس خەیبە و خۆراسان
یەکا یەک کێلام وە سەهل و ئاسان
لەچین تا ماچین فەرەنگ و تاتار
هیند و هیندوستان تا وە زنگبار
تکە و تورکمان تا شەهر ئامەل
سەییاحان دەور مەردان کامل

یەزد و قوم گەیلان تا شەهر شیراز
جاکە بەسەفای حەقیقەت مومتاز
کرمانشا و کرمان تا مولک ماهان
جاکە عەیش و نۆش عوشرەتگای شاهان
ئیران و توران بەلخ و بوخارا
فەقیر و مسکین دارا و نەدارا

واتاکەی:

لە ڕێی دڵسۆزییەوە ڕووم کردە یاران
داوای یارمەتیم کرد لە بەتوانایان
خۆم خستە خزمەتی شای نەجەف
سەرم لە خاک بوو پێم لە ناو دەرگا
ڕستەی دڵداریم لە کەمەرم بەست
هێزم لە ئاغای قەنبەر داوا کرد
بەسرە و مەدائین تا شاری بەغدا
یەک یەک گەڕام بەدڵشادی
کەرکووک و مووسڵ و مەککە و میسر و شام
چاوم بەبەیتولمەعموور کەوت تا بەیتولحەزەن
قوستەنتەنییە کە ئەستەمووڵە
هەموو شارەکان یەک یەک بەعەرز و تووڵ
قەندەهار و شاری کشمیر و کابول
هەرات و ئەفغان تا شاری زابول
سیستانی مەڵبەندی ڕۆستەمی داستان
قارەمانانی مەستی بادە پەرستان
تاران و کاشان شاری هەمەدان
پایتەختی شاهان شاری ئەسفەهان
ڕەشت و گەیلان تا مازەندەران
شاری ئەستراباد و بەهبەهان
زەنجان و قەزوین و شیروان

تارم و خەلخال و نەخچەوان
ئازربایجان ئەریوان و تەورێز
کەسانی سەرمەست شێرانی خوێنڕێژ
خۆی و سەلماس و قەرەداغ
لە تورکستانەوە تا قەرەباغ
بوخارا و تبس و خەیبە و خوراسان
یەک یەک گەڕام بەئاسانی
لەچین تا ماچین فەرەنگ و تاتار
هیند و هیندستان تا زەنگبار
تکە و تورکمان تا شاری ئامل
گەڕۆکەکان لە دەوری پیاوچاکان بوون
یەزد و قوم و گەیلان تا شاری شیراز
جێگایانی خۆش و مومتاز
کرماشان و کرمان تا مەملەکەتی ماهان
جێی ژیانی بەختیاری و کۆبوونەوەی شاهان
ئێران و توران و بەلخ و بوخارا
جێی هەژار و بێ توانا و نابووت

لەم بڕە شیعرەدا شاعیر لیستەیێکی دروست کردووە لە ناوی جوگرافی بەولاوە هەست بەهیچ جۆرە چێژێکی ئەدەبی ناکرێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە ناوی ئەم شار و ناوچانە لە گوێی خوێنەر دەزرنگێنەوە گەلێ وێنەی بیرەوەری هونەری و یادی هەست بزوێن لای دروست دەبێ.

لە لیستەکەدا ساڵح یادی ئەم جێیانە دەکاتەوە: بەسرە، مەدائین، بەغدا، کەرکووک، مووسڵ، مەککە، میسر، شام، قوستەنتەنییە (ئیسلامبول)، قەندەهار، کشمیر، کابول، هەرات، ئەفغان، زابول، سیستان، تاران، کاشان، هەمەدان، ئەسفەهان، ڕەشت، گەیلانات، مازەندەران، ئەستراباد، زەنجان، قەزوین، شیروان، تارم، خەلخال، نەخچەوان، ئازربایجان، ئەریوان، تەورێز، خۆی، سەلماس، قەرەداغ، تورکستان، قەرەباغ، بوخارا، تبس، خەیبەر، خوراسان، چین، ماچین، فرەنگ، تاتار، هیند، هیندستان، زەنگبار، تکە،

تورکمان، ئامەل، یەزد، قوم، گەیلان، شیراز، کرماشان، کرمان، ماهان، ئیران، توران، بەلخ، بوخارا.

شاعیر لە هەموو ئەم جێیانە گەڕاوە بۆ دۆزینەوەی حەقیقەت، دیارە گەشت و گەڕانەکە گیانی بووە نەک مەتریالی.

گونجاندنی تەریقەت و شەریعەت

ئەوەی ئاشکرایە لە کۆمەڵی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەتایبەتی لە دوای بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام بزووتنەوەی «زوهد» لە کۆمەڵی ئیسلامدا پەیدا بوو. ئەمە ئەنجامی بیروباوەڕێکی تایبەتی بوو بەرامبەر بەئایین، وەک لێکدانەوەیێکی ئیدیۆلۆجی ئیدیۆلۆجی ئایینی ئیسلام لەسەر ئەو باوەڕەدا بوو بەختیاری لەوەدایە لەم گێتییەدا بەدرشتی بژی (هەژاری) بۆ ئەوەی لە گێتی دواییدا لە بەهەشتا بەنەرمی (بەختیاری) بژی. لە سەرەتای فەرمانڕەوایی عەباسییان لە بەغدا بیروباوەڕی «زوهد» بوو بەبنج و بناوان بۆ پەیدابوونی بزووتنەوەی سۆفیزم. ئەمە شۆڕشێک بوو لە دژی ئۆتۆکراتییەتی دەوڵەت کە لەسەر بنیادی پراکتیکی شەریعەت دامەزرا بوو، هێز و توانای لە سەرچاوەی زوهدی ئیسلامی و سۆفیزمی ئەفلاتوونی و مەسیحی و هیندی و ئایینە کۆنەکان وەردەگرت.

دەسەڵات لە پێشانا بەکوشتن و برین بەربەرەکانی سۆفیزمی کرد، لە دواییدا داگیری کرد و بۆ چاکەی خۆی بەکاری هێنا، واتە شەریعەت و تەریقەت لە دوژمنداریییەوە بوون بەدۆست، بەڵام دۆستایەتییەکە لە بەرژەوەندی شەریعەت بوو. ئەو دوژمنداریییە وەک تیۆرییێک تا ئێستا ماوەتەوە. بەم جۆرە ساڵح وەکو بەشێکی زۆر لە شاعیر و نووسەرانی کورد باوەڕی بەو دۆستایەتییە هەبوو و لە ژیانی خۆیدا بەکاری دەهێنا، واتە گونجاندنی ئایینی ئیسلامی خۆی کە لە بەشی ئایینزای شیعە بوو لەگەڵ تەریقەتی سۆفیزمی نیعمەتوڵلاهی. ئەم جۆرە کەسانە لەسەر ئەو باوەڕەن شەریعەت واتە ئایین بەڕێگەی تەریقەت کە سۆفیزمە دەگاتە حەقیقەت حەقیقەت.

لەم بارەیەوە دەڵێ:

شای دەروێشانم
من عەبد عەبید شای دەروێشانم
بێزار لە گرووە زوهد فرۆشانم
عەبد زەر خرید ژەندە پۆشانم

قەول قەلەندەر دایم زیکری من
سرری لە ئەسرار پەنهان فیکر من
زەمین تەخنە پووس تەخت عاج من
تەرک تاج و تەخت تەرک تاج من
سلسلە کەشکوول فەقر لە مشت من
تار مەحەببەت ڕشتە پشت من
سەنگ قەناعەت مایەی دەست من
نەفس ئەسیر جووع بەستە شست من
گولبانگ ئازان شاخ نەفیر من
مونتە شام نەماز قیبلەم پیر من
دەست و پای تەلەب ئەسپ و زین من
زەبان پیرم تبر ژین من
خیرقەم حیجابەن ز دیدار دۆست
وێنە قەلەندەر بەر لوام لە پۆست
شەریعەت چراغ تەریقەت را من
حەقیقەت مەقسوود خەتم کەلامن
سەید سالح بەندە عەبد عەلی شاهن
شاهان بەندە ئوو ئوو بەندەی شاهن
موحەرڕەم دەرگاه ئەولیای حەقن
ئەمین ئەسرار حەق موتلەقن

واتاکەی:

شای دەروێشانم
من عەبدی عەبید شای دەروێشانم
بێزارم لە تاقمی زوهدفرۆشان (زاهیدان)
عەبدی زێرکرم کۆنە پۆشم
بەقسەی قەلەندەران هەمیشە لە زیکر دام
نهێنی نهێنییەکان لە بیری من شارراوەتەوە
زەوی ئەو جێگە خۆشەی منە کە لە عاج دروست کراوە

دوورکەوتنەوە لە تاج و تەختی شاهانە تاجی منە
زنجیری کەشکۆڵی هەژاری لە دەستی من دایە
ڕەمزی دڵداری تەنافی (پشتێدنی) پشتی منە
ڕازی بوون بەبەش مایەی دەستی منە
دەروونم دیلی برسییەتییە بەجیگەرم بەستراوە
ئاوازی بانگ دەنگی شەیپووری منە
عەسای نوێژ و قیبلەم پیری منە
دەست و پێی ئەسپ و زینی منە
زمانی پیرم تەوروزینی منە
خیرقەم پەردەیە بۆ بینینی دۆست
وەک قەلەندەر لە پێستەدا لوول دراوم
شەریعەت چرامە تەریقەت ڕێگامە
حەقیقەت مەبەسمە ئەمە خەتمی کەلامە
سەید سالح بەندەی شا عەلییە
شایان بەندەی ئەون ئەو شای بەندانە
هەموویان ئەولیای دەرگای ڕاستین
پارێزەری نهێنییەکانی حەقی موتلەقن

لەم شیعرەدا سالح شەریعەت و تەریقەتی لەگەڵ یەکتریدا گونجاندووە بۆ ئەوەی بگاتە حەقیقەت، بەڵام دیسانەوە مەسەلەی سۆفیزم لە بیریدا بەسەر مەسەلەی شەریعەتدا زاڵە، لەبەر ئەوە ئیمامی عەلی کردووە بەڕەمز بۆ هەموو لایەنەکان، شەریعەت (ئایینی ئیسلام)، سۆفیزم (تەریقەتی نیعمەتوڵڵاهی)، حەقیقەت (کردگار).

یادی شاعیرانی کلاسیک دەکاتەوە

لە یەکێ لە لیریکەکانیدا سالح یادی هەندێ لە شاعیرانی کلاسیکی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەکاتەوە، لە پاشانا بەشێوازی موناجات داوا دەکا یارانی یارسانان یا دەروێشانی تەریقەتی نیعمەتوڵڵاهی هەموو خەوشێک نەیانگرێتەوە و لە هەموو ناکاملێییێک دوور بن و یادی هەندێ لە شاعیرانی فارسی زمان دەکاتەوە:

هەمسەران واکەی
حەق قاپی ڕەحمەت لە ڕووتان واکەی
جام قەلبتان جیهان نما کەی
گەدایانتان وە شەهنشاکەی
فەقیر و عالیم و حەکیم و واعیز
گشت غەرق بم ز خوان ئیحسان حافز
بۆی عەتر عەتتار دا لە دەماغم
ڕۆشن کرد لە نوور خودا چراغم
ئەسرار وەحدەت ها لە مەسنەوی
بشنەو تو ژ قەول مەلای مەعنەوی
گووش بدەر وە نەی بشنەو ژ نائی
گیان و فیدای مەدح حەکیم سەنائی
عیبادەت هەر مەدح شاه مەردانەن
قەول حەکیمەن دەوای دەردانەن
لە دەور خەرمەن عیلم بەهائی
گشت خۆشە چینن مەکەن گەدائی
ڕەزم فیردەوسی و بەزم نیزامی
شوعەرایانی دەهر ئەنوەری و جامی
لە شەهد ئەشعار سەعدی شیرازی
مورغ رووح چون تەیر مای وەباڵ بازی

واتاکەی:

هاوسەران وا لێ بکەی
خودا قاپی ڕەحمەت لە ڕووتاندا بکاتەوە
ناوەڕۆکی دڵتان بەعالەم پیشان بدرێ
هەژارانتان ببنە شاهنشا
فەقیر و عالیم و حەکیم و واعیز
هەموویان لە ناو خۆشی و شادیدا نوقوم بن

بۆ عەتری عەتتار لە مێشکمی داوە
خودا چرامی پڕ لە نوور کرد و ڕووناک بووەوە
نهێنییەکانی یەکتایی خودا لە مەسنەویدا تۆمار کراوە
گوێ لە قسەکانی مەلای مەعنەوی بگرە
گوێ بدەرە ئاوازی نای گوێ لە بلوێرژەن بگرە
گیانم فیدای ستایشی سەنائی دانابێ
عیبادەت تەنیا ستایشی شای مەردانە
قسەی داناییە دەرمانی دەردانە
لە دەوری خەرمانە زانستی جوانییە
هەمووتان گوڵەوەچنی بکەن و دەرۆزە مەکەن
ڕەزمی فیردەوسی و بەزمی نیزامی
شاعیرانی ڕۆژگار ئەنوەری و جامی
لە شیرینی شیعری سەعدی شیرازی
تەیری ڕووح وەک باڵندە باڵەفڕێ دەکا

لەم بڕە شیعرەدا ساڵح هەموو نهێنییەکانی یەکێتی بوون لە مەسنەوی جەلالەدینی ڕۆمیدا دەبینێ. سەرنج دەداتە ئەو ئاوازەی لە نای جیا دەبێتەوە و یەکێکە لە داهێنانە هەرە بەرزەکانی جەلالەدین لە فەلسەفەی سۆفیزمدا. شاعیر عیبادەت لە ستایشی شای مەردان عەلی دەبینێ. ناوی فیردەوسی و نیزامی و ئەنوەری و جامی و سەعدی شیرازی دەبا.

لە پاشانا ساڵح یادی هەندێ لە شاعیرانی کورد دەکاتەوە:

بشنەوژ نەجەف و شاکە و تورکەمیر
کەس چون سەید یەعقووب نەفس نەکرد ئەسیر
تو بناز نیتە وە نیازەوە
دوو دیدەی خومار چون شەهبازەوە
غولام ڕەزا نیتە وە شۆر موناجات
چون مووسا لە توور قازییەلحاجات

واتاکەی:

گوێ لە نەجەف و شاکە و تورکەمیر بگرە
کەس وەکو سەید یەعقووب گیانی خۆی دیل نەکرد
تۆ نیازت نییە و هەمیشە بەهیواوە نەژیاوی
بەدوو چاوی خوماری وەک چاوی شای بازان
غولام ڕەزا بەخۆی و شۆری موناجاتەکانییەوە
وەک مووسا بوو لە کێوی تووڕ یارمەتی داوا دەکرد

لەم دێرانەدا سالّح یادی بڕێک لە شاعیرانی کوردی دەوروبەری ژیانی خۆی دەکاتەوە، وەکو: تورکەمیر، یا تورکە شاعیرێکی گۆرانزەمیێ بووە، هەندێ دەڵێن لە یارسانانی کرند بووە، هی دیکە دەڵێن کوردی لوڕ بووە لە ساڵی ١٨٢٠ کۆچی دوایی کردووە. هەروەها ناوی شاعیرانی ناوداری وەکو غولام ڕەزا و سەید یەعقووبی ماهیدەشتی دەبا کە لە بەرگەکانی ئەم کتێبەدا باس لە ژیانی شیعریان کراوە. جگە لەمانە یادی دوو شاعیری دیکەش دەکاتەوە نەجەف و شاکە، لە بابەت ئەمانەوە لە مێژووی ئەدەبدا زانیارییێکی ئەوتۆ لە ناوەوە نییە، تەنیا ئەوە هەیە ئەو شاعیرەی ناوی نەجەفە و شیعری هەیە بەناوی نەجەف چارزەبری ناوبانگی دەرکردووە و مامۆستای تورکەمیر بووە.

یەکێتی بوون

بیری بنچینەیی شیعری سالّح ڕوونکردنەوەی فەلسەفەی «یەکێتی بوون = وحدة الوجود»ە. لەمەدا «بوون» وەکو ڕووداو لە هەموو دیاردەیێک و پێچەوانەی پێکهاتووە، ئەگەر بەڕاستی پێچەوانەی هەبێ، واتە «بوون» بەهەموو گیروگرفت و تەنگوچەڵەمەیەوە، دیاردە چاک و خراپەکانییەوە شاعیر لێیان دەدوێ، یا دروستیان دەکا. لەم لایەنەوە لە لیریکێکیدا دەڵێ:

ئاما وەسەرم
هەم لە نوو شۆری ئاما وەسەرم
گاهێ دڵدارم گاهێ دلبەرم
گاه بەدر مونیر شمس خاوەرم
گاه سیفات مەحز گاه عەین زاتم
بت و بتشکەن لات و مەناتم

گاهێ دوزەخم گاهێ بەهەشتم
گاهێ مەسیجدم گاهێ کەنشتم
گاه دەریای عومان گاه کۆ هی قافم
گاه تورکی (بیلمەز) گاه کوردی جافم
گاهێ پەیغەمبەر پەیغام ئاوەرم
گاهێ لە ڕەندان جام وەرگرم

***

گاه خاوگاه خۆراک گاه گەرم و سەردم
گاه جەمع و تەفریق گاه زەوج و فەردم
گاه ساقی ڕەندان خەرابات خانەم
گاه ڕەتلی گران گاهێ پەیمانەم
گاه شام و سەحەر نەقش و نیگارم
گاه باغ و بیستان گوڵ و گوڵزارم

***

گاهێ عابیدم گاهێ مەعبوودم
گاهێ ساجیدم گاهێ مەسجوودم
گا بودی مەحزم گاهێ نابوودم
گا حامیدی حەمد گاهێ مەحموودم
گاهێ محەمەد گاهێ عەلی بیم
گاه نیعمەتوڵڵا شای وەلی بیم

واتاکەی:

هاتە سەرم
جارێکی دیکە شۆڕش هاتە سەرم
دەمێک دڵدارم دەمێک دلبەرم
دەمێک مانگی چواردەی ڕووناک و دەمێک خۆری ڕۆژهەڵاتم
دەمێک تەنیا سیفەتم دەمێک بەتەواوی زاتم
بتم و بتشکێن و لات و مەناتم
دەمێک دۆزەخم دەمێک بەهەشتم

دەمێک مزگەوتم دەمێک کەنشتەم
دەمێک زەریای عومان دەمێک کێوی قافم
دەمێ تورکی نازانم دەمێک کوردی جافم
دەمێک پێغەمبەرم پەیام دەهێنم
دەمێک لە ڕەندانم پیاڵەی مەی وەردەگرم

***

دەمێک خەو و دەمێک خۆراک دەمێ سارد و گەرمم
دەمێ کۆ و دەمێک جیابوونەوە، دەمێ جووت و دەمێ تاکم
دەمێک مەیگێڕی ڕەندان و مەیخانەکانم
دەمێک سەنگی کێشان و دەمێک قاپی پێوانم
دەمێک ئێوارە و بەیانیان نەقش و نیگارم
دەمێک باغ و بێستان و گوڵ و گوڵزارم

***

دەمێک دەپەرستم دەمێک دەپەرسترێم
دەمێک سوجدە دەبەم دەمێک سوجدەم بۆ دەبرێ
دەمێک بوونی تەواوم دەمێک بوونم نییە
دەمێک بەگەورەیی خودا هەڵدەڵێم دەمێ بەگەورەیی من هەڵدەڵێن
دەمێک محەممەدم دەمێک عەلیم
دەمێک شا نیعمەتوڵڵا دەمێ وەلیم

لەم دێرە شیعرانەدا ساڵح خۆی دەکاتە بەڵگە و دیاردەییێکی «بوون» لەبەر ئەوە تاکی هەموو جووتەکانە: دڵدار و دلبەر، مانگ و ڕۆژ، گیان و لەش، ئەوجا تاکی هەموو دوو شتەکانی پێچەوانەی یەکترین: بتی لات و مەنات و بتشکێن، دۆزەخ و بەهەشت، مزگەوت و کەنشتەی جوولەکان، زەریای عومان و کێوی قاف، زمانی تورکی نەزانین و کوردی جاف، پێغەمبەری خاوەن پەیام و سەرخۆشان یا فێڵبازانی جام بەدەست. لێرەدا ساڵح وشەی تورکی «بیلمز = bilmez»ی بەکارهێناوە، ئەم وشەیە بەمانای (نازانێ) هاتووە.

شاعیر دووبارە دەکەوێتە باسی ئەو جووتانەی لەگەڵ یەکتریدا ڕێکن وەک: عابید و مەعبوود، ساجید و مەسجوود، بوون و گەردوون، حامید و مەحموود، محەمەد و عەلی،

نیعمەتوڵڵا شا و خۆی وەک شێخ و مورید. نیعمەتوڵڵا وەک ئاشکرایە دامەزرێنەری تەریقەتی نیعمەتوڵڵاهییە. لە کۆکردنەوەی هەموو ئەم دیاردانە دەیەوێ ئەوە بخاتە ڕوو خۆی ئەم هەمووانەیە و هەموویانیش ئەوون.

ساڵح لە شیعرێکی دیکەیدا هەندێ وێنەی هونەری دروست دەکا پێوەندی بەهەستی ناوەوەی هەیە بەرامبەر بەیەکێتی بوون بەتایبەتی لە ڕووی کردەوە و ڕەوشتەوە.

لەو لیریکەدا دەڵێ:

هەم بزم یارم
ئەمشەو لە تەزا هەم بزم یارم
سەرتاپا لە جام وەحدەت سەرشارم
لە عیشق دل بر مەست و خومارم
وە دل چراغم وە تەن فانۆسم
خالی لە خودی مەملوو لە دۆسم
هام لە کۆی ویساڵ چون قەیس لە کۆی نەجد
گووش پڕ لە سەماع دل مەملوو لە وەجد
بێ بادە سەرخۆش ژ عیشق یارم
مات و مەدهۆشم مەست و هوشیارم
ئاون من زاکیر زیکر و مەزکوور دیم
تادیم و زاکیر زیکر و مەزکوور دیم
من و ما خەتاست لە هەر جا یارەن
عیبارەت تەنگ چارم ناچارەن
سەید ساڵح خوا مووش فاش مەکر ئەسرار
زومرەی مەنسوور کش مەدەنت وە دار

واتاکەی:

لەگەڵ یارم لە بەزم داین
ئەمشەو لەو جێگەیە لەگەڵ یارم لە بەزم داین
سەرتاپام بریتییە لە جامی سەر لێوم
لە عیشقی دڵ گەلێ مەست و خومارم
بەدڵ چرام بەتەن فانۆسم

له خۆم خاڵیم پڕم له دۆستم
له جێگەی ژوانم وەک قەیسی کێوی نەجد
گوێم پڕ له ئاواز و دڵم پڕ له وەجدە
بێ بادە سەرخۆشی عیشقی یارم
مات و مەدهۆشم مەست و هوشیارم
ئەوانەی بیرم لێ دەکەنەوە نیشانەی ئەوەیە بیرم لێ دەکرێتەوە
من دەبم بەبیرکەرەوە هەروەها بیریشم لێ دەکرێتەوە
من و نەیارەکان و یارانی هەموو لایێک
قسەی خراپ هەبێ چارم ناچارە
سەید ساڵح له ڕێی خودا نهێنی ئاشکرا مەکە
با لایەنگرانی مەنسووڕ له سێدارە نەدرێن

لێرەدا شاعیر باس لەو شەوە دەکا کە لەگەڵ یاردا بووە، له ناویدا تواوەتەوە، مەست و سەرخۆش بووە. بەدڵ ڕووناکی بووە و بەلەش فانۆس بووە. خۆی له ناو خۆیدا نەماوە، ناوەوەی پڕ بووە له دۆستەکانی. له جێگەی ژواندا وەک قەیس بووە له کێوی نەجد، گوێی پڕ له ئاواز و دڵی پڕ له وەجد (خۆشەویستی) بووە، له عەشقی یار بێ بادە سەرخۆش بووە. بەم ڕەنگە «بوون» لەناو ئەوبووە، له دەرەوە و ناوەوەی ئەو هیچ «بوون»ێک نەبووە.

لەناو «بوون»دا تواوەتەوە

له لیریکێکیدا شاعیر خەریکی «یەکێتی بوون»ە. بەجۆرێک هەستی دەردەبڕێ ئادەمزاد بەلەش له گوڵستانی سروشت دەدۆزرێتەوە بەڵام ئەو گوڵستانە «بوون»ە پێش ئەوەی جێگەی سەیران و خۆشی و جێی ماچوموچی دڵداری بێ. بەم جۆرە سروشت له وێنەی مەتریالییەوە دەگوێزرێتەوە ڕەمزی وێنەی گیانی:

هەمسەران ژارم
غەنی موتڵەقم فەقیر و ژارم
باغ و بیستانم گوڵ و گوڵزارم
پەروانەی شەمعم له گیان بێزارم
عاشق و مەعشووق مەحوو و مەفتوونم
مەجنوونی لەیلا و لەیلای مەجنوونم

نوور و زولمەتم یار و ئەغیارم
سەنەم پەرستم ڕشتە و زوننارم
موغ و موغبەبەچچە بادە فرۆشم
پیر پڕ ئیدراک با عەقڵ و هۆشم
***
ساقی سەرمەستان بادە تەهوورم
سوراحی پڕ مەی جام بلوورم
عەشق شۆرئەنگێز جام سەرشارم
له دەردی کشان مەیخانەبارم
سەمسام و قەقمقام تیغ برندەم
جەللاد خوێنڕێژ شێر دڕندەم
ئایین و مەزهەب ئیمان و دینم
کەلام ناتیق ئایەی موبینم
هەمشیرەی عیشقم هەم مەعنی خەسمم
بێ نامونیشان بێ ئیسم و ڕەسمم

واتاکەی:

هەمسەران لەڕولاوازم
دەوڵەمەندی گەورە و هەژار و لەڕولاوازم
باغ و بێستانم گوڵ و گوڵزارم
پەپوولەی مۆمم له گیان بێزارم
عاشق و مەعشووق نەماو و گرفتارم
مەجنوونی لەیلا و لەیلای مەجنوونم
ڕووناکی و تاریکیم و یار و نەیارم
بتپەرستم و پشتێند و زوننارم
موغم موغبەچەم مەیگێڕم
پیرێکی پڕ له دانایی و خاوەن بیر و هۆشم
***
مەیگێڕی سەرخۆشان بادەی پاک و خاوێنم

سوراحی پڕ لە مەی و جامی بلوورینم
عیشقی پڕ لە غەوغا جامی سەر لێوم
لە دەوریدا مەنگیرانی مەیخانەچیم
شمشێر و گەورەم خەنجەری تیژم
جەللادی خوێنڕێژ و شێری دڕندەم
ئایین و مەزهەب و ئیمان و دینم
قسەی سەرزارم ئایەتی قورئانە
هاوشیر و خوشکی عیشقم و هەروەها دوژمنم
ناوونیشانم نییە، بێ ناو و لەشم

شاعیر لەم دێرانەدا لەیەکچوو و لەیەکنەچووی سروشت و دیاردە کۆ دەکاتەوە بەپێی زانستی لۆجیک کارێکی بەجێ نییە، بەڵام سۆفیزم لەبەر ئەوەی لە گێتی لۆجیک و دەستوور و شەریعەت دەچێتە دەرەوە ئەو وێنانەی ساڵح دروستیان دەکا لە گێتی هونەر و داهێناندا لە ناماقوولەوە دەبن بەماقووڵ. شاعیر سیفەتی هەژاری، باغ و بێستان، عاشق و مەعشووق، ڕووناکی و تاریکی، سوراحی و بادە، هەوێنی عیشق و مانای دڵداری و گەلێکی دیکە لە خۆی کۆ دەکاتەوە تا دەگاتە ئەوەی بڵێ: بێ ناوونیشانم، نە ناوم هەیە نە ناوەڕۆک، واتە «نەمان» و دروستبوونی جەوهەرێکە هەموو بوون کۆ دەکاتەوە.

سەرخۆشی کردگاری

لە دیوانی ساڵحدا مەبەسی سەرخۆشی بایەخێکی زۆری پێ دراوە. هەندێ جار بەڕووکەش لە مەی و مەیخانەی ئاسایی ئەدەبی کلاسیکی جیا ناکرێتەوە. بەڵام بەهەموو جۆرێک شاعیر مەبەسی لە سەرخۆشییەکەی خۆی مەستی کردگاری یا سۆفیزمییە. ئەگەر سەرخۆشی جیابوونەوەی ئەقڵ بێ لە لۆجیک، دیارە سۆفی باوەڕی بەلۆجیک نییە لەبەر ئەوە بێ مەی سەرخۆش دەبێ.

ساڵح لە لیریکێکیدا دەڵێ:

ساقی مەیخانەم
من هەر لە ئەزەل ساقی مەیخانەم
سەنعان و تەرسای کلیسەخانەم
لە دەردی کشان یەکتای یەکانەم

ساتیعەن لە من بۆی عەبیر و میشک
چون نەهەنگ موحیت سەهبا مکم خشک
کیتمانم لەسەر پری ئەغیارن
شاهیدی قسەم (اولو الابصار)ن
سەید لە باتین زات باقیەن
لە زاهیر مینا و سەهبا و ساقیەن

واتاکەی:

مەیگێڕی مەیخانەم
من هەر لە ئەزەل مەیگێڕی مەیخانەم
سەنعان و کچە گاوری کلیسەخانەم
لە دەردی کەشان تاک و تەنیا و یەکانەم
عەبیر و میسک بۆنیان لە من وەردەگرن
وەک نەهەنگی ئۆقیانووسی مەی وشک دەکەمەوە
قسە شاردنەوەم لەبەر دوژمنانە
شاهیدی قسەم خەڵکی ڕۆشنبیرن (اولو الابصار)
سەید لە ناوەوە زاتێکی هەمیشەییە
بەڕووکەش سوراحی و مەی و مەیگێڕە

وەک لەم دێرانەدا دەردەکەوێ شاعیر لەو ڕۆژەوە کە گیانی خوڵقاوە ساقی مەیخانە بووە، پێش ئەوەی ئەو گیانە بچێتە ناو لەشییەوە. گیانی شاعیر نەمر و هەمیشەیی و زیندووە، کە لە قاڵبی ئێستایدا خۆی دەجلوێنێ دووبارە بۆتەوە مەیگێڕ و مەی و جامی مەی.

لە لیریکێکی دیکەیدا ساڵح دەڵێ:

یاران سەرمەستم
لە سەبووکێشان دایم سەرمەستم
ساقی مەیخانە و ساغیر پەرستم
شێخ سەنعان ئاسا زوننار وەدەستم

***

زەمزەمەی ئەزکار سۆفیانی ساف
پڕ کەردەن عالەم لە قاف تا وە قاف
گشت مەست و مەخموور مەیخانە یارن
سەرمەست لە نەشا جامی سەرشارن

***

لە ڕەقس وەحدەت وەجد سۆفی سووز
شەوی یەڵدا بی وە ڕۆژی نەورووز

واتاکەی:

یاران سەرمەستم
لە سوراحی مەی هەمیشە سەرمەستم
مەیگێڕی مەیخانەم سوراحی دەپەرستم
وەک شێخی سەنعان زونار لە دەستم دایە

***

شۆڕشی تەهلیلەی سۆفیانی پاک
گێتی پڕ کردووە لە قافەوە تا قاف
هەموویان مەست و سەرخۆشی مەیخانەی یارن
سەرخۆشن لە نەشوەی جامی سەر لێوان

***

لە سەما و وەجدی سۆفی پڕ لە سۆز
شەوی یەڵدا بووە بەڕۆژی نەورۆز

لەم شیعرەدا ساڵح باس لە مەستی و سەرخۆشی هەمیشەیی دەکا، ئەوە دەگەیەنێ کە ساقی مەیخانەیە، لەگەڵ دەروێش و موریدان لە کۆڕی زیکر و تەهلیلەی دەروێشاندا لە هەموو گێتی، لەوسەر تا ئەوسەری گشتیان سەرمەست و سەرخۆشن. سەما و دڵداری دەروێشانی پڕ لە سۆز بێ کۆتاییە وەک شەوی یەڵدا و ڕۆژی نەورۆز. بێ گومان شەوی یەڵدا بەڵگەی درێژترین شەوی ساڵە لە پاییزدا دەبێ و ڕۆژی نەورۆزیش بەڵگەی خۆشترین ڕۆژی ساڵە لە بەهاردا دەبێ.

لە لیریکێکی دیکەیدا ساڵح بەئاشکرا باس لەوە دەکا دڵداری مەست و سەرخۆشی کردووە، لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

من لە عیشق یار
مەست و مەخموورم من لە عیشق یار
وەقتە هەڵگرم پەردە لە ڕووی کار
بێ حیجاب و خەلق فاش بکەم ئەسرار
بنمانوم پیشان ڕاز نیهانی
هەرچ هەست لە پشت پەردەی پەنهانی
پەردە و پەردەدار ئەلگرم یەکجا
فاش بکەم ئەسرار وە خەلق خودا
مەعلووم بووت پیشان نوکتەی حەقیقەت
کەس نەکی ئینکار ئەهلی تەریقەت
تاکە فاریغ بوون لە گێج گەردوون
تەکیە دەن وە لوتف دەهەندەی بێ چوون

***

سەید ساڵح ژ سر وەحدەت ئاگا هەن
گفتە ئوو کەلام عەبد عەلی شاهەن

واتاکەی:

من لە عیشقی یار
مەست و مەخموورم من لە عیشقی یار
وەختە هەڵگرم پەردە لە ڕووی کار
پەردە لەسەر هەموو نهێنییێک هەڵگرم و ئاشکرایان بکەم
هەموو ڕازێکی نهێنی ئاشکرا بکەم
هەرچی لە پشت پەردەی نهێنی هەیە
پەردە و پەردەدار بەیەکجار هەڵگرم
هەموو نهێنییەکانی خوڵقاندنی خودا
بۆ ئەوەی نوکتەی حەقیقەتت بۆ ئاشکرا بێ
بۆ ئەوەی کەس ئینکاری ئەهلی تەریقەت نەکا
تا ئەو کاتەی لە خراپەی گەردوون ڕزگاریان دەبێ

بەسۆزی خوای گەورەی بێ وێنە

***

سەید ساڵح ئاگاداری نهێنییەکانی وەحدەتە

قسەی ئەو قسەی عەبدی عەلی شایە

له ئەنجامی تەوژمی دڵداری ساڵح لە هۆش خۆی چووە و مەست و سەرخۆش بووە و بیری ون کردووە. پیاو لەو کاتەی شێت و شەیدا دەبێ هەموو نهێنییێک ئاشکرا دەکا. هەرچی لە پشت پەردە و لە ناو دڵدا هەیە دەیهێنێتە دەرەوە و نهێنی هەموو کەسانێک دەخاتە ڕوو.

لەم شیعرەدا جارێکی دیکەش ساڵح باوەڕە گشتییەکانی خۆی دەردەبڕێ، بەلای ئەوەوە ئەگەر تەریقەت (سۆفیزم) نەبێ ڕاستی (حەقیقەت) نادۆزرێتەوە. بێ گومان ئەمە فەلسەفەی سۆفیزمی کۆزمۆسییە. فەلسەفەی سۆفیزمی ئیسلامی ئەوەیە «شەریعەت» قانوون و دەستوور بەبنج دادەنێ و سۆفیزم دەکاتە ڕێگە بۆ گەیشتن بە«حەقیقەت» ، بێ گومان ئەمەیان لەگەڵ سروشتی سۆفیزمی کۆزمۆسی ناگونجێ.

عەلی وێنەی کردگارە

لە سەرانسەری دیوانی شیعریدا ساڵح ستایشی ئیمامی عەلی دەکا و بەسەریدا هەڵدەڵێ. ئەوە ڕاستە شاعیر لە بیروباوەڕدا وەک شیعەییێکی دوازدە ئیمامی خۆی دەنوێنێ، بەڵام لە زۆر جێگە لە بیروباوەڕی یارسانانی ئەهلی حەق نزیک دەبێتەوە، ئەوانەی لە سەردەمی بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام باوەڕیان بەوە بوو بەپێی تیۆری دۆنا دۆن گیانی کردگار جێگەی خۆی لە لەشی ئیمامی عەلی دۆزیوەتەوە، جا لێرەدا ساڵح ئەگەر باوەڕی بەو تیۆرییە بووبێ تەنیا بۆ عەلی بەکارهێناوە، باس لەو ئەولیایانەی یارسان ناکا لە دوای عەلی لە کوردستاندا بەتایبەتی لە هەورامان کە هەموویان کورد بوون. هەرچۆنێ بێ ئەگەر باوەڕیشی بەتیۆرییەکانی یارسانان نەبووبێ هەندێ جار وەک شیعەییێک بۆ عەلی بەکارهێناوە.

لە شیعرێکیدا شاعیر لەم لایەنەوە دەڵێ:

شای کەرەمداران

یا عەلی هانا شای کەرەمداران

فەرد فەریاد ڕەس دەرماندەکاران

حەکیم حازیق شافی بیماران

***

یا عەلی هانا تای بێ هەمتایی

غەیر لە تو نیەن گرەی گوشایی

قادری قەییووم بێ چەندوچوونی

خالیقی ئەلفاز (کن فیکون)ی

***

ساحێب کەرەمی موشکیل گوشایی

زات موقەددەس تای بێ هەمتایی

تو ساقی کەوسەر شەرابەن تەهوور

تو زینەت بەخشای کەواکیب لە نوور

باعیسی ئیجاد کەون و مەکانی

مورەببی عالەم سرری سوبحانی

تو مالیکولمولک مەلەکووتەنی

تو جامیعی جەمع جەبەرووتەنی

***

حەقیقەت خالیق ئەرز و سەمایی

بیلا شوبهە و شەک تای بێ هەمتایی

خودا و پێغەمبەر سەنا خوانتن

قورئان تەمامی وەسف شانتن

واتاکەی:

شای کەرەمداران

یا عەلی هانا شای کەرەمداران

ئەی تاکی فریای خەڵکی دەکەوی دەرمانی دەردانی

دانای گەورە و دەرمانی نەخۆشانی

***

یا عەلی هانا تۆ کەسێکی بێ هاوتای

جگە لە تۆ کەس دامەزرێنەری خۆشی نییە
بەتوانا و مەزنی بێ چەندوچوونی
تۆ وشەت خوڵقاندووە (کن فیکون)ی

***

خاوەن کەرەمی گیروگرفت جێبەجێ دەکەی
زاتی پیرۆزی تاکی بێ هاوتای
تۆ مەیگێڕی شەرابی کەوسەری پاکی
تۆ ئەستێرەکانت بەنوور ڕازاندۆتەوە
تۆ هۆی دروستبوونی گەردوون و جێگەی (مکان)
بەخێوکەری عالەم و نهێنییەکانی خودای
تۆ خاوەنی هەبوون و نەبوونی
تۆ کۆکەرەوەی هەموو هێز و توانایێکی

***

بەڕاستی خالیقی ئەرز و ئاسمانی
بێ گومانی تاکی بێ هاوتای
خودا و پێغەمبەر ستایشت دەکەن
قورئان بەتەواوی وەسفی کردەوەی چاکی تۆیە

لەم شیعرانەدا ساڵح هەندێ سیفەتی داوەتە عەلی هەرگیز ئەم سیفەتانە بۆ پێغەمبەرانیش بەکار نەهاتوون، وەکو: سارێژکەرەوەی برینی هەموو نەخۆشێک، بەتوانا و هێز و بێ چەندوچوون و خاوەنی (کون فەیەکوون) کە تەنیا بۆ خودایە، کەوسەر دەداتە بەهەشتییان، ڕووناکی بەخشیوەتە ئەستێرەکان، جێگە و کاتی دروست کردووە، ئەرز و ئاسمانی خوڵقاندووە، خودا و پێغەمبەر ستایشی دەکەن، هەموو قورئان بۆ مەدح و ستایشی ئەوە و گەلێ سیفەتی دیکە.

لایەنانی ئایینی ئیسلام بەهەموو ئایینزاکانییەوە لە ڕووی سۆفیزمەوە تەماشای ئەم بیروڕایانە دەکەن لە داهێنانی شیعردا لەبەر ئەوە بەدەرچوونی دانانێن لە ڕێ و ڕەوشتی ئیسلامەتی کە لە شەریعەتدا خۆی دەنوێنێ.

هەر لەم بابەتەوە ساڵح لە لیریکێکی دیکەیدا دەڵێ:

عەلی یار من
تا شاه مەردان عەلی یار من
ئومێد و ئیلْتاف هەشت و چاری من
مەولای خافیقەین نیگەهداری من
ئیمامی مەسجید و ساقی مەیخانە
روهبانی دێر و خودای بوتخانە
خانەزادی حەرەم یەکتای یەکانە
خانە و خانەزاد هەم صاحیبخانە

***

عەلی با حەق و حەق با عەلییەن
قەلبی من میرئات سەیەنجەلییەن
سینەی بێ کینەم تەماشاخانەست
کلیسا و مەسجید دێر و مەیخانەست

واتاکەی:

عەلی یاری منە
شاهی مەردان عەلی یاری منە
ئومێد و خۆشی من و هەشت و چواری منە
گەورەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا و پارێزەری منە
ئیمامی مزگەوت و مەیگێڕی مەیخانە
ڕوهبانی دێر و خودای بوتخانە
گەورەی بنەماڵە و تاکییەکانە
ماڵی هەیە و لە ماڵ بووە و خاوەن ماڵە

***

عەلی حەقە حەق عەلییە
دڵی من ئاوێنەیە وێنەی دەداتەوە
سنگم بێ ڕق و کینم تەماشاخانەیە
کلیسە و مزگەوت دێر و مەیخانەیە

لەم دێرانەدا شاعیر دەڵێ عەلی کە ناوی شای مەردانیشە یاری منە، بۆ من ئومێدە و

ڕەمزی چوارده مەعسوومەکەیە، کردگاری ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوایە، ئیمامی مزگەوت و مەیگێڕی مەیخانە و ڕەبەنی دێر و بوتی بوتخانەیە، خاوەنی حەرەم و یەکتای بێ هاوتایە، خۆی ماڵ و حاڵە، خاوەنی ماڵە، عەلی ڕاستییە، ڕاستی عەلییە. ساڵح دڵی دەکا بەئاوێنە، سنگی دەکا بەتەماشاخانە (شانۆ)، تێیدا وێنەی کلیسە و مزگەوت و دێر و مەیخانە دەگیرێ. وەک ئاشکرایە ئەو سیفەتانەی شاعیر دەداتە پاڵ عەلی هەموویان بۆ کردگار بەکار دەهێنرێن.

لە شیعرێکی دیکەیدا شاعیر زیاتر عەلی لە سیفاتی کردگار نزیک دەکاتەوە، یا بەتەواوی دەیکا بەئادەمزادێکی سووپەرمانی بێ کەموکووڕی:

عەلی کافییەن عەلی شافییەن
عەلی سۆفییەن عەلی سافییەن
عەلی عادیلەن عەلی ئەعدەلەن
عەلی کامیلەن عەلی ئەکمەلەن
عەلی تاهیرەن عەلی ئەتهەرەن
عەلی زاهیرەن عەلی ئەزهەرەن
عەلی فانییەن عەلی باقییەن
عەلی ساغیرەن عەلی ساقییەن
عەلی قازییەن عەلی ڕازییەن
عەلی موزاریع عەلی مازییەن
عەلی مەسموعەن عەلی سامیعەن
عەلی مەجمووعەن عەلی جامیعەن
عەلی باتینەن عەلی زاهیرەن
عەلی حازیرەن عەلی نازیرەن

واتاکەی:

عەلی کافییە عەلی شافییە
عەلی سۆفییە عەلی پاکە
عەلی یەکسانە عەلی یەکسانترە
عەلی کامیلە عەلی کامیلترە
عەلی پاکە عەلی پاکترە

عەلی دیارە عەلی دیارترە
عەلی لەناودەچێ عەلی هەر دەمێنێ
عەلی بادەیە عەلی مەیگێڕە
عەلی قازییە عەلی ڕازییە
عەلی وەرزێرە عەلی پێشووە
عەلی گوێ لێ گیراوە عەلی گوێگرە
عەلی کۆکراوەیە عەلی کۆ دەکاتەوە
عەلی باتینە عەلی زاهیرە
عەلی حازرە عەلی بینەرە

ئەو سیفەتانەی شاعیری کورد ساڵح داویەتییە عەلی وەک ڕەنگدانەوەیێکی بیروباوەڕی ئایینزای شیعەی موسوڵمان و ئایینی یارسان بەزمانی کوردی بووە بەمایەی دەوڵەمەندکردنی ئەدەبی کوردی، بەو مانایەی بەرهەمی ئەدەبی ڕەنگدانەوەی ژیانی ئادەمزادە و ئەو کاتە بەبەرز و پێشکەوتوو و ڕەنگین دەکەوێتە بەرچاو کە هەموو لایەنەکانی ژیانی گرتبێتەوە، یەکێ لەو لایەنانە ئایین و سۆفیزمە بەهەموو ئایینزا و لق و پۆپەکانیانەوە.

دلبەری جوانێکی زەمینییە

بەڕاستی شیعری ساڵح بەگشتی لە گولاوی سۆفیزم بەولاوە هیچ جۆرە بۆنێکی دیکە ناپژێنێ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ وێنەی شیعری لای شاعیر هەیە خەیاڵی ڕۆمانتیکییانەی ئادەمزاد لە دوای خوێندنەوەی ئەو شیعرانە دەچێتە لای کیژێکی شۆخ و شەنگ:

دلبەر تو دینم
تو دای وەغارەت ئیمان و دینم
لەجار حوسنت من خوشە چینم
چون دزدی راهزەن های لە کەمینم
جوان بیم لە عیشق تو پیرم کەردی
وە زنجیری زولف ئەسیرم کەردی

***

تیری موژگانان دیدەی خوماری
لە ڕیشەی جەرگم تو کردی کاری
مەستیم لە نەشئەی مەستی چمانن
چمانت فیتنەی ئاخر زەمانن
کی وات من مەخموور جامی شەرابم
دوو دیدەی مەستت کەردەن خەرابم
خودا داد لە دەست چاوڕەش چاوڕەشان
خۆش خووخۆش لەهجە شیرین مەهوەشان

***

من وەکو بچم ڕوو وەکێ بارم
وە هەر جا مەچم هەر گرفتارم
سەید ساڵح تو دۆست شاهی مەردانی
بی چی خەواتیر ڕیش بار عیسانی

واتاکەی:

دلبەر تۆ ئاییینمی
تۆ لەناوت برد ئیمان و ئاییینم
لە پێش چرای جوانیت گوڵەوەچنی دەکەم
وەک دزی ڕێگر خۆم لە مارغەناوە (کەمین)
لاو بووم عیشقی تۆ پیری کردم
بەزنجیری زولف دیلت کردم

***

تیری موژگان و چاوی خومار
کاری لە ناخی جەرگی کردم
مەستم لە نەشئەی مەستی چاوانت
چاوانت فیتنەی ئاخر زەمانن
کێ دەڵێ من سەرخۆشی جامی شەرابم
دوو چاوی مەستت ماڵی وێران کردم

خودایە داد و فیغان لە دەست چاوڕەش و چاوڕەشان
خۆش خوو خۆشن لەهجە جوان و شیرین

***

من بۆ کوێ بچم ڕوو لە کێ بکەم
بۆ هەر لاییێک بچم هەر گرفتارم
سەید ساڵح تۆ دۆستی شای مەردانی
لەبەرچی کەوتوویتە ژێر باری عیسیان

لەم شیعرانەدا شاعیر بەشێوازێکی کلاسیکییانەی ڕۆژهەڵات وەسفێکی ڕووکەشی ئەندامە جوانەکانی دلبەرێک دەکا خۆی لە کەنیشکێکی خانومان دەنوێنێ. بەڵام لە دوا دێری شیعرەکە ساڵح وازان دەکا لە ڕاستی دوورکەوتۆتەوە، بۆیە خۆی تاوانبار دەکا و بەخۆی دەڵێ: سەید ساڵح تۆ دۆستی عەلی شای مەردانی لەبەرچی عاسی دەبی و ڕێی ڕاست ون دەکەی.

لە لیریکێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

دینم و چاو
جەمالی دلبەر دینم و چاو
بێ حیجاب لە پشت بێ پەردە لە ناو
هەم لە بێداری هەم لە دلەخاو
لازم نەدارۆ سبووت و شاهید
من خوددامی دین و خودای واحید

***

سینە بێ کینەم مەملوو لە نوور بی
رەفعی زولمەت بی تەجەللی تووڕ بی

***

ئەگەر موخالیف دینی موبینی
(لکم دینکم ولي ديني)

واتاکەی:

ئاییینم و چاو
جوانی دلبەر ئاییینم و چاو

بێ پەردە لە پشتەوە بێ پەردە لە ناوەوە
هەم لە بێداری و هەم لە خەودا
پێویست بەبەڵگە و شایەد ناکا
من خزمەتکاری ئایین و خودای تاک و تەنیام

***

سنگی بێ کینم پڕ لە ڕووناکییە
تاریکی لەناودەبا وەک تەجەللی شاخی تووڕ

***

ئەگەر لە دژی ئایینی ڕاستی
ئێوە ئایینی خۆتان هەیە منیش ئایینی خۆم

لەم لیریکەدا هەندێ لایەنی دیکە لە بەرهەمی شیعری ساڵح ئاشکرا دەبێ. لەوانە جوانی دلبەر دەکا بەئایین و چاو، واتە بیروباوەڕ و دیاردە (مەتریال)، یا تیۆری و پراکتیک لە تەمومژی شیعری دڵداری کلاسیکی نزیک دەبێتەوە. کە بیر لە نهێنی یا پشت پەردە دەکاتەوە، لە خەودا بێ یا لە بێداری دەتوانێ لێیان تێ بگا. ئەم پێویستی بەبەڵگە و شایەد نییە. خۆی بەخزمەتکاری ئایین و خودای تاک و تەنیا دەزانێ. هەروەها دەڵێ: سنگی پاک و بێ گەرد و پڕ لە ڕووناکی، تاریکی لەناودەبا، چونکە ڕووناکی شاخی تووڕی سینایە (شاخی حۆریب)، هەرکەسێکیش ئەگەر بیر لەوە بکاتەوە یەکێک لەسەر ئایینی ڕاست نییە پێی دەڵێ «لكم دينكم ولي ديني» واتە ئایینی خۆتان بۆ خۆتان، منیش ئایینم هەیە.

کێوی ئەبدالان

ژمارەی کێوی پیرۆز لە کوردستاندا زۆرە. ئەشکەوتەکانیان لە ڕۆژگارانی کۆنی کۆنەوە لە پێشانا جێی ژیانی ئادەمزاد بوون، لە پاشانا بوون بەپەرستگای ئەو تیرە و هۆزانەی شاخەکانیان کردبوو بەکردگاری خۆیان لەوانە پیرەمەگروون و پیرمەم و بابا عەبداڵ (باوەیال) و هی دیکە.

کێوی ئەبدالان و هەموو کێوە پیرۆزەکانی دیکە بەدرێژایی مێژوو جێی عیبادەت و ڕیازەتی پیاوانی ئایین و موریدانی تەریقەت بوو. بەتایبەتی شاعیرانی گۆرانزەمین یەکێکی وەکو ساڵح ئەم شاخەی کردووە بەداڵدە و کونجی بیرکردنەوە و گەڕان بەشوێن

نهێنییەکانی ئایین و سۆفیزم. شاعیر لەم لایەنەوە دەڵێ:

میرزام ئەبدالان
یاهوو مەکیشم وێنەی ئەبدالان
دەور دەم شار وەشا مالان وەمالان
یەک یەک پەیدا کەم لە ئەهلی حالان
یەک ساعەت سوحبەت یارانی گیانی
بەهتەر لە تەخت و تاجی کەیانی

***

بف کەم لە نەفیر لە کۆی نەجد هوو
پری دبوو ودەد وەحشیانی کوو
بنیشم لە بان چەشمەی سەراوان
بف کەم لە نەفیر لەسەر کلاوان
بایەد یەک چللە بکێشم لە نوو
ویم کەم وە موئنیس وحشیانی کوو

***

قوللەی کووهی دل بکەم وە مەنزل
تختە بووس بخەم لە پای قاپی دل

***

تا حەق جیلوەکەی لە تالار دل
شاهنشینی دل بکەی وە مەنزل
سەید ساڵح ئەمجار بوو بنیش و شاد
غەمان یەکایەک کل بدیم وە باد

واتاکەی:

میرزام ئەبدالان
یاهوو دەکێشم وێنەی ئەبدالان
دەڕۆم شارە و شار و ماڵە و ماڵ
لە دوای ئەهلی حاڵ دەگەڕێم (دەروێش)

کاتێک لەگەڵ یارانی گیانی بەگیانی
چاکترە لە تەخت و تاراجی شەهنشاهانی کەیانییان

***

فوو لە شەیپوور بکەم لە کێوی نەجد
هەموو دڕندەکانی کێو کۆ دەبنەوە
لە قەراغ سەرچاوەی ئاوان دابنیشم
فوو لە شەیپوور بکەم لەسەر کلاوان
پێویستە سەرلەنوو چللەیێکی دیکە بکێشم
بۆ ئەوەی دڕندەکانی کێو بکەم بەهاودەم

***

پێویستە ناخی کێوی دڵ بکەم بەمەنزل
تەختە بووس لە بەردەرگای دڵی دابنێم

***

تا حەق پیشان بدەی لە ناو باڵەخانەی دڵ
شانشینی ناو دڵ بکەی بەمەنزڵ
ئەوجا سەید ساڵح بەشادی دەژی
غەم بەجارێک دەداتە بەر با

شاعیر شاخی ئەبدالان بەجێگەیێکی پیرۆز دادەنێ چونکە یەکێکە لەو شوێنانەی تێیدا لە حەقیقەت گەڕاوە. هەموو ژیانی گەڕان بووە لە حەقیقەت، شارە و شار و ماڵە و ماڵ لەم گێتییەدا لە گەشت بووە، لە دوای یاران گەڕاوە، کاتژمێرێک کۆبوونەوە لەگەڵ یاران گەورەتر و بەنرخترە لە تەخت و تاجی شاهەنشاهانی کەیانی ئەفسانەیی. ساڵح نەیارانی کۆ نەکردۆتەوە و لەگەڵیان دانەنیشتووە بەڵکو لە شەیپووری داوە و دێو و درنجی شاخانی کۆ کردۆتەوە بۆ ئەوەی هەموو لە دەوری کانی و ئاوەکانی شاخی ئەبدال کۆ ببنەوە و چللە بگرن (ڕۆژانی ڕیازەتی سۆفییان) لە پێناوی ئەوەی «ڕاستی» لە ناو کۆشک و سەرای دڵ بدۆزنەوە و شانشینی ناو دڵ ببێ بەماڵیان ئەو کاتە سەید ساڵح شاد دەبێ و هەموو غەمێک بەبەر با دەدا.

شاعیرێکی دیکەی گۆرانزەمین غولام ڕەزا ئەرکەوازی (١٧٧٥-١٨٤٠) یادگار و

بیرەوەری لەگەڵ ئەم شاخە پیرۆزەدا زۆرە، کردوویەتییە پەرستگا و شیعری ستایشی بەسەر هەڵداوە.

***

میر محەمەد ساڵح حەسەنی نیعمەتوڵڵاهی کرماشانی وەک پەیکەرێکی ئەدەبی بەرچاو دەکەوێتە ڕوو لە ناوچەکانی گۆرانزەمینی کوردستان. زمانی شیعری لە بنجدا دیالێکتی گۆرانییە بەڵام تێکەڵاوە، بەواتاییێکی دیکە کەوتۆتە ژێر کاریگەری دیالێکتە هاوسێکانی تری زمانی کوردی وەکو کرمانجی باشوور و لوڕی و دیالێکتە بچووکەکانی هەرێمی گەورەی ئوستانەکانی کرماشان و کوردستان (سنە).

لە بابەت کێش و قافیەوە شیعری ساڵح وەکو زۆربەی هەرە زۆری شیعری شاعیرانی گۆرانزەمین خۆماڵین و لەسەر بنچینەی دە سیلابی و جووت قافیە (مەسنەوی) دامەزراون. زمانی ساکار و ئاسانە، بەڵام زاراوەی ئایین و سۆفیزم زۆر بەکار دێنێ. بەڕووکەش و بەو جۆرەی کە بەئەلفوبێی عەرەبی شیعری دەنووسرێنەوە وا دەکەونە بەرچاو وشەی فارسی زۆر بەکارهێنا بێ، بەڵام ڕاستییەکەی ئەوەیە فارسیزم لە بەکارهێنانی وشە و لێکسیکۆن لە شیعری ساڵح کەم دەکەوێتە ڕوو، زیاد لەسەر ئەوەش شاعیر شانازی بەوە کردووە کە کوردە، ئەمەش لە سەرانسەری دیوانیدا دەردەکەوێ. بەڕاستی ئەو وەکو شاعیرێکی مەلەوان لە زەریای سۆفیزم و گیرۆدەی ئایینی ئیسلام (ئایینزای شیعەی دوازدە ئیمامی) ئەگەر ئاوڕی لە نەتەوە و قەومییەتی خۆ نەدابایەوە کەس گلەیی لێ نەدەکرد، بەم کردەوەیەی خۆی خۆشەویستتر کردووە لە لای هەموو نەوەکانی نەتەوەی کورد.

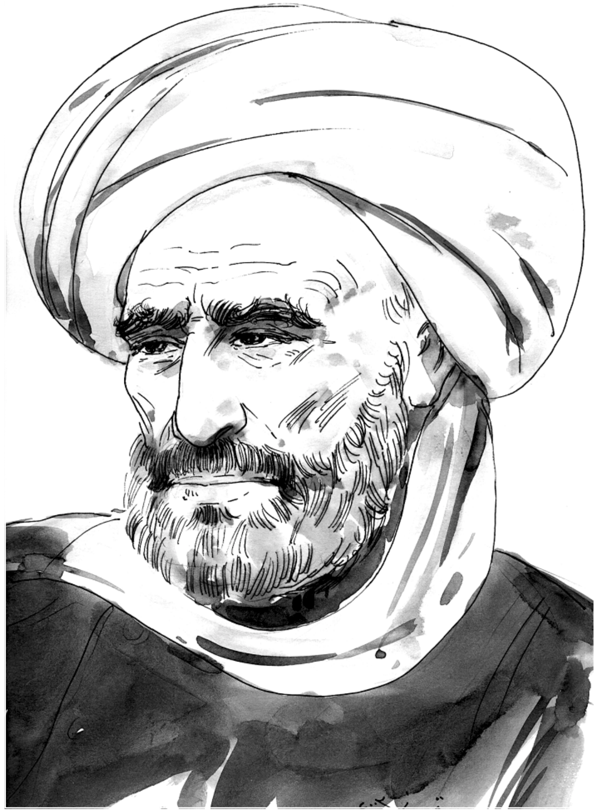

شێخ ڕەزا

بەشی دوازدەم

شێخ ڕەزا

١٨٣٧ - ١٩١٠

ژیان و شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

ژیانی شاعیر

لە دایکبوون و سەردەمی خوێندنی

شێخ ڕەزا کوڕی شێخ عەبدولڕەحمان کوڕی شێخ ئەحمەد تاڵەبانی کوڕی مەلا مەحموودی زەنگنەیە. لە ساڵی ١٨٣٧ لە گوندی قرخ نزیک شارۆچکەی چەمچەماڵ لە دایکبووە، لەو سەردەمەدا ئەو گوندە سەر بەناوچەی بازیان بووە. شاعیر ناوی ڕاستەقینەی خۆی «ڕەزا»ی وەک نازناوی شیعری بەکارهێناوە. هەندێ جار «لامیع»یشی بەکارهێناوە، ڕەنگە ئەمە زیاتر لە سەرەتای دەستپێکردنی شیعر دانانی بووبێ، جار بەجاریش «شێخ ڕەزا»ی وەک نازناو بەکارهێناوە.

شێخ عەبدولڕەحمانی باوکی شێخ ڕەزا لە نەوەی مەلا مەحموودی زەنگنەیە، ئەم بنەماڵەیە بەبنەچە سەید نین، لەبەر ئەوە کە بوون بەشێخی تەریقەتی سۆفیزم شێخی بەرماڵیان پێ وتراوە. لە سەردەمی لە دایکبوونی شێخ ڕەزا باوکی لە نێوان گوندی قرخ و کەرکووک دەژیا. سەرەتای خوێندنی لای شێخ عەبدولڕەحمانی باوکی بووە، شێخ غەفووری مامیشی لەو قۆناغەدا وانەی زانستییە ئیسلامییەکان و زمانی عەرەبی پێ وتووە.

سەید محەمەد بلاغ و حاجی سەعید ئەفەندی حیلمی زادە لە مامۆستایانی ئەو ڕۆژگارە بوون زانستییەکانی زمانی عەرەبییان فێر کردووە. بۆ تەواوکردنی خوێندنی حوجرەی مزگەوت ڕووی کردۆتە کۆیە، لەوێ لە لای مەلا ئەسعەدی جەلی زادە قۆناغی فەقێیەتی بردۆتە سەر. لەو کاتەدا ناسیاوی لەگەڵ کەیفی جوانڕۆیی پەیدا دەکا، هەردووکیان فەقێی مەلا ئەسعەد دەبن. ماوەیێکیش شێخ ڕەزا لە مزگەوتی گەورەی سلێمانی خوێندوویەتی.

شێخ عەلی برا گەورەی شێخ ڕەزا هێشتا شێخ عەبدولڕەحمانی باوکیان لە ژیاندا دەبێ

بەجۆرێک پەروەردەی دەکا لە ڕووی ڕەوشت و ڕۆشنبیرییەوە لە دوای خۆی شێخ ڕەزا ببێ بەپوستنشینی تەریقەتی قادری و تەکیەی شاری کەرکووکیان بەڕێوە ببا.

لە دوای پێویستییەکانی بەمەلا بوون، هەوەسی بینینی ئەستەمووڵ دەکەوێتە خەیاڵییەوە. لە ساڵی ١٨٥٦ کە بڕیاریدا بچێتە ئەستەمووڵ باوکی مابوو. نزیکەی دوو ساڵ لەو شارە گەورە و پێشکەوتووە مایەوە. هەرچەندە زانیارییێکی ئەوتۆ لە ناوەوە نییە لە بابەت گەشتەکەی ئەستەمووڵی شاعیر، بەڵام بێ گومان لەو گەشتەدا چاوی کراوەتەوە، گەلێ شت فێر بووە، زۆر کەسی ناسیوە لە شاعیر و ڕۆشنبیرانی پایتەختی فەرمانڕەوایی دەوڵەتی عوسمانی. لە ڕێگەی گەڕانەوەیدا بۆ کەرکووک لە نێوان مووسڵ و هەولێر هەواڵی مردنی باوکی دەبیستێ لە ساڵی ١٨٥٨. ئەوەی پێویستە لێرەدا ڕوون بکرێتەوە ئەوەیە شێخ ڕەزا تا ئەو کاتە شیعری داشۆرین (هەجوو) و کراوەی (ئیرۆتیک) نەوتبوو.

بەهۆی مردنی شێخ عەبدولڕەحمانی سەرۆکی بنەماڵە و مورشیدی تەریقەت برا گەورەی شێخ ڕەزا لە جێی باوکی دادەنیشێ، گوندەکانی قرخ و تاڵەبان بۆ شێخ ڕەزا دادەنرێ، شێخ عەلیش هەندێ ئاقاری دەست دەکەوێ وەکو قەرەحەسەن و لەیلان و یەحیاوا و زەویوزاری پشت تەکیە. شێخ ڕەزا ئارەزووی ئەوە بوو لەمانەشدا وەکو شێخ عەلی بەشی تێدا بێ، کە ئەمەی بۆ نەچووە سەر، ئیتر ژیانی دەروێشی و تەکیە قورس بوو لە لای، بۆیە ناتەبایی کەوتە نێوان برایان شێخ عەلی و شێخ ڕەزا. زیاتریش دەست و پێوەندی شێخ عەلی دەوریان هەبوو لە هەڵگیرساندنی ئاگری ئەو ناخۆشییە، چونکە نەیارانی شێخ ڕەزا زۆر بوون و لە زمانی دەترسان وەک لە هەندێ شیعری شێخ ڕەزا ڕەنگی داوەتەوە.

هۆی گرنگتریش هەبوو بۆ دروستبوونی ئەم ناخۆشییە لە نێوان هەردوو برا. ئێمە لە نەریتی دەرەبەگی لای خۆمان گەیشتبووین، ئەوەش دەزانین لە دوای مردنی شێخ عەبدولڕەحمان، شێخ عەلی میراتی باوکیانی بەیەکسانی لە نێوان خۆی و شێخ ڕەزا دابەش نەکردبوو، جگە لەوەی شێخ عەلی وەکو کوڕە گەورەی باوکی جێی ئەوی گرت بووەوە و لە سەرۆکایەتی تەریقەتی قادری لە کەرکووک. هەرچۆنێ بێ ئەو کردارە ناهەموارە بەدڵی شێخ ڕەزا نەبووە کە لە ئەنجامی نەریتی دەرەبەگییەوە کەوتۆتە ناوەوە، بەم جۆرە شێخ ڕەزا بوو بەقوربانی ئەو نەریتە. کەچی بێ گومان شاعیر هۆی ناڵەباری ژیانی دەگەڕێنێتەوە بۆ «قەدەر، چارەنووس» یا کەمی پیاوی باش و دڵسۆز لە ناو کۆمەڵدا.

ساغ لە دنیـادا نەماوە گـەر قسـەی سـاغت دەوێ
بێ هەزارت پێ پیشان دەم گەر قورمساغت دەوێ

ئەو ناخۆشییەی نێوان هەردوو برا دەبێتە هۆی ئەوەی شێخ ڕەزا لە کەرکووک بار بکا.

ژیانی کۆیەی

لەو کاتەدا شێخ غەفووری مامی مورشیدی تەکیەی کۆیە دەبێ. ئیتر شێخ ڕەزا ڕوو دەکاتە ئەوێ بەمەبەستی ئەوەی پارە لە مامی وەربگرێ و گەشتی ئەستەمووڵی پێ بکا. لە پێشانا مامی پێشوازییێکی گەرمی دەکا، هەموو ئارەزووەکانی دەهێنێتە دی، تا دەگاتە ئەوەی بەڵێنی دەداتێ کچی خۆی لێ مارە بکا. ئەم خۆشییە تەمەنی درێژ نەبووە، لە پاشانا ناخۆشی دەکەوێتە نێوانیانەوە، تا دەگاتە ئەوەی شێخ ڕەزا بەهێزترین و کراوەترین شیعری داشۆڕین بنووسێ لە دژی غەفووری مامی و ڕەشیدی ئامۆزای.

لەو گەشتەیدا شێخ ڕەزا شەش مانگ لە کۆیە دەمێنێتەوە، ئینجا دەگەڕێتەوە کەرکووک و ماوەیێک لە ژیانی دەباتە سەر و دووبارە هەوەسی چوونە ئەستەمووڵی دەکەوێتە سەر.

گەشتی دووەمی بۆ ئەستەمووڵ

لە ساڵی ١٨٦٦ شێخ ڕەزا دووبارە ڕوو دەکاتەوە ئەستەمووڵ و ئەمجارەیان ماوەی شەش حەوت ساڵ لەوێ دەمێنێتەوە، لەم بابەتەوە هەندێ زانیاری لە ناوەوە هەیە نویشکی ئەوەیە، شێخ ڕەزا لە ئەستەمووڵ ناسیاوی لەگەڵ هەندێ لە گەورە پیاوان پەیدا دەکا، لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا پێوەندی بەخەڵکی چینەکانی سەرەوە و خوارەوەی کۆمەڵی ئادەمزادی ئەوێ بووە، دەوڵەمەند و هەژار. لەوانە لە یووسف کامیل پاشا (١٨٠٥ - ١٨٧٦) زۆر نزیک بووە. ئەم زاتە لە کاتی خۆیدا سەرەک وەزیران (سەدری ئەعزەم) بووە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدولعەزیز لە ساڵی ١٨٦٢، هەروەها ئەدەب دۆستێکی دەوڵەمەند بووە. باڵەخانەییێکی گەورەی بۆ شاعیر و نووسەرە بێ کەس و دەستکورتەکان داناوە بەناوی «دارولکامیل»ەوە، شێخ ڕەزا ماوەیێک لەم یانەیەدا ژیاوە.

لەو ڕۆژانەدا ئەحمەد پاشای بابان لە دوای ڕووخانی میرنشین لە ئەستەمووڵ دەژی. دۆستی شێخ ڕەزا بووە، پێوەندییان لەگەڵ یەکتری خۆش بووە، بەتایبەتی لەو سەردەمانەی ئەحمەد پاشا لە ئەستەمووڵ بووە، چونکە بەهۆی نەخۆشییەوە ماوەیێک لە پاریس ژیاوە، هەروەها عەیامێکیش والی دەوڵەتی عوسمانی بووە لە یەمەن. شێخ ڕەزا شیعرێکی بەناوبانگی هەیە لە ستایشی ئەحمەد پاشا.

شاعیری ئەم ماوەیە دۆستایەتی لەگەڵ گەلێ لە پیاوە گەورەکانی عوسمانی بووە، لەوانە سوبحی پاشای کوڕی سامی پاشا (١٨١٨ - ١٨٨٦)، ئەم کابرایە چەند جارێک بووە بەوەزیر، جگە لەوە نووسەر بووە و کتێبی بڵاوکراوەی هەیە.

جگە لەمانە شێخ ڕەزا دۆستایەتی لەگەڵ دوو شاعیری کورد بووە، محەمەد میهری کەرکووکی و خەیالی هەولێری ئەمانە لە دانیشتوانی شاری ئەستەمووڵ بوون. لە ناو هاوڕێیانی ئەستەمووڵی ئەمین فەیزی جێگەی تایبەتی لە ناو دڵ و دەروونی شێخ ڕەزا بووە، یەکێکە لەو دەگمەنانەی کە شێخ تەنیا ستایشی کردوون و نەکەوتوونەتە داوی داشۆرینییەوە، بەرامبەر بەمە ئەمین فەیزی لە کتێبی «ئەنجوومەنی ئەدیبانی کورد» بایەخی زۆری بەشێخ ڕەزا و شیعری داوە.

وەک وتراوە شێخ ڕەزا پێوەندی بەهەموو توێژەکانی کۆمەڵی ئەستەمووڵ بووە لە شاعیرانەوە بۆ وەزیران تا دەگاتە خەڵکی ناو بازاڕ، لەوانە لە مستەفا فازیل پاشا (١٨٢٩ - ١٨٧٥) نزیک بووە، ئەمە کوڕی ئیبراهیم پاشای کوڕی محەمەد عەلی پاشای میسر بوو، هەروەها عالی پاشای (١٨١٥ - ١٨٧١) سەرەک وەزیرانی ناسیوە، لە دوای مردنی ئەو مەحموود نەدیم پاشا (١٨١٨ - ١٨٨٣) بووە بەسەرەک وەزیران.

شێخ ڕەزا شیعرێک لە ستایش و پێداهەڵدانی سوڵتان عەبدولعەزیز دەنووسێ، ناوی مەحموود نەدیم لە شیعرەکەدا دەهێنێ، بەئومێدی ئەوەی شیعرەکەی بۆ بگەیەنێتە دەستی سوڵتان.

لە ماوەی ژیانی شێخ ڕەزا لە ئەستەمووڵ ناسرەدین شای قاجاری ئێران گەشتی ئەستەمووڵ دەکا، شێخ ڕەزا لێی نزیک دەبێتەوە و شیعرێک لە ستایشیدا دەنووسێ، لە ئەنجامی ئەمە شا شاعیر خەڵات دەکا. لە ناو هەموو ئەو خەڵکانەی شێخ ڕەزا ناسیونی وەک شاعیر مەقامی نامیق کەمالی ناودار لە هەموویان بەرزتر بووە. شێخ ڕەزا کۆڕی لەگەڵدا بەستووە، گوێی لە شیعری گرتووە و شیعری خۆشی بۆ خوێندۆتەوە.

لە ژیانی ئەستەمووڵی شێخ ڕەزا ناسیاوی لەگەڵ زۆر کەس پەیدا کردووە، بەشیعر ستایشی کردوون، لە پاشانا لەگەڵیان تێکچووە و دایشۆڕیوون. لە ماوەی ژیانی ئەستەمووڵی هەندێ جێ گەڕاوە، بەهۆی سەرەک وەزیرانەوە حەجی کردووە، لە حەج بەڕێگەی میسر گەڕاوەتەوە، لە گەشتی دیکەیدا چاوی بەیەمەن کەوتووە، دوور نییە لەو سەردەمە بووبێ کە ئەحمەد پاشای بابان والی یەمەن بووە، هەروەها سوریا گەڕاوە، شاری حەلەبی دیوە.

شێخ ڕەزا لە ساڵی ١٨٧٤ بەیەکجاری ئەستەموولی بەجێهێشتووە و گەڕاوەتەوە کەرکووک.

دوا ژیانی شێخ ڕەزا لە کەرکووک

وەک لە دۆستی بەڕێزم موکەڕەم تاڵەبانیم بیستووە و لە کتێبەکەشدا لە بابەت شێخ ڕەزاوە نووسیویەتی، دەڵێ: دیوەخانی شێخ ڕەزا لە ژوورێک و هەیوانێک پێکهاتبوو لە تەکیەی تاڵەبانی لە کەرکووک. شیعری شێخ لەسەر دیواری ژوورەکە بەنووکی قەڵەم هەڵکەندرا بوو لە لایەن خۆیەوە و دۆستانییەوە، لە دوای سپیکردنەوەی دیواری ژوورەکە هەموو شیعرەکان لەناوچوون!

لەو ماوەیەدا دەسەڵاتی عوسمانی مانگانەیێکی بۆ بڕیبووەوە. هەروەها لە دەوروبەری کەرکووک خۆی خەریکی کاری کشتوکاڵیش کردبوو. لەگەڵ ئەوەشدا ژیانی ئەم قۆناغەی کەرکووکی ئاسان نەبوو، لەبەر ئەوە خۆی لە کاربەدەستان و ناودارانی ئەو سەردەمە نزیک کردبووەوە. لەوانە عوسمان پاشای جاف و مەحموود پاشای جاف، شیعری ستایشی بۆ یووسف مەزهەر پاشای والی کەرکووک نووسیوە. پیشەی شێخ ڕەزا تەنیا ستایش و پێداهەڵدان نەبووە، بەڵکو لەگەڵ زۆر کەس تێکچووە، تەنانەت ئەوانەی ستایشی کردوون بەتایبەتی مووچەخۆری دەوڵەت و گەلێ کەسی دیکەش. بەگشتی ئەو کەسانەی خزمەتی شێخ ڕەزایان کردووە ستایشی کردوون، ئەوانەی خزمەتیان نەکردووە دایشۆریوون.

شێخ ڕەزا بەحسێبی کۆمەلایەتی پێویست بوو بەناو و ناوبانگ و دەوڵەمەندی لە چینی سەرەوە بێ، ئەگەر مەسەلە دەوڵەمەندی بێ لەمەیان بێ بەش بووە، سامانی باوکی بۆ شێخ عەلی برای ماوەتەوە. وەکو دەردەکەوێ شێخانی هەموو تەریقەتەکانی سۆفیزم بەکۆشش و دەست و بازووی خۆیان دەوڵەمەند نەدەبوون بەڵکو دەسەڵاتی عوسمانی تەکیە و خانەقای بۆیان بینا دەکرد، زەویوزار و دێهاتیان پێشکێش دەکردن بۆ بەڕێوەبردنی تەکیە و خانەقاکانیان، جگە لەوە دیاری و سەوقاتی دەوڵەمەندانیان بۆ دەچوو. بەڵام شێخ ڕەزا بەشی هەرە زۆری ژیانی لەم جۆرە شێخایەتییە بێ بەش بوو. لەم لایەنەوە وەکو هەموو مەلاییێک یا مورشیدی تەریقەت حوجرەییێکی لە تەکیەی تاڵەبانی لە کەرکووک هەبوو، بەڵام شێخی گەورە نەبوو، بەڵکو زۆربەی ژیانی چەوساوە بوو، بۆیە وەکو لە هەندێ لە شیعرەکانیدا دەردەکەوێ خۆی بەهەژار و بێ دەسەڵات حسێب دەکرد. بەم جۆرە شۆڕشێکی ئەدەبی نایەوە، مایەی ئەو شۆڕشە جنێو بوو، شاعیر توانی ئەم جنێوە لە

قاڵبی جوانکاری (ئیستێتیکی)دا بڕێژی، بەمە بوو بەشاعیرێکی بەرز و داهێنەر.

گیروگرفتی ژیان تەنگی بەشێخ ڕەزا هەڵچنی بوو، ژیانی کەرکووکی خۆش و ئاسان نەبوو، لەبەر ئەوە بڕیاریدا بەیەکجاری کەرکووک بەجێ بێڵێ و ڕوو بکاتە بەغدا.

دوا قۆناغی ژیانی لە بەغدا

شێخ ڕەزا لە ساڵی ١٩٠٠ لە کەرکووک دەردەچێ و ڕوو دەکاتە بەغدا و دەیکا بەمەڵبەندی ژیانی هەمیشەیی. بنەماڵەی تاڵەبانی لە بەغدا لە گەڕەکی مەیدان لە بابولموعەزەم تەکیەییێکی بچووک و پەڕپووتیان بووە. شێخ عەلی شێخ ڕەزا دەنێرێ بۆ ئەوەی تەکیەی ئەوێیان بەڕێوە ببا. لەو کاتەی شێخ ڕەزا چووە بۆ بەغدا تەکیەکە تەعمیرکراوە و لە ژێر ئیرشادی شێخ ڕەزا ئاوەدان بۆتەوە. ئەو خانووەی تەکیە بووە، هەر لەو کاتەدا ماڵی شێخ و مزگەوتیش بووە.

لەگەڵ نیشتەجێبوونی شێخ ڕەزا لە بەغدا ئاشنایەتی لەگەڵ کۆمەڵێک خەڵک و بنەماڵە پەیدا کردووە، لەوانە حەمدی بەگی بابان و سەلیم بەگی بابان و مفتی زەهاوی و جەمیل سدقی زەهاوی و سەید مەحموودی گەیلانی و ئیبراهیم پاچەچی و عیسا ئەفەندی جەمیل زادە و عەتا ئەلخەتیب و بنەماڵەی نەقیب و بنەماڵەی عەبدولغەنی شارەبانی و هی دیکە.

شێخ ڕەزا لەسەر ڕێ و ڕەوشتی تەریقەتی قادری تەکیەی بەغدایانی بەڕێوە دەبرد، لەم لایەنەوە دەڵێ: ئێمە تەکیەمان ناشارینەوە وەکو نەقشبەندییان. لەمەدا مەبەسی ئەوەیە هەندێ ڕێ و ڕەسمی تەریقەت بەتایبەتی زیکر و تەهلیلەی دەروێشان لە لای قادرییان ئاشکرایە، کەچی لە لای نەقشبەندییان نهێنییە.

ژیانی شێخ ڕەزا لە بەغدا وشک نەبووە، برادەری زۆر بووە، هاتوچۆیان کردووە، ئەویش سەری لێ داون. زیارەتی شێخ عەبدولقادری گەیلانی زۆر بووە، لە چایخانەکانی بەغدا دانیشتووە.

لە دوا ساڵانی ژیانیدا شێخ ڕەزا تووشی نەخۆشییێک بووە لە هەردوو پێی خستووە، هەروەها دەڵێن بەنەخۆشی زەحیری لە ڕۆژی ٢٠ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩١٠ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی شێخ عەبدولقادری گەیلانی لە بەغدا نێژراوە.

شیعری شێخ ڕەزا لە ڕووی ڕوخسارەوە

شیعری شێخ ڕەزا بەقەوارە بچووکە، بەناوەڕۆک گەورەیە، کەم شاعیر وەک ئەو دەبینرێ شیعری لە گشت مەبەس و بابەتەکانی کلاسیکی وتبێ. شاعیر هەموو دیالێکتە گەورە و بچووکەکانی زمانی کوردی زانیوە، کێشی شیعری سوار بووە، هەڵە لە قافیەیدا نەبووە.

هەندێ لە چاپەکانی دیوانی شێخ ڕەزا:

تا ئێستا بایەخێکی زۆر بەبەرهەمی شێخ ڕەزا دراوە لە ڕووی بڵاوکردنەوەی دیوان و لێکۆڵینەوە لە شیعری. هەندێ لەو سەرچاوە و کەرەستانە لێرەدا دەستنیشان دەکرێن.

١- ئەمین فەیزی لە کتێبی ئەنجوومەنی ئەدیبانی کورد لە ئەستەموولْ. لە ساڵی ١٩٢١ هەندێ شیعری بڵاوکردۆتەوە.

٢- دیوانی شیعری لە ساڵی ١٩٣٥ بۆ یەکەمین جار لە لایەن کوردی مەریوانییەوە لە بەغدا بڵاوکراوەتەوە.

٣- دیوانی شیعری لە ساڵی ١٩٤٦ لە بەغدا لە لایەن عەلی تاڵەبانییەوە بڵاوکراوەتەوە.

٤- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ئامادەکردنی ناسری ئیبراهیمی، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٣.

٥- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ئامادەکردنی چالاک تاڵەبانی، سلێمانی، ١٩٩٩.

٦- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ئامادەکردنی ئومێد کاکەڕەش، سلێمانی، ١٩٩٩.

٧- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ئامادەکردنی شوکور مستەفا، هەولێر، ٢٠٠٠.

لێکۆڵینەوەی زۆر لە شیعری شێخ ڕەزادا کراوە، لەوانە نووسینێکی سی. جەی. ئەدمۆندس لە ساڵی ١٩٣٥ بەئینگلیزی بڵاوکراوەتەوە و لە لایەن تۆفیق وەهبییەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و لە بەغدا لە ساڵی ١٩٤٣ لە کۆواری دەنگی گێتی تازەدا بڵاوکراوەتەوە؛ هەروەها ئەحمەد تاقانە کتێبی «شێخ ڕەزای تاڵەبانی کەڵەشاعیری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست»ی لە ساڵی ١٩٩٩ لە هەولێر بڵاوی کردۆتەوە، ئینجا موکەڕەم تاڵەبانی کتێبی «شێخ ڕەزای تاڵەبانی- ژیانی، پەروەردەی، بیروباوەڕی و شیعری» لە ساڵی ٢٠٠١ لە هەولێر بڵاوی کردۆتەوە. ئەم دوو کتێبەی دوایی چاکترین لێکۆڵینەوەن لە بابەت ژیان و شیعری شێخ ڕەزا کە تا ئێستا بڵاوکراونەتەوە.

دەتوانین وێنەیێکی ڕاستەقینەی ڕوخساری شیعری شێخ ڕەزا لەم دیاردە و تێبینییانەی خوارەوە ببینین.

ئەو زمانانەی شیعری پێ وتوون:

شاعیر بەچوار زمان شیعری وتووە: کوردی و تورکی و فارسی و عەرەبی، لە هەر چوار زماندا پلەی شیعری گەیشتۆتە ئەوپەڕی نموونەی بەرزی بەرهەمی شیعری کلاسیکی ئەو زمانانە.

ڕاستە شیعری بەزمانی عەرەبی کەمە، بەڵام ئەوەی لە بەردەستدایە بەڵگەی ئەوەیە ئەگەر دانانی شیعری بەعەرەبی بکردایە پیشە بەرهەمی شیعری ئەو زمانەی لە پێشەوە دەبوو، هەرچی شیعرە تورکییەکانیشن ئەمانە دەمێکە لە گێتی ئەدەبیاتی زمانی تورکی وەرگیراون و چوونەتە ناو مێژووی ئەدەبی تورکییەوە.

شیعرە فارسییەکانیشی لە نێوەندی ئەدەبی فارسی پێشوازی کراون و پێویستە بچنە ناو مێژووی ئەدەبیانەوە. ئێمەی کورد شانازی بەوەوە دەکەین شاعیرێکی وەکو شێخ ڕەزای کورد نەژاد لە دەرگاییێکی گەورەوە بچێتە مەملەکەتی شیعری تورکی عوسمانی و فارسییەوە.

دەمێنێتەوە بەشی ئێمەی کورد کە شیعرە کوردییەکانی شێخ ڕەزایە. ئێمە لەم ماوەیەدا تەنیا بایەخ بەم شیعرانە دەدەین، چونکە ئەم شیعرە کوردییانەن دەچنە ناو مێژووی ئەدەبەکەمانەوە. بەڵام ئەوە هەیە هەموو شیعری شێخ ڕەزا بەهەر زمانێک هۆنیبێتییەوە ڕەنگدانەوەی کۆمەڵی کوردەوارییە، هەروەها تەعبیر لە کۆمەڵی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و نەتەوە هاوسێکانی کوردیش دەکا. شیعرە ناکوردییەکانی شێخ ڕەزا سەرچاوەیێکی گرنگە بۆ لێکۆڵینەوەی زانستی لە مێژوو و ژیانی کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆجی و فۆلکلۆر و ئەتنۆگرافیا و لایەنەکانی دیکەی کۆمەڵی کوردەواری.

شێوازی ئاسانی پڕ لە هونەر

زمانی شیعری شێخ ڕەزا ئاسانە، وشە و تەعبیری قورسی کلاسیکی هەیە، لە ڕەوانبێژیدا هاوتای نییە کەچی لەگەڵ ئەوەشدا پێچەوانەی ئەمە دیاردەیێکی گرنگە لە شیعری شێخ ڕەزادا، واتە زیاتر هۆگری زمانی میللی سەر زار و ئیدیۆم و قسەی نەستەقی ناو خەڵکە. توانای بەکارهێنانی وشەی دیالێکتەکانی ناوچەیی زمانی کوردی لە شیعریدا بەهێزە، ئەمە تەنیا دیالێکتەکانی زمانی کوردی ناگرێتەوە، بەڵکو هەموو شێوازەکانی زمانانی تورکی و فارسی و عەرەبیش دەگرێتەوە، ئەمە لە هەندێ لە شیعرە کوردییەکانیدا دەکەوێتە بەرچاو کە لە بابەتی مولەممەعن یا بەڕستە و تەعبیری ئەو زمانانە تێکهەڵکێش کراون.

کێشی شیعری شێخ ڕەزا

بەگشتی شێخ ڕەزا بەحرەکانی عەرووز لە شیعریدا بەکار دێنێ، وەکو هەموو شاعیرانی دیکەی کلاسیکی کورد، بەشی هەرە زۆری شیعری لەسەر بەحرەکانی هەزەج و ڕەمەلن، هەروەها بەحرەکانی موزاریع و موجتەس و خەفیف و ڕەجەز و سەریعیشی بەکارهێناوە.

قافیەی شیعری شێخ ڕەزا

شێخ ڕەزا دەنگە قورسەکانی ئەلفوبێی عەرەبی و کوردی نەکردووە بەقافیە، بەزۆری دەنگە سووک و ئاسانەکانی بەکارهێناوە. لە سەرانسەری شیعری شێخ لە قافیەدا ئەم دەنگانە دەبینرێن: ا ب ت ح د ر ز س ش غ ق ک م ن و ه ی ێ. لێرەدا ئەوە دەردەکەوێ شاعیر لە نیوەی زیاتری ئەلفوبێی عەرەبی و کوردی لە قافیەی شیعریدا بەکاری هێناون.

ژانرەکانی شیعری شێخ ڕەزا

شاعیر لە هەموو ژانر و بابەتەکانی شیعری کوردی نەوتووە لە ڕووی ڕوخسارەوە، بەڵام ژانرە گرنگەکانی شیعری کلاسیکی لە ناو بەرهەمی شیعریدا دەبینرێن وەکو لە لای خوارەوە پیشان دراون:

١- تاک (فەرد): بریتییە لە دێرە شیعرێک لە دوو نیوە دێر پێکهاتووە، بەزۆری قافیەی هەردوو نیوە دێر وەک یەک دەبن (ا ا)، هەندێ تاکیش هەیە هەردوو نیوە دێرەکە وەک یەک نابن (ا ب). ئەم بابەتە شیعرە بۆ وەرامی پرسیارێکی کورت بەکار دەهێنرێ، هەروەها هەڵوێستێک پێویستی بەسەرنجێکی کورت هەبێ، ئەمە لای شێخ ڕەزا یا لە قسەی نەستەق و پەندی پێشینان وەردەگیرێ، یا داهێنانی شاعیرە و لە پاشانا دەبێ بەقسەی نەستەق. شێخ ڕەزا لە هەموو شاعیرانی دیکەی پێش خۆی و پاش خۆی زیاتر تاکی هەیە ژمارەیان دەگاتە دەوروبەری سەد و چل.

٢- چوارین: بریتییە لە دوو دێرە شیعری کلاسیکی. بەزۆری لە قافیەی چواریندا نیوە دێری یەکەم و دووەم و چوارەم لەسەر دەنگێک دەبن، بەڵام قافیەی نیوە دێری سێیەم لەسەر دەنگێکی دیکە دەبێ (ا ا ب ا)، هەندێ جاریش هەر چوار نیوە دێر شیعرەکە لەسەر یەک قافیە دەبن (ا ا ا ا)، بەڵام شێخ ڕەزا ئەگەرچی بەزۆری ئەم سیستێمەی بەکارهێناوە لە چوارینەکانیدا، کەچی سیستێمی دیکەشی داهێناوە لە قافیەی چوارینەکانیدا، وەکو (ا ب ا ب)، (ا ب ج ا)، (ا ب ب ب)، ئەمە لە شیعریدا جۆرە ڕەوانییێکی لە مۆسیقا و ڕیتم دروست کردووە.

شێخ ڕەزا چوارینی زۆرە، ژمارەیان دەگاتە دەوروبەری چل دانە. ئەم بابەتە شیعرەی بۆ ناوەڕۆکێکی کورتی دڵداری و کۆمەڵایەتی و فەلسەفی و دانایی بەکارهێناوە. شاعیر زیاد لەسەر ئەمانە چوارینی بۆ داشۆرین و کراوەش (ئیرۆتێک) بەکارهێناوە.

٣- پارچە (قطعة): بەو شیعرە دەوترێ کە لە سێ دێر تا پێنج دێر پێکهاتووە، قافیەی وەکو غەزەل و قەسیدەی ئاسایی دەبێ، نیوە دێری یەکەم و دووەمی دێری یەکەم لەسەر یەک قافیە دەبن (ا ا)، هەموو نیوە دێرە دووەمەکانی پارچەکە وەک قافیەی نیوە دێری یەکەم و دووەم دەبن. شاعیر لەم بابەتە شیعرەی زۆرە.

٤- غەزەل و قەسیدە: هەموو شیعرێک لە حەوت دێرە شیعرەوە تا دوازدە دێر، هەندێ کەس تا هەژدەی دەبەن، لە ڕووی ڕوخسارەوە غەزەلی پێ دەڵێن، نەک لە ڕووی ناوەڕۆکەوە، چونکە غەزەل مانای ئەڤین و دڵداریش دەگەیەنێ. ئەگەر ژمارەی دێری غەزەل لە هەژدە تێپەڕ بکا «قەسیدە»ی پێ دەوترێ. ئەم بابەتە شیعرانە لای شێخ ڕەزا بەرچاو دەکەون و بنج و بناوانی شیعری کوردی کلاسیکی پێک دێنن.

٥- پێنج خشتەکی: لە دیوانی شێخ ڕەزادا بابەتی پێنج خشتەکی کەمە. ئەوەی لە ناوەوەیە غەزەلێکی حافزی شیرازی کردووە بەپێنج خشتەکی، واتە هەر دێرێکی حافز کە بەفارسییە سێ نیوە دێر شیعری کوردی خستۆتە سەر نیوە دێری یەکەمی هەموو غەزەلەکەی حافز، هەروەها شیعرێکی مستەفا بەگی کوردیشی کردووە بەپێنج خشتەکی.

٦- مولەممەع: شێخ ڕەزا بەناوی ئەوەی هەر چوار زمانی کوردی و تورکی و فارسی و عەرەبی زانیوە، کۆمەڵێک دێرە شیعر و ڕستە و تەعبیری بەم زمانانە خستۆتە ناو شیعرە کوردییەکانییەوە، هەندێ جار دێری تەواوی بەم زمانانە هێناوە، هەندێ جاریش ڕستە و تەعبیری زمانەکانی کردووە بەناواخنی شیعرە کوردییەکەی، لەم حاڵەتەدا تەزمینیشی پێ دەوترێ.

***

هەناسەی شیعری شێخ ڕەزا بەگشتی درێژ نەبوو، چونکە بەشی زۆری بەرهەمی شیعری لەپڕ بۆی هاتبوون و وەرامی هەڵوێست و مەسەلەیێکی لەناکاو بوون، لەبەرئەوە زۆربەی ئەو شیعرانە دەچنە ناو شیعری لیریکییەوە، هەروەها لەبەر بچووکی قەوارەیان گەلێکیان ونبوون. پێویستە ئەوەمان لەیاد بێ، ژووری شێخ ڕەزا لە تەکیەی کەرکووکیان کە پێش نیشتەجێبوونی لە بەغدا تێیدا ژیا بوو و شیعری لەسەر دیواری ژوورەکە هەڵکەندرا بوو، بەسپیکردنەوەی دیوارەی ژوورەکە شیعرەکان لەناوچوون، ئەمە کارەساتێکی گەورەبوو لە ئەدەبی کوردیدا.

بەشی سێزدەم

شیعری شێخ ڕەزا لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

ئاسۆی شیعری شێخ ڕەزا

ناوەڕۆکی شیعری شێخ ڕەزا لایەنێکی زۆری ژیانی ئادەمزادی گرتۆتەوە، شاعیر بەشێکی گرنگی لە بابەتەکانی شیعری کلاسیکی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە، لەبەر ئەوە دیوانی ئەم کەڵەشاعیرە گەلێ لە بابەتەکانی شیعری کلاسیکی لە ئەدەبی کوردیدا دەور دەکاتەوە. شێخ ڕەزا شاعیرێکە لە یادی زۆرینەی ڕۆشنبیر و نیمچە خوێندەواری کورد ناچێتە دەرەوە، یاخود دەتوانین بڵێین ناوی لە ناو کۆمەڵی نەخوێندەوارانیش بزر نییە، هەروەها شیعری شێخ ڕەزا بەگشتی ڕەنگدانەوەی گیروگرفت و جوانی و ناشیرینی و چاکە و خراپەی کۆمەڵی کوردەواری و هەموو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستە.

بەم ڕەنگە شێخ ڕەزا گێتییێکی بێ پایانی جۆرە جوانکارییێک لە ئەدەبی کوردیدا دروست کردووە لە پێش ئەودا ئەم بابەتە لە ناوەوە نەبوو، مەبەس لەوە ئەو جنێوە بازارییانەیە کە لەگەڵ ئەدەبی کراوە (ئیرۆتیک) تێکەڵی دەکا و لە شتی بێ نرخ و بایەخ قسەی جوان دادەهێنێ. لە کۆمەڵی کوردەواریدا جنێو دیاردەیێکی شوورەییە، بەکارهێنانی گەلێ گیروگرفت لە نێوان خەڵکیدا دروست دەکا، شێخ ڕەزا ئەم جۆرە جنێوەی بۆ داشۆرین بەکارهێناوە.

ئەو کەسانەی شێخ ڕەزا دایشۆربوون بەژمارە زۆر کەس دەگرێتەوە، لەوانە لە نزیکترین کەسوکار و خزمی خۆیەوە دەست پێ دەکا تا دەگاتە سوڵتانی عوسمانی و کاربەدەست و مووچەخۆر و دۆست و برادەر و هاوڕێیانی نزیکی خۆی. وەک دەردەکەوێ ئەم شیعرانە لە سەردەمی خۆشیدا هیچ جۆرە کێشە و تەنگوچەڵەمەییێکی بۆ دروست نەکردووە، لەبەر چەند هۆیێک، یەکەمیان ئەو شیعرانە لە ڕووی ئیستێتیکییەوە پلەیێکی بەرزیان هەیە؛ دووەمیان خەڵکی کورد و ئەو کەسانەی لەم شیعرانەدا ناویان هاتووە ئەوە دەزانن کە شێخ ڕەزا لە ڕق و کینەوە ئەو شیعرانەی نەوتووە، بەڵکو بۆ ڕابواردن و نوکتە کەوتۆتە ناوەوە و لە پاشانا بووە بەنموونەی شیعری بەرز.

سەرچاوە و ئیلهامی شیعری شێخ ڕەزا حاڵی نالەباری ناو کۆمەڵ و لایەنە ڕەشبینییەکانی قۆناغی دەربەگی بوون بەتایبەتی شیعرە داشۆرین و کراوەکانی، هەرچی

مەبەسەکانی دیکەی شیعری کلاسیکی کوردییە، شێخ ڕەزا هەمووی تاقی کردۆتەوە و لە هەموویاندا سەرکەوتووە.

ئەدگاری شیعری شێخ ڕەزا

ناسینی شیعری شێخ ڕەزا دەتوانرێ لەم خاڵانەدا ببینرێ:

١- زۆربەی شیعری شێخ ڕەزا بەتایبەتی هەندێ لە تاک و چوارینەکانی لەناکاو و بەئەزبەر بۆی هاتوون، وەرامی پرسیارێک یا وێنەکێشانی هەڵوێستێک بوون، لەبەر ئەوە زۆربەیان لەناوچوون، ئەگەر لە کاتی وتنیدا نووسرابنەوە دیارە ماونەتەوە، ئەگینا لەناوچوون و لەبیرکراون.

ئەو شیعرانەی شێخ ڕەزا لە بابەتی داشۆرین و کراوە لە دژی هەندێ کەس و بنەماڵە هۆنراونەتەوە، هەر لە سەرەتای دانانیاندا هەوڵ دراوە بخرێنە پشتگوێ و بزر بکرێن، وەکو ئەو شیعرانەی بەمەبەسی ڕەخنەگرتن لە شاعیرانی کورد مەحوی و زێوەر دایناون.

٢- شیعری شێخ ڕەزا ڕاستە بەگشتی لیریکییە، واتە غەزەل و قەسیدەیە و یەکێتی کێش و قافیە و دێری شیعری کلاسیکی بەئاشکرا تێیدا دەبینرێ، بەڵام هەندێ شیعری گیانی ڕووداو و چیرۆکییان تێدایە، واتە لە سەرەتای گێڕانەوەکەدا ڕووداوێکە دێر بەدێر پیشانی دەدا، بۆیە دێرە شیعرەکان پێوەندییان بەیەکترییەوە هەیە. زیاتر گیانی چیرۆکی لە وەسفەکانی شێخ ڕەزادا دەبینرێ.

نموونەی شیعری شێخ ڕەزا

دیوانی شێخ ڕەزا گەلێ بابەت و ژانرەکانی شیعری کلاسیکی کوردی دەگرێتە خۆ، بەتایبەتی وەستای شیعری داشۆرین و کراوەیە (ئیرۆتیک). هەندێ جار ئەم دوو مەبەسە هەریەکە بەتەنیا لە شیعریدا دەردەکەون، هەندێ جاری دیکە تێکەڵیان دەکا. هەرچۆنێ بێ ئەگەر شێخ ڕەزا داهێنەری ئەم جۆرە شیعرە نەبێ لە ئەدەبی کوردیدا، پێش ئەو شاعیرانی کورد کەم و زۆر شیعری لەم بابەتەیان وتبێ، بەڵام ئەم شاعیرەمان مەبەسەکەی کردووە بەقوتابخانە، هیچ شاعیرێکی کورد نە لە پێش ئەو و نە لە پاش ئەو بەئەدگار و بەناوەڕۆک و بەقەوارە ئەوەی شێخ ڕەزا کردوویەتی ئەوان نەیان کردووە.

لەم ماوەیەدا لەگەڵ قسەکردن لەسەر شیعری شێخ ڕەزا تێکستی بەڵگەی شیعرەکانی تۆمار دەکرێن.

غەزەل و قەسیدەی ئاسایی

ئەگەر چاو لەوە بپۆشین شێخ ڕەزا وەکو شاعیرێکی پسپۆڕ لە داشۆرین و شیعری کراوە (ئیرۆتیک) مەقامێکی گەورەی هەیە لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا، لە مەبەسەکانی دیکەی شیعری کلاسیکی کەسایەتییێکی زۆر گەورە و مەزن و قوتابییێکی زیرەک و بەتوانای قوتابخانەی نالییە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا. شاعیر لە غەزەل و قەسیدە ئاساییەکانی کلاسیکیدا بەم جۆرە خۆی دەنوێنێ.

– ١ –

لە غەزەلێکیدا شێخ ڕەزا دەڵێ:

ڕۆژێ نەبوو ئەم دلبەرە بێ ڕەحمە وەفا کا
جارێ نەبوو ئەم کافرە شەرمێ لە خودا کا
حەیرانن ئەتیببا لە عیلاجی مەرەزی من
لوقمانی ویساڵت مەگەر ئەم دەردە دەوا کا
کارێ کە غەم و دەردی فیراقت بەمنی کرد
سەرما بەهەتیو، با بەدەواری شڕی ناکا
دێوانەیە شەخسێ کە لە غەیری لەبی لەعلی
وەک شاهی سکەندەر تەڵەبی ئاوی بەقا کا
تاب و تەبی ئاتەشکەدەیی هیجری وەکو شەمع
نەزدیکە منیش واریدی سەحرایی فەنا کا
لەم ڕێگەیە تەقدیری ئەزەل وابوو کە ئێمە
پامالی جەفا بین و ڕەقیب سەیر و سەفا کا
ڕووح و دڵ و دین هەرسێ دەکەم بەزل و نەساری
کامی دڵی من گەر لە لەبی لەعلی ڕەوا کا
سەردانی لە ڕێی عەشق (ڕەزا) لازمە عاشق
بۆ یار سەر و ماڵی سوپەری تیری قەزا کا

لەم شیعرەدا شێخ لە یاری خۆشەویستی دوورە، هۆی ئەمەی خستۆتە ئۆباڵی ملی ڕەقیب، جوانکارییەکانی وێنەی تازەن، بەڵگەی ئەوەن ئەم شاعیرەمان بەتوانایە لە هەموو بابەت و ژانرەکانی شیعری ئاسایی و لاسایی کلاسیکی.

– ٢ –

لە پارچە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

سەرو و نەی چین کە لەگەڵ قامەتی تۆ بێنە نەبەرد
شەکەری خواردووە نەی، سەرو سەری داوە لە بەرد
گەر دەلیلێ وەکو نوقتەی دەهەنت نەبووایە
منیش ئینکارم ئەکرد وەک حوکەما جەوهەری فەرد
لێی دەپاڕێمەوە ئەی ڕووحی ڕەوانم تو خودا
چییە دەرمانی دڵم، پێم دەڵێ، لاچۆ دڵە دەرد

لەم شیعرەدا شاعیر باڵای بەرزی دلبەر لەگەڵ درەختی سەروو و دەوەنی قامیشی شەکر بەراوورد دەکا، بەڵام لەوە گرنگتر ئەوەیە ئەو دلبەرە دەمی ئەوەندە بچووکە وەک «جەوهەرفەرد»ە، ئەم قسەیە لە تیۆری فەلسەفەی کۆنی گریکی کۆن وەرگیراوە، لە سەردەمی ئێستادا ئەتۆم (ذرّة)ی پێ دەڵێن. هەرچۆنێ بێ ئەم جەوهەرە دابەش ناکرێ، ئەوەندە بچووکە لەو بچووکتر نییە، لەبەر ئەوە شاعیر کردوویەتی بەڕەمزی بچووکی.

– ٣ –

لەم پارچە شیعرەدا شێخ ڕەزا دەڵێ:

ئەم سادە ڕوخانە لە مەلاحەت کە تەمامن
دەورت کە دەدەن، تەفرە مەخۆ، قەت مەڵێ ڕامن
گەه دۆست و وەفادار کەهێ دوژمنی خونخوار
دڵ نەرم دەبن گاه و گەهێ سەخت کەلامن
عاجز مەبە، نەک بۆ تۆ، وەفایان نییە بۆ کەس
مەعلوومە کە ئەم تاقمە وەک تاسی حەمامن

کۆمەڵێک کیژۆڵە لە جوانیدا هاوتایان نییە و کەس لە سەرووی ئەوانەوە نییە. پێویستە نازیان هەڵبگیرێ دۆست بن یا نەیار، چونکە ئەوەندە بەجوانی خۆیان دەنازن، بێ باکن و وەفایان بۆ کەس نییە، بەڵام لەبەر جوانی و شۆخییان دەبێ لە هەموو خراپەیێکیان خۆش بین.

لە غەزەلێکیدا دەڵێ:

دەمکوژێ حوکمە دەزانم بەخودا دەردی حەبیب
وەرە سا بەشقی خودا دەس لە یەقەم بەردە تەبیب
وەرە دەستێ بخەمە گەردەنی بەللورینت
تا وەکو سەفەرە لە داغا بدرێ ورگی ڕەقیب
تالعم نەحسە دەترسم کە بەئازاری فیراق
بمرم ڕۆژێ نەبێ دەوڵەتی وەسڵم بەنەسیب
چاوی فەتتانی ئەتۆ ساحیرە یا جادووگەرە
کە بەیەک عیشوە ئەدا عابیدی سەد ساڵە فریب
تا لە تۆ دوورە دڵی غەمزە دە ئەی ڕاحەتی جان
مەشریق و مەغریبە مابەینی لەگەڵ سەبر و شەکیب
بێ فراز نابێ نەشیب ئەم قسە تەحقیقە وەلێ
من لەڕێی عەشقی تۆ نەمدی بەخودا غەیری نەسیب
قەیدی زولفە لە سەر و سەفحەیی ڕووت سابیتە یا
تینەت و تیبە کە مەمزووجە لەگەڵ زینەت و زیب
شێخ دەگۆڕێتەوە گەر چاوی بەزولفت بکەوێ
خەرقە و سبحە بەزوننار و چلیپا و سەلیب
تاقەتی تاق بووە بێ چارە لە ژێر باری فیراق
بکە ڕەحمێ بە(ڕەزا) چاکە تەرەحوم بەغەریب

نەگەیشتن بەیار دەبێتە هۆی ئەوەی شاعیر نەخۆش بکەوێ و هێزی لێ ببڕێ، ئەمە لە ئەنجامی کاری ڕەقیبە، لەم حاڵەدا پێویستی بەپزیشک دەبێ، بێ گومان ئەو پزیشکەش برینی سارێژ ناکا. لە شیعرەکەدا شێخ ڕەزا چەند زاراوەیێکی سۆفیزم بەکار دێنێ وەکو خەرقە و تەسبیحی دەروێشی موسوڵمانان و زوننار و چەلیپای گاوران، لەگەڵ ئەوەشدا بەهیچ جۆرێ ئەم شیعرە ناچێتە ناو داهێنانی شیعری سۆفیزمییەوە، بەڵکو غەزەلێکی دڵداری مەجازی سەر زەمینییە، شاعیر بۆ نازەنینێکی وتووە و داهێنانی جوانکاری تێدا کردووە.

شێخ ڕەزا لە غەزەلێکی دیکەیدا دەڵێ:

خامە بۆ تەسویری ئەبرۆت پەیڕەوی (مانی) دەکا
شانە بۆ نەخچیری زولفت عەنبەرەفشانی دەکا
قووتی ڕووحە لێوەکەت یاقووت ئاودار نییە
مەنعی بازاڕی عەقیق و لەعلی ڕوممانی دەکا
خاڵی لالێوت نگینی خاتەمی و نادر زهوور
موهری دەستی ئاسەف و حوکمی سلێمانی دەکا
دڵ لە نەشئەی عەکسی مەستی چاوەکەت لایوعقەلە
بۆ کەبابی جەرگی من لێوت نمەک خوانی دەکا
بەرگی سەرتاپام پەڵاس بێ هەر بەشەرتێ تۆم ببێ
تاری ئەو بەرگەم لە لا سەد شاڵی کرمانی دەکا
چەند هەزار جارت دەخیلم حەرفی بەدکار مەشنەوە
هەرچی دەربارەم بڵێ بیزانە شەیتانی دەکا
ئەر لە پەردەی نازەوە ئاوازی تۆم بەرگوێ کەوێ
بولبولی شیرین زمان مەیلی غەزەلخوانی دەکا
کەس نییە ئەو شۆخە حاڵی کا لە سۆزی ئاتەشم
وا لە عەشقی ئەو (ڕەزا) مەشقی غەزەلخوانی دەکا

ئەم شیعرەی شێخ ڕەزا ئەگەر سەرپێیی بخوێنرێتەوە وەک غەزەلێکی کلاسیکی ئاسایی دەکەوێتە بەرچاو، بەڵام وردتر بچێتە ناو خەیاڵی شیعردۆستانی سەدەی نۆزدەم وێنەی داهێنراوی تازەی تێدا دەدۆزرێتەوە. نوێکردنەوە کە لە بارەی شێوازی داڕشتنی ڕستەکانە، ئەگەر نا وێنەکان بەشێوەیێکی دیکە لە لای شاعیرانی پێش شێخ ڕەزا بەرچاو دەکەون.

لەم شیعرەدا هەست بەهەناسەی نالی دەکرێ، نەوەکو تەنیا لە کێش و قافیە و پاش قافیە، بەڵکو لە مانا و وێنەشدا، نالی دەڵێ:

بولبولی تەبعم ئەوا دیسان سەناخوانی دەکا
نوکتە سەنجی و بەز لە گۆیی و کەوهەرئەفشانی دەکا

هەر لەو غەزەلەیدا نالی یادی مانی دەکاتەوە و دەڵێ:

نووکی خامەی من کە بێتە مەعنی ئارایی کەمال
خەت بەخەت ئیزهاری نەقشی سوورەتی(مانی) دەکا

بەئاشکرا دیارە دێرە شیعرەکەی نالی کە ناوی مانی بردووە بووە بەسەرچاوەی ئیلهامی شێخ ڕەزا چونکە ئەویش ناوی مانی هێناوە. وەک دەردەکەوێ وێنەکانی نالی بەداهێنانێکی زۆرەوە بەیاریکردن بەوشە و عیبارەتەکان شێخ ڕەزا دەیلێتەوە و دووبارەی دەکاتەوە.

- ٦ -

جوانانی کۆیە دڵی شێخ ڕەزایان سمیوە، ئارامیان لێ بڕیوە، هەموویان شۆخ و شەنگن، بەتایبەتی لە ناویاندا زیبا سەنەمێک، لەو غەزەلەیدا دەڵێ:

شاری کۆیە کە لەبالەب لە بوتی غونچەلەبە
گەر فەلەک لێی بگەڕێ مەنبەعی عەیش تەرەبە
دلبەرانی بەمەسەل هەروەکو ئەشعاری مِنْ
کامی لێ ئەگری ئەبێژی ئەمەیان مونتەخەبە
غارەتی عەقڵی منی کردووە زیبا سەنەمێ
عاریزی ڕەشکی قەمەر، قامەتی نەخلی ڕوتەبە
نەوزەر ئاسا و، فەرەیدوون سیفەت و سەلم ڕەوش
شێرمانەند و سیاوەش وەش و خوسرەو لەقەبە
عاریز و غەبغەب و ڕوخسار و زەنەخدان و لەبی
نازک و تورفە و زیبا و بەدیع و عەجەبە
دلبەر و زەرکەمەر و جیلوەگەر و عیشوەفرۆش
سەروی سیمین بەدەن و شاهید و شیرین لەقەبە
زاڵم و دڵ شکەن و دۆست کوژ و خەسم نەواز
عیسەوی دین و موغ ئایین و فەرەنگی مەزەبە
سێوی داناوە لە ژێر لێو کە ئەمەم گۆی زەقەنە
زیوی خڕ کردووە وەک گۆ کە ئەمیشم غەبەبە
خواستی لێی ماچی (ڕەزا) کافرە نەیدا و وتی
ئەی خودا ئەم کوڕە شێخ زادەیە چەند بێ ئەدەبە

کچانی شاری کۆیە هەموویان جوانن، ناشیرینیان تێدا نییە، وەکو شیعری شێخ ڕەزا ئەوانیش هەموویان جوانن. لە ناو ئەمانەدا جوانێک هەڵدەبژێرێ وەسفی ئەندامی لەش و خوو و ڕەوشتی دەکا، هەندێ زاراوەی سۆفیزم بەکار دێنێ ئەو کچە لە سەروو هەموو ئایینەکانەوەیە. لوتکەی داهێنانی شێخ ڕەزا ئەوەیە داوای ماچی لێ دەکا، کچی ئەو بەهەوەسێکی کوردانە و ڕۆژهەڵاتییانە دەڵێ ئەم شێخ زادەیە چەند بێ ئەدەبە!

وەسف

هەرچەندە شێخ ڕەزا وەکو شاعیرانی دیکە چەند مەبەسێک لە شیعرێکدا کۆ دەکاتەوە، بەتایبەتی زۆر جار وەسف تێکەڵ بەمەبەسەکانی دیکە دەکا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەرهەمێکی زۆری دەچێتە ناو وەسفەوە.

مەیدانی شیعری وەسفی شێخ ڕەزا زۆر فراوانە، وەسفی گەلێ شتی مەتریالی کردووە، بەدەگمەن ئەم دیاردەیەی شاعیر لای شاعیرە کلاسیکییەکان دەکەونە بەرچاو. ئەو وەسفی کەلاوە و کۆنە خانوو و ماین و ئێستر و کەڵەشێر و شەڕوشۆڕ تەنانەت هینەکەی ژنیش، ئەمەیان هەر مەپرسە، لەگەڵ گەلێک لە شتی دیکەش.

- ١ -

شێخ ڕەزا وەسفی شەڕێک دەکا عەشرەتەکانی جەباری و داوودە و کاکەیی لەگەڵ تاڵەبانییان کردووە، لەو شیعرەدا دەڵێ:

سێ عەشرەت بوون بەیەک تا ڕیشەمان دەرکەون بەعێلجاڕی
جەباری و داوودە و کاکەییکانی دایە ڕیزواری
قەسەمیان خوارد بەڕۆحی سەید براکە و گۆڕی خان ئەحمەد
بەکەللەی خووگ و شاخی گایی حوول و گۆشتی مرداری
دەبێ ئەمڕۆ بەجارێ قەتعی نەسلی تاڵەبانی کەین
تەق و تۆقیان کە هەستا گوللە هەر وەک تەرزە داباری
سوارەی تاڵەبانی دەرپەڕین وەک ڕۆستەمی دەستان
فیراریان ئیختیار کرد سەیدەکانی باوە یادگاری
فیراری کاکەیی هەر نەیسە ئەمما گوێی فەلەک کەڕ بوو
لە جرت و فرتی ئاغای داوودە و ساداتی جەباری

بێ گومان لە وەسفی ئەم شەڕەدا شێخ ڕەزا لایەنی تاڵەبانییان دەگرێ و دژی عەشرەتەکانی دیکەیە، لە ناو ئەم سێ عەشرەتەش زۆرتر بەرۆکی کاکەیییان بەرنادا و قسەی ناشیرین بەڕەمزە پیرۆزەکانیان دەدا. ڕاستی مەسەلەکە ئەوە نییە کامە شەڕکەر لە عەشرەتەکان سەر دەکەوێ، یا کامەیان ئازاترن. وەکو لە ناوەڕۆکی شیعرەکە دەردەکەوێ شاعیر تیر و توانج لە دوژمنەکان دەگرێ، ڕاستی و ئەنجامی جەنگەکە گرنگ نییە بەڵکو شێخ ڕەزا جوانکارییێکی پێ بەخشیوە و بووە بەنموونەیێکی جوانی بەرهەمی شیعری داشۆرین.

- ٢ -

شێخ ڕەزا داوای لە میرانی خدر بەگی خۆشناوی شەقڵاوە کردووە بەدیاری ئێسترێکی بۆ بنێرێ. ئیتر ئێسترەکە باش بووە یا خراپ مەسەلەی باس نییە. شاعیر بەم شێوە کۆمیدییە وەسفی ئێسترەکەی کردووە.

میر بەسەد میننەت هەناردی ئێسترێکی ڕووت و قووت
دەست و پا سست و سەقەت ئەندامی هەر وەک عەنکەبووت
خاوەنی ئالیکی ناڵێم پێی نەداوە موتڵەقا
داویەتی ئەمما وەکو بیستومە قووتی لایەمووت
پووش لە لای حەڵوایە، حەتتا گەر پەڵۆشەی چنگ کەوێ
بای ئەدا، لوولی ئەدا، قووتی ئەدا، مانەندی حووت
گەرچی ناتوانێ ببزوێ، هێند لەڕ و کەم قووەتە
دەنکە جۆیێکی نیشان دەی، تا قیامەت دێ لە دووت
پشتی ڕێش و شانی زامدار و جەدەو بوو، نا عیلاج
چەند قرۆشێکم هەبوو بۆم دا بەنەوت و عەنزەڕووت
مەسڵەحەت وایە هەتا نەیخواردووم بینێرمەوە
زۆر دەترسم دەفعەیێ قووتم بدا، بمکا بەقووت
سەی فەتتاحی مەیتەرم ڕۆژێ بەحوججەت لێی نەوی
کلکی دەرهێنا لە بن، ئەمجا بەئاستەم گوێی بزووت
گەر قەڵەو بێ، ئەم ئەجیننە نێرە تەسخیر ناکرێ
غەیری چەند دەروێشی ڕەفاعی بەزەبری جەلجەلووت

ئەم مەتاعە چاکە هەر لاییق بەحاجی ئەحمەدە
جووتی پێ بکا تا وەکو چۆن هەردوو لنگی بکا بەجووت
لاییقی شانی من و شایانی شەئنی تۆ نەبوو
چاوەکەم چیت پێ بڵێم چارم نییە غەیری سوکووت

شێخ ڕەزا توانیویەتی لە چوارچێوەی ناوەڕۆکێکی کۆمیدیانە وەسفی ئێسترێکی نەخۆشی لەڕ بکا کە کەڵکی کارکردنی پێوە نەماوە و لە مردن نزیک بۆتەوە. شارەزایانە شاعیر لە دەرد و نەخۆشییەکانی دەدوێ، دەرمان بۆ تیماری برینەکان و گەڕبوونی دەدۆزێتەوە. ئەوە دەزانێ ئەم ئێسترە بەم وەزعەی بەکەڵک نایە، لەبەر ئەوە باشتر ئەوەیە دیارییەکە بۆ خاوەنی بنێرێتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانرێ بیر لەوە بکرێتەوە ئێسترێکی باشی پێشکێش کرابێ، بەڵام ئەو بۆ گاڵتەوگەپ ئەم شیعرەی دانابێ.

- ٣ -

لە شیعرێکی دیکەیدا وەسفی ماینەکەی کوێخا عەلی دەکا:

کێ دەزانێ کووچەڵەی سمتی شکاوە یا ملی
وا لە حاڵی حەلوەلادا ماینەکەی کوێخا عەلی
چووم بزانم ماوە یاخۆ مردووە وەختێ کە دیم
شادەماری سستە نابزوێ ڕەگی قاچ و قولی
دام بەسەر خۆمدا گوتم وا حەسرەتا بۆ ماینەکوێت
دەک بەمیراتم کەوێ دەسبەند و هەوسار و جلی
نەبز و قارووڕەی ئەگەر سەد جار تەماشا کا حەکیم
دەردی نازانێ چییە تاکو نەکا بێنی سلی
گەر ئیمامی عەسکەری نوێژی لەسەر کا لاییقە
چونکە موشتاقە بەوەسڵی ناڵەکانی چوارپەلی
کەسری ئەنفی دوژمنان و جەبری کەسری دۆستان
هەر بمێنێ چاکە بەخوا شێخ ڕەزا و کێری زلی

بۆ ئەوەی ئەدگاری ئێسترەکەی میر دووبارە نەبێتەوە، شێخ ڕەزا بەجۆرێکی دیکە ماینەکەی وەستا عەلی وەسف دەکا. کەس نازانێ سمتی یا ملی شکاوە، گرنگ ئەوەیە قاچ و قولی لە بزووتنەوە کەوتووە، کۆمیدییانە بۆ مەسەلەکە دەچێ، وا دەردەخا حاڵی

پەرێشانە لەبەر ئەم ماینە، کەچی هەر لەو کاتەدا حەز بەمردنی دەکا بۆ ئەوەی ژین و هەوسار و پێوەندی ماینەکە بەمیرات بۆی بمێنێتەوە، بۆ پێکەنین ئیمام تابووریش دەستنیشان دەکا بۆ ئەوەی ئەگەر مرد نوێژی لەسەر بکا، دیارە ئەویش بەمیرات ناڵەکانی پێی بەردەکەوێ شاعیر هەوڵیداوە کۆتایی شیعرەکەشی بەڕەمزێکی کۆمیدی بێ، دەڵێ یاخودا شێخ ڕەزا هەر بمێنێ بۆ ئەو قسە خۆشانەی.

- ٤ -

شێخ ڕەزا داوا لە سەید نوری بەرزنجی نەقیبی سلێمانی دەکا کەڵەشێرێکی بۆ بنێرێ لەوانەی شەڕڕانین و بۆ شەڕە کەڵەشێر دەست دەدەن. کەڵەشێر گەیشتۆتە لای شاعیر یا نەگەیشتووە، ئەمەیان نەزانراوە، بەڵام شێخ ڕەزا بەم جۆرە وەسفی ئەو کەڵەشێرە دەکا کە پێویستە بۆی بنێرێ:

کەڵەشێرێ بەڕەزا لازمە کرماشانی
زیرەک و چابوک و دەم گەرم و دڕ و شەڕانی
کەڵەشێرێ کە قەپی گرت لە بناگوێی کەڵەشێر
پڕ بەدەم بێ پچڕێ وەک سەگی هەورامانی
کەڵەشێرێ کە ئەگەر شێری نەڕی بێتە مەساف
ڕایڕفێنێ بەشەقێ میسلی کەری تاڵانی
بۆ حەواڵەی دوبری ئەو کەسە خۆم ئەیزانم
دوو گونی پێوە هەبێ وەک دوو جەڕڕەی لەیلانی
بەدرێژی وەکو مەولان بەگەکەی میری بەیات
بەجەسامەت وەکو کوێخا زلەکەی بیبانی
جنسی خۆی جووتە مریشکێ بەری حەملەی بگرێ
نەوەکو سوێی بێتەوە بێچارە لەبەر بێ گانی
ئەی نەقیب زادە بنێرە کەڵەشێرێکی وەها
بۆ (ڕەزا)کەی سەگەکەی قاپییەکەی گەیلانی

شێخ بەپێچەوانەی ئێستر و ماینەکەی پێشوو وەسفی کەڵەشێرێک دەکا ئەوەندە بەهێز بێ بتوانێ بۆ شێرێک بچێتە مەیدان. ئەمە وەکو ئێسترەکە نییە، ئەویان بۆی نێررا بوو،

ئەمەیان داوای دەکا، هاتووە یا نەهاتووە کەس نایزانێ. شاعیر داوا لە نەقیب زادە دەکا کەڵەشێرێکی وای بۆ بنێرێ کە لە شیعرەکەدا وەسفی کراوە.

- ٥ -

لە تاکێکیدا شێخ ڕەزا دەڵێ:

قامەتی بێ شک نەمامی عەرعەرە یا سەوسەنە
دەک فیدای ناز و گریشمەت بم پەریزادەی سنە

شاعیر ئەم شیعرەی لە وەسفی بەژن و باڵای عادیلە خانمی عوسمان پاشای جاف داناوە. لە کۆمەڵی کوردەواریدا ئەم جۆرە وەسفە کارێکی شەرم بووە، بەڵام گومان لەوەدا نییە کە خانم و عوسمان پاشای مێردیشی بەستایشیان داناوە و سوپاسی شێخ ڕەزایان کردووە. ئەگەر هەموو کەسێک بەم جۆرە تەماشای ئەو شیعرە بکا مانای ئەوەیە کۆمەڵی ئێمە پێشکەوتووە.

- ٦ -

شێخ ڕەزا کۆمەڵێک چوارین و تاکی هەیە لە وەسفی هێنەکەی ژن، زیاتری وەسفێکی مەتریالی و فۆتۆگرافییە بۆ ئەو ئەندامەی سەرچاوەی دڵداریی زەمینییە لەگەڵ هێنەکەی پیاو خۆشی دەگەیەننە مرۆڤ و نەژادی ئادەمزاد بەزاوزێ دەپارێزن.

لە چوارینێکدا شێخ ڕەزا دەڵێ:

قوزی گازێ ئەگەزێ کێر وەکو گاز
بەری عەرەسەی پانە وەک دەشتی حیجاز
قیتکەییکی هەیە وەک گردی دەماوەندی ئەعلا
پڕ لە هێلانەی کەو و قشقەرەو و کۆتر و باز

لە وێنەکێشانی ئەو ئەندامە شێخ ڕەزا موبالەغەی کردووە، لە شیعردا جێی خۆیەتی، بۆیە ئەگەر وێنەی ئەم ئەندانە بەزەڕڕەبین گەورە بکەین دەبێ بەناوچەییکی دەشت و شاخاوی بۆ ئەوە دەست دەدا باڵندەی هەمەجۆر هێلانەی لێ دروست بکەن. هەرچی خاوەنی ئەندامەکەشە ناوی گازێ ناوێک هاتووە، لە چاپی دیکەی دیوانی شێخ ڕەزا ناوی ژنەکە بووە بە«لەعلی». قسەی وا لە ناوەوە هەیە وەسفەکە بۆ هێنەکەی فەیرووزی (پیرۆزی) خێزانی مفتی زەهاوی واتە دایکی جەمیل سدقی زەهاوییە.

***

له چوارینێکی دیکەیدا دەڵێ:

هەر وەکو ئەشکم بەڕەنگی سووری خۆی خوێنینە کوز
داستانی شاهنامەی خوسرەو و شیرینە کوز
ئینشیقاقی هەر وەکو کاڵەک لەبەر شیرینییە
هەر کەسێ نەی چێشتبێ نازانێ چەند شیرینە کوز

شێخ ڕەزا ئەم ئەندامە لە ڕەنگدا بەفرمێسکی سووری خۆی دەچوێنێ، بەناوەڕۆک داستانی خوسرەو و شیرین لەبەر ئەو هۆنراوەتەوە، ئینجا قەڵشانی لەبەر شیرینییە وەکو کاڵەک.

***

له چوارینێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

چوومە خزمەت یاری مومتازم، وتی لاچۆ دزی
پێم نیشان دا ئەسڵی مەقسەد، نایە بەدەستم کوزی
چەندە هاوارم لە کێرم کرد نەکەی فیلە نەکەی
گوێی نەدامێ، خۆی هەوادا کەوتە ناو قەعری کوزی

لەم چوارینەدا شێخ ڕەزا داوا لە یاری مومتازی دەکا ئەوەی دەیەوێ بیداتێ، ژنەکە بەقسەی دەکا، بەڵام شاعیر بۆچ خۆی لە هینەکەی جیا دەکاتەوە و هاواری لێ هەڵدەستێ و دەڵێ، نەکەی! کەچی بەزۆر خۆی هەڵدەکوتێ و دەچێتە ناویەوە.

***

له تاکێکیدا شاعیر دەڵێ:

موددەتێکە نێربازی و ئێستا مەیلی مێ دەکەم
ئارەزووی گانی کچێکی کوز پری دەرپێ دەکەم

دەبێ لێرەدا شاعیر مەبەسی دەرپێی مۆدەی ژنە ئەوروپاییەکان بێ کە بەلەشیانەوە دەنووسێ، ئەگینا ئەگەر دەرپێی میللی کۆنی شەرواڵ ئامێزی ژنانی ئێمە بێ، ئەو ئەندامە شێوەی چۆن دەبێ!

***

له تاکێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

سلێمانی هەتانە ناوی نابەم وەک کونی بێچوو
وەکو داینێن لەسەر بەرقی شەقاییق جێ سمی ئاهوو

لەم شیعرەدا وێنەیێکی جوان دروست دەکا کە ئەندامی کیژانی سلێمانی بەنەخشی یا شوێنی جێی سمی مامز دەچوێنێ لەسەر بەرگی گوڵاڵە.

***

له سلێمانییەوە شێخ ڕەزا دەچێ بۆ ئەستەمووڵ بۆ لای کچ و ژنە جوانەکانی ئەو شارە، له بارەی هینەکەیانەوە دەڵێ:

بۆ نیشانەی قوز بچووکی دەم ئەگەر نیشانە بێ
سا ئەبێ قوزیان ژنی ئێرە کونی زەنگیانە بێ
چاوی مەهمووزم کزە و لەم سررە ناگا و عاجزە
بێتو گەر وا بێ نەسیبی ئەم خرەی سەرپانە بێ

شاعیر ئەو لەیەکچوونەی دوو ئەندامی ژنانی لە قسەی نەستەق و پەندی پێشینان وەرگرتووە، ئاوڕدانە هونەرییەکەی لەوەدایە چاوی کزە و شت بەچاکی نابینێ و ناتوانێ لێکیان بکاتەوە، لەو حاڵەتەدا دەڵێ ئەگەر وا بێ با نەسیبی هینەکەی خۆی بێ.

ستایش

له دیوانی شێخ ڕەزادا ستایش بەرچاو دەکەوێ، برێکیان لەگەڵ وەسف و شانازی (فەخر) تێکەڵ بەیەکتری دەبن. کەم کەس هەیە شاعیر تەنیا ستایشی کردبێ، بەشێکی زۆر لەوانەی لە سەردەمێکدا ستایشی کردوون، لە ڕۆژگارێکی دیکەدا دایشۆربوون.

- ١ -

له شیعرێکیدا ستایشی کاک ئەحمەدی شێخ دەکا:

مەربووتە حەیاتم بەسلێمانی و خاکی
خۆزگەم بەسەگی قاپییەکەی ئەحمەدی کاکی
ئەو قیدوەتی ساداتە کە سوککانی سەماوات
شەریانە لەسەر سەجدە لەبەر مەرقەدی پاکی
ئەو مەرقەدی والایە کە وەک عەرشی موعەللا
مەحفووفە بەزوواری مەلەک دەوری شوباکی

بۆ دەست و عەسا نازکەکەی داغە دەروونم
قوربانی عەسای دەستی دەبم سۆل و سیواکی
دنیا لە دوای حەزرەتی شێخ زێڕ و زەبەر بێ
وەک تاجی کەی و جامی جەم و بەختی زوحاکی
دەرحەق بەحەفیدانی ئەدەب لازمە زینهار
قوربانی حەفیدانی دەبم بابی و داکی
بەم حاڵە پەرێشانەوە باز ئەشهەد و بیللا
شیعرت تەرەب ئەنگێزە (ڕەزا) شاعیری چاکی

کاک ئەحمەدی شێخ مەقامێکی تایبەتی بووە لە لای شێخ ڕەزا وەکو شێخێکی گەورەی تەریقەتی قادری کە باوکی ئەو زاتە شێخ مارفی نۆدێ ئەو تەریقەتەی لە ناوچەی سلێمانی بڵاو کردەوە، بۆ شێخ ڕەزا پلەی ڕێز لێ گرتنی لە دوای دامەزرێنەری تەریقەتەکە شێخ عەبدولقادری گەیلانییەوەیە. هەندێ جار وەکو لە شیعریدا دەردەکەوێ شاعیر خۆی دەکا بەسەگی قاپییەکەی شێخ عەبدولقادر و کاک ئەحمەدی شێخ. ئەگەر هەندێ جار گیروگرفتی عەشایەری بنەماڵەیی لە نێوان تاڵەبانییان و بەرزنجییان لەسەر زەویوزار بووبێ، کاری نەکردۆتە سەر ئەو خۆشەویستییە گیانییەی تەریقەتی قادری کە شێخ ڕەزا و بنەماڵەی بەرزنجییان کۆ کردۆتەوە.

- ٢ -

شێخ ڕەزا ئاوڕێکی زۆری لە میرەکانی بابان و خەڵکی ئەو کۆمەڵە کوردەوارییە داوەتەوە، لە شیعرێکیدا دەڵێ:

لە بیرم دێ سلێمانی کە دارولمولکی بابان بوو
نە مەحکوومی عەجەم نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بوو
لەبەرقاپی سەرا سەفیان دەبەست شێخ و مەلا و زاهید
مەتافی کەعبە بۆ ئەرباب حاجەت گردی سەیوان بوو
لەبەر تابووری عەسکەر ڕێ نەبوو بۆ مەجلیسی پاشا
سەدای مۆسیقا و نەقارە تا ئەیوانی کەیوان بوو
دریغ بوو ئەو زەمانە، ئەو دەمە، ئەو عەسرە، ئەو ڕۆژە
کە مەیدانی جریدبازی لە دەوری کانی ئاسکان بوو

بەزەربی حەملەیێ بەغدایی تەسخیر کرد و تێی هەڵدا
سلێمانی زەمان ڕاستت ئەوێ باوکی سلێمان بوو
عەرەب ئینکاری فەزڵی ئێوە ناکەم ئەفزەڵن ئەمما
سەلاحەددین کە دنیای گرت لە زومرەی کوردی بابان بوو
عوموومی شەهریاران و سەلاتین و رمنگستان
لە ڕوعب و سەتوەتی ئەو شێرەدا گشتی هەراسان بوو
قوبووری پڕ لە نووری ئالی بابان، پڕ لە ڕەحمەت بێ
کە بارانی کەفی ئیحسانیان وەک هەوری نیسان بوو
کە عەبدوڵڵا پاشا لەشکری والی سنەی شڕ کرد
(ڕەزا) ئەو وەختە عومری پێنج و شەش تیفلی دەبستان بوو

لەم شیعرەدا شێخ ڕەزا باس لە چەند لایەنێکی ژیانی میرنشینی بابان دەکا لە سلێمانی، ئەو دیاردانەی شاعیر باسیان لێوە دەکا ئەوە دەگەیەنن فەرمانڕەوایی بابان شێوەی دەوڵەتی بووە، ئەو دەوڵەتە مێژووی کۆنی بووە پێش بینای سلێمانی. پەنجە بۆ سەلاحەدین درێژ دەکا و بەکوردی بابان حسێبی دەکا. لێرەدا مەبەس لە بابان هەموو کوردە، چونکە سەلاحەدین لە مێژوودا وەک سوڵتانێکی گەورە ڕەمزی دەسەڵاتی کورد بووە، ئیتر بۆ گەورەکردنی بنەماڵەی بابان شاعیر سەلاحەدینی کردووە بەیەکێک لە بابانەکان. شێخ ڕەزا ئاخ هەڵدەکێشێ بۆ ئەو ڕۆژەی مەیدانی جریدبازی و مەشقی سوپایی لە دەوری گەڕەکی کانی ئاسکان بوو.

لە شیعرێکی دیکەیدا لە ستایشی بابانەکان شاعیر دەڵێ:

سائیل بەغینا نائیل ئەکا بەخششی کەمتان
ئالی بەبە یاخوا نەڕژێ دەستی کەرەمتان
هەرچەندە بەمەسەل خەنجەری ئەڵماسە زمانم
نابڕێ قەد سەری موویێ لە ئەدای شوکری نیعەمتان
گیرفانی گەدای کردووەتە کانی جەواهیر
ئیکسیری نیساری زەڕە شاباشی درەمتان
ئێوەن بەحەقیقەت مەلیکی میللەتی کوردان
شایانە زیارەت بکرێ خاکی قەدەمتان

ئینکاری حوقوقیان لەسەر ئەم میللەتە ناکرێ
ئابائی فەرەیدوون فەڕ و جەمشیدی حەشەمتان

لەم شیعرەدا شێخ ڕەزا زیاتر لە شیعرەکەی پێشوو مەقامی دەسەڵاتی بابان بەرز دەکاتەوە. ئەم جارە بەڕاستی بەمەلیکی کوردانیان دەزانێ و میللەت بەقەرزار دادەنێ بەرامبەر ئەو خزمەتەی بۆ میللەتیان کردووە.

لە شیعرێکی دیکەیدا شاعیر ڕووداوێکی دروست کردووە و کردوویەتی بەگێڕانەوەییێک لە قەسیدەییێکی ٣١ دێرە شیعریدا. لە چیرۆکەکەدا ئەوە دەڵێ گۆیا لە ئەستەمووڵ تووشی کوڕێکی بولغار بووە، حەزی لێ کردووە و شەو لەگەڵی ڕابواردووە. بۆ بەیانی هەتیوەکە چەندوچوونی لەگەڵ شاعیردا بووە لەسەر کرێی ئەو شەوەی لەگەڵی بووە، خەڵکی گەڕەک هەموویان بەمەسەلەکە دەزانن، شاعیر چاری نامێنێ ئەوە نەبێ هانا بەرێتە بەر ئەحمەد پاشای بابان بەڵکو لەم تەنگوچەڵەمەیە ڕزگاری بکا.

شیعرەکە لە ڕووی هونەرییەوە بەرزە، ڕووداوەکە بووبێ یا نەبووبێ لە ئەدەبدا مەسەلەییێکی گرنگ نییە، بەخەیاڵیش بێ شاعیر توانیویەتی بەرهەمێکی جوانی ئەدەبی لێ دروست بکا. قەسیدەکە بەزمانی کوردی نووسراوە، تەنیا ئەوە هەیە لە دیالۆجی شیعرەکەدا کە شاعیر لەگەڵ کوڕەکە قسە دەکا زمانی دیالۆجەکە دەبێ بەتورکی، واتە قەسیدە کوردییەکە بەڕستە و تەعبیری تورکی ناواخن کراوە. جگە لەوە هەندێ دێڕی بەزمانی فارسیش وتووە، بەم ڕەنگە قەسیدەکە دەبێ بەجۆرە مولەممەعێک.

قەسیدەکە بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

ڕۆژی یەکشەممە کە مەشهوورە بەڕۆژی پازار
من بەغار کەوتمە دومبالی کوڕێکی بولغار
کوڕ چ کوڕ لێوی وەکو لالەیی حەمرا ڕەنگین
کوڕ چ کوڕ چاوی وەکو نێرگسی شەهلا بێدار

لێرەدا تەنیا دێرەکانی دوایی شیعرەکە بڵاو دەکرێتەوە کە پێوەندی بەستایشی ئەحمەد پاشای بابانەوە هەیە:

ئەمە دوو ڕۆژە کە حەیران و پەرێشان دەگەڕێم
کێم هەیە غەیری وەلی نیعمەتی فەرخوندە شیعار

یەعنی هەمنامی نەبی حەزرەتی ئەحمەد پاشا
فەخری دین، کانی حەیا، بەحری کەرەم کۆهی ویقار
مەدحی ئیحسانی بکەم، عەدلی بکەم، فەزڵی بکەم
بەخودا خاریجە ئەوسافی حەمیدەی لە شومار
کەفی زەڕبەخشی کەوا مەنبەعی دوڕڕ و گەوهەرە
میسلی بەحرێ کە نێ ساحیلی هەبێت نە کەنار
تەبعی جەوواد و کەریم هەر وەکو قائانی دەڵێ
(زر به قنطار همی بخشد واشتر به قطار)
تا وەکو دەورە بکات و بگەڕێ چەرخی فەلەک
تا فەلەک دێت و دەچێ، بێت و بچێ لەیل و نەهار
بەمورادی بگەڕێ شەمس و قەمەر چەرخ و فەلەک
زەفەر و فەتحی قەرین، بەختی موعین، تالعی یار
ڕەئیی تۆ باعیسی تەنزیمی ئوموورواتە بەلێ
بۆ کورەی عالەمی ئیمکان بووەتە قوتبی مەدار

لەو شیعرانەدا شێخ ڕەزا بەگیانێکی پڕ لە سۆزەوە ستایشی ئەحمەد پاشا دەکا، جا ئەمە ئەگەر بەڕاستی بێ یا بەڕاستی نەبێ، تا ئەگەر بەمەرایییش بژمێررێ بۆ ئەحمەد پاشا، شیعرەکە خۆی لە خۆیدا بەرهەمێکی بەرزە لە ڕووی هونەرییەوە و ئەدگاری جوانکاری لێ دەتکێ.

- ٣ -

لە شیعرێکی دیکەیدا شێخ ڕەزا ستایشی ئەسعەد ئاغای حەوێزی دەکا و دەڵێ:

تۆ کەم نەزەری دەرحەقی من ئێستەکە ئاغا
من ماوە هەوای سوحبەتی تۆم هەر لە دەماغا
تا ڕۆژی قیامەت بەخودا زیندووە نامرێ
بابێ کە بمێنێ کوڕی وەک تۆی لە وەجاغا
بۆ تووتنەکەیی بێشەمەیی (شاوور) و (شێتنە)
شێت بووم نەهات وەختە دڵم دەرچێ داغا

جاران چ بەجاغ و چ بەبار بۆ دەهەناردم
نانێری ئەمێستا نە بەبار و نە بەجاغا
ڕێی نەوتەکە باجگیری ئەگەر زۆرە دەفەرمووی
ڕێی خاسە بەشەو خاڵییە بابێ بەبلاّغا
نەمزانی فەلەک گۆبەنی هەر بۆ منە یاخۆ
سەد دەستی وەکو دەستی منی کردووە بەزاغا
یارەب گوزەران کا بەسەفا وەختی عەزیزت
پەیوەستە لە دەوری چەمەن و گەردشی باغا
بۆ چوونە تەوافی حەرەمی شاهیدی مەقسوود
عالەم هەموو مەئزوونە (ڕەزا) هەر لە یەساغا

لە شیعرەکەدا ئەوە دەردەکەوێ ئەسعەد ئاغا هەموو ساڵێ تووتنی بۆنداری بێشەمەی بەناوبانگی ناوچەی شاوور و شێتنەی بەدیاری بۆ شاعیر ناردووە، ڕەنگە ساڵێکیان دیارییەکە دوا کەوتبێ، ئیتر شێخ ڕەزا ئەم ستایشەی بۆ نووسیوە. پێویستە ئەوەش بزانرێ لەو سەردەمەدا نەدەبوو تووتن لە ناوچەیێک بۆ ناوچەیێکی دیکە بڕوا بەبێ ئاگاداری میری. لەم لایەنەوە هەندێ جار تووتن بەقاچاغ لە جێگەیێک بۆ جێگەیێک دەگوێزرایەوە، شێخ ڕەزا خۆشی لەم شیعرەدا ئاماژە بەمە دەکا و دەڵێ ئەگەر لە ڕێی نەوتەکەی شاری کەرکووک باجگیر هەبێ، با تووتنەکە بەڕێی بەستی خاسە لە گەڕەکی بلاّغەوە بنێرێ بۆ کۆیە، بەشەو ئەو ڕێگەیە چۆڵە.

- ٤ -

لە شیعرێکی لە ستایشی سمایلی مەلا خالیددا دەڵێ:

هاتەوە ئاشووبی دەوران مەردی مەیدان هاتەوە
شێری یەزدان لەندەهووری ئینی سەعدان هاتەوە
بۆ قڕانی لەشکری ئەعدا لەناکاو میسلی بەرق
ئاسەفی ساحێبقڕان لەعلی بەدەخشان هاتەوە
هەوری میحنەت،بارەشی غەم، سەیلی ماتەم بوو تەمام
بەرقی تابان، میهری ڕەخشان ڕەعدی غوڕڕان هاتەوە

پاڵەوانی پایی تەختی سەفدەری شێرزاد خان
تاج بەخشی کیشوەری مەغریب ئەڵب خان هاتەوە
سەعدی سەفدەر، مالیکی ئەژدەر، هوزەبری پڕ هونەر
بیژەن و گیو، تووس و نەوزەر، پووری دەستان هاتەوە
حەمد و لیللا باز لە بۆ قەتلی سەری توورانیان
ڕۆستەمی مازەندەران، سامی نەریمان هاتەوە
ژێر دەستی ئەسعەد ئاغا بووین وەکو مووری زەعیف
بۆ خەلاسیمان سمایل وەک سلێمان هاتەوە
دۆستان لەب تەشنەبوون ناگاه لە فەیزی لوتفی حەق
جۆبی نیل، دەریایی قولزوم، بەحری عوممان هاتەوە
پێی ئەکا ئەتک و سیاسەت هەر کەسێ خۆی حەز بکا
قاتیلی ڕووحی حەمە و جەللادی وەسمان هاتەوە
(لامیع)ی شاعیر بەهەر مەجلیس بچێ خەڵکی دەڵێن
بولبولی دەستان سەرا، مورغی غەزەلخوان هاتەوە

شێخ ڕەزا وێنەی سمایلی مەلا خالید وەکو پاڵەوانێکی بەتوانا دەخاتە ڕوو، بەراووردی دەکا لەگەڵ هەندێ لە قارەمان و پاڵەوانانی داستانەکانی ئەفسانەی میللی ڕۆژهەڵات.

- ٥ -

لە ستایشی فەیزی ئەفەندی زەهاوی مفتی بەغدا شێخ ڕەزا دەڵێ:

ئەی مادەری گێتی تۆ هەتا ئێستە نەزاوی
زاتێکی وەکو فەیزی ئەفەندیی زەهاوی
مومکین نییە ئیدراکی حەقائیق بەتەواوی
مومکین نییە ئیدراکی نەکا زیهنی زەهاوی

ئەم شیعرە یەکێکە لە لوتکەکانی ستایش لە ئەدەبی کوردیدا، شێخ ڕەزا کە ئەمەی بۆ زەهاوی وتووە لەسەر کێش و قافیەی ئەم شیعرە شیعرێکی دیکەی هۆنیوەتەوە بەڵام زەهاوی داشۆریوە، ئەویش بووە بەلوتکەی هونەری داشۆرین. لە جێیێکی دیکەی ئەم کتێبە باس لەو داشۆرینەش دەکرێ.

- ٦ -

شێخ ڕەزا بۆ بەغدا لە پارچە شیعرێکیدا دەڵێ:

گەر بڵێم بەغدا لە جەننەت خۆشترە هێشتا کەمە
چونکە سوکنای غەوس و کەرخی و ئیمامی ئەعزەمە
ئەی برادەر شاری بەغدا، بێ حەسادەت بێ هەمە
زۆر ئەمین بە لەم حیسابە پێت بڵێم کورتە و کەمە
لەم وڵاتە هیچ وڵاتێ هەر وەکو بەغدا نییە
حاکمی عەدل و عەدالەت زۆر ئەمین و بێ غەمە

لە بنجدا شێخ ڕەزا ئەم پارچە شیعرەی بۆ ستایشی شاری بەغدا دانەناوە، مەبەستی بنچینەیی ستایشی شێخ عەبدولقادری گەیلانی و ئینجا شێخ مەعرووفی کەرخی و ئیمامی ئەبوحەنیفەیە. ئەمانە هەموویان لە کاتی خۆیدا لە بەغدا ژیاون و ئارامگایان لەوێیە، لەبەر ئەوە بەلای شێخ ڕەزاوە بەغدا شارێکی پیرۆزە. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ جار کە تووڕە بووە، بەغداشی نەپاراستووە و جنێوی پێ داوە، بەڵام بەبێ ناوهێنانی ئەم زاتە پیرۆزانە!.

لاواندنەوە و ماتەمنامە

شێخ ڕەزا لەم مەبەسەی شیعری کلاسیکی کوردی بەرهەمی زۆر نییە، ئەوەی هەیەتی لە ڕووی هونەرییەوە لە پلەی شیعرەکانی دیکەیەتی. لە ماتەمنامەیێک بۆ دۆستی خۆشەویستی قادری وەستا خدر دەنووسێ، لەو شیعرەدا دەڵێ:

بۆ نەسووتێ جیگەر و بۆچی نەبێ دڵ بەکەباب
بۆچی نەڕوا لە تەنم ڕووحی ڕەوان میسلی شەهاب
بۆ لە سەرچاوەیی چاو هەڵنەقوڵێ ڕەشمەیی خوێن
بۆ لە فەووارەیی موژگان نەچکێ قەترەیی ئاب
بۆ لەبەر ناڵەی نەبێ حەلقەیی حەلقم بەسروود
بۆچ لەبەر گریە نەبێ چەشمەیی چەشمم بەسەراب
موئنیسی ڕۆژ و شەوم باعیسی ئارامی دڵم
ڕۆیی و من لە غەمی کەوتمە نێو بەحری عەزاب

بەوقووعی سەفەری قادری وەستا خدرم
خانەیی عەیشمی تاڵ کرد فەلەکی خانە خەراب
چەنگ و نەی لێ مەدە موتریب کە لەبەر فیرقەتی ئەو
ڕەنەکی ڕووحە لە گوێم نەغمە و ئاوازی ڕەباب
ساغەری مەی مەدە ساقی! کە لەبەر دووریی ئەو
تاڵە وەک ژەهری هەلاهیل لە مەزاقم مەیی ناب
کاری کردن نەبوو ئەم کارە کە گەردوونی دەنی
کردی، ڕووی ڕەش بێ وەکو بەختی من و پەڕڕی غوراب
ئەی (ڕەزا) ڕەنگە لەبەر فیرقەتی ئەو موئنیسە تۆ
قەت نەبی خاڵی وەکو کوورە لە سۆزی تەب و تاب

لەم شیعرەدا پیاو هەست بەسۆزێکی بەکوڵ و بۆشاییێکی گەورە دەکا لە دڵ و دەروون و ویژدانی شێخ ڕەزا. ئەم شاعیرە ئەو برادەرەی ئەوەندە خۆشویستووە گەیشتۆتە پلەی ئەو ڕق و کینە بێ سنوورەی بۆ ئەو کەسانەی هەڵیڕشتووە کە خۆشی نەویستوون. لێرە لە ڕق و کین گەیشتۆتە لوتکە و لەوێ لە سۆز و خۆشەویستی گەیشتۆتە پۆپە.

داشۆرین و کراوە (ئیرۆتیک)

ڕاستە شیعری داشۆرین و کراوە، دوو مەبەسی جیاوازن لە ئەدەبی کوردیدا، بەڵام لای شێخ ڕەزا لە هەندێ بەرهەمیدا دەتوانرێ ئەم دوو مەبەسە شیعرییە لە یەکتری جیا بکرێنەوە، بەڵام بەزۆری لای ئەو تێکەڵ بەیەکتری کراون، هەر یەکێکیانی بۆ بەهێزکردنی ئەوی دیکە بەکارهێناوە.

- ١ -

لە شیعرێکی داشۆرین و کراوەئامێز بەسەرهاتی خۆی لەگەڵ مامە غەفووری دەگێڕێتەوە لەو سەردەمەی لە کۆیە لە لای بوو، لە شیعرەکەدا دەڵێ:

لەو ڕۆژ کە تۆرام و لە کەرکووک سەفەرم کرد
مانەندی عەقاریب لە ئەقاریب حەزەرم کرد
گەردوون سنگی کردم و هێنامییە کۆیە
میوانی لە کن مامە غەفووری لە جەرم کرد

ویستم کە برۆم بۆ سەفەری ڕۆم بەسیاحەت
نەیهێشت و دوو سەد ئەهلی عەمامەی لەسەرم کرد
دانیشێ، نەچێ من کچی خۆم مارە دەکەم لێی
ئەو تالیبی دونیایە ئەوا موعتەبەرم کرد
چورسا لەبەرم جوببە و فیسا لەسەرم فێس
نێ فێسی لەسەر نام و نە جوببەی لەبەرم کرد
شەش مانگێ بەئەفسانە گلی دامەوە لای خۆی
نەمزانی ملم بشکێ تیا چووم، زەرەرم کرد
وەڵڵاهی دەکەم دەرحەقی ئەو بەڵکو زیاتر
ئەو کارەکە دەرباری ڕەشیدی پسەرم کرد
کارم تەر ئەبێ ئەموت ئەگەر لوتفی ببێ مام
ئەی لاییقی ڕیشی بەخودا کاری تەڕم کرد
بۆ موجتەهیدان گەرچی موڕەخخەس نییە تەقلید
من موجتەهیدم، هاتم و تەقلیدی کەرم کرد
ئەی گووی خلە بەو لوتفە کە ئەو کردی لەگەڵ من
لەم مەرحەمەت و لوتفە ئەوا من گوزەرم کرد
سەد دەفعە گوتم وەختێ کە دیم نەخوەتی قەلبی
یاڕەب کە لەگەڵ شێخ عەلی بۆچی شەڕم کرد
هەر دەچمەوە لای گەرچی بڵێ هاتەوە دیسان
ئەو خوێڕییە بێ کارە کە من لێرە دەرم کرد
هەرچەندە (ڕەزا) باعیسی بەدنامییە عەودەت
لەم سووکی و بەدنامییە سەرفی نەزەرم کرد

شێخ ڕەزا بەوردی لەم شیعرەدا بەسەرهاتی لەگەڵ مامە غەفووری دەگێڕێتەوە. ئەوە دەردەخا چۆن هەڵیخەڵەتاندووە و بەڵێنی داوەتێ دەستی بگرێ و کچی خۆشی لێ مارە بکا، بەڵام هیچی بۆ نەکردووە.

ڕەنگە مامە غەفووریش هەق بداتە خۆی بەوەی شێخ ڕەزا بزێو بووە و لە هیچ جێیێک ئۆقرەی نەگرتووە و جنێوفرۆش بووە، گەلێ کەسی لە بنەماڵەی خۆی و لە بێگانە تۆراندووە.

شەڕەشیعر لە نێوان شێخ ڕەزا و شوکری فەزلی لاپەڕەییێکی زۆری لە ئەدەبی کوردیدا داگیر کردووە. هەردوو شاعیر لە شیعری داشۆرین و کراوەدا ئاوزەی یەکتری بوون، بۆیە شیعریان جێگەییێکی دیاری هەیە لە ناو دڵ و دەروونی خەڵکی. ئەو شیعرانە هەندێکیان چێژی جوانکارییان هەیە و خەیاڵی خوێنەر دەبزوێنن، بەشێکی دیکەیان دەبنە مایەی پێکەنین و دڵخۆشی و گوشادی.

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

پوورە شوکری بەسیە با نەتگێم و سمتت لەق نەکەم
دایکە کێرخۆرت هەواڵەی سووری سەر ئەبڵەق نەکەم
نییەتم بوو دەفعەیێ خۆمت پیا دەم باز وتم
نەقسە بۆ ئەمسالی من با گوێ لە هەر ئەحمەق نەکەم
من کە شەهبازی شکارەندازی شاهیم پێ دەڵێن
حەیفە با ئاهەنگی جەنگی سەرگەڕ و لەقلەق نەکەم
تۆ بەجارێ وەک ژنی فاحیشە پێت لێ هەڵبڕی
نەء، وتم خەیری نییە، چاوێکی گەر لێ زەق نەکەم
حیزە سا خۆت بگرە تا بۆت بێمە مەیدانی مەساف
شەرتە هیچت پێ نەڵێم تا بن گونت نەستەق نەکەم
کۆنە حیزی شاری بەغدا لێم حەرام بێ شاعیری
گەر کوزی خوشکت وەکو ئەیوانی کیسرا شەق نەکەم
هەر وەکو مەستیم بەفەردێ گا خوا ڕووحم بەرێ
مولحیدی کافر مەزەب گەر تۆش بەئەو مولحەق نەکەم
من دەزانم کێ لە خشتەی بردوویی ئەمما چ سوود
سەییدە، سەیید قسەی سووکی دەبێ دەرحەق نەکەم
پێی بڵێ با مونتەبیه بێ، تۆش گەن و گوو بەس بخۆ
با سلێمانی بەجارێ کافری موتڵەق نەکەم
عەهدە کردوومە لە خزمەت (شێخ ڕەزا)دا و وچەکوێر
نەیخەمە ناو لنگی دایکت، تا لە تۆی ئیرەق نەکەم

جنێوەکانی شێخ ڕەزا لەم شیعرەدا ئەگەر لە ڕستەی جوانکاری دەریان بهێنین دەبنە قسەیێکی هەرزانی بازاڕی جنێوفرۆشەکان بەکاری دێنن، بەڵام شێخ ڕەزا وەستایانە توانیویەتی ئەو جنێوانە لە قاڵبی چێژی جوانکاریدا بڕێژێ.

لە شیعرێکی دیکەی لەم بابەتەیەوە دیسانەوە شاعیر بۆ داشۆرینی شوکری فەزلی نووسیویەتی، دەڵێ:

شوکری لە داخت ئەمە ساڵێکە وە یا دووە
کێرم نەخۆشە، حاڵی پەرێشانە، کەوتووە
جارێ بپرسە موخلیسەکەت چۆنە، چۆن نییە!
مەحسووبە کۆنەکەت، عەجەبا ماوە، مردووە!
کوشتەی فیراقی تۆیە، عیلاجی ئەگەر نەکەی
ئۆباڵی ئەو ملەت کە دەڵێی نێرکە کاردووە
عەمدەن ئەڵێم نەخۆشە، موراعاتی تۆ دەکەم
وەرنە دەمێکە ڕووحی بەجەننەت سپاردووە
گەر من درۆ ئەکەم ئەو دایکت بپرسە لێی
یایە بەدەستی خۆی کفن و دفنی کردووە
شانە و خەنە و حەمامی حەرام کردووە لە خۆی
پاش ڕەحمەتی، حەرامە لە من، سوێندی خواردووە
ئێستەش کراسی چڵکنە، ناو لنگی کوڵکنە
وەک دێوەڵووکە تووکی بەری بستێ هاتووە
یایە ئەگەر سەگرمە بەژێر کورەکەیا بچێ
هەر وا دەزانی لاقە مەلێکی پیا چووە
یایە کە مەعبەری دوبری و دیهلیزی کوزی
یاتاغی ئەشقیایە، گوزەر گاهێ ئۆردووە
شیعرێ کە تۆ بەچاکی دەزانی شیاکەیە
نەزمێ کە تۆ بەیانی دەفەرمووی گەن و گووە
هەروەک تسێ کە جەوهەری خۆی دەربخا بەبا
ناموسی خۆت بەشیعری سەفیهانە بردووە

بەم شیعرە بێ فەڕانە نابیتە (شێخ ڕەزا)
زەحمەت مەکێشە ئا ئینەکاریی ئەرەستووە

شاعیر لەم شیعرانەدا سوورە لەسەر ئەوەی شاعیرییەتی شوکری فەزلی ناگاتە شاعیرییەتی خۆی، کە شێخ ڕەزا لەو شاعیرتر بێ پێویستە شیعرەکانیشی لە شیعری ئەو جوانتر بن. ئەگەر ئەم بیروڕایەی شێخ ڕەزا بەگشتی ڕاست بێ وەک دوو شاعیر، بەڵام لە بابەت شیعرە داشۆرین و کراوەکانیان کە دژی یەکتری گوتوویانە هەردوو شاعیر لە پلەیێکی بەرزدان و لە یەکتری دەکەن. ئەوە هەیە شیعری شوکری فەزلی بەقەوارە لەوەی شێخ ڕەزا کەمترە، کەچی ئەو شیعرە کەمەی شوکری فەزلی بەڵگە بەدەستەوە دەدەن وەک شاعیرێکی گەورە و بەدیمەن جێگەی لە مێژووی ئەدەبی کوردی ببێتەوە.

لە پارچە شیعرێکی دیکەیدا لە دژی شوکری فەزلی شاعیر دەڵێ:

حیزێک کە ئەگەر قسە ببەستێ بەڕەزاوە
بێ شک بەحەڵاڵی لە کوزی دایکی نەزاوە
بێ حیکمەت و بێ قیمەت و بێ جێ نییە شیعری
عومری لە هەوەڵ تا ئاخری تێدا ڕزاوە
شوکری گەن و گووخۆری سلێمانییە ئەمووت
هەرچەندە کە ئەمدی وەکو لۆتی دەگەڕاوە

لەم شیعرەدا شێخ ڕەزا هەوڵ دەدا زیاتر لە نرخی شاعیرییەتی شوکری فەزلی کەم بکاتەوە و بەشاعیری نەزانێ، ئەگەر مەسەلەکە وا بێ بۆ شوکری فەزلی نییە، بەپێی بۆچوونی شێخ ڕەزا بەشیعر وەرامی جنێوەکانی بداتەوە چونکە ئەو شاعیر نییە.

شوکری فەزلی وەرامی ئەم هەموو شیعرانەی شێخ ڕەزای داوەتەوە، ئەو شیعرانە لە بەشێکی ئەم کتێبەدا تۆمار دەکرێن کە بۆ ژیان و بەرهەمی شوکری فەزلی تەرخان کراون.

- ٣ -

شیعری شێخ ڕەزا لە داشۆرینی شێخ غەفووری مامی گەیشتۆتە پلەی ئەو شیعرانەی لە دژی شوکری فەزلی وتوویەتی، لەم لایەنەوە دەڵێ:

مامەکەم قەحبەژنە دەوڵەتی شەددادی هەیە
تالعی ڕەهبەر و بەختێکی خودا دادی هەیە

دوو سێ دێی داوەتێ سوڵتان بەئیتعامی تەعام
هەر یەکێکی بەقەدەر خەزنەیێ ئیرادی هەیە
چ فرووش و چ زرووف و چ زەیاع چ عەقار
لە هەموو جینسە مەتاعێ سەد و هەشتادی هەیە
ئەم هەموو کەنج و خەزێنەی هەیە هێشتاکو تەرەس
نە هەوای جوود و نە مەیلی کەرەم و دادی هەیە
ڕەسمی ئابائی کیرامی بووە ئاساری سەخا
نە لە ئابائی حەیا و نە لە ئەجدادی هەیە
گەر سەر و ڕیشی پیاوانەیە باوەڕ مەکە پێی
باتینی جوولەکە و، زاهیری زوهادی هەیە
خۆی بەهەر سووڕەت ئومێدی کەرەمم پێی هەیە لێک
ڕقی زۆرم لە ڕەشیدی کوڕی گەووادی هەیە
ڕەنگی کەر، دەنگی بەقەڕ، هەیئەتی سەگ، خوویی چەقەل
چاوی کوێر، مەخزەنی کێر، مەقعەدی پڕ بادی هەیە
زیکر و ئەورادی لەسەر کێر و زەکەر مونحەسیرە
سەیری ئەو حیزە قورمساغە چ ئەورادی هەیە
تف لە کوز داکی لە لای خۆی کوڕی هێناوەتە دەر
گوو بەڕیش بابی لە کن خۆی ئەمیش ئەولادی هەیە
ئەمە گشت باوکی سەرمەشقی لە بۆ داداوە
سەربەخۆ سالیکی ڕەهڕەو نییە ئوستادی هەیە
لە گرووهی حەرەما کارەکەر و دایک و خوشک
فاتم و عاسم و ئامان و بەریزادی هەیە
شەو و ڕۆژ چەپڵە بەکوز لێدەدەن و هەڵدەپەڕن
فەرجیان تاب و تەبی کوورەیی حەددادی هەیە
بێ حەیان جوملە خوسووسەن ژنە سووزانییەکەی
ڕەووشی دێڵە سەگ و قەحبەیی بەغدادی هەیە
من لە کەرکووکەوە دێنێتە کن ئەم قەحبەژنە
لەگەڵم خەسمە فەلەک نییەتی بێ دادی هەیە

کوونی و حیز بووە مانەندی ڕەشید تەبعی (ڕەزا)
هیند لەبەر جەوری فەلەک خاتری ناشادی هەیە

شێخ ڕەزا ئەم شیعرەی تەنیا بۆ داشۆرینی شێخ غەفووری مامی دانەناوە، بەڵکو زیاتر ڕق و کینی بەرامبەر بەڕەشیدی کوڕی شێخ غەفوور دەربڕیوە، وەستایانە سیفەتی ناشیرینی هەڵبژاردووە بۆ ڕەشید تا لەگەڵ ئەو سیفەتانە بگونجێ کە شاعیر بۆ شێخ غەفووری مامی دروستی کردووە.

ئەمە بەلای شاعیرەوە بەس نەبووە و بەمە وازی لە ڕەشیدی ئامۆزای نەهێناوە لە چوارینێکیدا دەڵێ:

ڕەشە ڕشتاشی کەری ڕەش بەڕەشت
تا ڕەشت ماوە ڕەش و سوور بەڕەشت
چڵ و چێوی چەمی ڕەشنەش بەڕەشت
بەلەشت، هەم بەبەشت، هەم بەڕەشت

لەم شیعرەدا شێخ ڕەزا هەوڵیداوە وشەی «ڕەش» و هەندێ وشەی دیکە کە دەنگی «ش» تێدایە بەکار بێنێ بەمەبەسی خۆشکردنی ڕیتم و ئاوازی مۆسیقا لە ڕووی ڕەوانبێژییەوە.

– ٤ –

ڕەسووڵ مەستی زانایێکی گەورەی خەڵکی سلێمانی بوو، لە ئەستەمووڵ زانستی بەپراکتیکییەکانی وەکو فیزیا و ئەسترۆنۆمی (ئەستێرەناسی) خوێندبوو، لە کەرکووک و مووسڵ و بەسرە و جێگەی دیکە مامۆستا بووە. ئەو زانایە وەکو زۆربەی ئەوانەی بەر هێرشی شێخ ڕەزا کەوتوون پلەیێکی بەرزی زانستی و کۆمەڵایەتی بووە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عوسمانیدا. شێخ ڕەزا بەم جۆرە وەسفی دەکا:

دەستێکی هەیە مەستی ئەفەندی لە کەرەمدا
میوانی عەزیزی هەیە دایم لە حەرەمدا
ئەلحەق ژنەکەی موشفیقە دەرحەق بەغەریبان
سەد گانی بەڕۆم داوە، هەزاری بەعەجەم دا
هێند کێری هەتیوانی بەکوزدا چووە داکی
دەستێکی شکا بوو بەمناڵی لەشکەمدا

بەر زەربەیی کام کێری قەوی کەوتووە ئاخۆ
بەو دەردە چووە ساعیدی مەستی لە ڕەحەمدا
حەتتا کە مەجیدی کوڕی زۆر تەبعی جەوادە
سەد گانی بەیەک لەحزە بەبێ پوول و درەم دا
گەوواد و تەرەس، مولحید و بێ دین و مونافیق
مورتەددە، نییە میسلی لە موسقۆف عەجەم دا
بۆ سەددی ڕەهی مەستی وەکو تەپڵی سکەندەر
ئاوازی دەهۆڵی کوزی داکی لە حەرەمدا
ئەو کێرە زلەی کێ بوو لە کێلانی فەتاح بەگ
مشتێکی کوتایە کوزی، مشتێکی لە دەم دا

شێخ ڕەزا شاعیرێکی بەتوانایە لە موبالەغە دروستکردن، ئەگەر زیادەڕۆیی و ناماقووڵی لە شیعردا نەبێ بەهونەری بەرز ناژمێررێ و دەبێتە قسەی ڕووت.

شاعیر تەنیا بەداشۆرینی مەستی نەوەستاوە، بەڵکو ژنیشی خستۆتە ژێر بارێکی گەلێ قورسەوە:

لێرە گایان ژنەکەی مەستی ئەفەندی بەسرە
ئێستە بۆ بەسرە دەچێ بەعەدە خەرابولبەسرە
هیندە گەووادە گەر ئەولادی لە پێش چاوی بگێی
ڕیشی ڕادەگرێ کە ها کێر و گونی پێ بسرە
عەینی بەغدایە بەخۆی، چونکە لەبەر ئاوی مەنی
مەقعەدی بەحرە، گونی قایەغە، کێری جسرە

لەم شیعرەدا شاعیر بەجارێ پەردەی حەیای دڕیوە، بەڵام شیعرەکە بووەتە داهێنانێکی جوانکاری، ئەگینا لە کۆمەڵی کوردەواری ئێمەدا هیچ ژنێک یا پیاوێک ئەو ڕەوشتەی شاعیر دەداتە پاڵیان لێیان نابینرێ، لەبەر ئەوەیە ئەو کەسانە لە شاعیر تووڕە نابن، چونکە ئەم کردەوانە لێیان ناوەشێتەوە، بۆ بەڵگە مامۆستای گەورەمان تۆفیق وەهبی کە مەستی ئەفەندی دەکاتە باپیری (لە دایکەوە) شێخ ڕەزای بەگەورەترین شاعیری کوردی دادەنا، لە جنێوەکانی تووڕە نەدەبوو. گەلێ جار داوای لێ دەکردم شیعری شێخ ڕەزای بۆ بخوێنمەوە. هەروەها ئەو وتارەی سی. جەی. ئەدمۆندس لەسەر شێخ ڕەزای نووسیبوو

بەزمانی ئینگلیزی تۆفیق وەهبی وەریگێڕایە سەر زمانی کوردی و لە کۆواری «دەنگی گێتی تازە»ی بەغدا بڵاوی کردەوە (١٩٤٣).

- ٥ -

شێخ عەلی برا گەورەی شێخ ڕەزا و جێگری شێخ عەبدولڕەحمان خالیسی باوکی ڕزگاری لە هێرشی نەبووە، ئەگەر ڕاستەوخۆ جنێوی پێ نەدابێ لەباتی ئەو هێرشی بردۆتە سەر پیاو و بەڕێوەبەری کاروباری ماڵ و تەکیەی کە ناوی حەمەی وەستا فەتاح بوو، شێخ ڕەزا لە چوارینێکدا دەڵێ:

شێخ عەلی خۆ تۆ منت ئاوارە کرد و دەربەدەر
جا کە هەجوێکت بکەم، ئەمما موفید و موختەسەر
بۆ حەمەی وەستا فەتاح ئێمەت هەموو ئاوارە کرد
ئەی حەمەی وەستا فەتاح دایکت بەکێری نێرەکەر

بێ گومان لێرەدا شاعیر لە پەنای حەمەی وەستا فەتاحەوە قسە بەشێخ عەلی دەڵێ، وەکو قسە نەستەقەکەی کوردی «بووکێ لەگەڵ تۆمە خەسوو گوێت لێ بێ». دەتوانرێ ئەم شیعرە بەجۆرێکی دیکەش لێک بدرێتەوە. ئەوە هەیە لە نێوەندی دەروێشی و تەکیە و خانەقادا خێزانی شێخ دایکی هەموو دەروێش و موریدی تەریقەتەکەیە، بەم جۆرە ژنی شێخ عەلی دەبێتە دایکی حەمەی وەستا فەتاحیش، واتە شێخ ڕەزا کە ژنی حەمەی وەستا فەتاحی حەواڵەی کەرەکە کردووە، مەبەسی ژنی شێخ عەلی برایەتی.

شاعیر لەگەڵ حەمەی وەستا فەتاح تەنیا بەوە نەوەستاوە، بەڵکو لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

هەزار ئەفسوون و جادووی پێوە ئاوێزانە ئەم ڕیشە
عیلاجی گەر ببێ یا گووزە یا گوێزانە ئەم ڕیشە
بەتەحریکی تەلێکی سەد هەزار نەفسی بەکوشتن دا
ڕەئیسی حیلەکاران شای قوماربازانە ئەم ڕیشە
بەبای سەرسەرِ لە شوێن ناجمێ ڕیشی ئەمەند سەختە
بەبێ حیکمەت نییە گەر جاربەجار لەرزانە ئەم ڕیشە
بەزاهیر سافە وەک زیوی سپی، ئەمما لە باتیندا
ڕەش و پیس و مولەووەس وەک بنی قازانە ئەم ڕیشە

بەمەکری ئەمڕەتێنێ حەز بکا هەر لێرە تا موکری
پەناهم دەی خودایە خاوەنی زۆررزانە ئەم ڕیشە
کە سەیرم کرد دەزانم شێخ لە من مەسروورە یا عاجز
حەمەی وەستا فەتاح بۆ حاڵی من میزانە ئەم ڕیشە
هەزار هەوسار و دەسبەند و گوریسی لێ دروست ئەکرێ
بەسەد باتمان خوری گەر بیکڕی هەرزانە ئەم ڕیشە

شاعیر لەو شیعرەدا ڕیشی حەمەی وەستا فەتاحی کردووە بەجەوهەری ئەو مەسەلەیەی دەیەوێ لێی بدوێ. حەمەی وەستا فەتاح وەک دەروێشێک یا موریدێک ڕیشی بووە، بەلای شێخ ڕەزاوە ئەو ڕیشە بۆ چاکەی تەریقەت بەکار نەهاتووە، بەڵکو بۆ ساختەچییەتی و قۆڵ بڕین بەکار هێنراوە، شێخ ڕەزا ئەم وەسفەی بۆ هەندێ لەو جۆرە شێخانە بەکارهێناوە بەناوی تەریقەتەوە لە بەرژەوەندی کەسێتی خۆیان گەڕاون. بەڕووکەش شێخ بوون، بەناوەڕۆک پێچەوانەی تیۆری و ڕەوشتی سۆفیزم بوون.

– ٦ –

پێوەندی نێوان حەسەن کەنۆش دەلۆیی (١٨٤٠–١٨٩٤) و کچی کە ناوی پیرۆز بووە (لە ١٩١١ کۆچی دوایی کردووە) لەگەڵ شێخ ڕەزا و شەڕەجنێوەکانیان بەشیعر لە نێوەندی ئەدەبی کوردیدا جێگەی دیاری هەیە.

لە بارەی ئەو کیژەوە شاعیر دەڵێ:

حەسەن کەنۆشەن، حەسەن کەنۆشەن
ئینە کناچەی حەسەن کەنۆشەن
کەللەش شلەقیا و ناوگەڵش بۆشەن
کونای قیرینش داییم وە جۆشەن
کوڕکەش دێوانەی کەلپووس نەدۆشەن
بەلۆکەش لۆلۆن چون گەدەی مێشەن
هەر لۆیێ جەوێش چل کێر نە تۆشەن
دە لۆن هەر لۆیێ سەد کێر نە تۆشەن
وێنەی هەر وەفال هەر وە خرۆشەن

پەی کێر قەوی خەیلێ پەرۆشەن
بۆس و کەنار و خەڵوەتەش خۆشەن

واتاکەی:

(حەسەن کەنۆشە ، حەسەن کەنۆشە
ئەمە کچی حەسەن کەنۆشە
کەللەی شلەقاوە، ناوگەڵی بووشە
قوونی ڕەشە ، هەمیشە بەجۆشە
میتکەی شێتی ئەوەی ناو چەرمی تیسکدارە
میتکەی لۆلۆیە (شفرەی هەیە) وەک گەدەی هەنگ
هەر لۆیێک لەوان چل کێری تێدایە
دە لۆی هەیە هەر یەکێکیان سەد کێری تێدایە
ئارەزووی گان دەکا و دەیخورێ
بۆ کێری ئەستوور و بەهێز بەپەرۆشە
ماچوموچ و تەنیایی لەگەڵیدا خۆشە)

شێخ ڕەزا ئەم شیعرەی بەدیالێکتی گۆرانیی زمانی کوردی وتووە، لەسەر کێشی خۆماڵی و دە سیلابی وەستانی لە ناوەڕاستدایە، بەڵام وەکو دیارە جووت قافیە (مەسنەوی) نییە، وەک زۆربەی شیعری ئەم دیالێکتە، بەڵکو یەکێتی قافیەی تێدایە.

سەرچاوە لە ناوەوە هەیە گۆیا پیرۆز بەشیعرێک وەرامی شێخ ڕەزای داوەتەوە. لێرەدا تۆمارکردنی ئەو بەرهەمە ئەدەبییە کارێکی پێویستە چونکە سەرچاوە لەبەردەست نییە بەشێکی تایبەتی لەم کتێبەدا تەرخان بکرێ بۆ بەسەرهات و شیعری پیرۆز خان.

پیرۆزی حەسەن کەنۆش دەڵێ:

ڕەزا وە زەفتم، ڕەزا وە زەفتم
هیچ کەس نەکردە وە تەعدا زەفتم
دەمت وە مابەین چاڵ ئەشکەفتم
بچێ وە چاوتا بەکۆکی جەفتم
ترم تەمیرە تسم سازت بۆ
گوزم هەفتاوەی دەست نمازت بۆ

ئانە چەند وەقتەن ئەحوالّت پرسم
لووتت وە کونم دەمت وەکوسم
وەی عابای دڕیای لاشانتەوە
وەی مابەین شێ یالّ پانتەوە
دشمن سابیقین بۆ خوابوون شایەت
شەرعمان بکەن وە عورف و عادەت
ڕەزا لەی کارە پەشیمان بوێوە
بەڕەشی ڕەزا بەهاوە کوێوە
هەر لە منالّی تا ئێستە بویتە
کە لەش خۆت وەبان چەند کێری دیتە
ئیسلامان بۆ خوا، ب وون بەشایەت
شەرعمان بکتەن وە رەسم عایەت
بزانن ئێمە دوشمن سابیق نین
سەبەب ئەی ئەشعار بەدفەڕش پەی چین
یەقین جە شوبه دەرد هارییەن
ڕەوشت زشت و مەرد ئازارییەن
بوینۆن وەحەق، خەتا جە کامەن
مەعلووم ڕووسیای خەواس و عامەن
ئەومان پەساوپەس سواری هەر کەرەن
خوّلّ و دۆ ڕێز و لە شار وە دەرکەن
ئەی شێخ دین خاس، ئەی شێخ دین خاس
حەکاک دانا پسپۆڕی ئەجناس
سەگی دندان گێڕ ئاشنا نەناس
پەی چییەن دووری، جەڕا و ڕەسمی ڕاس
تایەفەی شمر شووم ئەلخەنناس
گەمالّی گەورە، جە کێ مەکەی پاس
یازووخەن تۆ کوڕ شێخ ئەوڕەحمانی
ڕیش چوگەندە، مووی بەری سۆزانی

حەیات نەهێلا پەی تالّەبانی
وە هەر چوار مەزەب لاییق نەمانی
ئای بۆ دەلاکێ سەرت بتاشێ
ڕیشت قوت بکا چون کلکی جاشێ
ڕەزا لەی کارە پەشیمان بێوە
بزانی ڕەزای خوا ها وە کوێوە
بەخشمەت وە خوا وەرنە مەتوانم
کەللەت بنێمە ناو جفتەی ڕانم
وێنەی سەگ هار تا نەت خنکێنم
عەهدەن کەللەتی لێش دەرنەهێنم
من تەقییەی شێخ عەلی ئەمگرێ
ئەر نا عیلاجی ڕەزام پێ ئەکرێ
مەعلوومە ڕەزا کونای ئەخورێ
هەر بەم ڕەوشتە لە خشتە ئەورێ
دەستە لاوێکی ئەنێرمەتەک
کون و کیس گونش بکەرۆن وەیەک
تا بوێتە پەند، لەی کارە لاچێ
پەی شێخ عەلییەن دەسم نێش ناچێ
شێخ عەلی تۆ شێخ ئەی شارەی چییە؟
ڕەزا ناموس و حەیای لا نییە
عالەم جە ڕەزا دەروون پڕ ئێشەن
تەحقیق تۆش جە ئەو دلّت وەڕێشەن
سەرش پانکەرۆ، چون مار ژاردار
پەند پێشینەن شەرع مار وەدار

واتاکەی:

(ڕەزا هوشیارەوە بە، ڕەزا هوشیارەوە بە
هیچ کەس تەعەدای لە من نەکردووە
دەمت بەناو چالّی ئەشکەوتم

بچێتە ناو چاوت کلۆمی خواروخێچم
ترم تەمیرە، تسم مۆسیقاتە
قوزم ئاوی دەسنوێژتە
ئەمە چەند ماوەیێکە ئەحواڵت دەپرسم
لووتت بەقوونم، دەمت بەقوزم
بەو عەبا دڕاوەی لە بان شانتەوەیە
بەوەی لە نێوان سمی وەک کەڵەشێرت کە کڕنووشی دەبەی
دوژمنی کۆنیش بۆ خوا با ببن بەشایەد
بەپێی عورف و عادەت دادگامان بکەن
ڕەزا لەم کارە پەشیمان دەبێتەوە
بەقوونی ڕەزا لە کوێوە دەست پێ دەکرێ
هەر لە منداڵییەوە تا ئێستا کردەوەت بووە
لەشی خۆت لە بان چەند کێرێک دیوە
هەموو ئیسلام بۆ خودا با ببن بەشایەد
دادگامان بکەن بەپێی قانوون
ئەو کاتە دەزانن ئێمە لە کۆنا دوژمن نەبووین
هۆی ئەم شیعرە بەدفەڕانە چییە
بێ گومان لەبەر دەردی هارییە
ڕەوشتی پیس و ئازاردانی خەڵک
بەڕاستی تەماشا کەن، خەتای کامەمانە
دیارە ڕوو ڕەشی خاس و عامن
ئەویان پشتاوپشت سواری کەر کرد
خۆڵ و دۆیان بەسەردا کرد و شاربەدەریان کرد
ئەی شێخی دینی باش ئەی شێخی دینی باش
مۆر هەڵکەنی دانا، پسپۆڕی هەموو زانستییێک
سەگی ددان گڕ، ئاشنای نەناس
لەبەرچی لە ڕێوڕەسمی ڕاستی دووری
تۆ لە تایەفەی شمری شوومی ئەلخەنناسی

گەماڵی گەورە! پاسی کێ دەکەی!
یازووغە تۆ کوڕی شێخ عەبدولڕەحمان بی
ڕیشت چو گەندە، مووی بەری قەحبەیە
حەیات لە تاڵەبانییان نەهێشت (ئابڕووت بردن)
بەهەر چوار مەزهەب دەبێ تۆ نەمێنی
ئای بۆ دەلاکێ سەرت بتاشێ
ڕیشت قوت بکا وەکو کلکی جاش
ڕەزا لەم کارە پەشیمان بەرەوە
بزانە خودا ڕەزای لەسەر چییە
بەخودات دەبەخشم (لێت خۆش دەبم)، بەڵام من دەتوانم
کەللەت بنێمە ناو هەردوو ڕانم
وەکو سەگی هار تا نەتخنکێنم
شەرت بێ کەللەتی لێ دەرنەهێنم
من تەقییەی شێخ عەلی دەمگرێ
ئەگەر نا دەتوانم لە حەق ڕەزا بێم
دیارە ڕەزا قوونی دەخورێ
بەم ڕەوشتە لە خشتە چۆتە دەرەوە
کۆمەڵێک لاوی دەنێرمە سەر
قوون و کیسەی گونی بکەن بەیەک
بۆ ئەوەی ببێ بەپەند و لەو کارە دوور بکەوێتەوە
لەبەر شێخ عەلی ئەوەی دەمەوێ بۆم ناکرێ
شێخ عەلی تۆ چۆن شێخی ئەم شارەی
ڕەزا ناموس و حەیای لا نییە
خەڵکی لە شێخ ڕەزا دڵیان ئێشاوە
بێ گومان تۆش لەبەر ئەو دڵت بریندارە
سەری پان بکەرەوە وەک ماری ژەهراوی
پەندی پێشینانە شەرعی مار دارە (مار بەدار دەکوژرێ)
ئەم شیعرەی پیرۆز لەسەر دەستووری گشتی شیعری دیالێکتی گۆرانی هۆنراوەتەوە،

کێشی ده سیلابییه و له قافیەدا جووت قافیه (مەسنەوی) بەکارهێناوە.

له دوای خوێندنەوەی ئەم شیعره لیریکییه درێژه، هەست بەوە دەکرێ بەرهەمێکی جوان کەوتۆته ناو ئەدەبی کوردییەوە. ئەو دەنگوباسه له ناوەوەیه گۆیا حەسەن کەنۆش شاعیر بووه، هەروەها پیرۆزی کچیشی دەستی شیعری بووه. شێخ ڕەزا شیعری داشۆرینی بەسەر کچی حەسەن کەنۆش هەڵداوە، بەشیعرێکی داشۆرین وەرامی دراوەتەوە.

بێ گومان وەرامەکە یەکێکیان دایانناوه باوک یا کچ! ناوەرۆکی شیعرەکە ئەوە دەگەیەنێ پیرۆز شیعرەکەی هۆنیبێتەوە. وێنەی وا له ناو شیعرەکەدا هەیه پێوەندی بەئەندامە سێکسییەکانی ژنەوە هەیە و ڕستەکان ژن بەکاری هێناون. ڕەنگە ئەوە بوترێ مەسەلەیێک نییە هێنانه دی قورس بێ، چونکە پیاوێک دەتوانێ شیعرەکە بەو جۆرە بنووسێتەوە وەکو ئەوەی دانەری ژن بێ. لێرەدا باوەڕ ناکرێ حەسەن کەنۆش هەموو ئەندامی مێیینەی کچی بەناوی کچەکەوە بخاتە بەر لووت و دەمی شێخ ڕەزا بۆ سووک کردنی. هەرچۆنێ بێ، شیعرەکە وەرامێکی جوانە بۆ شێخ ڕەزا، ژنە شاعیرێکی کورد لەو ڕۆژگارەدا ئەم هەموو شەرم و عەیبە بکا بەقسەی جوان، ئەمە بەڵگەی پێشکەوتنی گیانی کۆمەڵی خوێندەواری کوردییە.

– ٧ –

درێژترین قەسیدەیێک شێخ ڕەزا نووسیبێتی ئەوەیە بۆ داشۆرینی کاکەیی و ئایینی یارسان هۆنیویەتییەوە. لەو شیعرەدا بەچاویلکەی تیۆرییەکانی ئایینی ئیسلام و تەریقەتی سۆفیزمی قادری تەماشای تیرەی کاکەیی و ئایینی یارسانی ئەهلی هەقیان دەکا. کردەوەی ناشیرین هەڵدەبەستێ له بابەت ڕەوشتی ئایینیانەوە، بەخراپە باس له نەریت و کردەوە و کەسە پیرۆزەکانی تیرەی کاکەییان دەکا. بەخەیاڵێکی ورد وەسفی ئەو شەوەیان بۆ هەڵدەبەستێ گۆیا چرا دەکوژێننەوە و دەکەونە ناو یەک ژن و پیاو شەلم کوێرم ناپارێزم. قسەی قورسی شێخ ڕەزایانە له قەسیدەکەدا هەڵدەڕێژێ بەم دێرانە دوایی پێ دێنێ:

کە ئەم وەعزەی تەواو کرد پیرە ئاخوند
ئیتر هەر پف له شەمعە و تف له حەیتار
ئیتر هەر ئەتکی دین و کەسری نامووس
ئیتر هەر تەرکی شەرم و عیففەت و عار

ئیتر هەر لنگ دەبێتە لام ئەلف لا
ئیتر هەر کێر دەبێتە باسکی هەوجار
ئیتر هەر کومەزەی سمتە دەسوورێ
بەسوورەی سەر خڕا وەک چەرخی دەووار
ئیتر هەر لێ برین و لێ خورینە
بەرەو ژوور و بەرەو ژێر و بەرەو خوار
ئیتر هەر دایکە پیرە و هەڵئەنیشێ
بەکەللەی کێرەوە وەک ورچی سەردار
ئیتر هەر پاوەنەی زیوە و زرەی دێ
لەبەر کوت پێوەدان دەخشی له دیوار
ئیتر هەر خەپلەیە وەک جاوی گازر
بەمەترەق دەیکوتن ساداتی ئەبرار
ئیتر هەر جێگە ماچە خوێن ئەوێستێ
لەسەر گۆنای سپی وەک سێوی خونسار
ئیتر هەر ناوگەڵی خووبانی بیکرە
لەخوێندا سوور دەبی وەک بەرگی گوڵنار
ئیتر هەر کێرە وەک پەیکانی گۆشتین
بەژێر بنیا دەچێ وەک پەڕڕی سووفار
ئیتر یاخوا نەسیبی دوژمنت بێ
برینی نێزە و نووزەی بریندار
عەموودێکم هەیە وەک تووڵی داوود
کوتامە ژێر بەلۆکەی دایە ڕیزوار
تسێکی کەند بەریشی سەی براکە
تڕێکی دا بەیادی باوە یادگار
له وەسفی کاکەیی گەر سەرفی عومرم
بکەم، ناکەم بەیانی عوشری میعشار

ئەم دیمەنەی شاعیر دروستی کردووه، لەوانەیە ڕووبدا، بەڵام نەک بەو شێوەیەی ئەو

دروستی کردووە بۆ کاکەییەیان کە ئێمە ئەیانناسین. لێرەدا سەرخۆشێک یا حەشیشەخۆرێک دەتوانی لە گێتی ڕاستی و حەقیقەتدا دیمەنێکی وا ببینێ. سەرەڕای ئەوەش شێخ ڕەزا جنێوی وا بەکەسە پیرۆزەکانی کاکەییان دەدا وەک دایە ڕێزوار و سەید براکە و بابا یادگار بەپێی دەستووری کۆمەڵایەتی لە هیچ مەڵبەندێکی ژیانی سەر ڕووی ئەم زەوییە کارێکی بەجێ نییە، بەڵام ئەگەر هونەروەرێک بەخەیاڵ وێنەیێکی وا بکێشێ زۆر کەس بەداهێنانی هونەری بۆی لە قەڵەم دەدەن.

پێویستە ئەوە بزانرێ خەڵکی کاکەیی لە داشۆرینەکانی شێخ ڕەزا بێ دەنگ نەبوون. لە ناو ئەوانەدا هاوچەرخی شێخ ڕەزا شاعیری ناودار خەلیل منەوەر چەند پارچە شیعرێکی هەیە لە داشۆرینی شێخ ڕەزا وەک وەرامدانەوەیێک بۆ داشۆرینەکانی بەرامبەر بەکاکەییان. ئەم زانیارییانە لەو بەشەی بۆ خەلیل منەوەر تەرخان کراوە لەم کتێبەدا دەکەونە بەرچاو.

– ٨ –

شێخ ڕەزا لە شیعرێکیدا بەرۆکی مووچەخۆرێکی عوسمانی گرتووە کە کارگێڕی دارایی شاری کەرکووک بووە، بەڵام خەڵکی هەولێر بووە:

مالّ مودیری کە خەڵقی هەولێرە
هەر وەکو موویی خایە بێ خێرە
سوورەت و سیرەتی لە پیاو ناچێ
ئەو قورمساغە مێیە یا نێرە
من بەمەخفی کە چووم و تێی فکریم
بەزمی غەوغایە مەقعەدی کێرە
دیم حوسێن کردی قەتلی فەتاح
وەکو یوونس کە دەس بەشمشێرە
حەرەمی موحتەرەمی لەعلی خان
خەرمەنی عیسمەتی گەرایی کێرە
ڕاوی ڕێوی هەموو لە بۆ کەوڵە
گورگ لە بۆ بەرخە دێتە ناو بێرە
بەحری ئاوەدانی مەزرەعەیی فەرجی
جووتە گون جۆگەیە، کێریش ئاودێرە

وتم ئەی بێ حەیا تۆ ناترسی
لە خودای ڕۆژ و مانگ و ئەستێرە
وتی یا شێخ ئەمان مەکە مەنعی
ئەهلی قوونیان بەقوونی ئەو فێرە
نییە باکم گەر ئەو خەبیسە بڵێ
ئەوە ئەشعاری (لامیع)ە کوێرە

ئەم شیعرە کورتە بۆ داشۆرینی کارگێڕی دارایی شاری کەرکووک دانراوە. شاعیر هەندێ کەس و ڕووداوی ئاخنیوەتە ناو شیعرەکەوە. حوسێن ناوێ دەیەوێ فەتاح ناوێک بکوژێ. یوونس دەست بەشمشێر وەستاوە. لەعلی خانی حەرەمی کارگێڕی دارایی ناولنگی کردۆتەوە بۆ هەموو کەسێک، هەموو خەڵکی گوندی قوونیانی دەشتی هەولێر بەقوونی مالّ مودیری فێرن. شێخ ڕەزا ئەم هەموو ڕووداوە تراجیدی و کۆمیدییانەی لەم شیعرەدا کۆ کردۆتەوە.

– ٩ –

لە شیعرێکیدا شێخ ڕەزا بەم جۆرە شێخێکی تەریقەت دەشۆرێنێ:

شێخ کە هام سوحبەتی شامار و نەدیمی حەمە بێ
شێخ کە دۆستی مچە ڕێژاوی و ئەحمەد جەمە بێ
شێخ لەبەر جەلبی دڵ و ئایشە کوڕانیی ژنەکەی
شیر بکێشێت و لە ڕووی والیدە دەستەوقەمە بێ
شێخ کە قودسییەتی پیرانی تەریقەت لە کنی
هەموو ئەفسانە و ئەفسوون، هەموو گاڵتە و گەمە بێ
شێخ کە گەووادی وەکو خادیمی سوججادە لە لای
سەییدی حوڕ لە سولالەی عەلی و فاتیمە بێ
شێخ کە قەسری حەرەمی گەیییە مەقاماتی عولا
سەر بڵند کات و بڵێ، شێخ ئەمە و قەسر ئەمە بێ
شێخ ئەوا گۆی هونەری بردەوە، کەشکەک سەڵەوات
شێخ ئەوا جێی پدەری گرتەوە، دەستی بەمە بێ

هەموو هەڵسوکەوتی ئەم شیعرە ئەوە دەگەیەنێ شێخ ڕەزا بۆ داشۆرینی شێخ عەلی برای

وتبێ. شاعیر ناوی چەند بۆرەپیاو و ڕەش و ڕووتی دەوروبەری تەکیە دێنێ، ئینجا پێچەوانەی ئەمانە خادیمی سوججادەی بەناوبانگ دێنێتە ڕیزی ئەم گومناوانەوە. لە دواییدا دەڵێ ئەو شێخە شایانی ئەوە نییە لە جێ باوکی دابنیشێ، واتە شێخ عەلی لە جێی شێخ عەبدولڕەحمانی خالیسی باوکیان دابنیشێ. شێخ ڕەزا کۆتایی شیعرەکەی بەقسەییێکی نەستەقی ناو خەڵک دێنێ «دەستی بەمە بێ» ئەمە بۆ یەکێکی گەمژەی بێ دەسەڵاتی لێ نەهاتوو بەکار دەهێنرێ.

- ١٠ -

لە داشۆرینی شاری کەرکووک شێخ ڕەزا دەڵێ:

بەم حاڵە ئەگەر جارێکی تر بچمەوە کەرکووک
مەعلوومە بەمەردی نەڕواوە لەسەرم تووک
بۆچ بچمەوە کەرکووکی قورمساغ کە لەگەڵ من
ئەهلی هەموو ناسازە وەکی ئاوی حەمامووک
پێم خۆشە لەبەر جەوری برا و لۆمەیی ئەقوام
سەد جار لە غەریبی بکەوم موفلیس و مەفلووک
ڕۆژێ بەمورادی منیش ئەلبەت دەگەڕێ خەرخ
ئەم میچە قەراری نییە، گاهێ جگە گەهـ بووک
شاهی کەنەبێ ڕادەبوێرین بەگەدایی
بۆ ئەهلی قەناعەت لە پڵاو خۆشترە داندووک
شەش مانگە زیاتر کە لە پاش مەرگی پدەر من
مەغدوورم و مەزڵووم و جەفا دیدە و مەهتووک
تاساکینی کۆی مامە غەفوورم وەکو فەعفوور
کیسەم پڕە داییم لە زەڕ و لیرەیی مەسکووک
پابەندی خەلاییق نییە تەبعم وەکو خەڵکی
بێ کولفەتم و ڕەندم و سەییاحم و سالووک
من خواجەیی ئەحرارم و ئامێزشی دونیا
هێشتاکە نەمی کردووەتە بەندەیی مەملووک
وەک (لامیع)ی شاعیر نییە ئێستێ لە جیهاندا
شیرین سوخەن و قانیع و خۆش تەبع و (ڕەزا) سووک

لەم داشۆرینەدا شێخ ڕەزا مەبەسی لە کەرکووک وەک شار نییە، بەڵکو ئەو کەرکووکییانەی ئازاریان پێ گەیاندووە، لە شیعرەکەدا بۆ حاڵی پەرێشانی خۆی دەلاوێنێتەوە بەتایبەتی لەدوای مردنی باوکی و داگیرکردنی سامانی بنەماڵە لە لایەن شێخ عەلی برایەوە. هەروەها ئەوە دەردەبڕێ و دەڵێ لەو سەردەمەی لە کۆیە بووە لە سایەی مامە غەفوورییەوە نەحەسابووەوە بەڵام ژیانی ئاسوودە و باشتر بووە لەو ڕۆژگارەی پاش مردنی باوکی کە لە کەرکووک دەژیا.

لە قافیەی شیعرەکە ئەوە دەردەکەوێ شاعیر وشەکانی «حەمامۆک» و «داندۆک»ی گۆڕیوە، لەبەر کێش و ئاوازی قافیەی شیعرەکە کردوویانیەتییە «حەمامووک» و «داندووک» ، بۆ ئەوەی لەگەڵ دەنگی قافیەی شیعرەکە بگونجێن.

- ١١ -

لە بابەت داشۆرینی شاری سنەوە شێخ ڕەزا دەڵێ:

سوپەری ئەهلی سنە بۆ شەڕی بێگانە تنە
خۆ بەخۆ شەڕ دەکەن و ئەسلەحەیان هەر بەتنە
ڕقی هەڵسا سنەیی دێ لە سلێمانی ئەدا
ئافەرین ئەهلی سنە ئەم ڕقەتان هەر لە کنە
ئەهلی ئێمە کە چووە شاری سنە، حوکمە، ئەکا
بەدوو شاهی و قەرەپوولێ ژنی کامیان مەزنە

شێخ ڕەزا یادی قۆشمەیی دوو شاری خوشک سلێمانی و سنە دەکاتەوە. هەندێ وشەی ناوچەیی لە دیالێکتی ئەردەلانی بەکار دێنێ، لە پێناوی بەهێزکردنی شیعرەکە لە ڕووی هونەرییەوە. ئەو سیفەتەی بۆ ژنانی هەموو ئەو شارانەی دایشۆربوون بەکاری هێناوە بۆ شاری سنەش بەکاری دێنێ کە ژنیان ئامادەن بێ دڵی خۆیان نەکەن لە هەموو کاتێکدا.

- ١٢ -

شێخ ڕەزا هەندێ جار شیعری داشۆرین بۆ مەبەسی ناگزووری کۆمەڵ بەکار دێنێ، لە شیعرێکیدا دەڵێ:

خەبەر چوو بۆ میرە سوورە
قوربان شێخساڵح مەغدوورە

خۆشی خۆشی پێ کەوت وتی
ئاگرەسووره لە خۆم دووره
کەسی فەقیری بێ چاره
گەر عەیبی هەبێ مەنشووره
دەوڵەمەندی ساحیب پاره
سەد عەیبی هەبێ مەستووره
ئەگەر ئاگر لە ماڵی چێ
دەڵێن ئاگر نییە نووره
نە نوورەیلێ نە موورەیلێ
شا پلینەیلێ دەرقوونەیلێ
قسەی جوولەکەی مەشهووره

شاعیر لێرەدا باس لە هەژار و دەوڵەمەندی کۆمەڵ دەکا. ڕاستی نەماوە، خوم شێواوە، هەڵەی دەوڵەمەند ڕاستییە چونکە هەڵە ناکا، ڕاستی هەژار هەڵەیە چونکە ڕاستی لە لا نییە.

ئەم شیعرە لیریکییەی شێخ ڕەزا لە ڕووی ڕوخسارەوە هەوڵیداوە هەندێ نوێگەری لەم شیعرەدا بخاتە ڕوو. دە نیوە دێری یەکەمی شیعرەکە یەکێتی قافیەی تێدایە. دێر و نیوێکی دوایی واتە سێ نیوە دێر، ئەوانیش دوو نیوە دێریان قافیەیێکی هەیە و دوا نیوە دێر شیعر لەسەر قافیەی گشتی شیعرەکەیە. جگە لەوە شیعرەکە هەمووی لەسەر بنج و بناوانی سێزدە نیوە دێر شیعر ڕێکخراوە کە دەکاتە دوازدە دێر و نیو. ئەمە دیاردەیێکی نوێیە لە شیعری کوردیدا.

- ١٣ -

شێخ ڕەزا کۆمەڵێک چوارین و تاکی هەیە وەک برووسکە بەرامبەر بەکەسێک یا ڕووداوێک دەری دەبڕێ، لەوانە:

بابکەم هەجوی حیماری ڕەگی جەرگی ببڕم
هەر وەکو چاوی نەشۆرا و کوزی دایکی بدڕم
شەهوەتم هاتۆتە جونبوش وەکو دەریایی عومان
لازمە ماچەکەرێ میسلی حیماری بکڕم

حیماری ناوی هەمزە حیماری بووە، یەکێک بووە لە سەردەمی ژیانی شێخ ڕەزا لە کۆیە ئەویش وەک شاعیرێک کەوتۆتە شەڕەجنێو، وا دەردەکەوێ هەمزە حیماری لایەنی کەیفی گرتووە لە دژی شێخ ڕەزا.

لە تاکێکی دیکەشیدا شێخ ڕەزا هەر لە بارەی ئەم شاعیرەوە دەڵێ:

ئاوازی تڕی، بۆنی تسی هەمزە حیماری
ئافاقی هەموو گرتووە وەک هەوری بەهاری

ئەمە وەرامی قسەیێک یا هەڵوێستێکی دیارکراوی هەمزە حیماری نییە بەرامبەر بەشێخ ڕەزا، بەڵکو تووڕەبوونێکە لە شێخ ڕەزاوە بەم جۆرە کەوتۆتە داشۆرینی. ئەم قسەیەی شاعیر دەشێ بەهەموو کەسێک بوترێ خەتای هەبێ یا نا.

***

لە چوارینێکی دیکەیدا دەڵێ:

تۆ خۆت مەیلی جنێوبازی دەکەی شێخ ساڵح
بۆ دەکەی سەرزەنشی من کە ڕەزا هەجاوە؟
غایەتی بەندە جنێوم بەدوو سێ کەس داوە
تۆ هەتا ئێستا بەقوربان، بەهەزارت داوە

ئەمە داشۆرینێکە شاعیر بۆ شێخ ساڵحی داناوە، وەستایانە بەڵگەی ڕەوانبێژی بەکار دێنێ و دەڵێ ئەگەر من جنێوم بەدوو سێ کەس دابێ، تۆ جنێوت بەهەزار کەس داوە، دیارە مەبەسی جنێو نییە بەڵکو گانی بەهەزار کەس داوە.

***

کەسێکی بەدبەخت چۆن وێراویەتی بەرامبەر بەشێخ ڕەزا بوەستێ و داوای شاعیری بکا:

تۆیچ لێمان بووگی بەشاعیر ئەی حەرامزادەی سنە
بۆ چە شانێ ناخەفێنی، مەسرەفی چەس ئەو تنە
عیززەت ئاهەنگی لەکوێ بوو ئەی کوڕی وەستا شەفێ
وردە ئاهەنگێ کە فەرمووت ها وەلا وەستا ژنە

لەم چوارینەدا شێخ ڕەزا ڕستە و تەعبیری دیالێکتی میللی ئەردەلانی بەکار دێنێ بۆ داشۆرینی ئەو کەسەی داوای شاعیری کردووە، مەبەسی بنچینەیی شاعیر ئەوە بووە

لێکسیکۆنی ئەو دیالێکتە بەکار بێنێ بۆ ئەوەی هەواییێکی کۆمیدی پێکەنیناوی بدا بەشیعرەکەی.

***

شاعیر مەبەسی ئەوە بووە دەنگی «ز» بکا بەقافیە، ئەم دەنگە بۆی هەیە ناوی دەنگیش دروست بکا وەکو «ویزەویز»، «ڤیزەڤیز»، «گیزەگیز» بەم ڕەنگە شێخ ڕەزا مەلا عەزیزێکی دۆزیوەتەوە:

هەر کەسێ ناوی مەلا عەزیزە
داییم بن گونی هەر گیزەگیزە
بەخۆی گەوواد و ژنەکەی حیزە
خواردنی گووە و شەربەتی میزە

شاعیر ئەو مەلا عەزیزە دیاری ناکا، چونکە مەبەسی هەموو عەزیز ناوێکە بۆ ئەوەی سەرنجی خوێنەر ڕابکێشێ بۆ ئەو ڕەوانبێژییەی لە ئاواز و ڕیتمی دەنگی «ز»یوە دروست دەبێ.

***

شێخ ڕەزا شاری کەرکووکی خۆشویستووە وەکو شارانی دیکەی کە ئاشنایەتی لەگەڵیاندا بوو، بەڵام بۆ کەرکووک تەنیا بەوە نەوەستاوە وەک ناوەڕۆک دایشۆرێنێ، بەڵکو وەک ڕوخساریش مانای «کافەکان»ی بەم جۆرە لێک دەداتەوە:

کافی کلک و کافی کوون و کافی کەر تێکەڵ کرا
ئیسم و ناو و شۆرەتی کەرکووکی لێ تێکەڵ کرا

لەم دێرەدا هەرسێ «کاف»ی کەرکووک کۆ دەکاتەوە کە لە شتی ناشیرینی وەک «کلک» و «کوون» و «کەر»دا هەیە و ناوی کەرکووکی لێ پەیدا بووە. شاعیر لەم تاکەدا زیاتر سەرکەوتنی ڕەوانبێژی مەبەسە بەوەی لەم دێرە شیعرەدا چواردە جار دەنگی «ک» بەکارهاتووە کەچی خۆی لە پازدە وشە پێکهاتووە.

***

زانیاری کەوتۆتە ناوەوە ئەوە دەگەیەنێ شێخ ڕەزا شیعرێکی لە داشۆرینی مەحوی داناوە لە یەکێ لە دەسنووسەکانی نەجمەدین مەلا دۆزراوەتەوە، بەڵام ئەوەی ئاشکرا نییە ئەوەیە شیعرەکە هەمووی دەست نەکەوتووە، تەنیا دێرێکی نەبێ، وا هەست دەکرێ شیعرەکە بەئانقەست دیزەبەدەرخۆ نەکرابێ لە پێناوی ئەوەی ناوی مەحوی پێ نەزڕێ، ئەو دێرەی لە

شیعرەکە ماوەتەوە ئەمەیە:

کووپە هەیئەت، ڕوو قەرە، سینەک سیفەت دیناریەرست
ئەسکەمل مل، مەشرەب ئۆغلان کاری پاپازی دەکا

لەم داشۆرینەیدا شێخ ڕەزا هەندێ زاراوەی کاغەزی قومار بەکار دێنێ بۆ وەسفی مەحوی، لە بابەت ڕەوشتییەوە بەهەتیوباز ناوی دەبا و بەپاپازی دیانانی دەچوێنێ. شاعیر دوو وشەی تورکی لەم شیعرەدا بەکارهێناوە «قەرە» و «ئۆغلان» یەکەمیان (ڕەش) و دووەمیان (کوڕ، هەتیو، منداڵی حیز) دەگەیەنن.

***

شاعیرێکی دیکەی کورد زێوەر ئەویش لە داوی هێرشە داشۆرینەکانی شێخ ڕەزا ڕزگاری نەبووە، وا باوە ئەو شیعرەی شاعیر حەوت دێر بووە، ئەویش تەنیا دێرێکی ماوەتەوە:

لە بۆ مەغبووری و لێڵی دوو سێ تێلام لە زێوەر دا
وەکو شەخسێ کەچەند کێری لەسەر چەشمەی قوزێ وەردا

دیارە ئەم شیعرە بۆ داشۆرینی زێوەر دانراوە، بەڵام دەکرێ بەشێوەییێکی دیکە بنووسرێتەوە، ئەو کاتە لە زێوەر دوور دەکەوێتەوە و دەبێتە تابلۆییێکی هونەری و مانای بەرز و جوان دەدا بەدەستەوە:

لە بۆ مەغبووری و لێڵی دوو سێ تێلام لە زێ وەردا
وەکو شەخسێ کەچەند کێری لەسەر چەشمەی قوزێ وەردا

لێرەدا شاعیر دوو وێنە لەگەڵ یەکتریدا بەراوورد دەکا، دەکرێ مەبەسی شاعیر هەردوو مانا بێ، ئەمە و شیعرەکە بەداشۆرینی زێوەریش لێک بدرێتەوە.

***

شێخ ڕەزا ژیرانە لە تابلۆییێکی کاریکاتۆریدا دەڵێ:

داخیلی فەرجە لەسەر قنگ کێر بەگون دەعوا دەکا
نانی کون ماسی دەخوات و پاسی جرتاوا دەکا

کونەماسی و جرتاوا ناوی دوو ئاواییین، دوور نییە نیوە دێری دووەمی ئەم تاکە قسەی نەستەق یا پەندی پێشینانێکی کوردی بێ شێخ ڕەزا بەکاری هێناوە، یا لە دوای وتنی ئەو بووبێ بەقسەی نەستەق. ناوی ئاواییە کەمەکە «کونە ماسی»یە، لەبەر کێشی شیعرەکە شێخ ڕەزا کردوویەتی بە«کون ماسی».

لە تاکێکی یەکجار بەناوبانگیدا شێخ ڕەزا دەڵێ:

چونکە شاعیر زۆر بووە لەم عەسرەدا
بۆتە حەشری نێرەکەر لەم حوجرەدا

لەم شیعرەدا شێخ ڕەزا لە حەقیقەتی شیعر دەدوێ، شیعر زادەی بیری داهێنەرانەی شاعیرە، بەحسێب دەبێ شیعری ڕەسەن کەم بێ، بەڵام شاعیر لە ڕۆژگاری ژیانی شێخ ڕەزادا زۆر بووە، مانای ئەوەیە شیعری باش کەم بووە. زۆری شاعیر لە هەموو سەردەمێکدا تەنیا لە کۆمەڵی کوردەواریدا نییە، لە هەموو کۆمەڵێکدا بەزۆری لە دواکەوتووەکاندا، زۆربەی مێردمنداڵان مەشقی شیعر وتن دەکەن، بەڵام چەندیان دەبن بەشاعیری ڕاستەقینە! ئەم شیعرەی لە هەموو هەڵوێستێکی ناشاعیری و دوور لە داهێنان بەبەڵگە دەهێنرێتەوە.

***

شێخ ڕەزا بەم جۆرە وەسفی شاری سلێمانی دەکا:

هەر مەتاعێ کە تەڵەب کەی لە سلێمانیدا
هەیە ئیللا کوزی بیکر و کونی ناموستەعمەل

ناکرێ هیچ کەسێکی خەڵکی سلێمانی یا هیچ کوردێک لەم شیعرەی شێخ ڕەزا تووڕە بێ، چونکە ناڕاستییێکە قسەی جوانی خستۆتە ناو قاڵبی داهێنانەوە.

***

لە کامە قۆناغی مێژوو و کۆمەڵی میللەتان هەموو شتێک بەدڵی شاعیر و هونەروەران بووە! شێخ ڕەزا ڕوو دەکاتە خەڵکی سەردەمی خۆی و لە بابەت ئەولادی ئەو کاتەوە پێیان دەڵێ:

تڕی ئەولادی ئەم عەسرە بەکێرم
کە من مردم مەگەر گو بکا بەخێرم

ئەولادی هەر دەور و زەمانێک ئەگەر کەڵکیان نەبێ ناتوانن بەشتی بەکەڵک خێر بۆ دایک و باوکیان بکەن پیسایی نەبێ، ئەویش بۆ هەموو شتێک بشێ بۆ خێر ناشێ.

***

لە بابەت ڕیایی شێخی تەریقەتەوە شێخ ڕەزا دەڵێ:

لازمە بۆ شێخ سبەینان گورگەخەو
تا بڵێن شێخ عابیدە نانوێ بەشەو

مەبەسی شاعیر ئەوەیە، شێخ وا پیشان بدا بەدرێژایی شەو خەریکی عیبادەتە، کەچی ئەمە ڕاست نییە، بەڵکو بەشەو دەخەوێ و بەیانیانیش زوو هەڵناستێ. بەڵام بۆ خەڵکی وا ڕوونی دەکەنەوە بەدرێژایی شەو عیبادەت دەکا، بۆیە بەیانیان پێویستی بەگورگەخەوێک هەیە.

***

شێخ ڕەزا بەم جۆرە وەسفی خەڵکی کۆیە دەکا:

هەر کەسێ ئەسڵ و میزاجی فیتنەیی و بەدگۆییە
دەستی حیزیشی هەبێ ئەمجا بەتەحقیق کۆییە

شاعیر بۆ کۆیە مەسەلەی زۆر فراوان کردووە، مەبەسی ئەوەیە، هەر کەسێک لە هەر کوێیێک بێ ئەو ڕەوشتەی هەبێ کۆییە، واتە هەموو کۆیە ئەو ڕەوشتەیان هەیە، بەڵام نە کۆیی و نە هیچ کوردێک بەم شیعرەی شێخ ڕەزا گرژ نابێ.

***

لە تاکێکی دیکەیدا دەڵێ:

گیر نەبوو دەستم لەبەر لووسی بەسمتی خڕتەوە
زۆر نەما بوو گەردنم بشکێ بەگون خۆم گرتەوە

ئەم شیعرە هێڵکارییێکی کاریکاتۆری بەشێخ ڕەزا پێشکێشی هونەروەری دەکا بۆ ئەوەی وێنەی بکێشێ.

***

لە شیعرێکی دیکەیدا بۆ ئەو مەبەسەی پێشوو، ئەم تاکە دەڵێ:

گەر لە ناموست ئەترسی های وەتەنگی تنتەوە
وەختی بۆ تەکیە ئەچی دەس بگرە پشتی قنگتەوە

لێرەدا شاعیر پەرستگاییێکی وەکو تەکیە ناپارێزێ و دەیکا بەمەڵبەندی هەتیوبازی. بێ گومان مەبەسی ناڕەسەنی تیۆرییەکانی سۆفیزم نییە، بەڵکو هەندێ لەو شێخانەی کە پێویستە ڕەوشتیان بەپێچەوانەی ئەوە بێ کە هەیانە، بۆیە خەڵکەکە هان دەدا ئاگاداری خۆیان بن کە ڕوو دەکەنە تەکیە.

لە شیعرێکی دیکەیدا شاعیر یاری ڕەوانبێژی بەوشە و ڕستەی شیعرەکە دەکا:

ماڵی مفتی لەمبەرە مەعلوومە قازیش لەوبەرە
من فەقیرم، کێ دەزانێ لەمبەرم یا لەوبەرم

مەبەسی شێخ ڕەزا ئەوە نییە ماڵی خۆی دیار بکا لە کامە بەرە، بەڵکو بێ دەسەڵاتێکە نازانێ سواری مفتی ببێ یا قازی!.

***

شێخ ڕەزا لە پەنای یەک دوو مووچەخۆری دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی، جنێو بەهەموو کردەوەیێکی ئەو دەسەڵاتە دەدا:

قازی ڕەئیسی ئەووەڵ تۆش موددەعی عوموومی
ئەم کارە چۆن سەر ئەگرێ لەعنەت لە بابی ڕۆمی

مەبەسی شێخ ڕەزا ئەوە نییە بڵێ دەسەڵاتی عوسمانی قازی و موددەعی عوموومی خراپی دەستنیشان کردووە، بەڵکو هەموو کارێکی خراپی ناو کۆمەڵ لە ئەنجامی خراپەی ئەو دەسەڵاتەوەیە.

***

شێخ ڕەزا واز لەو شارانە ناهێنێ کە تیایاندا ژیاوە، کۆیە و بەغدا و سلێمانی و کەرکووک. لە بابەت کەرکووکەوە دەڵێ:

مەکەن باوەڕ بەقەولی داکی خۆگێکانی کەرکووکی
ئەگەر خەڵتێ بکەن وابزانە گا قۆڕانی کەر کۆکی

نرخی شیعر لای شێخ ڕەزا لە جوانکاریدایە، هەڵوێست تراجیدی بێ یا کۆمیدی گرنگ نییە، لە هەردووکیاندا مەبەس هەر یەکێکە، چونکە جوانکارییەکە لە قۆڕانی مانگا و کۆکینی کەر بەرچاو دەکەوێ.

***

شێخ ڕەزا تووشی ڕەشبینی بووە لە کردەوەی خراپ، وا دەزانێ ساغ لە ناو کۆمەڵدا بەدەگمەن دەست دەکەوێ:

ساغ لە دنیادا نەماوە گەر قسەی ساغت دەوێ
بێ هەزارت پێ نیشان دەم گەر قورمساغت دەوێ

شاعیر باس لە وەزعی ناهەمواری کۆمەڵ دەکا، مەبەسی ئەوە نییە کە پیاوی چاک لە کۆمەڵدا نییە، بەڵکو دەڵێ پیاوی خراپ زۆرە.

***

عومەر ناوێک خراپەی لەگەڵ شێخ ڕەزادا کردووە، ئەوەندە ڕق و کینی لەو عومەرە بوو عومەرە گەورەکەی کوڕی خەتابیشی داگرتووە، تەنیا لەبەر ئەوەی ئەویش ناوی عومەر بووە:

عومەرم دی، عومەری پێشووتریش گەر وابێ
گەردنی شیعە دوو سەد دەفعە لەسەب ئازا بێ

شاعیر ڕقی لە هەموو ناو عومەرێک بۆتەوە، تا گەیشتۆتە خەلیفەی دووەمی ڕاشیدین، گەردنی شیعەی ئازاد کردووە لەو قسە ناشیرینانەی بەو پیاوە گەورەیەی کۆمەڵی ئیسلام دەڵێن.

***

شێخ ڕەزا بەم جۆرە مفتی زەهاوی و پیرۆز خانی ژنی دادەشۆرێنێ:

حەیزی کوزی حیز و دزی فەیرووزە گوواوی
مەعجوونی خەنە و وەسمەیە بۆ ڕیشی زەهاوی

وەک دیارە ئەم داشۆرینە گەیشتۆتە پلەیێک لە ڕووی قسەی ناشیرین و داهێنانی جوانکارییەوە لە دوای ئەودا پلەیێکی دیکە نییە، کەچی لە پێش ئەوە بەرەو ڕووی ستایشێکی شێخ ڕەزا بووینەوە لە پێدا هەڵدانی زەهاوی وتووە، لەوێشدا مێشکی زەهاوی گەیاندۆتە لوتکە و هیچ مێشێک نییە خۆی لە قەرەی ئەو بدا.

مولەممەع

شیعری مولەممەع لە دیوانی شێخ ڕەزادا بەرچاو دەکەوێ، لە شیعری کوردی خۆیدا شاعیر زمانەکانی تورکی و فارسی و عەرەبی بەکارهێناوە. لەم ماوەیەدا ئاماژە بەپارچەیێکی دەکرێ، بەچوار زمان وتوویەتی:

گزر دوائر أقلامی ارقە سندە دوات
مدار أهل قلمدر مدیر تحریرات
نگفتمت کە حذرکن تبغ ناطقەام
فإنَّ ناطقتی آفةٌ من الآفات

لەبەر عەباکە جەبەم کردی ئەی فەقیری خودا
ئەوە عەباکەتە کێرم بەقنگی خۆت و عەبات

ئەم پارچەیە سێ دێرە شیعرە، واتە شەش نیوە دێر شیعر. نیوە دێرەکانی یەکەم و دووەم بەزمانی تورکین، نیوە دێری سێیەم فارسییە، نیوە دێری چوارەم عەرەبییە، نیوە دێری پێنجەم و شەشەم کوردین. لە دوای وەرگێڕانی نیوە دێرە ناکوردییەکان پارچە شیعرەکە بەم جۆرە خۆی دەنوێنێ:

قوتووی مەرەکەبی (مەرکەبوانی) لە دەوری جغزەکانی قەڵەم دەسووڕێتەوە
با شکاتێ موتەسەڕیف سوڕگەی خاوەن قەڵەمە
پێم نەوتی وریا بە! لە تیغی زمانم بترسە
زمانی من بەڵاییکە لە بەڵایان
لەبەر عەباکە جەبەم کردی ئەی فەقیری خودا
ئەوە عەباکەتە کێرم بەقنگی خۆت و عەبات

مەبەسی شێخ ڕەزا لە قوتووی قەڵەم یا قەڵەمدان قوونی مودیری تەحریراتە، هەروەها مەبەسی لە قەڵەم کێرە.

پێنج خشتەکی

هونەری پێنج خشتەکی لە دیوانی شێخ ڕەزادا بەرچاو دەکەوێ، بەڵام بایەخێکی زۆری پێ نەداوە و ژمارەیان کەمە.

- ١ -

دیارە مستەفا بەگی کوردی لەو شاعیرە دەگمەنە کوردییانەیە کە شێخ ڕەزا ڕای لێ بووە و وەک شاعیرێکی گەورە ناسیویەتی، لەبەر ئەوە یەکێ لە غەزەلەکانی کردووە بەپێنج خشتەکی:

دڵی بردم بەناز و عیشوە دیسان شۆخی عەییارێ
فریبی دام بەسیحری چاوی خۆی مەحبووبی سەححارێ
لە هیجرانا تەقم کرد ئەی ڕەفیقان کوا مەدەد کارێ
(ئەمان مردم عیلاجێ سا لە ڕێی پێغەمبەرا چارێ

ویساڵ، یا قەتل و تەسکین، لە هەرسێ بۆم بکەن کارێ)
بەدەوری نێرگسی مەستی کەسێ نەیماوە مەیلی مەی
لە بۆ شەهدی لەبی لەعلی دەناڵێنێ دڵم وەک نەی
لە تابی ئاتەشی عەشقی بکەم داد و فیغان تا کەی
(ئەوەندە سووتاوم ئەسڵا تابی فەریادم نەما سا دەی
ڕەفیقان نیوە سووتن ئێوە، نامەرد عەرزە هاوارێ)
لە ڕێگەی عەشقدا نایانە پێم زنجیری مەجنوونی
لە دەستم چوو ڕوموزی دانش و فەهمی فلاتوونی
وەکو شەخسێ کە زاری کا لە جەوری دوژمنی خوێنی
(لە کونجی سینە دەنگی ئای و ئۆی دڵ دێ بەمەحزوونی
وێران بێ نەمدی ساتێ لێی نەیێ ناڵەی بریندارێ)
کە چاوی ساحیری دەستی بە بەغمزە و ناز و ئیما کرد
مەتاعی عەقڵ و هۆش و دەرکەمی تاراج و یەغما کرد
کەسێ نەیگوت دریغا کێ ئەتۆی وا شێت و شەیدا کرد
(ئەلای هەر کەس دەچم مەنعم دەکا خۆت بۆچی ڕسوا کرد
دریغ کوا حاڵ زانێ ڕەببی تووشم بێنی بیمارێ)
گوتم وەک سوورمەیە بۆ چاوی عاشق خاکەکەی ژێر پێت
لە ئولکەی حوسندا گەر لافی شاهی لێ بدەی لێت دێت
گوتی مەیخانە بێ داییم بەیادی چاوی مەستم جێت
(سەبا یارانی مەجلیس گەر هەواڵی من بپرسن لێت
بڵێ کێشاویەتییە مەیخانە چاوی بێچووە عەییارێ)
سەری جەنگی هەیە داییم لەگەڵ من چەرخی دون پەروەر
نە بەختم یار، نە چەرخم یاوەر و، نە تالعم ڕەهبەر
ئەوەندە بێ ڕەحم و ساحێب کینەیە دەرحەق بەمن دلبەر
(لە نەزعا پێی دەڵێم قوربان جەفا بەسیە، دەڵێ کافر
ئەرێ چیت دیگە تۆ سەگ مەرگ کارم ماوە پێت جارێ)
نەماوە ڕەونەقی بازاڕی عەقڵ و دانش و وردی
بەپوولێ نایکڕم لەم عەسرەدا عیلمی ئەبی وەردی

لە ئەشعاری (ڕەزا) پەیدایە ئاساری جەوانمەردی
(دوڕ و یاقووت دەبارێ لەم کەلامە شیرنەی (کوردی)
خودا سا کوا لە دنیادا قەدر زانێ، خریدارێ)

بێ گومان ئەم پێنج خشتەکییە دەنکە مرواریییێکە لەو ملوانکە نایابەی بەجوانترین بەردی بەنرخ نەخشێنراوە. ئەو ملوانکەیە گەردنی ئەدەبی کوردی ڕازاندۆتەوە. ئەو پێنج خشتەکییانەی کەوتوونەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە هەموویان لە پلەیێکی بەرزی هونەریدا نین، چونکە پێویستە ئەو دوو شاعیرەی پێنج خشتەکی دروست دەکەن پلەی شاعیرییان وەکو یەک بێ یا لە یەکترییەوە نزیک بن.

ئەم پێنج خشتەکییە بەرهەمی خەیاڵ و چێژ و ئیلهامی دوو شاعیری گەورەیە، مستەفا بەگی کوردی و شێخ ڕەزا، ئەمانە هەردووکیان ئەگەر پلەی شاعیرییان وەکو یەکیش نەبێ لە یەکترییەوە نزیکن.

– ٢ –

شێخ ڕەزا غەزەلێکی حافزی شیرازی کردووە بەپێنج خشتەکی بەزمانی کوردی. سێ نیوە دێرە زیادەکەی شێخ ڕەزا بەناوەڕۆک داشۆرینی مەلا مەعرووفی کاتبی مەحکەمەی بیدایەتە:

مەعرووفی بێ دیرایەت گووت کردە ناو بیدایەت
چیت پێ بڵێم قورمساغ هەردوو گونم بەدایەت
گونمی بەتڕ شەهید کرد کێرم ئەکا ریعایەت
(زان یار دلنوازم شکر یست با شکایت
گر نکتەدان عشقی خوش بشنو این حکایت)
مەعرووف کە حیزی وەک خۆی نەبوو لە نەسڵی ئادەم
ئازاری مەقعەدی بوو، بۆم ڕاکشا لەسەر دەم
مردم ئەوەندە سوار بم، خۆم کوشت ئەوەندە پیا دەم
(بی مزد بود و منت هر خدمتی کە کردم
یا رب مباد کس را مخدوم بی عنایت)
خاشاکی دەوری دوبری لێم بوون بەماری هەیجا
کێرم بەسەد مەشەقەت ڕۆیی گونم نەگونجا

لێرم لە پەشمی پاشی دانەی گونی ترنجا
(در زلف پڕ شکنجش ای دل مپیچ کانجا
سرها بریدە بینی بی جرم و بی حنایت)
ڕووم کردە سەمتی سمتی، یەعنی مەکانی مەعهوود
ئەرزێکی پڕ نەجاسەت دەشتێکی شەهوەت ئالوود
ڕانیم فەرەس چەپ و ڕاست ڕێگەم نەبردە مەقسوود
(ازهر طرف کە راندم جز وحشتم نیفزود
زینهار از این بیابان وین راه بی نهایت)
دەرمانە سمتی ئەمما نەرمانە وەک بەری دەست
کاروانی کێر بەناویا دەڕوا هەمیشە سەربەست
هەر مەنزڵێکی سەد میل هەر میلە سێ سەد و شەست
(این راهرا نهایت صورت کجا توان بەست
کش صد هزار منزل بیش است از بدایت)
باوکی پیاوی چاک بوو دایکیشی زۆر موقەددەس
خۆی پوشت و داکی خۆگێ هەتا خودا بڵێ بەس
بۆ نەختی ئاوی شەهوەت جەرگی بووە بەقەقنەس
(رندان تشنە لب را آبی نمی دهد کس
گویا ولی شناسان رفتند ازین ولایت)

ئەم پێنج خشتەکییەی شێخ ڕەزا بەزمانی کوردی لەسەر غەزەلێکی فارسی حافزی شیرازییە، بەمەبەسی داشۆرینی مەلا مەعرووف کوڕی مەلا عەبدوڵڵای خدری زەنگنە هۆنراوەتەوە. ئەمە کاتبی دادگای بیدایەت بووە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عوسمانییان.

مەلا مەعرووف لە شێخ عەلی تاڵەبانی برا گەورەی شێخ ڕەزا نزیک بووە. زۆربەی ئەو کەسانەی جنێوی شێخ ڕەزایان بەرکەوتووە دۆست و هاوڕێی شێخ عەلی برا گەورەی شێخ ڕەزا و شێخ غەفووری مامی بوون، بۆیە کەوتوونەتە بەر زمانی شاعیر، ئەگەر نا ئەو کەسانە هیچ جۆرە ناخۆشییێکیان لەگەڵ شێخ ڕەزادا نەبووە، بۆیە کە شیعری داشۆرین و ستایشی (هەجوو و مەدح)ی بۆ مفتی زەهاوی هۆنیوەتەوە هەر لەو کاتەدا کە ئەم غەزەلەی حافزی شیرازی کردووە بەپێنج خشتەکی بۆ داشۆرینی مەعرووفی کاتبی بیدایەت، لە دواییدا شیعری ستایشی بۆ نووسیوە لەسەر کێش و قافیەی شیعرە داشۆرینەکە:

مەعرووفی پڕ دیرایەت گوڵی باغی هیدایەت

چیت پێ بڵێم چاوەکەم، ڕەحمەت لە باب و دایەت

بەڕاستی باسکردنی ئەم پێنج خشتەکییە لەم ماوەیەدا لەبەر دوو مەبەس بوو، یەکێکیان وەک بابەتێک لە هونەرە گرنگەکانی شیعر لە بەرهەمی شێخ ڕەزادا، ئەویتریان وەک نموونەیێک لە داشۆرینەکانی شاعیر.

ئەگەر ئەم پێنج خشتەکییە بەزمانی کوردی نەبووایە، لەو کاتەی غەزەلەکەی حافزی شیرازی بەزمانی فارسییە و هیچ پێوەندییێکی بەناوەڕۆکی ئەم کتێبەوە نییە، بەهیچ جۆرێ ئەم بیروڕایانە لێرەدا تۆمار نەدەکران، لەبەر ئەوە دێرە فارسییەکانی ئەم پێنج خشتەکییە وەرناگێڕینە سەر زمانی کوردی چونکە مەبەس تەنیا ئەو دێرە کوردییانەیە کە شێخ ڕەزا خستووینەتییە سەر دێرە فارسییەکانی حافزی شیرازی.

شێخ ڕەزا و هەڵهێنەکەی غەزەلی حافز

لە دیوانی شێخ ڕەزادا شیعرێک هەیە بەفارسی دانراوە و ناوی پێنج خشتەکی لێ نراوە. لە نێوەندی ئەدەبی کوردیدا ئەوە باوە گۆیا شاعیر لەو شیعرەدا موعەمماییێکی حافزی شیرازی هەڵهێناوە، شیعرەکە پێوەندی بەئیمامی عەلی و حەسەن و حوسێنی کوڕەکانییەوە هەیە. بەڵام ئەوی ڕاستی بێ مەسەلەکە بەم جۆرەیە:

لە کاتی خۆیدا ویساڵی شیرازی (١٧٧٩ – ١٨٤٥) شیعرێکی بەزمانی فارسی هۆنیوەتەوە، لە دە دێر پێکهاتووە، وەستایانە دێرە شیعرە موعەمماکەی حافزی شیرازی تێیدا کردۆتەوە و هەڵیهێناوە. شێخ ڕەزا هاتووە هەشت دێری لە شیعرەکە وەرگرتووە، واتە هەشت پێنج خشتەکی دروست کردووە، سێ نیوە دێری یەکەم شێخ ڕەزا دایناوە، دوو نیوە دێری هەموو پێنج خشتەکییەکان لە غەزەلەکەی ویساڵ وەرگیراون، واتە ناوی پێنج خشتەکییەکە پێویستە بەم جۆرە بێ «پێنج خشتەکی شێخ ڕەزا لەسەر غەزەلێکی ویساڵی شیرازی».

کردنەوەی موعەمماکە هەمووی لە ناو غەزەلەکەی ویساڵی شیرازی دایە، بەڵام لەبەر ئەوەی شیعرەکە وەک پێنجینێک بەهی شێخ ڕەزا ناسراوە و دوو دێری پشتگوێ خراوە و نەکراوە بەپێنج خشتەکی و ناوی ویساڵیشی تێدا ون بووە، کردنەوەی موعەمماکە و دۆزینەوەی ڕەمزەکانی حافز خراونەتە پاڵ شێخ ڕەزای ئێمەوە.

بەڕاستی مەسەلەییێکە سەر تێیدا سوڕ دەمێنێ، ئێمە نازانین لەبەر چی تەنیا هەشت

دێری ئەو شیعرە کراوە بەپێنج خشتەکی لەو کاتەی خۆی دە دێرە. هەروەها ئاڵوگۆڕی وشە و ڕستە کراوە، لە هەندێ جێگە شێوێنراوە. ئێمە لەسەر ئەو باوەڕەین ئەمە لە کردەوەی شێخ ڕەزا ناکا، چونکە شێخ قسەی جوانی ئەوەندە زۆرە پێویستی بەوە نییە داهێنانێکی ویساڵی شیرازی بکا بەهی خۆی. بەهەموو جۆرێک ساغکردنەوەی ئەم مەسەلەیە، یا مەسەلەکە بەگشتی ناکەوێتە سەرشانی ئێمە، چونکە ئێمە خەریکی بەرهەمە کوردییەکانی شێخ ڕەزاین. ئەم پێنج خشتەکییە هیچ پێوەندییێکی بەئەدەبی کوردییەوە نییە لەبەر ئەوەی زمانی هەردوو شاعیر لەم پێنج خشتەکییەدا فارسییە.

***

شێخ ڕەزا یەکێکە لە گەورە شاعیرانی سەرانسەری قۆناغەکانی ئەدەبی کوردی. قوتابخانەی شیعری کوردی لە باشووری کوردستان بەبەرهەمی ئەو پەرەی سەندووە و نوێ بۆتەوە و دەوڵەمەند بووە. لە هەموو مەبەس و هونەر و ناوەڕۆک و ڕوخساری ئەدەبی کلاسیکی سەرکەوتوو بووە. شێخ ڕەزا شیعری داشۆرین و کراوەی (ئیرۆتیک) بەشێوەییێکی هونەری بەرز هێناوەتە ناو شیعری باشووری کوردستانەوە.

شێخ ڕەزا یەکێک بوو لەو شاعیرانەی لە شتی بچووک، لە جنێوی بازاڕی، لە قسەی بێ مانا بەرهەمی هونەری گەورەی دروست دەکرد. گەلێ لایەنەکانی گیانی و مەتریالیی کۆمەڵی کوردەواری لە شیعری شێخ ڕەزادا دەدۆزرێتەوە.

ئەو شاعیرە مەزنە یەکێک بووە لەو شاعیرانەی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا سنووری شیعری کۆن و تازەیان لە ئەدەبی کوردیدا دیار کردووە.

وەفایی

بەشی چواردەم

وەفایی

١٨٤٤ - ١٩٠٢

ژیانی

شاعیری ئەم ماوەیە ناوی عەبدولڕەحیم کوڕی مەلا غەفوور کوڕی مەلا نەسرولڵلایە، لە ناو خەڵکی بەمیرزا عەبدولڕەحیم ناوبانگی دەرکردووە. نازناوی شیعری وەفایی بووە. عەبدولڕەحیم لە شاری ساباڵغ (مەهاباد) لە ساڵی ١٨٤٤ لە دایکبووە. خوێندنی سەرەتایی و بەرنامەی حوجرەی مزگەوتی لە زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی لە مەهاباد تەواو کردووە و هەر لەوێش ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتووە، بەڵام لە ناو خەڵکی بەمەلا نەناسراوە و تەنیا میرزایان پێ وتووە. هیچ بەڵگەیێک بەدەستەوە نییە مەلایەتی کردبێ، بەڵام قوتابخانەی تایبەتی خۆی هەبووە و وانەی بەمنداڵان وتووە و پێی ژیاوە. وەفایی فیزی زل بووە، زەکات و سەرفترەی وەرنەگرتووە، ڕاتبەی فەقێیانی قوبووڵ نەکردووە.

شێخ عوبەیدولڵلای نەهری شیعری وەفایی بەدڵ بووە، لەو ڕێگەیەوە ناسیویەتی، خۆشی ویستووە لەبەر ئەوە لێی نزیک بۆتەوە. ماوەیێکی درێژ لای ژیاوە، شیعری بۆ خوێندۆتەوە، سکرتێرییەتی نووسینی بۆ کردووە و کاروباری خوێندەواری بۆ بەڕێوە بردووە.

وەک لە ژیانی شاعیر دەردەکەوێ چوونە حەج لە لای جۆرە هەوەسێک بووە لەوانەیە بەهۆی هەڵوێستی بەرامبەر ئایین و حەزکردن بەگەشت ئەم هەوەسەی لا دروست بووبێ. لە دوا گەشتیدا بۆ سلێمانی لە ساڵی ١٩٠٠ وا دەردەکەوێ ماوەیێک تێیدا ژیاوە و لە ساڵی ١٩٠٢ حەجی سێیەمی کردووە. قسەی واش هەیە لە ساڵی ١٨٩٨ لەگەڵ شێخ سەعیدی حەفید چووە بۆ ئەستەمووڵ و لەوێوە لەگەڵی ڕووی کردۆتە وڵاتی حیجاز. هەر چۆنێ بێ وەفایی لەگەڵ کاروانی شێخ سەعیدی حەفید و سەید ئەحمەدی خانەقا و شێخ مستەفای شێخ عەبدولسەمەدی قازی و حاجی تۆفیقی پیرەمێرد چووە بۆ حەج، ئەگەر هەمووشیان لەو کاروانەدا نەبووبن لە ڕێگەی گەڕانەوە ئەو کەسانە پێکەوە گەڕاونەتەوە.

لە سارای عەرەبستان لە سەردەمی گەڕانەوەی ئەو حاجیانە وەفایی تووشی نەخۆشی

زەحیری دەبێ، مەرگ ماوەی نادا و ئەنجام لەو وڵاتە دوورەدا کۆچی دوایی دەکا و لە ناو لمی بادیەی عیراق یا بیابانی شام لە لایەن هەواڵەکانییەوە لە ساڵی ١٩٠٢ دوور لە نیشتمان بەخاک دەسپێررێ. پیرەمێرد دەڵێ: بەدەستی خۆم لە بیابان وەفاییم ناشتووە.

وەفایی سەردەمی منداڵی و مێردمنداڵی لە مەڵبەندی خۆی مەهاباد بردۆتە سەر. لەم ماوەیەدا خەریکی وەرگرتنی زانستی و زانیاری بووە. لە دوای ئەوە لە جێگەیێک ئۆقرەی نەگرتووە لە هەکاری وڵاتی شێخ عوبەیدولڵلای نەهری و شاری سلێمانی ژیاوە. چوونە حەجیشی لەو سەردەمانەدا کاتی زۆری ژیانی شاعیری بۆ خۆی بردووە.

شیعری وەفایی

ڕوخساری شیعری وەفایی

ئەم زانیارییانەی خوارەوە گرنگترین خاسیەتەکانی شیعری وەفایی ڕوون دەکەنەوە لە بابەت ڕوخسارەوە:

١- کێشی شیعری وەفایی لەسەر بەحرەکانی عەرووز دەڕۆن. ئەگەر ژمارەی کێشەکان لەگەڵ ئەوانەی شاعیرانی دیکەی کلاسیکی کوردی بەکاریان هێناون بەراووردیان بکەین دەبینین لای وەفایی بەژمارە زۆرن وەکو: هەزەج، ڕەمەل، ڕەجەز، موزاریع، بەسیت، موجتەس، سەریع و موتەقاریب.

لە ڕووی قافیەشەوە بێ گومان وەکو شیعری شاعیرانی دیکە لەسەر بنچینەی یەکێتی قافیە دامەزراون. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ شیعر لە دیوانی وەفاییدا بەرچاو دەکەون لەسەر کێشی خۆماڵی (سیلابی) هۆنراونەتەوە.

٢- بەشی هەرە زۆری شیعری وەفایی لە غەزەل و قەسیدە پێکهاتووە، ئەمانەش بەپێی زۆری و کەمی ژمارەیان دیار دەکرێن، جگە لە غەزەل و قەسیدە. بابەت و ژانرەکانی دیکەی شیعری کوردی لە لای وەفایی دەبینرێن، وەک لەمەودوا ڕوون دەکرێنەوە.

٣- پێنجین: وەفایی یەکێکە لەو شاعیرە کلاسیکییانەی پێش جەنگی یەکەمی گێتی لە ژیاندا بوون بایەخیان بەم بابەتە شیعرە داوە، لە ناو دیوانیدا ژمارەیێکی زۆر لە پێنجین دەبینرێن. لە بنجدا پارچەی غەزەل (لیریک) بریتییە لە کۆمەڵێک کۆپلە (بەند) هەریەکەیان لە پێنج نیوە دێر شیعر پێک دێ، چوار نیوە دێری هەر پێنجینێک لەسەر یەک قافیە دەبێ و دێری پێنجەمی هەموو پێنجینەکان لەسەر قافیەیێکی دیکە دەبێ (ا ا ا ا ب...). لە دیوانی وەفاییدا ئەم جۆرە پێنجینانەی لای خوارەوە بەرچاو دەکەون:

(أ)- شاعیر پێنجینێک بەزمانی کوردی دادەنێ، بەڵام شێوەی مولەممەع دەداتە پێنجینەکەی بەوەی هەموو نیوە دێرە شیعری گشت پێنجینەکان بەفارسی دەهۆنێتەوە.

پێنجینی یەکەمی ئەمەی لای خوارەوەیە:

غەمزە و نیگەه و ڕوو لە خەمی زولفی دوو تادا
وەک نەشئە لە مەی، زوهرە لە نێو شامی سیادا
تۆی جیلوە دەکەی یا نا مەلایک لە سەمادا
خەندەی گوڵە وا عەتری لە شەبنم لە سەبادا
(یا خود ز شکر خنده عرق کرده لبانت)

«یا بەهۆی زەردەخەنەی شیرینتەوە لێوت عارەقی کردووە»

لە پێنجینی دواییدا شاعیر دەڵێ:

بۆ قەتلی (وەفایی) کە بەدڵ لەو گوڵی خەندان
فەرموویە بڕۆ نێرگسی سەرمەست بەموژگان
قوربانی نیگاهی بوو بەغەمزێکی دڵ و جان
نەمدیوە دوو نیشانە بەتیرێکی لە ئینسان
(قربان شوم ای ترک باین تیر و کمانت)

«ئەی جوان قوربانی ئەو تیر و کەوانەت دەبم»

(ب)- لە پێنجینێکی دیکەی شەش بەندی، لە هەموو بەندەکاندا نیوە دێری پێنجەم دووبارە و سێ بارە دەبێتەوە.

بەندی یەکەمی بەم جۆرەیە:

گوڵێکم بوو لە دونیادا شکۆفەی باغی ڕەعنایی
لە داغی پەرچەمی شێوام لە نێو بازاڕی ڕیسوایی
وەکو بولبول بەڕووح و دڵ شەو و ڕۆژ بوومە سەودایی
هەموو عومری عەزیزم چوو لە ڕێی خەندەییێک بەخۆڕایی
بەجارێ ماڵی وێرانم ئەویشم چوو ئەمیشم چوو

بەندی دوایی بەم شێوەیە هاتووە:

خوداوەندا! خوداوەندا! پەشیمانم پەشیمانم
بەکاری ئاخیرەت نایێم عەجەب ئاڵوودە دامانم

بەباری مەعسییەت شەرمندەم و چاو پڕ لە گریانم
نە دینم بوو، نە دونیا گەر نەکێشی خەت بەدیوانم
بەجارێ ماڵی وێرانم ئەویشم چوو ئەمیشم چوو

ئەوەی لەم پارچە پێنجینەدا دەبینرێ ئەوەیە نیوە دێری دوایی لە هەموو پێنجینەکاندا دووبارە بۆتەوە.

(ج)- پێنجینێکی دیکەی وەفایی بریتییە لە پێنج بەند وەکو پێنجینی پێشوو هۆنراوەتەوە، نیوە دێری دوایی لە هەموو پێنجینەکاندا دووبارە دەبنەوە.

بەندی یەکەمی بەم جۆرەیە:

ڕۆژی تەرەب و کەیف و دەمی جووتە کوتانە
بەو دەستەیی جۆنیوە پەری بۆتە نیشانە
دەستی بەمە توند گرتووە گەرمی قەوەتانە
نێوکی نەکەوێ یا ڕەبی بەم بارە گرانە
جانی منە جوونی دەکەتێ عوزر و بەهانە

بەندی دوایی بەم شێوەیە:

هەر لەحزە لە خەندەی دەمی وەک حوقەیی یاقووت
شەککەر دەوەرێ، گوڵ دەڕژا، غونچە دەپشکووت
سەر تا بەقەدەم ڕووحی (وەفایی) لە غەمان سووت
ناڵەی دڵی زاری گەیییە عالەمی لاهووت
جانی منە جوونی دەکەتێ عوزر و بەهانە

(د)- هەموو پێنجینەکانی دیکەی دیوانی وەفایی ئاساییین لەو دەستوورانە نەچوونەتە دەرەوە کە بۆ پێنجین و پێنج خشتەکی دانراون.

٤- مولەممەع: وەفایی بۆ دانانی مولەممەع زمانانی فارسی و عەرەبی بەکار دێنێ لە شیعرە کوردییەکانیدا، کۆمەڵێک شیعری لەم بابەتەی هەیە، هەروەها هەندێ جار شیعری کوردی بەتەعبیری فارسی و عەرەبی ناواخن دەکا ئەمە تێکهەڵکێش (تەزمین)ی پێ دەڵێن نەوەکو مولەممەع.

ناوەڕۆکی شیعری وەفایی

بەرهەمی شیعری وەفایی لە ڕووی ناوەڕۆکەوە خەریکی ئەم مەبەسانەی لای خوارەوەیە:

١- شیعری دڵداری و وەسفی سروشت لە لای وەفایی چوونەتە ناو یەکەوە، بەزۆری سروشت وەک هەوێنێک بۆ دڵداری بەکار دێنێ.

٢- وەسف و دڵداری وەک دوو مەبەسی سەرەکی لە شیعری کلاسیکیدا لە لای وەفایی هەریەکەیان سەربەخۆیی خۆی پاراستووە. شاعیر لە وەسفی سروشتدا خەریکی هەموو کەژەکانی ساڵە بەڵام زیاتر دیمەنی بەهار و گوڵ و گوڵزاری لا دەبینرێ.

٣- پێداهەڵدان و شانازی لە شیعری وەفاییدا بەشی زۆری بەر شێخی خۆی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری کەوتووە. ناوی بە«غەوسی دووەم» دەبا، بەوەی غەوسی یەکەم شێخ عەبدولقادری گەیلانییە.

٤- وەفایی شیعری لاواندنەوە و ماتەمنامەی هەیە، ئەمەشی بەزۆری بۆ شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری هۆنیوەتەوە.

٥- ئاماژەکردن بۆ هەندێ دیاردەی کۆمەڵایەتی لە دیوانی وەفاییدا هەستی پێ دەکرێ.

٦- برێک دیمەنی قۆشمە و پێکەنین و خەیاڵ پڵاو لە بەرهەمی شاعیردا بەرچاو دەکەوێ.

گوڵستانی شیعری وەفایی

بەهارستانی نەورۆز

وەفایی لە شیعرێکی بەهاریدا گوڵی هەموو کوردستانی کۆکردۆتەوە، بێ گومان ئەم گوڵانە هەموویان لە جێگەیێک و لە کاتێک کۆ نابنەوە، بەڵام شاعیر بۆی هەیە نالۆجیک بکا بەماقووڵ و هاوین و زستان پێکەوە کۆ بکاتەوە، داهێنان لەو کۆکردنەوەیە پەیدا دەبێ.

وەفایی بەنەورۆز دەست پێ دەکا، چونکە لە کەژی بەهاردایە لە نیشتمانی شاعیر. قەسیدەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

نەسیمی بادی نەورۆزی شەمیمی عەبهەری هێنا
بەریدی عاشقان دیسا پەیامی دلبەری هێنا
نەوید ئەی عاشقانی دڵ نیگار یار هاتە سەر خەندە
سەدایی بولبولان دیسا درەختی گوڵ بەری هێنا

مەگەر ڕووی کەوتە زولف و ڕووی حەبیبم بادی نەورۆزی
حەیاتێکی بەدونیا داوە بۆی گوڵ عەنبەری هێنا

لە دوای ئەمە شاعیر دیمەنی شەڕ و جەنگ دادەمەزرێنێ، گوڵی بەهار دەوری گرنگیان لەو جەنگە خۆشەی بەهاردا دەبێ، ئەگەر بشێ لە جەنگدا هەست بەخۆشی بکرێ.

شاعیر لەسەر شیعرەکەی دەڕوا:

بەفەتحی دڵ دەڵێی یار زولف و سینە و ڕووی وەدەرناوە
لە نەسرین و گوڵ و سونبول بەهار هات لەشکەری هێنا
دەڵێی چاوی منە هەوری بەهاری دەم بەدەم دەگری
دەڵێی ئاهی منە بەرقی درەخشان ئاوری هێنا
هەوا چوو پڕ بەدامانی دەرودەشتان گوڵی کێشا
سەبا هات پڕ بەجێبی کۆهساران عەنبەری هێنا
لە نێو بەزمی وەنەوشە و جۆ و کەناران لالە پەیدا بوو
بەتاریکی خدر بۆ چەشمە شای ئەسکەندەری هێنا
کە ئیسلامی بەهار فتوای جیهادی کافری دەیدا
سنۆبەر نێزە، گوڵشەن گورز و سۆسەن خەنجەری هێنا

گوڵ تەنیا چەک و سیلاحی بۆ ئەم جەنگە بەهارییە نەهێنا، بەڵکو قوماشی بەنرخی ئاوریشمینی هێنا و ئەم مێرغوزارە ڕەنگینەی دروست کرد، هەر پارچە زەوییێک، ڕەنگێک دەنوێنێ و بۆنێک دەپژێنێ. لەم لایەنەوە دەڵێ:

نیسار ئەفشان بەپا ئەندازی سوڵتانی بەهار هاتن
سەمەن دیبا، شەقایق ئەتلەس و گوڵ مەخمەری هێنا
لە شایی دارەگوڵ مەسنەدنشین بوو هاتە پشکووتن
چەمەن تەختی زومورڕود تەڵڵی یاقووت ئەفسەری هێنا
لە بەزمی نێرگس و نەسرین بەدەفعی چاوەزاری گوڵ
وەنەوشە دەستە دەستە عوود و لالە مەجمەری هێنا

ئەوجا وەفایی وەسفی کەرەستەی مەیخانە و ئاواز و مۆسیقا دەکا، گوڵ و گوڵاڵە لەم کۆڕی عاشقانەدا مەست و سەرخۆش دەبن، لەم بابەتەوە دەڵێ:

له مەیخانەی چەمەن بەزم و تەرەبیان گرت قەدەح نۆشان
شەقایق بادە، زەنبەق شیشە، نێرگس ساغەری هێنا
له چەهچەی ساز و نەغمەی عەندەلیبان سووت هەموو دونیا
سەدایی تارزەن، ئاوازی خۆش خوان، ئاوری هێنا
حیکایاتی غەریبەی پێیە بولبول جوملە خۆ کردی
دەڵێی چاپاری ئێران ڕۆژنامەی ئەختەری هێنا
بەشەوقی ڕوویی لاله و گوڵ له باغاندا چراغانە
دەڵێی باغی جەنەت ئەم ساڵ بەری حوور و پەری هێنا
له گوڵشەندا رەیاحین مەست و شادابی هەوای خۆشن
دەڵێی ڕیزوانە بۆ ئەهلی بەهەشتی کەوسەری هێنا
شکۆفە و گوڵ بەعیشوە و خەندە ئارامی دەروونیان دا
بەهار بۆ خەستەکانی خۆی چ شیر و شەککەری هێنا
بەزەرد و سوورەوە خەملیوە بۆ دامادی بولبول هات
وەرەق موعجیز، ئەرز گوڵگوونە، شەونم زێوەری هێنا

شاعیر بەم دێرانە کۆتایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

هەموو کەس چاوەڕوانی لێک دەکەن وەک سورمەیان دیبێ
مەگەر بایی سەبا خاکی گوزاری دلبەری هێنا
چ دلبەر! ئافتابی ماهڕوویان و شەکەر لێوان
کە خەندێکی له سەحرا گوڵ له دەریا گەوهەری هێنا
بەبێ شاباش سەر بەقسەی (وەفایی) گوڵ چرا نابێ
کە بولبول هەر زمانی هانی پەروانەش سەری هێنا

له بەزم و ڕەزمی ئەم گێتییە جوانەدا هەموو کەس چاو له یەکتری دەکەن، وەک بڵێی شنەبای شەماڵ خاکی بەرپێی دلبەری هێناوە، ئەو جوانانەی لێو شەکەرین و ڕوو مانگن، خەندەیان گوڵ له مێرغوزار دێنی و گەوهەر له زەریا دەست دەخا.

وەسفی ئەندامە جوانەکانی یار

بەگشتی وەسفی ئەندامە جوانەکانی یار له شیعری وەفایی گەلێ زۆرە. دلبەر کە بزە بڵاو دەکاتەوە، غونچەیە و پشکووتووە، زولفی کە لەسەر گەردن لادەچێ بەیانی دەدا و

سپییەتی گەردن دەردەکەوێ. چاو و برۆ و برژانگ وەک لەشکرێکن بۆ کوشتنی وەفایی خۆیان ئامادە کردووە، حەبەش و چین و هیند کینایەتی ڕەنگەکانی ئەو ئەندامانەن کە شاعیر ناوی هێناون.

وەفایی شیعرێکی تەرخان کردووە بۆ وەسفی ئەو ئەندامانە بەڵام بایەخی زۆری بەزولف داوە، لەم لایەنەوە گەلێ جار وشەی «زولف»ی له شیعرەکەدا بەکارهێناوە. شیعرەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

لەژێر زولفی سیا ڕووی خستە دەر چاوی له دنیا کرد
شەوی دی سوبحدەم گۆیا دەری مەیخانەیان وا کرد
بەئاب و ڕەنگ و ڕوو حووری بەزولف و کاکۆڵی غیلمان
گوڵاویان دا له مەیخانە، غوباریان عەنبەرئاسا کرد
بەڕەنگی چاوی خۆی ساقی له بالەب جامی مەی گێڕا
بەتەرزی زولفی خۆی موتریب دەمادەم چەنگ و نەی چاکرد
خەرامان شاهی خووبان هات، هیلاکی دین و ئیمان هات
بەزولف و ڕوویی تابان هات، کە کوفر و دینی یەغما کرد
له جیلوەی قامەتی بەرزی، له عیشوەی زولفی سەد تەرزی
زەمین و ئاسمان لەرزی، سوجوودی ڕووی دڵارا کرد
شەکەرخەندە گوڵی زاری، دڵی هێنامە هوشیاری
مەگەر گوڵ قەندی لێ باری، کەوا بیماری ئیحیا کرد
هەزار تا زولفی وەک سازێک، بەناز بوو نەغمە پەروازێک
کە هەر سازە بەئاوازێک دوو دنیای پڕ له غەوغا کرد
له عەکسی شۆخ و شەنگێکە، جیهان گوڵ گوڵ بەچەنگێکە
هەر ئەوراقی له ڕەنگێکە، بەیانی حوسنی یەکتا کرد
وەنەوشە و گوڵ له باغان بوو، له باغان شەوچراغان بوو
مەگەر داروی نەساغان بوو، بەڕوودا زولفی تاتا کرد

لەم شیعرەدا ئاشکرایە ئەو ئەندامانەی وەفایی باسیان لێوە دەکا و کار و کردەوەیان دەخاتە ڕوو مەبەسی دیارکردنی جوانییانە.

شیعرەکە بەم دێڕانە کۆتایی پێ دێنێ:

لە تاتا زولفی شەوگاری، درەخشا نووری ڕوخساری
لە هەر حەلقێکی سەد تاری، هەزار خورشیدی پەیدا کرد
غورووری حوسنی خۆی وا بوو، دەمی پڕ خەندە کرد و چوو
کە بۆ خۆی ڕازی خۆی فەرموو (وەفایی) بۆچی ڕسوا کرد
هەوا بۆنێکی چینی پەرچەمی کەوت و وەکێوان کەوت
سەبا عەترێکی غونچەی زاری هێنا ڕووی لە سەحرا کرد
نیشانێکی لە ئەنواری جەمالی خۆی بەشەم بەخشی
سەراسەر جانی پەروانەی پڕاز سووتان و سەودا کرد
نەسیمێکی لە باغی حوسنی خۆی هێنا بەگوڵ دادا
سەراپا بولبولی زاری پڕاز نالە و تەمەننا کرد
کەمان ئەبرۆیی پەیوەستی، بەغەمزەی چاوەکەی مەستی
کە دای تیرێکی سەر دەستی، لە جیسم و جانی ئاوا کرد
مەگەر موژگانی نەشتەر بوو، حەکیمی چاوی دلبەر بوو
کە خوێنی دڵمی پێ دەر بوو، نەخۆشی خۆی موداوا کرد
گوتم ئەی شۆخی چاوبەستم، خەراب و عاشق و مەستم
بەڕەحمەت بگرە ها دەستم، خوماری ئاشکارا کرد
دڵی دا دڵ شکستی خۆی، هەڵستا هات بەدەستی خۆی
بەجامێکی ئەلەستی خۆی (وەفایی) شێت و شەیدا کرد

تێکەڵاوی مەبەسەکانی شیعری کلاسیکی وەکو دڵداری و وەسف و شانازیکردن لەو شیعرەی وەفایی بەڕوونی دەردەکەوێ.

ڕەوانبێژییە وشەییەکانی وەفایی

لە شیعرێکیدا وەفایی وەسفی جوانی دلبەر دەکا، سێزدە جار وشەی گوڵی بەکارهێناوە، جارێکیش «گوڵستان»، جگە لەوە وشەی گوڵی کردووە بەپاش قافیە، واتە نۆ جار وەک پاش قافیە، چوار جاریش لە ناو ڕستەی شیعرەکان، لە شیعرەکەیدا وەفایی دەڵێ:

قەد گوڵ و ڕوو گوڵ و دەمانی گوڵە
ڕاستە ئەمڕۆ گوڵە خەرمانی گوڵە

تا بەتاری زولفی کە شێواوە بەڕوو
سونبولستانی گوڵستانی گوڵە
ڕۆژ بەدەرناکەوێ تا سوبحی عوزار
هەڵ نەیێ شەو لە گریانی گوڵە
بۆ دڵی شیفتە بۆچی بگریم
بەستەیی چاو و زەنەخدانی گوڵە
زولفی تورکانە لەسەر عاریزی یار
ئەوە چەتری سەری سوڵتانی گوڵە
ڕوو بەمیحرابی برۆ پەرچەمی خاو
کافری تازە موسوڵمانی گوڵە
عەتری خەندەی گوڵی باغانە کە دێ
یا هەناسەی دەمی خەندانی گوڵە
غولغولەی شۆڕی (وەفایی) کە دەڵێی
بولبولی گۆشەیی بوستانی گوڵە

وەک دیارە وەفایی گوڵی هەڵبژاردووە بۆ هەموو ئەو بەراووردکارییە، بێ گومان مەبەستیش تەنیا گوڵەکە نییە. ڕاستە سوورەکەی لە هەموو ڕەنگەکانی دیکە زیاتر لە داهێنانی شیعریدا ڕەنگی داوەتەوە، بەڵام شاعیر مەبەسی بنە گوڵە بەهەموو گەڵا و لق و پۆپە کەسکەکانییەوە. هەندێ جار ئەگەر مەبەس تەنیا گوڵەکە خۆی بێ کە بەزۆری ڕەنگێکی هەیە و هەندێ جاریش دوو ڕەنگ ئەمەیان بەدەگمەن بەتەنیا دەبێتە سەرچاوەی بەراووردکردن و لە یەکتری چواندن.

لە شیعرێکی دیکەیدا وەفایی لەسەر گەمە ڕەوانبێژییەکانی بەردەوامە. بۆ داڕشتنی قاڵبی جوانی دلبەر سروشت دەورێکی گرنگی هەیە. بەمەبەسی دەربڕینی ئاوازی وشە بیست و سێ جار وشەی «چراغ»ی بەکارهێناوە، جگە لە وشەکانی «چل چراغ» و «شەوچراغ»یشی خستۆتە ناو ڕستەکانی شیعرەکەوە:

شەو لە خەودا من چراغ بووم دڵ چراغ بوو جان چراغ
ئەی لەبەر عەیشی شەوی دی جان چراغ جانان چراغ
گەه فریشتە، گەه پەری، گەه حووری عین، گاهێ مەلەک
گەه قەمەر، گەه موشتەری، گەه ڕۆژ، گەهێ ڕەخشان چراغ

ڕەنگ بەڕەنگ زولفی درەوشان دەم بەدەم ڕووی خۆی نواند
چل چراغ یا شەوچراغ بوو یا بەسەد ڕەنگان چراغ
ڕووی لە تاتا زولفی دەرخست هاتە سەر ڕووی مەرحەمەت
نەوبەهار بوو شەو بەهار بوو وا کە داییسان چراغ
ڕوو لە حەلقەی تاری زولفان دەم لە فرقەی پێکەنین
وەک لە کن کانی حەیاتی شەو هەزار تابان چراغ
ڕەونەقی هەفت ئاسمان و زینەتی ڕوویی زەمین
هەر وەکو بۆ شانشین و مەنزڵی شاهان چراغ
تابی سونبول، تابشی گوڵ نیم نیگاهی چاو خومار
نەشئە بەخشا جان فزا وەک شەو لە مەیخانان چراغ
عەکسی ڕووی ئارایشی زولف و خەت و خاڵان دەدا
وەک بەگوڵ گوڵشەن چراغ بێ سونبول و ڕەیحان چراغ

لەو دێرانەدا شاعیر هەوڵ دەدا تەعریفی «چرا» بکا و سەرنجی خەڵکی ڕابکێشێ بۆ هەموو ئەو کارەی چرا دەیکا، یا چرای بۆ بەکار دەهێنرێ. چرا حەوت ئاسمان و زەوی و باڵەخانەی شاهان و مەیخانەکان ڕووناک دەکاتەوە.

شاعیر لەسەر شیعرەکەی دەڕوا و بەم جۆرە کۆتایی پێ دێنێ:

شەوقی دا من ڕووی دەمن کرد دیم شەوم پێ بۆتە ڕۆژ
من دەسووتام، من عەجەب مام من چراغ بووم یان چراغ
دڵ لە لایێ، تەن لە لایێ، وەک نەیستان ئاوری گرت
مەسجید و دێر و کلیسا ماوە پڕ تابان چراغ
دار و بەرد وەک من دەسووتا، دەرنەما، ئەیوان نەما
زاهیر و باتین چراغ بوو، دەرچراغ ئەیوان چراغ
زولفی تۆ و ڕوخساری تۆیە، یا شەوم ڕۆژی ویساڵ
ڕوویی تۆ و باڵایی تۆیە، یا لە سەروستان چراغ
من ئەوا مەست و نەزان بووم بۆچ لە داغی باغی ڕووت
گوڵ وەکو بولبول دەسووتا تەرزی پەروانان چراغ
ناگەهان دلبەر نیهان بوو، بوو بەڕۆژی ڕەستەخێز
کەف زەنان مەیخوارە، وێران مەیکەدە، گریان چراغ

شەعشەعەی خورشید نیهان بوو، لاڵ و کەڕ بوو نیلوفەر
مات و خامۆش ما (وەفایی) وەک سەحەر گاهان چراغ

لەم دێرانەدا وەفایی داهێنانی هونەری سۆفیزمیانەی جوانی هەیە، وێنە شیعرییەکانی دەچنە ناو ناخی گیانی گێتی سۆفیزمەوە، نەک وەسفی ڕووکەش و خستنە ڕووی مێژوو و بەکارهێنانی زاراوە زانستی و فەلسەفییەکانی سۆفیزم. شاعیر دان بەوە دەنێ کە دەسووتا، بەڵام سەیری پێ دێ کە ماوە و لە ناو نەچووە، شاعیر دەزانێ کە خۆی چرایە بەناوی ئامێرەکە و فانۆسەکە، هەروەها چرایە بەمانای ڕووناکی، واتە دڵ و لەش. بەم جۆرە چرا دەبێتە گیان و جەستە، مزگەوت و دێر، بەرد و دار، زاهیر و باتین، بەمانای هەموو گەردوون دەگرێتەوە. ڕووناکی و چرا و ئاگر دەبێتە ڕەمز یا وێنەی کردگار. بەشێکی هەرە گرنگی ئەم گەردوونە یا کردگارە، یا ڕوخساری یارە، ژیانی پێکەوەیی و هەمیشەییە دڵدار و دلبەر دروستی دەکەن.

ئایین و تەریقەتی دەروێشی

دیوانی وەفایی شیعری ئایینی تایبەتی نییە بچێتە ناو مەبەسی موناجات (ئیلاهییات) بۆ خودا و نەعت بۆ پێغەمبەر، بەڵکو کۆمەڵێک شیعری تێکەڵاوی هەیە دەتوانین بەنموونەی ئەو مەبەسانەیان دابنێین، هەروەها ئەمەی تێکەڵ بەستایشی سەرانی تەریقەتی کردووە و بەگشتی دەتوانرێ ئەم شیعرانە بەبەرهەمی ئایین بژمێررێن. لە قەسیدەییێکی درێژیدا وەفایی بەشێخی تەریقەت دەڵێ:

خودا بۆ خۆی دەزانێ مەنبەعی نووری خودایی بووی
درێغا نەخلی ئەیمەن، مەزهەری نووری تەجەللاکەم
نەسیمی فەیزی تۆ دین و دڵی دووبارە ئیحیا کرد
درێغا وەک مەسیحا باعیسی ئیحیایی مەوتاکەم
دەلیلی تالیبان بووی، بۆ خودا وەک ڕۆژ هوەیدایە
درێغا مورشیدی دەوران و خورشیدی هوەیداکەم
لە سایەی تۆ گەلێ کەس بوونە عاریف، ڕێی خودایان گرت
درێغا عاریفی ڕێگەی خودا و ئەهلی تەقواکەم
موریدانی دەری تۆم دی بەچاوی خۆم لە ئینس و جان
درێغا بۆ ئیمامی ئینس و جان مەولایی ئەولاکەم

ئینجا شێخ دەکا بەڕەمزی هەموو ئەو سۆفییانەی بەربەرەکانێ کران و ئازار دران و لە دوای سێدارە سەرکیان لە دەروازەی بەغدا هەڵواسرا.

لەبەرچاوی نەزانان ساحیر و زەندیق و کافر بووی
درێغا پیری بەستام، قوتبی خەرقان، غەوسی بەغداکەم
بەداوی دانە بۆ گیرا بەدەریای عیلمی ئەسماوە
لەبەر چی هاتە خوار ئادەم لەسەر فیردەوسی ئەعلاکەم
پەنای بۆچ بردە بەر دار ئەو کە دەیزانی دەبێ شەق بێ
نە ئاخیر ساحیبی ئایات و موعجیز بۆ زەکەریاکەم
لە سیرری نووری چاوانی عەجەب بێ نوور حیکمەت بوو
بڵێ بۆچ پیری کەنعانی دەگریا، نووری عەیناکەم
سلێمان خاتەمی ون بوو لە قودرەت ماوە نەیفەرموو
بەڵا سەخرەی بەئاو دادام بەڵا ئاسەف لە دەریاکەم
کەلیم ئێستا نەبووبوو چەند هەزار مەعسووم لەسەرووی چوو
دەبێ جوابی چ بێ ڕۆژی جەزا گوستاخی مووساکەم
لەبەر قەومی موونافیق بوو دەبێ هەڵبێ کە دەیزانی
مەقامی خۆی وەکو ڕۆژ ڕوونە ڕووحوڵڵایی عیساکەم
سەحابەی بۆ شکا، بۆچ شەهید بوو گەوهەری پاکی
محەممەد باعیسی بوون، شاهی تاج و تەختی لەولاکەم
شەهیدی دەستی کافر بوون کە ئەکسەر ئەولیایی دین
جوابی موددەعی چ بدەم سکووت بێ حەددی ئینشاکەم
نە ئاو موختارە بڕوێنێ، نا ئاور تا بسووتێنێ
نە خاک چی پێیە بنوێنێ، ئەگەر سەد جاری بەرباکەم
عەدەم باری سەبەبکارە، وجودێکی هەقە دیارە
بۆ خۆی فەعال و موختارە خوداوەندی تەواناکەم
بەمینهاجی خەلیلی هەق، بەمیعراجی رەسوولوڵڵا
دەبێ هەر بێتە جێ ئەمر و ئیرادەی هەق تەعالاکەم

لەو شیعرەدا وەفایی یادی چەند پێغەمبەرێکی تەورات و ئینجیل و قورئانی کردۆتەوە، وەک ئادەم و یەعقووب و سلێمان و مووسا و عیسا و محەمەد. تێکەڵ کردنی ڕەمزەکانی شەریعەت (پێغەمبەران) و ڕەمزەکانی تەریقەت (شێخ و موریدان) و تەماشاکردنیان بەیەک چاو ئەنجامی لایەنی پراکتیکی سۆفیزمە کە لە «دەروێشیزم»دا خۆی دەنوێنێ، وەک دێرەکانی کۆتایی ئەم شیعرە دەردەکەوێ:

وەفایی بێ کەس و داماوە پابەندی تەلیسمێکە
مەدەد یا ڕووحی غەوسی ئەعزەم و شاهی بوخاراکەم
بەحەققی نووری موتڵەق، حەددی ئەمجەد، شاهی لەولاتان
ئیمامی یەسریب و قیبلەی مەلاییک، ماهی بەتحاکەم
بەحەققی چار یار و ئال و ئەولادی نەبییوڵڵا
بەئەنسارِ و موهاجیر قایدانی قیبلە گومڕاکەم
بەڕووحی خواجەگانی نەقشبەند و قیبلەگاهی خۆم
غەریب و جان سپاری کەعبە قوطبی دین و دنیاکەم
بەقووەی جازیبەی دڵتان (وەفایی) دەست و دامانە
چ نابێ گەر لە سایەی ئێوە قەتعی ماسیواڵڵاکەم

لەم شیعرەدا وەفایی ئەوە ڕوون دەکاتەوە ئەوانەی ئەندامی ڕێکخراوی تەریقەتەکانی دەروێشیزم لە لایەن نەیارانەوە بەربەرەکانێ دەکرێن تا دەگاتە ئەوەی لە سێدارەیان دەدەن و پێستیان دەگروون. بەڕاستی ئەم نەیارانە ئەهلی شەریعەتن، خەبات و چوونە مەیدانەکە لە پێشانا لە نێوان شەریعەت و تەریقەت بووە، لە پاشانا شەریعەت دەستی بەسەر تەریقەتدا داگرتووە و بۆ ئامانج و چاکەی خۆی بەکاری هێناوە.

ئینجا لەو شیعرانەدا ئەوە دەردەکەوێ وەفایی گوێی نەداوەتە ئەو دوژمنایەتییەی لە نێوان تەریقەتەکانی کوردستانی ئەو سەردەمە لە ناوەوە بوو وەک قادری و نەقشبەندی. شاعیر بەهەناسەیێکی سۆفیزمیانەی تیۆری موجەررەد تەماشای مەسەلەکەی کردووە، وەک چۆن تەریقەتەکان لە ڕۆژگارانی پەیدابوونیان ماوەی ژیانی شێخ عەبدولقادری گەیلانی و شاهی نەقشبەند لە ناوەوە بوون، نەک وەکو ئەو سەردەمانەی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم چەندوچوون لە نێوان شێخ مارفی نۆدێ و شێخ خالیدی شارەزووری لە ناوەوە بوو.

لە پارچە شیعرێکی دیکەیدا وەفایی باس لە تەریقەتی قادری دەکا، سەید تەهای نەهری بەگەورەترین جێگری شێخ عەبدولقادری گەیلانی دەزانێ، لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

سەد هەزار دڵ پێکەنی وەک گوڵ بەدەم بادی بەهەشت
یا هەناسەی جان فزای گوڵزاری غەوسی سانییە
جانشینی حەزرەتی غەوسولخەلایق قوتبی هەق
فەرعی تاها ئەسڵی یاسین نەوبەری گەیلانییە
ڕەوشەنی چاوی قولووبی عاریفە عەکسی دڵی
کێوی توور، مەزهەری نوورە، کلی سوبحانییە
پێی لە سەرشانی هەموو وەلییانە جەددی خۆی دەڵێ
جێی لەسەر چاوانە شاە و شانشینی سانییە

ئەم شیعرە بریتییە لە وەسفی تەریقەتی دەروێشی قادری و بەکارهێنانی هەندێ زاراوەی سۆفیزم، داهێنانی ئیستێتیکی تێدا نییە، بەراووردکردنی لەگەڵ مووسا پێغەمبەر و وتەکانی کێوی تووری سینا (حۆریب) شتێکی تازە نییە.

لەم لایەنەوە وەفایی قەسیدەیێکی درێژی شیعری هۆنیوەتەوە بۆ ستایشی سەید تاهای نەهری ناوبراو کە باوکی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهرییە، شاعیر نازناوی غەوسی سانی داوەتێ. وەفایی شیعرەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

سووتام بەنازی فیرقەتێ، ساقی کەرەم کە شەربەتێ
وەکو قەقنەس ئاورم کەتێ، یا غەوسی سانی هیممەتێ
ریشەی دڵم بەس پارەکە، موتریب دەستی بۆ تارەکە
بەیادی زولفی یارەکە، یا غەوسی سانی هیممەتێ
تۆ مەزهەری نووری خودای، تۆ مەنبەعی سیدق و سەفای
سەرداری کوللی ئەولیای، یا غەوسی سانی هیممەتێ

ئەوجا شاعیر لە پەژمردەیی حاڵی خۆی دەدوێ:

سەرگەشتەی چۆڵ و غوربەتم، شایانی ڕوحم و ڕەحمەتم
هەر چاوەڕێی یەک هیممەتم، یا غەوسی سانی هیممەتێ
نەفس و شەیتان دامەن کەشان، بۆ سەرکەشی ڕووی مەهوەشان
دەمانکێشن بەباوەشان، یا غەوسی سانی هیممەتێ
خاکی سەگانی دەرگەهم، خوا هندەی بێ جێگا و ڕەهم
چاو لە دەستی شاهەنشەهم، یا غەوسی سانی هیممەتێ

لە پاشانا شاعیر باس لە ونبوونی خۆی دەکا لە گێتی سۆفیزمی نادیاردا و دەڵێ:

دوو حەرفی ئەمرە کاف و نوون، زەحمەت نییە ڕۆژەوەبوون
ئەسبابی داناوە بێچوون، یا غەوسی سانی هیممەتێ
موتریب تۆ و تاری ڕووحانی، ساقی تۆ و جامی سوبحانی
تۆ و بەربەتێ، تۆ و شەربەتێ، یا غەوسی سانی هیممەتێ
وێڵی ولاتی بێ هۆشی، گێژی گێژاوی سەرخۆشی
ماسی سەراوی ئاتەشی، یا غەوسی سانی هیممەتێ

بەم شیعرانە وەفایی کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

بەدری سەنا بەرقی نەبوو، غەربی نەبوو شەرقی نەبوو
هەرچی هەبوو بەرقی نەبوو، یا غەوسی سانی هیممەتێ
شەوقی سەمای زەڕڕاتی ڕۆژ، بوو بەگوڵی باغاتی ڕۆژ
ڕۆژ هاتی من نەهاتی ڕۆژ، یا غەوسی سانی هیممەتێ
فەرمووی لە نێو بیرە خەوێ من قەلبی سووتاوم دەوێ
(وەفایی) با نەنوێ شەوێ، یا غەوسی سانی هیممەتێ

ئەگەر بنواڕینە ئەم قەسیدەیە لە ڕووی کێشی عەرووزی و یەکێتی قافیەوە دەبینین لەسەر بەحری ڕەجەزی تەواو (مستفعلن – مستفعلن...) دانراوە. هەر دێرە شیعرێک لە هەشت جار (مستفعلن) پێکهاتووە، دوو (مستفعلن)ی دوایی نیوە دێری دووەم بریتییە لە ڕستەی «یا غەوسی سانی هیممەتێ»، لە هەموو دێرەکاندا دووبارە دەبێتەوە.

ئەگەر لە لایێکی دیکەوە تەماشای ئەم قەسیدە عەرووزییە ئیسلامەوییە بکرێ لە ڕووی ڕوخسارەوە دەکرێ بەشیعرێکی لیریکی خۆماڵی حسێب بکرێ و بەم پێیە دەتوانرێ دێرەکانی بەئەندازیاری شیعری خۆماڵی بنووسرێتەوە. بەم پێیە دەتوانرێ دێری یەکەمی شیعرەکە و هەموو دێرەکانی دیکە بەم جۆرە تۆمار بکرێ:

دێری یەکەم بەم جۆرە:

سووتام بەناری فیرقەتێ
ساقی کەرەم کە شەربەتێ
وەکو قەقنەس ئاورم کەتێ
یا غەوسی سانی هیممەتێ

دێری دوایی شیعرەکە بەم شێوەیەیە:

فەرمووی لە ناو بیرە خەوێ
من قـەلبی سووتاوم دەوێ
(وەفایی) با نەنوێ شەوێ
یا غەوسی سانی هیممەتێ

ئەم کۆپلانە و هەموو دێرە شیعرەکانی قەسیدەکە بەپێی ئەم جۆرە تۆمارکردنە، هەر دێرە شیعری بریتییە لە هەشت سیلاب، دێری دوایی لە هەموو کۆپلەکاندا دووبارە دەبێتەوە. ئەوەی شایانی باسە ئەم کێشە لە شیعری میللی کوردی سەرزار (فۆلکلۆر) و شیعری نوێی چینی ڕۆشنبیری کورد و شیعری کلاسیکی کۆنی باکووری کوردستان فرە باوە و لە کێشە سووکەکانە، لەبەر ئەوە شیعری لەم چەشنە کێشە بەزۆری بۆ مەقام و بەستە و گۆرانی بەکار دەهێنرێ. شاعیرانی کلاسیکیی کوردستانی باکوور لەم جۆرە کێشەیان هەیە بەتایبەتی لای فەقێ تەیران یەکجار زۆرە.

تارمایی ناوەرۆکی ئامۆژگاری و کۆمەڵایەتی

وەفایی لە سەرانسەری بەرهەمی شیعری لە دیوانیدا پەنجەی بۆ ژیانی کۆمەڵایەتی و گیروگرفتەکانی درێژ نەکردووە. بەڵام لەو مەبەسانەی لە شیعریدا باسی لێیانەوە کردووە هەندێ تارمایی تەنگوچەڵەمەی کۆمەڵایەتی و گرێی سایکۆلۆجی و پەند و ئامۆژگاری دەبینرێ، ئەویش وەک ڕوونکردنەوەیێکی مەبەسەکانی دڵداری و وەسف. بەم جۆرە مەسەلەی کۆمەڵایەتی لای شاعیر سەرەکی نییە. بایی ئەوەندە هەیە هەندێ لەو وێنە شیعرییانە بخرێنە ڕوو.

شاعیر لە شیعرێکیدا کە بۆ وەسفی بەهار و باڵندە بچووک و ژیکەڵە و جوان و گوڵپەرستەکان تەرخان کراوە دەڵێ:

بچۆ بۆ لای ڕوبای، بەسەر بەیادی بەقای
هەتا ئەتۆ بێ وەفای، بەخۆت مەکە ئیعتیبار
دەمێک نەفەس بکرەوە، وەدووی دڵی خۆت کەوە
بزانە ڕۆژە یا شەوە، خەوت نەیە هەستە کار
هەزار سەوم و سەڵات بێ، چاوت لە دووی زەکات بێ
خودات نییە حەیات بێ، قەت وانییە تۆبەکار

تف لە ڕەنگ و ڕەوانت، دەگەڵ فیعل و ژیانت
چی تێدا نییە دوکانت، چت بکڕێ خریدار
مومکینی سیرر و نیهان، هەم سوحوفن هەم بەیان
هەم کیتابن هەم زوبان، بەوەسفی پەروەردگار
قسە بیست و چوارە، هەر یەکێکیان بەکارە
ڕێگای خودای دیارە، بمرە ببە ڕستگار
لە خەو لە خۆوە هەستە، حەیات بێ هێندە بەستە
(وەفایی) گێژ و مەستە، دەنگە لە شار و بازاڕ

لەم شیعرە بەهارییەدا وەفایی دەچێتە ناو وەسفی سروشت، لە دوا دێرەکانیدا دەکەوێتە ئامۆژگاری و لەسەر ئەو باوەڕەیە پیاو دەبێ خاوەنی قسەی خۆی بێ، وەفای هەبێ، ڕۆژوو و نوێژ ئەوە ناگەیەنێ پیاو چاوی لە زەکات بێ، واتە سواڵ بکا، ئەمە کردەوەی کەسی تۆبەکار نییە.

لە پارچە لیریکێکیدا وەفایی باس لە بەختی خۆی دەکا لە گێتی دڵداریدا. بەلایەوە زۆربەی دیاردە جوان و خۆشەکانی ژیانی ئادەمزاد ماوەیان کەمە، زوو دێن و زوو دەڕۆن. لەم لایەنەوە دەڵێ:

بەبێ باکی دەمێکی هات و داغی کردم و ڕۆیی
دەبێ حاڵی چ بێ بولبول، بەهار زۆر پێ نەچوو ڕۆیی
نیگار هات دایە خەندە، کەوتە دنیا ئاه و ناڵەی من
بەهار هات غونچە پشکووت، دەنگی بولبول سووبەسوو ڕۆیی
فیراقم کرد لە پاش تۆ، هیچ حەیاتم پێ نەما قوربان
حەیاتی من کە تۆی مەعلوومە نامێنم کە تۆ ڕۆیی
لەسەر ماچێکی زاری خۆت کە نەتدا ڕەنگ نەبوو زیز بی
عەزیزم بێ وەفاییت کرد لەسەر هیچ و نەبوو ڕۆیی
خەرامان هات و چوو دلبەر، (وەفایی) ما بەناکامی
درێغا عومری شیرینم چ زوو هات و چ زوو ڕۆیی

وەفایی لەم شیعرەدا ڕاستییێک دەردەخا کە دەڵێ، تەمەنی بەهار کورتە، بولبول لە جێییێک ئۆقرە ناگرێ، بزە لە لێوی دلبەر فڕی، بەڵام زۆری نەخایاند خۆشەویست بێ وەفا دەرچوو، مەیلی کەم بوو، تەمەنی شاعیریش کورت بوو، زوو هات و زوو ڕۆیی.

لە شیعرێکی دیکەیدا وەفایی لە حاڵەتێکی سایکۆلۆجی هەڵقوڵیو خۆی تەجرید دەکا لە ژیان، هەرچەند شیعرەکە هەواییێکی سۆفیزمی تێدایە، بەڵام ئاه و هەناسەی وێنەی ژیانێکی پڕ لە ناخۆشی و ناسۆری ڕیالیزمییانەی ئادەمزاد دەکێشی، لە شیعرەکەدا دەڵێ:

خۆشە ڕۆژێ لە عالەم دەربەدەر بم
لە نێو ئەوزاعی دینا بێ خەبەر بم
لەبەر بێ تاقەتی دێوانە ئاسا
لە غەوواسانی دەریا بێ خەبەر بم
شەو و ڕۆژێ لە چۆڵی هەر بەناڵە
حەریفی شەوڕەوی بایی سەحەر بم
نەزانێ هیچ کەس ناوونیشانم
ئەگەر عاقڵ ئەگەر ئاشفتە سەر بم
لە هەر لا با بسووڕێنێ غوبارم
لە هەر جێگایێ پێویستە سوپەر بم
چرا بێ هەڵکرێ جانا لە نێو دڵ
لە ڕووناکی دڵی یارم خەبەر بم
لە بەرچاوی تەڕم سۆرانی بڕزێ
گەهێ بێ دایک و گەه بێ پدەر بم
خودا خۆم چۆن بسووتێنم بەجارێ
لە دەرد و داخی ئەحواڵم بەدەر بم
شەوێ هەر تاکو ڕۆژێ هەر بناڵم
بەگریان دەست و دامانی سەحەر بم
چ ڕێگەی چارە نابینم (وەفایی)
مەگەر سەر تا قەدەم غەرقی نەزەر بم

شاعیر ئارەزووی ئەوەی هەیە لە گێتی بچێتە دەرەوە، بێ ئاگا بێ لە هەموو ڕووداوێکی ئادەمزاد، کەس ناوونیشانی نەزانێ. ئەگەر شاعیر نەیوتبایە پێویستە چراییێک لە ناودڵیدا هەڵبکرێ بۆ ئەوەی ڕووناکی ناودڵی خۆشەویست ببینێ، ئەو کاتە بەتەواوی هیچ جۆرە شوێنەوارێکی تەنگوچەڵەمەی کۆمەڵایەتی و حاڵەتی سایکۆلۆجی لە ناوەوە نەدەبوو، شیعرەکە بوعدێکی دڵداری سۆفیزمیانەی وەردەگرت.

ڕەنگدانەوەی شێوازی شیعری نالی و کوردی لە شیعری وەفاییدا

وەفایی یەکێکە لەو شاعیرانەی نالی کارێکی گەورەی کردۆتە سەر بەرهەمی شیعری. هەندێ وێنەی هونەری لە نالی وەردەگرێ و بەشێوازی خۆی دەیخاتە ڕوو، هەندێ جاری دیکە بەشیعر وێنەی نالی لێکدەداتەوە، جاری وەهاش هەیە وێنەییێکی نالی لە ناو شێوازێکی قورسی خنکاوە و مانای داخراوە، وەفایی بەشێوازێکی ئاسان دایدەڕێژێتەوە و جێگۆڕکێ بەوشەکانی نالی دەکا. ئەو شیعرەی لێرەدا تۆمار دەکرێ نموونەی ڕەنگدانەوەی ئەم بیروڕایانەیە:

ڕۆژ تەرەب و وەقتی گوڵ و فەسڵی بەهارە
یاران گوڵەکەم کوا کە دەمی بۆس و کەنارە
گوڵزاری ئیرەم، سوورەتی غیلمان، قەد تووبا
گۆشەی چەمەن و ڕوویی گوڵ و پایی چنارە
بنوارە لە نێو حەلقەیی زولفی سەری کوڵمی
دوو ڕۆژی درەخشانە لە نێو دوو شەوی تارە
هەر لەحزە کە دێ پێدەکەنێ حەقمە کە بگریم
پشکووتنی گوڵ مایەیی بارانی بەهارە
بۆچی نەگریم کوشتەیی سەد غەمزە خەدەنگم
من یێک و نیزامی حەبەشی زادە هەزارە
بەو زولف و موژە مەمکوژە هەردەم بەجەفایێ
جارێ لە تەنافم مەدە جارێ لە قەنارە
بەو قامەتە حەیرانی شکۆفەی قەد و باڵام
قەد نارەوەنی باغی گوڵان باغی هەنارە
سووتاوم و شێواوم و سەودایی و مەستم
بەو عاریزە بەو پەرچەمە بەو چاوە خومارە
گوڵ دەستە، نیگەه مەستە، دەهەن پوستە، گوڵ ئەندام
زولفی کە هەموو داوی دڵی عاشقی زارە
بەو دوو مەمە زولف و روخی تۆ نۆبەری سەرون
هەر عەترە بەتا هەر گوڵ و نارنجە بەبارە

پرسیم چییە ئەو خاڵە لەسەر ئەو لەبە فەرمووی
جێی ماچی (وەفایی) ئەوە نیشانەیی پارە

خوێندنەوەی ئەم غەزەلە لە هەوای شیعری نالی دێنێتە ناو هۆشی خوێنەری شیعرەکەوە، یەکسەر لەو ڕاستییە دەگا ئەمە شیعرێکی مانا لە ڕوو و ئاسانە، هەندێ لە مانا داخراوەکانی نالی ئاشکرا دەکا و ڕوونیان دەکاتەوە. بۆ ئەم مەبەسە بەشێ لە وشە و ڕستە و لێکسیکۆنی نالی بەکار دێنێ. ماناکانی وەفایی لەگەڵ ئەوانەی نالی یەکێکن، ئەوەندە هەیە ئەوەی نالی داخراو و پڕ لە تەمومژە، ئەوەی وەفایی مانا لە ڕوو و بێ چەندوچوونە.

لە شیعرێکی دیکەیدا وەفایی کەوتۆتە ژێر کاریگەری شێوازی مستەفا بەگی کوردی، لەو شیعرەدا دەڵێ:

ئەلئەمان سەر تا قەدەم سووتام و جانانم نەهات
چاو لە سورمەی خاکی ڕێ بووم ڕاحەتی جانم نەهات
خاڵ و خەت گوڵزار و ڕەنگی شۆخی بێ باکم نەدی
زولف و ڕوو هیند و فەرەنگی شاهی خووبانم نەهات
ئەی عەجەب گریام وەکو هەوری بەهاران و کەچی
پێکەنینی ئەو گوڵەی کاکۆڵ پەرێشانم نەهات
چاوی خوێنین غەرقی پەروین بوو لە بێ میهری گوڵم
مات و حەیرانم لەسەر چی ماهی تابانم نەهات
حەلقەیی زوننار زولفی بوو بەمیحرابی دوعام
تورکی کافرکێش و یاری نامووسوڵمانم نەهات
تەشنەلەب دێوانە بووم، سەرگەشتەیی زوڵماتی غەم
دلبەری باڵا بڵاوم ئاوی حەیوانم نەهات
کەعبەیی ڕووحم، حەبیبی من عەجەب پەیدا نەبوو
قیبلەکەی دینم تەبیبی دەردی پەنهاهم نەهات
نەی سیفەت نالینمە، بولبول تەریقەت شینمە
شای شەکەر لێوان، گوڵ و ئەگریجە لەرزانم نەهات
بوو بەخوێن غونچەی دڵم، نەمدی هەوای خەندەی گوڵم
سووت دەر و ژوورم، سەدای بەرقی بەهارانم نەهات

چەند بەچەند گریام هەوای عیشقم لەسەر خاڵی نەبوو
غەرقی تۆفان بووم کەچی تەسکینی سووتانم نەهات
وەک (وەفایی) تابەکەی بگریم بناڵێنم بڵێم
ئەلئەمان سەر تا قەدەم سووتام و جانانم نەهات

لەم شیعرەدا وشە و ڕستەی مستەفا بەگی کوردی دەخوێندرێتەوە، لەیەکچوون لە نێوان ئەم شیعرە و شیعری کوردی «چێشتم ئەمڕۆ ژەهری مار و ڕووحی شیرینم نەهات» تەنیا لە کێش و قافیە و پاش قافیەدا نییە کە هەموویان سیفەتێکی هونەری دیاریکراو کۆیان دەکاتەوە ئەو یارەیە کە شاعیر خۆشی دەوێ. لێرەدا وەفایی کە وەسفی یارەکەی دەکا خەیاڵی خوێنەر بۆ ئەو یارە ناچێ مێیینە بێ، بەڵکو زیاتر ئەو سیفەتانەی بەکاری هێناون بۆ نێرینە دەشێن، ئەگەر وێنەیێکی وای کێشا بی شایانی مێیینە بێ، ئەو جۆرە وێنانە لە لایەن مستەفا بەگی کوردییەوە خۆشی بەکار هێنراون، بەڵام مەبەسی نێرینەیە و بوعدێکی سۆفیزمی داوەتێ. ئەم شیعرەی وەفایی لەوە دەکا بەئانقەست بەیادی مستەفا بەگی کوردی هۆنیبێتییەوە.

کۆڕی نهێنی عاشقان

لە شیعرێکیدا وەفایی کۆڕێکی نهێنی ڕۆمانتیکییانەی پێکهێناوە ساقی و موتریب قارەمانی ئەو کۆڕەن، موناجات لەگەڵ ئەو دوو کەسە دەکا و بەحەقی پیری مەیخانە سوێندیان دەدا. لە شیعرەکەدا دەڵێ:

ئەلا ئەی ساقیی مەستان بەحەققی پیری مەیخانە
بەگەردش بێنە جامی مەی بەیادی چاوی جانانە
ئەمان ئەی موتریبی مەجلیس بەحەققی تاری ڕووحانی
بڵا بێ نەغمەکەی سازت کە ئاوی ئاوری هیجرانە
ئەتۆ ئەی ڕووحەکەم ساقی، ئەتۆ ئەی عومرەکەم موتریب
پەیا پەی لێدە چەنگ و نەی، دەما دەم بێنە پەیمانە
بەتیری غەمزە بملاوێنەوە زولفم لە گەردەن کە
بەسەر هاتوومە مەیدانت، بەدڵ بۆت بووم بەنیشانە
ئەگەر شەوقی جەمالی تۆ نییە، من مەست و حەیرانم
لەبەر چی بۆتە بولبول گوڵ، چرا بۆچ بۆتە پەروانە

له شەوقی تۆیە سەرمەستە، بەزەوقی تۆیە پابەستە
ئەگەر عاریف لە کەعبەیدا، ئەگەر کافر لە بوتخانە

ئەو کۆڕەی شاعیر بەستوویەتی و لەم شیعرەدا باسی لێوە دەکا، بەڕاستی ئەگەر سەرپێیی و بەڕواڵەت تەماشا بکرێ، کۆبوونەوەییێکە دڵداران بەستوویانە، لە ژێر زەوییێکی نیوە تاریک کۆبوونەتەوە، ساقی بەمەی، موتریب بەگۆرانی و ئاواز مەستی کردوون، دلبەرەکەشیان پەریزادەییێکی قەشەنگە، کەچی ڕاستی مەسەلەکە ئەوە نییە، چونکە لە ڕۆژهەڵاتدا کۆڕی وا نابەسترێ بەتایبەتی ژنیشی تێدا بێ، بەڵکو ئەم دیمەنەی وەفایی دەبێ بەمانای سیمبۆلی لێک بدرێتەوە، دیاردەییێکی گیانییە نەک مەتریالی.

شاعیر بەم دێرانە کۆتایی بەپارچە غەزەلەکەی دێنێ:

له شیرینی جەمالی تۆیە ڕۆژی ڕوونی لەیلایە
ئەگەر فەرهادی سەرگەردان، ئەگەر مەجنوونی دێوانە
دەمێکی مەست و بیمارم، دەمێک بێ هۆش و هوشیارم
چ کەس نازانێ دەردی من، مەگەر ئەو چاوە کاڵانە
دەهەر حەلقێکیدا سەد دڵ گرفتارە دەناڵێنێ
سەری زولفی پەرێشانت مەگەر زنجیری شاهانە
هەناسەی عاشقان با نەدگرێ بێ مروەتی تا کەی
بترسێ ئەی گوڵی نازک بەدەن لەو بایی زریانە
ئەگەر زولفت وەکو من عاشقی ڕووی تۆ نییە بۆچی
سەراپا تێکچووە کەوتۆتە بەرپێت دەست و دامانە
ترازا دوگمەکەی سینەی، بەیاری زولفی هات غەمزە
بەیان بەربوو لە لای چین، با خەبەر بن تیرەبارانە
(وەفایی) بوو گوڵێکی سەر و باڵا شێت و شەیدایە
وەکو قومری دەناڵێنێ، وەکو بولبول غەزەلخوانە

لێرەدا وەفایی دیمەنەکە لە قاڵبی مەتریالی دەردێنێ کە ناوی لەیلا و شیرین دەبا، ئەو دوو کیژەی مەجنوون و فەرهادیان سەرگەردان کردبوو، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا هەموو وێنە و ماناکانی دیکەی ئەم غەزەلە پێدا هەڵگوتن و ستایشە بەبەژن و باڵا و ئەندامانی لەشی دلبەر کە کچێکی زەمینییە و بوونی هەیە. شاعیر زۆری پێ خۆشە دوگمەی سنگی بترازێ

بۆ ئەوەی مەمکی دەربکەوێ، بەهەموو جۆرێک شاعیر هەوڵیداوە لەم شیعرەدا لە جوانێک بدوێ عاشقی بووە، کەچی سەری لێ شێواوە دەمێک عیشقەکەی دەکا بەحەقیقی و دەمێکی دیکە دەیکا بەمەجازی.

شیرین تەشی دەڕێسێ:

«شیرین تەشی دەڕێسێ» ناوی قەسیدەییێکی بەناوبانگی وەفایییە، لەسەر شێوەی پێنجین دایناوە. هەر پێنجینێک (کۆپلەیێک) لە پێنج نیوە دێر شیعر پێکهاتووە، هەموو دێرەکانی پێنجینی یەکەم لەسەر یەک قافیەن، بەڵام هەموو پێنجینەکانی دیکە، چوار نیوە دێری یەکەم یەک قافیەیان هەیە، کەچی دێری پێنجەم قافیەی جیاوازە (ا ا ا ا ب، ا ا ا ا ج...). شاعیر لەم پێنجینەیدا دەسکاری یا داهێنانێکی دیکەی کردووە. دێری پێنجەمی هەموو پێنجینەکانی کردۆتە دوو پارچە، پارچەی یەکەم قافیەی لەگەڵ چوار نیوە دێرە شیعری یەکەمی پێش خۆی ڕێک دەکەوێ، هەرچی پارچەی دووەمیشە کە ڕستەی «شیرین تەشی دەڕێسێ»یە لە هەموو پێنجینەکاندا دووبارە دەبێتەوە.

ئەو کچەی وەفایی ئەم شیعرەی بۆ داناوە کێیە؟ بێ گومان دەبێ ناوێکی خوازراوی خەیاڵی بێ و وەفایی کردبێتی بەبووکی شیعر. ئەم ناوەش بۆ یەکەمین جار نییە وەک ڕەمزێکی جوانی و دڵداری شاعیری کورد بەکاری دێنێ، بەڵکو لە نێو نەتەوە موسوڵمانەکانی هەموو ڕۆژهەڵات بووە بەبووکی شیعر. لە نێوەندی ئەدەبی کوردیدا هەواڵی وا لە ناوەوەیە ناوی ژنی وەفایی زارا یا سارا بووە.

لە بابەت ناوەڕۆکی شیعری «شیرین تەشی دەڕێسێ» بێ گومان شاعیر ئاگاداری «مەستوورە»ی ڕێبەر و مامۆستای خۆی نالی بووە، بەڵام بەهیچ جۆرێ لاسایی ئەوی نەکردۆتەوە لە وێنە و ماناکانی شیعرەکەیدا، بەڵکو مەستوورەکەی نالی بووە بەقەڵغانێک وەفایی خۆی پێ بپارێزێ و قسەی خەڵکی نەیەتە سەر. بەڕاستیش ئەگەر شیعرەکەی نالی نەبووایە باوەڕ ناکرێ وەفایی زاتی ئەوەی بکردایە شیعری کراوە (ئیرۆتیک)ی وا بهۆنێتەوە، جگە لەوە شیعرەکەی نالی لە ئەوەی وەفایی کراوەترە، هەر ئەوەش وەفایی هانداوە جورئەت بکا و شیعری وا بڵێ.

وەفایی قەسیدەکەی بەم پێنجینانە دەست پێ دەکا:

تاییێکی ڕیشەیی دڵ بەنووکی غەمزەدادا
دەستێکی بۆ سەما برد ڕووبەندی ماهی لادا

نافەی گوڵی بەدەرکەوت عەتری بەدەم سەبادا
باریک و لووس و نازک وەک زولفی خاوی بادا
وەک شاخی گوڵ بەلادا، شیرین تەشی دەڕێسێ
نووکی تەشی بەگەردوش چەرخێکە قوتبی پێوە
موجەڕڕەب و بەداوی کە چەرخی کەوتە نێوە
وەک زوهرە دەستی کێشا کە بەندی قەوسی زیوە
ئەستێرە ماهی داگرت سابیت کرا بەپێوە
عەرەق بەڕوو بەڕێوە، شیرین تەشی دەڕێسێ
لەبانی عارەقی ڕشت لە پێکەنینی زاری
بەخەندە غونچە گوڵ بوو گوڵاوی لێ دەباری
وتم بفەرمووە سەر دوو چاوی من بەیاری
بەچاوی من ببینن تەلیسمی سیحرکاری
کە سەروی جۆیباری، شیرین تەشی دەڕێسێ
کە دەستی برد و هێنا بەدلبەری بەتادا
هێنایە چەرخە و گێڕای بەڕانی سافی دادا
عەیان بوو پەنجەیی ڕۆژ بەخەتتی ئیستیوادا
بەسوبحی سادیق نەنگووت زەنەب لە نێو سەمادا
حیرەت لە ماسیوادا، شیرین تەشی دەڕێسێ
کە هاتە چەرخە و بازی تەشی بەڕانی لووسی
دەکەوتە پایبۆسی دوو زولفی ئابەنووسی
زەنەب لە مانگەشەودا دەهاتە چاپلووسی
لەسەر بەیازی گەردەن بەخەتتی خۆش نووسی
مەبێتە پایبۆسی، شیرین تەشی دەڕێسێ

لەم دێرە شیعرانەدا وەفایی وێنەیێکی فۆتۆگرافی هەست بزوێن دروست دەکا. شیرین خانمە بەنازوفیزەوە دانیشتووە تەشی دەڕێسێ. وێنەی بزووتنەوەکانی دەست و پەنجەی دەکێشێ لە دەست بڵندکردن و بادانی تەشی و گلۆڵەکردنی ڕیسەکە دەدوێ، لێرەدا ڕانی شیرین دەوری گرنگی هەیە لە بادان و وەچەرخاندنی تەشییەکە لە کاتی هاتوچۆیدا لەسەر

ڕانی لووسی شیرین، ئەوجا دوو زولفی دەکەتنە سەر پێی و ماچیان دەکرد.

شاعیر لەسەر پێنجینەکەی دەڕوا و دەڵێ:

یەخەی کراسی لاچوو پشکووت بەهەردوو لێوان
گوڵ و شەکەر دەبارێ لە کووچەی باغی سێوان
زولفی برزاند و کوڵمی وەدەر دەکەوت لە نێوان
شەمس و قەمەر هەڵاتن، دوێنێ نوێژی شێوان
(وەفایی) کەوتە کێوان، شیرین تەشی دەڕێسێ
کە کەوتە چەرخە و گەردوش تەشی بەدەستی ڕەنگین
هەودای لە لێو و دەمدا خورشیدی سینە نەسرین
سەمای بەزوو زەنەبدا کەفولقەزیبی شیرین
گرتی خەتی مودارا شەفەق بەعەقدی پەروین
سیحرێکە بۆ دڵ و دین، شیرین تەشی دەڕێسێ
دوو زولفی چین بەچین کرد کە نافەیی خەتایە
دوو مەمکی خستە سەر لق هەناری دڵ گوشایە
بەخەندە چەرخێکی دا کە شەوق و نەشئە وایە
بەنوکتە پێی پیشان دام سەما لەسەر هەوایە
هەموو ئیشارە وایە، شیرین تەشی دەڕێسێ
بەعیشوە زولفی لادا لەسەر عوزار و زاری
دوگمە کراسی ترازا، بزووت هەوای بەهاری
کە شەو بەیانی بەردا گوڵ و وەنەوشە باری
سەودای بەعاشقان دا باغی گوڵ و هەناری
دنیاییێک ئینتیزاری، شیرین تەشی دەڕێسێ
کە زولفی کەوتە سەر ڕوو هەموو خەتای بەچین دا
خەرامی تاووسانەی بەسەروی نازەنین دا
سفیدەیی بەیانی بەباغی یاسەمین دا
فەنایی پڕ بەقا بوو دەمی لە پێکەنین دا
سەد ئافەتی لە دین دا، شیرین تەشی دەڕێسێ

لەم دێرانەدا وەفایی لە بزووتنەوە و سووڕان و وەرچەرخانی تەشی هەموو لەشی شیرینی جوان دێنێتە لەرزین. یەخەی کراسی لادەچێ دوو مەمکی دەردەکەوێ، زولفی گلۆڵەبووی لەسەر ڕوومەتی لادەکەوێ و ڕوخساری جوانی دەردەکەوێ. لای وەفایی کردەوەی تەشی وەک سیحری جادووکەرێک وایە، دەتوانێ تەلیسمی هەموو نهێنییەکانی لەشی شیرین بشکێنێ و جوانییان بخاتە ڕوو. ئەگەر دەست و پەنجەی شیرین و بزووتنەوە و وەرچەرخانی تەشی نەبێ ئەم هەموو کەنجینە جوانانەی شیرین دەرناکەون.

شاعیر لەسەر قەسیدەکەی دەڕوا و بەم پێنجینانە کۆتایی بەبەرهەمەکەی دێنێ:

سمی غەزالەیی چین لە نافەدا عەیانە
دەڵێی لە نیوەشەودا سفیدەیی بەیانە
قەدی گوڵ و دەمی گوڵ ئەوەی کە قووتی جانە
لە باغی یاسەمیندا شکۆفەیی گوڵانە
بەهاری بێ خەزانە، شیرین تەشی دەڕێسێ

شکۆفە وا هەڵستێ لە زێڕ و زیو حوبابێ
لە کەوسەری بەهەشتێ دەروونی پڕ کرابێ
خڕ و لەتیف و نازک بلووری خود نوما بێ
بەتەرزی درزی دەرزی لەخۆوە درزی دابێ
دیارە سەروی وابێ، شیرین تەشی دەڕێسێ

شەوێ لە بیرەخەودا جەمالی ویم بەدڵ دی
دوو چاوی مەست و کاڵم وەکو غەزالی سڵ دی
ئەگەرچی نەوبەهارم بەڕەنگی باغی گوڵ دی
هەناری نەورەسیدم شکاو و خاو و بڵ دی
گوڵم لە خاک و گڵ دی، شیرین تەشی دەڕێسێ

وتم چ بوو نەمامم بەخاڵ و خەت نەماوی
وەکو بەهاری سونبول بڵاو و تێک شکاوی
وتی گڵاوی سەگ بوو شکۆفە گوڵ گوڵاوی
بەگەردوش و سەماوە ستارەیی سەماوی
بەسەرچوو چاو و ڕاوی، شیرین تەشی دەڕێسێ

مەنعی مەکەن (وەفایی) کە خاوی دڵ بڵاوە
سەرێکە مەستی نازی دڵێکە بۆی نەماوە
بەداوی دڵ دڵی خۆی بەداوی زولفی داوە
دڵم حەقی بەدەستە فتوایی سەرمی داوە
کە ئەم غەزالە چاوە، شیرین تەشی دەڕێسێ

قوتووی لوئالییانە لە زیوی داڕژاوە
لەبالەبە لە حیکمەت لە شەهدی هەڵکراوە
لەبەر نەزاکەتی ڕۆژ ڕوواقی دادڕاوە
بەتەرزی درزی دەرزی لەخۆوە درزی داوە
بەمەی عەیان کراوە، شیرین تەشی دەڕێسێ

شیفای جەراحەتی دڵ تەشی نەبوو، کەی ڕستی
شەش پەڕەکەی کاکی خۆی، پڕ ئاو و پڕ بەمستی
هەتیوی کەللەشەق بوو بەداوی حیلە بەستی
لە تاوی هاتوچۆدا بەلێوی غونچە گەستی
بەڕووح و دڵ بەقەستی، شیرین تەشی دەڕێسێ

بەدڵ بەدیدە سۆسەن بەغونچە گوڵ یەرەق بوو
شەشپەڕەکەی (وەفایی) کولوفت و تیژ و ڕەق بوو
لە هاتوچۆی شەماڵی گوڵی وەرەق وەرەق بوو
بەعارەقی عورووقی کە سەرخۆشی عەرەق بوو
بەمەی چ موستەحەق بوو، شیرین تەشی دەڕێسێ

لەو دێرانەدا وەفایی دیاردەکانی سروشت و هەندێ شتومەکی مەتریالی بەکارهێناوە بۆ وەسفی ئەندامی مێیینەی شیرین. بڕێک لە وێنەکان ئەمانەن: نەخسی سمی مامزی چین لەسەر پەڕەی گوڵ یا ملی بیابان؛ غونچەیێک لە زێڕ و زیو دروست کرابێ و ئاوی کەوسەری بەهەشتی تێدا بێ؛ شتێکی خڕوپڕ و دڵگیر و ناسک درزێکی وەکو کونی دەرزی تێدا بێ، قوتووێکی زیوینی لوئلوئ پڕ لە هەنگوین کرابێ... هتد.

شاعیر تەنیا بەوە نەوەستاوە، وەسفی ئەندامی نێرینەی پیاویشی کردووە، لەمەشدا داهێنانی بەدەست هێناوە. هەڵبەت لێرەدا مەبەسی ئەوەی خۆیەتی. بەم پێیە لە هەنگامی مێبازی و ماچوموچدا، پیاو چۆک دەداتەوە و یاری لەگەڵ

هینەکەی شیرین دەکا ئەویش وەک غونچە دەمیژێ.

لە خوێندنەوەی ئەم شیعرەدا مەستوورەی نالی دێتەوە یاد. خوێنەران سەربەستن لەوەی یەکێکیان لە ئەویتریان جوانتر بێ لە لایان، یا هەردووکیان جوان بن هەریەکەیان بەجۆرێک، بەڵام ڕاستییێکی دیکە لە ناوەوەیە، هەرچەندە لە یەک دوو شوێن وێنەکانی وەفایی لە هی نالی دەکەن، بەڵام بەگشتی وەفایی وەستایەتییێکی هونەری بەرزی لەم شیعرەدا نواندووە، گەلێ شتی تازەی خستۆتە ڕوو، گێتی ئەم جۆرە شیعرەی ئاوەدان کردووە. ئەگەر ئاوڕدانەوە لە نالی کارێکی بەجێ بێ دەبێ بوترێ نەک تەنیا لە مەستوورەکەیدا بەڵکو لە شیعردا بەگشتی مامۆستای هەموویانە، بەڵام گومان لەوەدا نییە شاعیرانی دیکەش بۆ سەردەمی خۆیان هەندێکیان گەیشتوونەتە پلەی نالی و ئەوەی ئەمانە وتویانە داهێنانی تازەیە و دیوانی شیعری کوردی پێیان ڕەنگین بووە.

شیعری خۆماڵی سیلابی

لە دیوانی وەفاییدا کۆمەڵێک شیعر هەیە لەسەر کێشی خۆماڵی سیلابی دانراون. شاعیر ئەم شیعرانەی بۆ ئاوازی گۆرانی چڕین داناوە. ئەوەی لەو شیعرەدا بەدی دەکرێ ئەوەیە وشەی بێگانەی کەم بەکارهێناوە، ئەوەی بەکارهاتوون ئەو وشە عەرەبییانەن کە کورد لە قسەکردندا بەکاریان دێنێ و چوونەتە ناو فەرهەنگی زمانی کوردییەوە. جگە لەوە ڕستە و تەعبیری میللی و زمانی قسەکردنی کوردی بەکارهێناوە، بەگشتی زمانی ئەم شیعرانەی لە زمانی ئەدەبی میللی نەنووسراوەوە (فۆلکلۆر)ەوە نزیکە.

لەم ماوەیەدا کۆمەڵێک نموونەی ئەو شیعرە میللییانەی وەفایی دەخرێتە ڕوو.

- ١ -

وەفایی پارچە شیعرێکی لەم بابەتەی هەیە دە سیلابییە، لە ڕووی قافیەوە شاعیر لە خاسیەتەکانی ئەم جۆرە شیعرە لایداوە، لەباتی ئەوەی شیعرەکەی لەسەر بنچینەی جووت قافیە (مەسنەوی) دابنێ، لەسەر یەکێتی قافیە دایناوە.

سەرەتای شیعرەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

نەخۆش و مەستی دوو چاوی کاڵم
حەقم بەدەستە ئەگەر بناڵم
بەغەمزەی چاوت بەخەندەی زارت
بردیان بەغارەت خەو و خەیاڵم

فەرمووت چلۆنی چ بڵێم عەزیزم
دوور لە زولفی تۆ، کافر بەحاڵم

بەم دێرانەش کۆتایی پێ دێنێ:

سەبا دەخیلم هەر تاکو ماوم
بڵێ بەزاری بڕۆ بەخاڵم
دەمێکی بابێ دەوای دڵم کا
بەچاوەکانی گەلێ بێ حاڵم
(وەفایی) چی دیت لەسەر بگێڕێ
نەما لەسەر تۆ نە سەر نە ماڵم

- ٢ -

شیعرێکی دیکەی وەفایی، لەسەر کێشی دە بڕگەیی خۆماڵی هۆنیویەتییەوە و لەسەر دەستووری یەکێتی قافیە بینای کردووە وەکو شیعرەکەی پێشوو.

لە سەرەتایدا دەڵێ:

ئەو چاوانە وا خوماری نازن
بەئیمانم ئیمانم دەخوازن
هاتە دەر وەک ڕۆژ شای شەکەرلێوان
غەمزەکە و ڕەمزی تورکی پێش تازن
دەستی هێنا دەر پێی لە سەمادا
چاو مەستی چاوبەستن یا سیحرسازن

بەم دێرانەش کۆتایی پێ دێنێ:

کەمەندی ئاسکان هاتوچۆی بازان
هەموو بۆ خاتر چاوەکەی بازن
قەفەسی بەدەنم تەنگ و تاریکە
باز دڵ و مورغ جان هەردوو پەروازن
(وەفایی) ناژی بەتاری زولفت
سەر تا پێ ئازای ماران گازن

- ٣ -

وەفایی شیعرێکی دیکەی لەسەر بنچینەی کۆپلە داناوە، هەر کۆپلەیێک چوارینێکە، لە پازدە چوارین پێکهاتووە، کێشی تێکەڵاوە لە نێوان نۆ و دە و یازدە سیلاب، لە ڕووی قافیەشەوە، چوارینی یەکەم لەسەر یەک قافیەیە، چوارینەکانی دیکە سێ دێری یەکەمیان لەسەر قافیەیێکە، بەڵام دێری چوارەمیان لە هەموو چوارینەکاندا لەسەر یەک قافیەیە.

هەندێ لە چوارینەکانی ئەم قەسیدەیە:

ئەمان موتریب بێ ساقی وابێ
ئەگەر مەی نابێ بۆ خۆی بابێ
کەسێ بێ هۆشی تەجەللا بێ
خەیاڵی نەشئەی بادەیی نابێ

***

هەتا نەبیە خاکی مەیخانە
مەڵێ ساقی بێنە پەیمانە
مەحاڵە بگاتە شەم پەروانە
مەگەر سەر تا پێ ئەو سووتا بێ

***

نەخۆشم کەوتووم دەردەدارم
وەک زولفی دلبەر بێ قەرارم
ڕووح لەسەر لێوم چاوەڕێی یارم
یار دەڵێن وا دێ تۆ بڵێی وابێ

***

یا خودا بەناڵەی دڵی ئێشان کەی
یا ڕەب بەیاهووی دەروێشان کەی
غەمی جەرگی من پەرێشان کەی
ڕووت لە نێو زولفت بۆ بڵاو نابێ

***

ئەگەر یار بێتە گۆشەی قەسرێ
دڵێکی دەم بەدەم ئاور نەگرێ
بەدیدارێکی سەد جار نەمرێ
دڵی وام ناوێ تووری سینا بێ

***

نە زولفی تۆم بۆچ بێ قەرارم
نە چاوی تۆم بۆچ وا بیمارم
عەجەب شێواوە سەر و کارم
دیارە دەردێ بێ دەوا بێ

***

دەڵێ گوڵ زارم گەردەن ئاسکم
وەنەوشە بسکم زیوین باسکم
بڵا بزانێ چەند نەرم و ناسکم
ئەگەر ڕووح دێنێ (وەفایی) بابێ

ئەم بڕە شیعرەی وەفایی نموونەییێکی باشە بۆ شاعیرێکی کلاسیکی کوردی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم. ئەو نموونەیە دەبێتە بەڵگە بۆیە دەبێت بیر لەوە بکرێتەوە لەو ڕۆژگارەدا توانای ئەوە لە ناوەوە بووە بزووتنەوەییێکی شیعری پەیدا بێ بەکێش و قافیەی خۆماڵییەوە. هەرچۆنێ بێ ئەمە ڕێی لە پەرەسەندنی شیعری عەرووزی نەدەگرت. ئەم بڕە شیعرە میللییەی وەفایی بەڵگەی ئەوەیە نەیتوانیوە خۆی لە یەکێتی قافیەی شیعری عەرووزی ئیسلامەوی ڕزگار بکا.

***

وەفایی یەکێکە لەو شاعیرە گەورانەی قوتابخانەی شیعری ناوچەی سلێمانی کوردستانی باشووری نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمیان بۆ نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم گواستەوە ناوچەی موکریان. شاعیر دەورێکی کاریگەری هەبووە لە دامەزراندن و پەرەسەندنی شیعری قوتابخانەی نالی لە موکریان. شیعری لە زۆربەی مەبەسەکانی کلاسیکی وتووە. شێوازی نووسینی ئاسانە، ڕستەی پڕ مانا و ڕوونە، مۆسیقای نەرمە، ئاوازی ڕەوانە.

وەفایی لە هەردوو بابەتە شیعری کوردی عەرووزی و کێشی خۆماڵی خەیاڵی بێ پایان بووە. شوێنەواری وشە و تەعبیر و لێکسیکۆنی دیالێکتی ناوچەی موکریانی هەواییێکی جوانکارییان لە ڕووی ڕەوانبێژییەوە داوەتە شیعری.

وەفایی کەسایەتییێکی خاوەن باوەڕ و قسەی خۆی بووە. لە ژیانیدا نەیویستووە ببێ بەمەلا، لەبەر ئەوە لە ناو خەڵکی بەمیرزا عەبدولڕەحیمی وەفایی ناوی دەرکردووە. لە سەردەمی ژیانیدا یا دەبوو ببێتە مەلاییێکی لە ڕوو، یا دەبوو ببێ بەکوڵکەمەلای مردووشۆر، یەکەمیانی دەست نەکەوتووە و دووەمیشیانی نەویستووە.

وەفایی لە خاکی کوردستان کۆچی دوایی نەکردووە، لە ڕێی گەڕانەوەی حەج لە بیابانی عەرەبستان تووشی نەخۆشییێکی کتوپڕ بووە، هاوڕێکانی لەو بیابانەدا ناشتوویانە.

کورد قەرزاری ئەم فرزەندەی خۆیەتی، ئەگەر بوو بەخاوەنی خۆی پێویستە پەیکەرێکی یادگاری بۆ وەفایی دروست بکا.

قادر

بەشی پازدەم

قادر

١٨٤٩ - ١٩١٠

ژیان و شیعری لیریکی

ژیانی قادر

میرزا قادر یا عەبدولقادر (ئۆلقادر یا ئەولقادر لە کۆمەڵی گۆرانەکاندا) کوڕی کوێخا محەمەدی پاوەییە. لە ساڵی ١٨٤٩ لە شاری پاوەی هەورامانی لهۆن لە دایک بووە. ناوی خۆی کە قادرە وەک نازناو لە شیعریدا بەکاری هێناوە. خوێندنی لە مەڵبەندی زیندەگانی باب و باپیرانی بووە. عەوداڵی زانیاری بووە، لە هەموو جێیێک بۆی گەڕاوە و لە هەموو سەرچاوەییێکیش وەریگرتووە، تا گەیشتۆتە پلەییێکی دیار لە خوێندەواری و ڕۆشنبیریدا، هەر لەبەر ئەوەش میرزای پێ وتراوە. ڕەوشتی عەشرەتگەری کارێکی گەورەی کردۆتە سەر ژیانی و لە ئەنجامدا تووشی تەنگوچەڵەمەی کردووە و ناچار بووە مەڵبەندی خۆی بەجێ بهێڵێ و ماوەییێکی ژیانی لە کاشتەر بباتە سەر. هەر لەوێشەوە نامەشیعرییەکەی کە بەناوی «شەماڵ» بووە بۆ دلبەرە نازەنینەکەی خۆی پەریزاد ناو ناردووە.

قادر ماوەی دوو ساڵێک لە قەڵای جوانڕۆ نووسەری (سکرتێری) دیوانی محەمەد بەگی جوانڕۆیی بووە. ماوەییێکیش لە کرماشان ژیاوە و ئاشنایەتی و دۆستایەتی لەگەڵ سەید ساڵحی نیعمەتوڵڵاهی (١٨٣٤ - ١٩٠٥) شاعیری ڕەندی کورد بووە.

قادر لە دوا ساڵانی ژیانیدا تووشی کەم بینایی بووە تا لە ساڵی ١٩١٠ هەر لە پاوە کۆچی دوایی کردووە. ئەگەرچی قادر لە ژیانی دارایی و گوزەراندا هەژار و دەستکورت بووە، بەڵام لە ژیانی گیانی و بەرهەمی شیعریدا دەوڵەمەند و بەدەسەڵات بووە.

شیعری قادر

بەرهەمی ئەدەبی قادر ئەوەی لەبەردەستدایە کۆمەڵێک شیعری لیریکی و ئیپیکی (چیرۆکی شیعری)مان بۆ دەور دەکاتەوە. پاشماوە ئەدەبییەکانی شاعیر بەزمانێکی پاراو

و نزیک لە لێکسیکۆنی زۆربەی خەڵکی کورد تۆمار کراون و خراونەتە قاڵبی شیعرێکی ڕەوانی بێ گرێ و گوێییێکی مۆسیقی هوشیار ئاوازەکان دەڕێژێ و قافیە ڕیز دەکا.

قادر وەکو خوێندەوار و ڕۆشنبیرێکی بەدیمەن خۆی پیشان دەدا، شارەزای تەواوی مێژوو و دەستووری ئایین بووە. ئەمە بەتەواوی لە موناجاتەکانیدا ڕەنگی داوەتەوە، پابەندی خاک و مەڵبەند و نیشتمان بووە، ژیانی سەر ڕووی زەوی پێ خۆش بووە، لەبەر ئەوە ئارەزووی کردووە تام و چێژ لەو ژیانە وەربگرێ.

دڵخوازی شاعیر دلبەرێکی کورد بووە، ئەوەندە جوان بووە بەلایەوە جوانی لە هەموو شارە گەورە و بەناوەکانی گێتی وەرگرتووە، تەنانەت لەندەن و پاریسیشی لە بیر نەچووە و هەندێ ئەدگاری لێ وەرگرتوون بۆ ئارایشی خۆشەویستەکەی. یاری شاعیر جوانی لە هەموو ڕووی زەوی وەرگرتووە، بەڵام لە کوردییەتی نەکەوتووە و تەنیا کوردە.

شیعری قادر لە ڕووی ڕوخسارەوە بەژمارە زۆربەی شیعرەکانی درێژن، چونکە سروشتی چیرۆکە شیعرییەکانی ئەوە دەخوازێ. ژمارەی دێرە شیعری ئەو جۆرە بەرهەمانەی دەگەنە دەوروبەری سێ سەد دێرە شیعر. هەرچی لیریکەکانیشیەتی لەمەشا شاعیر هەناسەی درێژخایەنە، شیعری کورتی زۆر کەمە.

لە هونەرەکانی دیکەی شیعری کلاسیکی کوردیدا تەرجیع بەند لە دیوانی قادردا بەرچاو دەکەوێ، بۆ نموونە:

١- شیعری خانم خەندەشەن:

ئەم تەرجیع بەندە بریتییە لە یازدە پارچە، هەر پارچەی چوار یا پێنج دێرە شیعرە، بەندی یازدەمینی حەوت دێرە شیعرە. تەرجیع بەندەکە بەدێرە شیعرێک کۆتایی هاتووە. نیوە دێری دووەمی هەموو تەرجیع بەندەکان ئەمەیە «فەزاها بەلای خورشید نماوە».

شاعیر لە بەندی یەکەمدا دەڵێ:

خانم خەندەشەن
چون غونچەی نوخێز دایم خەندەشەن
خەرامان چین سەر ئەفکەندەشەن
سەدکەس چون خورشید خاوەر بەندەشەن
عەرعەر جە باغان حەیران مەندەشەن
چنووربەند زلف شەماڵ شەندەشەن

خەجاڵەتش کەرد خۆر وە هەواوە
(فەزاها بەلای خورشید نماوە)

قادر بەم بەندە کۆتایی بەتەرجیع بەندەکەی دێنێ:

خەرامش مەرهەم ئیش زامەتەن
قامەتش فەزای ڕۆی قیامەتەن
نازار نۆ تووڵ یانەی باوانەن
بانووی موحتەرەم سەرکارخانانەن
موبارەک قەدەم مەلەک مەنزەرەن
ڕەژیدەی قودرەت دانای داوەرەن
ئەو کالا لایەق وە باڵای خانەن
ئێد چون بەلقیس ئەو سلێمانەن
خولاسە خانم نەمام نۆبەر
هیچ عەیبش نییەن جە پا تا وەسەر
یا شا تا دنیان بوڵەند ئیقبال بای
هەر زەڕەڕە شیرین ساحیب جەمال بای
بنیشان وە هەم وە ئیستیغناوە
(فەزاها بەلای خورشید نماوە)

***

(قادر) چون موخلیس قەدیم ئیخلاسەن
بافتی مەرحەمەت خەڵاتی خاسەن

هونەری تەرجیع بەند لە شیعری گۆرانزەمیندا کەمە. ئەم کارەی قادر نوێکردنەوە و تازەگەرییێکە لە گێتی ئەدەبی گۆرانزەمینی کوردی.

قادری شاعیر ئەم ماوەیە هەست و نەست و بزووتنەوە و خورپە و شۆڕشی ناوەوەی خستۆتە قاڵبی شیعرەوە و لە دوو شێوەدا دەریبڕیوە:

١- شیعری لیریکی.
٢- شیعری ئیپیکی (چیرۆکی شیعری).

شیعری لیریکی قادر

شیعری لیریکی ئەو پارچە شیعرە کورت و درێژانەیە (غەزەل و قەسیدە) کە ناوەڕۆکی گۆرانی و سروود و هەستی ناوەوەی کەسێتییان تێدایە. هەندێ جار قارەمان و دیالۆج و بزووتنەوە و گیانی چیرۆکی تیایاندا دەبینرێ، بەڵام بەهیچ جۆرێ لە گیانی گۆرانی و سروود و هەستی خۆیی ناچنە دەرەوە. مەبەسەکانی شاعیر لە لیریکەکانیدا تێکهەڵکێش کراون. واتە چەند مەبەس و هونەر و ناوەڕۆکێک لە تاکە شیعرێکدا بەکار دەهێنێ، لەبەر ئەوە بەتەواوی ناتوانرێ ناو بۆ شیعری بدۆزرێتەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ جار بەپێی زاڵبوونی مەبەسێک بەسەر مەبەسەکانی تردا لە پارچە شیعرێکدا دەتوانرێ ناو بۆ شیعرەکە بدۆزرێتەوە و بخرێتە خانەیێکی مەبەسەکانی شیعری کلاسیکی. بەم پێیە دەکرێ شیعری لیریکی قادر تێکڕا بەسەر ئەم مەبەسانەی لای خوارەوە دابەش بکرێ.

شیعری دڵداری

شیعری دڵداری قادر لە چەند شێوەیێکدا خۆی دەنوێنێ، گرنگترینیان پێداهەڵوتن و ستایش و ئاوارەیی و دوورکەوتنەوەیە لە یار، واتە لە هەردوو باردا هونەری پێداهەڵوتن دووری دەکاتەوە لە قاڵبی هەست و نەستی ناوەوەی بەرامبەر بەخۆشەویست.

شاعیر هونەری جۆراوجۆر بەکار دێنێ لە مەبەسی پێداهەڵوتندا، بۆ بەڵگە لە شیعری «عەرعەر بێزەکەم»دا پاڕانەوە و موناجاتێکە لە خوارەوە بۆ سەرەوە بەچۆکدا دەکەوێ و ئاراستەی دلبەرەکەی دەکا. خۆشەویست وەکو بەشێکە لە «بوون»ی، ئەگەر ئەو بەشە نەبێ «بوون»ەکەش نابێ، لەبەر ئەوە ئاوەڵناوی کەسی یەکەم بەکار دێنێ، واتە دلبەر هی خۆیەتی یا ئەو هی دلبەرە یا هەردوو تەن یەک تەنە و بەبێ یەکتری هەڵناکەن. لێرەدا شاعیر بەجوانی ڕووکەش و ناوەوە و ئاشکرا و نهێنی دلبەر هەڵدەڵێ و جارجارە وەسفێکی هەستپێکراوی مەتریالی دەخاتە ڕوو، لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

عەرعەر بێزەکەم
نەمام نەورەس، عەرعەر بێزەکەم

ئاهووی نەساسڵ، سەحەر خێزەکەم
دڵڕوبای دلبەر، دڵ ئاوێزەکەم

سەول نازپەروەر، شیرین جامەکەم
مەحبوب بێ عەیب، دانە و دامەکەم

گوڵ وەش گوڵ قامەت، گوڵ ڕوخسارەکەم
گوڵنام گوڵەندام، گوڵ کەلامەکەم

نەزاکەت فرۆش، لەنجە و لارەکەم
ڕۆشنی دیدەی، سۆمای تارەکەم

کۆگای زەبەرجەد، دانە لالەکەم
کان حەیا و شەرم، پڕ کەمالەکەم

توحفەی وەش قوماش، دڵپەسەندەکەم
شۆخ نازەنین، دیدە ڕەندەکەم

خاوێر خاڵدار، خەرامانەکەم
شیفای دەرد دڵ، بێ سامانەکەم

ڕەندم قامەتم، حال زان حاڵم
شەمع و پەروانە و شەوچرای ماڵم

سەوڵ وەش قامەت، یار غەمخوارم
تەلا و ئەشرەفی، دانەی مروارم

گەنج و گەوهەرم، مایەی توجارم
خەزێنەی شاهان، خەروار خەروارم

خاو و خۆراکم، دیدە بیناهیم
دەوڵەت و ئیقبال، کەوکەبەی شاهیم

ساقی کەوسەر و بادەی تەهوورم
تووبا و سەهەندم، بەهەشت و حوورم

تەقوا و تاعەتم، زیکر و ئەورادم
فیکر و تەماشا و، دەرس و ئوستادم

کەسبم کەماڵم، ڕەویە و ڕەووشتم
بوتم کلیسام، مزگی و کەنیشتم

بێ تۆ زیندەگیم، چون ژار مارەن
پەی دووریت بەخودا، دڵ بێ قەرارەن

***

لە شیعرێکی تریدا «جامە دۆزان کەرد» وێنەییێکی زیندووی خۆشەویستەکەی دەکێشێ لە کاتی کراس دروونددا. قوماش و دەرزی و داو، ئنجا دەست و پەنجە و بزووتنەوە لە دروومان و گوڵچنیندا، دیارە هەموو بزووتنەوەییێکیش جریوە و هەناسەی سایکۆلۆجی تایبەتی لە دەموچاوی دلبەردا دروست دەکا:

جامە دۆزان کەرد
یەک ڕۆ لەیل وەناز جامە دۆزان کەرد

یاد هەوارگەی قەدیم هۆزان کەرد
بەخیە دۆزی بەرگ دڵ ئەفرۆزان کەرد

خەیاڵش جە غەم تەمام کەرد خاڵی
بڕەش کەرد کالآی ئالآی دیاری

کلآفەی گیتار ئەژدەر وەست نە پشت
کلکەوانەی لاڵ کەردش نە ئەنگوشت

پەی دەفع خەتەر نیش مەودای خار
تا پەنجەش وەغەم نەکێشۆ ئازار

وەتای خەیاتەی خام ناوشاران
چەنی ڕیشەی دڵ خاتر پڕ خاران

وادا بەهەم دا بەلار و لەنجە
سەر مەودای دەرزی گرت وەسەر پەنجە

دڵ وە خەیاڵان چەم وەنازەوە
لەب وەشەکەرخەند ڕێزەی رازەوە

دەس وە دروومان بەخیە دۆزەوە
پێشانی بەوشەوق شەم ئەفرۆزەوە

چون باش خەیاتان ئۆسای تاتاری
کەوت وە سەودای نەخش دار و گوڵکاری

هەر تەقەڵ سەد ناز نەزاکەت مەکەرد
هەر نازێ سەد هۆش جە ئادەم مەبەرد

بەڵام ئەی یاران دۆسان دڵداران!
عەجەب کارێ دیم، جە رۆزگاران

جەودەم دا دلبەر دروومان مەکەرد
ناگا ئەو دەرزی شکیا و شکەست وەرد

ڕێزە ڕێزە بی ڕێزا وە هەم دا
شی نەراگەی مەوت ملک عەدەم دا

چون پێشەی رەحیم قەدیم مەزاران
نەخش بی چەنی خاک خاشاک خاران

لەیلێ هەم خەیلێ غەمان بەرد وە دڵ
ئایینەی ڕەنگش قرمز بی چون گوڵ

ساتێ پەشێو بی شای عەرعەر قامەت
جەو دەما واتش: هەر وێم سەلامەت

دەس بەرد وە هەنی دەرزی بەر ئاوورد
دیسان هەم جە نۆ مەیل وە دروومان کەرد

منیچ وێنەی قەیس دێوانەی ساڵان
نە دەرزی بێ گیان پەرسام هەواڵان

هۆرگرتم جە خاک واتم: ئەی بێ مەیل
شکەست دای بەوێت عاجزی وە لەیل

تۆ خۆ پۆڵای سەخت سەرجۆشی خار بیت
ڕەواج بازار پای سەودا دار بیت

ئازیز بەو پەنجەی بلوور بافەوە
بەو سیم ئەنگوشت نەرم و سافەوە

کێ دییەن بلوور پۆڵاش مەڕدەبۆ!
کێ دییەن شەکەرتەوەن هەڕدەبۆ!

ئیسە تا مەحشەر بەناڵە و هاڵە
مەحرووم بیت جە دین ئەو بەژن و باڵە

دەرزی ئێد شنەفت کێشا ئاه سەرد
کزەی هەناسەش جە گەردوون ویەرد

واتش: ئەی مەجنوون سالار سەرمەشق
بەدبەختتەر جە من تۆ جە سەودای عەشق

تۆ چێش مەزانی زیندەگیم چێ وەر
جە تەور و یارام جە لای ئەو دلبەر

هەتا چەنی بەخت سەعادەت یار بیم
جە لای ئەو نازار دایم نازار بیم

یەکسەر گشت وە من دروومان مەکەرد
چون مەیلش چەنیم نەکەردە بێ سەرد

گاگا وەشادیم من مەدام وە فەرق
چەنی ستاران، دایم مەدام بەرق

ویم وە دڵدار شادیم وە کۆ بێ
دەماغم پەرداغ عەترە لیمۆ بێ

هەرگیز نەزانام رای نەسیم سەحەر
جەو یەخەی کەتان بکەرۆ گوزەر

ئینە چن وەختەن غەزەب گرتەن لێم
مەیل جارانش هیچ نەمەندەن پێم

نە تۆی دەرزی دان مەحبووسم کەردەن
سەد جار واتەنم ئاوات وە مەردەن

سابا تۆیچ ئارۆ حاڵم بزانی
مەردەیم وەشتەرەن جەی زیندەگانی

ئیتر جەی بێشتەر لێم مەدەر تانە
نەدارۆ تاقەت ئەو بەندیخانە

تۆ هەم وە باڵاش خەیلێ مەنازی
روێ وە هەن چون من، ئاوات بووازی

ئەر من زەمانێ دەنگم مەشکاوا
ئاخرش حاڵم وەی جاگە یاوا

ئەو رۆ پەنا بای جە ئێشی زامەت
چەنی تۆیچ ماچۆ هەر ویم سلامەت

هەر چەن جە لای لەیل بڵند پایەنی
عاقیبەت چون من کۆ تا مایەنی

ویت وست نە حەلقەی تۆڕدام مەینەت
بێ سوودەن ئیخلاس دیار بی بەینەت

(قادر) یە دامەن تۆ پەی ویت تەتدەن
رازان دەرزی گرد پەرێت پەندەن

***

وێنە بۆ مەبەسی دووری و ئاوارەیی لە بەرهەمی شاعیردا بەشێکی فرەی داگیر کردووە. ئەم دوورییە بەزۆری پێوەندی بەیارەوە هەیە، هەندێ جاریش نیشتمانە بچکۆلەی قارەمانی بنچینەیی کاری ئەدەبی شاعیرە.

لە شیعری «یاران هیجرانەن»دا وەستایەتی شاعیر لە وشە و زاراوە خۆی دەنوێنێ. دووبارە و سێ بارەکردنەوەی تاقە وشەیێک جۆرە مۆسیقاییێکی نهێنی دەدا بەمانا، هەستی خوێنەر بۆ لای خۆی رادەکێشێ و چاوەڕوانی ئەوە دەبێ کە ئەو وشانە دوایییان نەیە، جوانییان لە دووبارە و سێ بارەکردنەوەیانە. لە لایێکی تریشەوە شاعیر بەسوێندەکانی کە لە سەرەتای دێرەکانەوە بەوشەی «وە» دەست پێ دەکەن و لە دوایی دێرەکانەوە بەوشەی «قەسەم» کۆتاییان دێ، ئەوانیش لە تیپ و دەنگەکانیان جۆرە قافیەییێکیان دروست کردووە. وەکو لەم شیعرەدا دوو جۆرە قافیە هەبێ، قافیەی سەرەتای دێرە شیعر و قافیەی بنچینەیی کە هەمیشە لە شیعری هەموو نەتەوەکانی گێتیدا دەکەوێتە دوایی دێرە شیعرەوە.

ئەوە ناڵێین دەڵێین لە ئەدەبی یابانیدا جۆرە شیعرێک هەیە قافیەی لە سەرەتای دێرە شیعردا دەبێ نە لە دوایی.

قادر لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

یاران هیجرانەن
ئیمشەو وادەی دەرد هیجری یارانەن
ئیمشەو بای هیجران وە سەخت وەزانەن
ئیمشەو لە هیجران قەلبم لەرزانەن

فیراق هیجران کار باڵای یار
وەستەن وەگیانم گڕگڕ گڕەی نار

قیبلەم گیانو تۆ وەخاڵت قەسەم
وە شێوەی شیرین پر نوورت قەسەم
وە گەردنی ساف بلوورت قەسەم
وە لەعل لە بان چون لالت قەسەم
وە پیشان خاس پر خاڵت قەسەم

وەپرشەی شیرین زولفانت قەسەم
وە شەمامەی شۆخ نەمامت قەسەم

وەلەفز شیرین وێنەی مرواریت
وەباڵای نەمام بەرز و دیاریت
وەتاق ئەبرۆی چون میحراب تۆ
وە نوور ئەفشان رووی مەهتاب تۆ

ئیمشەو لە هیجران گرانم دەردەن
لەباتی شەراو زوخاوم وەردەن

خاڵ سفتەی زوخاڵ تار هیجرانەن
دەبێ تۆ قیبلەم، جەرگم بریانەن

یاخوا کەس بەدەرد دووری نەوۆگیر
وەزولفی سیاکەس نەوۆ زەنجیر

مەفتوون وەباڵای شۆخی دۆس نەوۆ
بێچارە و بەدبەخت، کۆسەلکۆس نەوۆ
کەس چون من پابەند زولف و خاڵ نەوۆ
ئەسیر حەلقەی زولف یار نەوۆ

بێ عەقڵ و بێ هۆش مەجنوون وار نەوۆ
وەتای زولف لەیل گرفتار نەوۆ

کەس چون من وەیلان بیابان نەوۆ
دۆستاخ تای زولف پەرێشان نەوۆ
وەشەرارەی عەشق پایەماڵ نەوۆ

ئەی کار وەی تەور گەردوون پێم کەردەن
دەوران وە ڕاگەی هیچ کەس ناوەردەن

عەشق یار بیەن وە پاپێچ پام
ساتێ لە خەیاڵ نەدارۆم ئارام
خورد و خۆراکم هەر عەشق یارەن
زیکرم وەسف زولف سیای دلدارەن

نە فیکر مەزهەب نە فیکر دینم
هەر نە فیکر خاڵ ئەو مەه جەمینم

ئیمشەو من یەک جار گرانم بارەن
باڵای نەونەمام لێم نادیارەن
شەرارەی هیجران وەردانە جەرگم
وەتاقیق ئیمشەو میوانی مەرگم

چێش وا چوون ئیمشەو ماڵ بێ قەرارەن
باڵای شۆخ دۆس لێم نادیارەن

هەرچەند مانگەشەو ئیمشەو پڕ نوورەن
وەبێ تۆ قیبلەم بیناییم کوورەن
ئیمشەو ئازیزم، لێم نادیارەن
پێچی دەروونم، چون پێچی مارەن

***

شەو بەڵگەی تەنیاییيە، لەبەر ئەوە بووە بەدروشمی ئاوارەیی. شاعیر ئەوەندە گیرۆدەی ئەم وشەیە بووە نەوەکو بەمانا بەڵکو بەڕوخساریش جارێک و دووجار دووبارەکردنەوەی تینوویەتی ناشکێنێ. قادر شیعرێکی هەیە پاش قافیەی «ئیمشەو»ە. لە شیعرەکەیدا باس لە خورپە و بزووتنەوەی ناوەوەی دەروونی دەکا، لەو کاتەی کە هەست بەتەنیایی دەکا و مێشکی بەتاڵ دەبێ و لە ژێر فەرمانی دڵیدا دەبێ. هەرچی لە دڵدایە مێشک دەیرێژێتە سەر کاغەز، لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

جە ئێش زامان شەوگارم ئیمشەو
گرفتارە دەرد ناغارم ئیمشەو

غەمزەدە و غەمین غەم وەکۆم ئیمشەو
مەینەتی ئافات رەنجەڕۆم ئیمشەو

هەر کۆ غەمێ بێ نە ئاڵەم ئیمشەو
گردین غەم بەستەن نە تاڵەم ئیمشەو

ئاهم نە گەردوون وەیەردەن ئیمشەو
ناڵەم نالەمش کەڕ کەردەن ئیمشەو

ستازەی بەختم بێ نوورەن ئیمشەو
بەدر دوو هەفتەم دەیجوورەن ئیمشەو

دەروونم کوورەی پڕ جۆشەن ئیمشەو
شەمع شای شادین خامۆشەن ئیمشەو

دڵەی مارانگاز هەم گیرەن ئیمشەو
هەردان جە ئاهم گڕ سەندەن ئیمشەو

خەیاڵم وەغەم پەرگەندەن ئیمشەو
هەردان جە ئاهم گڕ سەندەن ئیمشەو

کۆی غەم وە دەروون کۆبەستەن ئیمشەو
گەوری کۆ نەبۆ وەجەستەم ئیمشەو

مەر هەق بزانۆ وە ماڵم ئیمشەو
سەرتاپا چون کۆی زوخاڵم ئیمشەو

بازار شەوقم کەساسەن ئیمشەو
چون نەوفەل زەهرم نەتاسەن ئیمشەو

غەرق دەریای غەم پەژارەن ئیمشەو
جە دیدەت شادیم ئاوارەن ئیمشەو

یارم رەفیقم هەر غەمەن ئیمشەو
دڵم چاوگەی ماتەمەن ئیمشەو

لەو کاتەی کە شاعیر لە شیعری پێشوودا وشەی «ئیمشەو»ی کردۆتە پاش قافیە، لەم شیعرەی خوارەوەدا سەرەتای هەندێ لە دێرە شیعرەکانی بەوشەی «ئیمشەو» دەڕازێنێتەوە، دیارە ئەو شەوە تاریکە و چاو چاو نابینێ، چونکە یاری لێ دوورە، ئەگەر لێی نزیک بووایە پرتەوی یار شەوی بۆ دەکرد بەڕۆژ.

لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

ئیمشەو قیبلەکەم لە من کەفتەن دوور
دوور بوو لە دیدەش دیدەم بییەن کوور

ئیمشەو نازارم لە من پێوارە
عەقل و فامی من بییەن ئاوارە

ئیمشەو قیبلەکەم دنیا و دینەکەم
مەحبووب شیرین مەهـ جە بینەکەم

باڵای زەریفش لێم نادیارەن
کوورەی دەروونم چون کوورەی نارەن

ئیمشەو مەواچی عەزا داریمەن
جە داغ دلبەر دەرد کاریمەن

ئیمشەو شەو نییەن داغ دەیجوورەن
جە دووری بالآت دیدەم بێ نوورەن

کاشکای نە کەردام ئی ئاشنایی
وە تەور نە چەشتام مەزەی جیایی

کاش وە ڕووی ئەزەل تۆ نە دیام وەچەم
تا وەی تەور قین نەبیام چەنی غەم

یاخوا کەس بادەی هیجران نەنۆشۆ
جەرگش وە ئایر حیرمان نەجۆشۆ

ئیمشەو وادەی مەرگ دەرد کاریمەن
بێ سەبر و بێ تاو بێ قەراریمەن

ئیمشەو لە دیدەم ئەسرین وەتاوەن
ئەسرین دیدەم ماچی لافاوەن

ئیمشەو یە پەی چێش خۆ لیێم تەواسا
پەی چێش عەقل و هۆش لە من هەراسا

***

دووری لە نیشتمانیش هەندێ جار لە بەرهەمی قادر بەدی دەکرێ. شاعیر کە لە مەڵبەندی لە دایکبوون و شانۆی سەردەمی منداڵی دوور دەکەوێتەوە خۆی بەئاوارە دەزانێ و دەبێ بەبێگانە با ئەو جێیە تازەیە بەشێکیش بێ لە نیشتمانە گەورەکەی، بەم جۆرە بەکوڵ بۆ بەخت و چارەنووسی خۆی دەلاوێنێتەوە:

دەروون زوخاڵم
پەی دووری یاران دەروون زوخاڵم

دلداران دلان، چەند پەشێو حاڵم
هاوار بێ زێدم هاوار وەماڵم

سا جە داغ چەرخ رۆزگارەوە
تەکم دان وە لای کۆی هاوارەوە

دایم غەم وە کۆڵ نە هاوارەنان
خودا چەند بەدبەخت مەینەتبارەنان

ئەو گارم وەزام دووری یارەوە
کۆن دڵسۆزێ بەی وەهاوارەوە

هەر شەو تا وە ڕۆ هەر سۆب تا ئێوار
هاوارم بەرزەن هاوار نە هاوار

باوەرۆ نامەی قیبلەی وەفادار
بەڵ دڵ ساکن بۆ لادێ نە هاوار

وەرنە تا مەحشەر هاوارم بەرزەن
زایەڵەی زاریم وە هەزار تەرزەن

هاوار بێزار بی، وەی جە هاوارم
هاوار جە هاوار، دڵ بێ قەرارم

هاوار جە هاوار چێش مەکەروون
هاوار هاوارم وە لای کێ بەروون

هاوار هامسەران هاوارم بێ هۆن
هاوار جە هاوار هاوارپەرسم کۆن

هاوار مەترسوون جە رووی نەدامەت
هاوار بۆ زێدم تارووی قیامەت

هاوار مەترسوون هاوار بۆ وەجێم
چون گۆڕ غەریب کەس نەزانۆ پێم

پێم بۆ وە حەسرەت دیدار یاران
هاوارم بگنۆ وە سەر مەزاران

مەگەر هەر خاڵۆم شای نامەداران
ئیل بەگی بلووک خێل خانەداران

بپۆشۆ وەتەن خەڵات خانان
بنیشۆ وەشاد لە بەرزەبانان

ئەو بەڵگانەی بەناوی دڵدارییەوە خراونەتە بەردەم خوێنەر خەریکی وێنەکێشانی ناوەوەی هەست و نەستی شاعیرن، ئەمەش زیاتر بەلای ڕەشبینی و دووری لە ژیانی بەختیاری دەشکێتەوە، ئەم هەموو ڕەنجەڕۆییەی قادر ئەنجامی دڵدارییە پڕ لە سۆزەکەیەتی.

شیعری کۆمەڵایەتی

ناوەڕۆکی کۆمەڵایەتی لە شیعری قادردا زیاتر لە شیعری «فەلەک بار دەرد»دا خۆی دەنوێنێ. ئەم شیعرە بێ گومان لە موناجات و پاڕانەوەییێک دەکا پڕ لە گلەیی و گازاندە. ئەگەرچی شاعیر ڕوو دەکاتە فەلەک (ڕۆژگار، چارەنووس، کردگار) بەڵام پاڕانەوەییێکە لە خوارەوە بۆ سەرەوە لەگەڵ خودا دەیکا. گفتوگۆییێکی مەنتیقی و فەلسەفییانەیە نویشکی ئەوە دەردەخا کە کەسێک گوناهی نەکردبێ بۆچ دەبێ هەژار و بێ دەسەڵات بێ!.

لە شیعرەکەدا دەڵێ:

فەلەک بار دەرد
تا کەی بکێشم سزای بار دەرد

وەهار دا نە تەپڵ زمستان وە یەرد
تا کەی جەوری دەرد ڕەنگم کەرۆ زەرد

مەر پێت نەیاوان دوود ئاهمەن
هەناسان سەرد سەحەر گاهمەن

شین و شەو ناڵین نامرادیمەن
کزەی کوورەی دڵ دوور جە شادیمەن

کزەی زۆخی و زام نادیاریمەن
قرچەی ئیستیخوان دەرد کاریمەن

مەر من جە ئومەت موستەفا سیوام
چون سککەی خاریج قەڵب و ناڕەوام

من پەیکوڵ نە ڕای ڕەسووڵ ئەشەندم
نە دام پەی ئادەم گەواهی گەندم

کارنامەی مەشرووع ناما جە دەستم
پەی قەتڵ قابیل کەمەر نەبەستم

کوففار و کافر نەکێشام نە شار
زەکەریام نەکوشت بەمەودای مشار

بارەنەفت وە نار نەمروود نە پاشام
مەنجەنیق پەی مەرگ خەلیل نە تاشام

ناقەیی ساڵح، وە سیرقەت نەبەرد
میناکار تەخت فیرعەونم نەکرد

تیرم ڕشتەی هوون نافانە دامان
فوراتم نەبەست نە ڕووی ئیمامان

چەنی قەوم لووت مەی نۆشیم نەکەرد
پەی قەتڵ حوسێن سەرگۆشیم نەکەرد

ڕای کابەم نەگرت پەرێ حاجیان
تیغ نەدام نە فەرق فیرقەی ناجییان

ڕاگەی عینایات نە کەردەنم بەند
باجم نە عەجەم ڕای نەجەف نەسەند

فەلەک من پەیڕەو دینی نەبی بیم
چەند ساڵ نە پەی دین من مەکتەبی بیم

بێ راز بێ غەیبەت بێ کوفەی دین بیم
حەقیر و مەزڵووم رووی سەرزەمین بیم
هەقێش گەواهەن ئمەک شناس بیم
حەککاک پڕ کار خاسە خەواس بیم

ئەر سزاوارم عیتابم تا کەی
ئەز موسوڵمانم عەزابم تا کەی

با رەحمەت بەیۆ بەجەستە و حاڵم
ناڵەم جێت وە بەرد تا کەی بناڵم

بەحاجەت نوور شای خەیرولبەشەر
ببەخشم بەنوور شەفیع مەحشەر

هەرچەند من عاسی مەعسیەت بارم
بەلوتف و یەکتا ئومێدەوارم
خالق تۆ قادر بەندە عەبدی تووم
نە دەرگانەی تۆ هەر ئیدەن ئەرجووم

بوویەر نە جورم ئەی (عەبدولقادر)
هەرچەند گوناهان لێش بییەن سادر

لەم شیعرەدا ئەگەرچی گلەییێکە قادر لە گەردوونی دەکا و وا دەردەخا شایانی ئەوە نییە لە هەموو بەختیارییێکی سەر رووی زەوی بێ بەش بێ، بەڵام وەزعی خۆی بەمانای کۆمەڵ دەخاتە ڕوو و گلەییەکەی ئەوەیە بۆچ خەڵکی لە مافی ژیان بێ بەش بن!.

شیعری وەسفی جوگرافی

سەرچاوەی بنچینەیی ئەم جۆرە شیعرە لە بەرهەمی قادردا زاراوەی جێگە و شوێنی جوگرافییە. ئاسۆی خەیاڵ و بیرکردنەوەی ئەوەندە فراوانە نەوەکو تەنیا ئەم ناوانە لە مەڵبەند و جێگەی ژیانی خۆی و نیشتمانی گەورەی وەردەگرێ، بەڵکو هەموو جێگە و شوێنی بەناوبانگی سەردەمی خۆی لەسەر رووی زەوی دەگرێتەوە.

بێ گومان مەبەسی شاعیر لە بەکارهێنانی ئەم زاراوە جوگرافییانە شتی تر بووە لە

چوارچێوەی ناوەکان دەچێتە دەرەوە، بەڵام بەبێ ئەوەی هەستی پێ بکا ئەم جۆرە شیعرەی بووە بەشیعری فێرکردن و زانیاری دان و ڕاستی خستنە ڕوو (شیعری دیداکتیکی)، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا مەبەسی ڕاستەقینەی کە دڵدارییە لە ناو پێچوپەنای ئەم ناوە جوگرافییانە هێشتا هەر بەدی دەکرێ.

بەرهەمی شیعری قادر دوو پارچە شیعری لیریکی لەم بابەتەمان بۆ دەور دەکاتەوە:

١- شیعری «شەماڵ»، شیعرێکی ستاندارتی ڕۆژهەڵاتییە، قارەمانی شیعرەکە (شەماڵ) پۆستەچیی دڵدارە نامەی بەدلبەر دەگەیێنێ، بەسەر چیا و هەرد و دۆڵ و قەدپاڵ و ڕووبار و کانیاو و گوند و ئاوایی و شینایی و دەرودەشت و ڕێگەوبان تێدەپەڕێ، لە ڕێگەی یادی ڕۆژگارانی دێرینی ڕابردوو دەکاتەوە کە هەر ئەم شەماڵە خۆی نامەی عاشقانی وەکو فەرهاد و قەیس و حەیدەر و وامیقی بۆ شیرین و لەیلا و عەنبەر و عەزرا بردووە تا دەگاتە مەڵبەندی دلبەر (پەریزاد) لە پاوە و پەیامی دڵدار (قادر)ی پێ دەگەیێنێ. لەو کاتەدا شاعیر ئاوارەی کاشتەر دەبێ و پەریزاد لە پاوە بەجێ دێڵێ.

سەرەتای شیعرەکە بەم جۆرەیە:

شنۆی سەحەرخێز
شنۆی سەرکاوان شنۆی سەحەرخێز

وەهار وەش رەونەق، زمستان وەبێز
مەحرەم وەحەرەم سەرای شای پەروێز

پەیک بێستوون دەلیل دوجەیل
مەست بۆی شیرین کەیل جە عەتر لەیل

سەنای تای توغرای زولفی تەتاران
هام دەرد و هام ڕاز دیدە خوماران

دەوای ئێش و زام دەروون پڕ دەردان
هام شەریک دەرد هەناسە سەردان

شاعیر لەگەڵ بای شەماڵ لە سەرەوە دەڕوانێتە خوارەوە، واتە لە ئاسمانەوە تەماشای زەوی دەکا، چونکە لەگەڵ شەماڵ پێکەوەن، شاعیر ڕێبەری شەماڵ دەکا، بەم هۆیەوە ناوی هەموو ئەو شوێن و مەڵبەندانە دەبا کە شەماڵ بەئاسمانیاندا تێدەپەڕێ تا دەگاتە پاوە دوا

مەنزڵگای پەریزاد و پەیامی شاعیری پێ دەگەیێنێ:

ئەوسا روو بنیە نە رووی پاوە شار
ئێد فەرزەن شەماڵ یەگشت بەر کەنار

سا تۆ خودا شەماڵ سەر باوەر راسی
مەبۆ تۆ قیبلەم چە تەور بشناسی

جەودما ماوەر عوزر و بەهانە
نامش وە شەش حەرف نەی فەردبوانە

پەریزاد نامەن پەری دەستوورەن
سەرتاپا بێ عەیب، هەر ماچی حوورەن

پەری دەستوورەن نازک ئەندامەن
شۆخەن شیرینەن پەریزاد نامەن

(قادر) تا زیندەن غەم نە خەیاڵەن
جان فیدای لەیلەن عەبدی شەماڵەن

***

قادر بەشێوەیەک گیرۆدە و هۆگری پەریزاد بووە نازانێ چۆن ئەو جوانە بەخەڵکی بناسێنێ. زۆر ناوی دەهێنێ، ئارەزووی ئەوە دەکا خەڵکی بیناسن تا دەگاتە ئەوەی بڵێ ناوی لە شەش تیپ پێکهاتووە بەئیملای کۆنی نووسینی کوردی (پریزاد)ە.

شاعیر هەتا لەسەر ڕووی زەوییە گیانی قوربانی پەریزاد و خۆشی عەبدی بای شەماڵە چونکە پەیامی دڵداری پێ گەیاندووە.

٢- شیعری «عەلەیکەسەلام» نموونەی وەرگرتنی ئەدگار و ڕەوشتی جوانی دلبەرە کە لە هەندێ ناوچە و شارەکانی گێتی خۆیان دەنوێنن، بەڵام شاعیر بەوە نەوەستاوە تەنیا ناوی شارە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات بهێنێ کە دروشم و نیشانەی مەبەسێکی جوانی بوون، وەکو قازان، کشمیر، کابول، شیراز، خوتەن... هتد، بەڵکو ناوی لەندەن، پاریس، ڕەوان (ئەریڤان = یەریڤان) و هی تریشی هێناوە.

شاعیر هەر شارێکی لەم شارانە کردووە بەدروشمی ئەندامێکی جوانی دلبەر، یا

ڕەووشت و کارێکی دڵگیری کە خۆشەویست لەسەر شانۆی ئەڤین و جوانی نواندوویەتی. بەم پێیە ئەو شارانە یا شوێنە جوگرافیانەی کە لە کۆن و نوێ و هەموو لاییێکی سەر ڕووی زەوی هەڵبژاردووە بەسەر قژ و زولف و ئەبرۆ و موژە و لووت و گۆنا و لێو و سنگ و مەمک و ناوک و کەفەڵ و ڕان و ئەژنۆ و لاق و پێ و باڵا و خەت و خاڵی دلبەر دابەش کردووە؛ هەروەها نیگا و چاوهەڵتەکاندن و خەندە و ئیشارەت و ماچوموچ و مووچڕک و ناز و لەنجە و لار و وەفا و بۆن و عەبیر و لووت بەرزی و قسەی خۆشی دلبەری لە شارانی تر بەدی کردووە، بەم جۆرە لە شیعرە ڕەنگینەکەیدا دەڵێ:

عەلەیکەسەلام فریشتەی ئەنوەر
رشتەی لیقای هەق حەیی تەوانگەر

وەش ئامای وە خەیر ئەی بەرگوزیدەم
سا قەدەم بنێ وەبان دیدەم

ئێران تا تووران دنیا سەرانسەر
پایەندازت بۆ سەوڵ نازپەروەر

ئەستەمووڵ پێشکەش نیم نیگای دیدەت
ئەسفەهان ئەبرۆی قەلەم کەشیدەت

مووسل وە مەودای موژەی خەمیدەت
بەسرە وە بینی دڵ پەسەندیدەت

حەلەب وە حەڵقەی حەی تار گێسووت
قازان وە قەد بەند باریکتەر جە مووت

پاریس وە پرشەی پێشانی پاکت
خاوەر وە خەرام خیشم غەمناکت

شام وە شەرت و شۆن وەفای شەریفت
بەغدا وە بەرزی بالای زەریفت

کشمیر وە گۆنای گوڵ غونچەی رەندت
کابول وە کالای ئالای پەسەندت

شیراز وە شوعلەی شەوق شەمامت
جام وە بۆی بخور عەبیر جامت

چین وە چین زولف سیای چین چینت
ماچین وە یەک ماچ جام جە مینت

زەڕنە زەڕەفشان تەشریف ئاوردەت
تاران وە تای ناز وە تۆمار کەردەت

خەتا وە خەندەی مەیل سالآنت
خوتەن وە نوختەی وردە خالآنت

قەندەهار وە قەند غونچەی دەهانت
یەمەن وە یەک حەرف لەعل لەبانت

غەزنە وە غەمزەی هیچ کەس نەکەردەت
نەی شابوور وە ناز تا وە سەربەردەت

خۆی وە خولووقەت خولق و خۆی گەرمت
سەلماس وە سینەی سفید نەرمت

تەبریز وە ڕێزەی ڕاز قەشەنگت
داغستان وە داغ تەئسیر دەنگت

نەهاوەند وە ناف موشک تاتارت
گەنجە هەم وە گەنج شاهان نەدارت

ڕەوان وە نەرمی بلوور ڕانت
وە گەردنم بۆ فیتنەی چەمانت

زابول وەزانووی ساف سیمینت
غەم وەردەی باهووی قەیس غەمگینت

سابلاغ هەم وەساق پاک بێ خەوشت
کاشان وە ئەنگوشت سەرپەنجەی کەوشت

قەزوین وە قیمەت قۆڵوانەی قۆڵت
لەندەن وە تای لۆنگ زەڕباف کۆڵت

لاهوور و لەنگوور وە لەنجە و لارەت
سەمسوون تەمام فیدای ئیشارەت

کوردستان وەگەرد تۆز پالآکەت
کرماشان سەرگەرد بالآی ئالآکەت

هەفت ئیقلیم تەمام نەونەمام تۆ
نەدارۆ قیمەت بەهای بالآی تۆ

مۆدەی عومری وێم هامەران یاران
هەر ئەوڕۆ وەشاد دنیام وە یاران

جەوساوە قیبلەم سلآمش کەردەن
زیندەگیم جە حاڵ مەردەن وە یەردەن

(قادر) وێنەی تەیر بێ وەدامەوە
تا مەحشەر بەندەن بەو سلآمەوە

جگە لە قادر شاعیری کوردی دیکەش هەیە لەم بابەتە شیعرەیان نووسیوە. بۆچوونەکانیان لە یەکتری دەکەن لە لایەن ناو بردنی ئەو شار و ئاواییيانەی خاسیەتێکیان تێدا دۆزیوەتەوە بۆ بەراووردکردنیان لەگەڵ ئەندامێک لە ئەندامەکانی لەشی یاری خۆشەویست. لای قادر ناوی هەندێ شار هاتووە، شاعیرە کلاسیکییەکانیش لە شیعردا ناویان هێناون. سەرەڕای ئەمانە هەندێ لە شارانی وڵاتی کوردەواری ناویان هاتووە، لە سەرووی هەموويانەوە ناوی نیشتمانە گەورەکەی خۆی «کوردستان».

بەشی شازدەم

شیعری ئیپیکی قادر

بەرهەمی شیعری قادر دوو پۆییممان بۆ دەور دەکاتەوە «جەنگی کوللە و ئاینەمەل» و «سەما و زەمین».

جەنگی کوللە و ئاینەمەل

یەکەمین هەواڵ لە بابەت ئەم بەرهەمەوە بەناوی «جنگ ملخ با آتش ملوچ = جەنگی کوللە و ئاینەمەل» لە لایەن ف. مینۆرسکییەوە لە ماوەی جەنگی دووەمی گیتی (١٩٤٣) بلاو کراوەتەوە، بەهۆی ئەو دەسنووسە کوردییانەی دەستی خستبوون، بەشێکی ئەم چیرۆکە شیعرییەی دۆزییەوە، بەڵام لەو سەردەمەدا نەزانرابوو بەرهەمی میرزا قادری پاوەییە.

جەنگی کوللە و ئاینەمەل چیرۆکێکی شیعری ڕەمزییە. ژمارەی دێرەکانی لە دەوروبەری سێ سەد دێرە شیعری مەسنەوییە. شاعیر ڕووداوەکانی خستۆتە نێو ناوەڕۆکی قارەمانی و سوارچاکییەوە، بەشێوازی کۆمیدی دەری دەبڕێ.

ئەو شێوازە کۆمیدییە بەزۆری لە ئەدەبی ئەورووپیدا بەدی دەکرێ، واتە بابەتی ڕووداوەکە درامییە و شاعیر شێوازی کۆمیدی بۆ هەڵبژاردووە. بێ گومان قادر وەکو مینۆرسکی بۆی دەچێ، زۆر ڕێی تێ دەچێ ئیلهامی ئەم چیرۆکەی لە هێرشە گەورەکەی کوللە وەرگرتبێ کە لە ساڵی ١٨٨٢دا لەم ناوە ڕوویدابوو. بەڵام مەبەستی قادر داهێنانی کارێکی ئەدەبیی ڕەمزی بووە، ناوەڕۆکی زیاتر لە ماناییێک هەڵبگرێ.

هەڵبژاردنی دوو جۆرە گیانلەبەر، هۆزی کوللە و ئاینەمەل بۆ کارێکی تەنگوچەڵەمەی کۆمەڵایەتی و داهێنانی دراماتیکی تێدا بێ، خۆی لە خۆیدا ئەدگاری سمبۆلی دەداتە کارە ئەدەبییەکە، شاعیریش شێوازی کۆمیدی هەڵدەبژێرێ بۆ بەئەنجام گەیاندنی بەرهەمەکەی. دیارە کوللە و ئاینەمەلیش هەریەکەیان بەشێوەیێک دروشمی قاتوقڕی و نەهاتین؛ چونکە هەموو جۆرە ڕووەکێکی بەکەڵک لە بن دێنن، ئەم کردەوەیە دەبێتە هۆی هەژاری و برسییەتی لە کۆمەڵی کشتوکاڵی ئەو سەردەمەی ناوچەی هەورامانـدا، هەروەها دەبێ ئەوەش بزانین کە کوللە زیانی گەلێ زیاترە بۆ کشتوکاڵ و ئاینەمەل ئەگەرچی زیانیشی هەیە، بەڵام کردەوەی بەچاکە دەگەڕێتەوە، چونکە کوللە لەناو دەبا.

ڕەنگە خەیاڵی پیاو بۆ ئەوە بڕوا مەبەس لەو دوو لەشکرەی هۆزی کوللە و ئاینەمەل هێزی ستەمکاری عوسمانی و عەجەم بێ، بۆ ئەمەش دیارە کورد لە مێژووی تازەیدا بەتایبەتی لە دوای جەنگی چاڵدێرانەوە (١٥١٤) لەبەر ئەوەی بەگشتی چارەنووسی کەوتە ژێردەستی عوسمانی و عەجەم، باوەڕی بەسوڵتانی عوسمانی و شای عەجەم نەبوو. ئەگەر ڕۆژێ لە ڕۆژان پەنای بردبێتە بەر یەکێکیان لە دژی ئەویتر، تەکتیک بووە و هیچی تر. جا ئەگەر خەیاڵمان بۆ ئەوە بچێ کوللە عوسمانی و ئاینەمەل عەجەم بن وەکو لە ناوەڕۆکی کۆمیدیاکە دەردەکەوێ، مانای ئەوەیە شاعیری کورد لە هەڵوێستێکدا پێویستی بەوە بووە لایێکیان بەدۆست و لایەکەی تریان بەدوژمن بزانێ.

لە ڕوویێکی دیکەوە لەوانەیە قادر ویستبێتی ئاینەمەل لە ڕۆژهەڵات و کوللە لە ڕۆژئاوادا ببینێ. لەشکری ڕۆژهەڵات لەشکری پرتەوی ڕۆژ و ڕووناکییە، لەشکری ڕۆژئاوا لەشکری تاریکی و شەوی ڕەشە؛ لەبەر ئەوە بەڕێکەوتیش بێ، عەجەم لە ڕۆژهەڵاتی پاوە و عوسمانی لە ڕۆژئاوایدا بووە، ویستوویەتی ئەم دیاردەیە وەربگرێ وەک بەڵگەیێک بۆ هێزی چاکە و خراپە، دیارە ئەمە هیچ پێوەندییێکی بەچاکە، یا خراپەی هەردوو دەوڵەتی عەجەم و عوسمانییەوە نییە، ئەگەر بمانەوێ بەشوێن ڕاستیشدا بگەڕێین هەردوو دەوڵەتەکە کوردیان دەچەوساندەوە.

لەگەڵ ئەم هەموو بۆچوونانەدا، ڕەنگە بابەتەکە لێکدانەوەی دیکەش هەڵبگرێ. ئەم کۆمیدیایە وەکو بەرهەمێکی ئەدەبی ڕەمزیی بەرز خۆی لە ئەدەبی کوردیدا دەنوێنێ؛ چونکە هونەروەرانە و داهێنەرانە کۆمەڵی هۆزی کوللە وەکو دوژمنی کۆمەڵی ئادەمزاد دەخاتە ڕوو.

قادر بۆ گێڕانەوەی ڕووداو بەشێوەیێکی هونەری داهێنراو سوپایێک لە کوللە دروست دەکا، ئەم سوپایە بێگانە و بەدفەڕە، سەربازی لەشکر هەموو بەرهەمێکی کشتوکاڵی هەڵدەلووشێ، زیان و خراپەی بۆ خاک و ماڵبەندی شاعیر هەیە تەنانەت بەئاوایی پاوەشەوە.

شاعیر چیرۆکەکەی بەپاڕانەوە و موناجات دەست پێ دەکا:

یا کەریم حەق یا کەریم حەق
یا فەرد بێچوون یا کەریم حەق
یا تەنیای بێ باک مەوجوودی موتڵەق
یا سازندەی چەرخ بێ ستوون مۆڵەق

یا ئاگا جە دەنگ خشەی پای پەخشە
یا نەزاو نەمیر جە کەس نە لەخشە
یا تای بێ هەمتا قەدیم و ئەقدەس
سیوای تۆ هیچ کەس نییەن باڵادەس
یا ڕەونەق نمای گوڵان وەش بۆ
یا زوبان ئامۆز دەیریان کۆ

ئینجا لە خوا دەپاڕێتەوە، خەڵکی لە ستەم و کردەوە ناهەموارەکانی کوللە ڕزگار بکا:

یا مالیکەلمولک سەما و سەربستات
جە دەست مەلەخ پێمان دەی نەجات
مەعلوومە بێ تۆ پەشێوەن حاڵم
یە جەور مەلەخ یە جەفای زاڵم
یەک ڕۆ بێ خەوەر مەخلووق پاوە
چێش مەنزڵ بەگێ ئاما جەلاوە
تیپێ چون جەیحوون مەلەخ نمانا
عالەم هۆش کەرۆ وەهیچش زانا

وەکو دەردەکەوێ ئەو کۆمەڵە کوللەیەی لە پێشانا هاتبوون بۆ پاوە، مەبەسیان بەسەرکردنەوەی ناوچەکە بوو لە ڕووی تۆپۆگرافییەوە بەمەبەسی تاکتیکی سوپایی، پاش ئەوەی شارەزاییان لە ناوچەکەدا پەیدا کردبوو، توانیبوویان تەکتیکی هێرش بردنی داهاتوویان دیاری بکەن، ئینجا لە دوای سێ ڕۆژ گەڕانەوە لای سوپاسالاریان (شاهنشایان) و هەموو شتێکیان بۆی ڕوون کردەوە.

لەشکری کوللە هێرشی برد، وەک لافاوی زێی جەیحوون، لێشاوی هاتە خوارێ. ئۆردوگا دروست کرا و بارەگای فەرماندە (دیوانی شا) دیاری کرا. ئاسمانی ناوچەکە کوللە دایگرت، بەری ڕۆژ گیرا، تیپ-تیپ سەنگەریان گرت، لە هەردوو بەرزاییدا نوختەی پاسەوانییان دانا. لە پاشانا شای کوللە فەرمانی دەرکرد بۆ کۆبوونەوەی گشتی. ئاسمان و زەوی خرۆشان، لە کوللە بەولاوە هیچی دیکە نەدەبینرا، تەپڵ و کەڕەنا و مۆسیقای سوپای کوللە گێتی هێنایە لەرزین:

شا مەست و سەرووەش جە پیاڵەی مەی
منیش نە خاتر کەیکاووس کەی
باقی سەرداران تیپ-تیپ سەف کێشان
مەئموور بێن بەئەمر پادشای وێشان
میرالآ و مونشی و ئێلچی و باشچاوەش
هەر کام وە چەی وێش گرتش وە باوەش
حەیتە و مولازیم قۆڵچی و سەرعەسکەر
وەکیڵ و نایب ما باقی لەشکەر
سەردار و سەرتیپ شاتر و نازر
نەپای تەخت شا جەم جەم بی حازر
ئەر تۆمار وەسف شای مەلەخ وانی
مەزانی جەلال شای کەی کەیانی
نە قەیسەر جە ڕۆم نە خاقان جە چین
نە سوپای نەمروود نە دارای بێ دین
نە دەور فیرعەون نە زۆر شەدداد
نە قەوم سەموود نە تایفەی عاد
نە زۆر زوحاک بە دۆش سیاحەی
نە حوکم ڕەواج کەیقوباد کەی

لە پاش کۆبوونەوە و لە ئەنجامی گفتوگۆ، شای کوللە فەرمانی دەرکرد، سامانی خەڵکی ناوچەکە تاڵان بکرێ و بەسەر تیپەکانی سوپادا دابەش بکرێ، بەم جۆرە ئاوایی و گوندەکان دابەش کران:

میراوە، درایە وەزیر، دێڵێ، بۆ باشچاوەش، زەرواره، بۆ سەرتیپ، گەوێڵێ، بۆ سەردار، پشتە بۆ مونشی و میرالآ، گەلآخوان بۆ ئێلچی، کەلیان بۆ سەرهەنگ، هالە بۆ مولازیم، سەبارە، بۆ پاسەوانیی قەلا، مەیدان، بۆ قۆڵچی، خانەگا، بۆ وەکیڵ، دەرەموو، بۆ گزیر. ئینجا تیپی تایبەتی شا و بارەگا لە دەرەوەی زێد جێگەی دیاری کرا و مەتبەخیش لە کانی با، دروست کرا. سەربازانیش لە دەشتی کۆلک و کۆڵە سەنگەریان بەست و خیوەتیان هەڵدا. لەشکر بەیداغی لە هەموو لایێک هەڵکرد و دەسەڵاتی بەسەر

هەموو گیانلەبەرێکدا سەپاند، هۆزی کوللە بوو بەخاوەنی وڵات و بەئارەزووی خۆی ڕەفتاری دەکرد. شاعیر ڕوو دەکاتە خودا و دەپاڕێتەوە، داوای لەناوچوون و لەناوبردنی سوپای کوللە دەکا؛ چونکە:

تەمامی وڵات گشت ناڵا جە دەرد
جە جەفای مەلەخ کێشا ئاه سەرد
نیشتن پەی تەگبیر ئەشخاس بەدڵواز
واتن: هانامان بەرمێ وە شیراز
عەرزە نویسان وە هوونا و دڵ
وە لای ئاینەمەل پادشای عادل
ئیپتداش وەنام کار سازکاران
گونا بەخشندەی گشت گوناباران
دەوڵەت دەهەندەی گشت شاهان تەمام
سنعەتکار جینس هەژدە هەزار عام
بەڵێ شازادەی ئێرانی نەسەب
جەیحوون سپاسان ئاینەمەل لەقەب
فریشتەی فەڕت فزوون ئیقباڵ بۆ
دۆستت شادمان دوژمنت لاڵ بۆ
جە دەور گەردش تا کەی بێ باکی
ئەرسەد سپاهدار هەم سامناکی
نەمانت نە گۆش چون سەڕسەڕی باد
زەمزەمەی شەیپوور سوپای شای جەڕاد
تەمامی وڵات گشت یەختەسارەن
نە جەور مەلەخ ئاڵەم بێزارەن
هەر جە ئەسەمووڵ تاکە (میسر و شام)
خاک ئەرزەڕۆم تەمامی تەمام
بایەزید و تفلیس مەحاڵانی وان
(فارس و ئەنادۆڵ تا موڵک ئێران)

دەوڵەتسەرای ڕۆم ئەرمەن و ئینگلیس
ڕووسیە و قەفقاس سیواس و بەدلیس
سەرحەد سەرحەدان عەرەب تا عەجەم
شای مەلەخ وە جەور گشت ماڵا وەلەم
تەورێز و تاران بەغدا و حەڵەب شار
تا وە دیاربەکر کەردش یەختەسار
هەولێر و مووسڵ گرد بەرباد کەردەن
ئاییر جە دەروون کەرکووک ئاوەردەن
ڕەواندز هەتا (خانەقی و زەهاو)
(مەندەلی و بەسرە) یەکسەر داچەپاو
پارچەی قەرەداغ تا وە شارەزوور
چەنی سلێمانی گرد کەردەن خاپوور
وێران کەرد لهۆن مڵک هەورامان
نەتەرسا جە زۆر سەڵتەنەی سانان
سەنگەر وەست وەپای سەخناخانی سەخت
وێران کەرد مەحاڵ هەورامان تەخت
مەزرەعەی مەحاڵ کاشتەر جە بیخ کەند
تەپڵ هەی تاڵان جە ژاوەرۆ ژەند
لەرزا جە سامش قوللەی سەر بەرزان
ڕێزا جە زۆرش گەڵای سەر تەرزان
کۆماسی وێران تا کەڵا تەرزان
سەقز شێونا مەریوان ناڵا
زوڵمش جە سەقف گەردوون و ناڵا
مەحشەر نمانا وەخاک بانە
ساوجبلاغش کەردەن وێرانە
غارەت دا وە تەخت مڵک سنە شار
بنار لەیلاخ مەنزڵ دا قەرار

ناحیەی سوور سوور تا دێهات لۆن
دێهاتی ئەو گشت کەرد وە دەرەکۆن
ئەلکە و بێڵەوار قۆشەن کەردش پەی
کەنووڵە وێران کەرد وە دەشتی ڕەی
کوردستانش کەرد وە خاک نەیکۆ
خوسووسەن بلووک خاکی جوانڕۆ
مایدەشت چون چووب تەختەی تەڕتاشان
غەزەب گرت نە دەور شار کرماشان
سەرپێڵ و قەمسەر، قەسر تا ڕاوەند
ماڵاش تا قەڵای شاری نەهاوەند
خاک لوڕستان وە توورەکە بەرد
پشتکۆ و ئێلامش تەمام وێران کەرد
خەراب کەرد هەرسێن هەتا وارماوا
با ساوڵش وە شار هەمەدان باوا
ئێرادەش تەسخیر مڵک ئێرانەن
قەسدش تەسەرروف بێشەی شێرانەن

لە پاش ئەوەی شاعیر هەموو شتێک لە بارەی زۆر و ستەمی کوللەوە ڕوون دەکاتەوە بۆ شای هۆزی ئاینەمەل لە شیراز، ئەوەی تێ دەگەیەنێ کە کوللە تەنیا بەوەی داگیری کردووە ناوەستێ، بەڵکو وڵاتی ئەویش داگیر دەکا، ئینجا نامەکە بۆ شیراز دەنێرێ. شای ئاینەمەل لە کردەوەی کوللە تووڕە دەبێ، ئەنجومەن دەبەستێ، ڕوو دەکاتە وەزیر و فەرمانی بۆ دەردەکا:

دییا پەی وەزیر سەردار ئەکرەم
فەرما: سوپاهدار سوپا کەرۆ جەم
جە کەردەی مەلەخ هەناسەم سەردەن
ماچان ئێرانش یەختەسار کەردەن

شای ئاینەمەل پۆستەچی بۆ هەموو هەرێم و ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆی ڕەوانە دەکا. لە هەموو لایێک لەشکر کۆ دەبێتەوە، ئاڵا هەڵدەکرێ، مۆسیقا و تەپڵ و نەقارە، عەرش و

قورش دەهەژێنێ، جەنگ لە دژی فەرەنگ (کوللە) جاڕ دەدرێ. تیپ-تیپ لەشکری ئاینەمەل دەکەوێتە ڕێ، بەرەو دەشتی ڕەی. قۆناغ بەقۆناغ، شەو و ڕۆژ بەبێ حەسانەوە دەڕۆن هەر دەڕۆن، بەباڵەفرێ، تا پێشەنگی لەشکر دەگاتە پەڕاو، لەشکر شەوێک لەوێ لادەدا. ئیتر دەکەوێتە سۆراغی شای کوللە، هەر تیپێک بەلایێکدا دەچێ، بۆ ئەوەی شای کوللە بدۆزنەوە، ئەو تیپەی ڕوو لە پاوە دەکا، هەموو کون و کەلەبەرێک دەگەڕێ، تا بارەگای شای کوللە دەدۆزێتەوە. ئینجا لەشکری ئاینەمەل دەگاتە شاری پاوە و ئۆردوگای خۆی هەڵدەدا:

سوپا گشت یەکسەر هۆردا بەیداغان
پۆشا کەش و کۆ و سارا و سەرزاغان
چاوشان ئەوسا گرتشان ڕاحەت
ژەندەن مەقامات بەزم ئیسراحەت
گرینگەی کەمانچە زیرە و زرینگەی تار
وێنەی زێڵەی زەنگ زایەڵەی زەوار
کزەی مووکەشان دەروون مەکەرد چاک
ناڵەی نەوای نەی مەنیشت وە ئەفلاک
موغەننی و موتریب هەر کام پەرێ وێش
هۆر کێشان نەغمەی داوودی و دڵکێش
ڕەقس و ڕەققاسان لەنجەی دڵوازان
قوواقووی قازان زەمزەمەی سازان
شا هۆر داوە دەنگ بسات ئەو شەو
چون بەزم شیرین زەمزەمەی خوسرەو

بۆ ڕۆژی دوایی، شای ئاینەمەل فەرمان بۆ وەزیری دەردەکا، بۆ ئەوەی نامەیێک بۆ شای کوللە بنووسێ و ناڕەزایی شای ئاینەمەل دەرببڕێ لە کردەوەی ناهەمواری کوللە.

پۆستەچی نامە بۆ شای کوللە دەبا، شای کوللە فەرمان بۆ سکرتێری دەردەکا و دەڵێ بۆ شای ئاینەمەلی گەوج و بێ هۆش بنووسە کە من ئامادەم سبەینێ بۆی بچمە مەیدانەوە، نیازم داگیرکردنی شاری شیرازە. لە پاش ئەوەی شای کوللە نامە وەردەگرێ فەرمان دەدا کە جەنگ جاڕ بدرێ:

سوپا چون جەیحوون دەردەم خرۆشا
وێنەی هەورکێن ڕووی سەما پۆشا
هەوا بی وەگەرد خورشید شەردەوە
ڕۆی مەحشەر جە یاد عالەم بەردەوە
چاوشان داشان نە جەنگە نامان
قەزا نیشت وە سەر قەدەر وە دامان
توواتووی عەزیم بەرز بی وە باڵا
سەما سەدەق وات سەر زەمین ناڵا
ماشەڵڵا جە تاو تاب ئاینەمەل
وەهـ وەهـ جە شانای شاب ئاینەمەل
واوەیلا جە ژار مار ئاسای مەلەخ
وا جە زۆر و سام فڕەی بای مەلەخ
ئاینەمەل وەچنگ مەودای جەرگ بڕ
مەلەخ وە بادەی ژاری دەروون دڕ
ئاینەمەل وە شاپ مینقار پڕ قین
جەڕاد لەت مەکەرد ماما وە زەمین
پەی پەی پەیاپەی مامان وە هەمدا
دنیا پۆشیا نە تۆز و تەمدا
گرمەی گەبرگان زەمزەمەی ناقووس
شریخەی شەیپوور ناڵەی بووق و کووس
سەدای سەوز و ساز زایەڵەی سەمتوور
بەیزا سیاکەرد سوپا کەرد دەیجوور
مەلەخ فوارەی ژار هەلاهەل
مەدانە ڕووی زام جەرگ ئاینەمەل
ئاینەمەل وە زۆر زەربش وە شانا
جەڕاد (لاتَخَفْ واضْربْ) مەوانا
داوا وەی تەورە نامان وە هۆشم
نەدیەنم وەچەم نەشنەفتەن گۆشم

مەرجە نۆ ڕۆستەم وە ڕەخش بۆ سوار
ڕوو بنیۆ پەی جەنگ نە ڕووی کارزار
یاخود کەیخوسرەو وە تەعجیل و تاو
ئامان پەی نە بەرد شای ئەفراسیاو
پاشای ئەسکەندەر جەمشێد و دارا
تیپ تیپ هەفت لەشکر لە ڕەی و نارا
سێ ڕۆژ تا ئێوار ئاشووب و جەنگ بی
هەوا زوڵومات چون شەوە زەنگ بی
مەلەخ زۆر ئاوەرد چون جۆشی جەیحوون
سوپای ئاینەمەل ڕەژیا چەنی هوون
پەی دەفع تاڵی ژار مەلەخ تاو
هۆر گێلا دما ڕوو کەرد وە سەراو
نە ڕووی وێش کێشا یەکسەر وە ئاودا
دووبارە هەنی پەی مەلەخ تاودا

لە ئەنجامی جەنگدا، قڕ دەکەوێتە کۆمەڵی کوللە و هەموویان لەناودەچن و دانەییێکیان لێ ڕزگار نابێ:

ئاینەمەل وێڵ وێڵ مەگێلا ئەنقەس
مەلەخ پەی دەرمان هیچ نەگنیش وەدەس
بووڵ وە یاگەی تەخت شای مەلەخ شانا
حەمد خوداوەند بێ هەمتا وانا
گێلاوە دما وە زەوق و شادی
چاوشان ژەندەن تەپڵ ئازادی
شا چەنی سوپا سەروەش وە دڵشاد
خەرمان غەمان یەکسەر دان وەباد
شانیشت وەسەر تەخت پادشای جەڕاد
جەم بین نە دەورش ئەمیران وە شاد
فەتحنامەش کیاست وە ئەترافدا
وە هەر هەفت ئیقلیم قوللەی قافدا

جەودەما خێزا واتش: ئەی یاران
بابشێن وە پای سەهەنددااران
دیا چێش قوشەن یەکسەر تەمامەن
فەرما: تووت تەڕ دەرمان زامەن
هەرکەسێ پەی وێش دەس کەرد وەچەپاو
هیچ نەبێ وە تەنگ حەساو وەکیتاو
یاران بەنامەی نەهاتی یاوەن
مەعلووم نامە دیش جە لای خوداوەن

بەم جۆرە کۆمەڵی کوللە دوایی دێ، شادی و خۆشی دەکەوێتە ناو کۆمەڵی ئاینەمەل و دەست دەکەن بەتووخواردن. لە پاشانا، بەسەرکەوتوویی دەگەڕێنەوە شیراز. ئینجا شاعیر بەموناجات دوایی بەچیرۆکە شیعرییەکەی دێنێ و ئەوە دەردەخا کە لە ئەنجامدا هەر ڕاستی و دروستی سەردەکەوێ:

فایدەش نەکەرد سوودێ نەدا پێش
گێلا و نۆشش کەرد وە دڵوازە وێش
تەمامی باغات جە سەر تا دامان
داگیر کەرد یەکسەر سوپای بێ سامان
سەروازان هەڵمەت پەرێ تووت بەردەن
هەر تا تاواشان نۆش گیان کەردەن
بازیانەی سوپای ئاینەمەل ئاوا
چون تەنیا چەند ڕۆمدرا جە ماوا
ناگا وە فەرمان شای والا تەبار
سوپا گێلاوە پەرێ شیراز شار
ئەوشی پەی زێدش خواش بۆ چەنی
ئەمن مامەوە پەی زوڵمی هەنی
گشت وە دەست تۆن دانای کولل حاڵ
مەلەخ پەی مەردم کەردی وە زەواڵ
ئاینەمەلت کەرد وە زەواڵ ئەو
ڕۆی ڕۆشن کەرد لێش وە تاریکە شەو

ئومێدەن وە تۆ کەرەم فراوان
گۆشەی لوتف تۆ پەی گشت کەس یاوان
مەعلووم هەر زوڵمێ زەواڵێ دارۆ
هەر تۆز و گەردێ شەماڵێ دارۆ
هەر شادی و شەوقێ شینێش هانە شۆن
تەنیا بێ زەواڵ زات پاکی تۆن
سیوای زات وێت شاه بێ زەواڵ
نە شۆر نە شیرین نە ترش و نە تاڵ
ماباقی عالەم وێرانەن ماڵش
هەر کەس کەسێوەت کەرد وە زەواڵش
ئافەریدەی جینس ئەشیا گرد تۆنی
نە هەرجا هەنی نمەز چە کۆنی
ئەرسەد هەم عاسی، هەم گونام بێ شۆن
(قادر) ئومێدش وە ئەلتاف تۆن

بەرهەمی چیرۆکی شیعری "جەنگی کولله و ئاینەمەل"ی قادر داهێنانێکی ئەدەبی پڕ مانا و گوڵێکی جوانە، بۆن و بەرامەییێکی تایبەتی هەیە لە باغچەی ڕەنگین و بێ هاوتای ئەدەبی کوردیدا.

سەما و زەمین

وەک نەریتێک قادر سەرەتای پۆیێمەکەی بەموناجات دەست پێ دەکا. لە ڕووی قەوارەوە ژمارەی دێرە شیعرەکانی گەیشتوونەتە دەوروبەری دوو سەد دێرە شیعر. چیرۆکەکەی لەسەر بنچینەی دیالۆج لە نێوان زەوی و ئاسمان بەشیعر هۆنیوەتەوە لەسەر شێوەی بەند (کۆپلە). هەر بەندی یەکێکیان قسە دەکا و ئەوی دیکە وەرامی دەداتەوە.

سەرەتا بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

یاران زەمینەن یاران زەمینەن
سەیر گفتوگۆی سەما و زەمینەن
موقەددیمە تەرح بەزم ڕەنگینەن
مەعرەکەی مەساف دنیا و هەم دینەن

باس فەزیلەت بەین وێشانەن
نمەز تا ئاخر هەق وەکێشانەن

ئاسمان قسە دەکا، ئەوە دەردەخا کە بەزەیی بەزەمیندا دێتەوە چونکە بێ ڕێزی و پیسایی و کرم و ماری تێدا دەژی، جێی گوناهبار و شەرمەزارانە. پێی دەڵێ دڵم بۆ تۆ سووتاوە وەرامم بدەرەوە!

زەوی وەرامی دەداتەوە و بەئاسمان دەڵێ تۆ هەرزەگۆی و کەم هونەری. تانە لە من مەدە، من خاکم ترسی خودا لە دەروونم دایە. سەربەرزم میوەی ڕەنگاوڕەنگ و ڕووەکی زۆرم هەیە، هەنجیر و زەیتوونم هەیە. لە تووری سینا گفتوگۆ کراوە، نەوەی ئادەم لای منن، جەوا و خەزینەی عالەم لە ناو من پارێزراوە، ئادەم پێغەمبەر لە باوەشی مندایە.

ئاسمان وەرامی دەداتەوە و دەڵێ: تۆ جێگەت سەختە، من جێی مەلایەکەتانم. خودا هەموو قسەکانی لێرەوە بۆ لای تۆ ناردووە. من وێنەی گەورەییم، تۆ وێنەی بەندەیی. من با و باران دەنێرم و کێڵگە و میوەت پێ دەگا. من ئەسڵم تۆ فەرعی، ڕۆژ و مانگ و ئەستێرە لای منن.

زەوی وەرامی دەداتەوە: ڕووناکی مانگ و خۆر بەتۆ چی ئەمە دیاری پاشای گەورەیە، خودا ئادەمی خوڵقاندووە. لای من پیر و دانایان دەژین.

ئاسمان دەڵێ: تۆ حەددت نییە بەم ڕەنگە قسە لەگەڵ مندا بکەی. من مەسجیدولئەقسا و سیدرەتولمونتەهام داوە، لەوح و قەڵەم و کورسی لای منن، تۆ جێگەی ڕێگر و شەرمەزارانی.

زەوی لە وەرامدا دەڵێ: ڕاستە تۆ جێی مەلایەکەتانی، بەڵام من جێی ئادەم و سەد و بیست و چوار هەزار پێغەمبەرم، جێی پیاوچاکانم.

ئاسمان لە وەرامدا دەڵێ: من خاوەنی بەهەشتم، هەزاران حووریم هەیە، مەلایەکەتەکان لای منن، سەرچاوەی ئاوی سەلسەبیل لای منە.

زەوی دەڵێ: ئاسمان خۆت بێ ئەقڵ مەکە، لە قسەی خرفاوان دوور بکەوە. من کێوی عەرەفات و سارای شام و کەعبەم هەیە، مەککە و سەرچاوەی زەمزەم و بەردەڕەشم هەیە، مەدینە و ئیمامی شافعیم هەیە.

ئاسمان دەڵێ: من بەیتولمەعموورم هەیە، لە زاتی کردگار نزیکم. خاک تەماشاکە چەند بێ ڕووناکی، چەند لە خوداوە دووری، هەمیشە لە سایەی منی، من بەهەشتم هەیە، تۆ دۆزەخت هەیە.

زەوی دەڵێ: من کانی مەعدەنم، سەد پلە لە تۆ شەریفترم، من جێی پێغەمبەرم، کردگار گەردوونی بۆ ئەو دروست کرد.

ئاسمان لە ترسان سەری دانواند و لە قسەکانی پەشیمان بووەوە. بەزەوی وت: ئافەرین بۆ هۆش و زانابیت، ڕەحمەت لەو مامۆستایەی فێری کردووی.

قادر بەزمانی ئاسمانەوە دوایی بەپۆیێمەکەی دێنێ:

زەمین تۆبە بۆ هەنی نەکەس باس
تۆ پارچەی ئەتلەس من سیا پەڵاس
هیچ مەشۆ وەشۆن کەردەی ناکەردە
بوویەر جە تەقسیر کەردەی وەیەردە
ئەگەر ئادەمەن وەگەر هەم خاکەن
ئەگەر لا مەلاییک وەگەر ئەفلاکەن
گشت هەر حەزرەتەن دایم پەنامان
مەبۆ جە مەحشەر شەفاعەت خوامان
عالەم گشت وە ئەو ئومێدەوارەن
موختار دیوان دارولقەرارەن
(قادر) وە سەرگەرد ئەبرۆی تاقش بۆ
فیدای گەرد سم پای بوڕاقش بۆ
هەرچەند عوسیانم جە حەد بەرشیەن
ژمارەی دەفتەر حەساوش نیەن
شووم بێ عەمەل هەم بێ تاعەتم
ئومێدم ئادەن پەی شەفاعەتم

ئەم پۆیێمە وا دەکەوێتە بەرچاو قادر بەتەواوی بەرهەمی شیعری بۆ مەبەسی ئایینی تەرخان کردبێ، بەتایبەتی لە دیوانیدا بایەخێکی زۆری بەموناجات داوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا قادر شاعیری دڵداری و جوانی و کۆمەڵایەتییە. هەرچی ئەم پۆیێمەشە ناوەڕۆکی ئەوە دەخوازێ بایەخێکی زۆر بەڕووداو و دەستوور و شەریعەتی ئیسلام بدرێ، لەمەدا شاعیر لە ڕووی هونەرییەوە سەرکەوتووە.

***

قادر یەکێکە لە شاعیرە دیارەکانی گۆرانزەمینی کوردەواری، بەهوشیاری هەموو سووچەکانی ژیانی دەور کردۆتەوە. بیرورای بەوشەی ئاسان و جوان دەربڕیوە. لە زۆربەی بابەتە کلاسیکییەکانی ئەدەبی کوردی وتووە، لە موناجات و دڵداری و وەسف و کۆمەڵایەتی. بەرهەمی گرنگی ئەم شاعیرە لە پۆیێمەکانی «جەنگی کوللە و ئاینەمەل» و «سەما و زەمین» دەدۆزرێتەوە.

حەریق

بەشی حەڤدەم

حەریق

١٨٥٦ - ١٩٠٩

ژیانی

حەریق یەکێکە لە شاعیرە گەورە و خاوەن بەهرەکانی کلاسیکی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم. ناوی سالّحی کوڕی مەلا نەسرولّلایە، لە سالّی ١٨٥٦ لە گوندی زێویەی ناوچەی سوورداشی سلێمانی لە دایکبووە. زێویە کەوتۆتە قەدپالّی لای ڕۆژهەلاّتی شاخی پیرەمەگروون. گوندی زێویە لە باوەشی پیری گەورە، پیرەمەگروونی کردگارییە، هەتا هەتایە زێویە و سلێمانی دەپارێزێ.

مەلا نەسرولّلای باوکی سالّح لە بنجدا خەلّکی ئەو ناوچە کوردەوارییە بووە کە لە ڕۆژگارانی مێژوودا سەر بەدەسەلاّتی ئێران بوون. لە گوندی کاشتەر لە دایکبووە، ئەم ئاواییە لەگەلّ گوندی لۆن کەوتوونەتە قەدپالّی کێوی شاهۆ کە زنجیرەییێکە لە نێوان هەورامانی لهۆن و جوانرۆ. لە باشوورەوە پالّی داوەتە ماهیدەشت. مەلا نەسرولّلا لە سەردەمی فەقێیەتیدا ڕوو دەکاتە ناوچەکانی دەوروبەری زێدی ژیانی باب و باپیرانی. لە پاشانا کە دەگاتە پلەی مەلایی گوندی زێویە دەبێتە مەلّبەندی ژیانی.

سەرەتا سالّح لای باوکی دەستی بەخوێندن کردووە، بەرنامە زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی بەئەنجام گەیاندووە، وەک دەستووری خوێندنی حوجرەی ئەو ڕۆژگارانە لە لای هەندێ لە مەلایانی ئەو سەردەمە خوێندوویەتی، بەشێکی ماوەی سوختەیی لە مزگەوتی شێخ محەمەدی بەرزنجی لە سلێمانی بردۆتە سەر، لە پاشا بۆ فێربوونی هەندێکی دیکە لە زانستییە پێویستییەکانی مەلایەتی بەرەو قەرەداغ کەوتۆتە ڕێ، ماوەییێک لەوێ خوێندوویەتی ئینجا ڕووی کردۆتە بیارە و ڕۆژانێک لەوێ ماوەتەوە، ئەوجا گەڕاوەتەوە سلێمانی.

سالّح لە سالّی ١٨٨٤ چووە بۆ پێنجوێن لای مەلا عەبدولڕەحمانی پێنجوێنی خوێندوویەتی، لەوێوە بەرەو موکریان کەوتۆتە ڕێ. لە ماوەی ژیانی ئەو ولاّتەیدا ئاشنایەتی لەگەلّ شێخی بورهان (شێخ یووسف شەمسەدین) پەیدا دەکا و لە خانەقای ئەو

دەمێنێتەوە و ئیجازەی تەریقەتی نەقشبەندی لە شێخی بورهان وەردەگرێ. ماوەی ژیانی سالّح لە خانەقا وەک سالیکێک بووە. سالیک نابی ژن بێنێ، بەلاّم ئەو بەدزی ژنی هێناوە، لەبەر ئەوە شێخ لە خانەقا دەری کردووە.

تەنگوچەلّەمە لە ژیانی سالّحدا زۆر بووە. جارێکیان بەشیعرێک یەکێ لە کوڕەکانی شێخ عوسمانی تەوێلّە دادەشۆرێنێ. ئاغا دێییێکە ناوی ئیعزامولملوک بووە، بۆ ئەتک ڕیشی تاشیوە، شاعیر ناچار بووە لای قازی عەلی گەورەی ولاّت شکات بکا، دادگا خەریک بووە ئاغاکە تاوانبار بکا بۆ ئەوەی تۆلّەی حەریق بکاتەوە. لەو ماوەیەی داوای حەریق لە دادگا دەبێ، کوڕێکی کورد لە گوندی قەباغلەندی کچێکی ئەرمەنی هەلّدەگرێ، باوکی ئەو کچە سەر بەکاربەدەستانی ڕووسیا دەبێ و مەسەلەکەیان دەگاتە دادگا. ئیتر لەبەر گەورەیی ئەم کێشەیە شکاتی حەریقیان لە بیر دەچێتەوە. جارێکیان کابراییێک لە حەریق دەپرسێ مەسەلەی ڕیشەکەی گەیشتە کوێ؟ لە وەرامدا حەریق دەلّێ: بابەلێ ڕیشی من لە هینەکەی کچە ئەرمەنیدا ون بوو!

لە پاشانا حەریق بەئیمام لە مزگەوتی سەید حەسەن، مزگەوتی هەژارانیان پێ دەوت، لە سابلاغ (مەهاباد) دامەزرا. وەک مورید و سۆفییێکی شێخی بورهان هەموو ژیانی لە مەهاباد بردە سەر، تا لە سالّی ١٩٠٩ لەوێ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی مەلا جامی نێژراوە. ئێستا جێی گۆڕی شاعیر نەماوە و ئەو گۆڕستانە بووە بەئاوەدانی.

سالّحی کوڕی نەسرولّلای شاعیرمان بەمەلا سالّح ناوبانگی دەرکردووە نازناوی «حەریق»ی بۆ شیعری خۆی داناوە، لە گەلێ جێگەی دیوانیشیدا جگە لە «حەریق» «حەریقی»شی بەکارهێناوە و لە نێوەندی مەلا و میرزا و ڕۆشنبیرانی کورد بەمەلا سالّحی حەریق ناسراوە.

ڕوخساری شیعری

خاسیەتە گرنگەکانی شیعری حەریق لە ڕووی ڕوخسارەوە دەتوانرێ لەم تێبینییانەی لای خوارەوە ڕوون بکرێنەوە:

ژمارەی دێری غەزەل و قەسیدەکانی

حەریق لە بارەی ژمارەی دێری شیعرەوە ڕەچاوی دەستووری شیعری کلاسیکی عەرووزی کردووە. شیعرە کورتەکانی لە پێنج دێرەوە تا دە دێر ژمارەیان زۆر نییە. ئەوانەی ژمارەیان

له ده دێرەوە تا سێزده دێره زۆر زیاترن، لەمانه دوازده دێری و سێزده دێرییەکان ژمارەیان له ده دێری و یازده دێرییەکان زیاتره. ئەگەر له پازده دێرەوە بەرەو ژوور بەقەسیده حسێبیان بکەین، له ناو دیوانی حەریقدا حەوت هەشت قەسیده دەبینرێن کورتترینیان پازده دێره و درێژترینیان بیست و نۆ دێره شیعره.

شیعری هەردوو دیالێکتی کرمانجی باشوور و گۆرانی

حەریق شاعیرێکه سەر بەقوتابخانەی کلاسیکی کوردستانی باشووره، بەدیالێکتی کرمانجی باشوور شیعری نووسیوه، شارەزایی له شیعری دیالێکتی گۆرانی گۆرانزەمین بووه. شیعری نالی و شاعیرانی پێش خۆی هەوێنی بنچینەیی شاعیرییەتی بوو، بەڵام چێژی له شاعیرانی گۆرانزەمین و بەتایبەتی مەولەوی وەرگرتووه.

قەسیدەیێکی رەندی بەدیالێکتی گۆرانی هەیه و هەموو دەستوورەکانی ئەو جۆره شیعرەی بەکارهێناوه وەک کێشی خۆماڵی ده سیلابی و قافیەی مەسنەوی (جووت قافیه).

کێشی شیعری

له بابەت کێشەوە بەشی هەره زۆری بەرهەمی حەریق لەسەر بەحری هەزەجی عەرووزییه، کەمتری لەسەر بەحری رەمەله. له بەحرەکانی دیکەی عەرووز تەنیا دوو شیعری لەسەر کێشی موزاریعن و یەکێکیشیان لەسەر بەحری موجتەسه.

قافیەی شیعری

حەریق له رووی قافیەوه پێرەوی دەستووری شیعری کلاسیکی کردووه، هەموو شیعرێکی یەکێتی قافیەی تێدایه، واته هەموو نیوه دێره دووەمەکانی پارچەی شیعر لەگەڵ نیوه دێری یەکەم هەموویان لەسەر یەک قافیەن. شاعیر له دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی بەشێکی کەمی هەڵبژاردووه و کردوویەتی بەقافیه. دەنگەکان ئەمانەن (ا، ت، د، ر، س، ش، م، ن، ه، ی، ێ) لێرەدا دەبینین شاعیر تخوونی ئەو دەنگانه نەبووه که تایبەتین بەکوردی وەک (پ، چ، ژ...) تەنیا «ێ» نەبێ، یا ئەوانەی تایبەتین بەعەرەبی وەک (ث، ص، ط...). جگه لەمه حەریق له شیعری عەرووزیدا جووت قافیەی بەکارهێناوه (مەسنەوی) ئەمه زۆر کەم بەرچاو دەکەوێ له شیعری کلاسیکی کوردیدا.

هونەرەکانی شیعر

حەریق له هونەرەکانی شیعردا دەوڵەمەند نییه، بەزۆری بایەخی بەپارچه غەزەلی کورت داوه (لیریک) هەروەها له دیوانیدا پارچه شیعری درێژیش بەرچاو دەکەوێ، جگه لەمه حەریق کۆمەڵێک چوارین و تاکی (فەردی) هەیه.

وشه و تەعبیر و رەوانبێژی

کەسایەتی شیعری یا شێوازی تایبەتی حەریق له تەرکیبی هونەری ناوەوەی بەرهەمی بەدی دەکرێ، ئەم خاسیەته تایبەتییەی له ناو دوو هەڵی شیعریدا دەبینرێ:

(أ)- شاعیر وشەی ساکار و مانا ئاشکرا بەکار دێنێ، ئەگەر وەکو شاعیرانی کلاسیکی دیکەی کوردیش وشەی بێگانه له ناو شیعریدا بەرچاو بکەون و له فەرهەنگی زمانانی نەتەوه موسوڵمانەکانی دەوروبەر وەرگیرا بن، حەریق له هەندێ له شاعیرانی تر لەم لایەنەوه جیا دەبێتەوه بەوەی زۆربەی ئەو وشه بێگانانه خەڵکی کورد ئاشنایەتی لەگەڵیاندا هەیه، واته کوردێکی نیمچه خوێندەوار دەتوانێ بەبێ فەرهەنگ له وشه و ماناکانی شیعری حەریق بگا.

له بابەت لێکسیکۆنەوه که تەعبیر یا رسته له لای حەریق دەگرێتەوه رەنگدانەوەی وشەکانییەتی. ئەو تەعبیرانه نوێ و جوان و داهێنراون خوێنەری شیعر زوو تێیان دەگا.

(ب)- رەوانبێژی بەمانای ئەو جوانکارییانەی له شیعری کوردی بەکارهێنراون حەریق زێدەرۆیی تیایاندا نەکردووه. له لایێکی دیکەوه بێ گومان وێنەی ئامادەکراوی شاعیرانی پێش خۆی بەکارهێناوه، له هەندێکیاندا وەریگرتووه و له هی تریاندا بووه بەسەرچاوەی ئیلهام بۆ شیعرێکی تازه، بەڵام داهێنانی خۆشی لێرەدا بەرچاو دەکەوێ، له رەوانبێژیدا زیاتر بایەخی بەتەشبیه و جیناس و ئیستیعاره داوه.

نامەی شیعری

حەریق نامەی شیعری هەیه. هەر کەسێک نامەی بۆ نووسی بێ، یا خۆی نامەی بۆ خەڵکی نووسی بێ بەشیعر وەرامی داوەتەوه، لەمانه ئاڵوگۆڕی نامەی هەیه لەگەڵ میرزا لەتیفی قازی. له ساڵی ١٨٧٨ که شێخی بورهان له حەج گەڕاوەتەوه شیعری بۆ نووسیوه. جگه لەمانه نامەی شیعری هەیه بۆ کۆمەڵێک کەسانی دیار له ناو خەڵکی کوردەواریدا، لەوانه سەید رەشیدی شاعیری هاوڕێی، مەلا عەزیزی موفتی سلێمانی،

مەلا حەسەنی قازی (سەیفولقوزات)، مەلا ئەحمەدی ڕەببانی کە بە(مەلای سوور) ناسراوە، قازی مونعیم و... هتد. ئەو شیعرانەی لە ناو دیوانیدا تۆمار کراون.

ناوەڕۆکی شیعری

سنووری ناوەڕۆکی شیعری حەریق لە لای هەموو شارەزاییێکی شاعیر کێشراوە، لە ناو بازنەییێکی بچووک و تەسک حەشار دراوە. گومان لەوەدا نییە حەریق ئەمەی بۆ ئەوە بووە لە بابەت لایەنی هونەرییەوە لە بەرهەمی شیعریدا سەر بکەوێ، لەبەر ئەوە گوێی نەداوەتە مەبەسە کلاسیکییەکانی شیعری شاعیرانی پێش خۆی. هەندێ لە مەبەس و هونەرە شیعرییەکان لە بەرهەمیدا بەرچاو ناکەون، وەک تەرخانکردنی شیعرێک بۆ پێداهەڵدان و ستایش و داشۆرین و مەبەسی دیکە، بەڵام شاعیر مەبەسە بنچینەیییەکانی شیعری نەخستۆتە پشتگوێ. ئەوانەی کە پێویست بێ لە سەرووی هەموویانەوە بایەخی بەدڵداری داوە، دیارە ئەمە وەسفیش دەگرێتەوە. هەر چۆنێ بێ دەتوانرێ مەبەسەکانی شاعیر لە ناوەڕۆکی شیعریدا لەم خاڵانەی خوارەوە بکەوێتە بەرچاو.

شیعری ئایینی

بەشەکانی شیعری ئایینی لای حەریق ڕوون و ئاشکرا نییە، ناوەڕۆکی بابەتەکانی هەیە، بەڵام شیعری تایبەتی بۆیان تەرخان نەکردووە، واتە موناجاتی کردگار و نەعتی پێغەمبەر و ستایشی گەورە پیاوانی ئایین و شێخ و موریدانی تەریقەتەکانی سۆفیزمی تێکەڵ بەیەکتری کردووە. لەگەڵ ئەوەشدا لەناو دیوانی شاعیردا خوێنەر دەتوانێ لیریکێکی حەریق بدۆزێتەوە نموونەی شیعری ئایینی بێ لە نەعت. ئەو شیعرەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

بەو نوورە لە زاهیر بوو لەسەر ڕوویی موحەممەد
عالەم هەموو ئاشوفتە بوو وەک مویی موحەممەد
مەخجوول و سەرئەفگەندەیە نەسرین و وەنەوشە
بۆ موویی سەمەن بۆیی دوو گێسوویی موحەممەد

بەم دێرانەش دوایی پێ دێنێ:

عالەم وەکو من جەرگی بڕاوە بەنیگاهـ و
ڕەم کردن و ئیستادەنی ئاهوویی موحەممەد

ڕووح و دڵ و دینت هەر بەهەرسێکی (حەریقی)
سەرفی کە لە ڕێی وەسف و سەناجۆیی موحەممەد

شیعری دڵداری و وەسف

وەکو هەندێ شاعیرانی دیکە حەریق زۆربەی شیعری لە بارەی دڵداری و ئەڤین و عیشقی مەجازییەوەیە. ناوەڕۆکی وەسفی بۆ شیعری دڵداری بەکارهێناوە، دیاردە و دیمەنی سروشتی بۆ ئەو جۆرە شیعرە دۆزیوەتەوە. هەندێ جار لە ناو ئەم چەشنە شیعرانەدا هەست بەتەمومژی سۆفیزم دەکرێ. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دلبەر هەر ئەو کچە جوانەیە کە مایەی ماچوموچی دڵدارییە.

حەریق ئەو جۆرە شیعرانەی بەوێنەی ڕەشبینی هەڵقوڵاوی دەروونی ئادەمزاد ڕەنگرێژ کردووە. باس لە خەفەت و نائومێدی دەکا، لە ڕەوشت و ئەخلاق دەدوێ، خراپە و ناڕەوایی پیشان دەدا، لەمە پەیکەرێکی نایەکسانی دەخولقێنێ. گەردوون (فەلەک) دەکا بەخاوەنی ئەم هەموو ناخۆشی و پەژمردەیییە.

هەندێ جار لە وێنە شیعرییەکانی حەریق بۆچوونی فەلسەفی و میتافیزیکی سۆفیزمی هەوای ڕۆمانتیکییانە دروست دەبێ. باوەڕکردنی حەریق بەچارەنووس (قەدەر) سەرچاوەی هەموو ئەو وێنە شیعرییانەیە. ئەم وێنانە لە ڕووی ئیستێتیکییەوە هەڵدەسەنگێندرێن، زانستی کۆمەڵایەتی ناتوانێ بڕیاری «هەڵە» یا «ناشیرین»ی بەسەریاندا بسەپێنێ چونکە لە قسەی ڕاست و لۆجیکی و ماقووڵ چوونەتە دەرەوە و قالبی جوانکارییان وەرگرتووە، لەبەر ئەوە پەسەندە، با لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوەیە کەموکووڕی تێدا بێ و ناماقووڵ بێ.

لە بارەی قەوارە و ژمارەی شیعرەکانییەوە ئەوەی لەبەردەستمان دایە بەشێکی بەرهەمی حەریقە، گومان لەوەدا نییە کە بڕێکی لەناوچوون.

دڵداری زەمینی و ئاسمانی

لە شیعری دڵداری حەریقدا بەگشتی نهێنییێک هەیە لە لای شیعردۆستی ئاسایی ئاشکرا نییە. بەزۆری حەریق دەیەوێ خۆی بسەپێنێتە عیشقی خودایی (حەقیقی)، وەک چۆن پێوەندی پراکتیکی لەگەڵ تەریقەتی سۆفی نەقشبەندی هەیە دەیەوێ لە ڕووی تیۆرییەوە ئەوە دەربخا عیشقەکەی ئەو حەقیقییە، لەبەر ئەوە یارەکەی لە هەندێ لە شیعرەکانیدا لە نێرینەیی و مێیینەیی دەچنە دەرەوە و دەبن بەنموونەی بەرهەمێکی

داهێنراوی دوور لە هەموو مەبەسێکی شاعیر یا خوێنەر ئارەزووی دەکا. بەم جۆرە ئەو یارەی حەریق باسی لێوە دەکا کوڕ بێ یا کچ، مەبەسی عیشقی حەقیقی بێ یا مەجازی گرنگ نییە چونکە ئەو بەرهەمە لە بیر و هۆشی خوێنەردا خەیاڵێکی وا دروست دەکا کە خوێنەرەکە ئارەزوویەتی.

لە شیعرێکیدا حەریق دەڵێ:

چاوەکەم ئەمڕۆ لە گوڵشەن گوڵ بەعیشوە خۆی نوواند
نەک نمەکگیر بم بەمەرگی تۆ قەسەم هیچ نەمدوواند
گوڵ بەتۆزی پێتەوە لاف و گەزافی لێ دەدا
وا شوکور سۆزەی نەسیم هات و ئەویشی لێ ستاند
نەشتەری موژگانی تۆ هاتۆتە سەر سەفحەی دڵم
هەر خەتێ بوو غەیر خەتتی سەوزی تۆ پاکی کڕاند
لەشکری ئاهم لەگەڵ جەیشی حەبەشی دەعوا دەکا
حەیرەتم ماوە کە چۆن ئەو دلبەرە دڵمی ڕفاند
بۆ گوڵی ڕووت ماتەمی پەرچەم دەبینی بۆیە وا
ماهی نەورۆزم بەشێوەن وەک موحەڕڕەم خۆی نواند
تۆ لە ئەووەل گۆی وەفات هێنایە نێو مەیدانەوە
ئێستە چەوگانی خیلافت پشتی سەد وەعدەی شکاند
تۆ خودا قەت غیرەتە بۆ تۆ ئەرێ سەروی ڕەوان
گوڵ بەبێ تۆ وا لە باغا خێوەتی خۆی لێ چەقاند
با ووجوود ئینساف بدەم چاکە گوڵیش موشتاقتە
هەر لە شەوقی تۆیە سەرپۆش و گریبانی دڕاند
هەرکەسێ مایل بەپیرێکە و تەریقێکی هەیە
تۆ بەشوعلەی غەم (حەریقی) وا وەجاغت

ئەستووری بیروباوەڕی شاعیر لەم غەزەلەدا ئەوەیە سروشت جوانی خۆی لە یار وەرگرتووە. وێنە ڕەوانبێژییەکانی هەندێ جار بەدەسکارییەوە وەرگیراون. هەندێ جاری دیکە خەیاڵی تیژی شاعیر دایهێناون.

لە شیعرێکی دیکەیدا حەریق لە وەسفی دلبەردا دەڵێ:

خودا تۆبە لە دەس شۆخێ کە وەختێ عیشوە دەنوێنێ
سەری تۆبەی مەلا و زاهید بەنۆبەی جیلوە دەشکێنێ
ستوونی قامەتت ڕاگرتووە بۆ خێوەتی دینم
خودا بۆ توولی عومرت ئەو تەناف و دارە نەپسێنێ
لە ڕەمزا حیکمەتولعەینی ئیشارەی چاوی بیماری
بەقانوونی ئەدەب ئایەی شیفا بۆ ئێمە دەخوێنێ
نەخۆشی دەردی هیجرانم ویساڵی تۆبە دەرمانم
شیفام نایە مەگەر بێنی نەسیمی پەرچەمت بێنێ
خەیاڵی نەوبەهار و سەیری گوڵزاری عەزیزانم
گەهێ بۆ ڕووی گوڵ و گاهێ لە بۆ سەبزەی خەتم دێنێ
زرێی زولف و موژەی تیر و برۆی شمشێری ڕاکێشا
لە زومرەی عاشقانی خوێن بەهای ڕوخساری دەستێنێ
لە ڕێی بادەی پیاڵەی چاو و شووشەی گەردنی ساقی
کەسێ گەر ئابڕووی بێ ڕەنگە جامی عەیشی بڕژێنێ
دەزانی بۆ تەرازووی زولفی سەر ناکا بەهیچ لاوە
بەپارسەنگی حەیا دەستی لە میزانا دەبزوێنێ
(حەریقی) ناری هیجران و غەریقی ئەشکی حیرمانم
ئەگەر ئەم بێ دەخنکێنێ ئەگەر ئەو بێ دەسووتێنێ

لەم شیعرەدا جوانی دلبەر دەژمێرێ و کۆی دەکاتەوە، هەندێ جار خۆشەویست مەیگێڕە، بەڵام بۆی هەیە زۆرداریش بێ، دڵدار پێویستە هەموو جۆرە ئازارێک لە دلبەر وەربگرێ، چونکە ناخۆشی ئەو خۆشییە بۆ شاعیر، بەوێنەی داهێنراوی پڕ لە حیکمەت و پەندی نەستەق حەریق ئەم شیعرەی ڕازاندۆتەوە.

لە گێتی سۆفیزمی گیانیدا

لە شیعرێکی پڕ لە دانایی فەلسەفەئامێز هەوای سۆفیانە و شێوازی نالییانە شاعیر دەڵێ:

هەوری خەفەتە بەفری غەمی داوە بەسەرما
یا سەرسەری دووریتە کە لێی کردمە سەرما

گاهێ بەشەرارەی غەم و گەهـ سەرسەڕی هیجران
خۆشی نەبوو بۆ من نە بەگەرما نە بەسەرما
کەوتۆتە سەرم ئەشک و غوباری ئەلەمی دڵ
یەعنی کە قوڕی میحنەتە کردوومە بەسەرما
گەردەچمەوە ساحێب نییە هیچ مونیس و ساحێب
گەر دێمە سەقز ناری سەقەر وا لە جیگەرما
شاهیدمە حەواسم کەسەکەم چەندە کەساسم
بەخودا نییە غیرەت لە خەیاڵ و لە نەزەرما
هەرچەندە بەجیسمانی کە دوورم لە حوزوورت
ڕووحانییەتت سەبتە لە نێو دیدەیی تەرما
تۆفانی سرشکم چووە سەر جوودی ووجوودم
کەشتی تەنی قوم کرد و نە نووح و نە ئەسەر ما
لەوساوە کە تۆ ڕۆیی دڵم ڕۆیی بەدووتا
هێلانەیی تەن هەر وەکو مەئوایی سەقەر ما
بێ فەوجی وەفاکەت کە جەفایە وەرە ئەمشەو
ئەم لەشکری ئاهی منە بێ فەتح و زەفەر ما
لە قەسوەتەدا ناوەکەی پەردەیی زوڵمەت
بەرچاوی دڵم بگرێ دەسا بێ بەگوزەر ما
ئاوێنەیی دڵ ژەنگی قەساوەت ڕوخی پۆشی
خاکستەری دڵ سوختەیی بێنێنە بەسەرما
مەنوارە بەزاهیر کە بەبێ قووتم و ڕووتم
ڕووتیی و قووتی خەیاڵت غەزەلی چاکە لەبەرما
سەرمایەیی ئەم مولکی خەیالاتە (حەریقی)
حەیفێ کە تەلەف بوو، بەهەدەرچوو، بەزەرەر ما

لەم شیعرەدا حەریق هەندێ وێنەی موتلەقی بیری سۆفیزم بەقووڵی ورد دەکاتەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دوور نییە لە تەنگوچەڵەمەی کۆمەڵایەتی و وەزعی ژیانی ناخۆشی و ئینفیعالاتی دەروونی ناوەوەی خۆی.

شاعیر لە هیچ شوێنێکدا ئۆقرەی نییە، کە دەچێتە گوندی ساحێب لە نزیک سەقز هیچ

دۆست و برادەرێکی نییە، کە دەگەڕێتەوە سەقزیش جەرگی دەبێ بەبڕیان. لەگەڵ ئەوەی ئەمە لێکدانەوەی تەنگوچەڵەمەی کۆمەڵایەتی هەڵدەگرێ، بەڵام مەبەسی شاعیر ئەوە نییە بەڵکو حاڵەتی ویجدی سۆفیزمە تووشی ئەم ڕەشبینییەی کردووە.

لە گێتی حیکمەت و فەلسەفەدا

حەریق کۆمەڵێک شیعری هەیە بەڕووکەش لە ئامۆژگاری دەکەن، ڕاستییەکەش ئەوەیە شاعیر ناگزووری کۆمەڵ و تەنگوچەڵەمەکانی بەکردەوەی چارەنووس (قەدەر) دەزانێ، لەبەر ئەوە گلەیی دەکا و خاوەنی تەنگوچەڵەمەکان بەبەرپرسیار و تاوانبار دانانێ، بەڵکو چارەنووس خەتابار دەکا.

بڕێک لەو جۆرە بیروباوەڕانە لەم شیعرە جوانانەی لای خوارەوە دیار دەکەون.

- ١ -

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

بەشی ناسینی نامەردی لە کەسدا مەردی نابینم
لە لایێکی کە ڕوو گەرمی نەبێ دڵ سەردی نابینم
چ ڕوو سپییەک بەڕوو سووری لە بۆتەی ئیمتیحان دەرچوو
درۆ ناکەم بەوەجهی ڕاستی ڕوو زەردی نابینم
لە کەند و ڕەندی عالەم قەت مەپرسە گەر خیرەدمەندی
خودا هەڵناگرێ ڕەندم نەدیوە کەندی نابینم
لە کەس وردیم نەدیوە تا درشتی بێ نمایان بێ
کەسێ بڕوێش دەکا و لافی دەقیقە وردی نابینم
گەلێ کەس دەستی چا دەڕوا وەکو چا ئابڕووی ڕۆیی
بەڵام بۆ دین وەکو دنیا بەدەستوبردی نابینم
ئەوەی عاریف بێ دەیزانی ئەمن چم گوتووە لام باشە
دەڵێم زاهید بەدارا چی ئەمن وەک بەردی نابینم
(حەریق) دەردی گرانە دەردی بێ هاودەردیە
لە هاودەردی گەڕاوم حەیفێ هیچ هاودەردێ نابینم

لەم شیعرەدا شاعیر گلەیی لەوە دەکا خراپە چاکەی لەناوبردووە، هونەروەرانە بەراوورد لە نێوان دوو شتی پێچەوانەی یەکتری دەکا. دەڵێ، لە کەس چاکەم نەدیوە، تا بتوانێ

خراپە بشارێتەوە، کۆتایی شیعرەکەی بەوە دێنێ: حەریق لەبەر ئەوە دەردی گرانە چونکە هاودەردی نییە، زۆر لە دوای ئەو هاودەردە گەڕاوە، بەڵام نەیدۆزیوەتەوە. لەو دێرە شیعرەدا حەریق وەستایەتی نواندووە لە وشەکانی «دەرد» و «هاودەرد» وێنەیێکی ڕەوانبێژی وشەیی نایابی دروست کردووە.

- ٢ -

لە غەزەلێکیدا حەریق دەڵێ:

حوزنی من یا حوسنی تو ئیشکالە تا ئاخر نەفەس
بۆچ زەکاتی حوسنی تو یا حوزنی من ناگا بەکەس
زاهیرەن فەرمووتە وەختی مردنێ حازر دەبم
وا لە خۆشی مردنم دەمرم دەسا ئینسافە بەس
چۆن دەکەی مەنعی دڵی من تۆ لە شەهدی لێوی خۆت
لێوی تۆ وەک شەککەرستانە و دڵی من وەک مەگەس
چاوەکەم لەو باغی حوسنە مەنعی چاوی من مەکە
لازمە بۆ پاسەوانی باغەکەت جووتێ عەسەس
تازە فەرمووتە لە لای کەس ڕازی عیشقی من مەڵێ
نەتدەزانی دڵ کە کون بوو دەنگی لێ دێ وەک جەرەس
پێی بڵێن زاهید بەخێری خۆی لە وەعزی من گەڕێ
عیشقی من شوعلە و بڵێسە وەعزی ئەو وەک خار و خەس
خاڵی سەوزە داغی سوورە باسی ناسۆری مەکەن
تازە دەی ئەو بێ (حەریقی) قەت شیفا نابێ بەکەس

لەم شیعرەدا حەریق لە لایێک خەریکی ڕەوانبێژییە وشەییەکانە کە مۆسیقا خەیاڵ دەبزوێنێ، لە لایێکی دیکە مانای داهێنراو بۆ گێتی جاویدانی دەنێرێ، چونکە یار وتوویەتی لە دوای مردن دێتە لای، ئیتر چۆن لە خۆشی مردنی نەمرێ، یا کە دەڵێ یار لێ ناگەڕێ حەریق بچێتە ناو باغی جوانی، بەڵام هەموو باغێک پاسەوانی دەوێ، شاعیر پێشنیاز دەکا چاوی ببێ بەپاسەوانی باغی خۆشەویست. شاعیر ئەوەی لە بیر نەچووە بڵێ: یار دەیەوێ پێی بڵێ نهێنیی دڵداری خۆی لای خەڵکی ئاشکرا نەکا، کەچی یار نازانێ دڵ ئەگەر کون بێ، دڵداری بچێتە ناویەوە، وەک زەنگوڵە ئاوازی لێ دەردەچێ،

واتە ناتوانێ نهێنی بپارێزێ. شاعیر نەک لێرە، بەڵکو لە سەرانسەری دیوانی وەک سۆفییێک (خاوەنی تەریقەت) خۆی بەدوژمنی واعیز (خاوەنی شەریعەت) دادەنێ. ئەمە دیاردەییێکە لە شیعری کلاسیکی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەرچاو دەکەوێ.

- ٣ -

لە شیعرێکی دیکەیدا حەریق دەڵێ:

وەفای من بێ بەها بوو بۆ ڕەواجی مامەڵەی یاری
ڕەزام یارم کەوا داویە بەچیت و فیتی بازاڕی
لە سەودادا ڕەشیدە تالیبی قازانجی ئەشیایە
هەتا زووتر لەناوچێ چاکە ئەجناسی وەفاداری
مەتاعی مەعریفەت حینسی وەفا فەسڵی نەما فەوتا
ئەم نابوودی ئەو بووم نابەڵەد بوومە خەریداری
ڕەواجی نەقدی عەهدی سککەیی دێرینە فەوتاوە
بەئەسکیناسە ئێستا مامەڵەی بازاڕی مەککاری
بینای خانەی وەفا وەک تاقی کیسرا کۆنگرەی ڕووخا
ئەمن تازە تەنافی جووت دەکەم بەتەرحی میعماری
قسەی ترش و قسەی خۆشم و ورێنەی حاڵی ناخۆشە
بەبێ کەیفی لە زۆر و کەم خەبەردار نیم لە میقداری
لە دەسگای نەگبەتا هەرکەس چووە سەر تەختی بەدبەختی
نەدیم ئیقبالی ناگا بۆ وەزارەت بەسیە ئیدباری
شەوانە لازمە تەشریفی مەنزیل بۆ کەسانێکە
خەریکی ئیستیراحەت بن بەناز و نیعمەتی ساری
هەزار حەیفێ (حەریقی) قەت بەزەوقی خۆم نەبوو جارێ
بڵێ بەخوا زەریفت گوت بەمەستی یا بەهوشیاری

لەم شیعرەدا حەریق هێشتا لە گێتی چاکە و خراپە نەچۆتە دەرەوە، بەچاویلکەی دەستوورەکانی سۆفیزم دەنوارێتە هەموو دیاردەییێک، پێوەندی کۆمەڵایەتی و زاراوەکانی بۆ ئەم مەبەسە بەکار دێنێ.

بەڕاستیش شاعیر مەبەسی ئەوە نییە، بەڵکو دروستکردنی «موتڵەق»ێکە لەگەڵ ئەو

ئیدیۆلۆجییەتە سۆفیزمییەی بگونجێ کە شاعیر باوەڕی پێی هەیە. بەهەموو شێوەییێک ئەو داهێنانە لە ڕستەییێکی هونەری لە ڕووی جوانکاری شیعرییەوە وەک قسەی نەستەقێک یا پەندی پێشینانێک دەکەونە بەرچاو و نرخی مانای فەرهەنگی و زاراوەیی و ڕەوانبێژییان دەمێنێ و داهێنانی جوانکارییان تێدا دەبێ.

– ٤ –

حەریق بەردەوامە لەسەر گازاندەکانی لە ڕۆژگار:

موعتادی فەلەک داییمە هەر جەور و جەفایە
خۆ خاسسە لەگەڵ ئەهلی زەکایان بێ وەفایە
یا ڕەببی ڕەقیب تووشی بەڵاو دەردو غەمێ بێ
بەو دەردە بناڵێنێ هەتا ڕۆژی حـــــەزایە
بەو ڕیشەوە ئێستا کە ڕەئیسێکە لە لای خۆی
تەزکیری کە تەزویرە لەسەر دامی خەتایە
بۆ ماچی دەمی ساڵێکە سۆفی لە ڕەهن دا
ئیمانی بەخت کرد و شوکور ماچی نەدایە
زاهید مەکە مەنعم کە دەکەم وەسفی گوڵی خۆم
گوڵ غونچەیی من لاییقە موشتەق لە سەنایە
هەرچەندە بەسن تیفلی شوکور عاقڵی قوربان
تێیهەڵدە بەشەق ئەو کەرە هەر عەینی بەڵایە
هەر شوکری خودا بێنە بەجێ تۆ کە (حەریقی)
ئامالی ڕەقیبت کە هەموو جەور و جەفایە

ئەم شیعرەی حەریق ئاسان و مانا دیار و جوانە، بەشێوەییێکی ئاسان و شێوازێکی ساکار شاعیر باس لە دوژمنایەتی نێوان واعیز و سۆفی (شەریعەت و تەریقەت) دەکا، بەڵام لە لاییێکی دیکەوە هێرش دەباتە سەر سۆفی. ئەمەی لە نالی وەرگرتووە، هێرش بردنەکەی بۆ سەر ئەو سۆفییەیە کە بەدرۆیەتی، لە ژێر پەردەی تەریقەت خۆی شاردۆتەوە، ئەو سۆفییەی ژیانی خۆشی گێتی لە خۆی حەرام کردووە بەڕاستی نییە. لێرەدا ئەم بۆچوونەی حەریق دەچێتە ناو ئەدەبی کوردی لە دژی دەروێشیزم واتە هەندێ لایەنی پراکتیکی سۆفیزم.

– ٥ –

لە شیعرێکی دیکەیدا حەریق وردتر دانایی لە قاڵبێکی هونەری دادەڕێژێ:

لە خەرمانی ئەمەل مێرووی عەمەل جەزبی نەکرد دانێ
لە زیقەتخانەدا ترسم هەیە ئاخر سەری دانێ
دەڵێن جەردەی ئەجەل ڕێگا بەکاروانی نەفەس دەگرێ
شەقامی سینە دەبڕێ بۆ مەتاعی دیدە دەڕوانێ
تەریدەی نەفس و شەیتان قافڵەی تاعاتی غارەت کرد
ئەگەر جاسووسی ئیمانی نەبێ دەرناچێ ئینسانێ
تەرازووی تاعەتت لەنگە هەتا کەی ئەمسەر و ئەوسەرتە
بەپارسەنگی حەیا دەس هەڵبڕە بنوارە میزانێ
بەسی بێ تاعەتی ڕووکەش مەلەک سەرڕافی ئەعمالە
موحەسسیل نەقدی قەڵبە نارەوا ناباتە دیوانێ
ئەوا بەردی ئەجەل هات و لە شووشەی عومری دا ساقی
بەقوربانی پییاڵەی چاوەکەت بم تێکە فینجانێ
حەیات خۆ چوو لە نێو جامەی حەیاتی عارییەت بێ عار
ئەوە داوای دەکەن چ بکەم (حەریق) ڕێگەی ڕجا کوانێ

ئەم شیعرەی حەریق بەنجە بۆ دانایی و قسەی ژیر و مانای ماقووڵ درێژ دەکا. شاعیر هەوڵیداوە بەشێوازێکی قورس و داخراو وێنە و ماناکان بخاتە ڕوو. لە خوێندنەوەییێکی ورد خوێنەر ئەو ڕاستییەی بۆ دەردەکەوێ شاعیر بەتەواوی شێوازی نالی بەکار نەهێناوە، بەڵام لە کاتی هۆنینەوەی شیعرەکەدا خەیاڵی بۆ هەندێ لە شیعرە داخراوەکانی نالی ڕۆیشتووە.

هەناسەی نالی لە شیعری حەریقدا

کۆمەڵێک شیعری حەریق کەوتۆتە ژێر کاریگەری شێوازی شیعری نالی. ئەو شیعرەی بۆنی نالی لێ دێ گوێ لە کێش و قافیە دەبیستێ و ئاوازی تێیدا دەزرنگێتەوە؛ بیر لە ناوەڕۆک تێی دەگا چونکە پێش ئەوە شیعری نالی لە ناو مێشک و دڵی خوێنەر نەخش بووە. ئەمەیان کاریگەرییەکە چی بەشێکی تری شیعری حەریق وەک تەواوکەری شیعری نالی، یا سەر بەقوتابخانەی نالی خۆیان دەنوێنن. ئەمە جگە لەو شیعرانەی حەریق

ویستوویەتی بەرپەرچی شیعری نالی بداتەوە. بەڵگە بۆ نزیکبوون و تێکەڵبوونی شیعری نالی و حەریق لەم بابەتانەی خوارەوە دیار دەبێ.

- ١ -

نالی موستەزادێکی هەیە بەم دێرە دەست پێ دەکا:

ئەی تازە جەوان پیرم و ئوفتادە و کەوتووم
تا ماوە حەیاتم

بەم دێرە کۆتایی پێ دێ:

حاشاکە لە مەی دا ببمە سائیلی مەحرووم
هەرچەند لە عوساتم

حەریق هاتووە لەباتی موستەزاد غەزەلێکی داناوە لەسەر کێش و قافیەی موستەزادەکەی نالی کە لەسەر بەحری هەزەجە. لە دەوروبەری مانا و وێنەکانی نالی دەسووڕێتەوە ئەوەی نالی نەیووتووە حەریق دەیڵێ. لە لای هەردوو شاعیر قارەمانەکانیان یووسف و یەعقووب وەک ڕەمزی لاویەتی و پیرییەتی خراونەتە بەرچاو. لە هەندێ لە بۆچوونەکانی حەریق ناوەڕۆکی ڕستەکەی ئاماژە بۆ مانایێک دەکا وتەیێکی نالی دێتەوە یادی خوێنەر لە موستەزادەکەیدا هاتووە. هەندێ جار مانا لێکدەداتەوە، جاری واش هەیە بەشێوازێکی دیکە دەیڵێتەوە.

حەریق لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

ئەی خزری ڕەهی زوڵمەتی نێو ئاوی حەیاتم
بێ شەمسی ڕوخت ساکینی قەعری زولوماتم
ئەفسوردەیی سەرمایی حوزووز و شەهەواتم
ڕەنجیدە و ئازوردەیی دەستی خەتەراتم
دڵ بۆتە پیادەی جلەوی ئەسپی هەناسەم
بۆ دەوری ڕوخی شاهی جیهان بەیدەقی ماتم
هەرچەند کە هەڵاتم وەکو بووم شوومی وڵاتم
هەر چاوەنواڕی کەرەمی پیری هەراتم
گەرچی وەکو سەر دەفتەر و سالاری عوساتم
لەم خاکی دەری ڕەحمەتە مەئموولە نەجاتم

لەم دێرانەدا دەتوانرێ بەمەزەندە بیر لەوە بکرێتەوە حەریق موستەزادەکەی نالی ئەوەندە پێ جوان بووە، شەو و ڕۆژ لە سەرزاری بووە و هەمیشە بەئەزبەر لەگەڵ خۆی بۆ خەڵکی خوێندۆتەوە، ئینجا هەوڵیداوە هەندێ لە ماناکانی نالی بەشێوازی خۆی دووبارەیان بکاتەوە، لەمەدا هونەری نواندووە و داهێنانی دەست خستووە.

لەو پارچە شیعرەدا حەریق چاوەنۆڕی کەرەمی پیری هەراتە. مەبەس لەو پیرە سۆفیی ناسراو عەبدوڵڵای ئەنسارییە (١٠٠٦ – ١٠٨٨م)، خەڵکی هەرات بووە، سۆفییێکی گەورە و خاوەنی کۆمەڵێک لێکۆڵینەوەیە لە زانستی سۆفیزم و کتێبی زۆرە و لە موناجات و ئیلاهییاتدا شیعری هەیە. حەریق لەسەر شیعرەکەی دەڕوا و دەڵێ:

قوربانی سەگت بم شەهی مەیدانی هیدایەت
وەک سالیکی بێ مەسلەکی ڕێی هات و نەهاتم
زەنگی خەتەر و وەسوەسە وا قەلبی قەلب کرد
هەر مونتەزیری گۆشەیی میرئاتی جەلاتم
حەیران و سەراسیمە وەکو بولبولی بێ گوڵ
ئاشوفتە و گیرۆدەیی خاڵی سەر گۆناتم
تەعمیری دڵی باغی لە باغ چاترە قوربان
لەم چاوە منیش مونتەزیری مائی فوراتم
تا مەتلەعی کەنعانییە نێو چاهی زەمیرم
سەنگێن بە سەعادەت بۆ تەرازوویی نیشانم

لێرەدا حەریق وەک نالی خۆی بەیەعقووب دەچوێنێ، بەڵام مۆنۆلۆجی ناوەوەی دەگۆڕێ، ڕاستە هەردووکیان وەکو یەعقووب چاوەنۆڕی هات و نەهاتێکن، بەڵام هەستیان بۆ وێنەگرتنی ئەو هیوایە دەگۆڕێ، ئەنجام ئەوەیە نالی ئیلهامی داوەتە حەریق وێنەی داهێنراوی تازە بەرامبەر وێنەکانی نالی دروست بکا.

ئینجا شاعیر بەم جۆرە دوایی بەلیریکەکەی دێنێ:

بۆ دیدەیی یەعقووبی خیرەد یەک نەزەری تۆ
خاسییەتی پیراهەنی کردووە بەخەڵاتم
زانیومە کە سووئی ئەدەبە شەکوە لە ئەحواڵ
چ بکەم دەسەڵاتم نییە بێ سەبر و سەباتم

تۆ شەمس و منیش زەڕڕەیی بێ جیلوە بەقوربان
نیسبەت هەیە عەیبی چییە جۆیایی بەراتم
یا وەسفی هەموو زیللەت و ئەحواڵی ڕەزیلم
چون مونکیری تۆ نیم وەکو سوڵتانی وڵاتم
بەم تەبلەیی عەتتاری خەیاڵاتە (حەریقی)
هەر بانگ کە وەرە موشتەری بۆ شەهد و نەباتم

لەو دێرانەدا حەریق دەگاتە لوتکەی داهێنان کە دەڵێ تەنیا دیدەنی خۆشەویست (یووسف) بۆی هەیە چاوی پیری کەنعان (یەعقووب) بکاتەوە، بەڵام خەڵات (مژدەی خۆشی) کراسە خوێناوییەکەیە کە ڕەمزی ئەوەیە یووسف نەماوە و گورگ خواردوویەتی.

- ٢ -

پارچە شیعرێکی پێنج دێری نالی سەرەتاکەی بەم جۆرە دەست پێ دەکا:

سەرمایەیی سەودا کە دەڵێن زولفی دو تایە
هەر پێچیش و تاییکی سەد ئاشووبی تیایە

بووە بەسەرچاوە بۆ شیعرێکی حەریق، ئەم شاعیرە غەزەلەکەی لەسەر کێش و قافیەی نالی هۆنیوەتەوە کە هەزەجە. حەریق بەم چەشنە دەست دەکا بەنووسینی شیعرەکەی:

خەوفم لە خودا چونکە لەبەر غەیری خودایە
ئەمنم بەدرۆ سووڕەتی وەک خەوف و ڕجایە
باڵی ڕەحەتی داوەتەوە نەفسی خەسیسم
یا ئەمنی غینا یا ئەسەری یەئس و هەوایە
گەر تالیبی بۆ یووسفی خۆت نەفسی عەجووزە
زوو بێنەوە زوو بێنە دەڵێن ئەهلی وەفایە
ئینکاری سیرایەت مەکە ئەی مونکیری موفلیس
بێ سەیری قەمەر کە چ بەشەوق و چ بەزیایە

لەم شیعرەدا حەریق لە مانای ناوەوە و شارراوەیدا کاریگەری نالی بەسەرەوە دەبینرێ نەک لە لەیەکچوونی تەعبیر. بێ گومان ئەوەی زۆر سەرنج ڕادەکێشێ کێشی شیعری هەردوو شاعیرە نالی و حەریق. ئەم دیاردەیە وەنەبێ تەنیا لەو دوو شیعرەدا دەردەکەوێ بەڵکو ئەگەر کۆمەڵێک شیعری جیاوازی چەند شاعیرێک وەربگیرێن و شیعرەکان لە

بابەت و ناوەڕۆکیش جیاواز بن تەنیا هەموویان لەسەر بەحرێکی عەرووزی و قافیەیێک بن هەست بەلەیەکچوونێک دەکرێ لە نێوانیاندا.

- ٣ -

شیعرێکی نالی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

ئەم تاقمە مومتازە کەوا خاسەیی شاهن
ئاشووبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن
سەف سەف کە دەوەستن بەنەزەر خەتتی شوعاعن
حەلقەکە دەبەستن وەکو خەرمانەیی ماهن

بەم دێرانەش کۆتایی پێ دێ:

بۆ سەیری خەرامیدەنی ئەم سەر و قەدانە
سۆفی لە تەڵەب دان و هەموو سالیکی ڕاهن
بۆ زولف و ڕوخ و پەرچەم و ئەبرۆیی سیایان
عالەم وەکو (نالی) هەموو با ناڵە و ئاهن

نالی ئەم شیعرەی بۆ وەسفی سەربازانی هێزی تایبەتی یا پاسەوانانی ئەحمەد پاشای بابان لە سلێمانی وتووە. حەریق لەسەر ئەو کێش و قافیەیە کە هەزەجە شیعرێکی ڕێکخستووە بۆ وەسفی قوتابیانی قوتابخانەی ڕوشدیە کە تازە لە سلێمانی دامەزرابوو. هەندێ لە وەسفی نالی بۆ سەربازانی سوپا بووە بەسەرچاوە بۆ وەسفی قوتابیانی قوتابخانە بۆ حەریق. بێ گومان هەردوو شاعیر پابەندی ئەوە نەبوون سیفەتی جوانی کچان بۆ کوڕ بەکاری بێنن وەکو لە هەردوو شیعردا لە بەرچاوە، ئەو سیفەتانەی بەکاریان هێناوە بۆ کوڕ و کچ دەست دەدەن بەتایبەتی ئەو مێردمنداڵەی تازە خەت دەکێشێ. ئەوەی جێی تێبینییە ئەوەیە هەرچەندە ئەم دوو شیعرە لە شێواز و وێنەی شیعری لە یەکترییەوە نزیکن کەچی شیعرەکەی حەریق زیاتر هەوای سۆفیزمی بەسەرەوەیە کە نێرینە دەکا بەبەڵگەی دڵداریی حەقیقی.

حەریق لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

ئەم تاقمە شیرینە لە مەکتەب کە دیارن
جەللادی دڵی عالەم و ئاشووبی دیارن

شیرین سەنەم و دلبەر و فەتتان و عەیارن
خاڵی لە خەلەل جوملە وەکو نەقدی عەیارن
شۆخن هەموو شەنگن هەموو گوڵ ئاتەشی ڕەنگن
ئامادەیی جەنگن هەموو سەییادی شکارن
ئاهوو ڕەوش و مەهوەش و شیرین حەرەکاتن
ناسک بەدەن و سیم تەن و لالەعوزارن
گاهێ دەبنە ڕەهزەنی ئیمان و دڵ و دین
گاهێ وەکو سۆفی هەموو مایل بەکەنارن
گاهێ دەنوێنن ڕوخ و ڕووناک دەکەن ڕۆژ
گاهێ بەدوو زولفەینی سیا وەک شەوی تارن
زولف و ڕوخ و پەرچەم لەگەڵ ئەگریجە و کاکۆڵ
ئیعلانی حەربیانە کە ئیسلام و کوفارن
خاڵ و خەتی بێ حەد کەهەموو جومعە لەسەر خەد
وەک زەنگی لەگەڵ حوور و وەکو زاغ و عوقارن
کێ حەددی هەیە تالیبی گەنجی ڕوخیان بێ
یەک یەک کە هەموو ساحێبی زولفی وەکو مارن

لەم شیعرەدا حەریق کۆمەڵێک قوتابی قوتابخانەی ڕوشدیەی هەڵبژاردووە، ئەم جۆرە قوتابیانە بۆ یەکەمین جار لە سلێمانی پەیدابوون. لە پێش ئەوانا سوپا هەبووە، لە ناو سوپادا هێزی تایبەتی پاشا هەبوو، ئەمەش کۆمەڵێک لاو وەک سوپاییێکی تازە بابەت بۆ یەکەمین جار لە سلێمانی پەیدابوون. ئیتر حەریق کۆمەڵێک گەنجی لە سوپادا دیوە، کە کۆمەڵی قوتابییش لە سلێمانی پەیدا بوو هەردوو دیاردەی لەیەکچوو بووە هۆی ئەوەی لە پێشانا نالی باسی سوپا بکا و لە دوای پەیدابوونی قوتابخانە حەریقیش چاو لەو بکا و لەو قوتابییانە بدوێ.

حەریق لەسەر شیعرەکەی دەڕوا:

مومتازی جیهانن هەموو هەم مونتەخەبی شار
ئاغالەر و بەگزادە و ئەسناف و کیبارن
وەختی کە دەکەن جیلوە لە مەیدانی حوسن دا
وەک کەبکی خەرامان وەکو ئاهوویی تەتارن

مەوزوون و لەتیف و خۆش و خورسەندو سەعیدن
مەتبووع و ڕەشیدن بەئوسووڵ و بەویقارن
وەک موعجیزەیی موستەفەوی وانە لە لای من
بەو لەعلی نمەک ڕێژە کەوا شەککەرەبارن
هەر ئەحمەد و مەحموودە خەیاڵی شەو و ڕۆژم
لەم مەکتەبی ڕوشدییە کەوا پڕ لە نیگارن
هەرچەندە کە سوڵتانی جیهانن لە حوسندا
بۆ شیری ڕەقیبم حەسەن و حوسێنی هەژارن
بەم هەیئەتی دەروێشییە ڕازیم و ڕەقیبان
دەستم لە یەخە ناکەنەوە چەندە شەرارم
عاریز بوو لەسەر عاریزییان زولفی پەرێشان
بیعەینی دەڵێی حاڵ و مەحەل لەیل و نەهارن

لێرەدا حەریق جوانی ئەو کوڕانە لەوەدا دەبینێ هەموویان هەڵبژاردەن، لە ماڵی تێروتەسەل و پاک و خاوێن گەورە بوون، چاوکراوە و هوشیار و زیرەکن، مایەی پێشکەوتنی نەتەوەن.

حەریق بەم شیعرانە کۆتایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

پەیوستە وەکو دەستەگوڵی باغی جینانن
وەک غونچەیی نەشکوفتەیی نەورۆز و بەهارن
ئەمما لەگەڵ ئەم جینسە نییە حوسنی وەفایان
حەیفێ کە لەسەر ڕەنجی دڵی عاشقی زارن
پارەی جیگەرم کردە کەباب و مەزە بۆیان
تا دیومە کەوا ساحێبی دوو چاوی خومارن
لەوحی دڵیان سادە لە میهر و لە وەفایە
بێ میهر و مەحەببەت هەموو بێ شەرت و قەرارن
هەرچەندە کە بێ تالع و بەدبەختە (حەریقی)
ئەشعاری بەئیشعاری عەجەب پڕ لە شیعارن

ئەم شیعرەی حەریق داهێنانێکی هونەرییە لە بابەتی وەسف لە شیعری کوردیدا. ئەو

جوانکارییەی حەریق تێیدا خەرجی کردووە گەیشتۆتە پلەیێکی بەرز، لەگەڵ ئەوەشدا لایەنێکی مەدەنییەت و پێشکەوتووی کۆمەڵی کوردی دەکێشێ لە سلێمانی لەو کاتەی قوتابخانەی تازە بابەتی تێدا پەیدا بووە.

- ٤ -

«عیشقت کە حەقیقی بێ...» قەسیدەییێکە حەریق دایناوە بەرپەرچی قەسیدە بەناوبانگەکەی نالی «عیشقت کە مەجازی بێ...» دەداتەوە. لە رووی ڕوخسارەوە نالی شیعرەکەی لەسەر بەحری هەزەجی عەرووزی داناوە قافیەی «ا»یە، پاش قافیە وشەی «کچ»ە، لە رووی ناوەڕۆکیشەوە کچی کردووە بەبەڵگەی عیشقی مەجازی زەمینی، واتە پێوەندی سێکسی نێوان نێرینە و مێیینە، کەچی کوڕی کردووە بەبەڵگەی عیشقی حەقیقی ئاسمانی کە ڕەنگی لە عیشقی سۆفیزم وەردەگرێ. عیشقێک لە نێوان ئادەمزادی پیاو و کردگار، بەپێی ئەوەی وشەی خودا یا کردگار لە زمانانی گێتیدا نێرینەیە، واتە هەردوو عاشق، یا عاشق و مەعشووق (ئاشق و ماشق) نێرینەن.

وەرامەکەی حەریق لە رووی ڕوخسارەوە وەکو ئەوەی نالییە. بەم جۆرە کێشە عەرووزییەکەی هەزەجە، قافیەی «ا»یە، تەنیا پاش قافیە بەپێچەوانەی شیعرەکەی نالییە، لای نالی کچە، لای حەریق کوڕە. بەڵام لە ناوەڕۆکدا عیشقی کوڕ بەڕاست دەزانێ و هێرش دەباتە سەر عیشقی کچ. لە هەموو بۆچوونەکانیدا پشتگیری لە نالی دەکا لە هەندێ ستایشەکانی بۆ کوڕ، کەچی هێرش دەباتە سەری لە بارەی هەموو وەسفە جوانەکانی بۆ کچ. بەم جۆرە نالی گێتییێکی جوانکاری دروست کردووە کە کچی کردووە بەنوێنەری عیشقی مەجازی و کوڕی کردووە بەنوێنەری عیشقی حەقیقی. ئەمانە هەردووکیان لە قارەمانانی شیعری کلاسیکین، بەڵام حەریق لایەنگری عیشقی حەقیقییە و عیشقی مەجازی بەکارێکی باش لە قەڵەم نادا.

حەریق قەسیدەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

عیشقت کە حەقیقی بێ تالیب مەبە ئیللا کوڕ
هەم حەزرەتی لەولا کوڕ هەم یووسفی والا کوڕ
ئەو نوورە کە مەنشەئ بوو بۆ عاشقی مەبدەئ بوو
تێفکرە لە ئەو نوورە مەعلووم و هوەیدا کوڕ
عیشقێ کە بەقووەت بێ مایيل بەمرووەت بێ
نەمدیوە کە تالیب بێ ئیللا کە تەڵەب کا کوڕ

لەم دێرانەدا حەریق لەسەر ئەو باوەڕەیە پێویستە دڵداری بۆ کوڕ بێ، چونکە محەمەد پێغەمبەر و یووسف پێغەمبەر کوڕ بوون، ڕاستی و هەق لە پێغەمبەرانەوەیە، ئەوانیش هەموویان کوڕ بوون.

ئینجا شاعیر دەڵێ:

عیشقێ کە بەغەوغا بوو وەک عیشقی زولەیخا بوو
سەرگەشتە و ڕیسوا بوو، بۆ یووسفی والا کوڕ
شیرین کە شەکەر ڕێز بوو بۆ کێ بوو دڵ ئاوێز بوو
بۆ خوسرەوی پەروێز بوو فەرهادی هەواخوا کوڕ
کچ مایيلی والایە وەک دامی بەلا وایە
کوڕ وەک کوڕی شا وایە بێ خەوف و موحابا کوڕ
کچ تەبعی کەچ و ناقیس، کوڕ تەبعی تەڕ و خالیس
هام سوحبەت و هەم جالیس خۆش مەنزوسیما کوڕ

لێرەدا شاعیر هێرش دەباتە سەر کچ و دەیکا بەمایەی ئاژاوە و ڕیسوابوون، وەکو زولەیخا چۆن کارەساتی نایەوە بۆ یووسف، شیرین بەدبەختی دروست کرد بۆ خوسرەو و فەرهاد. کچ بەڵایە، کوڕ شازادە و نەترسە، کچ تەبیعەتی نزمە، کوڕ تەڕ و پاکە.

لە پاش ئەمە حەریق دەکەوێتە دەرخستن و ستایشی کردنی کوڕ و کچ، لەم لایەنەوە دەڵێ:

کچ زولفی پەریشانە کوڕ پەرچەمی ئەفشانە
کاکۆڵی بەجەمعییەت هەم شانی کچە یا کوڕ
کچ ساحێبی لەرزانە، کوڕ مەردە لە مەیدانە
کوڕ هەمدەمی ئینسانە خۆش مەشرەب گۆیا کوڕ
هەر کەس بەتەبیعەت بێ، ئەربابی مرووەت بێ
لەم نوقتە تەماشاکا خانم کچ و ئاغا کوڕ
قامەت کە وەکو نەی بێ کێ دیویە لەگەڵ بەی بێ
ئەنیسبەتی ئەخلاقە دەرحەق بەکچە یا کوڕ
سەد حەیفێ کە تۆ نالی بەو پیرییە منداڵی
بەم تەرزە لە عیشق دەدوێی زیبا کچ و دیبا کوڕ

مـوویێ کـه له ڕووی کـوڕ بێ ڕەیحـانـەیی نێـو باغـه
سەد جەرگی لە بۆ داغە ساحێب خەت و ئینشا کوڕ
بۆ خـەڵـوەتی تەنیـایی فـیلواقـیـعـە کچ چاکـە
ئەمما کـە لە عـیـشق بدوێی ئەدنا کچ و ئەعـلا کـوڕ
بۆ خـەڵوەتی تەنیـا کچ بۆ بەزمی تەمـاشـا کـوڕ
بۆ فـاسـقی ڕیسـوا کچ بۆ عـاشـقی سـەودا کـوڕ

حەریق لەم دێرانەدا وەسفی ڕووکەشی قژ و کاکۆڵی کوڕ و کچ دەکا. کوڕ بەمەرد و ئازا و هاوڕێی چاک و خۆش مەشرەب و دڵسۆز دادەنێ. لەو کاتەی کوڕ بەئاغا حسێب دەکا، کچ بەئاغاژن واتە خانم دادەنێ. هەروەها حەریق هێرشێکی توند دەباتە سەر نالی و بەو پیرییە بەمنداڵی دادەنێ. لە پاشانا دەکەوێتەوە مەدح و ستایشی کوڕ. مووی کوڕ بەڕەیحانە لە قەڵەم دەدا، کوڕ خاوەن دەست و قەڵەم و زانستی و زانیارییە. ئەوجا بەراوورد لە نێوان کوڕ و کچ دەکا. لێرەدا پشتگیری نالی دەکا کە کچ بۆ ڕابواردن و ماچوموچی تەنیاییە. ئەمە بەدڵداری نازانێ. ئەگەر پیاو بیر لە دڵداری بکاتەوە کچ وەک شتێکی نزم و کوڕ وەک شتێکی باڵا دەکەونە بەرچاوی.

حەریق ئەو قسەیەی نالیش بەڕاست دەزانێ کە دەڵێ «بۆ بەزمی تەماشا کوڕ بۆ خەڵوەتی تەنیا کچ...» بەڵام ئەو تەنیاییە پیاو دەکاتە فاسق و ڕیسوای دەکا، کەچی کوڕ بەڵگەی عیشقی ڕاست و حەقیقییە.

حەریق شیعرەکەی بەم دێرانە کۆتایی پێ دێنێ:

کچ وەختی شکا سەددی نامێنێ چ سەرحەددی
نەقسی نییەتی عەددی مەحفووز و موبەررا کوڕ
لەم تەبعی کەچە لادە عومرت هەموو بەر بادە
خۆی ساقیی و چاو بادە مەزبووت و موهەییا کوڕ
ئەم عیشقە مەجازاتە ئەنجامی موجازاتە
غەوواسی حەقیقەت بەدوڕدانەیی دەریا کوڕ
هەر عیشقێ حەقیقی بێ وەک عیشقی «حەریقی» بێ
مەیلی بەدەقیقی بێ بۆ مەعریفەتوڵلا کوڕ

لەم بڕە شیعرەدا شاعیر دەڵێ کچ لە سەرمۆری دەشکێ و لە کچێنی دەکەوێ هیچ

سنوورێکی بۆ نامێنێ واتە ڕیسوا دەبێ، بەڵام کوڕ سەرمۆری نییە بۆ ئەوەی بشکێ. ئینجا ڕوو دەکاتە نالی و بەهۆی ئەوەوە بەهەموو کەسێک دەڵێ لەم بیرکردنەوە ناڕاستە لادەن، حسێب بۆ کوڕ بکەن چونکە مەیگێڕە و چاوی بادەیە. دڵداریی مەجازی بێ ئەنجامە. غەوواسی ڕاست لە زەریادا ئەو کەسەیە بەشوێن دوڕی ڕەسەن بگەڕێ لە کوڕە.

حەریق هەموو عیشقێکی حەقیقی وەکو عیشقی خۆی دەبینێ، ئەوەی لە خوداناسی دەگەڕێ پێویستە بچێ بۆ لای کوڕ. ئەگەر لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە لەم شیعرەی حەریق ورد ببینەوە هیچ جۆرە گیروگرفتێک لامان دروست نابێ بەوەی بڵێین حەریق دژی دڵداریی مەجازی بووە و مەدح و ستایشی دڵداریی حەقیقی کردووە، نالیش لەگەڵ دڵداریی مەجازی بووە و کەمتر دژی دڵداریی حەقیقی بووە. مەسەلەکە جوانکارییە لە هەردوو شیعردا، وێنە و ماناکان ملکەچی لێکدانەوەی چێژی ڕۆمانتیکییانە و هەندێ جار سۆفیزمییانەن. ئەم وێنە شیعرییانەی حەریق لە نرخی کچ کەم ناکەنەوە چونکە بەشی زۆری شیعری زادەی دڵدارییە کە لە ئەنجامی یەکبوونی ژن و پیاو دروست دەبێ.

شیعری مەسنەوی

شاعیرانی قوتابخانەی غەزەل و قەسیدەی عەرووزی لە کوردستانی باکوور و باشووردا بەدەگمەن شیعری مەسنەوییان وتووە، ئەوەی نیوە دێری یەکەم و نیوە دێری دووەم لەسەر یەک قافیە دەبن (ا ا، ب ب، ج ج...)، بەزۆری بابەتی مەسنەوییان بۆ چیرۆکی شیعری هەڵبژاردووە، بۆ بەڵگە «مەم و زین»ی ئەحمەدی خانی و «شیرین و خوسرەو»ی خانای قوبادی و «یووسف و زولەیخا»ی سەلیم سلێمان... هتد.

حەریق قەسیدەیێکی درێژی هەیە لەم بابەتە شیعرە. لەم ماوەیەدا گوڵبژێرێکی ئەو قەسیدەیە پیشان دەدرێ.

پیر بووم و ژیر نەبووم بۆ تەجرەبەی کاران
بارانی فرمێسکم باراند لە دووی باران
سەر تا پام شین کرد بۆ سەوزەی ڕووی گوڵزاری
ئاوی چاوم سوور بوو بۆ سەرووی جۆباری
لە خەوی غەفڵەتا هاتمەوە بێداری
دیسان وا چوومە سەر شیوەن و سەرزاری

***

بەپەرژینی زولفت ڕووی گوڵت شاردەوە
دڵم نارد بەدیاری، تۆ بۆچیت ناردەوە
یا خودا بێ قەزا بی، لوتفی تۆ هەر وایە
دریغم لێ دەکەی بۆ تاقە هەودایە
تۆ و جامی لێوڕێژت تۆ و غەمزەی خوێنڕێژت
تۆ و دەس و پارێزت با بەس بێ گرێژت
تۆ و ڕیزەکەی ڕازت تۆ و چاوەکەی بازت
تۆ و تیرەکەی نازت بەس بێ گیر و گازت
لەبەر جیلوەت مرم نیقابی ڕووت لادە
لەبەر عیشوەت مرم چاو پیاڵەی بادە

***

ڕوو زەردی ئیشراقی خورشیدی جەمالم
شەرمەندەی بارەگای زولف و خەت و خاڵم
ئاوارەی وەتەن و غەریبی کۆی یارم
میحنەت زەدەی دەستی ڕەقیب و ئەغیارم
تۆ و کەعبەی مرادت قیبلەی دنیا و دینم
جارێ دەرکەوە، باڵاکەت ببینم
مەقامی عاشقان سەدای قەدقامەتە
بەنەوای حەزینم ڕاستی قیامەتە
بەشێوەی شیرینت سەد فەرهاد دڵ کەیلە
هەزار مەجنوون سەودای زولفی لەیلە
بۆچ هەر من مەخمووری بادەی دیدەی مەستم
یا هەر من سەرمەستی جامەکەی ئەلەستم
لە لای خۆی (حەریقی) شەمعی ڕووی خووبانم
گیرۆدەی زنجیری پیرەکەی بورهانم

ئەوەی لەم شیعرەدا سەرنج ڕادەکێشێ تەنیا ئەوە نییە لە بابەت قافیەوە مەسنەوییە و حەریق لەم جۆرە شیعرەی نییە ئەم قەسیدەیە نەبێ، بەڵکو لە ڕووی زمانەوە کاریگەری دیالێکتی زمانی میللی بەسەریەوە دیارە، لێکسیکۆن و تەعبیری ئەدەبی میللی سەرزار و

ئەدەبی کلاسیکی تێکەڵ بەیەکتری کردووە، لە ناوەڕۆکیشدا شاعیر وێنە و ماناکانی لە ناوەڕۆکی شیعری گۆرانی و سروودەوە نزیکن.

شیعری دیالێکتی گۆرانی

دیوانی حەریق شیعرێکی دیالێکتی گۆرانی دەور دەکاتەوە، لێرەدا گوڵبژێرێکی ئەو شیعرە بڵاو دەکرێتەوە:

جەسوب سەحەردا دیم غونچە دەمێ
نە پەردەی عیسمەت نما نا جەمێ
وەسەد نەزاکەت دەهەن واز مەکەرد
وەیەک ناز ئیزهار سەد نیاز مەکەرد

***

پەی غونچە غونچەی ئەو نازک نەوگول
گیان تشت نە عازاو دل شینە سەرچل
وەسەر پەنجەی ناز نیقاو هەڵداوە
ئاهرێ نە تۆی جەرگم وەرداوە

***

دەک نەسیم فیدای سۆزەی ڕاهت بام
یا پیر تویج وە فیدای سۆز ڕاهت بام
قووەی بینایم وەگەرد پاتەن
دیدە و بینایم سەرگەرد ڕاتەن

***

ڕەحمێ جە نیم کەر جە هەر حالەتێ
نە گێچ عیسیان هەر جەهالەتێ
ئەر ڕەحمێ نەکەی و جەستە و حاڵم
وەداغ عیسیان دەروون زوغاڵم
چون پیر دانا مەعدووم مەحرووم
فەرمایش کەردەن فەرد خۆش مەفهووم

***

پیر ڕەوشەن دڵ منیچ دەخیلم
ڕاگە گوم کەردە و وێڵ و زەلیلم
ئێستە وەهەرحاڵ پڕ خەجالەتم
خاکم وەسەر بۆ پەی قیامەتم

***

(حەریق) کافی یەن پەی دنیا و دینم
سەگی ئاستانەی شای شەمسەدینم

واتاکەی:

بەیانی کاتی سپێدە لێو غونچەیێکم دی
لە ناو پەردەی پاکیدا خۆی دەجلواند
بەسەد نەزاکەت بەقسە هات
بەیەک ناز داوای سەد نیازی کرد

***

بەدەمی ئەو گوڵە تازە و ناسکە
گیانم لە عەزاب دابوو، دڵ لەشین و شەپۆڕ دابوو
بەپەنجەی ناز نیقابی لەسەر ڕووی لابرد
ئاگری لە ناخی جەرگم بەردا

***

دەک بای شەماڵ فیدای سروەی ڕێگات بم
ئەی پیر بەفیدای سروەی ڕێگەی تۆش بم
ڕووناکی چاوم لە تۆزی بەرپێتان دایە
چاو و بیناییم بەلا گەردانی بالاتانە

***

ڕەحمێ بە من بکە لە هەموو حاڵەتێکدا
لە عاسی بوون و هەموو کارێکی خراپ
ئەگەر ڕەحم بەلەش و کردەوەم نەکەی
لە داخی عیسیان و دەروونی سووتاوم

وەک پیری دانا مەعدوومی مەحرووم
فەرمانی ئامۆژگاریی کەسێکی زیرەکە

***

پیری ڕۆشنبیر منیش دەخیلتم
ڕێگەم ون کردووە وێڵ و زەلیلم
ئێستا بەهەموو جۆرێ زۆر خەجاڵەتم
خاکم بەسەرە تا ڕۆژی قیامەت

***

(حەریق) ئەوە بەسە بۆ دنیا و دینم
سەگی دەرگای شا شەمسەدین بم

لەم شیعرەدا ئەوە دەردەکەوێ لە هەموو ڕوویێکەوە حەریق شارەزای تەواوی لە ئەدەبیاتی گۆرانزەمیندا بووە. هەرچەند شاعیر نووسینی شیعری بەم دیالێکتە نەکردووە بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم قەسیدەیە نموونەی بەرهەمی شاعیرێکی قەڵەم ڕەنگینە لە شیعری دیالێکتی گۆرانیدا. شێوازی مەولەوی لەم شیعرەی حەریقدا ڕوون و ئاشکرایە. لەم شیعرەدا شاعیر ناوی مەولەوی بەمەعدووم یاد دەکاتەوە، وەک نازناوی دووەمی مەولەوی لە شیعردا. بەم جۆرە حەریق ئەم شاعیرە گەورەیە بەپیری دانا و کەسێکی خێر نەدیو لە ژیانیدا بەخەڵکی دەناسێنێ.

تاک و چوارین

حەریق بایەخی بەبابەتی تاک و چوارین داوە. ئەم جۆرە قاڵبە شیعرییەی بۆ تێبینییێکی کورت بەکارهێناوە. زۆربەیان لە قسەی نەستەق و پەندی پێشینان و هەڵوێستی کۆمیدی و وەرامی ژیرانەی پرسیارێکی ناهەموار و سەر لێ شێواندن و گەلێ شتی دیکەن دەکەن.

هەندێ لە تاکەکانی حەریق

شاعیر لە تاکێکیدا دەڵێ:

تاڵ و شیرین پێکەوە نەمدیوە چا بێ چا نەبێ
هەر کەسێکی هەمنشینی چا نەبێ پێت چا نەبێ

لەم دێرە شیعرەدا حەریق جگە لە مانا لە ئاواز و مۆسیقای وشەکانی «چا» و «چاک»

داهێنانێکی ڕەوانبێژی دروست کردووە. ئەم دێرە شیعرە وەک قسەی نەستەقێک لە کۆمەڵی کوردەواریدا لەسەر زاری هەموو کەسێکە خوێندەوار و نەخوێندەوار.

لە تاکێکی دیکەیدا حەریق دەڵێ:

سێ کەس بەتەلەب بوون، لەتەڵە چوونەوە جارێ
ڕابردووە تەڵەب بێنەوە تا فەسڵی بەهارێ

بەهار ڕەمزی سەیران و خۆشییە، هەموو قەرزێک ئەگەر بەئاسانی دەست نەکەوێتەوە و لەپڕ بگاتەوە دەست خاوەنی بۆ ئەو کەسە وەک بەهار هاتبێ وایە. ئەم شیعرەی حەریق وەک پەندی پێشینانێک دەکەوێتە ڕوو.

لە تاکێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

گوتم بۆسەم دەوێ ڕووی خۆم بەئاوی ڕووت گوڵاو ناکەم
گوتی بۆسەت دەوێ شێتە منیش ڕووی خۆم گڵاو ناکەم

حەریق ئەوەندە دلبەری خۆش دەوێ داوای ماچی لێ دەکا، بەڵام دەزانێ نایداتێ. ئیتر دیارە ڕووی شاعیر لە گوڵاوکردنی بەماچ بێ بەش دەبێ. وەرامی دلبەریش هەر ئەوەیە دەڵێ منیش ڕووی خۆم گڵاو ناکەم، کەچی شاعیر بەمەش ڕازییە. حەریق لەم تاکەدا مەبەسی «گوڵاو» و «گڵاو»ە لە ڕووی ڕەوانبێژییەوە.

هەندێ لە چوارینەکانی حەریق

شاعیر لە چوارینێکیدا دەڵێ:

هەر وەکو بیستوومە بەینێکە لە ئەم بەر ئەم بەری
بۆ مەلای مزگەوتی سوور وا چاکە تۆ بی لەوبەری
پێ لە حاشا بوو لەگەڵ من مەحکەمەی قازی دەچوو
کاکی سەردەشتی بەتەڕدەستی وە سەر جێگا پەڕی

حەریق بەهەوایێکی کۆمیدییانە باس لە مەلایێک دەکا، بێ گومان ئەو مەلایە خۆیەتی. پیاوێکی ئەوەندە بێ دەسەلاتە هەموو کەس دەتوانێ لێی ببا. ئاماژە بەوە دەکا چۆن دادگا خەریک بووە دوایی بەمەسەلەی بەدووکەوتنی کچە ئەرمەنی بێنێ ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی مەسەلەی تاشینی سمیلی حەریق بچێتە ناو هینەکەی کچە ئەرمەنییەوە. بەم ڕەنگە تۆڵەی شاعیر نەسەنرایەوە. لە چوارینێکی دیکەیدا حەریق دەڵێ:

ئــەزیزم تۆ دەزانی من لەبەرچاوت کــەر و گــێــژم
لەبەر ناپیاوی خەڵکی تێدەگەی موحتاجی گوێ درێژم
ســوار نیم و پیــادەم چۆن دەبێ وەسڵ و مــولاقــاتم
وولاغ دەس ناکەوێ هەر بۆ تەبەڕوک خۆی سەراوێژم

لەم چوارینەدا حەریق لە قسە قۆشمەییەکانی ناکەوێ، هۆی کەری گێژی خۆی دەگەڕێنێتەوە بۆ ئەوەی پیاوی ساغ دەست ناکەوێ. کە ئەمە نەبێ پێویستە هانا بۆ گوێدرێژ ببا، ئەمەش دەست ناکەوێ، ئیتر چۆن دەتوانێ بگاتە ئەوەی دەیەوێ بیگاتێ.

شاعیر لە چوارینێکی دیکەیدا دەڵێ:

کــاغــەزی وا زۆر دەهاتن زوو لە هەورامــانەوە
وەک گــەڵا تالوو هەمــوومــان خــستــە ئاگــردانەوە
دوێنێ دەتگوت یووسفی سیددیقی میسری دین ئەوە
ئەمــڕۆ باتداوە چ عــەیبــێکی هەیە بادانەوە

حەریق دەڵێ نامەی بێ ناوەڕۆک نرخی نییە، پێویستە ببێتە خۆراکی ئاگر. نامەی لەم جۆرە وەکو ئەوەیە هەرچەندە چاکەت کردبێ لە دواییدا باتدابێتەوە، هەموو کردەوەت دەبێ بەخراپە، هەروەها بەتەوسەوە ئەوە دەردەبڕێ ڕاڕایی و بادانەوە لە ڕەوشتی ئادەمزاددا خەوش نییە!.

***

مەلا ساڵحی حەریق یەکێکە لە گەورە شاعیرانی کلاسیکی کورد. بەرهەمی شیعری بەقەوارە زۆر نییە. کێش و قافیەی شیعری دەوڵەمەند نییە، واتە لە بەحرەکانی عەرووز تەنیا چوار بەحری بەکارهێناوە. دەنگەکانی قافیەی کەمن. قافیەی تیپە تایبەتییەکانی زمانی کوردی و عەرەبی نییە، تەنیا دەنگێکی کوردی نەبێ «ێ». لە هونەر و بابەت و ژانری شیعری کلاسیکی بەزۆری غەزەل و قەسیدەی دروست کردووە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا شاعیرێکە لە گەورە شاعیرانی ناوەڕۆکی شیعریان بریتییە لە دڵداری و وەسف و دانایی و فەلسەفی. بەگشتی مانای شیعری لە ڕووە، بەڵام شیعری داخراویشی هەیە. کاری نالی بەسەر هەندێ لە شیعرەکانییەوە هەیە. حەریق یەکێکە لەو شاعیرانەی ڕێچکەی شیعری نالی و سلێمانی و بابان و شارەزوور و هەموو کوردستانی باشووریان وەرگرتووە و بەشیعرە ڕەنگینەکانیان دیوانی شیعری کوردییان دەوڵەمەند کردووە.

ئەدەب

بەشی هەژدەم

ئەدەب

١٨٥٩ - ١٩١٦

ژیان و خاسیەتەکانی شیعری

ژیانی ئەدەب

عەبدوڵڵا بەگ کوڕی ئەحمەد بەگ کوڕی ڕۆستەم بەگ کوڕی باباعومەری کوڕی سەیفەددینە. نازناوی شیعری «ئەدەب»ە. بەڕەسمی لەقەبی «میسباح-ددیوان»ی لە محەمەد عەلی شای قاجار وەرگرتووە لە کاتێکدا وەلی عەهدی شای ئێران بووە و لە تەورێز دانیشتووە. لە مەڵبەندی خۆی و لە ناو کوردەواری بەعەبدوڵڵا بەگی میسباح-ددیوان و ئەدەب ناوبانگی دەرکردووە.

عەبدوڵڵا بەگ لە ساڵی ١٨٥٩ لە گوندی ئەرمەنی بڵاغ لە ناوچەی موکریان لە دایکبووە. ئەم گوندە کەوتۆتە ئاقاری سێ کوچکەی ئاواییەکانی بۆکان و میاندوا و ساینقەڵا. ئەدەب لە بنەماڵەیێکی دەوڵەمەند و دەست ڕۆیشتوو و خوێندەوار بووە. لە تەمەنی حەوت هەشتساڵیدا مامۆستای تایبەتی بۆ گیراوە و لەماڵەوە فێری خوێندنی کردووە، ئەو مامۆستایە ناوی مەلا فەیزوڵڵا بووە، قورئان و بەرنامەی سەرەتایی حوجرەی مەلایانی بۆ دەور کردۆتەوە. لە پاشانا مامۆستای زمانی فارسی و خۆشنووسی بۆ گیراوە. پرۆگرامی ئەم جۆرە مامۆستایە کە میرزایان پێ وتووە بریتی بووە لە پێگەیاندنی ڕۆشنبیرێک ئاگاداری زمانانی فارسی و کوردی بێ و شارەزایی لە زانستییەکانی دەرەوەی بەرنامەی حوجرە هەبێ کە تەنیا زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبییە. ئەم جۆرە خوێندەوارانە لە دیوەخانی دەوڵەمەنداندا دەبوونە نووسەری ئاغاکان و دەوری سکرتێری ئێستایان دەدی.

لە تەمەنی بیست ساڵیدا باوکی دەینێرێ بۆ خوێندن لە شاری تارانا. ماوەیێکی کەم لەوێ دەمێنێتەوە، هەرچۆنێ بێ فارسی باشتر فێر دەبێ و ئاسۆی بیری لە شارێکی گەورەی وەکو تاران زیاتر فراوان دەبێ. بەهۆی ژیانێکی ئورستۆکراتی پێوەندی کۆمەڵایەتی لە گەلێ لایەنەوە ڕەنگاوڕەنگ بووە، گەشتی لە هەندێ ناوچەکانی ئێران بووە

بەتایبەتی تەورێز. خۆی و عەلی بەگ سالار سەعیدی برای کە ئەندامی مەجلیسی شوورایی میللی (پەرلەمانی)ی ئێران بووە ئاشنایەتییان لەگەڵ قونسوڵی ڕووس لە تەورێز کوردناسی ناودار ڤاسیلی نیکیتین بووە. هەروەها گەشتی ڕووسیا و پۆلۆنیای هەیە بەتایبەتی شارە گەورەکانیان. وا باوە هۆی ئەم گەشتەی دەرەوەی وڵات لەبەر ئەوە بووە لە تەمەنی سی و پێنج ساڵیدا تووشی نەخۆشی لەرزۆکی (ئیفلیجی، شەلەل) بووە، بۆ تیمارکردن ڕووی کردۆتە ئەو وڵاتانە.

ئەدەب گەشتی ناوچەی شارەزووری هەیە لە ساڵی ١٩١٠ لەگەڵ هەندێ لە بەگزادەکانی موکریان و مەریوان سەرێک لە ئاوایی شانەدەری دەدا، ماوەیێک میوانی خەلیفە ڕەشید ناوێک دەبێ، گۆیا لەم گەشتەدا ئەدەب بەبینین یا بەنامە پێوەندی لەگەڵ تاهیر بەگی جافی شاعیردا بووە.

ئەدەب لە زانینی زمان پێشکەوتوو بووە، جگە لە زمانی دایک زمانەکانی فارسی و عەرەبی و تورکی زانیوە، شارەزایی لە زمانی ڕووسی و فرەنسی بووە. بەڕاستی ئەم شاعیرە لە ڕووی زانیاری و ڕۆشنبیرییەوە وەک هەڵکەوتوویێک دەکەوێتە بەرچاو تەنیا شاعیری چاک نەبووە. بەڵکو یەکێک بووە لە خۆشنووسە بەهرەدارەکان، هەندێ لە شیعرەکانی کە بەخەتی خۆی نووسراونەتەوە نرخی مۆزەیی تایبەتی خۆیانیان هەیە. جگە لەوە ئەدەب بایەخی بەنەخش و نیگار و وێنەکێشان داوە، بەقەڵەم و بۆیاغ وێنەی ڕەنگاوڕەنگ و هێڵکاری ڕەش و سپی کێشاوە. لە دەوروبەری ژیانی شاعیر کامێرا (ماکینەی وێنەگرتن) پەیدا بووبوو، بەرهەمی ئەم جۆرە هونەرەش ماوەتەوە. سەرەڕای زانینی ئەم جۆرە هوانەرانە ئەدەب بایەخی زۆری بەمۆسیقا داوە، تار و کەمانجەی بەکارهێناوە شارەزای دانانی نۆتەی مۆسیقا بووە، لەوانەیە دەنگ خۆشییەکەشی بووبێتە هۆی ئەوەی بایەخ بەمۆسیقا بدا یا شیعری گۆرانی میللی ئامێز بهۆنێتەوە.

ئەدەب کەسێکی دڵ تەڕ بووە، حەزی بەڕاووشکار و کۆڕی ساز و سەمتوور و بەزمورەزمی ئوروستوکراتییانە بووە، چێژی لە خواردنەوە وەرگرتووە هەنگامی سەرخۆشی پێ خۆش بووە، قوماری بۆ ڕابواردن کردووە، جیگەرەی کێشاوە.

دیاردەیێکی هەرە گرنگ لە ژیانی تایبەتی ئەدەبدا عەشقی نوسرەت خانمە، ناخی دەروونی داگیر کردبوو بەبێ ئەو ئارامی نەدەگرت. نوسرەت خانم کچی عیزەتوڵڵا خانی میر پەنجی بووە، یەکێکە لە بنەماڵە سەردارەکانی موکریان. نوسرەت زۆر جوان بووە،

ئەدەب هەموو شیعری بۆ ئەو وتووە، لە شیعرێکیاندا ناوی دەبا:

دڵڕوبایی مونحەسیر ئەوشۆ بەحاڵی نوسرەتە
ویردی بەزمی مەی گوساری چاوی کاڵی نوسرەتە

لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

ئەشعاری (ئەدەب) بۆ عورەفا قووتی ڕەوانن
خاسسە بەسەدای لالەعوزارێکی خۆش ئاواز

لەبەر نەخۆشی درێژ خایەنی ئەدەب خۆشەویستی نێوان شاعیر و دلبەر نوسرەت خانم بەردەوام نەبووە، هەروەها نەخۆشی کاری گەورەی بەسەر شاعیرەوە بووە و کەم ژیاوە. تەنگوچەڵەمەی زۆر بووە لەگەڵ ئەم ژنە، گەلێ جار تۆراوە و لە دواییدا ئاشت بوونەتەوە. هەرچۆنێ بێ لە ساڵی ١٩٠٨ نوسرەت لە ئەدەب جیا بۆتەوە بەیەکجاری و لە پاشانا شووی بەئاغایێکی عەشرەتی کەوورگ کردووە.

ئەدەب لە منداڵییەوە نەخۆشی لەرزۆکی بووە، لە سەرەتادا ئازاری نەداوە، هەرچەندە زیاتر بەساڵا چووە نەخۆشییەکەی تەشەنەی کردووە و لێی پیس بووە. ناچار جۆلانەیێکی بۆ دروست دەکەن و لەناویدا پاڵ دەداتەوە، بەهۆی ژەندنی جۆلانەکەوە، ئازاری لەشی هەندێ کەم دەبێتەوە، تا ساڵی ١٩١٦ ئەو نەخۆشییە لە مردن نزیکی دەکاتەوە و لە گوندی خۆیان ئەرمەنی بلاغ کۆچی دوایی دەکا و هەر لەوێش دەنێژرێ.

خاسیەتەکانی شیعری ئەدەب

شاعیریەتی ئەدەب

ئەدەب نوێنەری قوتابخانەی نالییە لە خاکی موکریاندا، هەر وەکو حاجیش نوێنەری ئەم قوتابخانەیە بوو لە خاکی سۆراندا، حەریق و مەحوی و شێخ ڕەزاش نوێنەری ئەم قوتابخانەیە بوون لە خاکی بابان و گەرمیاندا. ئەم شاعیرانە، واتە شاعیرانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم ئەگەرچی غەزەلی نالییان لە ڕووی ڕوخسارەوە نەگۆڕیوە، بەڵام شۆڕشێکیان لە ناوەڕۆکدا بەرپا کردووە، حاجی بەنیشتمانپەروەری و کوردایەتی، حەریق و مەحوی بەسۆفیزمی، شێخ ڕەزا بەئەدەبی داشۆرین و کراوە (ئیرۆتیک)، وە ئەدەب بەدەرهێنانی غەزەلی دڵداری لە چوارچێوەی سۆفیزمەوە بۆ گێتی ڕیالیزم.

ئەدەب غەزەلی کوردی لە لاهووت ڕزگار کردووە، ئەگەر دلبەری هەندێ لە شاعیران نە

کوڕ بووبێ و نە کچ و پەیکەرێکی سۆفیزمی بووبێ، بێ گومان دلبەرەکەی ئەدەب ئادەمزادێکی سەر ڕووی ئەم زەوییە بووە و ناوی نوسرەت خانم بووە.

ئەدەب لە ئایین نەدواوە، تەنیا نەعتێکی هەیە، نەوەکو لەبەر ئەوەی مەلا نەبووە، لەوانەیە ئوروستوکراتییەتی بنەماڵەی هێڵێ ئەم ڕێبازەی بۆ کێشا بێ. ئەدەب یەکێکە لە داهێنەرانی جوانی مانا لە ئەدەبی کوردیدا. لە شیعریدا ئەوە دەردەکەوێ ناخۆشیی ژیانی نەچەشتبێ، ئەگەرچی تەندروستیشی باش نەبووە و هەمیشە نەخۆش بووە. هەموو شیعرەکانی بۆ جوانی و دڵداری و سروشت و ژیانی بەختیاری تەرخان کردووە.

شیعری ئەم شاعیرەمان نرخێکی ئیستێتیکی تایبەتییان هەیە لە ئەدەبی کوردیدا، هۆیێکی گرنگ بوون بۆ بلاوبوونەوە و پەرەسەندن و گۆڕرانی ئەدەبی کوردی لە ناوچەی موکریاندا. شاعیر کە لە شیعری سۆفیزم دوور کەوتۆتەوە، لە ڕاستییێکی دیکە نزیک بۆتەوە کە دڵداری ڕیالیزمی سەر زەمینییە. سروشت لای ئەدەب دیاردەیێکی ڕووداوە، خۆشەویستەکەی پەری بەهەشت نییە بەڵکو ژنێکی کوردە، نوسرەت خانمە.

دارشتنی ڕستە و هەڵبژاردنی وشە لە لای ئەدەب لە دیالێکتە ناوچەییەکەی موکریان وەرگیراوە، لەبەر ئەوە لە کاتی خوێندنەوەی بەشێ لە شیعرەکانی هەست بەوە دەکرێ کە شاعیر خەڵکی موکریانە. هەروەها لە خوێندنەوەی شیعری حاجی قادریش هەست بەوە دەکرێ کە شاعیر خەڵکی ناوچەی سۆرانە (دیالێکتی ناوچەیی هەولێر و کۆیە و ڕواندز).

دیوانی ئەدەب

تا ئێستا بەرهەمی شیعری ئەدەب بەتەواوی لە دیوانێکدا چاپ نەکراوە. بەشێکی زۆری بەرهەمی چەند جارێک بەچاپ گەیینراوە وەکو لە لای خوارەوە ڕوون کراوەتەوە:

١- بەشێک لە دیوانی ئەدەب بۆ یەکەمین جار لە لایەن حوسێن حوزنی موکریانییەوە لە ٢٨ی ئاغستۆسی ١٩٣٦ لە ڕواندز چاپ کراوە.

٢- بۆ جاری دووەم دیوانی ئەدەب لە بەغدا لە ساڵی ١٩٣٩ لە چاپ دراوە. پێشەکییێکی هەژدە لاپەڕەیی بۆ ئەم چاپە نووسراوە، بۆ ڕاستی و مێژوو پێویستە ئەوە بوترێ پێشەکی ئەم چاپە لە لایەن شێخ سەلامی شاعیرەوە نووسراوەتەوە هەر ئەویش لە کاتی خۆیدا دیوانەکەی بۆ چاپ ئامادە کردبوو.

٣- دیوانی ئەدەب بۆ جاری سێیەم لە لایەن گیوی موکریانییەوە لە هەولێر لە ساڵی ١٩٦٦ چاپ کراوە.

٤- دیوانی ئەدەب بۆ جاری چوارەم لە لایەن محەمەد ئەمینی میسری و ئیسماعیلی سەییدیان، خاوەنەکانی «کیتابفرۆشی سەییدیان» لە مەهاباد چاپ کراوە. ساڵی چاپی لەسەر نەنووسراوە. ئەم چاپە دووبارەکردنەوەی چاپی دووەمی بەغدایە بەڕێگەی ئۆفسێت.

٥- دیوانی میسباح-ددیوان «ئەدەب» بۆ جاری پێنجەم لە لایەن محەمەد سەعید نەججاری «ئاسۆ»وە ئامادە کراوە و «ئینتیشاراتی سەلاحەدینی ئەیووبی» لە ساڵی ٢٠٠٢ لە ئێران بڵاوی کردۆتەوە، هەرچەندە ئەم چاپەش تەواوی شیعری ئەدەب نییە، بەڵام لە ڕووی ڕاست و نووسین و ئیملاوە لە هەموو چاپەکانی پێشوو باشترە.

٦- بەشێک لە شیعری ئەدەب بەناوی «عەبدوڵڵا بەگی میسباح-ددیوان شاعیری گەورەی خاکی موکریان»، لە بەغدا لە ساڵی ١٩٧٠ لەگەڵ لێکۆڵینەوەیێک لە لایەن مارف خەزنەدارەوە بڵاو کراوەتەوە. ئەم برە شیعرە لە کاتی خۆیدا لە ساڵی ١٩١٥ ئەدەب بەخەتە خۆشەکەی نووسیبوویەوە بەتایبەتی بۆ کوردناسی ناودار ڤاسیلی نیکیتین. ئەم دەسنووسە ئێستا لە ئەرشیفی نیکیتین لە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمییەی زانستی ڕووسیا لە سانت پیترسبورگ پارێزراوە.

کێشی شیعری ئەدەب

ئەدەب بەشێکی زۆری بەحری عەرووزی کردووە بەکێشی شیعری، لەوانە: هەزەج، ڕەمەل، موزاریع، ڕەجەز، سەریع، موتەقاریب، موجتەس.

قافیەی شیعری ئەدەب

ئەدەب نزیکەی نیوەی دەنگەکانی ئەلفوبێی عەرەبی و کوردی بەکارهێناوە وەک قافیە لە شیعریدا. ئەو دەنگانەی بەکاری هێناون ئەمانەن: ا ب ت ج د ر ز س گ ل م ن و ۆ ه ی ێ وەک لەم لیستەدا دەردەکەوێ ئەدەب ئەو دەنگانەی لە ئەلفوبێی عەرەبیدا هەن و لە ئەلفوبێی کوردیدا نین هیچ یەکێکیانی بەکار نەهێناوە، ئەو دەنگە کوردییانەی لە زمانی عەرەبیدا نین و تەنیا لە کوردیدا هەن، شاعیر دەنگەکانی (چ، گ، ۆ، ێ)ی بەکارهێناوە، واتە شاعیر ئاوڕی لە دەنگە کوردییەکان داوەتەوە و دەنگە عەرەبییەکانی نەکردووە بەقافیە.

پاش قافیە

ئەدەب بەگشتی هۆگری بەکارهێنانی پاش قافیە بووە. ئەگەر بەراووردێک لە نێوان ژمارەی شیعری و قەوارەی بەکارهێنانی پاش قافیە بکرێ ئەمەیان بێ گومان یەکجار زۆر دەکەوێتە بەرچاو. ئەو پاش قافیەی لە شیعرە بڵاوکراوەکانیدا بەکاری هێناون ئەمانەن: نەکا، دەکا، بەخودا، شکا، ئەدەب، ئەمشەوت، لە باڵات، نەکرد، چەند، کرد، بولبولم، بم لە گوڵشەن، بوو، تۆ، چ بوو، ئەمڕۆ، تێکەڵە، هەیە، چاکە، چاترە، خۆشترە، بەسە، ساقییە، موبارەک بێ، دەڵێ چی.

نەعت

دیوانی ئەدەب تەنیا قەسیدەیێکی شازدە دێری دەور دەکاتەوە لە نەعتی پێغەمبەر، شیعرەکە بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

ئەی نووری ئیهتیدات لە ماهی هەتا سەما
وەی فەخری ئیستیفات لە ماهی هەتا سەرا
ئەی شاهی ئەنبیا کە ووجوودی شەریفی تۆ
ئەقدەمترە لە خیلقەتی مەخلووقی دوو سەرا
ئادەم ئەبولبەشەر کە بەزاهیر لە سولبی وی
هێشتا قوڕی گەڵاڵە بوو، تۆ خەتمی ئەنبیا

بەم دێرانە ئەدەب دوایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

قەسدی منیش لە عەرزی جەسارەت بەحەزرەتت
جوبرانی نەقسی حاڵە بەنامت لە (مامەزا)
گەر ساڵحە (ئەدەب) و گەریش تالحی شەمی
ئوممیدەواری عەفووتە تۆ و خەمسەی عەبا
هێندەم بەسە لە حەشر کە چەتری شەفاعەتت
من ڕوو سیەهـ لە سایەیی ڕەحمەت وەلا نەخا

ئەم نەعتەی ئەدەب بەتەواوی لە نەعتە کلاسیکییەکانی شاعیرانی دیکەی کورد جیا دەبێتەوە. ئەو نەعتانە بوون بەکەرەستەیێکی ئامادەکراو بۆ شاعیران لە ناو خۆیاندا، بەئاسانی لە یەکترییان وەردەگرت، سەرچاوەی بنچینەیی هەموویان نەعتەکانی نالی بوون. لە هەموو ڕوویێکی هونەرییەوە شاعیرانی دوای نالی لە دەوروبەری وێنە و ماناکانی ئەو

دەسووڕانەوە، نەک تەنیا ناوەڕۆک بەڵکو لە ڕوخساریشدا لاسایی ئەویان دەکردەوە، شیعرەکانیان لەسەر کێش و قافیەی ئەو دادەنا. بەڵام ئەم نەعتەی ئەدەب بەتەواوی لەوان جیا دەبێتەوە. ئەستووری بیروباوەڕی شاعیر لێرەدا ئەوەیە محەممەد پێغەمبەر پێش ئادەم خوڵقاوە، خوا ئادەمی دروست کردووە لەبەر پێغەمبەر. واتە ئادەم هێشتا قوڕ بووە کە گیانی پێغەمبەر خوڵقاوە. کەسێکی وا گەورە توانای ئەوەی هەیە لە گوناھ خۆش بێ، بۆیە ئەدەب داوا لە ئالی عەبا (محەممەد و عەلی و فاتیمە و حەسەن و حوسێن) دەکا بیخەنە ژێر چەتری شەفاعەت و بەبەهەشت شادی بکەن.

وەسف و دڵداری

سەرچاوەی ئیلهامی هەموو شیعری دڵداریی ئەدەب نوسرەت خانم بووە. لە بنەڕەتدا بەرهەمی ئەدەبی لە ڕووداوێکی دیاریکراو دروست دەبێ بەڵام ڕووداوێکی تازەی دیکەی دروست دەکاتەوە، بەم پێیە ئەگەر جوانەکەی ئەدەب نوسرەت خانم بووبێ، ئەوەی ئەو دروستی کردووە دەبێ لە نوسرەت خانیش جوانتر بێ. ئەوەی پێوەندی بەلێکدانەوەی شیعری ئەدەبەوە هەیە ئەوەیە جوانی نوسرەت خانم جۆرە شەقڵ و سیمایێکی تایبەتی داوەتە شیعری ئەو شاعیرە دەتوانرێ بەشاعیرێکی خاوەن شێوازی تایبەتی دابنرێ، ئەو شێوازە سەربەخۆیە سنووری جوانکاری شیعری دیاری دەکا، ئیتر پیاو دەتوانێ ئەو شێوازە هونەرییەی بەواقیعی ڕێکوپێکی هەموو ئەندامانی پەیکەری نوسرەت خانم بچوێنێ واتە شیعرەکە بەراوورد بکا لەگەڵ نوسرەت خانم.

لەم ماوەیەدا هەندێ نموونەی لەم بابەتەی شیعری ئەدەب دەخرێتە بەرچاو.

- ١ -

سەبا لە کنم گوزەرگاهت دیاری دلبەرە ئەمڕۆ
شەمیمی عەنبەر ئامێزت وەها جانپەروەرە ئەمڕۆ
لە خەودا شەو خەیاڵی دەستەیی کاکۆڵی یارم کرد
دەماغم پڕ لە عەتر و بۆ و مێشک و عەنبەرە ئەمڕۆ
دوێ فەرمووت کە جان و سەر فیدای ئەو خاڵی هیندووتە
بەڵێ فەرمایشی جانان لەسەر جان و سەرە ئەمڕۆ
بەڕوودا قافیلەی هیجرت سەرای دڵمی لە غەم پڕ کرد
خەرابەی دڵ لە لوتفی تۆ عەجایەب بەندەرە ئەمڕۆ

لە تەختەی عاجی ڕوخسارت بەمووداسی نەزەر لەغزی
دە داوەت دا دڵی بۆیە لە عەمدەن شەشدەرە ئەمڕۆ
بەبێ تۆ خوسرەوی عالەم لە لام وەک ڕەنجی فەرهادە
بەوەسڵت ڕووحی شیرینم هەلاهیل شەککەرە ئەمڕۆ
غولامی تۆ (ئەدەب) تا بوو لەناو عوشاقی بێ سەر بوو
بەڵێ تاجی سەرم بۆیە لەسەریان ئەفسەرە ئەمڕۆ

شنەبای شەماڵ کە دەگاتە ئەدەب بۆن و عەنبەر بیری لە دلبەرەوە بۆ دێنێ، ئەمە ئەگەر لە بێداری بووبێ، کەچی لە خەودا دەستی لە ملی دلبەر کردووە و مێشکی پڕ بووە لە بۆنی خۆش و میسک و عەنبەر، بۆنی خۆشی زولفی دلبەر. بەم جۆرە ئەدەب لە داهێنانی وێنە هونەرییەکانی بەردەوام دەبێ. زۆریان تازەن و لە داهێنانی شاعیرن. لەم شیعرەدا ئەدەب هەندێ وێنەی ڕەوانبێژی بەدەگمەن بەکارهێنراوی داهێناوە وەکو لێرەدا «موراعات» و «نەزیر»ی بەکارهێناوە کە لە نێوان خوسرەو و فەرهاد و شەکر و شیریندا هەیە، وەک ئاشکرایە ئەمانە هەموویان قارەمانی چیرۆکی شیعری «شیرین و خوسرەو»ی خانای قوبادی و نیزامی گەنجەوین.

- ٢ -

بێ زەوق و مەحەببەت مەی و مەیخانە دەڵێ چی
بێ نەشئەیی زاتی بەت و پەیمانە دەڵێ چی
هەر سیدقە دەبا مەردی خودا ڕێگە بەمەقسوود
شێخ و شەحەن و کەعبەو و بوتخانە دەڵێ چی
عاقڵ ئەوەیە قەیدی عەلاقەی نییە وەک شێت
فەزل و هونەر و عاریف و فەرزانە دەڵێ چی
زادەی ڕەهی هاموونی تەریقەت مەبە زاهید
ویردی سەحەر و سەبحەیی سەد دانە دەڵێ چی
تۆ تاوی سەری شەمعێ مەبینە کە دەسووتێ
بنوارە لە سۆزی دڵی پەروانە دەڵێ چی
باتین ئەوەیە مەخزەنی ئەسرارە سەراسەر
بێ گەنجی حەقیقەت دڵی وێرانە دەڵێ چی

میسباح ئەوەیە سائیرە نووری لە هەموو جێ
قەندیلی زەڕ و زیوەری کاشانە دەڵێ چی
واعیز وەرە یەک هەفتە (ئەدەب) فێر بە لە لای من
پەندی بەڕیا لۆمە و ئەفسانە دەڵێ چی

لەم شیعرەدا ئەدەب لە ڕەسەنی ڕەوشت دەگەڕێ لە ئادەمزاددا. هەندێ مەسەلەی لۆجیکی دێنێتە گۆڕێ وەکو ئەوەی ئەگەر چێژ یا ئەڤین خۆڕسک نەبێ لای مرۆڤ مەستی مەیخانە هەڵوێستی چی دەبێ بەرامبەری! ئەم وێنەیە و هەموو وێنەکانی دیکەی شیعرەکە کە لە ڕەنگی ئەون، بەپێوانەی لۆجێک تەماشا ناکرێن چونکە مەسەلەکە گیانییە، لەبەر ئەوە لە گێتی داهێنانی هونەریدا تیۆرییەکانی لۆجێک بەتاڵن. بۆیە هەموو وێنەکانی شاعیر چوونەتە دەلاقەی داهێنانی هونەرییەوە.

– ٣ –

دوو هەناری نەورەسن هەریەک بەیەک گوڵنارەوە
یا دوو نارنجی ڕەسیدەن لەو بەهاری پارەوە
دوو شەمامەن دەم تەرەک هەردوو بەیەک بۆستانەوە
یانە جووتێ گوڵبەدەم سێون بەسەر یەکدارەوە
دوو پیاڵەی زەڕ نیشانن سەر بەدوو گژنیژەوە
یا دوو حوققەی گەوهەرن بەندن بەدوو بزمارەوە
نار و نارنج و شەمامە چەندە خۆش دێنە نەزەر
هەر لە یەک شاخ و لە یەک باغ لە یەک گوڵزارەوە
نە هەنارن نە شەمامەن نە بەهێن نە سێوی کاڵ
جووتێ مەمکی ئاتەشین ڕەنگن بەبەر دڵدارەوە
ئەی خودا چەندە ڕەوانبەخش و لەتیف و دلبەرن
ئەو دوو نارە نەورەسە بەو سەرووی خۆش ڕەفتارەوە
حاڵی زاری من لە حەسرەت ئەو دوو نارانە دەڵێی
گینگڵی مارە بەسەر کانوونی پشکۆی نارەوە
دلبەرا ڕەحمێ بکە ئاخر هەتا کەی بەندەگیت
ڕۆژ و شەو بێ ڕوویی تۆ بەو ئاه و ناڵەی زارەوە

گەر لە تاڵی شەربەتی هیجرت دەپرسی بەو سەرەت
خۆزگە دەخوازم هەموو جارێ بەژەهری مارەوە
ئەی (ئەدەب) ئێستا لە هیجران ناڵە بێ سوودە لە لام
هەر دەبوو ئەووەل نەچووبایتایە ژێر ئەم بارەوە

ئەم وەسفەی ئەدەب لە شیعری کلاسیکیدا حاڵەتێکی زۆر باو نییە، کەم شاعیر بەرهەمێکیان تەرخان کردووە تایبەتی بێ بەئەندامێک لە ئەندامە جوانەکانی دلبەر. ئەدەب نیوەی زیاتری ئەم شیعرەی بۆ وەسفی مەمک داناوە. وێنە هەڵبژاردەکانی لە باغی سروشت وەرگرتووە. باس لە میوەکانی هەنار و نارنج و شەمامە و سێو و بەهێ دەکا و بەمەمکیان دەچوێنێ. وێنە جوان و ڕەنگینەکەی لەوەدایە یەکە یەکە باسی ئەم میوانە دەکا و ئینجا دەڵێ ئەوەی شاعیر دەیەوێ باسی لێوە بکا، هیچ یەکێک لەم میوانە نییە، بەڵکو مەمکی دلبەری خۆشەویستە.

– ٤ –

ئەو چەنبەری گیسوو کە موزەییەن بەپەرەنگە
سەد نامی خودا چەندە مەلیح و چ قەشەنگە
ڕوخسارە درەخشانە لە ناو زوڵمەت و پەرچەم
یا پرتەوی میهر و ئوفوقی وادییی زەنگە
لێوت بەسوخەن دێنییە ئیعجاز مەسیحە
چاوت بەفیتنەن فیتنەیی ئیسلام و فەڕەنگە
چاوت ئەگەر ئەوڕۆ بەنیگەهـ مایلی سوڵحە
زولفی سیەهت بۆچی دەگەڵ مەی سەری جەنگە
سەختی دڵی تۆ شەوقی دڵی نازوکی ئێمە
وەک سوحبەتی خارا وو سەبوو شیشە وو سەنگە
بێ وەجهە بکەم فیکری ڕەهایی لە کەمەندت
تا کێشی کەمەنداری بڕۆت پڕ لە خەدەنگە
تەنگی دەمی تۆم هاتە نەزەر لەو غەزەلەی دا
بۆیەم بەخودا وەک دەهەنت قافیە تەنگە

فـەرمـووتە (ئەدەب) جـانێ بەمـاچێ کـە دەوا بێ
هێـنـامـەوە هـاتـووم وەرە بـیـگـرە درەنـگـە

ئەدەب لەم شیعرەدا وەسفی هەندێ لە ئەندامی لەشی دلبەر دەکا، لەوانە پرچ و کەزی و دەموچاو و ڕوومەت و لێو، بەگشتی لە قالبی شاعیرانی پێش خۆی نەچۆتە دەرەوە. بەڵام لە دوو توێی ئەم وەسفانەی وێنەی تازە دروست دەکا. هەر لەم شیعرەدا دیارە و چەندە جوانە کە بەدلبەری دەڵێ قافیەی من وەک دەمت بچووک و تەنگە، واتە قافیەی بۆ نایە و لەم لایەنەوە سەرکەوتوو نییە. کەچی ئەدەب بەگشتی لە قافیە زۆر شارەزایە، قافیەی ئەو کەموکووڕی تێدا نییە، بۆ بەڵگە لەم شیعرەدا هەر نۆ وشەی قافیە ڕەسەنن و دووبارە نەکراونەتەوە. هەموو شیعری ئەدەب لە ڕووی کێش و قافیە و ڕیتم و مۆسیقاوە بێ خەوشن.

- ٥ -

ئەی لوعبەتی زیبا وو دڵارام و پڕ ئەفسوون
ئەی شاهیدی پڕ ناز و سوخەن جۆیی سەمەن گوون
هەر من بەتەنێ شیفتەیی تەلعەتی تۆ نیم
عالەم بەسەری نێرگسی فەتتانتە مەفتوون
فەرمووتە کە فیردەوسی بەرینە روخی زیبات
گەر جەننەتە بۆ خابگەهی دوو بەچە ئاهوون
شاعیر دەهەنی غونچەیی تۆ شیبهی بەگوڵ کرد
نەیزانی خەتای کردبوو وەڵڵاهی بەسەرچوون
فەرمووت کە (ئەدەب) دڵ نەشکێنێ بەجەفای تۆ
چۆنم نەشکێ شووشە کە ئاماجی روخام بوون

لەم پارچە شیعرەدا ئەدەب دەیەوێ خۆشی بگەیەنێتە گیانی دلبەر کە دەڵێ تەنیا هەر ئەو گیرۆدەی دڵدار نەبووە، هەموو عالەم عەشقی جوانی دلبەرن، ئەگینا کامە دڵدار حەز بەوە دەکا دلبەرەکەی هەموو عالەم خۆشیان بووێ و لێی بستێننەوە! دیارە مەسەلەکە تەنیا ئەم لێکدانەوە سایکۆلۆجییە نییە، بەڵکو ئەو وێنە هونەرییانەیە کە لەم شیعرەدا شاعیر لە دووری بیروباوەڕەکەی کۆیانی کردۆتەوە.

دڵتەنگی لە دووری یار

ئەدەب کۆمەڵێک شیعری لیریکی تەرخان کردووە بۆ وێنەگرتنی هەست و نەستی ناوەوەی خۆی. ئەو شیعرانە زادەی بیری سەردەمی گرژی و خەیاڵی ڕەشبینی و زایینی ڕاڕایی ناو مێشک و دڵ و دەروونی شاعیرن و هەمووشیان لە قالبی هونەری شیعری کلاسیکی دوور ناکەونەوە و مانا لەفزییەکانیان کە وا زان دەکرێ ناخۆشە، بەخۆشی دەگەڕێتەوە و دەبێ بەنموونەی دڵداری.

- ١ -

مەستی قەدەحی بادەیی زیبا سەنەمێکم
هەر لەحزە لە نەشئەی لەبی وەک جامی جەمێکم
ساتێ کە فرووغی مەهی دیداری نەبینم
ئەو ساتە مەپرسە کە قەرینی چ غەمێکم
تا دانەبەزێ غەیری لەسەر مەکەفی پاکەی
هەر تاوە وەکو سایە لە بن هەر قەدەمێکم
قەت نەبووە شەوێکی بەغەمی کوهنەیەوە بم
هەر سوبحەدەم ئازوردەیی تازە ستەمێکم
هێندەی غەم و چین خستنە سەر یەک خەمی گێسوو
نازانم ئەوێستاکە لە بەندی چ خەمێکم
گەنجێکە خودادادە بەوی حوسنی جیهانگیر
لەو گەنجە ئەمن چاوەنواڕی کەرەمێکم
گەر حاڵی (ئەدەب) بێتو بپرسن لە فیراقی
ماوم کەم و بێشێکی بەڵا (کەلعەدەم)ێکم

ئەم شیعرەی ئەدەب ڕەنگدانەوەی ئێش و ئازاری دوورییە لە دلبەر. غەم و پەژارەیێکی قورسی بۆ دروست کردووە. کە بیری لێ دەکاتەوە سەری لێ دەشێوێ، هەروەها ناتوانێ تەعبیر لە شێواوی خۆی بکا، خۆی لە خۆی ون بووە.

- ٢ -

ئەی غەزالەی بێ سەبەب ڕەم کردەکەی هەم پەیکەرم
شۆخی بێ پەیمانەکەی بێ شەرتەکەی سەوداسەرم
خۆش مەزەی ناخۆش ئەدای شیرین کەلامی تورش ڕوو
دلبەرەی شێوەگەرەی جەور ئاوەرەی جادووگەرم
کەی من و تۆ شەرتمان وابوو بەبێ یەک هەڵبکەین
یا دەبوو کەی من بەبێ تۆ سەر بنێمە بەستەرم
بۆ گوڵی ڕوومەت گوڵی تەڵعەت گوڵی ڕوخسار گوڵ
گوڵعوزاری نازداری دڵشکاری خودسەرم
گەر عیتابە هەر بەسە نازە بەسە جەور بەسە
وا بکە ئاخر چاوەکەم ئەمنیش بەباری دەربەرم
من کە کوشتەی یارم زەحمەتە ڕووح دەربەرم
تاقی ئەبرۆی چاوەکانی بوونە قەتڵ بۆ سەرم
شاهی خووبان تۆ مەڕەنجە لەو گلەییيانەی (ئەدەب)
تۆ هەر ئەو شاهی وەفاداری و منیش فەرمانبەرم

دلبەری شاعیر لە مامز دەکا، بزێوە، سرکە، بێ پەیمانە، جادووگەرە، بەڵام جوانە، قسە خۆشە، بۆ شاعیر ڕوو ترشە. جوانێک هەموو ئەندامی لەشی گوڵ بن، ئەگەر گلەیی بکا، ناز بکا، خراپە بکا، پێویستە سنووری هەبێ، ئاوڕێک لە دڵدار بداتەوە. ئەمەی شاعیر گازاندەیە، دلبەر هەر شاهە و ئەدەبیش فەرمانبەرە.

- ٣ -

بەستەیی زولفم ئەگەر چاهی زەنەخدانت چ بوو
سیلسیلەی کردم لە گەردەن بەند و زیندانت چ بوو
فیتنەیی چەشمی سیەهـ کافی بوو بۆ سامانی مە
تیرەبارانی سەفی سەربازی موژگانت چ بوو
ئێمە جەمعی عاشقان ئاشوفتە حاڵی زولفی تۆین
تۆ لەمە ئاشوفتەتر زولفی پەرێشانت چ بوو

گەر لە ئەووەڵ قەسدی تۆ پێکانی سینەی مە نەبوو
بێ سەبەب تۆ بەو خەدەنگی غەمزە ڕەهبانت چ بوو

شاعیر بیر لە بەندیخانە و کۆت و پێوەند و زنجیر دەکاتەوە، بەڵام ئەم ئازاردانە ئاساییيەکە نییە، بەڵکو ئەوەیە وەکو شاعیرانی کلاسیکی باسی دەکەن. ئامێرەکانی ئازاردان زولف و کەزی دلبەرن. دیارە شاعیر مەبەسی وێنەی ڕاستی نییە و ئەو ئازار و ئەشکەنجەیەی پێ خۆشە.

- ٤ -

بەختی من ئەی زولف کە هەموارە نگوونی
یا سەبری من ئەی موو کە تۆ بێ تاب و زەبوونی
جیسمی منی ئەی تورڕە مەگەر پڕ تەب و تابی
یا چاوی منی چەهرە کە وەک کاسەیی خوونی
هەم فەردی منی عوود مەگەر دوودە هەناسەت
هەم دەردی منی ڕوود مەگەر زار و زەبوونی
ئەی لالە مەگەر سۆزی فیراقت لە جیگەردا
ڕوخسارە بەخوێنی وەکو من داغ دەروونی
ئاهی منە شام و سەحەر و دەردی دڵی سۆز
یا ڕەب چ عەجەب ئایینە لەم ئاهە مەسوونی
بۆ تیغی برۆت چاکە دەڵێن وەسڵەتە جەبری
لەم چاکە دوو ڕۆژە بەوەفا چاکە دەروونی
هەرکەس کەتوهی بێ (ئەدەب) ئاسا لە هەوای عیشق
ڕازیم بەخودا من بەنەبوونی بەنەبوونی

شاعیر بەسەر بەدبەختی و نامرادی خۆی هەڵدەڵێ. زولف و کاکۆڵ بەرەو خوار بۆتەوە، عوود دەناڵێنێ، گوڵاڵەسوورە لەبەر دووری لە یار خوێن لە ڕووی زاوە. بەختی شاعیر ڕەنگدانەوەی ئەم هەموو وێنانەیە، جا ئەگەر بۆ خودی خۆیان جوان و خۆش بن بۆ دەروونی ناوەوەی شاعیر ناشیرین و ناخۆشن.

میهرەجانی سروشت و مەیخانەی پیری موغان

ئەدەب لە کۆمەڵێک شیعریدا سەما بەسروشت دەکا. بەهارە و لە گوڵشەندا میهرەجان دەگێڕێ. پۆلی پەرییان لە ئاسمانەوە و جوانانی سەر ڕووی زەوی لە ئاسۆی دوورەوە بەسەما و هەڵپەڕکێ دێنە ناو گۆڕەپانی میهرەجانەوە، گوڵی زەرد و سوور و نیگارانی مەمکەسێو بەدەم ئاوازی کردگارییەوە جامی مەی لە یەکتری وەردەگرن و پیری موغان سەردەستە و ڕێبەری ئەم ژیانی بەهەشتییە دەکا.

شاعیری دڵ تەڕ و ناسک، هۆگری نوسرەت خانم و شەیدای مەیی جاویدانی لەم شیعرانەیدا گۆرانی دەچڕێ بۆ ژیانێکی بەختیاری بۆ هەموو ئادەمزادی سەر ڕووی ئەم زەوییە، بۆ ئەوەی ساتی بەختیاری هەمیشەیی بێ و مرۆڤ دوور بێ لە بەدبەختی.

- ١ -

ئەمڕۆکە عەجەب شۆڕش و غەوغایە لە گوڵشەن
وەقتی تەرەبی بولبولی شەیدایە لە گوڵشەن
خەملێوە بەسەد ڕەنگە گوڵ و لالە وو سەحرا
سەد نەغمە لە هەر لا وو سەد ئاوایە لە گوڵشەن
تێکەڵ لە هەموو لاوە شەقیق و گوڵ و نەسرین
ئەلحەق کە گەهی سەیر و تەماشایە لە گوڵشەن
سەتحی چەمەن ئەوڕۆ لە قەڵەم قودرەتی سانیع
وێنەی قەڵەمی سەنعەتی ئەو شایە لە گوڵشەن
خەندەی گوڵ و گریانی هەوا وا دەنوێنێ
ئەمڕۆکە دەمی بادە وو مینایە لە گوڵشەن
بولبول سەحەری نەغمەنەوازە بەسەراحەت
یاران چ گەهی تۆبە وو تەقوایە لە گوڵشەن
ئەمڕۆ نەشکێ کەی دەشکێ تۆبە کە ئەمڕۆ
تۆبە شکەنی حوکمی تەقازایە لە گوڵشەن
ساقی بدە بەو جامی زەڕەت بادەکە ئەمڕۆ
هەنگامی مەی وو ساغەری سەهبایە لە گوڵشەن

هاوارە وەکو بولبولی شەیدا (ئەدەب)ی زار
دەستی نەگەیشتە گوڵ و ڕیسوایە لە گوڵشەن

ئەدەب گوڵشەنی کردووە بەگۆڕەپانی بەزموڕەزم و خرۆشانی سروشت. قارەمانانی ئەم ئاهەنگە بولبول بەدەنگە خۆشەکەی و گوڵ و گوڵاڵە بەڕەنگە جوانەکانیان بەختیاری دابەش دەکەن. لە گوڵشەندا مەی و مەیخانە بووە بەدیاردەیێک ناهەقی نییە تۆبەکار تۆبەی بشکێنێ، لەبەر ئەوەیە ئەدەب داوا لە مەیگێڕ دەکا زیاتر شەرابی پێ ببەخشێ چونکە ڕۆژ ڕۆژی ئەو بەزموڕەزمەیە.

- ٢ -

وەدەرنێن زاهید و سۆفی نەوەک ئەو بەزمە ساوا بێ
بڵێن موتریب دەگەڵ ساقی بەچەنگ و تارەوە با بێ
نەکیسا و باربەد هەر دوو بەعوود و روودەوە بێنن
لە بەزمی خوسرەویش دا بێ بڵێن شەککەر ئەوێستا بێ
لە کیشوەر سادە ڕوو چی هەن لە هیند و خوللەر و کشمیر
لە بەزمی عەیشی من ئەوشۆ دەبێ پاکی موهەییا بێ
لە هەر جێیێک دەزانن بەچچە تەرسایێک هەیە بێنن
نییە عوزری پەزیرا گەر خودی پاپای کلیسا بێ
لە هەر جێ چەنگییێک ڕامشگەرێک ئاوازە خۆشێک بێ
بەتار و بەربەت و سەنتوورەوە بێنن لەگەڵ شا بێ
لە هەر جێ دلبەرێک شۆخێک بوتێ سیمین بەرێکو دی
بەحوکمەن بۆ منی بێنن نە سارا بێ چ تەرسا بێ
لە هەر جێ موغبەچێکو دی دەگوێی نووسێن بیهێنن
بەتەوع و کوڕهـ و زۆری بێ دەبێ بێ گەرنەیە نابێ
لە هەر جێیێک فریشتە پەیکەرێ غیلمان لە قایێ بێ
بەباوەش بۆ منی بێنن لە فیردەوسی موعەللا بێ
لە جەننەت هەرچی غیلمان بەچچە هەن پێیان بڵێن پاکی
بەخولد و توور و تووباوە بەعەینوانی تەماشا بێ

بلێین بەو زوهرەیی زەهرا دەبێ بۆ ڕەقسی ئەو بەزمە
دوو چەنگی ماه و ڕۆژ دەستیان لە مل عیقری سورەییا بێ
خەبەر کەن چەرخی مینایی بەشیشە و جامی میناوە
دەقیقێک بێتە ئەم سەیرە بلا چەرخێک نەسووڕا بێ
بلێین ئەختەر هەتا ڕۆژ دیدەبان بن چاو لە دەرگادا
نەیێنە مەجلیسی عەیشم چ ئەسکەندەر چ دارا بێ
حەریفان بێن و موتریب لێ بدەن ساز و چەنگ و نەی
بەشەرتێ یاری خۆم ساقی لە جام و تونگی سەهبابێ
لە لایێ شاهید و سادە لە لایێ ساقی وو بادە
لە لایێ مەی لە لایێ نەی وەکو مەحشەر کە بەرپا بێ
کە یار هات و بوو بەساقی بادەخۆری جالیبە تاکو
لە ئەمشەو تا دەڵێن وەقتە کە ڕۆژی حەشر بەرپا بێ
(ئەدەب) لەو بەینەدا دەستەوملانی سەروی زیباکە
هەتا دەوری مەسیح و ئاخری دەورانی دنیا بێ

شاعیر داوا دەکا زاهید و سۆفی لە کۆڕی بەزموڕەزم دوور بخرێنەوە. مۆسیقا ژەن و دەنگ خۆشی وەکو نەکیسا و باربەدی خوسرەوی پەروێز بێنە ناوەوە. شەککەری جوان لەوێ بێ، دووەم ژنی خوسرەو بووە لە پاش شیرین، کچە نازەنینەکانی وڵاتی هیندستان و بەتایبەتی کچە پەریزادەکانی وڵاتی خوللەر بێنە ڕێزەوە. کچانی تەرسا واتە مەسیحییەکان ئامادە بن. لە وڵاتی مەسیحییان منداڵان کۆ بکەنەوە. دەنگ خۆش و مۆسیقا ژەنی هەموو سەر ڕووی زەوی بانگ بکەن. لە هەر کوێییێک جوانێکتان دی بیانهێنن، ئەگەر نەهاتن بەزۆر ڕاپێچیان بکەن، موغبەچە منداڵە جوانەکانی زەردەشتییان بانگ بکەن.

شاعیر تەنیا بەجوانانی سەر ڕووی زەوی تینووی ناشکێ حوور و غیلمانی بەهەشتی دەوێ. ئاسمان دەبێ بەشداری لەم میهرەجانەدا بکا، ئەستێرەی زوهرە پێویستە مۆسیقا ژەن بێ، مانگ و ڕۆژ چەنگ لێ بدەن لەگەڵ ئەستێرەکانی پێر و تەرازوو دەست لە ملی یەکتری بکەن. ئەستێرەکان دەبێ شەو تا بەیانی پاسەوانی دەرگای میهرەجان بن ئەگەر ئەسکەندەری مەکدۆنی و دارای شاهەنشاش بێن نەیەڵن بێنە ژوورەوە. یاری نازدار مەیگێڕە سوراحی و بادەی بەدەستەوەیە. ڕۆژی حەشرە کەس بەکەس نییە، لە لایێک

جوانان، لە لایێک مەیگێڕ، لە لایێک نەی و لە لایێک مەی. با ئەم بەزموڕەزمە نەمر بێ، هەتا هەتایە بێ. ئەدەب دەست لە ملی دلبەر بێ تا کۆتایی ڕۆژگار.

- ٣ -

نیگارانی دیاری مە شەکەر لەب گوڵعوزارانن
هەموو تورکی کەمەندارن هەموو عەنقا شکارانن
هەموو سیمین بناگۆشن هەموو ماهی زرێ پۆشن
دەمێ نێش و دەمێ نۆشن چ جادووگەر نیگارانن
هەموو غیلمان بەچەن سادە پەری نەسلن پەری زادە
بەخەندە نەشئەیی بادە بەغەمزە مەی کوسارانن
بەقامەت نەخلەکەی توورن بەتەڵعەت کۆمەڵی نوورن
بەسوورەت ئاگری سوورن بەڕوخ لالە عوزارانن
بەدوو لەب جووتێ گوڵنارن بەغەبغەب سێوی خونسارن
بەگێسوو دوو سیەه مارن بەچاو ئەفسوونی مارانن
بەباڵا سەروی ئازادن بەگێسوو دامی سەییادن
لە سەیدی دڵ چ ئوستادن چ ماهیر جان شکارانن
بەچەهرە وەک مەهی ڕەوشەن بەزولفی حەلقەیی جەوشەن
بەکوڵمن وەک گوڵی گوڵشەن بەلەب غونچەی نیسارانن
لە مەشقی عیشوەبازی دا لە شێوەی کینەسازی دا
لە عەرسە تورک نازی دا چ شیرین شەهسوارانن
لە مولکی لوتف و ڕەعنایی لە کیشوەر حوسن و زیبایی
لە پاتەختی دلاڕایی چ سەرکەش تاجدارانن
دزی دڵ ئافەتی جانن شکەستی دین و ئیمانن
نە بەستەی عەهد و پەیمانن نە خەستەی جان سپارانن
نە ئۆگر یار و ئەغیارن نە بابی ڕەنج و ئازارن
نە مەحرەم عاشقی زارن نە هەمدەم بێ قەرارانن
قەدەح دار و مەه ئاشامن دڵ ئازار و دڵ ئارامن
دەمێ وەحشن دەمێ ڕامن چ ئاهوو جیلوەدارانن

(ئەدەب) چبکا لە یارانی لە یاری نازدارانی
دەمێ خونخواری بێ باک و دەمێ غەمخواری جارانن

لەم لیریکە ڕەنگینەدا ئەدەب وەسفی پۆلێک کیژی نەمامی تازەپێگەیشتوو دەکا، وێنەی ئەندامی لەشی جوانیان دەکێشێ، لە ڕەوشت و کردەوە و هەڵسوکەوتی سایکۆلۆجی ناوەوەی دەروونیان دەدوێ. پیاو بۆی هەیە بەخەیاڵ لە ڕستەی «هەموو تورکی کەمەندارن» وا بزانێ کاری هونەر و ئەدەبی گریک و ڕۆمان بەسەر ئەم بەرهەمەی ئەدەبەوە هەیە، بەوەی ئەم کیژە جوانانە لەوانەی سەردەمی ڕۆمانەکان دەکەن، ئەو پۆلە کچانەی بەپێوە لە عەرەبانە دووپێچکەکان دەوەستان و جڵەوی ئەو تاکە ئەسپەیان بەدەستەوە دەبوو کە بەغار عەرەبانەکەی ڕادەکێشا، هەروەها کچەکان تیر و کەوانیشیان بەدەستەوە بوو. لە کاتی لێخوڕیندا دەنگێک لە دەمی سوارچاکی جوان دەردەچوو. گریمان ئەدەب ئاگاداری ئەو وێنە ڕۆمانییە کۆنانە نەبووبێ، بەڵام بۆ کەسانی وەک ئێمە هەیە بڵێین بەڕێکەوت ئەو پۆلە کیژانەی لەم لیریکەدا ئەدەب وەسفیان دەکا لەو جوانانەی ئەو سەردەمەی ڕۆمانەکان دەکەن و مەسەلەکە بەڕێکەوت لای ئەدەب دروست بووە.

ئەو جوانە تیر و کەوان بەدەستانە ڕاوی باڵندەی عەنقای ئەفسانەیی دەکەن لەو کاتەی زرێ پۆشن و لێویان شەکرە و بسکیان گوڵە. باوکی ئەم جوانانە غیلمانی بەهەشتن و دایکیشیان پەریی ئەوێن. ئەدەب لەم لیریکەدا هەوڵ دەدا هەردوو سیفەتی دژ بەیەکتری درشتی و ناسکی لە ڕەوشتی ئەو دلبەرانەدا بدۆزێتەوە. ناسکییەکەیان لەبەر ئەوەیە چونکە شاعیر خۆشیانی دەوێ، وە درشتییەکەشیان لەبەر ئەوەیە بەئارەزووی ئەو ناکەن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر نازدارن.

لەم شیعرەدا هەست بەسووکی کێش و مۆسیقا و ڕیتم دەکرێ، ئەویش لەبەر ئەوەیە شیعرەکە بەهەردوو کێشی خۆماڵی و عەرووزی دەکێشرێ. لیریکەکە لە سەر بەحری هەزەجی تەواوی هەشت جار (مفاعیلن)ە، واتە (مفاعیلن مفاعیلن)ی عەرووزی، بەکێشی خۆماڵی دەبێتە (ب – ب – ب – ب –) بەم جۆرە ئەگەر حسێبی کێشی خۆماڵی بکەین دەبێ بەم ڕەنگە بینووسین:

نیگارانی دیاری مـــــە
شەکەر لەب گوڵعوزارانن
هەموو تورکی کەمەندارن
هەموو عەنقا شکارانن

ئەم کێشە خۆماڵییە هەشت سیلابی (کەرتی، بڕگەیی، پەنجەیی) پێ دەڵێن، کێشێکە لە ئەدەبی میللی و ئەدەبی نوێی کوردی بەشێوەیێکی یەکجار فراوان بەکار دەهێنرێ.

بەشی نۆزدەم

گەشتی گوڵزاری ئەدەب

شیعری ئەدەب بەگشتی لە پلەیێکی هونەری و ئیستێتیکی بەرز خۆی دەنوێنێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ ئێسکەی جوانکاری هەیە زیاتر سەرنج ڕادەکێشێ لەبەر گرنگی بابەتەکەی بێ بەوەی بەدەگمەن لە لایەن شاعیرانی دیکەوە دەستی لێ دراوە یا لە ژێر کاریگەری شاعیرێکی تر ئەدەب دروستی کردووە. ئێسکەی لەم بابەتە لە بەرهەمی شیعری ئەدەبدا بەرچاو دەکەوێ، لێرەدا بۆ نموونە هەندێکیان دەخرێنە ڕوو.

وەسفی بووکی پەردە و بەزاوا بوون

پێنجینی «دوێ شەو...»ی ئەدەب یەکێکە لە بەرهەمە بەناوبانگەکانی. داستانێکی درێژە وەسفی ئەندامی لەشی دلبەری خۆشەویستی نوسرەت خانم دەکا. ئەوەی زیاتر سەرنجی خوێندەوار ڕادەکێشێ لەم شیعرەدا ئەوەیە شاعیر خۆی زۆر خەریک کردووە بەوێنەکێشان و تاشینی پەیکەری ئەندامی مێیینەی ناوگەڵی ئەو ژنە نیگارینە. حوسێن حوزنی موکریانی ژیرانە بۆ مەسەلەکە چووە کە دەڵێ ئەدەب ئەم قەسیدەیەی بۆ شەوی پەردەی بووکێنی نوسرەت خانم وتووە.

شاعیر بەم پێنجینانە دەست بەشیعرەکەی دەکا:

دوێ شەو شەوی شەمبە کە لە شەمعی مەه و ئەختەر
ئاراستە بوو سەحنی سەرا پەردەیی ئەخزەر
من بەندە لە کاشانەیی تاریک موحەققەر
دوو دیدەیی عیبرەت بەبەر ئەسەقفی موجەددەر
گەه غەرقی خەیاڵات و گەهێ واله وو موزتەر
گەه مات و سەراسیمەیی ئەو رەسم کەتیبە
گەه خیرەیی ئەو قودرەتە و ئەو نەقشە عەجیبە
ئەو جیرمە درەخشەندە بەم ئەشکالە غەریبە
بێ زەحمەتی نەققاش و بەبێ ڕەنگی کەتیبە
چۆنی بەسەفا خستە سەر ئەو سەفحەیی مەنزەر

جارێکی خیتابم بەدڵی غەمزەدەیی زار
ئەی هەمدەمی غەمخوارم و وەی مەحرەمی ئەسرار
تا کەی بەهەوای عیشقی بوتان و غەمی دیدار
تا کەی بەجەفای وەسڵی گوڵان و لەبی دڵدار
تا کەی بەتەمای وەسوەسەیی نەفسی بەدئەختەر
ناگاه وە ژوور کەوت یەکێ مەهوەشێ تەرسا
خۆی لوعبەتی تەرسا وو بەسەر چادری تەرسا
لەو چادری تەرسایی نومایان ڕوخی ڕەخشا
وەک پرتەوی شەعرا لەمیان پەردەیی حەزرا
سەد نامی خودا بەو شەوە لەو ماهی مونەووەر
پۆشیدە لەسەر میجەری دیبایی سیاه فام
لەو تافتەیی فەردە کە مەشهوورە بەبادام
جیلوەی بەمەسەل لەنجەیی تاووسی لەبی بام
هەی هەی لەبەر ئەو قەدد و قیافە و سەر و ئەندام
مەوزوون و تەڕ و تازە وەکو نەخلی سنەوبەر

ئەدەب وەک پێشەکییێک بۆ گێڕانەوەی بەسەرهاتە ڕۆمانتیکییەکەی ئاماژە بۆ ئەو شەوە دەکا کە شەوی شەمو بووە، ئاسمان ساف و بێ گەرد بووە، لە ماڵێکی ساکاری بچووکدا ژیاوە. شاعیر سەری سوڕ دەمێنێ لە توانای کردگار بۆ ئەو سروشتەی کە خوڵقاندوویەتی.

ئەوجا دەکەوێتە موناجات لەگەڵ خۆیدا، هاوار بۆ ئەو کەسە دەبا کە غەمخۆریەتی و نهێنییەکانی دەپارێزێ، بۆ دڵداریی جوانان، بۆ ڕوخساری خۆشەویستان، بۆ وەسڵی گوڵان و دوو لێوی دلبەر، هەمووی بۆ ئامانجی ئەوەیە لەگەڵ دلبەردا بچنە ناو یەکەوە و بگاتە ئەوپەڕی ئەنجامی دڵداریی زەمینی. لەپڕ نازەنینێکی مەسیحی پەیدا دەبێ. مەسیحی ڕەمزی جوانییە، بێ گومان ئەدەب ئەم بیرۆکەیەی لە شیرینی ئەرمەن یا گورجی خوسرەو و فەرهاد وەرگرتووە. ڕەوتی نەرمی ئەو نازەنینە لە لەنجەی تاووسی دەکرد. یا خودا هەر بەردەوام بێ ئەم پەیکەرە جوانە!

بەهبەه لەبەر ئەو قامەت و ئەو زولفی سەمەن سا
دوو ڕشتەیی موشکینی تەرازی قەدی ڕەعنا

لەو تورفی بەناگۆشەوە تاکو بەکەفی پا
ئاشوفتە وو بەرگەشتە وو ئالۆز و چەلیپا
حەلقە و شکەن و پێچ و خەم و چەنگەڵ و چەنبەر
عەتری گرێهی زولفی شەوەی توڕڕەیی شەبڕەنگ
ئەلبەتتە دەچوو تا بەقەریبی دوو سێ فەرسەنگ
ڕووی میهری فرووزان و خەمی زولفی شەوەزەنگ
ڕەخشەندە لە ناو زولفی سیاها ڕوخی گوڵڕەنگ
وەک پرتەوی ئیمانە لە دڵ مولزیم و کافر
من هەر موتەحەییر کە وە یا ڕەب چ کەسێ بێ
یا بولبولی شەیدایی چ باغ و قەفەسێ بێ
کێ بێت و چ کەس بێت و چ خۆش هەم نەفەسێ بێ
یا بۆ منی بێچارە چ فەریادڕەسێ بێ
ئەغیارە دڵازارە وە یا یاری سەمەنبەر
سەبرێکی هەڵستام و بەسەد فیکرەت و ئەندێش
دوو سێ قەدەمی هاتمە نەزدیکی کەم و بێش
حەیران و سەراسیمە کە بێگانەیە یا خێش
عەیشی منە ئازاری منە نۆشەوە یا نێش
بەم نیوەشەوە کێ بوو لە من بوو بەپەلەنگەر
من غەرقی تەفەککور لەپڕ ئەو دلبەرەی تەنناز
ئاهیستە سەلامێکی بەمن دا بەشەکەر ناز
یا ڕەب چ سەلامێک و چ لەهجێک و چ ئاواز
وەک نەفخەیی سەنتوورە دەگەڵ زیڕ و بەمی ساز
بەو نەفخە دڵی خستەوە پەرواز بەبێ پەڕ

ئەدەب لە خۆی گۆڕاوە، سەری سوڕماوە، لەو دوو زولفەی بەدیمەنی ئاڵۆزی جوانتر بووە، وێنەی ئەندازیاری ڕەندی دروست کردووە. بۆنی گوڵاوی قژی تا جێگەیێکی دوور بڕی دەکرد، ڕوخساری ڕووناکی بوو، شەوەزەنگ دەوری دابوو. لە پاشانا ئەدەب سەری سوڕ دەمێنێ، نازانێ ئەمە چی کەسێکە، دەبێ بولبولێک نەبێ بۆ باغ و قەفەس شێت نەبووبێ!

کێیە، چی هەناسەگوڵاوییێکە! یا بۆ منی بێچارە چی یارمەتیدەرێکە. یا بێگانەیە و دڵی ئازار دەدا یا دلبەرە و دەست و دیاریی گوڵە. بێ هۆش بووم و بیرم دەکردەوە. چەند هەنگاوێک چوومە پێشەوە و لێی نزیک بوومەوە. نەمدەزانی خۆشییە بۆ من یا ئازارە. بەم نیوەشەوە کێیە لێم بووە بەپڵنگ. من هەر بیرم دەکردەوە، دلبەر بەنازوفیزەوە سڵاوی لێ کردم، تەنیا خودا خۆی دەیزانی ئەو سڵاوە چی ئاوازێکی هەبوو، وەک هەناسەی سەنتوور و چریوەی نالینەکانی بوو.

ئەمجارە کەمێ هاتەوە پێشێ بەشەکەرخەند
فەرمووی کە(ئەدەب) حیرەت و نەفرەت لەمە تاچەند
من ئەو سەنەمەم وا کە دڵی تۆم بەجەفا سەند
من ئەو فەتەنەم گەردەنی تۆم خستەوە ناو بەند
حازر بە نیشانەم ڕەسەنی زولفی موعەتتەر
هەر ئەو بوتی فەرخارە هەر ئەو دلبەر پارەم
هەر ئەو گوڵی گوڵزارە هەر ئەو تازە بەهارەم
هەر غونچەیی خەندان و هەر ئەو لالەعوزارەم
ئەو میهری درەخشانە هەر ئەو ماهی حەسارەم
هەر ئەو قەدی شمشادەمە ڕەنگینە بەمیعجەر
ئەو ساتە کە ناسیمەوە ئەو دلبەری شەنگە
ئەو تورکی کەمەنداره هەر ئەو غەمزە خەدەنگە
ئەو شاهیدی تاتارە هەر ئەو ماهی فەرەنگە
ئەو یاری جەفاکارە لەگەڵ مەسەری جەنگە
هەر دلبەرەکەی پارە هەر ئەو یاری ستەمگەر
کەوتم لەبەری پێی و وتم ئەی گوڵی ڕەعنا
ئەی ڕووحی ڕەوانم چ بەسوورەت چ بەمەعنا
هەرچی کە بفەرمووی (سەمیعنا وەئەتەعنا)
ما شِئتُ فَعَلْتِ وإلی الآنَ قَنَعْنا
ئەمما وەرە فەرموو لە چ بووی لَێمە موکەددەر
ئەی لالە ڕوخ و توڕڕە وەکو موشکی تەتاری

سەد جانی عەزیزم بەفیدای غونچەیی زاری
چیت لێمە خەتا دیوە کە بەینێکە کەناری
فەرموو کە لەسەر چی لەگەڵ ئێمە بەنیقاری
ساڵێکە لەسەر چی لەمە تۆراوی سەراسەر
فەرمووی کە چ هەنگامی گلە و وەختی عەزایە
ئەمشەو شەوی عەیش و تەرەب و سوڵح و سەفایە
سەیری سەری کوڵمم کە دەڵێی نووری چرایە
سینەم کە دەڵێی ڕەوزەیی ڕیزوانی خودایە
شەهدی دەهەنم کە دەدا تەعنە لە کەوسەر
تێ فیکرە لە خورشیدی جەماڵم بەتەئەممول
بگرە سەری گێسووم وەکو دەستەیی سونبول
سونبول عەجەبا بۆچی دەدا بۆنی قەرەنفول
شەوگاری تەواسول نییە هەنگامی تەغافول
ئەمشەو شەوی عەیشە نە حیکایەت لە سکەندەر

بووکی ناو پەردە کەمی هاتە پێش و کەوتە گفتوگۆ: ئەی ئەدەب! پێویست نییە دوودڵ بی، من ناناسییەوە، من ئەو بوت و دلبەرەم گەردەنی تۆم کۆت و زنجیر کردووە، من هەر بوتەکەی شاری فەرخاری تورکستانم، منم گوڵ و گوڵزار و بەهار و غونچەیی خەندان.

ئینجا شاعیر هۆشی دێتەوە لای خۆی و دلبەرە جوانەکەی دەناسێتەوە. ئەو دڵڕفێنە کەمەندارە ڕەمزی کچە جوانانی تەتارستانە، بەڵگەی چاوشین و قژ زەردی فەرەنگستانە، هەر ئەو یارەیە کە لە پارەوە ناسیویەتی. ئەوجا شاعیر دەکەوێتە بەرپێی و لێی دەپاڕێتەوە و موناجاتی لەگەڵدا دەکا و بەشان و باهوو و جوانیدا هەڵدەڵێ و پرسیاری لێ دەکا لەبەر چی لێی زیزە. بووکی ناو پەردە لە وەرامدا دەڵێ: کاتی گازاندە و گلەیی نییە، شەوی ئاشتبوونەوە و خۆشییە. تەماشای کوڵمم بکە تیشکی چرایە، بنوارە سینەم دەڵێی باغ و باغچەی بەهەشتە. ئاوی ناو دەمم لە ئاوی کەوسەر خۆشترە. بەوردی تەماشای جوانیم بکە زولفەکانم وەکو دەستەی سونبول بگرە بەدەستەوە، ئەمشەو شەوی خۆشی و ڕابواردنە نەک گێڕانەوەی حیکایەتی بەسەرهاتی ئەسکەندەری مەکدۆنی.

هەر وای وت ڕووبەندی کە لادا بەقەفادا
گێسووی بەسەر پەنجە لەسەر عاریزی لادا

ئەو تەلعەتی وەک ماهی لە ناو زولفی سیادا
ڕۆژێ بوو تولووعی بوو لە ناو لەیلی دوجادا
ڕووناکییەکەی خستە هەموو خیتتە وو بەندەر
سەر کوڵمی گوڵی دایەوە وەک لالەیی حەمرا
زیبی سەری دوو کوڵمە دوو گێسوویی مەتەڕڕا
جارێ خەم و گەه حەڵقە وو جارێکی دەگۆڕا
جارێکی بەسەر کوڵمەوە جارێکی لەسەر ڕا
وەک پێچ و خەمی دوودە لەسەر میجمەری ئازەر
ڕەنگین بەخەت و خاڵەوە وەک کەبکی موتەووەق
جار جارە کە دبزووتەوە بەو جیلوەیی موتلەق
عەکسی شەفەقی سینە لە بن مەوجی ستەبرەق
هەر تاوە بەڕەنگێ بوو وەکو قەسری خەوەرنەق
سوبحانە! لە زیبایی ئەو شاهیدی کشمەر
زولفی سیەهی پەخشە لەسەر گەردەنی بەللور
وەک سوحبەتی موشکی خوتەن و نیسبەتی کافوور
با یەک لە شەوەی توڕڕە و هێندێک لە قەمەر نوور
هەر بۆیە کە ئامێزشی مەهتابە بەدەیجوور
هەیهاتە لە نەیڕەنگی بوتی شەعبەدە پەروەر
ئارایشی عالەم بەگوڵستانی جەمالی
بەو خوڵقی پەسەندیدە وو بەحوسنی کەمالی
هەر جارە کەتیلیکی دەدا چاوی غەزالی
پەیکانی خەدەنگی نیگەهی نێرگسی کالی
کاری لە دڵی عاشقی شەیدا وەکو خەنجەر

کە دلبەر وتی: ئەمشەو سەردەمی خۆشی و ڕابواردنە. دەستبەجێ، ڕووبەندی لە دەموچاوی لابرد، قژ و زولفی لەسەر ڕوو لادا، ئەمە وەک هەڵاتنی خۆرێک بوو گێتی ڕووناککردەوە. ئەدەب بەوردی سەرنجی داوەتە هەموو ئەندامەکانی لەش و بزووتنەوەکانی دلبەر. دەمێک بەکەوی خاڵداری چواندووە، دەمێک بەراووردی کردووە لەگەڵ جوانانی

خەوەرنەقی کۆشک و باڵەخانەی بەهرامی گۆڕ و نازەنینەکانی کشمیری هیندستان.

لەم بڕە شیعرەدا ئەدەب لە شێوازی قاڵبی کلاسیکی لای نەداوە بەتایبەتی لە وەسفی ئەندامی لەشی ئەو بووکەی لەو جوانتری نەدۆزیوەتەوە لەسەر ڕووی زەوی.

دوو توڕڕەیی مەفتوولی سەرازیرە بەڕوخسار
یەک عەقرەبی جەڕڕارە یەکێ سونبولی گوڵزار
یەک شکڵی سیەه مارە یەکێ موهرەیی بیمار
یەک نۆشی دڵارام و یەکێ نێشی دڵازار
یەک مەرهەمی دەردان و یەکێ دەردی موسەووەر
لەب لەعلی بەدەخشان و دەهەن حوققەیی مەرجان
مەتبووع و پەسەندیدە بەهەر تەبع و بەهەرجان
ئامیختە نوتقی بەشەکەر وەک بەشەکەرجان
شیرینە وەک ئەو دەم کە لە دەر بێتەوە بەرجان
دەبزانە چ خۆشە کە ڕەوان بێتەوە بەربەر
دەم تازە شکۆفێکی شەقایق لە نزاران
لەب پڕ لە تەبەسسوم بەنەسیمێکی بەهاران
ئاوونگی بەیانانی بنیشێ لە کەناران
دەستی چ کەسی لێ نەدرابێ لە چ جاران
مەحبووب و تەڕ و تازە وو ڕەنگین و موعەتتەر
سینەی چ بڵێم سوبحدەمی فەسڵی بەهارێ
یا بەفری هەوەڵ شەو کە زەمستانێ دەبارێ
دوو مەمکی وەکو جووتە هەناری لقی دارێ
دوو گوڵ بەدەمی نارەوە وەک دەنکی هەنارێ
قەترەی عەرەقی پێوەیە وەک دانەیی گەوهەر
ناف و شکەمی وەک چ بڵێم نافەیی قاقوم
نافەی لەمیان بەستەری قاقوم بەمەسەل قوم
وەک نافە کە بووبێ لە غەزالی خوتەنی گوم
خۆی بێ ئەسەر و ماوە لە ئاهوو ئەسەری سوم

وەک نافە بەبێ نافە پەراگەندە بەکیشوەر
ئەلقیسسە لە شەوقی دڵی پڕ حەسرەتی موشتاق
وا گرتمە ناو باوەشی خۆم ئەو مەهی ئافاق
بووە یەک دەهەن و گەردەن و سینە و کەمەر و لاق
جووتێ بوو بەباتین بەدەن ئەمما بەنەزەر تاق
ئەو ساعەتە عەیشم بەدووسەر عومرە بەرابەر

لەم بڕە شیعرەدا ئەدەب هەوڵی ئەوەی داوە لە تەوقی سەری دلبەرەوە بەرەو خوار بێتەوە و وەسفی ئەندامەکانی بکا. بۆ ئەم مەبەسە لە جووتە مەمکەکانییەوە دەست پێ دەکا، بەمار و دووپشکیان دەچوێنێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئارامی گیان و مەرهەمی دەردانن، چونکە مەبەسی شاعیر لەم زیندەوەرە ترسێنەرانە شێوەی پەیکەریانە لە قژ و بسک و زولف دەکەن. لە پاشانا دەکەوێتە باسی دەم و لێو وەک قوتووی مەرجان وێنەی دەکێشێ. ئەوجا دێتە سەر سنگ و مەمک، ئەوەندە ساف و پاک و سپی و جوانە لە یەکەمین بەفری زستان دەکا، جووتە مەمکی وێنەی دوو هەنارن، دوو گۆی مەمک لە شێوەی دەنکە هەنارن، خوناوی وەک دانەی گەوهەر لەسەریان نیشتووە. ئەدەب زیاتر بەرەو خوار دەبێتەوە و دەگاتە ناوکی خۆشەویست، دەڵێ ئەمەیان ئەوەندە نەرمە وەک خوری ئاژەڵی قاقوم، وێنەی ئەو ناوکە لە شوێنەوار یا شەقڵی سمی مامزی شاری خوتەنی ئەفسانەیی تورکستان دەکا. جگە لەوە ئەم وێنەیە لە ئەندامی مێیینەی دلبەرەکەش دەکا. ئیتر نازەنین دەگرێتە باوەش و دەگاتە ئەو گەنجینەیەی ئەم هەموو خۆشییەی پێ دەگەیەنێ.

گەه خیرەیی خورشیدی جەمالی بەتەلەئلوء
گەه سایەنشینی خەمی زولفی بەتەفەیوء
گەه حامیلی ئەو نازە کە دەیکرد بەتەهەزوء
گەه سوڵح و گەهێ جەنگ و گەهێ عیجز و تەخەتتوء
گەه حەزم و گەهێ ڕەزم و گەهێ بەزم و گەهێ شەڕ
گاهێ لە کەفی موهبەتی چەشمی بەتەوەقوع
گاهێ بەئەتک مەرحەمەتی دەستی تەوازوع
گاهێ لە گوڵی زاری بەئومێدی تەمەتتوع
گەه بادە گوساری لەبی لەعلی بەتەجەڕڕوع

گەهـ جورعەکەشی ماچی دەمی وەک مەیی خوللەر
غونچەم دەچنی جارێ لە گولزاری عوزاری
جارێ لە تەماشایی شکۆفەی گوڵی زاری
ساتێکی خەریکی گرەهی بەندی ئیزاری
دەستم لەپڕا کەوتە سەر ئەو مەوزیعی کاری
چاوی بەدی لێ دوور بێ وەکو گەنجی تەوانگەر

شاعیر کە دلبەر دەگرێتە باوەشییەوە دەکەوێتە دەربڕینی هەست و نەستی ناوەوەی، لەو ساتە خۆشەدا ئەوەی لە یاد نەچۆتەوە کە نازونووزی خۆشەویست بێ پایانە، ئەگەر ڕەتکردنەوە نەبێ، دەم نادەم گرژی نەبێ سەردەمی مێبازی دڵدار و دلبەر پڕ شەوق و جۆش نابێ، لەبەر ئەوە ئەدەب گەلێ وێنەی پێچەوانەی یەکتری لەم شەوە خۆشە لە ناو شیعرەکەدا دروست کردووە. تۆران و ئاشتبوونەوە و، ڕوو ترشی و بزەی خۆشی، ئەمە مەکە و ئەمە بکە، هەمووی چێژی سەرخۆشانی دڵدار و دلبەر بەهێزتر دەکەن و زیاتر هۆگری یەکتری دەبن. لە کاتێکدا ئەدەب مەستی شەرابی شەوی بووکێنی خۆشەویستی دەبێ، شەرابی بەناوبانگی شاری خوللەری نزیک شیراز مەستتری دەکا و دەکەوێتە دەستبازی لەگەڵ ئەو پەرییەی لە ناو پەردەدا بوو لەگەڵی. دەمێک خەریکی بەندە خوێنی دەرپێی دەبێ و دەستی دەکەوێتە سەر ئەو جێیەی مەبەسی کۆتایی شەوی بووکێنییە. ئیتر دەست دەکا بەوەسفی ئەندامەکە.

گەنجی چ بڵێم گەنجی خودا دادی فەرەیدوون
دەربەستە وو نەشکوفتە وەکو مەخزەنی قاروون
دورجێکی گوهەر ڕەنگی گوهەرسەنگی گوهەرگوون
هەر کەس کە بەسەد گەنجی بدا هەر ئەوە مەغبوون
دەبزانە چ گەنجێکە بەسەد گەنجە بەرابەر
گەنجینەیی مەستوورە بەبێ خازین و گەنجوور
ئایینەیی بەللوورە بەبێ سەنعەتی مزدوور
یاقووتی نییە هەر وەکو یاقووتە جیگەرسوور
خاسییەتی یاقووتی هەیە وەک هەیە مەشهوور
دەفعی غەم و تەفریحی دڵ و قووەتی پەیکەر

وەک شکڵی هوڵوو هەیئەتی گوڵبەرگی شڵی ڕەنگ
ئاڵوودە وەکو شەهدی لە تافەت وەکو باڵەنگ
حوققەیکی خڕ و سادە وو سیمین و دەهەن تەنگ
ئەندوودە نەبووبێ ڕوخی سیمی بەخەتی زەنگ
تەوزیحە بەکوردی وەکو بەیزێکی موقەششەر
ڕەنگین و خڕ و گردە لە تەرکیبی هەنارێ
هەروەک کەلەمێ زوقمی لەسەر بەرگی ببارێ
هەر جارێ کە ڕێکت بگوشیبایە بەجارێ
سیرەی لە وەتاغی دەچووە دەرکی حەسارێ
وەک خرچەیی تەڕ درزی دەبرد ئەمسەر و ئەوسەر
وەک تازە هەڵووژەی کە لە ناو دوو لقەدا بێ
وا ڕێک گوشرا بێ کە لە دوو لاوە قوپا بێ
هێندێکی قوپا بێت و کەمێکی قەڵیشا بێ
قەڵشانی نە وابێ کە بەچاو فەرقی کرابێ
هەر وەک لە بەهێی کاڵێ درابێ دەمی نیشتەر
وەک گوڵ دەمی خەندان و وەکو غونچە لەبی جووت
غونچێکی لە ناو دوو پەڕی گوڵدا کە نەپشکووت
پەیدا سەری چوچڵە لەمیان دوو لەبی یاقووت
هەروەک بەدەمی تفلی سەما هاتەوە شاقووت
نیوێکی پەیدار و ئەوی دیکە موسەتتەر
بەم تەرزە کە هاتە نەزەر ئەو حوققەیی بەللوور
حەمدانە لە سوێیانی کەپووی لێ بوو بەشەیپوور
بەو مێزەر و دەستاڕ و سەر و گەردەنی ئەستوور
بێ وەی کە دەقولبا بێ بکا سەرزەدە چووە ژوور
سوبحانە لە بێ عاریی ئەو گوێ ڕەپی ئەعوەر
چوو ژوورەوە بەو شکڵ و هیوولا وو قەوارە
دەتگوت کە لە ناوکی بەرەو ژێر گرتی بەئیجارە

کاری بەدوو ساعەت گەییە چل بەژمارە
ئەلبەتتە هەتا ڕۆژێ دەدا خۆی لە هەزارە
ئەلحەق هونەری کردووە سلێمان بەگی یاوەر

خوێندنەوەی ئەو تابلۆ هونەرییانەی شاعیر لە وەسفی ڕووکەشی قوزی ئەو بووکە جوانە بێ هاوتایەکەی «مەستوورە»کەی نالیمان دێنێتەوە یاد. گومان لەوەدا نییە ئەدەب شیعرەکەی نالی خوێندۆتەوە و چێژی لێ وەرگرتووە، لە پاشانا ئیلهامی داوەتێ. بەم جۆرە ئەدەب هەوڵیداوە لاسایی بکاتەوە، یا هیچ نەبێ لەم بابەتە شیعرە، شیعری کراوە (ئیرۆتیک)، بەرهەمێک بخاتە ناو دیوانی شیعرییەوە. لەم بەشەی شیعرەکەیدا ئەدەب هەندێ تابلۆی ڕەنگدانەوەی شێوازی نالییە، بەڵام ئەو کەرەستانەی نالی بەکاری هێناون، شاعیر بەلایانا نەچووە، بەڵکو بەڵگەی دیکە و تازەی وەرگرتووە لە دیاردەی سروشت بۆ لێکچواندنی ئەندامی مێیینەی خۆشەویستی و ئەو دیاردانە. بەشێکی دیکەی تابلۆکانی شاعیر شێوازی نالییان پێوە نییە، بەڵکو لە داهێنانی شاعیر خۆیەتی. لێرەدا وەنەبێ هەست و بینین و تێبینیی تیژ و ژیرانەی ئەدەب لەوەی نالی کەمتر بن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەبەر ئەوەی نالی وەک یەکەمین شاعیر و دامەزرێنەری قوتابخانەی کوردستانی باشوور نەک تەنیا لەم مەبەسە بەڵکو لە هەموو مەبەسەکانی شیعری کلاسیکی کوردی شاعیرانی نەوەی یەکەم و دووەم و هەموو ئەوانەی بەشێوازی شیعری عەرووزی نووسیویانە کەوتوونەتە ژێر کاریگەری نالییەوە.

ئەدەب لە وەسفی ئەندامی مێیینەی خۆشەویست وێنەی جوان دروست دەکا. وەک ئەوەی بەخەزنەی دەوڵەمەندە گەورەکانی مێژوو و گێڕانەوە ئەفسانەیییەکانی دەچوێنێ وەک قارِوون و فەرەیدوون. خەزنەکە داپۆشراوە پاسەوانی نییە. وەک قاپێکی بلوورینە ناوەوەی سوورە وەک یاقووت. نەرم و شلە لە شێوەی قۆخ یا نارنج دایە. قوتوویێکی خڕ و سادە و زیوینی دەم بچووکە وەک هێلکەیێکی بچووکی پاک کراوە. ڕازاوە و گردە لە هەنار دەکا، یا وەک کەلەمێکە زوقمی لەسەر باری بێ یا وەک خرچەیێکی تەڕ و ناسک درزی تێ کەوت بێ. هەروەها وەک هەڵووژەیێک لە ناو دوو لقدا دابێ و قەڵشانی تێ کەوتبێ یا وەک نشتەری لێ درابێ. هەروەها بەگوڵێکی دەچوێنێ بزەی لێ پەیدا بووبێ. یا وەک غونچەیێک لێوی داخستبێ، یا وەک غونچەیێک نەپشکووتبێ. میتکەی شتێکە لە نێوان دوو لێوی دەمێکی لە یاقووت دروست کرا بێ.

ئەوجا لە دوای ئەم هەموو وەسفە جوانەی ئەو ئەندامە ناسکە، شاعیر هینەکەی خۆی

دێنێتە گۆڕێ، شتێکە لە شەیپوور دەکا، بەقەد و گەردەنی ئەستوور و سەر و مێزەری وەک دەستارەوە کوێری ئەعوەر (یەک چاو، کێر) بێ ئەوەی لە دەرگا بدا خۆی دەکا بەژووردا. بەم جۆرە ناو لەشی دلبەر داگیر دەکا تا ناوکی. لە ماوەی کاتژمێرێک چل جار خۆشی و مووچڕک بەلەشی دەگەیێنێ. دیارە تا بەیانی خۆی لە هەزار دەدا. دوا قسەی شاعیر ئەوەیە دەڵێ سلێمان بەگی یاوەر هونەری نواندووە. مەبەسی لە سلێمان بەگ کەسێکی دیاریکراو نییە، کینایەتە بۆ ئەندامی نێرینەی پیاو.

شاعیر بەم دوو پێنجینە کۆتایی بەداستانەکەی دێنێ:

خەتمێکە (ئەدەب) هێندە مەکە بێ ئەدەبی دی
تا حەملی نەکا واعیزی ئەم شارە بەچی دی
هەرچەندە کە هەڵدەگرێ خەیاڵات شتی دی
ئەمما بەخودا غەیری تەسەووڕ نییە چی دی
مەقبوولە ئەمیش خاسە لە لای مەردی سوخەنوەر
گەر هەز لە ئەگەر تیبەتە گەنجێکە نیهانی
مەملووئە سەراسەر لە دوڕ و گەوهەری جانی
هەر دانە بەرابەر بەدوو سەد گەوهەری کانی
قەدری لە کن ئەو شەخسە بزانێ لە مەعانی
مەعلوومە لە لای گەوهەرییە قیمەتی گەوهەر

ئەدەب لەم بەزمەی نوسرەت خانمدا لاسایی نالی دەکاتەوە وەک ئەو لە «مەستوورە»کەیدا کردوویەتی، لەم وێنە کراوانەی ئەندامی مێیینەی خۆشەویستەکە پاشگەز دەبێتەوە. ئەمە بێ گومان بەزەبری ڕای گشتی دروست بووە چونکە ئەم جۆرە کردەوانە نهێنی و تایبەتین لە نێوان ژن و پیاوێک ڕوو دەدەن و شایانی ئەوە نین ئاشکرا بکرێن. لەبەر ئەوە کردەوەی لەم جۆرە بەماقووڵ حسێب ناکرێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەش ئەدەب سوورە لەسەر ئەوەی ئەم کاڵایە باڵای خۆی هەیە و شیعری لەم جۆرە خوێندەواری خۆی هەیە. ئەم کردەوانە شتێکی گرنگن لە واقیعی کۆمەڵایەتی ئادەمزاددا، لەبەر ئەوە باسکردنیان نابێ شوورەیی بێ. لە کاتێکدا ئیلهام دەدەنە هونەروەر بۆ داهێنانی قسەی جوان دەبن بەبەشێک لە سامانی نەتەوایەتی میللەت و مرۆڤایەتی.

پەری بەسەما دێتە سەر شانۆ

دیوانی ئەدەب پێنجینێکی دیکەمان بۆ دەور دەکاتەوە، لە هەندێ لاوە لە پێنجینی بووکی ناو پەردەی پێشوو دەکا، لە هەندێ لای ترەوە بەرِوخسار و ناوەرِۆک بابەتێکی دیکەی تایبەتییە. ئەم پێنجینە لەوەی پێشوو سووکتر و رِەوانترە لە دابەشکردنی ئاوازی رِیتم و مۆسیقا، هەروەها لە دەنگی قافیەی گشتی شیعرەکە، واتە قافیەی دێری پێنجەمی هەموو پێنجینەکان. وشەی ئەم شیعرە هەڵبژاردەییێکن جۆرە هارِمۆنییێکیان دروست کردووە ئاوازێکی وەکیەکی و لەیەکچوویان داوەتە خۆیان و ئەو رِستانەی دروستیان کردووە. بەم رِەنگە قەسیدەکە بووە بەنموونەی ئاوازێکی مۆسیقی رِەوان پیاو کە دەیخوێنێتەوە هەرچەندە تەنگەنەفەسیش بێ گەرووی دەکرێتەوە و بەبێ وەستان دەنگی لێ دێتە دەرەوە. گومان لەوەدا نییە هەموو سەرچاوە و کەرەستەی ئەم شیعرە رِۆژهەڵاتییە، بەڵام پیاو بۆی هەیە بەخەیاڵیش بێ بیر لەوە بکاتەوە ئیلهامی شیعرەکە ئەگەر لە دەرەوەی دووریش هاتبێ (ئەوروپا) کارێکە سەرسورِمان دروست ناکا. رِەنگە لە ئۆپێرایێک یا بالێییێک هاتبێ. مەرج نییە ئەدەب لە رِووسیا یا پۆلۆنیا چاوی بەو شانۆیە کەوتبێ، لەوانەیە لە تاران بینیبێتی. رِەنگدانەوەکەی دیمەنی ئۆپێرا یا بالێ لەو سەماکەرە جوانەوە هاتووە کە لە پشت پەردەی شانۆ بەنازوفیزێکی رِۆمانتیکییانەوە خزیوەتە ئەمدیوی پەردەوە و بەلەرینەوەی هونەرییانەی لەشولاری جوانی خەڵکی دەباتە حاڵەتی ئارامی گیانی و هێمنی دەروونی. ئەدەب پێنجینەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

دووێکە ماشیتە قەزا لە سونعی لایەنامەوە
بەهەفت کەوەی پەردەوە لە حەجلەیی زەلامەوە
عەرووسی میهری ئەنوەری لە قەسری چار بامەوە
لەپرِ نیگاری ماهرِوو بەحوسن ماهی تامەوە
لە پەردەوە وە ژوور کەوت بەوەجد و ئیبتیسامەوە

قەدەم قەدەم دەهاتە پێش بەچەندە عیزز و نازەوە
بەچەندە ئیهتیزازەوە بەچەندە ئیعتیزازەوە
بەلەنجەییێکی کۆتری بەحەملەییێکی بازەوە
بەچەندە رِاز و بازەوە بەچەندە سیحر و نازەوە
بەچەندە کیبر و بازەوە بەچەند ئیحتیشامەوە

دوو زولفی دڵ شکارەکەی سیاهی تاب دارەکەی
یەکێ لە جانیبی یەمین یەکێ لە لای یەسارەکەی
ببوونە زیبی قامەتی نیهالی نەوبەهارەکەی
وەکو لە باری خوسرەوی دوو تورِفە پەردەدارەکەی
خودا خودا چ حشمەتێک بەدوو سیاە غولامەوە

لە سەبزی میعجەری نیهان سەهی قەددی سنەوبەری
فرووغی تەڵعەتی عەیان لەجورمی سەبزی میعجەری
وەکو لە هەوری تیرەدا درەخشی شەمسی خاوەری
وە یا لە تەلعەتی مەسا تولووعی میهری ئەنوەری
کە دەم بەدەم لە تیشکی دوو سەباحی خستە شامەوە

لە گرشە گرشی رِوومەتی لە بن قەددی نیقابەوە
لە تاقی تیری غەمزەکەی دوو چەشمی پرِ عیقابەوە
کە یەک لە دووی یەکی دەهات بەتاب و ئیلتیهابەوە
وەکو خەدەنگی ئاتەشی لە جانیبی شیهابەوە
لە هەیبەتی عەجەب نەبوو کە ئەو دەمەی توامەوە

لەم دێرانەدا شاعیر لە شێوازی وەسفی رِۆژهەڵاتی نەچۆتە دەرەوە، تەنیا ئەوەیە بەدیمەنێکی خەیاڵی پەیکەری خۆشەویستی رِازاندۆتەوە. لە پشت پەردەی تاریکی و نادیارییەوە ئەم پەرییە دەرکەوت و هاتە ناو ژووری شاعیرەوە. ئەدەب نزیکبوونەوەی بەلەنجەی کۆتر و هێرشی باز دەچوێنێ. دوو زولفی جوانی لەملا و ئەولای رِاخستووە، هەموو ئەندامی لەشی دەلەرێتەوە، هاتنی ئەم نازەنینە هەڵاتنی رِۆژ بوو، بەتیشکی رِووناکی خستە شەوەوە. دیارە خۆشەویست بەپەچەوە رِووی کردۆتە شاعیر. پەچەکە لە ئاوریشمی رِەش بووە، ئەمە زیاتر جوانی داوەتە دەموچاوی پەرییەکە چونکە تارمایی جوانییەکەی لە پەچەکەوە کەوتۆتە بەرچاوی ئەدەب، ئەم هەموو جوانییە بۆی هەبوو بیتوێنێتەوە.

بەرِەقس و جیلوە زوهرە بوو بەشەوق و شوعلە مشتەری
نە زوهرە بوو نە مشتەری نەوەک مەلەک نەوەک پەری

نەوەک بوتانی کاشغەر نەوەک نیگاری کیشمەری
خرۆشی زیب و زیوەری لە عیقدی تاجی ئەنوەری
دەگەیییە چەرخی هەفتەمین لە خاکی تیرفامەوە
ئەمن شکوفت و خیرە سەر غەریقی لوجەجەیی خەتەر
کەمە خەیاڵە یا خەتەر فریشتەیە وە یا خەتەر
ستارەیە وە یا قەمەر چییە دیارە جیلوەگەر
کەچی نیگاری سیمبەر لە تەرفی بەردە هاتە دەر
وەکو قەمەر کە دێتە دەر لە کیسوەتی غەمامەوە
کە قورسی ڕووی وەدەر کەوت لە بن سەوادی بورقوعی
شوعاعی دا بەزیللی شەو ڕوخی مەهی موقەننەعی
لە زەڕنیگاری میقنەعی مولەووەنی مولەممەعی
لە زیوەری مورەسسەعی موسەللەسی مورەببەعی
دوو سەد مەهی موقەننەعی نیشان لە سەقفی بامەوە
سەباحەتی سوهەیل ئەگەر سوهەیلی تاجدار بێ
نەزاکەتی نیهال ئەگەر بەری نیهال نار بێ
تەراوەتی بەهار ئەگەر بەهار نافەدار بێ
حەلاوەتی بەهار ئەگەر نەباتی غونچەدار بێ
تەزووری کۆهسار ئەگەر عیقابی بێ بەدامەوە
بەهاتنی جەمالەکەی بەزولفی پڕ عەبیرەوە
چەم و خەمی دوو سونبولی بەتابوشی حەریرەوە
یەکێ بەڕەنگی قیرەوە یەکێ بەڕەنگی شیرەوە
جیهانی دەستەگیر دەکرد لە فەقیر تا ئەمیرەوە
بەشاوە تا موشیرەوە لە خاس تا بەعامەوە

ئەدەب لە وەسف نەوەستاوە، بزووتنەوە و ڕووناکی پەرییەکەی بەئەستێرەی زوهرە و مشتەری دەچوێنێ، بەڵام بەڕاستی تەنیا لەمانە جوانتر نەبووە، بەڵکو لە بوتەکانی کاشغەر و نازەنینانی کشمیریش ڕەنگینتر بوو. شاعیر سەری لێ شێواوە نازانێ ئەمە

فریشتەیە یا ئادەمزادە، ئەستێرەیە یا مانگە. لەپڕ کچێکی لەش زیوین لە پەردە هاتە دەرێ، وەکو مانگێک بوو لە ناو هەوردا هەڵبێ. کە ڕووی دەرکەوت لە ژێر پەچەی ڕەشی، ڕووناکی دایە شەو. تیشکی ئەستێرەی سیوەیل (سوهەیل) و نەرم و نۆڵی درەختی تازە نەمام و تەڕی و شیرینی بەهار لەو پەرییە دەهاتنە جیلوە. بەهاتنی ئەو جوانە ئەمیر تا هەژار، گەورە تا بچووک خۆیان خوار دەکەنەوە لە پێشی و کڕنووشی بۆ دەبەن.

ئەدەب بەم پێنجینانە دوایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

قوسووری عەقلی عاریفان دوو توڕڕەیی موشەووەشی
فوتووری زوهدی زاهیدان سەوادی خاڵی دڵگەشی
بەتیرەکەی لە تورکەشی دوو هیندوویی کەمان کەشی
دوو تورکی مەستی سەرکەشی نیگاهی نێرگسی گەشی
بەقەتلی عاشقانی خۆی بەچەندە ئیهتیمامەوە
مەلەنگ و مەست و مەی زەدە بەچەندە ئاب و تابەوە
بەڕەنگی ئافتابەوە بەڕوویی ماهتابەوە
بەچەشمی نیم خوابەوە لە نەشئەیی شەرابەوە
بەڕائیحەی گولابەوە لە زولفی پڕ لە تابەوە
چ پایە ئینبیساتی دڵ لە لەعلی پڕ موزابەوە
چ گوڵعوزار و گوڵ بەدەن چ دلڕوبا وو دل شکەن
چ خۆش ئەدا وو خۆش سوخەن شەکەرلەب و شەکەردەهەن
بەجەستە بەرگی نەستەرەن بەتوڕڕە وەک پەری زەغەن
پەڕی زەغەن بەسەد شکەن تیرازی بەرگی نەستەرەن
شکا سەباحەتی چەمەن بەقامەتی نەمامەوە

ئەدەب لە کۆتاییدا وەک لە سەرانسەری شیعرەکە دەردەکەوێ هەموو شتێکی تێکەڵ و پێکەڵ کردووە، گەلێ شتی هێناوە و تێکی ترنجاندوونەتە ناو یەکتری، بەڵام وەستایانە مۆزاییکێکی ڕەنگینی دروست کردووە، وشە و تەعبیر سەما دەکەن لەگەڵ ئیقاعی ئاوازی کێشی عەرووز و قافیە.

ئەو پەرییە جوانە قژ و بسک و زولفی شێواوە، خاڵ و چاوی مەستی خەواڵووە، بۆن و عەبیر زولفی بەهار گوڵاوپڕێن دەکا. لەشی گوڵە، شەکر لە دەمی دێتە دەرەوە، قسە خۆشە،

سنگ و بەرۆکی گوڵی نەستەرەنە، بەنێوچەوان لە باڵندەی زەغەن دەکا، کە دەردەکەوێ جوانی چیمەن و مێرگ و مێرغوزار و باغ و باغات دەشکێ.

سەرانسەری ئەم شیعرە بریتییە لە دەرکەوتنی جوانێک لە پشت پەردە، ڕێکەوتێکی خۆش و گرنگ بووە بۆ شاعیر، خۆشەویست بەنازوفیزەوە لە جێی خۆی وەستاوە و هەموو بزووتنەوەیێکی نەرمی سەمایێکی ئاسمانی بووە، ئیتر ئەدەب بۆ جوانی بەژن و باڵا و هەموو ئەندامانی لەشی شیعری وتووە و گۆرانی و سروودی چڕیوە.

«کچ»ی ئەدەب بەیادی نالی

نالی شیعرێکی هەیە بەم دێرە دەست پێ دەکا:

عیشقت کە مەجازی بێ خواهش مەکە ئیللا کچ
شیرین کچ و لەیلا کچ، سەلما کچ و عەزرا کچ

لەو شیعرەدا هەست بەچێژی دڵداری دەکرێ بەپێی ئەو بیروڕایانەی لەو سەردەمەدا لە ناوەوە بوون. هەندێ زاراوە بۆ ئەو جۆرە دڵدارییانە بەکار دەهێنران وەکو دڵداری بەکچ، دڵداری بەکوڕ، دڵداری سۆفیزم یا دڵداری کردگاری، عیشقی حەقیقی و مەجازی و هی دیکە. نالی لە شیعرەکەیدا لە ناو ئەم زاراوانەدا سووڕاوەتەوە، بەڵام بێ گومان بەڕوونی دیارە لایەنی دڵداری زەمینی (مەجازی) گرتووە و ژن بەلای ئەوەوە تەواوکەری پیاو بووە بەو مانایەی کاتێ مێبازی بەخۆشی و شادی دەبەنە سەر.

لە دوای نالی شاعیری ڕەندی کورد حەریق لە شیعرێکیدا بەرپەرچی نالی دەداتەوە، بیروڕاکانی نالی ڕەت دەکاتەوە، دەوری کچ لە دڵداریدا دەسڕێتەوە، واتە عیشقی مەجازی بەکارێکی ناڕەسەن لە قەڵەم دەدا، تەنیا باوەڕی بەعیشقی حەقیقی بووە، بەناوی سۆفیزمییەوە نەوەکو هەتیوبازی، بۆ ئەمە شیعرێکی داناوە و وشەی «کوڕ»ی کردووە بەپاش قافیە بۆ ڕەتکردنەوەی شیعرەکەی نالی.

لە دواییدا شاعیری ئەم ناوەمان ئەدەب وەکو ناوبژیکەرێک لە نێوان نالی و حەریق شیعرێکی هۆنیوەتەوە هەرچەندە پاش قافیەی «کچ»ە، بەڵام لایەنی هەردووکیان دەگرێ، هیچ کامێکیان ڕەت ناکاتەوە. جگە لەوە ئەدەب زۆر خۆی خەریک کردووە بۆ وێنەگرتن و دەربڕینی کوڕ و کچ لە ژیانی کۆمەڵایەتی و ژیانی تایبەتی ئادەمزاددا. هەموو بیروڕاکانی ئەدەب ئەوە دەگەیەنن ئەم دوو دیاردەیەی هەموو کۆمەڵانی خەڵقی سەر ڕووی زەوی، کوڕ و کچ یەکتری تەواو دەکەن. بێ یەکتری هیچ کامێکیان ناژی. ژیان لەسەر ئەوان دانراوە. لە

هەر یەکێکیاندا ئەگەر جوانییێک ببینێ جوانییێکی دیکە بۆ ئەویتریان دەدۆزێتەوە، بۆیە دەبینین ڕستەی «کوڕ یا کچ» و «کوڕ و کچ» زۆر دووبارە دەکاتەوە لە شیعرەکەیدا. هەر چۆنێ بێ ئەو سۆزییانەی ئەم شاعیرانەیان هان داوە، هەمووشیان لە شاعیرە گەورەکانن نالی و حەریق و ئەدەب، بەم بەرهەمانەیان دیوانی شیعری کوردییان ئاوەدان کردۆتەوە.

ئەدەب بەم دێرانە دەست بەهۆنینەوەی شیعرەکەی دەکا:

بۆ ئەو کەسە عیشقی بێ فەرقی نییە کوڕ یا کچ
هەرچەندە کە مەعلوومە فەرقی چییە کوڕ یا کچ
بۆ ئەو دڵەی شەیدا بێ فەرقی نییە هەر لا بێ
بەڵکە لە هەموو لا بێ ئەولا کوڕ و ئەملا کچ
بۆ عیشقی مەجازی تۆ بۆ مەحرەمی ڕازی تۆ
شەوگاری درازی تۆ ئەعلا کوڕ و ئەحلا کچ

ئەم دێرانە ئەوە دەگەیەنن ئەدەب وەرامی هەردوو شاعیر نالی و حەریق دەداتەوە، بۆیان ڕوون دەکاتەوە کە کوڕ و کچ هیچ نەبێ لە لایەنی جوانی و ئیلهامی شیعرییەوە جیاوازی لە نێوانیاندا نییە.

ئینجا دەکەوێتە وەسفی پەیکەر و ڕەوشتی هەردووکیان:

کوڕ یا کچی سیمین تەن هەردوو گوڵی یەک گوڵشەن
هەردوو سەنەمی ئێمەن لاتە کوڕ و عوززا کچ
کوڕ یا کچی لەب نۆشین هەردوو بەڕوخی ڕەنگین
هەردوو بەمەزەن شیرین قەندی کوڕ و حەڵوا کچ
کوڕ یا کچی سیمین بەر هەردوو بەخەتن عەنبەر
هەردوو وەکو یەک دلبەر ڕەعنا کوڕ و زیبا کچ
کوڕ یا کچی لالە ڕوو شیرینە بەمە هەردوو
وەک نوقڵی موهەننا کوڕ وەک شەهدی موسەففا کچ
کوڕ یا کچی خۆش مەنزەر یەک پرتەو و دوو پەیکەر
وەک عیقدی سوڕەییا کوڕ وەک ئەختەری سەڕڕا کچ
کوڕ یا کچی موشکین موو هەردوو بەڕمن ئاهوو
تیری نیگەهی هەردوو دڵدۆزە کوڕە یا کچ

کوڕ یا کچی خۆش سووڕەت یەک جەننەتە یەک لەززەت
کوڕ بۆیی وەکو کەوسەر قەد شاخەیی تووبا کچ
کوڕ یا کچی تەن نازک هەردوو بەمە ئیعجازن
لەب وەک دەمی عیسا کوڕ ڕوو وەک کەفی مووسا کچ
کوڕ شەهدی لەبی مەعلووم کچ وەک عەسەلی بێ مووم
یەک لازمە یەک مەلزووم نەشئە کوڕ و سەهبا کچ

لە وەسفەکانی ئەم بەشەیدا ئەدەب لەسەر ئەو باوەڕەیە هەریەکە لە کوڕ و کچ جوانی خۆی هەیە تا لە خودایەتی بوتپەرستیشدا کوڕ و کچ هەیە، وەکو عەرەبەکانی پێش ئیسلام بوتیان هەبوو بەناوی «لات» و «عوززا». لە دوای ئەمە شاعیر کۆمەڵێک وێنەی داهێنراوی هونەری دروست دەکا، وەک لە شیرینی لێویان دەڵێ یەکێکیان قەندە و ئەوی دیکەیان حەڵوا. جوانی تەنیا لە کچدا نییە، لە کوڕیشدا هەیە، کوڕ نوقڵە و کچ هەنگوینە. کوڕ و کچی بەدیمەن جوان دوو پەیکەریان هەیە بەڵام یەک پرتەو. بۆ گەورەکردن و ڕێزلێنانی بێ سنوور لە کوڕ و کچ ئەدەب کردەوە و کەراماتی پێغەمبەرانیان پێ دەبەخشێ، وەک لێوی کوڕ بەدەمی عیسا و ڕووی کچیش بەدەستی مووسا دەچوێنێ. بێ گومان کردەوە و توانای ئەم پێغەمبەرانە لای هەموو کەس ئاشکرایە.

ئینجا شاعیر دێتە سەر ئەوەی ژیان بەبێ هەردووکیان نابێ.

بێ هەردوو حەرامە عەیش بێ روکن و قەوامە عەیش
ئەو وەختە تەمامە عەیش یومنا کوڕ و یوسرا کچ
وا خۆشە بەهەر ئانت پڕ بێ لە شەبوستانت
سەد حووریی غیلمانت غیلمان کوڕ و حەووا کچ
کوڕ لالەیی گوڵزارە کچ لوعبەتی فەرخارە
بۆ وەختی تەماشا کوڕ بۆ سوحبەتی ناوا کچ
کوڕ سەروی گوڵستانە کچ عیشرەتی مەستانە
بۆ هەمدەمی سەحرا کوڕ هەنگامی تەوانا کچ

ئەدەب لەم دێرانەدا ئەوە دەردەبڕێ ئەو کاتە ژیان خۆش دەبێ ئەولا کوڕ و ئەملا کچ بێ. لە بەهەشتیشدا کوڕ و کچ هەیە، غیلمان و حووری. بۆ تەماشاکردن و گەشتی ناو گوڵستان و هاودەمی لە چۆڵ و بیاباندا کوڕ قارەمانە. بۆ ماچومووچ و یاری تەنیایی و

سەردەمی چێژ و خۆشی کچ بووکی ناو پەردەیە.

ئەدەب بەم دێرانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

کوڕ شاهیدی سەیرانی کچ دلبەر پەنهانی
بۆ بەزمی موهەییا کوڕ بۆ عەیشی موحەللا کچ
کوڕ ساقیی سەهبایە کچ عوزری پەزیرایە
بۆ مەجلیسی مەستان کوڕ بۆ مەسنەدی مەشها کچ
کوڕ ڕوویە وەکو مەهتاب کچ موویە وەکو سەنجاب
بۆ پرتەوی ئەیوان کوڕ بۆ بەستەری دیبا کچ
ئاغازی سەبووحی کوڕ ئەنجامی سوراحی کچ
مەعشووقەیی ئەزحا کوڕ مەحبووبەیی زەلما کچ
کوڕ بۆ دەمی فەروەردین کچ بۆ چلەیی هاوین
کچ بەهمەن و کوڕ تشرین گەرما کوڕ و سەرما کچ
بۆ عەیشی (ئەدەب) هەردەم وەک ماچی مەیی دەرغەم
خەندەی کچە جامی جەم بادە کوڕ و مینا کچ
(نالی) کە ئەوەی دیبا ئەلبەتتە دەبوو وتبای
(عیشقت کە مەجازی بێ خواهش مەکە ئیللا کچ)

لەم دێرانەدا ئەدەب وێنەی هونەری زۆر ورد دەدۆزێتەوە یا دروست دەکا لە سیفەتی کوڕ و کچ بۆ ئەوەی بەراووردیان بکا لەگەڵ یەکتریدا. لەمەدا دەڵێ کوڕ مایەی سەیرانی خەڵکییە، کچ دلبەری نهێنی و تەنیاییە. کوڕ بۆ بەزمی کارێکی حازر بەدەستە، کچ بۆ ژیانی جوانییە. کوڕ مەیگێڕی شەراب و ئەندامی کۆڕی مەستانە. کچ بۆ ئارەزووی شەهوەتە، ئەزحا و زەلما لە داستانی ئەڤینیدا دلبەر و دڵداریان بووە.

ئینجا شاعیر دەکەوێتە ناو بەزمی مێبازییەوە و دەڵێ کوڕ زادەی نەورۆز و بەهارە، بەڵام کچ نەوەی گەرمای هاوینە، کچ چلەی زستانە، کوڕ مانگی تشرینە، گەرما بۆ کوڕە و سەرما بۆ کچ.

ئەدەب لەسەر وەسفە جوانەکانی بەردەوام دەبێ و دەکەوێتە وردکردنەوەی خەیاڵی و دەڵێ: لە سەردەمی خۆشیدا خەندەی کچ جامی جەمە، بادە کوڕە و سوراحی کچ. ئینجا چەپڵە بۆ نالی لێ دەدا و دەڵێ: ئەم هەموو شتانەی زانیوە بۆیە وتوویەتی، عیشقێک

ئەگەر مەجازی بێ پێویستە تەنیا داوای کچ بکرێ. ئیتر ئەدەب بەنیوە دێری یەکەمی سەرەتای شیعرەکەی کۆتایی بەداستانەکە دێنێ. ئەو زنجیرە «کوڕ و کچ»ەی نالی و حەریق و ئەدەب دیوانی شیعری کوردی سەدەی نۆزدەمیان ڕەنگین کردووە.

دیالۆجی دڵدار و دلبەر

ئەدەب هەندێ شیعری تەرخان کردووە بۆ گفتوگۆ لە نێوان خۆی و دلبەر. نیوە دێری یەکەمی لیریکەکان بریتییە لە پرسیارێک، ڕوونکردنەوەییێک لە دلبەری دەکا، ئەویش لە نیوە دێری دووەمی هەموو شیعرەکان وەرامی پرسیارەکانی دەداتەوە. شاعیر لە پرسیار و وەرامەکاندا هونەری نواندووە لە بەرجەستەکردنی هەست و نەستی دەروونی خۆی و جوانی یارەکەی و هەرچی پێوەندی بەو سۆزەوە هەیە کە هەردووکیانی لەگەڵ یەکتریدا کۆکردۆتەوە.

– ١ –

لە شیعرێکیدا ئەدەب دەڵێ:

گوتم زولفت لەسەر کولّمت بەدایم بۆچی بێ تابە
گوتی ئەفعی لەسەر پشکۆ قەراری پێچش و تابە
گوتم کەوتۆتە گردابی غەمی عیشقت سەفینەی ئان
گوتی غەرقی جەمالی من چ باکی مەوج و گردابە
گوتم پەژموردە بوو جانا گوڵی عومرم لە هیجرانت
گوتی پەژموردەیی وەسڵم هەمیشە سەبز و شادابە
گوتم دڵ خەستەیی دەرد و فیراقی تۆم عیلاجم کە
گوتی چارەت بەگوڵبەرگی تەڕی خۆش ڕەنگی سیرابە
گوتم گێسوویی پڕ نێشت لەبەرچی مایلی ڕووتە
گوتی نەتبیستووە عەقرەب ئەگەر مایل بەمەهتابە
گوتم سەوداسەری چینی دوو زولفی عەنبەرینی تۆم
گوتی عیللەت بەسەودایە لە فیکری ڕەفعی سەودابە
گوتم ماچی لەبی لەعلت شەوی دی مەستی بۆ کردم
گوتی ئەلبەتتە ماچی من بەسەد شیشەی مەیی نابە

گوتم جەور و ستەم تا کەی نیگارا مروەتێ ئاخر
گوتی چبکەم (ئەدەب) ئەمڕۆ جەفا بۆ دلبەران دابە

پرسیارەکانی ئەم لیریکە هەوێنی شیعرایەتی تێدایە، وەرامەکان وێنەییێکی دیکەی داهێنانی هونەرین، وەکو ئەوەی شاعیر دەپرسی: بۆچی زولفت بێ ئۆقرەیە لەسەر کولّمت؟ دلبەر دەڵێ: مار لەسەر ئاگر چۆن ئۆقرە دەگرێ! شاعیر دەپرسی: کەشتیی گەردوون لە ناو گێژاوی غەم و پەژارەی دڵدارییی تۆدایە. دلبەر دەڵێ: کەسێ لە ناو جوانی مندا نوقوم بێ چۆن لە شەپۆڵ و گێژاوی زەریا دەترسێ. شاعیر دەپرسی: گوڵی تەمەنم لە دووری تۆ سیس بووە. دلبەر دەڵێ: ئەوەی ئازار لە دووری من دەچێژێ هەمیشە تەڕ و ئاودارە. شاعیر دەڵێ: نەخۆشی من لەبەر دووری تۆیە دەرمانم کە. دلبەر دەڵێ: بەماچی لێوم چاک دەبیەوە. شاعیر دەڵێ: لەبەر چی زولفت هەمیشە لەسەر کولّمتە. دلبەر دەڵێ: من شێت و شەیدای زولفی بۆنداری تۆم. دلبەر دەڵێ: ئەمە بەڵگەی شێتییە، ئیتر بیر لە چارەسەری خۆت بکەوە. شاعیر دەڵێ: شەوی ڕابردوو ماچێکی دەمت سەرخۆشی کردم. دلبەر دەڵێ: بێ گومان ماچی من بارتەقای سەد شووشەی شەرابە. شاعیر دەڵێ: تا کەی ستەم و زوڵمی تۆ بچێژم، مروەتت هەبێ. دلبەر دەڵێ: ئەی ئەدەب هیچ بەمن ناکرێ، زوڵم و زۆرداری بۆ دلبەران کارێکی چاکە.

– ٢ –

هەر لەم بابەتەوە ئەدەب لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

گوتم با کەم بناڵێنم نەڵێم دەردم بەکەس چاکە
گوتی ناڵینی جارجارت لە دوور بێ وەک جەرەس چاکە
گوتم مورغی ڕەوانی من ڕەوانە لەو تەنە بێ تۆ
گوتی ئەو مورغە بێ باڵە لە لای من بێ قەفەس چاکە
گوتم مەنعم دەکا زولفت لە پابەندی لەبی شەهدت
گوتی شەهدی دەهانی من بەبێ نێشی مەگەس چاکە
گوتم حەبسی دوو هیندووم من هەتاکو مەستی خاڵی تۆم
گوتی مەستی خەراباتی لە پێوەندی عەسەس چاکە
گوتم بۆ گوڵبونی قەددت خەیاڵی گوڵچنینم کرد
گوتی بۆ سەروی ئازادم کە نەتبێ دەستڕەس چاکە

گوتم میهری بوتان تا کەی خەیالم عوزلەتەجانا
گوتی عیشقی پەری ڕوویان هەتا ئاخر نەفەس چاکە
گوتم بۆ چ ڕێم نییە جاری بەگولزارت گولی نەورەس
گوتی گولزاری نەوخیزم (ئەدەب) بێ خار و خەس چاکە

پرسیار و وەرامەکانی ناو ئەم شیعرە هەر وەکو ئەوەی پێشووە. شاعیر دەڵێ: با کەم بنالێنم و چاکتر وایە دەردم بەکەس نەڵێم. دلبەر دەڵێ: کارێکی باشە جار جارە لە دوورەوە نالەت بێ. شاعیر دەڵێ: باڵندەی ڕووحم لە ناو لەشمدا کە تۆ لەوێ نەبی چاکتر ئەوەیە بڕوا. دلبەر دەڵێ: ئەو باڵندە بێ باڵە باشتر وایە لە ناو قەفەسدا بێ. شاعیر دەڵێ: زولفت لێم ناگەڕێ هەنگوینی لێوت بمژم. دلبەر دەڵێ: هەنگوینی ناودەمم پێویستە دوور بێ لە چزووی مێشەنگوین. شاعیر دەڵێ: زولفت حەبسی کردووەم چونکە سەرخۆشی خالی تۆم. دلبەر دەڵێ: دەموچاوی من مەیخانەیە، هەر کەسێک سەرخۆش بێ پێویستە پاسەوان کۆت و زنجیری بکا. شاعیر دەڵێ: بەتەمابووم لە گولستانی ناو قەدت گوڵ بچنم. دلبەر دەڵێ: بالام سەروی ئازادە، پێویست ناکا دەستی بۆ درێژ بکەی. شاعیر دەڵێ: تا کەی خۆشەویستی لەگەڵ جوانان، حەز بەگۆشەنشینی دەکەم. دلبەر دەڵێ: دلداری لەگەڵ پەری ڕوخساران تا دوا هەناسە شتێکی چاکە. شاعیر دەڵێ: بۆ ڕێگەم نادەی جارێ بەگولزارت شاد بم. یار دەڵێ: ئەی ئەدەب گولزاری نەونەمام بێ دڕک و داڵ باشە.

شیعری ئەدەب بۆ گۆرانی

یەکێ لە خاسیەتەکانی هەندێ لە شاعیرانی موکریان ئەوەیە شیعریان هەیە بەتایبەتی وەک سروود هۆنراونەتەوە بۆ گۆرانی چڕین. ئەم جۆرە شیعرانە لە هەموو ڕوویێکەوە، لە ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە نزیکن لە شیعری میللی سەرزاری نەنووسراو (فۆلکلۆر).

لێرەدا هەندێ کۆپلە لە گۆرانییێکی ئەدەب گولبژێر دەکەین:

بەبالا بلند و بەقەد شووش و باریک
جەمالی ڕووناکە شەوی هەوری تاریک
بۆن وەنەوشە زۆر پێ خۆشە
بۆ مەزەی دڵ ماچی خۆشە

***

برادەر بپرسن (ئەدەب) بۆچ نەماوە
بەبۆنی گولان شووشەکانی شکاوە
ڕوو چراغە سینە باغە
ساحیبی شەوق و دەماغە

***

چ خۆشە بەخەلعەت بدا جورعەیی مەی
دڵ و جان بەپێشکەش لەبی ناسکەکەی
خەندە شیرین لەعلی ڕەنگین
قەسدی جان و غارەتی دین

***

جوانی تۆ لەم عەسرەدا بێ نەزیرە
دڵم مورغی سەحرا بەدامی تۆ گیرە
مورغی چاکم زۆر بێ باکم
حەیفە لەو داوەت هیلاکم

***

دوو نارنج لە باغی گولاندا تەمیزن
دوو لیمۆی کاڵ و دوو سێوی لەزیزن
باغی سێوان گوڵ لە لێوان
شێت و شەیدا کەوتمە کێوان

لەم گۆرانییەدا ئەدەب سیستێمی بەندی بەکارهێناوە. هەر بەندی لە چوار نیوە دێڕ شیعر پێکهاتووە، دوو نیوە دێڕی یەکەمی لە بەحری عەرووزی موتەقاریب چوار جار (فعولن)ی تەواوە. دوو نیوە دێڕی دووەمی لەسەر بەحری عەرووزی ڕەمەل دووجار (فاعلاتن)ی تەواوە. قافیەی هەر چوار نیوە دێڕی بەندەکە بەم جۆرەیە (ا ا ب ب...).

لە ڕووی ناوەڕۆکەوە بریتییە لە شیعری وەسف و دلداری، بەزمانێکی ئاسان هۆنراوەتەوە بۆ ئەوەی بۆ گۆرانی چڕین دەست بدا.

***

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم لە کوردستانی باشوور، لە تازە پایتەختی میرنشینی

بابان لە سلێمانی سەرۆکایەتی رینیسانسی شیعری کلاسیکی کوردی کەوتبووە ئەستۆی نالی. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم کە بزووتنەوەکە لە هەموو هەرێم و ناوچەکانی کوردستانی باشوور بڵاوبووەوە کۆمەڵێک شاعیری بەدیمەن پەیدابوون. یەکێ لە شاعیرە هەرە ڕەندەکانی ناوچەی موکریانی ئەو سەردەمە ئەدەب بوو. هەموو هۆییێکی ژیانی خۆشی بۆ ئەم کەسە ڕەخسا بوو. بەپێچەوانەوە تەندروستی باش نەبوو. نەخۆشی لەرزۆکی (ئیفلیجی) پەرێشانی کردبوو. ئەمە بووە هۆی ئەوەی سەرانسەری ژیانی بێ ئازار نەبێ و تەمەنیشی کورت بێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە بەرهەمی شیعریدا بێزاری لە ژیان بەرچاو ناکەوێ. ئەگەر وێنەی ئێش و ئازار و ناخۆشی لە شیعریدا ببینرێ، ئەمەی وەکو هەموو شاعیرانی دیکەی کوردە. مەسەلە دڵداری و دووری لە یار و پاڕانەوە و خۆ بەکەم زانینی شاعیرییانە و عاشقانەیە.

ناوەڕۆکی شیعری ئەدەب دڵدارییە لەگەڵ ژنی جوان، ئەو ژنە دەتوانرێ دیاری بکرێ، نوسرەت خانمی خێزانی بووە. هەموو خۆشی ژیانی لە جوانی لەش و کرداری جوانی ئەودیوە. ئەدەب تا کۆچی دوایی کردووە ئەو ژنەی خۆش ویستووە، بەڵام نازانرێ ژنەکە هەڵوێستی بەرامبەر بەئەدەب چۆن بووە لە دوای ئەوەی لێی دوور کەوتۆتەوە! لەوانەیە لەو سەردەمەشدا سۆزی بەرامبەر بەشاعیر وەکو خۆی بووبێ هەتا ئەگەر مێردیشی کردبێتەوە، چونکە نەحەوانەوە لەگەڵ ئەدەب زیاتر لەبەر نەخۆشییەکەی بووە. هەر چۆنێ بێ ئەم دڵدارییە بووەتە هۆی ئەوەی ئەدەب دیوانێکی ڕەنگینی شیعری کوردی پێک بێنێ.

وەستایەتی شاعیر هونەروەرانە لەو وێنە نوێیانە ڕەنگی داوەتەوە، دێرە شیعر توانای شاعیرییەتی ئەدەب دەستنیشان دەکا. هەڵبژاردنی وشەی فەرهەنگی و زاراوەی زانستی و جۆری دروستکردنی ڕستە و قانگدانی بەکێش و قافیە و مۆسیقا و ڕیتمی دەنگی تیپەکان گێتییێکی بێ کەموکووڕی دروست دەکەن کە لیریک و غەزەل و قەسیدەی پێ دەوترێ.

یەکێ لە ئەدگارە هەرە گرنگەکانی شیعری ئەدەب ئەوەیە شێوازی نووسینی یەک جۆرە، واتە تایبەتییە بەخۆی. یەکێکی شارەزا لە شیعری ئەدەب ئەگەر لیریکێکی دەست بکەوێ و نازناوی شاعیری تێدا نەبێ زۆر ئاساییە بەئاسانی شیعرەکە بناسێتەوە و بەبێ سڵەمینەوە بیخاتە ناو دیوانی شاعیرەوە. بەکورتی ئەدەب یەکێکە لە شاعیرە دیارەکانی مێژووی ئەدەبی کوردی لە ڕۆژی پەیدابوونییەوە تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم.

خەلیل

بەشی بیستەم

خەلیل

١٨٦٣ - ١٩٢٣

ژیانی شاعیر و شیعری لیریکی

ژیانی شاعیر

شاعیری ئەم ماوەیەمان بەم دێرە شیعرانە پیشەو جێگەی خۆی لە کۆمەڵدا دیاری دەکا:

خـۆ تۆ ئەزانی مـن کـەی ئەمـیـرم
نـە باشـکـاتـبم، وە نـە مـــــودیـرم
کـاسـبکار و هەم مـەلای فـەقـیـرم
دائیـــــمـــولـدەوام هەرهاد نەدێرم
شاعیری بێ شەوق هەم بێ شەعیرم
بێ ڕان و مـــایـین هەم بێ بەعـــیـرم

هەندێ لایەنی دیکەی ژیان و نازناوی شیعری خۆی لە سەرانسەری دیوانی شیعریدا ڕوون دەکـاتەوە. ئەگـەرچی بەزۆری «خـەلیـل»ی بەکـارهێناوە، بەڵام «خـەلیل منەوەر» و «محەمەد خەلیل» و «مەلا خەلیل» و «میرزا خەلیل» و «میرزا»ش دەبینرێن، وەکو خۆی لە هەندێ لە شیعرەکانیدا دەڵێ:

کـاتیـبـولحـورووف خـەلیل منەوەر
ئینەسی و پەنج بەوەجـە دەفـتـــەر
***
خەلیل جە دەوران مـەکـەرە گـفـتـار
قانیع بەر بەحەق بکەر ئیستیغفار
***
زارو مەحجووبم جە لای خاص و عام
مـحـەمـەد خەلیل مـەنشـوور بەنغـام
***

بەگـفـتـەی بەندە فـەقـیـر زەلیلەن
کـاتیـبـولحـورووف مـەلا خـەلیلەن
***
مـن مـیـرزا خـەلیـل دیوانەی دەلیم
دوعـاگـۆی دەوڵەت پابۆسـەی عـەلیم
***
کـاتیبولحورووف کەمـینەی کەمـتەر
خــــەلیـل ئیـبن خـــــزر منەوەر

لەمەدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە شاعیر لە بنەماڵەیێکی ڕەنجبەری هەژار بووە، هەموو کار و پیشەیێکی تاقی کردۆتەوە بۆ ئەوەی بەرەنجی شان و هەوڵ و کۆششی خۆی گوزەران بکا و دەست لە کەس پان نەکاتەوە.

خەلیل کوڕی خدری کوڕی ئەحمەدی کوڕی خەلیلە، لە هۆزی کاکەیی، یادگاری ئایینی کـۆنی کـوردی یارسـانە. لە سـاڵی ١٨٦٣ لە گـەڕەکی مـوسـەڵڵا لە شـاری کـەرکـووک لە دایکبووە، هێشتا ساوا بووە کە باوکی کۆچی دوایی کردووە. خانزادی دایکی بەهەژاری بەخێوی کردووە. بەڵام بێ باوکی وەکو بۆشاییێکی سایکۆلۆجی لە دەروونی خەلیل زۆر ناخایێنێ لە تەمەنی دە ساڵیدا بێ دایکیشی دێتە سەر، بەکۆچی دوایی دایکی بەتەواوی کـۆسـتی دەکـەوێ و هەتیـوی بەخـۆیەوە دەبینێ و ناچار دەگـەڕێتـەوە مـەڵبـەندی باب و باپیرانی و لە خوێندن بەردەوام دەبێ.

شاعیـر هێشـتا لە تەمەنی لاویدا دەبێ کە لە دێی عەرەب کۆیی وانە بەمندالآن دەدا و خەریکی وردە کشـتوکاڵیش دەبێ. بەڵام لەم هەوارەدا ئەوەندە ئۆقرە ناگرێ و ڕوو دەکاتە تۆبزاوە و زۆری پێ ناچێ لەگەڵ کاربەدەستان ڕێک ناکەوێ و دەکەوێتە مشتومڕ، ناچار بەرەو کفری دەچێ و لەوێ خەریکی کار و کاسبی دەبێ. لە دوا ساڵانی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم میرزا خەلیل هەر لە کفری بووە، پێش جاڕدانی جەنگی یەکەمی گێتی (سەفەربەر) کفری بەجێ هێشتووە لە پاش مردنی مەنیجەی خێزانی کە کارێکی گـەورەی تێ کـردووە. ئیـتر لە مـەڵبـەندی بنەمـاڵەیی خۆی، هەرێمـەکـانی کـاکـەییـیـان نیشتۆتەوە، بەشوێن کار و گوزەران گەڕاوە تا لە عەلی سەرای بێوەژنێکی دۆزیوەتەوە و بۆ جـاری سـێیـەم بنەمـاڵەیێکی هەشت کـەسی پێکهـێناوە، خـەریکی فـێـرکردنی منداڵان و جووتیاری و گاوانی بووە.

که سەفەر بەر جارِ دراوە لە لایەن دەسەڵاتی عوسمانلییەوە میرزا خەلیل لە تاووغ (داقووق) بووە، ناچار گەڕاوەتەوە شوێنەواری خۆی، لەم کاتەدا ڕەشبگیری و گرانی گەورە دەستی پێ کردووە، سوپای عوسمانلی کەوتۆتە تاڵانکردنی خەڵکی، زۆرداری و گرانی و جەنگ تەنگیان بەخەڵکی هەژار و بێ دەسەڵات هەڵچنیوە، هەزاران کەس بوون بەقوربانی جەنگی تورک و ئینگلیز، لەناو ئەمانە ژن و منداڵی میرزا خەلیلیش کۆتاییيان پێهاتووە.

ئیتر شاعیر ناچار بووە ڕوو بکاتە ناوچەی داوده، کە لە ڕۆخانە دەپەڕێتەوە کتێب و دەفتەرەکانی ئاو دەیانبا، بەم جۆرە بەتەنیا بەرەو دووز دەڕوا و لەوێوە بۆ کفری، بەڵام چاوی بەرایی نادا لە کفری بمێنێتەوە و بیکا بەمەڵبەندی دواڕۆژانی ژیانی، ئیتر سەری خۆی هەڵدەگرێ و ڕوو دەکاتە سیروان و لێی دەپەڕێتەوە، ئینجا دەچێتە ناو هۆزی کاکەیی و دواییی ژیانی بەگۆشەگیری و لات و هەژاری دەباتە سەر تا لە ساڵی **١٩٢٣** کۆچی دوایی دەکا. بڵاوکەرەوەکانی شیعری خەلیل منەوەری شاعیر هەردەوێڵ کاکەیی و مستەفا نەریمان ڕاستییێکی گەورەیان خستۆتە ڕوو کە ناویان ناوە «شاعیری چەوساوەکان».

شیعری شاعیر

شیعری میرزا خەلیل لە ڕووی ناوەڕۆکەوە خەریکی تۆمارکردنی ڕووداوی ڕۆژانەیە، ئەمە بەشێکە لە جموجۆڵی کۆمەڵایەتی، لە پاشانا دەبێتە ڕووداوێکی مێژوویی، لەبەر ئەوەیە چوارچێوەی مانای شیعری میرزا خەلیل گەلێ فراوانە و بەشێوەیێکی ئەنسیکلۆپیدی خۆی پیشان دەدا. ئێمە لەسەر ئەو باوەڕەین ئەگەر پەخشانی کوردی لە نووسیندا، لەو سەردەمەدا باو بووایە شاعیر هەست و نەستی ناوەوەی بەپەخشان دەردەبڕی. بەڵام بێ گومان شیعر شێوەی هەرە گرنگ بووە لە ڕۆشنبیری کۆمەڵی کوردەواریدا لەبەر ئەوە تۆمارکردنی هەموو سووچێکی ژیانی خوێندەواری هەر بەشیعر خۆی نواندووە، ئەمەش لە بەرهەمی گەلێ لە شاعیرانی کورد دەردەکەوێ بەتایبەتی لە ناو شاعیرە میللییەکان کە میرزا خەلیل جێگەیێکی دیاری لە ناویاندا هەیە.

شیعری میرزا خەلیل لە ڕووی زمانەوە ساکارە، بەزمانێکی تێکەڵاو دەنووسێ، ئەگەرچی لە بنجدا خۆی خاوەنی دیالێکتی گۆرانییە بەڵام دیالێکتی کرمانجیی خوارووی گەرمیانی (ناوچەی کەرکووک) کاری تێ کردووە. ڕستە و لێکسیکۆنی سفت و ڕەوانە، کێش دە سیلابی و جووت قافیەیە وەکو زۆربەی هەرە زۆری شیعری دیالێکتی گۆرانی، هەندێ جار یەکێتی قافیەش لە شیعرەکانی دەبینرێ.

لە ئەنجامی لێکۆڵینەوە لە شیعری میرزا خەلیل ئەم تێبینییانە دەبن بەدیاردەی سەرەکی بۆ ناسینی شیعرەکانی:

١- شێوەی چوارینی هەیە، واتە هەر چوار نیوە دێر لەسەر یەک قافیە (ا ا ا ا، ب ب ب ب...) دەبێ؛ وەکو شیعری «ستایشی کوێخا ڕەمەزان» و شیعری «لە کوردە ماڵان».

٢- یەکێتی قافیە بەکار دێنێ، واتە نیوە دێرەکان هەموویان لەسەر یەک قافیە دەبن؛ وەکو «فەسڵ خەزانەن» و شیعری «لەیلێ گوڵنازەن».

٣- هونەری «شەشین» بۆ دانانی شیعر هەڵدەبژێرێ، واتە دروستکردنی شیعر لەسەر بنچینەی بەند، هەر بەندی شەش نیوە دێر شیعر، بەمەرجێ پێنج نیوە دێری هەر بەندێک لەسەر یەک قافیە دەبێ، دێری شەشەم لە هەموو بەندەکاندا دووبارە دەکرێتەوە؛ وەکو شیعری «مەنیجە خان»، دێری شەشەم «مەڵڵا بێ حەیران شوعلەی جەماڵت» لە هەموو بەندەکاندا دووبارە دەکرێتەوە.

٤- بەکارهێنانی چوارین وەکو هونەرێکی سەربەخۆ، بەڵام لای شاعیر چوار نیوە دێرەکەی چوارین هەموویان لەسەر یەک قافیە دەبن و بەشێوەی دوو بەیت خۆیان دەنوێنن.

***

شیعری میرزا خەلیل لە ڕووی ناوەڕۆکەوە دەکرێ بەدوو بەشەوە:

١- شیعری لیریکی (غەزەل و قەسیدە و چوارین = دوو بەیت).

٢- داستان = چیرۆکی شیعری = قەسیدەی درێژ = پۆیێم (ناوەڕۆکی لە بەسەرهاتی کۆمەڵایەتی و ڕووداوی مێژوویی دەدوێ).

شیعری لیریکی

ناوەڕۆکی شیعری لیریکی لای میرزا خەلیل دەوڵەمەندە، گەلێ سووچی هەست و نەستی دەروونی ناوەوەی خۆی و تەنگوچەڵەمە و ناگزووری کۆمەڵی دەرەوەی گرتۆتەوە. زۆربەی مەبەسەکانی شیعری نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی لە غەزەل و قەسیدە و چواریندا لە قالب داوە. نموونەی داهێنراوی جوانی لە هەموو مەبەسەکاندا هەیە.

موناجات و نەعت

موناجات بۆ خودا و نەعت بۆ پێغەمبەر وەکو دوو مەبەسی شیعری جیاواز لە شیعری میرزا خەلیلدا تێکەڵاو و تێکهەڵکێش کراون. لە ئەدەبی کوردیدا دەستووری تایبەتی

هەیە بۆ دانانی ئەم دوو جۆرە شیعرە وەکو باسکردن و ناوهێنانی چوار خەلیفەی ڕاشیدین و ئیمام و شێخ و ئەولیای ئایینزاکانی ئیسلام و سەرۆک و سەردارانی تەریقەتەکانی دەروێشی و شتی تریش. ئەوەی لە موناجات و نەعتی میرزا خەلیل دەردەکەوێ ئەوەیە کە بەگشتی لەو دەستوورە لایداوە چونکە لە هۆزی کاکەیی و لەسەر ئایینی یارسان بووە. بەڵام ژیرانە هەندێ شتی لەو دەستوورانە وەرگرتووە کە برا کوردە موسوڵمانە سونن‌نییەکانی باوەڕیان پێی هەیە وەکو گەورە گرتنی ئەبوبەکر و عومەر و عوسمان کە لە بنجدا بۆ ئایینی یارسان هیچ تەنگوچەڵەمەیێک دروست ناکەن، لە سەرانسەری ئەدەبیاتی ئایینییاندا بەچاک و خراپ ناویان نەهێناون، تەنیا موسوڵمانی شیعە بەو کەسانە گرژ دەبن، هەر لەو کاتەشدا شاعیر بایەخێکی زۆری بەعەلی و حەسەن و حوسێن و فاتیمە داوە کە ئەمە بەتەواوی لەگەڵ بیروباوەڕی ئایینی خۆی و ئایینی موسوڵمانیش بەهەردوو ئایینزا گەورەکەیەوە (سوننی و شیعی) دەگونجێ.

میرزا خەلیل بایەخێکی تەواوی بەپێغەمبەر داوە، ئەگەر ئەمەی بۆ ڕازیکردنی کۆمەڵی موسوڵمانی دەوروپشتیشی بووبێ، بەهیچ جۆرێ لە دەستووری ئایینەکەی خۆی نەچۆتە دەرەوە، چونکە پایەی محەمەد پێغەمبەر لە سەرەتای بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام لای یارسانان بەرامبەر بەپلەی پێغەمبەری لای موسوڵمانان بووە. لای ئەوان یەکێک بووە لە یارانی چار مەلەک یا پێنج مەلەک، واتە کە کردگار لەو دەورەدا بەپێی تیۆری دۆنا دۆن لە عەلی خۆی نواندووە، پێغەمبەر یەکێک بووە لە یارانی چار مەلەک. ئیتر میرزا خەلیل کە لە پاڕانەوەکەیدا بایەخێکی تەواوی بەپێغەمبەر داوە لە سنووری بیروباوەڕی خۆی (دۆنا دۆن و چوونە ناو) و بیروباوەڕی موسوڵمانی نەچۆتە دەرەوە، ئەو بیروباوەڕەی کە دەڵێ هەر لە بنەڕەتدا خودا کۆزمۆس (بوونی) لەبەر پێغەمبەری موسوڵمانان (پرتەوی محەمەدی) دروست کرد و ئادەمی خستە سەر ڕووی زەوی بۆ ئەوەی محەمەد پێغەمبەری دواڕۆژی لێ بکەوێتەوە، بەم جۆرە میرزا خەلیل دەڵێ:

خەتمولمورسەلین گشت پێغەمبەرەن
شافیعولئومە ڕۆژ مەحشەرەن

لە شەریفی نوور رەسول مەننان
ئەنگوشتەر ئاما پەری سلێمان

جە نوور ئەو بی حەزرەت عیسا
مەردەی سەد ساڵە ئەو مەکەرد ئیحیا

جە نوورش ئاما پەی کەلیم تەورات
نازل بی پەرێش عەسای موعجیزات

جە نوور ئەو بی یووسف کەنعان
خەلاس بی جە رەنج میحنەت زیندان

جە شەریفی نوور حەبیب ڕەحمان
خەلاس بی ئەییوب جە رەنج کرمان

جە نوور مەحبووب رەحمانوررەحیم
بی وە گوڵستان نار پەی ئیبراهیم

جە شەریفی نوور سەیید سەروەر
رۆشن بی دوو چەشم یەعقووب پێغەمبەر

خولاسە جە نوور رەسوولولئەمین
خەلق بی زی رووح سەما تا زەمین

حەق بەوێش واتەن: «لولاک لولاک
یا رسول الله ماخلقت الا فلاک»

دڵداری

هونەری ئەڤین و خۆشەویستی و دڵداری لە شیعری میرزا خەلیلدا لەگەڵ شیعری وەسف، بەتایبەتی وەسفی پەیکەر و قاڵبی دلبەر تێکهەڵکێش کراوە. لە شیعری دڵداریدا شاعیر بەشوێن شتی هەست پێکراو و بینراو دەگەڕێ لە سروشتدا بۆ ئەوەی ئەندام و ڕەووشتی دلبەری خۆی پێ بەرامبەر و بەراوورد بکا، لە شیعرە «شەشین»ەکەیدا لە بابەت مەنیجەی تازە بووکییەوە دەڵێ:

مەنیجە خانی   مەنیجە خانی
مەعلوومەن نە عام مەنیجە خانی

عاقڵ و دانا هەم خۆش زبانی
سەنگین و سالار هەم سام گرانی
تەشریف ئاوەردی وەلای عەبدالّت
مەڵڵا بی حەیران شوعلەی جەماڵت
ڕۆژی بی مەسعوود موبارەک ئەختەر
فەڕ ووستی وەماڵ خزر منەوەر
ئێران تا تووران ڕۆمات سەرانسەر
فیدای بالآت بۆ سەوڵ نازپەروەر
های نەو شەعشەعەی پیرۆزە خاڵت
مەڵڵا بی حەیران شوعلەی جەماڵت
ئێران تا تووران حەڵەب تا عەجەم
جیهان گەردی کەم من وەخاتر غەم
گشت ڕوبع مەسکوون بدەم لە قەڵەم
هەمتای حوسن تۆ نمەوینم وەچەم
سەد تەحسین لە عەقڵ فیکر و کەماڵت
مەڵڵا بی حەیران شوعلەی جەماڵت
ئەستەمووڵ وەی تەخت سەر تەخت بالآت
تەهران وەی بەیان قەندیل والآت
مووسڵ وەی عەینان سورمەی تورمالآت
کرماشان وەی بەرگ زەر بافت ئالآت
میسر وەفیدای ڕەنگ پڕ شەوق لاڵت
مەڵڵا بی حەیران شوعلەی جەماڵت
یەمەن وەی ئەدەب ڕێزەی ڕێز باریت
عەفەج وەی دندان ڕێزەی مرواریت
دەغارا وەی نام نە عام دیاریت
بەغداد وەی لەنجەی شیرین نیگاریت
هەولێر وەی تەئریخ دوو هەفتە ساڵت
مەڵڵا بی حەیران شوعلەی جەماڵت

کەرکووک وەی ماران گێسووی کەمەندت
شارەزویل وەی شەوەی شاهان پەسەندت
ئەسفەهان وەی قەند سەرقەمچ بەندت
بەسرە وەفیدای گوڵ غونچەی ڕەندت
بەدرە وەی هەیکەل ئاویزای باڵت
مەڵڵا بی حەیران شوعلەی جەماڵت
مەندەلی وەی تاق نەوتاق دیدەت
سلێمانی وەی برۆی قەڵەم کەشیدەت
چەمچەماڵ وەی زوڵف سیاه چەمیدەت
کفری وەی نەو توول تازە ڕەسیدەت
بازیان وە قوربان دوو لیمۆی کاڵت
مەڵڵا بی حەیران شوعلەی جەماڵت
بەرزنجە وەی بەرز بەرزی دەماغت
تاووغ وەی گۆنای شەم شەوچراغت
خورماتوو وەفیدای بالآی قازاغت
حەڵەب وەقوربان سیلسیلەی چاغت
شەمسەوەی زرنگەی زیوو دەلالت
مەڵڵا بی حەیران شوعلەی جەماڵت
حیللە و مەرکەز مونتەفیک شام
بوخارا و شیراز تا بەیتولحەرام
بەڵخ و هیندستان قەندەهار مەقام
قیمەت بالآی تۆ ناکا تەمام
عالەم گشت مەلوول پەرێ ویساڵت
(خەلیل) بی حەیران شوعلەی جەماڵت

لە غەزەلێکی تریدا بۆ گوڵنازی دڵخوازی دەڵێ:

لەیلێ گوڵنازەن　　لەیلێ گوڵنازەن
ئیسم شەریفش ماچان گوڵنازەن

سەواش چون بولبول سوب خۆش ئاوازەن
پەی سەیران گول هەر جە پەروازەن

کالای کراسش چیت نازنازەن
توحفەی قافلەی شار شیرازەن

ڕەووشت و لەنجەش وەغەمزە و نازەن
شۆخەن سەرکەشەن وێنەی شاهبازەن

سفید ئەندام چون پەڕ قازەن
مەر بانووی بێ عەیب شار بەنغازەن

چون نەخل شمشاد بالاش درازەن
مەر جیهان ئەفرۆز یا قەمەر نازەن

نیمچە ئەگریجان قەقع میقرازەن
مەر توررەی نیشان بازووی قیتازەن

ئەبرووان قەوس شۆخ تیر ئەندازەن
زەوج موژگانان ویشەی دڵ گازەن

ئیشارەی عەینەین تیر وەقازەن
کاریگەر جە دڵ هەم بێ ئینجازەن

خاڵانش پڕ نەقش عەجایب سازەن
مەربانووی تەعریف خانوو نیازەن

خولاسە نازدار یەک پەری ڕازەن
ڕازش لە سەمتوور فەوج سەروازەن

مەحبووبەی حەنین نازک دڵوازەن
سەرتاپا بێ عەیب حۆری مەجازەن

(خەلیل) دێوانەی شۆخ سەرئەفرازەن
پەی مەدح دلبەر هەر لە پێشوازەن

ئەوەی لەم شیعرەدا سەرنج ڕادەکێشێ یەکێتی قافیەیە، واتە هەموو نیوە دێرەکان لەسەر یەک قافیەن، جگە لەوەش شاعیر هیچ وشەیێکی قافیەی، کە هەموویان لەسەر یەک کێشن، دووبارەی نەکردۆتەوە.

وەسف

وەسف لە بەرهەمی میرزا خەلیل تەنیا لە چوارچێوەی جوانی دلبەر و سروشت نەپارێزراوە، کە ئەمە خەریکی لایەنی شیرینی و بەدڵاچوونی ڕووداوی سەر ڕووی زەوییە کە لە ژن و سروشتدا خۆی دەنوێنێ، بەڵکو هونەری وەسف بۆ لایەنی ناشیرینی و ڕووداوی ناهەمواری ناو کۆمەڵیش بەکار دێنێ. ئیتر وەسفەکەی هەندێ جار دەبێ بەوێنەیێکی کاریکاتێری، یا شیعرێکی فێرکردن (دیداکتیکی)، یا هەڵوێستێکی کۆمیدی، بەم جۆرە دەبێ بەبەرهەمێک زیاتر مێشک دەجووڵێنێ نەک دەروون. بەم پێیە میرزا خەلیل تەنیا وەسفی بەهار و کچە جوانی کورد ناوەستی، بەڵکو وەسفی خانووە کەلاوەکەی ڕووخاو و تفەنگ و چەخماغسازی و خراپەی گوندی عارەب کۆیی دەکا؛ دڵداری و وەسفی پیریەتی پیرێژن و پیرەمێردیش دەخاتە وێنەیێکی کۆمیدییەوە.

(١)- وەسفی سروشت

بۆ کورد بەهار بێ نەورۆز نابێ، نەورۆزیش بێ کاوە نابێ. ئەم جەژنەیە لە ڕۆژێکی دیاریکراوی پاش مێژوو دروست نەبووە، بەڵکو لەگەڵ ئادەمزادی پێش مێژوو دروست بووە. لە پێشانا هەر بووە و لە پاشانیشا هەر دەبێ. زەماوەندی سروشتە. لەو ڕۆژەوە کە کردگار بوون و کرداری دروست کرد زەوی لە ئاسمان مارە کرد، بووک و زاوای نەمر و هەمیشەیی پەیدا بوو، ئەمانە هەر تازەن و کۆن نابن، هەموو ساڵێکیش زەماوەندی سروشت بەئاهەنگی شووکردنیان تازە دەبێتەوە.

شاعیر لە وەسفی بەهارا دەڵێ:

دۆستان وەهارەن فەسڵ خەزانەن
فەسڵ گوڵزار و گرۆی یارانەن

یادی نەورۆز و عیدی قوربانەن
عیدی کاوە و گرۆی کوردانەن

یادی فەرەیدوون مەرد نەهەنگەن
یادی سواران شێران جەنگەن

جەژنی مەلان و درەخت باغانەن
ساز و سەمتووری دیدە مەستانەن

هەر مەلێ نەغمێ ماچۆ پەرێ وێش
زام زامداران سارێژ مۆ نە ئێش

هەر گوڵێ رەنگێ مەدەرۆ نیشان
نە ڕەنگاوڕەنگش عاشق مۆ حەیران

توخوا یاری جوان قامەت عەرعەری
سینە مەرمەری ئەبرۆ قەمەری

یەک زەررە وەفا باوەرە وەکار
با بلمێ هەردو پەرێ نام گوڵزار

با شادی و خەنا باوەرمێ وە یاد
غەم ئی دونیا بدەرێم وە باد

خۆ من ئەسیری خاڵ و نەقشی تۆم
جە عەشقت ناویا بەندە یاسای مۆم

من (میرزا خەلیل) عاشق بەیارم
جە دیدار غار خەیلی بێزارم

(٢)- وەسفی کەناچەی کورد

ئەوەی هەست و نەست و خورپە و جوانی دەداتە ئەم سروشتە بەلای میرزا خەلیلەوە کەناچەی کوردە، لەم لایەنەوە دەڵێ:

کەناچەی کوردەن خاوەن خەت خاڵەن
دەم نوقل و نەوات دوو لیمۆش کاڵەن

پەروەردەی سارای نام کوردستانەن
پەپوولەی ناسک نام کۆهسارانەن

پرچش لوول و خام چەنی زولفانش
پەخش واردەن چون حەی، وەبان مەمانش

دگان مرواری باڵاش چون چنار
خۆ لەبش ناسک گۆناش گوڵ هەنار

سینەش تازە دوو مێوە دارۆ
ڕەهەڕەوان دین جە دین بەر مارۆ

گۆ شوارەی شیرین مەکەرۆن وەگۆش
عاشقان گەردین مەکەفان بێ هۆش

وەختێ جە یانە بەرمشۆ بەدەر
شۆڵەی ئافتاو کزمە بۆ نەسەر

گەر دڵەش تەنگ بۆ بلۆ وەگوڵزار
بێ مەی سەرخۆش مۆ دۆستان و ئەغیار

گەر بەیۆ بلۆ وەنام زەماوەن
دڵ هەزاران مەدۆ نە پاوەن

هەنی من چەنی نەووم سەرنگوون
نە عەشقش چەنی دڵ نە بۆ بەهوون

یاران من چەنی بەمەجنوون نەبۆم
وێڵ دێوانە زوخ دەروون نەبۆم

یاران من چەنی جەرگ بیمار نەبۆم
بێ دەوا و دەرمان دڵ ئازار نەبۆم

(خەلیل) تا زیندەن جە ڕووی ڕۆزگار
مەکەرۆ خزمەت پەپوولەی نازدار

(٣)- وەسفی خانووە کۆنەی کەلاوە

کابراییێکی هەژاری وەکو میرزا خەلیل کە هەمیشە لە ناو خانووە کۆن و کەلاوە ژیاوە، تاقیکردنەوەی ژیانی لە ناو ئەم جۆرە خانووانەی هەیە و بەشێوەییێکی جوان ڕاستی ژیانی پڕ مەینەتی هەژاران لە ناو کەلاوە کۆناندا دەخاتە ڕوو، لەم لایەنەوە لە شیعرێکیدا دەڵێ:

پەی بەخت نەگبەت پەی ڕەنجەڕۆیی
ئەمن بارم کەرد پەی عارەب کۆیی

وەواتەی عەلی ئاغە و کوێخا ڕەمەزان
داشان پێم خانگی قویل بی چوین قازان

خانگ چ خانگ پیسەن هەم قۆتر
ئێرادەم تاڵ کەرد فری جە زۆرتر

گەر ئاغە ڕۆستەم بەیۆ جە کەرکووک
ماچی ئازادم کەر نەی حەوشەی چرووک

خانی پڕ مار و عەقرەب و مووشەن
شەو هەتا سەبا گشت نە خرۆشەن

میاو میاو پشیل حەوحەو سەگان
باسەوانەتان وە درازی شەوان

حەوشە کەلاوەن فرێ قەدیمەن
ئەنجام کەیل فرێ وەخیمەن

من (مەلا خەلیل) مەلا بەزێنم
بزانن منیش جو وەسوێنم

لە شیعرێکی تریدا دیسانەوە میرزا خەلیل باس لە کەلاوە کۆنەکەی دەکاتەوە و دەڵێ:

جە قەریە کۆیی ئەسیل و ئەساس
نەکەفت جە دەستم یەک خانگێ خاس

چەند نەفەر بار کەرد یانەش بەرد وەچۆڵ
هیچ نەسیب نەوی وەی بەندەی کوڵۆڵ

وە ئەمر سەی عەلی گفتەی ڕەمەزان
هام جە قۆناغێ قویلەن چون قازان

خانە سەرسەر و عەقرەب و مارەن
عەنکەبووت چەنەش جە ئیستیغفارەن

موشان موناجات جەنەش مەوانان
وەمولک قەدیم با بۆشان زانان

دیوار جە قیام ئامان وەقوعوود
دیرەگ پەی زەمین مەکەرۆ سوجوود

تەمەڵش باریک وێنەی یاڵ خەر
وەیەک مشت مەبۆ زێرش و زەبەر

ئنجا دێتە سەر وەسفکردنی دەوروبەری خانووەکە، بێ گومان لە گەڕەکی هەژاراندا بووە و وێنەی ڕاستەقینەی ژیانی دەست کورت و کەساسان بووە:

هەر سوب تا ئێوار بەوێنەی نازر
خەریکم چەنی هەفت تیپ مامر

قامیشێ دراز گرتەنم وەدەس
وێنەی پاسەبان نە پێش و نە پەس

وە زەرب قامیش مەنع مەکەم مامر
فائیدەش نیەن بەخت ما لە چامر

جە دەست مامر نەدارۆن دەرمان
چمان حەوش من بیەن وەخەرمان

بیم وەدێوانە نە دەست دەجاج
هەفت تیپ تەمام چون مەبۆ عیلاج

تیپێ پەروباڵ سفید وێنەی هەور
مەردە وەمینقار برماران جە قەور

تیپێ بولبولی تیپێ پلنگی
تیپێ سیاوەن چون عەبد زەنگی

تیپێ زەرد زاق زەواڵ خەلیل
جە زەرب ریقنە ئاواتم زەلیل

تیپێ بۆر بەد وێنەی مار شل
تیپێ جە دەس جنسێ مەدا زل

مەیان پەرێ قەسد ئی بەندەی کەمتر
چون موحارەبەی ڕەزم هەفت لەشکر

وەڕۆ ئی هەفت تا وەعدە ئێوار
ئیحاتە مەدان سیغار و کیبار

وە هەی کش هەی کش هەتا ئێوارە
فائیدەش نیەن، نەدارۆ چارە

چون مەرەزەپاس یا کە قوشچی باخ
تا وەخت مەغریب هام جە ئاخ و داخ

(٤)- وەسفی تفەنگ

میرزا خەلیل وەکو چەخماغسازێک شارەزایی تەواوی لە تەکنیکی دروستکردنی تفەنگ و هەموو پارچەکانی بووە. تفەنگێکی کۆنی لە کارکەوتووی دەدەنێ، لە وەسفی تفەنگەکەدا دەڵێ:

چەنی چووار نەفەر تەمام بیم ڕەفیق
لووانا وە دوکان چەخماغچی تۆفیق

ئافەرم وەتۆ ئاغەی سەرفراز
ئیحسان کەردی پێم تفەنگ شاواز

قیمەت تفەنگ یارم تومەن بی
ئالات نامش یەک یەک روویەن بی

بێ شویش و قایش لویلەی بریا بی
قۆناغش وەزەرب سیرم پێچیا بی

ئی تفەنگ ساواز چەن وەدەماغەن
چوواری گوڵەن و باقی قەپاغەن

قیمەت هێستر بالا بانی بی
مەحکەم پەرێ شەڕ تالەبانی بی

(٥)- وەسفی گوندی عارەب کۆیی

ژیان و گوزەرانی میرزا خەلیل لە گوندی عارەب کۆیی خراپ بووە، لەبەر ئەوە دڵی تەنگ بووە و لێی ناڕازی بووە، بۆیە لە کاری نابەجێی ئەم گوندە دەگەڕێ، کردەوەی خراپی عارەب کۆیی گەیشتۆتە ڕادەیێک یارمەتیی بەئیمامی عەلی و بنەماڵە و خێزانی نەداوە. ئەم خراپەیەی گوندی عارەب کۆیی بەلای شاعیرەوە لەوەوە هاتووە چونکە خەڵکەکەی ڕەسەن و یەک نەژاد نین، بەڵکو لە هەموو لایێکەوە عەشیرەت و هۆز و میللەتی جیاواز ڕوویان تێ کردووە، لە بابەت گوندەکەوە دەڵێ:

عارەب کۆیی نام جاگەی سەرحەدەن
فەقەت پەی خەلیل قەبر و ئەلحەدەن

ئەهلەش پەی فیتنە بیەن وە بولبول
نمەدەن ئالک، یەک شەو وە دولدول

پەرێ کوڕ نانی جە عالەم بەلی
داڵدە نمەدان وە ئیمام عەلی

ئیمام حوسێن، ئاوراش بۆ وە دەو
نمەدان پەنەش کوتێ نان بەو

ئەحمەق ئەحمەقی ڕەزیل مەرد و ژەن
وە بینتولرەسوول نمەدان یەک چەن

یەک قەمەری وە قەرز وە سیدق و ئیخلاس
نمەدان وە دەس حەزرەت عەبباس

زەهدی جە لاشان وێنەی نوور عەین
دانەیە نمەدان وە ئیمام حوسەین

پەی یەک کاسە ئارد بەیان وەی مەکان
بێ قەدر و قیمەت مەحرووم مەمانان

مەکانێ وەی تەور ئەهلش وەکار بۆ
بەجاگەی غەزەب دولدول سووار بۆ

دوو چەهر بۆ وە قەهر شاه کەرەم دار
بخیزۆ نەجاش گۆل زرێبار

سەییدو باوە لێش بێ زەرەر بۆ
ماباقی نوگوون زێر و زەبەر بۆ

بەحس جە ئیدەن وەنەت بۆ عەیان
دە میللەت چەنەش گردەنش مەکان

تیپێ کەوەڵە تیپێ قەوم لەک
تیپێ تورکمان یا عارەب بەڕەگ

تیپێ قەرەسەن تیپێ چۆل مەکی
تیپێساڵەیی تیپێ خێڵەکی

تیپێ ئێرانی وە ڕۆم دەربەدەر
تیپێ کاولی دۆم کڵاش کەر

رەسیدەی نامە وە تەعجیل و تاو
تەشریفت بشۆ تا وە ئاسیاو

ئەو بار تەحین باوە رووی مەئوا
غیرەت بگێرۆت پەی رۆژ دەعوا

شەش قسناغ حونتە پەرێ ئیرادە
حەق ئاشەوانم نە پێشین دادە

پارەی تەسلیم کەرد وە عەلەی خەمان
ئەی جومعە وەرین خۆش وەخت زەمان

عەلە عەمرش کەرد دووە ڕۆ بۆ مۆڵەت
مەهارێش پەرێت یەک شەو وە هەڵمەت

توم جە قەومان وە عێلان زانا
فەریاد و هانام وە لای تۆ کیانا

گشتش مەشانی وە چنگ سەپان
ببان وە فیدای محەمەد چۆپان

من میرزا خەلیل شوعەرای زەمانم
ڕەحمەت خوان رووح ئوستا چۆپانم

(٦)- وەسفی پیرێژنە پەری

لەم شیعرەدا شاعیر جۆرە وەستاییێکی نواندووە، ئەندامەکانی لەشی پیرێژنە پەری وەسف دەکا، بەراووردەکانی دیمەنێکی کۆمیدی دەنوێنن و وێنەییێکی کاریکاتێری دەخەنە ڕوو، بەم جۆرە نەوەکو تەنیا ئەندامی لەشی پیرێژنە پەری دەکەوێتە ژێر بینینی شاعیر بەڵکو لە خوو و ڕەوشت و کردەوەشی دەدوێ و بەخراپە دەریدەخا. شاعیر هەر خۆشی لە پاشانا بەزمانی پیرێژنە پەری قسەکانی شاعیر ڕەت دەکاتەوە و وەسفی ئەندامەکانی خۆی دەکا لە سەردەمی هەرەتی عازەبی و جوانی کە ئەندامەکانی لەشی بەپێچەوانەی دەوری پیری بوون.

شاعیر لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

سینەی سیاهت چون ساجەگەری
قامەتت چون وورچ ناوگەڵ لەنگەری

سینەت چون ساجەن جۆ لە ناو برشیا
دوو مەمک زل زل دۆ لە ناو تورشیا

لووتت ترخێنە زوڵف وێنەی ڕەشکە
پەنجە وەک بسمار زک وێنەی مەشکە

دەس وێنەی مەترەق دەم وێنەی پاچە
کۆلات شیرینەن پەری تۆ واچە

ئەر دگان ماچی وێنەی دەمە بێڵ
روومەتت سییان وێنەی ماڵە خێڵ

ئەر چاوت ماچی یەکجار کز کۆرەن
ئاش دەستت تاڵەن نان دەستت شۆرەن

تەڕاح و تەمەڵ بێ هۆش و بێ ویر
هەردەم تورشیایە لە دەستت هەویر

پێم بڵێ پەری ماچ تۆ وەچەند
کۆلات جوانەن من کەرێش پەسەند

پەری داش جەواب وات: میرزا خەلیل
چەمم جوانەن عەقڵت بی قەلیل

من وەعازەوی باڵا بەرزان بیم
شاگوڵی عەشرەت نام ئێلاخان بیم

روومەتم سوور بی شەوقم وێنەی خۆر
پەرێم عاشق بی پیاوان هەمەجۆر

دگانم ورد ورد مەدرەوشایەوە
زوڵفم وەک رەیحان ئەگەشایەوە

مەمک وەک هەنار سەر گۆنام پڕ خاڵ
دەستم نەرم و شل پەنجە وەک شمشاڵ

سینەم وەک بللوور بێ عەیب و عار بی
هەزار هەرزەکار دڵ پێش بیمار بی

ئارۆ من پیرم دیدە پڕ تەمم
قامەتم چەفتەن تۆ مەکەی زەمم

ئەر ئەوسا بیا پەرێم مەویای شێت
وەس بکەر زەمم نمە ژنەوی لێت

با یەک گونک جە هەویر ڕەق
نەدی وە فەرقت مەژگت کەرۆن شەق

نە ترسی هەویر ئامام وە جواو
واتم دەخیلەن پەنەش دام سلاو

من چێشم واتەن حورمەی پڕ حورمەت
پەوسە تورە بیت مەبۆ دەنگ گرمەت

هەنی باوەس بۆ گفتوگۆ پەری
(میرزا) هەتا مەرگ توشەن لەنگەری

کۆمەڵایەتی و پەند و ئامۆژگاری

میرزا خەلیل هەموو کەموکووڕییێکی کۆمەڵ دەباتەوە سەر ئەوەی کە خەڵکی لە ئایین لایانداوە و دەستوور و ماریفەتەکانی ڕەچاو ناکەن. هەرچەندە ئاشکرا و دیاریشە کە مەبەسی لە ئایین ئایینی موسوڵمانییە، بەڵام جار جارە مەسەلەکە بەئایینی ڕاستی (حەقیقەت)یش دەبەستێتەوە، دیارە مەبەسی ئایینی یارسان (ئەهلی حەق)ە و بێ گومان یارسانیش بۆ بەربەرەکانی ئەم دیاردە ناهەموارانەی کۆمەڵ لەگەڵ ئایینەکانی تر یەک دەگرێتەوە. تەنگوچەڵەمە و ناگزووری کۆمەڵایەتی بەشێکی زۆری لە ناوەڕۆکی بەرهەمی شاعیر بۆ خۆی وەرگرتووە، گەلێ سووچ و کون و کەلەبەری گرتۆتەوە، هەمووشی پێوەندیی بەڕژێمی دەرەبەگی دەسەڵاتی عوسمانلییەوە هەیە. هەندێ لەم دیاردانە ڕەنگیان لە شیعری میرزا خەلیل داوەتەوە.

(١)- ناگزووری کۆمەڵایەتی

لە ڕۆژگارانی دەسەڵاتی عوسمانلی لە شیعرێکیدا میرزا خەلیل وێنەی تێکچوونی شیرازەی کۆمەڵ دەکێشێ لە سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانلیدا.

شیعرەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

ئاخر زەمانەن ئاخر زەمانەن
یاران نیشانەی ئاخر زەمانەن

نیزاع عەشرەت جوملەی جیهانەن
تایفولملوک ڕۆم و ئێرانەن

فرزەند وە بابۆ بێ موراعاتەن
رەعیە وە سەردار بێ ئیتاعەتەن

بێ فەرقەن چون یەک بەین زەن و مەرد
ئەر مەرد باچۆ گیان زەن مەواچۆ دەرد

شێخ بێ کەرامات مەڵلا موقلاجی
دەروێش کەم زیکرەن وە ناعیلاجی

شەرع محەمەد بیەن سەرنگوون
رەواجەن فەتوای نیزام و قانوون

گوم بیەن ئیجرای عەدل و عەدالەت
سەردان لە عالەم زولم و زلالەت

هامسا وەهامسا مەکۆ خیانەت
نەمەندەن ئەرکان ئەمن و ئەمانەت

لە پاشانا نویشکی بیروڕاکانی دێتە سەر ئەوەی کە زۆربەی خەڵکی بەتایبەتی کاربەدەستان تەنیا بەناو موسوڵمانن نەک بەناوەڕۆک، ئنجا لەسەر شیعرەکەی دەڕوا و دەڵێ:

جە فیسق و فەساد جە بێ رەحمی عام
بەرەکەت لە ئەرز هور گریان تەمام

قەتڵ ئیسلامان ئەووەن بوسیارەن
لە هەر ئەترافێ قەتڵ و کوشتارەن

لە گشت ئیقلیمێ هەر فەتارەتەن
هەر حەرب و زەربەن قەتڵ و غارەتەن

زەنگباد جربە قەرەبولاغ شامار
پالانی سنجەر نە ڕووی ڕۆزگار

داوده قارسی زەنگنه وەزنەشار
کفری لە ناوڕاست قەلای سەوزەدار

لە خەوف جەردە کەس نیەن وەکەس
ئەتراف شاران گشت لوان وەبەس

ئنجا دێتە سەر ژماردنی ئەو بۆجەوسەرانە زۆرانەی کە دەسەڵات سەپاندوویەتییە سەر هەژار و بێ دەسەڵاتان و دەیان ڕووتێنێتەوە:

ئەتراف عیراق بیەن یەختەسار
عالەم ها جە زوڵم مەکەرۆ فیرار

جارێ سەرانە جارێ کەرانە
جارێ ڕەشبگیر زوڵم زەمانە

جارێ شەخسیە جارێ ئەسنافی
(عوسمانلیلرن بودر انصافی؟)

یاران بزانن ئاخر زەمانەن
عالەم جە تەمەع وێنەی شەیتانەن

لەم شیعرەدا خەلیل ڕستەییێکی بەزمانی تورکی بەکارهێناوە «عوسمانلیلرن بودر إنصافی» بەواتای (عوسمانییەکان ئەمەیە ئینسافیان) هاتووە.

(٢)- پارەپەرستی

هەژاری و دەست کورتی وای لە میرزا خەلیل کردبوو کە زۆر بیر لە پارە بکاتەوە، چونکە پارە هەمیشە هۆی ژیانی بەختیاری و خۆش گوزەرانییە. ئەمە ئەگەر لە هەندێ کاتی سەردەمی ژیانیدا کردبێتییە پارەپەرست، لە زۆربەی سەردەمی ژیانی هەژاری و دەست کورتیدا کارکردنی بەپێچەوانە بووە و ڕق و کینی لە پارە هەڵساوە، بەتایبەتی کە بۆی دەرکەوتووە پیاو لە کۆمەڵێکی وەکو ئەو تێیدا دەژی ئەگەر بەتەڵەکەبازی نەبێ ئەو پارەیەی دەست ناکەوێ. هەروەها شاعیر تەنیا باسی پارەی نەکردووە لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە بەڵکو وەسفێکی جوانیشی هەیە بۆ پارە وەکو مەتریالێک. ئەو پارەیەی لە

زێڕ و زیو و مەعدەنی جوان لە قاڵب دەدرێ و هونەرێکی بەرزی نەخش و نیگار و کۆڵینی تێدا خەرج دەکرێ.

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

دادمەن جە دەست لیرەی قرمزی
(مأیوس ایلەدی عالمده بزی)
«ئێمەی ڕەشبین کرد لە هەموو گێتیدا»

دادمەن جە دەست زات مەجیدی
سوخەن حاسل کردلیش نائومێدی

دادمەن جە دەست فرەنکی فرەنگ
جە لای گەوادان رەنگس بەستەن ژەنگ

دادمەن جە دەست روپیەی ئینگلیزی
(مغرور ایلەدی هر پوشت و حیزی)
«هەموو پوشت و حیزێکی مەغروور کرد»

دادمەن جە دەست پوول مەمدووحی
سەخی دوشمنی بەخیلەن رووحی

دادمەن جە دەست جفتەی تەهرانی
سککەی شێر لە پشت توورەی ئێرانی

دادمەن جە دەست سککەی مەغشووشە
(خالصە گیچر سکز غروشە)
«خالیسە نرخی هەشت قرووشە»

دادمەن جە دەست ماباقی فلووس
خالیس و رایج کارخانەی عرووس

دادمەن جە دەست دەور بێ ناموس
زەمانەی زەن خوی ڕەزیل و دەیووس

لەم بڕە شیعرەدا سێ نیوە دێر شیعر بەزمانی تورکی هۆنراوەتەوە و خراوەتە ناو کەوانەوە و ئینجا مانایان بەکوردی لێکدراوەتەوە. دەتوانرێ ئەم شیعرە بەجۆرە مولەممەعێک بژمێررێ.

لە شیعرێکی تریدا لەبەر ڕۆشنایی تێڕوانینی خۆی دەوری پارە لە ژیانی ئادەمزاددا دەخاتە ڕوو، بەرهەمەکەی بەشێوەی دیالۆج دادەڕێژێ لە نێوان خۆی و پارە.

شیعرەکە بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

پارەی پەیتارە   پارەی پەیتارە
باعیس هەر تووەنی پارەی پەیتارە
شووم شەرەنگێز شادی بێکارە
غەددار غەزەب غەزای هەژارە

ئنجا دێتە سەر باسکردنی داوا و ئارەزووی ناوەوەی خۆی کە لەناوبردنی پارەیە، ئەوەی لە دڵێدایە هەڵی دەڕێژێ:

کارخانەت قەهار قەعر جەیحوون بۆ
قاڵبت نگوون گەنج قاروون بۆ

کۆر بوو دوو دیدەی کۆنە ئوستادت
چونکە وەی تەورە نیان بنیادت

رەزیل و ریسوای رووسیای جیهان
تابیع وە بەخیل ناکەس زەمان

عەدووی جوان مەرد ناسزای بێرام
تفوو لە چارەت هەر سوبح و هەر شام

تفوو لە چارەی ئیجاد کەرت بۆ
کیمیازەن دایم رەنج بێوەرت بۆ

ئوستادت رەزیل سەگ پدەر بیەن
گەواد دەوران حیز مادەر بیەن

لە پاش ئەمە میرزا خەلیل پارە دێنێتە زمان و دەڵێ:

پارە ئێد شونەفت ئاما وەکەلام
وات: میرزا خەلیل عەلەیکەسسەلام

گوفتارت قبووڵ مەسمووع هۆشەن
چون گۆشەوارە ئاوێزەی گۆشەن

بەڵێ عەفووت کەرد بواچۆن سەبەب
گۆشدەر وەکردار پارەی بێ ئەدەب

بواچۆن پەرێت جە پا تا وەسەر
پێم نەدی سەلام مەکێشی زەرەر

هەر کەس من بێ قەدر وانۆ لە جیهان
ئاخر سەرەنجام مەبۆ پەشیمان

دایما موحتاج مەدر مەدیوونەن
ئەنگوشت نیهادەی ژێر سەر ستوونەن

خوسووس کە ئیستە دەوران پارەن
بێ پارە شێر بۆ دایم بێ کارەن

دەور عوسمانلی (اوچیوز اون اوچ)ەن
بێ پارە موفلیس هەم مایە پووچەن

پارە رەوشەنی چەشم عالەمەن
بێ پارە بێ قورب سەد کە حاتەمەن

پارە شەهنشاە سەر ڕووی زەمینەن
باعیسی قووەی ئیمان و دینەن

نە جای (أخ و أخت) فرزەندەن پارە
پدەر و مادەر دڵبەندەن پارە

سوختەن رەواجی وە حوکم پارە
باجگیر باجی وە حوکم پارە

نا ئەهلان ئەهلن وە حوکم پارە
موشکیلات سەهلن وە حوکم پارە

دینار دین بەردەن ئەغوای هەزارە
رۆستەم وە بێ پوول مەبۆ بێ کارە

لوقمان بێ فلووس عەقڵش مەبۆ کەم
بێ قورب و قەدرەن بێ پارە ئادەم

قازی بێ پارە شەرع نمەکەرۆ
مەلا بێ پارە ئازان نمەدۆ

سەیید سەر سەوز موحتاج پارەن
عولەمای پڕ عیلم ئیحراق پارەن

هەفت دەوڵەت موحتاج دیدار پارەن
سۆفی بێ پارە نە ئیستیخوارەن

حاجی بی فلووس نمەشۆ وە حەج
بێ پارە پەرێت موشکیلەن فەرەج

پارە موشکیلان پێش مەبۆ ئاسان
پارە ماوەرۆ تیپ خاڵ خاسان

پارە زیکر و فیکر عەوام و ناسەن
موشتەری بێ باک بایع کەساسەن

پارە قیبلەگای گشت ئەمیرانەن
باعیس فیتنەی ڕۆم و ئێرانەن

زەمانەی زەندیق دەور ئینگلیزەن
پارە لە پدەر یەکجار عەزیزەن

لەم شیعرەدا ڕستەی (أوچیز أون أوچ) بەتورکی نووسراوە، کوردییەکە «سێ سەد و سێزدە» دەگەیەنێ.

لە پاشانا شاعیر دێتە سەر ئەو باوەڕەی کە پارە نەوەکو تەنیا لەناو ناچی، بەڵکو لە دواڕۆژدا ڕێز و حورمەتیشی زیاتر دەبێ:

زەمانە مەیۆ بکەن شمارە
عالەم سوێن بخوا وەسەرە پارە

قەسەم وەجبەی جەناب لیرە
بەو زات قرمز بەو بێ نەزیرە

قەسەم بۆ وەمەرگ مەجیدی سفید
وەسەر سەردار تەهرانی رەشید

وەروح روپیەی قەمەر قەسەم
هەنی کافیەن سوێن زیاد و کەم

چونکە نیشانەی ئاخر زەمانەن
پارە زیکر و فیکر گشت موسوڵمانەن

ئنجا ڕۆژگاری سەردەمی ژیانی خۆی بەڕۆژگاری پارە دەژمێرێ:

ئێستە زەمانەی دەور فلووسەن
چە وەخت غیرەت حەیا و นامووسەن
دەوڵەتیش وەدەست حەی داوەرەن
وەکەسیش مەدۆ بەختش یاوەرەن
گاه وەناکەسان مەدۆ ماڵ و گەنج
وەخانەدانان مەدۆ دەرد و ڕەنج
قەدیم خانەدان خاتر غەمینەن
زومرەی ئەحمەقان سەدرنشینەن

ئەبوو فێس قرمز ئەوەڵ بەقاڵ بین
وەسایەی پارە مدیر ماڵ بین
لایق وەسەر تەخت زەڕین شاهی
تەمام بین لە عام سوخەن ڕەواهی

لە پاشانا شاعیر بەم دێرانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

ئەرێ هەی فیرقەی گشت پارەپەرست
ڕوو سیاه ببان جە یەمولئەلەست

قەمەری پدەر قران براتان
مەجیدی وە شوێن گشت ئەقرەباتان

کاولی لاتان زۆر وەحەیایە
ئەر وەک دۆم بان خێر خودایە

ئەرچون قەرەج بان کەمێ خاسترەن
وەک بێژەنگ کەر بان بێ وەسواسترەن

هەنی کافیەن حیکایەت بەس بۆ
حەرفێ کافیەن ئەر کەسێ کەس بۆ

ئەفەندی شاران هەزار میللەتن
لە چارەی ئەوشان باران قیللەتن

ئومێدم هەنەن وەدانای داوەر
ڕۆژ وەڕۆژ ببۆ بەد لەبەد بەتەر

خوداوەند غەزەب بگیرۆ لە عام
دەور ئیبنولوەقت سەردان لە ئەییام

قانوون و نیزام حوکم لەتیفەن
تەوقیف کەردەی ئەمر شەرع شەریفەن

بەدیدەی پڕ سۆز بکەم موناجات
بەدەرگای کەریم قازییەلحاجات

یا ڕەببی عومەر پەرێ عەدل و داد
با عەلی پەی جەنگ دوشمەن کەر ئیجاد

با مەهدی مەسیح زوو بکەن ئیزهار
ڕەواج دەن وەدین ئەحمەد موختار

وەرنە دین باتیل ئیسلام پامالەن
نیشای سۆفییان چەرخ دەجالەن

تا (میرزا) ساکین کفری مەکانەن
دایم نە شەکوای وەخت و زەمانەن

موختەسەر کەریم گفتوگۆی کەلام
بەر محەمەد بۆ سەڵات و سەلام

(٣)- ناکۆکیی ناو کۆمەڵ

«مەرد» و «نامەرد» دروشمی کەسی هەقپەرست و تەڵەکەباز، ڕاستگۆ و درۆزن، دڵسۆز و قین لە زگ، چاوتێر و چاوبرسی، ئازا و ترسنۆک، خۆپەرست و گەلپەرستە لە لای میرزا خەلیل. جگە لەمە تەنگوچەڵەمەی ناو کۆمەڵ شاعیری بێزار کردووە، ناچار پەنجە بۆ ناکۆکیی ناو هێزەکانی کۆمەڵی کوردی درێژ دەکا، کە خۆپەرستی و خۆخۆیی ئەم هێزانە بووە بەهۆی دواکەوتنی کۆمەڵ، زیاتریش ئەمە لە پێوەندی نێوان سەرۆک عەشیرەتەکان دەردەکەوێ کە لە ڕاستیدا نوێنەری چینەکانی دەرەبەگی سەرەوەن، بەڵام چاکەی بنەماڵەیی تایبەتی پاڵیان پێوە دەنێ کە بۆ یەکتری بچنە مەیدانەوە و لە ئەنجامدا زیان بەهەموو کۆمەڵ دەگا:

یا ڕەب پیاو مەرد ڕوو زەرد نەکەری
مێرد مەرد موحتاج نامەرد نەکەری
نامەرد نامەردەن نمەبۆ وەمەرد
مەردان وەدەسشان نەکەری ڕووهەرد

یاران هیچ کـەسێ بەکـام نەیاوان
وە چەفتی و درووغ دزدی رای کاروان
یەکردار پیشەی پیاو ڕاستگۆ نیەن
هەرچەند لای دزدان وەخاس باو بیەن
ڕۆیەک مـۆ دزدی وەبێ ناز مـەبۆ
گـرۆی درۆغـان ئینقـیـراز مـەبۆ
هەر کە بەدش وات خار مەبۆ نەراش
هەر کە خاسش وات یار مەبۆ نەراش
دۆستان حورف خەلیل خەیاڵ مەزانە
چووار فـەرد گرفـتار داو ئەغـیـارانە
یەکەم گـرۆی کـورد جە یەکتـر بێزار
دووەم گـرۆی یار سـێـیـەم فـەلاکـار
چووارەم مام خەلیل بەخت سیاه تار
جەرگش بیـەن زام وەقـەپ سەگسـار
فـیرقـەتولئەکراد گشت جە نام یەکا
بیەن وە دوژمن گشت دەسی وە چەکا
داوودە عـەدووی فـیـرقـەی تاڵەبان
تیپ کـاکـەیی عـەدووی هەردووشـان
ئادمای عەشرەت کوێستان تا گەرمێن
گردین نە جەنگەن تا شاخ حەمرین
غەدەنگ مەشانان بەرووی یەکترین
هەم بەیەک مـاچان قسـەی تاڵتـرین
کـوشندەی یەکـتـر دەبا وەس بۆ وەس
بـورازدێ وەیـەک بـو دێ هـانـا ڕەس
خـەلیل منەوەر جە داغ ئی کـارە
دڵش هوناوەن جـە حـاڵ بێـزارە
پەریشـان مـاچۆ بەند و نەسـیـحەت
گرد بێ هۆشـەنێ نیـەنش قـیـمـەت

(٤)- وردکردنەوە و خوێندنەوەی دواڕۆژ

میرزا خەلیل کە دواڕۆژ دەخوێنێتەوە هیچ جۆرە نهێنییێکی سۆفیزمی ئاشکرا ناکا، هەروەها بیروباوەڕەکانیشی لە لێکدانەوەییێکی زانستی نەهاتوونەتە دەرەوە، بەڵکو کە تەماشای کۆمەڵی خۆی کردووە لە سەردەمی منداڵیدا بەشێوەییێک دیویەتی، لەگەڵ گەورەبوون و بەساڵاچوونی خۆشیدا کۆمەڵ لە گۆڕاندا بووە، ئیتر لەمەوە بۆی دەرکەوتووە لە پاش ئەو ڕۆژگارەش هەر لە گۆڕاندا دەبێ، بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین کە تەرازووی ئەو گۆڕانە بەلای ئەوەوە ئایینە، لەبەر ئەوەی لە پێش چاوی میرزا خەلیل ئایین هەر دێتو کزتر دەبێ، ئەم گۆڕانە بۆ شاعیر نابێتە دروشمی پێشکەوتن بەڵکو وێنەی دواکەوتنە و بەڕەشبینی تەماشای مەسەلەکە دەکا، لەم لایەنەوە دەڵێ:

ڕۆیەک مـۆ مـەردان وە بڵـبـاسی مـەبۆ
جـە لاشـان ئەدیان وە پەڵاس مـەبۆ
مـزگـەفت بێ مـەلا وێرانە مـەبۆ
پەرێ بەیان قـوش وە لانە مـەبۆ
دەروێشـان جـە دەف گـرد بێـزار مـەبۆ
نە ڕاگـەی ئایین وە ئیـغـمـار مـەبۆ
حـاکم و مـولووک وە هاشـا مـەبۆ
فـەقـیـر هەژاران وە پاشـا مـەبۆ
خـانەدان جـەڕا بەد ئەتوار مـەبۆ
گـرۆی یارسـتـان وە ئەغـیـار مـەبۆ
دائیـرەی شـاهان وە هەراج مـەبۆ
تـەلای بوزورگـان وە تاراج مـەبۆ
خـاوەن دیوەخـان تار و مـار مـەبۆ
بەخـتش فـرەوان سـیـا تار مـەبۆ
مـەردم جـەرای حـەق بێ باوەر مـەبۆ
دز و درۆزن بـەیـاوەر مـــــەبـۆ
تۆپ و تـەیارە تفـەنگ زۆر مـەبۆ
پەرێ مـەوت مـەرگ بێ قـوسـوور مـەبۆ

کوڕە و کەناچە وە مەلا مەبۆ
هەردوو لا زانا وەک لا مەبۆ
کوڕە و کەناچە وەهام دەم مەبۆ
بێ خەوف نە ڕاگەی شای بێ غەم مەبۆ
ئاوەختە دەوری عارفان مەبۆ
دەوری سەنعات و عاقلان مەبۆ
نەزان پڕ جەفا بێ شوهرەت مەبۆ
زانا نە شادی نە ڕاحەت مەبۆ
دنیا سەرانسەر بەوانا مەبۆ
سەدای خەوەرات وەک هەوا مەبۆ
نەقلش پەی شاران وەئاسان مەبۆ
قاسیدان پەڕێش وە رەهوان مەبۆ
ئەسپ و مایین گشت فەنا مەبۆ
پەری ڕاو یاران بێ ڕەوا مەبۆ
ئەسپ ئاهینی خەیلێ باو مەبۆ
نە گەرما و سەرما وەبێ خاو مەبۆ
هەم وەش دەماغ و هەم تیژ باڵ مەبۆ
وەبێ واردەنی پەی را زاڵ مەبۆ
نرخی واردەنی فرێ بەرز مەبۆ
جە لای مەردمان شەراو فەرز مەبۆ
زیناح و بەر پا فراوان مەبۆ
بێ شەرم و حیجاب وەک حەیوان مەبۆ
ژنان وەبێ پرچ قاچاش باو مەبۆ
مێردان بێ مێزەر بێ کڵاو مەبۆ
ئەختیاران عەبلە گشت بێ نام مەبۆ
بەچە هەم ژیر و هەم پڕ فام مەبۆ
واتەنی (خەلیل) وە یادگار مەبۆ
ڕۆیەک مۆ یەک یەک گشت ئاشکار مەبۆ

(٥)- پەند و ئامۆژگاری

داوود و سلێمان، باوک و کوڕ لە ئایینە ئاسمانییەکاندا جێگەیێکی دیاریان هەیە، بەدانا و زانا ناسراون، بەشاعیر و هونەروەر لە قەڵەم دراون، باوک بەخاوەنی زەبوور و کوڕ بەخاوەنی سروودی سروودان دانراون. میرزا خەلیلی ئێمەش هاتووە دیالۆجێکی لە نێوان داوود و سلێمان دروست کردووە بۆ دەربڕینی هەندێ پەند و ئامۆژگاری دانایانە. لە دیالۆجە شیعرییەکەیدا دەڵێ:

داوود پێغەمبەر عەلەیهی سەلام
وات وە سلێمان نەبیی کیرام
سوئالێ دارۆم وە نەم کەر بەیان
زەن فرەن یا مەرد نە وەڵگەی جیهان
ئاما وە جەواب نەبیی سالار
نە دورج دەهەن کەوهەر کەر نیسار
واتش: یا پدەر نوور دوو چەمان
زەن جە مەرد فرەن نە وەڵگەی زەمان
پدەر وات: چ تەور فرزەند دلبەر
پەرێم بەیان کەر جە پا تا وەسەر
سلێمان واتش: ئەی دوڕ عەدەن
بسیار مەرد نەییام ها لە ئەمر زەن
هەر مەردێ وە ئەمر زەن کەمەر بەندەن
ئانە هەم زەنەن تا وەرۆی مەردەن
پەرێ فیکر و ڕای مونەجیمەن زەن
بەڵێ وە ئەمریش هیچ کەمەر مەبەن
نە دڵ وە شاهان بدەری قەرار
ئەگەر کە ببان وە ئاهین حەسار
دووەم بێگانە مەوانە وە خوێش
سیڕ وەزەت ماچە بکەرە ئەندێش

دائیم جەی سێ چێز بکەرە حەزەر
ئەگەر نەکەری مەوینی زەرەر
کەردش تەبەسسوم داوود پێغەمبەر
تەحسین کەرد وە عەقڵ ئیدراک پسەر
بەواتەی بەندەی زەعیف ئەحقەر
خەلیل ئیبن خزر منەووەر

میرزا خەلیل لە برێ لە شیعرەکانیدا هەرچەندە داد و فەریادیەتی لە دەست تەنگوچەڵەمە و نایەکسانی ژیان، بەڵام ناگزووری کۆمەڵایەتی خستۆتە قاڵبی پەند و ئامۆژگارییەوە. ئەم ئامۆژگارییانە لە بابەتێکی کورتی هونەری ئەدەبی کە چوارین (دوو بەیت)ە خۆیان دەنوێنن. بیروڕاکانی ڕەنگاوڕەنگن، لە دەروونێکی پاک و ڕوون و دڵسۆزەوە دێنە دەرەوە.

بەهێمنی و لەسەرخۆ دەڵێ شیعرم بۆ کورد نووسیوە، باسی ڕابردووم کردووە، لە پاش مەرگم با بەیادگار بۆ کورد بمێنێتەوە:

فرێ نویسانم شیعر وەکوردی
کەردەنم بەیان ئەحواڵ ڕابوردی
نە دمای مەرگم بمانۆ یادگار
بوانان کوردان نە رووی ڕۆزگار

لە چوارینێکی تریدا هاواری لێ هەڵدەستێ لە ستەم و زۆرداری عوسمانلی، پەنجە بۆ دەست درێژی جەندرمە بۆ سەر خەڵکی بێ تاوان درێژ دەکا:

لە دەست عوسمانلی گشت پەرێشانین
گشت سەر وەقوڕ و چاو بەگریانین
زەبتیەی عەسکەر ئەوەند غەددارەن
پەی تالان خەڵک دایم نە کارن

ئنجا هێرش دەباتە سەر عیسا ئەفەندیی مووچەخۆر و کاربەدەستی عوسمانلی، لە چوارینێکیدا دەڵێ:

عیسا ئەفەندی بەد زاتەن بەد فەڕ
جە زوڵم و زۆرش عالەم بیەن کەڕ

جارێ مەستانۆ لە خەڵک سەرانە
جارێ خەرج و باج جارێ کەرانە

لە چوارینێکی تریدا دەڵێ:

دادمان جە دەست عیسا ئەفەندی
هاورد وە سەرمان ماجەراو پەنی
ئەفەنی مەئموور کۆنە بارگیرەن
هەر خەریک تالان بگیر بگیرەن

لە چوارینێکی تریشدا، ژیرانە دوژمنانی نەتەوەی کورد دەستنیشان دەکا و خەڵکی هوشیار دەکاتەوە بۆ ناسینی دوژمنی ڕاستەقینەی ئەو نەتەوەیەی هەمیشە چاوی لە پێشکەوتن و ئازادییە:

ئەر شای ئێرانەن ئەر شای توورانەن
هەر دۆش زەواڵی شاهی کوردانەن
جە لای شای تورکان ئینساف نەمەندەن
خوداوەند نامووس غیرەتەش سەندەن

شانازی و ستایش و پێدا هەڵدان

میرزا خەلیل هەرچەندە کەسێکی دەست کورت و هەژار بووە، بەڵام هەرگیز لە ڕێزی مرۆڤایەتیی خۆی نەهاتۆتە خوارەوە. ئەگەر شانازی کردبێ دروشمی ئەو شانازییە شاری سلێمانی بووە، ئەگەر ستایشی چەند کەسێکی کردبێ و پێیدا هەڵدابن لە سنووری لووت بەرزی وەکو ئادەمزادێک نەهاتۆتە خوارەوە.

میرزا خەلیل کە شانازی بەشاری سلێمانی کردووە، لەبەر ئەوە بووە چونکە بەدروشمی بوونی کوردی داناوە:

شاری سلێمانی شاری شێرانەن
جاگەی ئەکراد و شاری شێخانەن
نە موڵکی غەیرە و نە هین عوسمانلی
شاری پیران و پاشای بابانی
ئارۆ زەمانەی دەور ئینگلیزەن
نێکان وە بێزەن نانێک عەزیزەن

بێ گومان شاعیر کە ستایشی ئیمامی عەلی کردووە لە بیروباوەڕێکی قووڵەوە تەماشای کردووە. لە بنجدا بیروباوەڕی یارسان ئنجا ئیسلام هیچ پێچەوانە و دژایەتییێکیان دروست نەکردووە بۆ ئەوەی بەم جۆرە میرزا خەلیل ستایشی عەلی بکا:

عەلی کە داماد ڕەسووڵڵا بوو
وەسی ڕەسوول و وەلی یوڵڵا بوو
ئیبن عەممی پاک زات ڕەسووڵ بوو
هەم شێر خوداوەند حەی یولبەتوول بوو
خەلیفەی ڕەسوول هەم چووار یار بوو
وەی روتبەی سابیق جە عام ئیزهار بوو
بە چ تەور تیغش نمە بۆ بران
پەرێ غەزای دین قەتڵ کافران
هەرکەس جە بابەت مستەفا و حەیدەر
شکێ باوەرۆ جاش هاتە سەقەر
هەر کەس وە ئیخلاس گێرۆ دینشان
نە بەهەشت مەبۆ هام قەرینشان

شیعری میرزا خەلیل هەندێ ستایش و پێدا هەڵدانمان بۆ دەور دەکاتەوە کە بۆ نوێنەرانی چینی سەرەوە لە کاربەدەستانی کۆمەڵی نووسیوە، لەم شیعرانەدا زیاتر باس لە دەست کورتی و هەژاری خۆی دەکا کە ڕەنگدانەوەی ناگزووری کۆمەڵەکەیە، لەبەر ئەوە ناوەڕۆکی ئەم شیعرانە زیاتر بەلای ژیانی کۆمەڵایەتی دەشکێتەوە نەک ستایشی چڵکاوخۆری بێ بۆ ئەو کەسانەی بۆیان نووسراوە.

ماتەمنامە و لاواندنەوە

بەکوڵترین ماتەمنامەی میرزا خەلیل ئەو شیعرانەیە کە بۆ کۆچی دوایی خێزانی نووسیوەتەوە. لە ماتەمنامەیێکی کە بۆ مەنیجەی نووسیوە زیاتر باس لە پەژمردەیی خۆی دەکا لە پاش کۆچی دوایی خێزانی و بەتەنیایی گوزەرانی ڕەش و سەختی لەگەڵ منداڵە بێ دایکەکانی.

شاعیر لەم بارەیەوە دەڵێ:

بێ کەس خەدەنگێ پەی یانەم شانا
بڕیش جەرگ حەریم منشی هاست تەنها
حەریم کۆچش کەرد کۆچی یەک جاری
چەمم کەرد لێلاو هوناو بی جاری
یاران بەیدێوە بویندێ ئەحواڵ
پەرێ من هاستەن کۆرپەسێ ئەتفاڵ
شەو هەتا سەبا سەبا تا ئێوار
هەر سێ ئایلم مەگروان وە زار
لە مەئوای کفری هیچ کەسێم نیا
بەیۆ وە فەریاد بکەرۆم ئیحیا
ئانە خاستەرەن نەی شار کۆچ کەری
پەی نام کاکە ئیان زود هانا بەری
چونکی قەوم خویش نە ڕۆی تەنگانە
پەرێ لێ قەومان برا و باوانە
یاخوا کەس وێنەم پەرێشان نەبۆ
مایل وەدەرگای خومخانان نەبۆ
یاخوا کەس وێنەم دڵ بیمار نەبۆ
دەروەدەر شاران دەس ئەغیار نەبۆ
یاران بەختەکەم تا کەی لار مەبۆ
هەتا کەی چەنام زرێبار مەبۆ

کەچی لە ماتەمنامەیێکی تردا کە هەر بۆ خێزانی تەرخان کردووە، یادی ژنە خۆشەویستە کۆچ کردووەکەی دەکاتەوە:

بالاّ بەرزم ڕۆ بالاّ بەرزم ڕۆ
یاری چەم سیاە بالاّ بەرزم ڕۆ
ئەبرۆ تیرکەوان مەنیج نامم ڕۆ
یاری لەفز شیرین شیرین جامم ڕۆ

یاری قسەزان وەش دەماغم ڕۆ
یاری پرچ ئاڵتوون گوڵی باغم ڕۆ
ساحیب ئەگریجە لەعلی جوانم ڕۆ
بولبول وەش ئاواز نامدارانم ڕۆ
گلێنە دوو چەم نەوجەوانم ڕۆ
حەڵاڵ و هامسەر بێ دەرمانم ڕۆ
دایەی هەتیمان سێ منداڵم ڕۆ
یاری خۆشەویست هەم بێ باڵم ڕۆ
ئاهوویی خوتەن کۆهسارانم ڕۆ
بێ دایە و تاتە بێ باوانم ڕۆ

داشۆرین

میرزا خەلیل کۆمەڵێک شیعری داشۆرینی هەیە، لە پاڵ ئەم شیعرانەدا هەوڵیداوە هەندێ کەموکووڕی لایەنی جۆراوجۆری ژیانی کۆمەڵایەتی دەربخا. لەم بابەتە شیعرەیدا هەجوو و ژیانی کۆمەڵایەتی تێکهەڵکێش کردووە. یەکێ لە هەجووەکانی کە سەرنج ڕادەکێشێ، ئەوەیە کە بۆ حەمە گاوانی وتووە:

دەک حەمە گاوان تەن لوخت عوریان بای
پەرێ لوقمەی نان گەدای شاران بای
تینگ تامەزرۆ ریسوای جیهان بای
سۆچیا و رووسیای سەقر و نیران بای
بۆچ وەقەست شکنای دەست مانگا و باز
دەک دەس بڕیا بای وەکارد و میقراز
ماڵ ئاوایی تۆ سەر جەوێرە گا
وێنەی بەیان قوش کۆنە هەوارگا
دەنگ ناسازت یانەم وێران کەرد
ئایلم بێ شفت وەبێ عەیران کەرد
گوم بەر جە لام بێ هۆشی سەر ڕەق
نامەرد لۆتی هەتیمچەی ئەحمەق

مەلعوون مەردوود حیلەباز زەغەڵ
لوولە لوول چێشتەن بەوێنەی چەقەڵ
گۆشت مانگاووم هەی یانە خەراو
ئانە بی بەش بەش وەدەست قەساو
هەنی گاوانی وی تەور نەکەری
یەکێتر وێنەم پڕ جەور نەکەری
من پەرێ تو مەن نەک ببای زەوین
وەش بێ وەشیت بگێلاَن وەشین
بە(میرزا) واتەن پەی حەمە گاوان
تاوێش دویر گێرۆ جەرای خەراوان

بەڵام ئەوەی زیاتر بایەخی هەبێ لە بابەتی داشۆرین لە ئەدەبی کوردیدا، هەجووەکانی شاعیرە بۆ شێخ ڕەزا، یا شەڕە شیعری ئەم دوو شاعیرەیە کە لە سەردەمێکدا ژیاون.

ئەوەی لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا ئاشکرایە ئەوەیە شێخ ڕەزا شیعرێکی داشۆرینی پڕ لە وێنەی کراوەی نووسیوە لە بابەت بیروباوەڕ و ئیدیۆلۆجی هۆزی کاکەیی کە سەر بەئاییینی یارسانە. شێخ ڕەزا ناکۆکی عەشیرەتی نێوان هۆزی کاکەیی و بنەماڵەی تاڵەبانی خستۆتە دوو توێی چەندوچوونی مەسەلەی ئاییینی و مەزهەبییەوە (جیاوازی نێوان موسوڵمانی سوننە و یارسان). بێ گومان شێخ ڕەزا مافی ئەوەی نەبووە کە خەڵکی بەرپرسیار بن بەرامبەری و پرسی پێ بکەن بۆ ئەو بیروڕایانەی باوەڕیان پێی هەیە، هەروەها خۆشی دەربەستی ئەوە نەبووە کاکەییبیان چی ئاییینێک بۆ خۆیان هەڵدەبژێرن، بەڵام کە ناکۆکی کەوتۆتە نێوان هەموو هۆز و عەشیرەتەکان لە سایەی ڕژێمی دەرەبەگی عوسمانلی لەسەر زەوی و بەراو و جێگە و شوێنی بەپیت و ستراتیجی مەسەلەکە شێوەیێکی تری وەرگرتووە لە لای شێخ ڕەزا. کە ناکۆکی عەشیرەتی کەوتۆتە نێوان کاکەیی و تاڵەبانییان شێخ ڕەزا هیچی نەدۆزیوەتەوە لە کاکەییبیان جیاوازی ئاییینەکەیان نەبێ و شتی بۆ دروست کردوون تا خەڵکی ساکاریان لێ هان بدا بۆ ئەوەی بەربەرەکانیان بکەن. بۆ هێنانەدی ئەم ئامانجە هەندێ شیعری بڵاوکردۆتەوە، بڕێکیان ئاراستەی میرزا خەلیل دەکا و لە ڕێگەی ئەوەوە جنێوەکانی بۆ کاکەییبیان دەنێرێ.

ئیتر خەلیلیش وەکو یەکێکی کاکەیی سەر بەئاییینی یارسان دەکەوێتە وەرامدانەوەی

ڕەزا، ئەوەی ڕەزا بەکاکەییان و خەڵکی تر دەکا، خەلیل منەوەر بەڕەزای تاڵەبانی کردووە:

ڕەزا نەواچی وە یاران خەراو
نە ڕۆژ فەردا ڕووت مەبۆ سیاو

هەنی تۆبەت بۆ ڕەزا بەد مەواچ
وەگشت میقرازێ ریش وێت مەپاچ

وێت سەنگین بگێر وەک مێرد نگین
نەکا چە نام دۆست دڵت بۆ غەمگین

قسەی ساغ واچە خاس کەرەش مەوزوون
پاک و بێ لاف بۆ سافتر جە ئاڵتوون

وێت وەهامرازی بەد قەوامەکەر
چەنی فاسقان وێت ریسوا مەکەر

چەن دەفعەن ماچی وێت نەزان مەکەر
وێت شێت و شەیدای نام شاران مەکەر

جیهان مەزانۆ کاکەیی مەردەن
گردین دامان پاک جەبین بێ گەردەن

کەس وەگفتەی تۆ باوەڕش نیەن
گشت جە رەبابەت گوشش پڕ بیەن

زوڕنات بێ ئاواز تەپڵت بێ مەقام
خەڵکان جە دەنگش جەرگشان مەبۆ زام

گفتارت خامەن خەیاڵت بەتاڵ
کەللەت فاریغەن وەکو زرکی تاڵ

پەی چێش دەماغت پەوسە بەرز بیەن
مەیلت پەی بەدی پێشە و فەرز بیەن

ساحیب شواربین خەڵات ئیللان
دانش وە مێردان پەی ڕەمز و نیشان

گەر نمەزانی بلە لای زەنان
بزان سمێڵش هە نا کەسێشان

کەس حەد نەدارۆ غەزامان کەرۆ
جەنگ و عەداوە چەنیمان کەرۆ

درۆ خاس نیەن زوان وێت بگەز
وێت کەردەن وەلوت پەرێ نارەگەز

ئێمە جەمیعەن یەک دەس و دڵێن
هەم ڕەوشەن دەروون جە وێنەی گوڵێن

ئەگەر نە داری باوەڕ و ئیمان
ڕۆیێ جە لامان بوەر وە میمان

بوینە حورمەت خاس بناسەمان
وەسەن مەشانە دوورەکەران

(خەلیل) هەتا کەی تەنبیهت کەرۆ
جە دەم گورگان خەڵاست کەرۆ

لە شیعری تریدا هەر لە هەجووی شێخ ڕەزا دەڵێ:

ڕەزای تاڵەبان ڕەزای تاڵەبان
هۆش بارە وەسەر ڕەزای تاڵەبان
مەلە وە مەیدان چەنی نەزانان
وێت مەدەر قەڵەم چەنی ناکەسان
مەوەر وە دوژمن پەی تومەن فرزەند
مەوەر وە خاوەن گفتەی ناپەسەند

کاکەیی شیرینەن شیرینتر جە قەند
وەچی پەی ڕاستی زوانت کەردەن بەند
دیارەن وێت کەردەن وە پیاو ئەغیار
هەم تانە مەدی جە دۆستان و یار
کێ دیەن ڕەزا عەشرەت سەرانسەر
ببۆ وە خەراو نە راگەی خەتەر
تۆ چەمت کۆرەن نیەنت بەسەڕ
وەبێ دیدەنی مەشانی کەمەر
چەنی تاڵەبان وە زاتی داوەر
براین هەردوو لا خەیاڵ پیس لاوەر
شێخەنی نۆکەر پەی ماڵ و پارە
پەوکە خیتابت دائیم ویقارە
درۆ و چرووکیت وەپیشە کەردەن
بەناهت وە لای ناکەسان بەردەن
کردارت پەی عام وەک خۆر ئاشکارەن
گردین مە واچان ڕەزا بەدکارەن
حەیفەن پەی مەردم پەی جیفەی دنیا
نەی دنیا ڕەوشەن وێش کەرۆ رووسیا
نەسیحەت (خەلیل) خاس بکەر نۆشت
نەوا کاکەییان بوو ڕان گۆشت

ئنجا لە شیعرێکی تریدا دەکەوێتە هەجووی شێخ ڕەزا بەوەسفکردنی ئەندامی لەشی و پیشاندانیان وەکو دیاردەیێکی ناشیرین:

چەم زاق لووت پان چەناگە دراز
وەچی مەلوولنی وێنەی سپەهباز
سپەهباز بدی پەنەش خوشکە نان
مەبۆ وە ئاشنا تا بمانۆش گیان

بەڵام تو ئەوەند دوو جە وەفانی
پەرێ دۆست وێت پڕ نە جەفانی
نان بدی پەنەت گەر ڕۆیە سێ جار
مەکەریش زایە هەم مەدیش هاشار
مەواچی هەرگیز نەدیەنم وەچەم
یەک ڕێزە نانت نەلوان وەشکەم
چێشەن مەزەڕنی وێنەی نێرە هەر
دەوەسەن بارە عەقڵ و هۆش وەسەر
زەرە زەڕ ڕەزا پەی زەڕ و پارەن
ڕەزا پەرێ زەڕ نە یار بێ زارەن
وەرۆ مەوانۆ قورئان جە میراو
وەشەو هان جە تۆی ناکەس ناپیاو
چەنی شەو دزدان یاوەریش خاسەن
پەی حەرام وارده خەیلێ کەساسەن
وەرۆ جە لای عام فرێ خواناسەن
بەڵام نە ڕاستی کەردەش پەلاسەن
یۆشو ڕەفیقش پەی نان و کەوا
یۆشان بەد کەردەن کەردەی ناڕەوا
ڕەزا عارت بۆ ئی حەرفە وەسەن
حەرف نادروست پەرێ کەس مەشەن

لەم وەسفەی خەلیل ئەوە دەردەکەوێ شاعیر کە دەیەوێ تۆڵەی خۆی لە شێخ ڕەزا بکاتەوە پەنا دەباتە بەر دروست کردنی کەموکووڕی لە سیماو لەشی شێخ ڕەزا، چونکە نایەوێ باس لە ئایین و بیروباوەڕی موسوڵمانەتی بکا وەکو ئەوەی شێخ ڕەزا کردوویەتی بەرامبەر بە کاکەیی یانی یارسان.

بەشی بیست و یەکەم

پۆیێمی خەلیل

پۆییێم لە گەلێ ڕووەوە لە شیعری ئیپیکی (مەلحەمی) دەکا، بەڵام لەبەر ئەوەی جەنگ و شەڕوشۆڕ و زۆرانبازی و سوارچاکی مەرج نییە جەوهەرێک لە جەوهەرەکانی ناوەڕۆکی بێ، هەروەها شانۆی ڕووداو و سەردەم و کاتی فراوان و درێژ نییە، ڕاستتر ئەوەیە چیرۆکی شیعری یا قەسیدەی درێژ یا پۆیێمی پێ بوترێ.

ئەم جۆرە هونەرە لای میرزا خەلیل لە بەسەرهاتی کۆمەڵایەتی و ڕووداوی مێژوویی خۆی دەردەخا، بەڕاستی بریتییە لە چیرۆکێکی تازە بابەت بەڵام بەشیعر دانراوە، ئەگەر بەتەواوی بەرامبەر بەپۆیێمی ئەوروپایی نەبێ، ئەوا گەلێک لێیەوە نزیکە.

چیرۆکە شیعرییەکانی میرزا خەلیل لە ڕووی ناوەڕۆکەوە دەکرێن بەدوو بەشەوە:

١- چیرۆکی شیعری کۆمەڵایەتی.

٢- چیرۆکی شیعری مێژوویی.

چیرۆکی شیعری کۆمەڵایەتی

ناوەڕۆکی چیرۆکی شیعری کۆمەڵایەتی لە شیعری میرزا خەلیلدا لە ڕووداوی جیاوازی کۆمەڵایەتی وەرگیراون، وەکو ئەوەی شاعیر دەست درێژ دەکا بۆ بەسەرهات و ئەنجامی ئەو کۆمەڵە چاوەشانەی کە کوێخا دێیێک دەیەوێ چەک هەڵبگرن و ببن بەسەربازی سوپا و بجەنگن، یا بەسەرهاتی هێرشی ئەو گورگە هارە دەگێڕێتەوە بۆ سەر شاری کفری و لە ئەنجامدا زیانێکی زۆر لە گیان وماڵ دەدا، یا گێڕانەوەی ڕووداوە نالەبارەکانی ڕەشبگیری (سەفەربەر) لە کوردستانا لە جەنگی یەکەمی گێتیدا.

چیرۆکی شیعری گورگە هار

چیرۆکی شیعری «گورگە هار» زادەی ئەو ڕووداوەیە کە گورگێکی هار لە ماوەییێکی نزیک پێشی سەفەربەر لە شاخەوە دێتە خوارەوە و هێرش دەباتە سەر شاری کفری، خەلیل بەم شیعرانە چیرۆکەکەی دەست پێ دەکا:

ئیمجا بیەین وە بەحس سنف ئەمیران
نێرە گورگ هار کفری کەرد وێران

جە فەوق گونبەد بابا شاسووار
قزلەر قەلعەسی مەنشوورەن حەسار

جە ناڵەی سەدای تۆپ قایەچی
جە دوود دوخان کوورەی گۆزەچی

جە مەشق مەیدان تەعلیم نیزام
جە مابەین شار شاسووار ئیمام

ئنجا لە هێرشی گورگەکە دەدوێ:

ئاما وە زەمین جە فەوق کۆهسار
پڕ تاف پادا چون باد باڵدار
هوجووم هاوەرد وە حەملەی پلنگ
چەم کاسەی پر خوون ناخوون ئەڵماس ڕەنگ
وە شەوکەت چون شێر وە سەرچون بزاو
وە هەیبەت چون وورچ وە قامەت چون گاو
کلک چون گەڵا درمش وێنەی تیغ
دندان چون خەنجەر ئینگلیزی تیغ
هەوا بەست وە هەی گورگ کۆهستانی
تا باب سوقاق ڕووی سلێمانی
جە وەخت سەحەر شوعای زوڵم تار
پڕ تافدا پادا نێرە گورگ هار
یەک تەرفەتولعەین وە حەملەی ئەووەل
وەیەرد جە خانەی ئەو سەفەرەشەل
وە حەملەی دووەم تاودا وە تاووش
وەیەرد جە خانەی ئەو عەلی باووش
وە حەملەی سێیەم ئەو دەعبای دیجلە
وەیەرد جە خانەی تەکیەی میم نەخلە

وە حەملەی چارەم چون تیرەباران
یا باد باران یا ئاهنگەران

لە پاشانا باس لە کوشتن و داپاچین و بریندارکردنی خەڵکێکی زۆر دەکا:

دە نەفەر جە ئەهل لات مووسڵ شار
یەک یەک زامدار کەرد نێرە گورگ هار
سێ نەفەر سەیید ساحیب کەرامات
دەف ژەن و شیش ژەن جە تایفەی لات
هەر سێ وەیەردەن جە ڕاگەی بازار
وەدەست بەڵای گورگ بیەن گرفتار

دەسەڵاتی میری دەکەوێتە خۆ و جاڕی هوشیاربوون و خۆپاراستن دەدا:

وە ئەمر ئامیر جاڕچی کەفت وەشار
عالەم خرۆشا پەرێ گورگ هار
گورگ پەرێ بازاڕ پێچنا کلک
یاوا وە دوکان ئەو بەقاڵ خلک

بەڵام بێ سوود دەبێ و گورگ دەکەوێتە کوشتاری خەڵکی:

عەلی محەمەد عەجەم کەبیال
بێ خەبەر جە کار هەم فاریغولبال
گورگ شکاری یاوا وە عەجەم
دەستش چون تەوان دەردەم بەرد وەدەم
جە ئەو گوزەر کەرد چو ئاهر کەری
تا یاوا وەڵای ئەو خدری بەدری
ئەویش مەجرووح کەرد ئەو دڕندەی هار
یاوا وە فرزەند ئەو ئەحمەد تەیار
ئەر نمەناسیش ئەمیر چاووش بی
زەبتیەی پیادە قوڕنی قاووس بی

لە پاش ئەوەی گورگ کارەساتێک دەنێتەوە و گەلێ کەس دەکوژێ و زۆریش بریندار دەکا، سلێمان زڵفەی ئازا و جوامێر گورگ دەکوژێ و خەڵکی لە زیانی ڕزگارییان دەبێ:

سلێمان زڵفە ئاما جەسەردا
گورگش دی وەچەم دەس جەدەم وەردا

***

وە مەودای خەنجەر جەرگش هور دڕی
ریشەی بەند جەرگ وەمەودا بڕی
کەردن ئافەرین ئەهالی بازار
ئافەرین بۆ پەیت هەزاران هەزار
مەردی سلێمان مەنشوور بی نە عام
بی وەخەڵات پۆش جە لای قایمەقام
سلێمان مەنشوور نە کفری شارەن
قاتل وەحشی دڕندەی هارەن
بە(خەلیل) واتەن مات و غەمگینەن
ئیسکان وەتەن کفری زەمینەن

***

ئەم جۆرە شیعرە کە زاراوەی «پۆیێم»ی ئەوروپایی بۆ دانراوە لە ئەدەبی میللی نەنووسراوی کوردی (فۆلکلۆر)دا گەلێک باوە و «بەیت»ی پێ دەڵێن ئەگەر بەشیعر بێ، ئەگەر بەپەخشانیش بێ «حیکایەت»ی پێ دەوترێ. بێ گومان خەلیل ئەم پۆیێمە و ئەوانی دیکەشی لەسەر شێوەی ئەدەبی میللی داناوە.

جەنگی یەکەمی گێتی

ڕووداوەکانی جەنگی یەکەمی گێتی سەرنجی میرزا خەلیلیان ڕاکێشاوە، هەستی بەوە کردووە کە مەینەتی و نالەباری تووشی ئادەمزاد دەبێ لە ئەنجامی جەنگ، زیاتریش شاعیر ناڕەزایی خۆی بەرامبەر بەپێوەندی دەسەڵاتی عوسمانلی بەخەڵکییەوە دەردەبڕێ کە لە دواییدا، بەتایبەتی هەژار و ڕەش و ڕووت تووشی ڕەنجەڕۆیی دەبن. زەبروزەنگی دەسەڵاتی عوسمانلی سنووری بۆ نەبوو، بەتایبەتی شێوەی ئامادەکردنی لاو و گەنج بۆ شەڕ و جێبەجێکردن و دەستخستنی ئازووقە بۆ سوپا.

شاعیر سەرەتای گێڕانەوەکانی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

هەڤدەی رەمەزان ئەشرەفلشوهوور
خێزا جە تاووغ زەلزەلە فیسوور

ئیرادەی سوڵتان شای ساحیب سەریر
پەیدا بی گولبانگ سەدای ڕەشبگیر

ئیعدام عیراق بەرشی بەرقەرار
پەی شەوق دەردەست پەی قەتل و کوشتار

مەئموور میللەت عیسا ئەفەندی
ساحیب مەفرەزەی دەوڵەت پەسەندی

وەکیل دەردەست عەشرەتان بێ داد
نە موڵک کەرکووک تا قەشقەی بەغداد

ئنجا دەسەڵاتی عوسمانلی دەکەوێتە خۆ بۆ گرتنی لاو و گەنج و زاراوەی «ڕەشبگیر» دەکەوێتە ناوەوە شاعیر بەم جۆرە تەماشای مەسەلەکە دەکا:

یەک تورفەتولعەین پەی ڕەنجەڕۆیی
سەد نەفەر گرتن جە عارەب کۆیی
وەزەرب چۆماغ قۆناغ تفەنگ
دونیا وەمەزلووم ئاوردەن وەتەنگ
وەزەرب قیرپاچ دار و دەگەنەگ
ڕۆ ڕۆی فەقیران یاوا وەفەلەک
فەریاد و زاری فەقیر و مسکین
یاوا وە گەردوون چەرخ هەفتەمین
وەئەمر فەرمان ئەو ئەبوو قلیج
کۆر و کەچەڵان سەقەت و ئیفلیج
سبیلچی و بەقاڵ چایچی و هەلاج
گاوان و شوان ڕەنجەڕۆ و موحتاج
نەجار و توجار سەڕاج و سەپان
بەگ و بەگزادەی مسکین میللەتان

تیفل و نەورەسید گەنج و ئیختیار
قۆڵ بەست بێن تەمام نەکەران فیرار
دۆم و دوڕاجی عەجەم و عەرەب
مەحبووس بێن تەمام وەخەشم و غەزەب
کورد و تاوغلی قەوم و بێگانە
سەوق کەردن تەمام پەی دیوەخانە

لە پاش ئەوەی کۆمەڵێک لە خەڵکی کۆدەکەنەوە لە دیوەخانی گوندی عارەب کۆیی بەندیان دەکەن و پاسەوان لەبەردەرگای دیوەخان دادەنێن، ئنجا زەبتیە بەم جۆرە کرداری لەگەڵ خەڵکی دەکرد:

زەبتیەی زاڵم چون تەکو ئۆغڵی
غوران وەمەحبووس (هایدی کلب اوغلی)
«بڕۆ بەولاوە کوڕی سەگ»
مەواتت چاووش (رخصت ایت کزم)
«کەرەم کە ڕێگەم پێ بدە»
(دیدی آنانز بیر بیر سیکەزم)
«وتی یەک یەک داکتان دەگێم»
وەزەرب قەمچی مەدان جە مەحبووس
پاماڵ بی حەیا و ئابروو و نامووس
(کیمسە گورمدی بو غدر افندی)
«ئەفەندی کەس ئەم غەدرەی نەدیوە»
ئەلئەمان جە دەست عیسا ئەفەندی
جە عارەب کۆیی پەیدا بی مەحشەر
ئایل وەژەنان خاک مکەر وەسەر

لەگەڵ ئەوەی میرزا خەلیل هێزی زوڵم و زۆرداریی دەسەڵاتی عەسکەریتاری عوسمانلی بەشێوەیێکی هونەروەرییانە و کاریگەر دەخاتە ڕوو، بەڵام دوایی گێڕانەوەکانی وێنەیێکی کۆمیدی وەردەگرن، نەک وێنەیێکی تراجیدی کە پێویستی ئەم هەڵوێستە بوو. بەم جۆرە ناوبژی و تکای گەورەپیاو و دەسەڵاتدارانی ناوچەکە ئەو خەڵکەی لە بەندیخانە ڕزگار کرد.

چیرۆکی شیعری مێژوویی

شەهیدبوونی شێخ سەعید

میرزا خەلیل بەشیعرێکی ٢١٠ دێری ڕووداوی کارەساتەکەی جەردە و ڕێگر و قاچاغ و پیاوکوژی بنەماڵە شۆڤێنییەکانی مووسڵ دەگێڕێتەوە لە بابەت ئەو ئاژاوەیەی خستیانە ناوەوە بۆ لەناوبردنی بنەماڵەی شێخانی سلێمانی کە لە مووسڵ دەستبەسەر بوون.

بنەماڵەی شێخانی سلێمانی (بەرزنجەیی) ڕابردوویێکی پاک و کاریگەریان لە هەموو ناوچەکانی خوارووی کوردستاندا هەیە. لە سەدەکانی ناوەڕاستدا سوڵتان سوهاک یەکێ لە مەزنەکانی ئایینی یارسان لە نەوەی باپیرە گەورەی ئەم بنەماڵەیە. لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەم، بەتایبەتی لە پاش دروستکردنی شاری سلێمانی شێخ مارفی نۆدێ و کاکەحمەدی شێخی کوڕی کەسانێکی دیاربوون لە زانستییەکانی ئایینی موسوڵمانی و بڵاوکردنەوەی تەریقەتی دەروێشی قادری لە کوردستاندا. لە پاش جەنگی گێتیی دووەمیشەوە سەرۆکایەتی سیاسی نەتەوەی کوردیان کەوتە دەست بەڕێبەرایەتی شێخ مەحموود. بەم جۆرە ئەم بنەماڵەیە دروشمی خۆ بەگەورە زانین و شانازیکردن بوو لە لایەن زۆربەی هەرە زۆری نەتەوەی کوردەوە، دەوڵەمەند و هەژار، خوێندەوار و نەخوێندەوار، کاربەدەست و بێ دەسەڵات، هەر کەسە و بەڵگەی خۆی بەدەستەوە بوو بۆ ڕێزگرتنی ئەم بنەماڵەیە.

دیارە ئەو پێوەندییەی لە نێوان کاکەییانی پێڕەوی ئایینی یارسان و بنەماڵەی شێخان (بەرزنجەییان) هەیە دەگەڕێتەوە سەر شێخ عیسا و شێخ مووسا، ئەوانەی سوڵتان سوهاک و بنەماڵەی شێخانی سلێمانییان لێ بۆتەوە، لەبەر ئەو ئەم شێخانە جێی تایبەتییان هەیە لە ناو دڵی کاکەییانی یارسان. بێجگە لەمەش چینی سەییدی کاکەییان کە بەڕێزترین چینێکی ئایینەکەن لە نەوەی شێخ عیسا و شێخ مووسان و خۆیان بەبنعام دادەنێن لەگەڵ شێخانی سلێمانی. بێ گومان ئەم دیاردەیە پاڵی بەمیرزا خەلیلی کاکەییەوە ناوە بەکوڵ شین و شەپۆڕ بۆ شێخ ئەحمەد و شێخ سەعیدی سلێمانی بکا.

هەرچەندە ئەم کارەی میرزا خەلیل لە ڕووداوەوە وەرگیراوە، بەڵام تێڕوانینی شاعیر کاری خۆی کردووە و لە چوارچێوەی ڕاستی مێژوو هاتۆتە دەرەوە و بووە بەبەرهەمێکی

ئەدەبی. میرزا خەلیل داستانەکەی بەم دێرانە دەکاتەوە:

ئیپتیدا بەنام پادشای سەمەد
بوا چون داستان قەتڵ شێخ ئەحمەد
شەمێ جە تەعریف ئەو زات سەروەر
مەبۆ بنویسوون بەنەزم و دەفتەر
داد من جە دەست گەردوون گەردان
بەعزێ سەرەفراز بەعزێ سەرگەردان

ئنجا لەسەر باسی گیروگرفت و ناهەمواری ژیان دەڕوا تا دەگاتە ئەوەی بازرگانانی سلێمانی تاوانبار دەکا لە ئاوارەکردنی سەرۆکەکانی بنەماڵەی شێخانی سلێمانی بۆ مووسڵ:

تایەفەی توغیان سلێمانی شار
توتون فرۆشان، گشت تازە توجار

ئیتر ئەمانە دەست دەکەن بەناردنی تەلگراف بۆ کاربەدەستانی دەسەڵاتی عوسمانلی و داد و فەریاد دەکەن لە دەست کردەوەی شێخان:

ئەهل گوڵعەنبەر بێ ڕای بەد ئەتوار
تایەفەی توغیان توجاران شار
جەم بین چەند نەفەر بێ ڕەحم و ئینساف
پەی مولڵک بەغداد کێشان تەلوغراف
یەک تەلێ دیگەر بەمووسڵ ماوا
تەل کاری کەردن سوب تا خۆراوا
چەند تەلوغرافێ پەی باب عالی
پەی شێخولئیسلام میرلیوا و والی
مەعلووم بوو لێتان روئەسایی ڕۆم
شار سلێمانی تەما بۆ وە دۆم
دۆمیش لە ئێمە خاستەرەن یەکجار
جە خەرج و خاوەی شێخان زۆردار
یەکسەر تەلەف بوو فەقیر و هەژار
زەلزەلەی ستەم، زولم ناهەنجار

مەستانان ئەعشار كۆدە دووبارە
سەركولی پەسی پەنج قەڕان پارە
دادمان نە دەست زوڵم شێخ سەعيد
نە ڕاگەی ڕاستی حەقيقەت بەعيد

بەجارێك و دووجار نەوەستان، بەڵكو چەند جارێك شكاتيان ناردە ئەستەمووڵ:

چەند دەفعە وەی تەور لايحەی ئەحواڵ
كێشان تەلوغراف نويسان عەرز و حاڵ
تا ئاخر فەرمان هات لە ئەستەمبووڵ
شێخان سەوق ببۆ پەی شار مووسڵ
بەئەمر و فەرمان زات شاهانە
شێخان پەی مووسڵ گشت بين ڕەوانە

دەوڵەتی عوسمانی داوای بازرگانانی هێنایە دی، چونكە ئەمانە لە دژی سەربەخۆیی میللەتی كورد بوون. دوورخستنەوەی سەرۆكەكانی كورد و ئاوارەكردنیان بۆ مووسڵ لە چاكەی دەوڵەتی عوسمانلی و بازرگانان (بورجوازیانی) سلێمانی بوو. لە مووسڵ و لە ماوەی زیندەگانیی دەستبەسەرەكان بنەماڵە دەسەڵاتدارە شۆڤێنییەكانی مووسڵ پیلانیان دانا بۆ ئاژاوە نانەوە و كوشتنی سەرۆكەكانی كورد:

ڕۆژێ بەئەفسوون موسڵاوی پەليد
نەتيجەی نوتفەی ناپاك يەزيد
سيلسيلەی سەگسار بێشنجی مەزهەب
سەبباب سوننی بێ دين و ئەدەب
پڕ مەكر و دەست بڕ شووم عەييااران
دوشمەن ئايين وەچەهار ياران
سازان يەك بوهتان توهمەت و كەززاب
دەرحەق شێخان سەعادەت مەئاب

***

بەزەرب قرمەی ماووزەر تفەنگ
دونيا وەشێخان ئاوەردن وەتەنگ

كێشان پەی مەساف سەيف و قەداران
دەس دان وەخەنجەر، خەنجەرگوزاران
پەيدا بی شۆرش بانگ واوەيلا
زاهير بی دەعوای ڕەزم كەربەلا
تيپ عومەری ئيسلام بەر حەق
ئەوانيش جۆشان تايەفەی ئەحمەق
خەنجەر و وەڕ وەڕ ماووزەر بەكەف
خێزا واوەيلا (أضرب لاتَخَف)
ئاغای عومەری غەڕڕاوە ڕووی قار
بەلەفز عەرەب ئاما وە گفتار
(اقتلوا سادات أهل العلومه)
(اني مسؤول من الحكومه)

ئاژاوە و شەڕوشۆڕ دەستی پێ كرد:

ئەهل مووسڵی ئاوەردن هوجووم
نيشانەی مەحشەر ئەو ڕۆژ بی مەعلووم
بەوێنەی تەگەرگ ڕەساس بێ حەد
ڕێزان وەئەندام زات شێخ ئەحمەد
نە تەرسان نە خۆف ديوان مەحشەر
گرتن وەنيشان ئەئيممەی ئەتهەر

خەڵكی سلێمانی و كوردەواری جۆشان و خرۆشان بۆ تۆڵەسەندنەوە:

چەندێ جە عەسكەر سلێمانی شار
موخليس تەكيەی سادات كيبار
مەوجوود بين نەوجا ديشان ئەی فەساد
جۆشان خرۆشان ئامان وەئيمداد
دەمار غيرەت ئەهل گولعەنبەر
مەغزو ئيستيخوان شێران سەروەر

جۆشیا پەرێ ئەخز ئینتیقام
خرۆشان نەودەم شێران پرسام
مووسڵی چەنی زەبتیەی عەسکەر
ئامان وەهەم دا مدران بەرابەر
نە هەردوو جانیب جۆشا نار جەنگ
شریقەی بەگلغ تەراقەی تفەنگ
بی وە زایڵەی زەلزەلەی مەحشەر
یا موحارەبەی ڕەزم هەفت لەشکەر
ئەهالی چەنی عەسکەر ستێزا
لاشە نە مەیدان چون گەڵاڕێزا
نە خەوف ئەو جەنگ پڕ خەوف و ستەم
والی بەپەنهان نە گۆشەی حەرەم

لەولاشەوە لە مووسڵ شیرازەی کۆمەڵ تێکچوو و کەس بەکەس نەبوو:

ئەو ڕۆژ ڕۆژێ بی کە نەبی وەکەس
برا وەبرا نەبی فەریاد ڕەس

***

فرزەند وە ئیمداد پدەر نە یاوا
گوللەی مارتلی جگەر مەشکاوا
جای هاو هاوار دەست بڕەس نەوی
بگیر و بکوش کەس وەکەس نەوی
کەس نەبی وەکەس چون ڕۆژ مەحشەر
برا جە برا نەبی با خەبەر

***

لە شڵپەی خەنجەر دەبان دوو دەم
غەرق مەبی نە جەرگ مەرد مەکەرد عەدەم
مەغلووبە گریا هەرکەس پەرێ وێش
داخڵ بین وەیەک وێنەی گورگ و مێش

ڕووی هەوا جە دوود با ڕووت بی سیا
چەند قەیسەری و کۆشک بی وە تووتیا
بی وە هەی بگیر دەنگ قال و قیل
چمان کە ژەنیا سوور ئیسرافیل
ئەو ڕۆژ تا وەعەسر جەنگ و کوشتار بی
چون دەعوای یەزید ئال ئەتهار بی
مووسڵ مەهجووم بی وە نینەوا
بی وە قەتڵگای ئال موستەفا

عوسمانلی لایەنی شێخانی نەگرت و یاریدەی نەدان، هەر لە بنجدا دەسەڵاتی عوسمانلی پیلانی ئەم ئاژاوەیەی دانا ، چونکە لە دژی سەربەستیی کورد بوو:

تایەفەی شێخان نەوەی نێک نام
تەدبیرشان کەرد پەرێ ئینتیقام
هەرچەند ئیستیدعا داشان بەوالی
وەشێخولئیسلام وەباب عالی
فایدەش نەبی هیچ نەدین چارە
نە وە ڕجای جەد نە قووەی پارە

ئەم ئاژاوەیە دەماری کوردی گرتبوو، عەشیرەت و هۆزەکانی کورد بیریان لەوە دەکردەوە کە تۆڵە بسێننەوە:

دیشان ئیجرائات نییەن جە حوکمەت
ناچار دەخالەت بەردن وە عەشرەت
نامەنویسنان وە تاڵەبانی
کۆچ کەردن نە موڵک مووسڵ مەکانی
نامەنویسنان وەلای شێخ حەمید
نامەیی بۆ زات موحەممەد خورشید
نامەیی دیگەر پەرێ هەمەوەن
نەسل کەیانان نەوەی فیلەتەن

قورب یەک هەفتە دوو هەزار سووار
ئامان وە ئیمداد شێخان سالار
موهەییا بیین شێران سەرحەد
پەریێ ئینتیقام خوون شێخ ئەحمەد
شێخ مەحموود وێنەی فلامەرز زەڕ
جۆشیا پەی خوون قیساس پدەر

خەلیل ئەوە دەردەخا کە کورد لەم شەڕەدا گەلێ ئازا بوو، بەڵام ژمارەی زۆر کەم بوو، کۆمەڵێکی بچووک بوو لە ناو گەرووی دوژمنێکی بەژمارە گەلێ زۆر.

ئیتر شاعیر ڕووداوی داستانەکەی بەشین و شەپۆڕێکی بەکوڵ کۆتایی پێ دێنێ بۆ شەهیدان:

بەتەوفیق حەق پادشای ئەحەد
تەمام بی کیتاب «قەتڵ شێخ ئەحمەد»
پڕ نوورە جەمال ڕەسوولولئەنام
هەزاران هەزار سەڵات و سەلام
یە میرزا واتەن دەور زوڵماتەن
شەکوا خوانساڵ دەور نەهاتەن
هەروەها وەدەست تایەفەی پەلید
شەهید بی نەودەم زات شێخ سەعید
کەوت وە ڕووی زەمین ئەو زات مەقبوول
بێ خەتا و گوناه کەردشان مەقتوول
رۆحش داخڵ بی بەرەوزەی ریزوان
بی وە هامنشین حووران و غیلمان
لازمەن شینێ بکەرۆن پەی تۆ
مەرحووم مەقتوول شێخ سەعیدم ڕۆ
سالار سەروەر سەعیدانم ڕۆ
شەهزادەی شەریف شەهیدانم ڕۆ

***

دوچار بەڵای بێ عەدەدم ڕۆ
شێخ سەعیدم داد شێخ ئەحمەدم ڕۆ
ساحیب کەرامەت پڕ ئەسرارم ڕۆ
موخبیر جە باتین هەم ئیزهارم ڕۆ
ئەبولمەساکین پڕ ئیشفاقم ڕۆ
(أظهر من شمس) ڕووی ئافاقم ڕۆ
سەیید سادات پڕ تەعەبم ڕۆ
عیزز و شەرەف بەخش پڕ ئەدەبم ڕۆ
زات شێخ ئەحمەد نامدارم ڕۆ
مەقتوول مەحزوون مووسڵ شارم ڕۆ

***

میرزا خەلیل شاعیرێک بوو ژیانی ڕۆژانەی هەژارانی دەور دەکردەوە، ژیان و گوزەرانی تایبەتی خۆی وێنەی ڕاستەقینەی ئەو ژیانە نالەبارە بوو. هونەرێکی باشی نواندووە لە شیعرەکانیدا، چونکە توانیویەتی ناوەڕۆکی کۆمەڵایەتی لە ڕووداوەوە دەربهێنێ و بیخاتە قاڵبی شیعرەوە، تا ڕادەییێکیش گیانی ئیستێتیکی و وێنەی داهێنراوی بەشیعرەکانی بەخشیوە، لەبەر ئەوە بووە بەشاعیرێکی دیار لە ناو شاعیرە میللییەکانی کورددا.

تاهیر

بەشی بیست و دووەم

تاهیر

١٨٧٨ - ١٩١٨

ژیانی تاهیر

تاهیر کوڕی عوسمان پاشای کوڕی محەمەد پاشای کوڕی کەیخوسرەو بەگی جافە. لە ناو خەڵکی بەتاهیر بەگی جاف ناسراوە و ناوی ڕاستەقینەی خۆی «تاهیر»ی کردووە بەنازناوی شیعری. دایکی ناوی عادیلە خانی کچی قادر بەگی ساحێبقرانە، لە بنەماڵەیێکی سنەیی بووە، ژنێکی ژیر و تێگەیشتوو و هەڵکەوتوو بووە، بەشداری لە بەڕێوەبردنی کاروباری بنەماڵە و عەشرەتی جافی کردووە، چونکە عوسمان پاشا گەشتی دەرەوەی هەڵەبجە و دوورکەوتنەوەی لە ماڵ و منداڵ و عەشرەت زۆر بووە، لەبەر ئەوە عادیلە خان جێگر و یاریدەدەری بووە.

تاهیر لە ساڵی ١٨٧٨ لە هەڵەبجە لە دایک بووە. سەرەتا لە حوجرەی مزگەوت خوێندوویەتی، بەڵام پێویستییەکانی خوێندنی ئایینی لە حوجرە تەواو نەکردووە، لە پاشانا مامۆستا (میرزا)ی بۆ گیراوە و لە ماڵەوە زانست و زانیاری وەرگرتووە. لە سەردەمی مێردمنداڵیدا خۆی بەزمانی فرەنسییەوە خەریک کردووە و هەندێکی لێ فێر بووە.

لە ساڵی ١٩٠٩ ئی. بی. سۆن، کوردناسی بەناوبانگ بەخۆگۆڕین و ناوی نهێنی میرزا غولام حوسێن شیرازی دەچێتە هەڵەبجە و ماوەی شەش مانگێک میوانی ماڵی عوسمان پاشا دەبێ. سۆن بەکوردی و فارسی قسە دەکا و کەس نازانێ ئینگلیزە.

ڕۆژێک تاهیر موتالای نامەیێکی فرەنسی دەکرد. غولام حوسێن پێی دەڵێ: میرم وابزانم جەنابتان فرەنسی دەزانن. تاهیر لە وەرامدا دەڵێ: نەختێکی لێ دەزانم، ئەی تۆ هیچی لێ نازانی؟ غولام حوسێن دەڵێ: بەڵێ، ماوەیێک لەمەوبەر لە ئێرانا خزمەتکاری کابرایێکی فرەنسی بووم، لەوەوە هەندێ فێری بووم. تاهیر کە ئەمەی زانی ئەگەر بیویستایە قسەیێکی نهێنی لەگەڵ غولام حوسێنا بکا و کەس تێی نەگا بەفرەنسی قسەکەی بۆ دەکرد. ڕۆژێک لە گفتوگۆی ئاساییدا کە لەگەڵ غولام حوسێنا دەیانکرد زمانی

ترازا و لەباتی «نا یا نەء» وتی «نۆو – No»، تاهیر لەمەدا هیچ گومانی نەما کە غولام حوسێن دەبێ ئینگلیز بێ چونکە لە زمانی ئینگلیزیدا «نا یا نەء»ی کوردی دەبێتە «نۆ»، ئیتر تاهیر بانگی دەکاتە لای خۆی و لە نەژادی دەپرسێ. هەرچۆنێ بێ غولام حوسێن دان بەوەدا دەنێ کە ئینگلیزە و ناوی سۆنە. ئینجا تاهیر داوای لێ دەکا لەوێ نەمێنێ نەوەکو لە لایەن حوکوومەتەوە زیانێکیان پێ بگا. سۆن لە گەشتنامەکەیدا باس لە زیرەکی تاهیر دەکا و بەشان و باهوویدا هەڵدەڵێ.

تاهیر لە ژیانیدا بەختیار بووە، چونکە لە بنەماڵەیێکی دەست ڕۆیشتوو پەروەردە بووە و پێگەیشتووە. کەسێکی بەزەین و زیرەک و چاوتێر بووە، هەموو هۆیێکی ژیانی خۆشی بۆ ڕەخساوە، وەک کوڕی خێزانێکی دەوڵەمەند سوارچاک و تفەنگچییێکی باشی لێ هەڵکەوتووە. دڵ تەڕ بووە، حەزی لە سەیران و ڕاوشکار کردووە، خواردنەوە و هەنگامی مەستی پێ خۆش بووە.

بەدرێژایی ژیانی تاهیر بۆ گوزەران و ماڵ بەڕێوەبردن ئارەقی ماندوویی نەڕشتووە، هیچ جۆرە کارێکی ئاسان یا قورسی نەکردووە، تەنیا ماوەیێک نەبێ بەهۆی مەقامی باوکییەوە دەسەڵاتی تورکی عوسمانی کردوویەتی بەقایمەقامی قەزای هەڵەبجە.

لەبەر ئەوەی تاهیر بەلەش لەڕ و لاواز و نەخۆش بووە، ژیانی کورت بووە، لە تەمەنی چل ساڵیدا نەخۆشی کاری لێ کردووە، بۆیە بردوویانە بۆ سلێمانی و لە ساڵی ١٩١٨ کۆچی دوایی کردووە. تەرمەکەیان بردۆتەوە بۆ گوندی عەبابەیلێ لە باکووری هەڵەبجە لە گۆڕستانی بەناوبانگی ئەوێ ناشتوویانە.

شیعری تاهیر

بەقەوارە شیعری تاهیر کەمە، لە سیپارەیێکدا جێی دەبێتەوە. لەبەر تەڕی و ناسکی شیعرەکان و نزیکییان لە چێژی کلاسیکی خەڵکی کورد چەند جارێک بەچاپ گەیەنراون، بەڵام ئەو چاپانە هیچ یەکێکیان بەزانستی ناژمێررێن و شیعرەکان ساغ نەکراونەتەوە، جگە لەوەی هەڵەیێکی چاپی زۆریشیان تێ کەوتووە.

دیوانی ئەم شاعیرە تا ئێستا چوار جار بڵاو کراوەتەوە، جارێکیان لە سلێمانی لە ساڵی ١٩٣٦، جاری دووەمیان لە بەغدا لە ساڵی ١٩٥٣، جاری سێیەم و چوارەمیان لە هەولێر لە ساڵانی ١٩٦٦ و ١٩٦٩.

شیعری تاهیر لە ڕووی ڕوخسارەوە

شیعری ئەم شاعیرە لە بابەت زمانەوە (دیالێکتەوە) لە دوو وێنەدا دەبینرێ:

١- شیعری عەرووزی و یەکێتی قافیە، بەشی هەرە زۆری دیوانی تاهیر بریتییە لەو شیعرانەی لەسەر کێشی عەرووز و یەکێتیی قافیە بەدیالێکتی کرمانجی باشوور ڕێکخراون. ئەو بەحرە عەرووزییانەی شاعیر بەکاریهێناون تەنیا بریتین لە بەحری هەزەج و ڕەمەل. لە بەحری موزاریع تەنیا یەک شیعری هەیە ئەویش بەهاوکاری لەگەڵ شاعیرێکی دیکە دایناوە. لە بابەت قافیەوە وەکو شیعری کلاسیکی دیکەی ئاسایی یەکێتی قافیەیان تێدایە.

٢- لە دیوانی تاهیر دوو لیریکی خۆماڵی بەرچاو دەکەون بەدیالێکتی گۆرانی هۆنراونەتەوە، ئەم دوو شیعرەش وەکو هەموو شیعری شاعیرانی گۆرانزەمین لەسەر کێشی خۆماڵی (سیلاب) ڕێکخراون، ژمارەی کەرتی هەر نیوە دێڕە شیعرێک دەیە، وەستان لە ناوەڕاست دایە، لە ڕووی قافیەشەوە دیارە جووت قافیەیە (مەسنەوی) (ا ا، ب ب، ج ج...).

هەموو ژانر و بابەتەکانی شیعری کلاسیکی لە بەرهەمی تاهیر کۆ نەبوونەتەوە، لەم ڕووەوە بەریان تەسکە، دەتوانرێ هەموو شیعری بە«غەزەل» بژمێررێ، بەمانای ئەوەی هەر پارچە شیعرێکی لیریکی بچووک لە پێنج دێڕە شیعرەوە تا دوازدە یا چواردە دێڕی گرتۆتە خۆ. بەم جۆرە درێژترین شیعر لای تاهیر لە چواردە دێر پێکهاتووە و کورتترینیان لە پێنج دێر پێکهاتووە کە پارچەی (قیتعە)ی پێ دەڵێن.

پێنج خشتەکی لەسەر شیعری تاهیر

هێشتا شاعیر لە ژیاندا بووە هەندێ لە شاعیرانی دەوروبەر و نزیکی خۆی بایەخیان بەشیعری داوە و چەند پارچەیێکیان کردووە بەپێنج خشتەکی. لەم شاعیرانە هی وەکو شێخ محەمەدی گولانی هەڵەبجەیی و مەلا کاکەحەمەی ناری و ئەحمەد موختار جافی برا بچووکی.

بینای شیعری تاهیر

ئەو مانایانەی شاعیر لە قاڵبی وشەی زمانەوە دەریهێناون ئاشکرا و دیارن، بەخوێندنەوە یا گوێگرتن بەچاو هەست بەوێنەیان دەکرێ. کێشی شیعری سووکە، لەبەر

ئەوە وەک ئاواز و مۆسیقاییێکی نەرم و ڕەوان دەکەوێتە بەر گوێ. گومان لەوەدا نییە کە تاقیکردنەوەی لە قوتابخانەی نالیدا هەیە. ئەم دیاردەیە لەوە دەبینرێ هەندێ لە مانا و وێنەی نالی ئاسان کردووە، خوێنەر هەست بەوە دەکا تاهیر بەشیعری ساکار و مانای ئاشکرا برێک لە وێنە شیعرییە قورسەکانی نالی ڕوون کردۆتەوە.

ناوەڕۆکی شیعری تاهیر

شیعری تاهیر زادەی شاعیرییەتێکی خۆڕسکە، هەموو مەرجەکانی جوانکاری (ئیستێتیکی) بۆ چێژ و خەیاڵی ڕۆژهەڵاتی کۆ کردۆتەوە، واتە ئیلهامی ڕەنگدانەوەی ویست و ئارەزووی ئەو چێژەیە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەری تەسکە، بەژمارە کەمە، لایەنێکی دیاریکراو لە ژیاندا دەگرێتەوە کەچی ئەو لایەنەی دەوڵەمەند کردووە لە شیعری کلاسیکی کوردی لەو ڕۆژگارانەی دوا قۆناغی ژیانی شاعیر بوو. خەریک بوو ئەو جۆرە شیعرە کلاسیکییە بەسەر دەچوو یا تا پلەیێک باوی نەدەما و شیعری نوێ پەیدا دەبوو.

دەتوانرێ شیعری تاهیر لەم مەبەسانەی لای خوارەوە بەدی بکرێ:

١- شیعری ئایینی: بەشێکی زۆر کەم لە شیعری تاهیر دەچنە ناو ئەم جۆرە شیعرەوە، دوو پارچە شیعر لەم ڕووەوە لای شاعیر دەبینرێن. یەکێکیان «نەعت»ە بۆ پێغەمبەری وتووە، ئەوی دیکەیان باس لە پێغەمبەر و ئەبوبەکر و تەریقەت و شێخانی قادری و نەقشبەندی دەکا.

٢- شیعری گازاندە لە چارەنووسی ئادەمزاد: لە دیوانی شاعیردا ئەم جۆرە شیعرە لەوەی پێشووش کەمترە، لەو شیعرانەدا باس لەوە دەکا چۆن تەنگوچەڵەمە و گیروگرفت ڕاستی و یەکسانی ون کردووە و مافی ئادەمزاد خوراوە.

٣- شیعری دڵداری: زۆربەی هەرە زۆری شیعری تاهیر لەم بابەتەیە. بریتییە لە وەسفی دلبەری زەمینی کە لە کیژێکی جوانی کوردی دەبینێ و پاڕانەوە و موناجاتی لەگەڵ ئەو یارە قەشەنگە دەگاتە ڕادەی موناجاتی خودا (کردگار)، بەڵام شیعری تاهیر لە سۆفیزمەوە دوورە.

گەشتی ناو دیوانی تاهیر

شیعری ئایینی

لە دیوانی تاهیردا تەنیا یەک نەعت هەیە لە شیعرێکی دە دێری پێکهاتووە. لە سەرەتایدا دەڵێ:

مەتلەعی سوبحی سەعادەت مەزهەری عیلمولیەقین
ئەی سوپەهسالاری فەوجی ئەنبیا وو مورسەلین
بۆ نەوازش زاتی حەق هەم حوججەت و هەم دەنگی تۆ
شاهیدی تەعزیمی تۆ بوو یاوەری رووحولئەمین

شیعرەکە بەم دوو دێرە دوایی پێ دێ:

ئەی حەبیبی خالیقی عالەم تەرەححوم تا زووە
ئەو سەگی ئەسحابی کەهف و من سەگێکی تابیعین
ڕوو لە قاپی موستەفا کە بێژە یا خەیرولبەشەر
نیمە تۆشەی ڕاهـ بەجوز ئیخلاسی ئالی (تاهیر)ین

لەم دێرانەدا شتێکی تازە نادۆزرێتەوە، لاساییکردنەوەیێکی جوانی هەموو شیعرە کلاسیکییە کوردییەکانی قوتابخانەی نالییە، یا دەتوانین بڵێین تاهیر خۆشی یەکێکە لەو شاعیرانەی پەرەی بەو قوتابخانەیە داوە و گۆڕانی قووڵی تێدا بەرپا کردووە.

لە شیعرێکی دیکەیدا یادی پێغەمبەر و ئەبوبەکری سدیق و شێخانی قادری و نەقشبەندی دەکاتەوە، لە سەرەتای شیعرەکەدا دەڵێ:

مەربووتە حەیاتم بەبیاری وو دیاری
خۆزگەم بەسەگی قاپییەکەی قوتبی مەداری
ئەم کاولە دنیایە لە نەو زێر و زەبەر بێ
پاش ئەحمەدی موختار و ئەبوبەکری سەیاری
فارووقی زەمان حەزرەتی نائیبی شێخ عوسمان
واسیل بەدەرگاهی کەرەم ڕەحمەتی باری

کۆتایی شیعرەکە بەم دوو دێرەیە:

ئەی قافلەسالار، وەی ئافەتی مەهـ و خورشید
تۆ مەرقەدی گەیلانی وو پیرانی بوخاری
ڕەحمێ بکە بەم (تاهیر)ی بێچارەیی مسکین
مەهجووری دڵی وا لە دنیادا بێزاری

تاهیر کۆمەڵێک لە مەبەسەکانی شیعری ئایینی، نەعت و پێدا هەڵدانی خەلیفەکانی ڕاشیدین و شێخانی تەریقەتی دەروێشیزمی کۆ کردۆتەوە لەم شیعرەدا، لەبەر ئەوە پێویستە تەنیا ناوی بنێین شیعری ئایینی، ئەگەر نا لە ئەدەبی کلاسیکیدا ئەم جۆرە شیعرانە بەسەر چەند بەشێکدا دابەش دەکرێن وەکو ئیلاهییات یا موناجات بۆ خودا، نەعت بۆ پێغەمبەر، ستایش بۆ گەورە پیاوانی ئایینی ئیسلامی و شێخ و موریدانی تەریقەتەکانی سۆفیزم.

گازاندە لە گەردوون

ئەم جۆرە شیعرانە لە لای شاعیرانی کلاسیک یەکجار زۆرن، بەچاوێکی ڕەشبینی تەماشای ئاڵۆزی ژیانی ئادەمزاد دەکەن، هەموو ناکۆکییەکانی ژیان دەگەڕێننەوە بۆ چارەنووس (قەدەر)، لەبەر ئەوە «گەردوون» بەسەرچاوەی ناکۆکی و ئاژاوە و نایەکسانی دادەنێن، لە شیعرێکیدا تاهیر لەم لایەنەوە دەڵێ:

ئەلا ئەی عەقڵی کۆتا بین هەتا کەی مات و داماوی
بەقەیدی نەفسی ئەممارە سەراسەر بۆچی بەسراوی
خەیاڵی هیچوپووچت وایە دەوڵەت هەم عینانت بێ
حیسابێکە کە موحتاجی نەسیبی دووگەزە جاوی
مەسەل دنیایە سەییاد و ئەتۆش مورغێکی بێ هۆشی
موقەییەد بە بەیەک دانە هەتا نەتخاتە ناو داوی
زەمانە هەر وەکو قەحبە هەم ئاغووشی هەزارانە
چ سوودێکی هەیە بۆ تۆ کە سەر دانێی لە پێناوی
مەبەستە دڵ بەدنیا (تاهیر)ا، بێ سوودە بۆ هەر کەس
مەحاڵە ناگیرێ بۆ تۆ گورێزکە سا لە گێژاوی

لەم شیعرەدا بەڕوونی هەست بەتارمایی شێوازی نالی دەکرێ، شاعیر هەست بکا یا نەیکا کەوتۆتە ژێر کاریگەری لێکسیکۆن و مانای هەندێ لە شیعرەکانی نالی.

تاهیر لە شیعرێکی دیکەیدا زیاتر هۆگری گێتیی نالییە کە دەڵێ:

دنیا کە هەموو لەحزە بەمەعشووقی کەسێکە
بنوارە کە چەند قەحبە چ کۆنە تەرەسێکە
تێفکرە وەکو کەلبی نیهان گیری زەمانە
ئەبنائی جیهان یەک بەیەکی سەگ مەگەسێکە
عالەم هەموو وەک تەیری تەمەع، دانە ئەمەل داو
سەییادی ئەجەل ساحەتی دنیا قەفەسێکە
لەم حوجرەیی شەش گۆشە کە ڕێی مەعبەری عامە
یا ڕەب چییە هەر کەس بەهەوا وو هەوەسێکە
سەد قافیلە ڕابرد و ئەتۆ غافڵی ئەی دڵ
گوێ بگرە لە هەر لایە کە ناڵەی جەرەسێکە
شادی و غەم و ئەندۆه چییە ڕەنج و ئەلیمە
ئیقبال و زەوالیش بەخودا هەر نەفەسێکە
(تاهیر) مەبە ئازوردە زەمان عادەتی جەورە
دنیا کە هەموو ڕۆژێ ژنی بولهەوەسێکە

لەم شیعرەدا تاهیر خۆی وەکو قوتابییێکی زیرەکی قوتابخانەی نالی پیشان دەدا. ئیلهامی ئەم شیعرەی لە غەزەلێکی نالی وەرگرتووە، بەڵام وەستایانە ئەوەی نالی وتوویەتی ئەو دووبارەی نەکردۆتەوە، کەچی جیاوازییەکە لەوەدایە نالی بەشێوازێک نووسیویەتی مانا ئاشکرا نییە و نهێنییە، بەڵام لای تاهیر ڕووکەش و دیارە.

دڵداری و جوانی پەرستی

وەکو ئاماژەی بۆ کراوە زۆربەی هەرە زۆری دیوانی تاهیر لە بابەتی دڵداری و جوانییە. مەبەس دڵداریی کچێکی جوانە، بەڵام وەکو هەموو شاعیرانی ئەو ڕۆژگارانە بۆی چوون ئەو کچە بەئاسانی دەست ناکەوێ، ڕاستییەکەش لەوەدایە کە بەئاسانی دەست نەکەوێ، ئیتر ئەم جۆرە نائاسانی لە لایێک، لە لایێکی دیکەوە نائاسایی دەبنە هەوێن و سەرچاوەی هەموو داهێنانێکی جوانکاری لە مەیدانەکانی هونەر، لە ناو ئەمانەدا بەتایبەتی شیعر.

ناوەڕۆکی ئەم جۆرە شیعرە ئەگەرچی بەگشتی لە بابەت دڵدارییەوەیە، بەڵام شاعیر

سەرچاوەی جیاواز بۆ ئەم مەبەسە بەکار دێنێ. لێرەدا پێویستە هەندێ نموونە بخرێتە ڕوو ئەم جیاوازییانەی تێدا دیار بێ.

- ١ -

لە شیعرێکیدا تاهیر دەڵێ:

موقەددەر گەر نەبێ ئاخر لە میهری مەهر و خانم چی
لە ناڵەناڵی نیمەی شەو لە ئاهی بەربەیانم چی
نیشانەی ئیفتیخاری من لە سینەم داغی هیجرانە
بڕۆ ئەی ناسیحی موشفیق لە روتبە یا نیشانم چی
غەرەز وابوو موقابیل کەم لەگەڵ گوڵ ڕەنگی ڕوخسارت
وە گەر نەبێ قەدی سەرووت لە سەیری گوڵستانم چی
کە من میحرابی ئەبرۆی تۆ مەقامی سەجدەگاهم بێ
ئیتر وەک زاهیدی خودبین لە مەوعیدی جینانم چی
شەوم وەک ڕۆژی ڕووناکە لە شوعلەی تەڵعەتی ئالت
بەڵێ یەکبارە با ون بێ لە ماهی ئاسمانم چی
بەنەیڕەنگی فەلەک جانا لە دڵما دەرنەچوو میهرت
کە من یەک ڕەنگ و یەک نەوعم لە تەبدیلی زەمانم چی
وتم بێ ئالەتی کوشتن مەکە تۆ قەسدی جانی من
وتی من خاوەنی غەمزەم لە شمشێر و کەمانم چی
لە بازاڕی مەحەببەت موشتەری هەر نەوعە جنسێکم
بەسە من هەم خریدار و لە سوود و یا زیانم چی
بەمن قەت نادرێ تەفسیری ئایاتی سەری کوڵمت
گرانە (تاهیر)ا بۆ من لە تەعریف و بەیانم چی

شاعیر لەم لیریکەدا هەندێ وێنەی شیعری داهێنراو دروست دەکا، لەمانە سنگی ئەگەر پڕ لە داغی دووری بێ لە یار، ئیتر نیشانە و میدالیەی بۆ چییە، ڕوخساری یار گوڵ بێ، گوڵستانی بۆ چییە، برۆی یار میحرابی بێ، نوێژی بۆ چییە لە پێناوی بەهەشت. لەگەڵ ئەم هەموو وەسفانەدا بەهیچ جۆرێ شاعیر ناتوانێ ئەو ئایەتانە، نەقش و نیگاری سەر کوڵمی یار لێک بداتەوە، لەبەر ئەوە جوانییەکەی لەگەڵ ئایەتی قورئان بەراوورد کردووە، چونکە لێکدانەوە و تەفسیری ئەو ئایەتانە کارێکی قورسە.

تاهیر دوو غەزەلی لەگەڵ شاعیری ڕەندی کورد دۆست و هاوڕێی خۆی ناری داناوە. ئەمە نەریتێکە لە ئەدەبدا هەیە بەتایبەتی لە دانانی شیعر ئەگەر ئەو دوو شاعیرە لە شێواز و چێژ و خەیاڵ لە یەکترییەوە نزیک بن. بەڵام چۆن بەدوو کەس ئەم شیعرە دادەنێن؟ هەریەکەیان دێرێک دەڵێ ئەوی دیکەیان دێرێکی تر، ئەم کارە لەو کاتەدا دەچێتە سەر ئەگەر هەردووکیان توانای ئەوەیان هەبێ لەپڕ شیعر دابنێن، دیارە ئەگەر مەسەلەکە وابێ ئەوەی دێری یەکەم دادەنێ ئەو دێرە ئەوەندە دەچێتە دڵی شاعیرەکەی ترەوە و لەگەڵ ناخی شاعیریەتی دەگونجێ یەکسەر دێری دووەمی بۆ دێ و دەیخاتە سەری. هەروەها دەتوانرێ بیر بۆ لێکدانەوەیێکی دیکەش بچێ، ئەویش ئەوەیە شاعیرێک غەزەلێک دادەنێ، شاعیری دووەم کە هاوڕێیەتی ئەوەندە شیعرەکەی پێ جوانە وا دەزانێ خۆی وتوویەتی، یا ئارەزوو دەکا هی خۆی بێ و خۆی هۆنیبێتیەوە، بەم پێیە کارێکی بەجێیە ئەگەر لە بنجدا شیعرەکە لە لایەن یەکێکیانەوە دانرا بێ و بەناوی هەردووکیان تۆمار بکرێ. ئەمە کارێکی بەجێیە، لەبەر ئەوە ئەو نموونانەی لەم ماوەیەدا خراونەتە پێش چاو بۆ ئەوە دەشێن بەناوی تاهیر یا ناری تۆمار بکرێن، چونکە ئەم دوو شاعیرە لە یەکترییەوە نزیکن، شێوازی داهێنانی شیعرییان لە یەکترییەوە دوور نییە.

لە شیعرێکیاندا هەردوو شاعیر دەڵێن:

بەغەمزەی چاوی مەخمووری سیاهی مەستی مەی کردین
بەماچی لێوی موستەغنی لە ئەنواعی مەزەی کردین
ترازا بەندی سوخمەی ئالی گوڵناری بەئاهی من
کەچی دەستی لەسەر دانا لە سەیری باغ و بەی کردین
بەهەوری پەرچەم و ئەبرۆ و ڕوخ و زولفی کە داپۆشی
لە شەوقی روئیەتی بەدری هیلالی یەک شەوەی کردین
ئەگەرچی کوشتینی خۆ قابیزولئەرواحی موژگانی
بەقانوونی مەسیحایی لە خەندەی لێوی مەی کردین
عیلاجی دەردی دڵ (ناری) لە (تاهیر) بەگ تەمەنناکە
بڵێ ئەمرۆ گوڵەندامێ بەتیرێ جەرگی پەی کردین

وەک دەردەکەوێ سروشتی ئەم پارچە شیعرە ئەگەر نازناوی تێدا نەبێ، نەوەکو تەنیا لە

دیوانی تاهیر یا لە دیوانی ناری نووسرا بێ کەس گومانی لەوە نابێ کە هی ئەوانە، بەڵکو ئەگەر لە دیوانی هەندێ لە شاعیرانی دیکەی قوتابخانەی کلاسیکی نالیی کوردستانی باشوور نووسرا بێ کەس هەست بەوە ناکا هی ئەوان نەبێ.

لە شیعرێکی دیکەدا ناوی هەردوو شاعیر تاهیر و ناری هاتووە، شیعرەکە بەم جۆرەیە:

فەسڵی خەزانی هیجرە، ڕەسمی زەمانی دوونە
دەردی فیراقی یاران، تەقدیری کاف و نوونە
دنیا بەم ڕەسمە وایە، بەزمی وەکو بەڵایە
عەیشی هەموو جەفایە، بادە بەڕەنگی خوونە
گوڵە ڕەفیقی خارە، شەرابە پڕ خومارە
گەنجە ئەنیسی مارە، وەیە بوون و نەبوونە
بێزارە تەن لە هیجران، چاویش پڕە لە گریان
چبکەم عیلاجێ قوربان؟ دڵ عاجز و زەبوونە
مەیلی فیراقی (ناری)، دنیا وەها بەکاری
ئەم چەرخە پڕ لە شۆرە، ئەرکانی وا ژگوونە
شیرینە وەسڵی یاران، چونکە دەگاتە هیجران
نازانێ ڕوحم ئەمما، چەند تاڵ و ترش و توونە
لە ژێر غەما مەوەستە، فەرموو دەستت بهێنە
خزمانی شادمانە، (تاهیر) مات و زەبوونە

ئەم شیعرەش وەکو شیعرەکەی پێشوو دەتوانرێ بەهی هەردوو شاعیر دابنرێ، ئەگەر بەڵگەکانی شیعری پێشتر بخەینە ڕوو، دەتوانین بڵێین ئەم شیعرەش زادەی خەیاڵی هەردوو شاعیرمانە. لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانرێ بیر لەوەش بکرێتەوە کە شیعرەکە تاهیر داینا‌وە. لە ناوەڕۆکی شیعرەکەدا ناوی ناری هاتووە وەک خۆشەویستێکی تاهیر. بەڕاستی شیعرەکە هەر ئەوە دەگەیەنێ کە تاهیر داینا بێ و یادی ناری کردبێتەوە. بەڵام ئەوە هەیە هەموو شیعری تاهیر لەسەر بەحری هەزەج و ڕەمەلی عەروزییە، لەسەر بەحرەکانی دیکە نیەتی، ئەم شیعرەیان لەسەر کێشی موزاریعە تاکە شیعرە لە دیوانی تاهیر لەسەر کێشی ئەم بەحرە عەروزییە بێ.

- ٣ -

شاعیر لە ژیانیدا تووشی ناخۆشییێک یا کارەساتێک دەبێ بەوەی دەمانچە بەدەستییەوە دەنێ، پەنجەی بریندار دەبێ یا دەشکێ. شاعیر ئەم ڕووداوە تراجیدییە دەکاتە سەرچاوەییێک شیعرێکی ڕەنگینی لێ دروست دەکا، لەو غەزەلەدا دەڵێ:

عیلاجی دەردی عیشقی غونچەیی لێوی شەکەر باری
گوڵ و شەککەر دەبارێنێ بەحەققەت نوتقی گوفتاری
فەلەک زانی کە دەشکێ ڕەونەقی بازاڕی مانگ و خۆر
شکاندی پەنجەکەم تا من نەنووسم وەسفی ڕوخساری
بەغەمزەی نیم نیگاهی سەد دڵی بیمارە مەحبووسە
لە بابول خوێندوویە ئەفسون دوو چاوی بێچوە عەییاری
بەشوعلەی شەمعی ڕوخساری دەسووتێ دڵ وەکو قەقنەس
وتم پەروانەیە یا ڕەب نییە وا بانگ و هاواری
وەکو یووسف ئەگەرچی موشتەری وەستاوە سەف دەرسەف
وەکو (تاهیر) نییە ئەمڕۆ بەجان و دڵ خریداری

ئەم شیعرە لە بنجدا دڵدارییە، باس لە نهێنییەکانی دەکا، بەڵای شاعیرەوە مەگەر ئەوانەی لە بابل فێری جادوو بوون بتوانن تەلیسمی جوانی ئەم پەیکەرە بکێشن. ئەو جوانە بەیووسف دەچوێنێ کە خەڵکی ڕێزیان گرتبوو بۆ کڕینی، بەڵام کەسیان بەجان و دڵ کڕیار نەبوو. شا بەیتی ئەم شیعرە ئەوەیە شاعیر کە دەڵێ، گەردوون (فەلەک) دەیویست بازاڕی جوانی لە ناو ببا، لەبەر ئەوە پەنجەی شکاندم بۆ ئەوەی نەتوانم بەشیعر وەسفی ڕوخساری یار بکەم.

پیری مەیخانە

لە شیعرێکیدا تاهیر پەرێشان و پەژمردە بووە، وا خۆی پیشان دەدا وەکو کەسێک لە پێش مردن بۆ خۆی بلاوێنێتەوە، یا وەسیەت بۆ خەڵکی بکا.

لە شیعرەکەدا دەڵێ:

لە دەوری پیری مەیخانە سەدایی موتریبان با بێ
لە تاریکی شەوی هیجران چرای دەفعی غەمان با بێ

لە ناو بەزمی حەریفاندا لە زومرەی بەزمی ڕەنداندا
لە ناڵینی غەریباندا دەوای دەردی دڵان با بێ
لەبەر ناڵەی حەزینی من لەبەر شین و گرینی من
لەبەر دەردی برینی من نەسیمی هەم زبان با بێ
غولامی سەروی بالاتم ئەسیری زولفی تاتاتم
شەهیدی چاوی شەهلاتم قڕانی عاشقان با بێ
لە هیجرانی خەزان تا کەی بەئومێدی گوڵان تا کەی
لە نەغمەی بولبولان تا کەی خودا فەسڵی گوڵان با بێ
زەمانە بەزمی ڕەندانە بدە ساقی بەپەیمانە
لەبەر تەعزیمی مەیخانە بڵێن پیری موغان با بێ
نەماوە حالەت و ژینم لە دەست چوو رووحی شیرینم
ڕەفیقان بێن بکەن شینم سەدای گریە و فەغان با بێ
کە (تاهیر) قوڕبەسەر ماوە سەراپا غەرقی خوێناوە
ئەڵێن دووبارە کوژراوە تەبیبی حاڵزان با بێ

لەم شیعرەدا شاعیر ئێش و ئازار و دەردی دڵی هەندێ جار وەک نەخۆشێکی مەعنەوی و هەندێ جاری دیکە وەک نەخۆش و دەردەدار و بریندارێکی ڕاستەقینە خۆی پیشان دەدا. جا لە هەردوو باردا داوای پزیشک دەکا، ئەو پزیشکە یەکێکیان حەکیم و پیشەی پزیشکییە، ئەوی دیکەیان یاری خۆشەویستە، خۆ لای شاعیران بەزۆری یار هەردووکیانە. سۆز و ڕاز و نیازێکی بەکوڵ لەم شیعرەدا هەیە، وەرامی ویست و ئارەزووی گەلێ کەسە لەسەر ڕووی ئەم زەوییە، دڵداری ڕاستەقینە و نەخۆش و زامدار و پیری پەککەوتە و هەموو کەسێکی دەردێکی مەتریالی یا گیانی هەبێ. ئەم شیعرە تەعبیر لە چێژی ئەدەبی و هونەری هەموو ئەو کەسانە دەکا.

شیعری خۆماڵی تاهیر

تاهیر شیعری بەدیالێکتی گۆرانی هەیە، ئەم دیالێکتە بۆ تاهیر و بنەماڵەی لە عەشرەتی جاف زمانی دێرینی میللییانە، هەروەها عادیلە خانی دایکیشی کە سنەییە ئاشنای دیالێکتی کرمانجی باشوور و دیالێکتی گۆرانی بووە. لە ڕۆژگارانی مێژوودا ناوچەکانی یەکێتی عەشرەتی جاف لە هەموو ڕووییێکەوە بەتایبەتی لە ڕووی زمانەوە سەر

بەگۆڕانزەمین بوون، واتە ئەو هەرێمانەی تیرەی گۆرانی کورد تێیدا دەژیان. ئەگەر شاری سلێمانی دروست نەبووایە و نەکرایە بەپایتەختی باشووری کوردستان و میرنشینی بابان دروست نەبووایە و نالی دەرنەکەوتایە لەوانە بوو تاهیر و هەموو شاعیرانی دیکەی کوردی ناوچەی سلێمانی شیعریان بەدیالێکتی گۆرانی بووتایە.

تاهیر لە شیعرێکیدا بەدیالێکتی گۆرانی لەسەر کێشی سیلابی خۆماڵی پرسیار لە بای شەماڵ دەکا، قسەکانی هەمووی پرسی خۆیەتی. دێرە سەرەتاییەکانی شیعرەکە لەسەر سیستێمی پاش قافیە دەڕۆن کە وشەی «نەدیت»ە، هەروەها بەشێکی زۆر لە شیعرەکە جووت قافیە نییە، بەڵکو نیوە دێرە شیعرەکان لەسەر یەک قافیەن.

تاهیر شیعرەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

شەماڵ یار نەدیت شەماڵ یار نەدیت
وەختێ تو ئامای دیدەی یار نەدیت؟
ئەو دیدەی سەیوان پڕ خومار نەدیت
ئەو توررەی چین چین سیاتار نەدیت؟

واتاکەی:

شەماڵ یارت نەدیوە شەماڵ یارت نەدیوە
وەختێ تۆ پەیدا بووی چاوی یارت نەدی؟
ئەو چاو خومارە کەوانییەت نەدیوە
ئەو توررە چین چینە ڕەشەت نەدیوە؟

لەو شیعرەدا تاهیر پرس لە بای شەماڵ دەکا ئایا یاری نەدیوە؟ هەر خۆی وەرامی پرسەکان دەداتەوە و بەردەوام دەبێ لە وەسفی جوانی یار. ئەو پرسانەی لە شەماڵ دەکرێ پێوەندییان بەجوانی یارەوە هەیە. لە ئەوانی دیکەیدا باس لە جوانی و نەرم و نیانی دەکا، بەڵام وەک دەستووری دڵداری ڕۆژهەڵات باس لە دڵڕەقی و بێ بەزەیی یاریش دەکا.

شاعیر بەم دێرانە دوایی بەشیعرەکە دێنێ:

مەستانو خەراج زولفت نە ڕێحان
مەدەن باج وە رووی گوڵنارت گوڵان
بزانە (تاهیر) بەستەی خاڵی تۆن
مەست نەبوون وە دین دیدەی کاڵی تۆن

واتاکەی:

زولفت خەراج لە ڕەیحانە وەردەگرێ
گوڵنارت (گۆنات، ڕوومەتت) باج لە گوڵ وەردەگرێ
ئەوە بزانە تاهیر پابەندی خاڵی تۆیە
مەست بووە بەچاوی کاڵی تۆ

تاهیر لەو شیعرەدا پارێزگاری جەوهەرە میللییەکانی زمانی کوردی کردووە کە لە شیعری دیالێکتی گۆرانیدا خاسیەتی خۆیان هەیە.

شاعیر لیریکێکی دیکەی هەیە وەک نموونەی شیعری خۆماڵی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

یاران فەرهادم یاران فەرهادم
جانشینی خاس قەومی فەرهادم
ئەورۆ کە فەرهاد پۆشانە و کەفەن
ئەرواش کرد فیدای شیرینی ئەرمەن

واتاکەی:

یاران فەرهادم یاران فەرهادم
جێنشینی ڕاستی قەومی فەرهادم
ئەمڕۆ کە فەرهادیان لە کفن لوول داوە
لەبەر ئەوە بووە گیانی کردە فیدای شیرینی ئەرمەن

بەم دێرانەش کۆتایی پێ دێنێ:

بەل وێنەی فەرهاد دێوانەی خودسەر
نەجات بووم جە دەست چەرخ بەدئەختەر
بە(تاهیر) واتەن دەروون پڕ جە غەم
زامەش جە زامی فەرهاد نیەن کەم

واتاکەی:

فەرهاد ئاسایی لەسەر دراوی دێوانە (شێت)
ڕزگاریم بوو لە دەست چەرخی بەدبەخت
دەروونی (تاهیر) پڕ لە غەمە
برینی لە برینی فەرهاد کەمتر نییە

لە سەرانسەری ئەم لیریکە شاعیر خۆی لەگەڵ فەرهاد بەراوورد دەکا، یا دەیەوێ دڵداریی خۆی و فەرهاد بەیەکتری بچوێنێ بەرامبەر بەشیرینی ئەرمەن. لەو شیعرەدا چەند جارێک ناوی فەرهاد دەبا. شیعرەکە بەهەناسەی ڕەشبینی و نائومێدی قانگ دراوە چونکە چیرۆکەکەی شیرین و فەرهاد خۆی نموونەییێکی تراجیدییە لە دڵداریدا. ئەم جۆرە ناوەڕۆکە لە ئەدەبی نەتەوەکانی گێتی ڕەنگی داوەتەوە. بێ گومان پێویستە ئاگاداری ئەوەش بین لە بنجدا چیرۆکی دڵداری شیرین و فەرهاد لە ناو چیرۆکی شیرین و خوسرەو دروست بووە. واتە دلبەر تەنیا یەکێکە شیرین، دڵدارەکانیش دوو کەسن خوسرەو و فەرهاد. لە ناو کوردەواریدا چیرۆکەکە زیاتر بەناوی «شیرین و فەرهاد»ەوە ناوبانگی دەرکردووە، نەک «شیرین و خوسرەو» ڕەنگە ئەمەش لەبەر ئەوە بێ فەرهادی کێو هەڵکەنی شاخی بێستوون لە نەتەوەی کوردی ئێستاوە نزیکتر بێ، نەک نەتەوەکانی دیکەی ئێرانی.

شانۆی دڵدارییەکەش کەوتۆتە ناوچەی قەسری شیرین و شاخی بێستوون، ئەمانەش لە ناوجەرگەی کوردستانی ئێستان.

***

عوسمان پاشای جافی ناوچەی هەڵەبجەی ڕەنگینی مەڵبەندی بووژانەوەی شیعری کوردی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم لەگەڵ عادیلە خانمی خێزانی دوو برای شاعیری نازداری پێشکێش بەمەدەنییەتی کورد کردووە. ئەم دوو برایە یەکێکیان تاهیر بەگی جاف و ئەوی دیکەیان ئەحمەد موختار بەگی جاف بوون.

تاهیر بەگ شاعیرێکی ڕەسەن بوو، ماوەی ژیانی کورت بوو، بەرهەمی شیعری کەم بوو. ئەو شیعرەی لە ناوەوەیە زۆربەی پێوەندی بەئەڤین و دڵدارییەوە هەیە، لەبەر ئەوە ئاسۆی فرە بابەتی تەسکە لە ڕووی مەبەس و هونەرەکانی شیعرەوە. ئەو کێشە عەرووزییانەی بەکاری هێناون کەمن، بەڵام هەموو دەستوورەکانی شیعری کلاسیکی ڕەچاو کردووە. زمانی سووک و ئاسانە، ئاواز و مۆسیقای شیعرەکانی نەرم و ڕەوانن.

تاهیر یەکێکە لەو شاعیرە دەگمەنانەی کوردستانی باشوور کە دیالێکتی کرمانجی خواروویان کردووە بەزمانی شیعر، بەڵام شیعریان بەدیالێکتی گۆرانیش وتووە. شاعیر لەم جۆرە شیعرە نموونەی هەیە و تیایاندا سەرکەوتووە.

بەشی بیست و سێیەم

شیعری بەرزی هەندێ لە شاعیرە

کەم ناسراوەکانی کورد

ئەدەبی نەتەوەی کورد هەموو ئەو بەرهەمە بەرز و سەرکەوتووەیە کە بەزمانی کوردی بەشیعر یا پەخشان لە کۆنەوە تا ئێستا بەدرێژایی ڕۆژگار دروست بووە و سامانی نەتەوایەتیی لە قسەی جوان پێکهێناوە. لێرەدا ئەوە مەرج نییە ئەو بەرهەمە دەبێ لە لایەن شاعیرێکی بەرز و ناسراو و خاوەن دیوانێکی گەورەوە کەوتبێتە ناوەوە، چونکە کە دەوترێ «ئەدەبی کوردی» مەبەس لە هەموو ئەو بەرهەمانەیە کە بەزمانی کوردی داهێنراون و شایانی ئەوەن ببنە سەرچاوەی مشتوماڵکردنی چێژی کورد و فراوانکردنی ئاسۆی بیری.

کورد لە پەندێکیدا دەڵێ «بەگوڵێک بەهار نایە»، قسەیێکی جوانە چێژی هونەری بەرز دێنێتە ناو دڵ و دەروونی ئادەمزادەوە، کەچی ئەگەر لە ڕووی زانستی و بیرییەوە لەم قسەیە ورد ببینەوە وەک بیر و بۆچوونێکی ناڕاست دەکەوێتەوە، چونکە لە مەیدانی ئەدەبدا تەنیا شیعرێک بۆی هەیە دیوانێکی شیعر یا گێتیییێکی شیعری دروست بکا. کورد لە هەموو ڕۆژگارێکدا شاعیری وای بووە بەشیعرێک ناوبانگی دەرکردووە و شیعرەکە بووە بەسەرتۆپ بۆ شاعیرێک یا سەردەمێکی ژیانی مرۆڤ یا ناوچەیێکی وڵاتی ئادەمزاد.

بەپێی ئەم بۆچوونە و دەرخستنی ڕووی ڕاستی ئەدەبی کوردی ئەم بەشە تەرخان کراوە بۆ ئەو شاعیرانەی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم ژیاون و شیعریان کەم بووە، لە ناو ئەو کۆمەڵەدا شیعری سەرتۆپ و دەگمەن دەست دەکەون.

تەیموور

تەیموور

۱۸۳۰ - ۱۸۵٦

تەیموور کوڕی ڕەزای بانیارانییە، لە ساڵی ۱۸۳۰ لە ئاوایی بانیارانی کرماشان لە دایکبووە. وەکو خۆی دەڵێ لە گوندی تووت شامی پێگەیشتووە. خوێندنی سەرەتایی لە بانیاران و دواتری لە تووت شامی بووە، ئینجا چۆتە کرند و لە نزیکەوە ئاشنایەتی لەگەڵ یارسانانی ئەهلی حەق پەیدا کردووە، کتێبی «سەرەنجام» و ئەدەبیاتی ئایینی دیکەیانی خوێندۆتەوە.

لە تەمەنی بیست و یەک ساڵیدا تەیموور لە لەشکری مەلک نیازخانی گۆران بووە بەسەرباز. لە ساڵی ۱۸۵۲ کە تورکمانەکان هێرشیان بردە سەر شاری تاران و تالانیان کرد، تەیموور بەخۆی و لەشکریەوە تورکمانەکانی تەفروتوونا کرد و تارانی ڕزگار کرد. ئەمە بووە هۆی ئەوەی لەشکرەکە لە لایەن ناسرەدین شای قاجارەوە پاداش بکرێ. بەم جۆرە لەشکرەکە لەسەر داوای شا لە تاران مایەوە و ئیتر تەیموور خەریکی ڕێبەری ئەهلی حەقی یارسانان بوو، بۆ ئەم مەبەسە جموجۆڵێیێکی زۆری نواند.

نەیارانی تەیموور کەوتنە بەربەرەکانێ و ڕاوەستان لە ڕووی. لە دوای بوختانێکی زۆر لە لایەن ناسرەدین شاوە گیرا و خرایە بەندیخانەوە. ماوەیێک بەزیندانی لە تاران مایەوە ئینجا گوێزرایەوە کرماشان. شەش مانگێک لەو شارەدا لە بەندیخانە مایەوە، ئەوجا بەفەرمانی شا بەتاوانی زندیقی و دەرچوون لە ئایینی ئیسلامی لە ساڵی ۱۸۵٦ لە سێدارە درا. ئەمەش بوو بەشەهیدێکی دیکەی بیر و فیکری ئازاد. پێڕەوان و یارانی یارسانان جەستەکەی وەردەگرنەوە و لە کرماشان دەینێژن.

تەیموور لە ڕێکخراوی یارسانان و نێوەندی ئایینییان بە«شا تەیمووری بانیارانی» ناوی دەرکردووە. دیوانی شیعری نزیکەی هەزار دێرێک دەبێ بە«دەفتەری تەیمووری» ناسراوە و لە نامە پیرۆزەکانی ئایینی یارسانە. تەیموور پێوەندی بەهەموو شاعیرانی گۆرانزەمینی سەردەمی خۆی بووە بەتایبەتی سەید براکە کە ئەویش یەکێکە لە گەورە یارسانەکان.

شیعری تەیموور ڕەنگدانەوەی ئایینەکەیە لە چوارچێوەی سۆفیزم خۆی دەنوێنێ، خەریکی تیۆرییەکانی دۆنا دۆنە و شێوەی کردگار لە هەموو شتێکدا دەبینێ.

تەیموور و یارانی هەمیشە وێڵن بێ سەروشوێن لە «حەقیقەت» دەگەڕێن، شاعیر بەناوی

خۆیەوە قسە دەکا و دەڵێ:

من وەی دەردەوە من وەی دەردەوە
تا کەی بناڵم من وەی دەردەوە
وەی دەرد خواجەی ساحێب شەردەوە
ڕای قەرار نوخت کەس نەکەردەوە
زووان وەلاڵە و چەم وەهەردەوە
دڵ وە زوخاوان داخ و دەردەوە
تا کەی بگێڵم وە سەر هەردەوە
وەی هەردەی دوجەیل مەجنوون بەردەوە
سۆزیام وەی شەوق دانەی زەردەوە
دانەی زەرد تا کەی ها وە گەردەوە

لە شیعرێکی دیکەیدا تەیموور موناجات لەگەڵ کردگار دەکا:

تاک تەنیای فەرد تاک تەنیای فەرد
واحید و ئەحەد تاک تەنیای فەرد
فەرد بێ هەمتا نەزاد و نەمەرد
کونەندەی نەققاش جەرخ لاجیوەرد
نە تەنیایی حەپس عەزابم سەختەن
ئەسرم چون ڕێزان بەرگ درەختەن
بینام تۆ خودای لامەکانەنی
تۆ خەزانەی سر کەسی نەزانەنی
تۆ ساحێب ئەرز و ئاسمانەنی
تۆ خالیق خەلق سفید خوانەنی
هەرچەند عەزابم نە حەد بێ شۆوەن
بەڵام ئومێدم تەمام بەتۆوەن
بێدار نەخاو پادشای بەختم
گوشاد کەر کلید قاپیەکەی تەختم
(تەیموور)م دوچار عەزاب سەختم
چەمە ڕای کەرەم جوودت وە جەختم

لە شیعرێکی دیکەیدا تەیموور باس لە جەوهەرەکانی ئایینی یارسان دەکا و بەیەکەییەکی دادەنێ لەو ڕۆژەوە کە ئادەمزاد لەسەر ڕووی زەوی پەیدا بووە و ئێستا و دوارۆژیش تا ڕۆژی حەشر بەپێی گیانی کردگار و گەڕانی بەناو لەشی مرۆڤ.

دانەی مەکانم دانەی مەکانم
پیاڵەی پڕ مەغز دانەی مەکانم
بەلەیل چون خرۆش تاوتەکانم
پەرێ گەوهەری هەر نە فغانم
کیباری کەرەم سەغیر عامم
دوڕ ساغ حەڵقەی مەحبووس دامم
شکست تەلەسم جادووی پیل سامم
ئیسا نەی دوونم ڕۆستەم بێ نامم
شاباز شوجاع وە ڕدا گیرم
کەمانم پەڕم تەرکەشم تیرم
ئەسیر عومانم بەحرم غەواسم
گەوهەرم دوڕم دانەم ئەڵماسم
(تەیموور)م ڕەهبەر ڕەواج ڕاسم
شەهید شەیدای هوونی قەساسم

تەیمووری بانیارانی بەشدارییێکی چالاکانەی بووە لە دەوڵەمەندکردنی شیعری ئایینی یارسانی گۆرانزەمین ئەوەی ڕوخسارێکی سۆفیزمی کۆزمۆسی وەرگرتووە لە فەلسەفەی «یەکێتیی بوون»دا

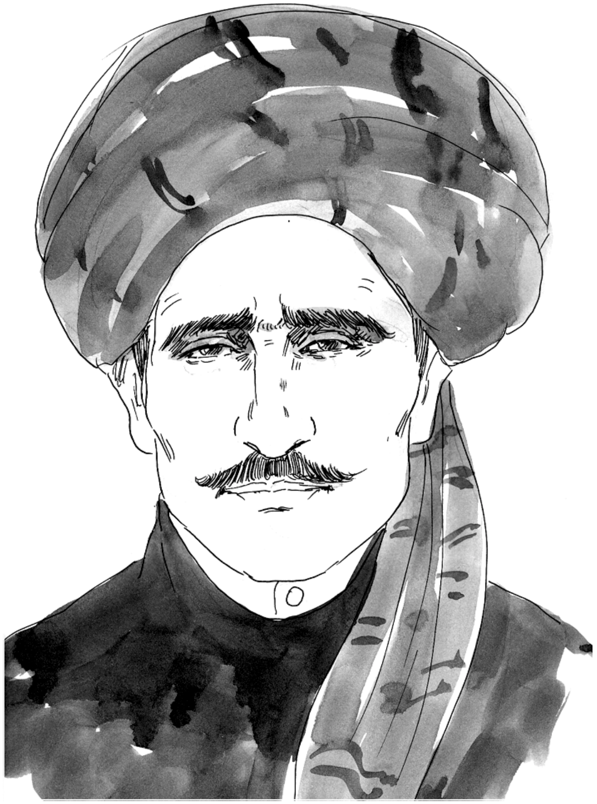

کۆشکی

کۆشکی

...... - ١٨٨٢

زانیاری لە بابەت شاعیرەوە یەکجار کەمە، لەو کەمتریش شیعریەتی. شاعیر ناوی شاوەیس بووە، لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم لە گوندی کۆشک لە دایکبووە. ئەم ئاوایییە لە ناوچەی قەرەداغی سلێمانییە. شاوەیس لە دواییدا ناوی گوندەکەی خۆی کردووە بەنازناوی شیعری. لە ناو خەڵکیدا بەمەلا شاوەیس ناوبانگی دەرکردووە. هەر چۆنێ بێ شاوەیس قۆناغەکانی حوجرەی مزگەوتی تەواو کردووە، لەبەر ئەوە مەلایان پێ وتووە. لە سەرچاوەکاندا ساڵی ١٨٨٢ بۆ کۆچی دوایی کۆشکی دانراوە.

شیعری کۆشکی ئاسایییە، بەهرەی شیعری هەیە، ئەمەیان سنووری خوێندەواریشی تا پلەیێک دیاری دەکا. لە شیعری دڵداری کلاسیکی سەردەمی خۆی گەیشتووە بۆیە دەتوانێ دلبەرەکەی بکا بەخوێنرێژێکی دڵڕەق، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا خۆشەویستە.

لە غەزەلێکیدا کۆشکی دەڵێ:

دێتو دەچێتە پاشەوە قەتلی خەلق بەڕوو دەکا
شەرمی حوزووری غالیبە تەقیەیی ڕووبەڕوو دەکا
خوێن بەری چاوی گرتووە عاشقی هێندە کوشتووە
دەست دەوەشێنی ڕاست و چەپ نە یەک نە سێ نە دوو دەکا
لادە لە سەروو و بون لەشی بێ سەمەر و نەتیجەیە
قامەتی نەخلی دلبەرم شکۆفە زوو بەزوو دەکا
کەللەیی پڕ لە بادەیە دڵی چ ساف و سادەیە
مەستە جنێوی خۆی دەدا نە فەرقی من نە توو دەکا
ڕوویی فریبی دڵ دەدا ڕەنگی لە ڕەنگی گوڵ دەدا
خوویی شکستە مل دەدا وەختی شەرم کە خوو دەکا
هەرچی ڕەقیبی سەگ دەڵێ بیدەرە دەستی قەت مەڵێ
زەحمەتە ڕووحی دەرپەڕێ زگی دەچێت گوو دەکا
نالیی و زولفی دلبەری کوردیی و گەردی عەنبەری
حاجیی و کاکۆڵی سەری (کۆشکی)ی و مەیلی ڕوو دەکا

ئاهی

ئاهی

١٨٤٥ - ١٩٠٦

ناوی ساڵح کوڕی ئەحمەدە، نازناوی «ئاهی»یە، لە ساڵی ١٨٤٥ لە سلێمانی لە دایکبووە. قۆناغەکانی خوێندنی حوجرەی تەواو کردووە. وەک دەستووری ئەو سەردەمانە بۆ وەرگرتنی زانستی هەندێ گوند و ئاوایی کوردستان گەڕاوە ئەوانەی مەدرەسەی عیلمی ئایینی و مەلای گەورەیان لێ بووە. دوا قۆناغی خوێندنی لە کۆیە بووە و ماوەییێکی زۆر بەمەلایەتی لەوێ ژیاوە. لە ئەنجامدا گەڕاوەتەوە مەڵبەندی خۆی لە سلێمانی، لە ساڵی ١٩٠٦ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژراوە.

ئاهی شاعیرێکی خۆڕسک بووە توانیویەتی بەخەیاڵی ناسکی بەسەر زانست و زانیاریدا زاڵ بێ و هەناسەیێکی دانایانە و سۆفیزمیانە بداتە شیعرەکانی. شاعیر لە دۆخی شیعری کلاسیکی نەچۆتە دەرەوە، لاساییێکی هوشیارانەی ئەو شیعرە کۆنانەی کردووە و بەرهەمێکی نوێی پێشکێش کردووە.

لە شیعرێکی دانایانەیدا دەڵێ:

خودا هەڵناگرێ چاوم ئەمەندە شێت و شەیدا بم
لە مابەینی خەلایقدا وەها مەهتووک و ڕیسوا بم
گەلێ دەفعە دەڵێم بێم دڵ بگۆڕم خۆم لەوێ لادەم
لە دوو ڕێدا خەریک ماوم بەڵام وا چاکە یەک ڕا بم
چ ئینسافێکە ئەی نەی قامەت و غونچە دەهان و شۆخ
وەکو بولبول هەمیشە هەر بەهاوار و بەغەوغا بم
هەتا کەی سازەقوومی میحنەتی دووریت بچێژم من
بەشێتی وێڵ و سەرگەردانی دەشت و کێو و سەحرا بم
دەبێ (ئاهی) لە جەژنی وەسڵی دلبەردا بەقوربانی
قەدی باریک و لێوی ئاڵ و چاوی مەست و شەهلا بم

لە شیعرێکی دیکەیدا بەشێوازی پێشوو ئاهی دەڵێ:

نوکتەی دەمی مەخفی لە فلاتوونی خەیاڵە
سیرڕێکە بەسەد فەلسەفی ئیزاحی مەحاڵە

من سەتحیی ئەم عیلمەمە لەو وەقتەوە قوربان
نەوخیزی خەتت حاشیەیی فەننی جەماڵە
پەروانە سیفەت دڵ بەچرای عاریزی پاکت
سەرباختە وو سوختەیی بێ پەڕ و باڵە
سەرمەست و بریندارى موژە و چاوی خومارە
ماتەمزەدە وو شیفتەیی پەرچەم خاڵە
(ئاهی) کە غولام و خەدەمی حەزرەتی یاری
ناڵێ بخەرە گوێتەوە وەک حەلقە لە ناڵە

لەم لیریکەشدا ئاهی بەشێوازە تایبەتییەکەی خۆی دەڵێ:

بەدەست ئەم چەرخی کەج ڕەفتارەوە چ مەزلوومم
چ ماڵوێران و ڕەنجوورم چ مەهمووم چ مەغمووم
نییە مومکین لە دڵدا زەڕڕەیێ شادی چ خاکێ کەم
مەگەر ڕۆژی ئەزەل غەم بوو بەڕۆژی و ڕزقی مەقسوومم
لە مەکتووبی زەمانە گەرچی زۆر وەقتە نەزەربازم
نەبوو حەرفێ بەغەیری میحنەت و دڵ سەردی مەفهوومم
عەلاوەی دەردی دنیایی لە لایێکەوە خۆ من
گرفتاری ڕەقیبی شووم و بەدکرداری مەزموومم
هەتا دەمرم بلا مەشغوولی ئاه و شین و زاری بم
کە دنیا وابێ تالیع وابێ دوژمن وابێ مەعدوومم

خاکی

خاکی

١٨٤٥-١٩٠٦

ناوی محەمەدە لە گوندی ئەحمەد برندەی هەڵەبجە لە ساڵی ١٨٤٥ لە دایکبووە. قۆناغەکانی خوێندنی حوجرەی مزگەوتی لە سلێمانی و سنە تەواو کردووە، لە مەلایەتیدا زانا بووە. ماوەیێک مووچەخۆری دەوڵەت بووە مەئمووری زەویوزاری سەنییەی عوسمانی لە سەرچنار دانیشتووە. زۆربەی ژیانی بەمەلایەتی بردۆتە سەر لە سلێمانی و هەر لەوێش لە ساڵی ١٩٠٦ کۆچی دوایی کردووە.

مەلا محەمەد ناوی «خاکی» کردووە بەنازناوی شیعری. شاعیرێکی ڕەسەنی لێهاتوو بووە، بایەخی زۆری بەڕەوانبێژی شیعری کلاسیکی عەرووزی داوە، لە شیعری ئاییندا دەستێکی باڵای بووە، بەتایبەتی لە نەعتی پێغەمبەر و حیکایەتی میعراج و ستایشی یار و یاوەرانی. ژمارەی دێرەکانی ئەم قەسیدانەی لە سەد تێپەڕیوە. لە هەموو ئەم شیعرانەیدا لاسایی نەعتەکەی نالی کردۆتەوە «ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا...» ئەم لاساییە بەتەنیا لە کێشی شیعرەکەدا نییە، بەڵکو هەموو قەسیدەکانی لە ڕووی قافیەوە لەسەر قافیەی شیعرەکەی نالی ڕێکخراون.

لە سەرەتای نەعتەکەیدا دەڵێ:

ببارێنی خودا بارانی هەرچی فەیز و ئیحسانە
بەسەر ئەو باعیسی خەلق و گوزیدەی جەمعی ئەکوانە

بەم دێرە کۆتایی پێ دێنێ:

مەگەر شاهی ڕوسول هادی سوبول سەرخێڵی جوملە و کولل
بەئیحسانی بکا تەحسین بڵێ وەک شیعری حەسسانە

ئەوە ئاشکرایە گەلێ لە شاعیرانی کورد لە نەعتدا لاسایی نالییان کردۆتەوە، شتی تازەیان داهێناوە، بەڵام هیچ یەکێکیان نەگەیشتوونەتە پلەی نالی. هەرچی ئەم نەعتەی خاکییە، هەروەها شیعرە ئایینییەکانی دیکەشی لە شیعرە چاکەکانی ئەم بابەتەی شیعری کلاسیکی کوردین.

جارێکیان خاکی لە یاریی کەوشەکی سەیرانی مەلا و فەقێیانی بەهار دوا دەکەوێ. سەید ئەحمەدی نەقیب ئەم شیعرە بۆ خاکی دەڵێ:

لە مەیدانی عیبادەتدا بەجێما هەر کەسێ بێ شک
بەدایم چاو بەرەوژێرە دەبێ مەهتووک و ڕیسوا بێ

خاکی بەقەسیدەیێک وەرامی سەید ئەحمەدی نەقیب دەداتەوە:

ئەگەر دەروێش ئەگەر سۆفی لە تەکیە و خانەقادا بێ
گەدا بێ یاخو پاشا بێ خەلیفە یاخو وەستا بێ
لە عەرسەی کەوشەکا جێما وەکو دابە دەبێ دابێ
دەبێ سەرحیز و مل کز بێ دەبێ داماو و ڕیسوا بێ
قوبووڵ نابێ بەهیچ بابێ کە کوڕ دابێ لە جێی بابی
ئەگەر سوختە مەلای جێ هێشت مەلا مل کەچ نەبێ نابێ
(لە مەیدانی عیبادەتدا بەجێما هەر کەسێ بێ شک
بەدایم چاو بەرەوژێرە دەبێ مەهتووک و ڕیسوا بێ)
بەجێمان باعیسی بەدناوییە حەتتا لە یاری دا
کەسێ مەقبووڵ و ماقووڵە کە چاپوک دەست و ئازا بێ
قەدی ئەلفی دەبێتە دال لەبەر سستی لە یاری دا
بەجێماو هەر دەبێ دابێ بەزیللەت گەرچی وەستا بێ
مورید گەر مورشیدی جێ هێشت لە یاری دا دەبێ دابێ
بەسەریا هەر دەبێ هەڵچێ لە ژێر باری دەبێ دابێ
کەسێ پاشکەوت ئەگەر فەرزەن خەڵاتی شای لەبەر دابێ
وە یا عەینەن عەمامەی شێخولئیسلامی لەسەر نابێ
دەبێ پشتی کەمانی بێ وەکو گۆ سمتی هەڵنابێ
بڵێ پشتم شکا با بێ کەسێ مابێ بەسەرما بێ
بەجێماویش لە کەوشەکدا ڕەفیقان هەر دەبێ دابێ
قیاس، ڕۆشن دەلیلێکە دەبێ ئەحکامی موجرا بێ
ئەمە مەعلوومە لای هەر کەس چ نادان و چ دانا بێ
کە دابوون کاری نادانە کەسێ دانا بێ دانا بێ
فیداتان بم وەرن یاران لەمەولا ڕوو لە مەولا بێ
دەروون عاجز لە دنیا بێ لە ماڵا یەعنی دڵ لا بێ

چ خۆشە تەرکی خوو هەر شەو هەموو چاوی لە خەودا بێ
نەسـیـمی نیـسـبـەتت بووبێ وەکـو شەوبۆ لە شـەودا بێ
کەسێ کەوشەک بکا (خاکی) مـوحەللەق باز و ئازا بێ
بەسـورعەت هەروەکـو بابێ بەهـیـمـەت مـیـسلی بابا بێ
حـەریفی دووی لە چایخـانە دڵی مـەعـمـوور و ئاوا بێ
بەتـەجنیس بازی دەیفـەرمـوو جـەزای چاکـە دەبێ چا بێ

سالمی سنه

سالمی سنه

١٨٤٨ - ١٩١١

سالمی سنه ناوی سەلیم کوڕی شێخ ئەحمەدی تەختەییە، باپیرانی بەبنەچە دەچنەوە سەر شێخ مستەفای تەختە لە بنەماڵەی مەردۆخی. سەلیم لە ساڵی ١٨٤٨ لە گوندی تەختە لە دایکبووە، ئەمە گوندێکە کەوتۆتە لای باشووری شاری سنەوە. سەرەتای خوێندنی لای باوکی بووە. لە قۆناغی سوختەییدا لە سنە خوێندوویەتی، ئینجا چووە بۆ بیارە و لەوێوە بەڕێگەی مەریوان گەڕاوەتەوە سنە.

لە دوای ئەمە ڕووی کردۆتە سابڵاغ (مەهاباد) و لای مەلا عەبدوڵڵای پیرەبابی خوێندوویەتی. دوا قۆناغی خوێندنی لە سابڵاغ تەواو کردووە و لە ساڵی ١٨٧٤ ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتووە، ئەوجا گەڕاوەتەوە سنە و بووە بەموودەریس لەو مزگەوتەی لە دواییدا بەناوی خۆیەوە ناوبانگی دەرکردووە، واتە «مزگەوتی شێخ سەلیم». لە پاش ماوەیێک ئیجازەی تەریقەت لە شێخ عومەری بیارە (زیائەدین) وەردەگرێ و دەبێ بەسۆفیی تەریقەتی نەقشبەندی.

سالمی سنە هەموو ژیانی بەوانەوتنەوە بردۆتەسەر و لە ساڵی ١٩١١ لە سنە کۆچی دوایی کردووە و لە مزگەوتەکەی خۆیدا نێژراوە.

شێخ سەلیم ناوی «سالم»ی کردووە بەنازناو بۆ شیعری خۆی. لە نێوەندی ئەدەبیدا بەناوی «سالمی سنە» ناوبانگی دەرکردووە بۆ ئەوەی لەگەڵ «سالم»ی ساحێبقرانی سلێمانی تێکەڵی یەکتری نەبن.

شیعری سالمی سنە دەچێتە ناو شیعری کلاسیکی کوردستانی باشوور، کردەوەی شاعیر شۆڕشێک بوو لەو ناوچەیەدا چونکە زمانی ڕەسمی میرنشینی ئەردەلان و زمانی نووسین و قسەکردنی ناو خەڵکی دیالێکتی گۆرانی بوو، لەبەر ئەوە شیعری تازەی لەم بابەتە دەوری گرنگی هەبوو لە بڵاوبوونەوەی بزووتنەوە ئەدەبییەکەی سلێمانی.

شاعیر بەگشتی وەک سۆفییێکی تەریقەت خۆی دەخاتە ڕوو. وشە و زاراوەی سۆفیزم بەکار دێنێ، بەمە بەرهەمی لە شیعری پەروەردەیی نزیک دەبێتەوە دوور لە شیعری سۆفیزمی کۆزمۆسی.

بەهەناسەیێکی فەلسەفی و دانایانە دەڵێ:

زەهری مارە عەیشی دنیا چون لە ڕێ دایە مەمات
ئەهلی دڵ بۆ خاتیمە دایم هەیە مەبهووت و مات
تەن لە نوقسانی جیهاتا وەقتی ئیمکان و مەکان
مەرکەزی دەردە لە بەینی شەشدەری هات و نەهات
ڕووحی لاهووتی کە زیندانی تەنی ناسووتییە
ئەم قەفەزخانەی هەیوولایە دەکا عەزمی نەجات
چون حەزیرەی قودس و تەجریدە مەقام و مەنشەئی
ئارەزووی پەروازییە بۆ ئەوجی ما فەوقی جیهات

لە لیریکێکی دیکەیدا شاعیر موناجات لەگەڵ شێخی خۆی دەکا (شێخ عومەری بیارە). بەڕاستی دەڵێی موناجاتێکی دڵدارییە لەگەڵ دلبەرێکی لەوانە ئەڤینیی مەجازی، کەچی مەبەسی شاعیر عیشقی حەقیقییە:

پیری سددیقی تەریق و تاجی فارووقی لەسەر
واریسی عوسمانی زیلنوورەین و کەڕراری سەبات
ڕووحی شیرینم لە دەوری قەددی شمشادت گەڕێ
تا تەسەددوق بێ لە بۆ ڕەددی هەموو دەرد و بەڵات
خاڵی هیند وو زولفی چین و ڕۆمیی ڕووی ڕوومەتت
وان لە قەبزەی قەهری شمشێری برۆی جەنگ ئازمات
چاوی مەستت چون لە هەر لا مەردمی دڵ بردووە
بێ دڵان بۆ دڵ لە هەر لا بێ تەحاشا دێنە لات
هەر نیگاهێ سەیقەلێکە بۆ مسی پڕ ژەنگی دڵ
بەل تەڵای خالیس دەبێتن مس بەئەکسیری نیگات
گیان فیدای گوفتاری شیرینت کە عەینی حیکمەتە
کەشفی ئەسراری تەریقەت حەللی کونهی موشکیلات
دڵ بەقوربانی نیگای قەلبولعەیانی کاری تۆ
وا دەکاتن قاعیدەی حیکمەت بەتاڵی وا سەبات
قامەتی زێبای قیامەت خێزی تۆ بی ببڕێ ڕێی
مەحشەری بەرپا دەکا بۆ سەرخۆشی جەور و جەفات

کارنامەی خاس ئادابی تەریقی بەندەگیت
مونتیجی حەققولیەقین قەتعی عەلاقەی مومکینات
فەیسەڵی حەققوولیەقین فەسڵوخیتابی عاریفان
تەرجومانی سرری ئایاتی دەلالەت موعجیزات
بێنە مەیدانی سەداقەت (سالم)ا قەلبی (سەلیم)
تا موشەررەف بێ بەیومنی دەوڵەتی بیری خودات

لە شیعرێکی دیکەیدا سالمی سنە دەڵێ:

یاری نیکوو نەژادی سیلسیلە موو
دڵی بردم بەنێرگسی جادوو
یا ئەگەر ڕێ نییە بەتوڕڕەی یار
بۆ دەماغم بە بۆ موعەتتەر بوو
دڵی مەجنوون مەکانی لەیلایە
مونعەکیس بوو نێوی ئایینە ڕوو
کەرەمی کرد سیاهی و مەستی
نێرگسی ئەو بەدیدەیی ئاهوو
هەستە ئەی دڵ بچینە لای مەجنوون
ڕشتەی عاقلی لە دەست دەرچوو
دڵی پێکام بەعیشوەی تیری موژەی
تورک ئەندێشەیی کەمان ئەبروو
چووە سەر شاخی گوڵ و وتی بولبول
هەرکە زانی لە داوی شەو بەر بوو
هەر یەکێکە خودای ئەحەد نەک دوو
وەحدەهو لا ئیلاهە ئیللا هوو
(وَحْدَهُ لا إلــه إلاّ هُـو)

جیهان ئارا

جیهان ئارا

١٨٥٨ - ١٩١١

جیهان ئارا کچی مەلا نەشئەتی پاوەییە، لە بنەماڵەیێکی ئوروستوکراتی لە ساڵی ١٨٥٨ لە پاوە لە دایکبووە، لای باوکی و مامۆستایانی دیکە خوێندوویەتی، بایەخی بەزمانی عەرەبی داوە. وەک هەموو کچێک ژیانی منداڵی و عازەبی لە ماڵی باوکی بردۆتە سەر. سەید تاهیری هاشمی بەڕێزەوە ناوی جیهان ئارا دەبا، بەیەکێ لە زانایانی پاوەی دادەنێ، دەڵێ لە جوانیدا شۆخ و شەنگ و بێ وێنە بووە، شیعری جوانی نووسیوە. جیهان ئارا هێشتا بچووک بووە کە حەمە بەگی وەکیل حەزی لێ کردووە، چووە بۆ خوازبێنی بەڵام شووی پێ نەکردووە. لە پاشانا شووی بەعەلی ئەکبەرخانی ئەردەلانی کردووە، ئەمە پورزای خۆی بووە لە باوکییەوە. لە دوای ماوەیێکی کەم لە ساڵی (١٨٨٠) عەلی ئەکبەر لە لایەن ناسرەدین شای قاجارەوە بانگ کراوەتە تاران و کراوە بەبەڕێوەبەری ئازربێجان. ئیتر ئەم کابرایە لەو خۆشییەدا جیهان ئارای لە بیر دەچێتەوە، کچێک لە شازادەکانی قاجار دێنی و بەم هۆیەوە تەڵاقنامە بۆ جیهان ئارا دەنێرێ. زۆری پێ ناچێ جیهان ئارا مێرد بەحەبیبوڵلاخانی سەرەک عێلی بابەجانیی جاف دەکا. لەمە چەند منداڵی دەبێ و ژیانی وەک خانمی ماڵ دەباتە سەر. ئەم ژنە شاعیرە لە ساڵی ١٩١١ لە جوانرۆ کۆچی دوایی کردووە و هەر لەوێش بەخاک سپێرراوە.

جیهان ئارا شاعیرێکی خۆڕسک و هەست ناسک بووە، مێردی یەکەمی زۆر خۆش ویستووە، لەبەر ئەوە بەکوڵ بۆ ئەو جیابوونەوەیە شیعری موناجاتی گلەیی و لاواندنەوەئامێزی هۆنیوەتەوە. ئەم کردەوەیە لە ئەدەبی ئەو سەردەمەدا شتێکی نوێ بوو. کارێکی ئاساییە دلبەر پشت لە دڵدار بکا و بەجێی بهێڵێ و پیاوەکە ببێ بەکۆیلە و لێی بپاڕێتەوە، کەچی لێرەدا جیهان ئارا پشتگوێ خراوە و لەگەڵ ئەوەشدا بەشیعر شین و شەپۆڕ بۆ جیابوونەوەی مێردی دەکا. ئەم هەڵوێستەی جیهان ئارا لە هەڵوێستی مەستوورە ناکا بەرامبەر بەخوسرەو خانی والیی ئەردەلان چونکە خوسرەو خان کە یەکێ لە کچەکانی بنەماڵەی قاجاری هێناوە مەستوورەی تەڵاق نەداوە و خۆشی ویستووە، شیعری مەستوورە بۆ مردنی خوسرەو جیاوازە لە شیعری جیهان ئارا بۆ ئەو مێردەی تەڵاقی داوە، بەڵام ئەو هەر خۆشی ویستووە.

جیهان ئارا درۆی لەگەڵ خۆیدا نەکردووە، ئەو دڵدارییەی لەگەڵ ئەو پیاوە لە گیانێکی خاوێن و بێ گەردەوە هەڵقوڵاوە. جیهان ئارا بۆ جیابوونەوەیە قەسیدەیێکی (پۆیێمێکی) درێژی داناوە، ژمارەی دێرەکانی لە سەد تێپەڕی کردووە، لەو شیعرەدا وەک موناجاتێک لەگەڵ مێردی کۆنی دەدوێ.

لەم ماوەیەدا بەشێکی ئەو شیعرە بڵاو دەکرێتەوە.

سەرەتا بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

قیبلەم دەماغم قیبلەم دەماغم
نەمەندەن نیەن بەرزی دەماغم
دوور جە تۆ بەردەی دەروون داغ داغم
زنجیر تەقدیر کەردەن یاساغم
کەم کەم کەردەن سۆمای چراغم
پەژموردەن غونچەی گوڵاڵەی باغم

ئینجا دەڵێ هەموو شتێکی گێتی و هەموو دڵدار و دلبەرانی ڕۆژگار گرفتار و گیرۆدەی تۆن:

جەفای بەدکاران گشت جە بۆنەی تۆن
تانەی ئەغیاران گشت سەرگۆنەی تۆن
خوسرەو و شیرین وێڵ جە سۆنگ تۆن
مەجنوون لەیلێ ڕیسوای لۆنگ تۆن
سەنعان تا مەحشەر تەرسا یار تۆن
یووسف زلێخا گرفتار تۆن

لە پاشانا دەڵێ تا کەی بۆ کۆچی دڵداریم بناڵێنم:

تا کەی ئەسرینم ئاوپاش خاک بۆ
تا کەی هەناسەم پەخش ئەفلاک بۆ
تا کەی دەروونم جە ئەندۆ پەڕ بۆ
تا کەی باڵینم وە هووناو تەڕ بۆ
تا کەی لەرەم بێ چەنی پەژاران
تا کەی خزمەت کەم من وە هوونخواران

ئەوجا دەڵێ هەموو مەینەتیی ژیانم لەبەر تۆ بووە:

پەی تۆ وێم کەردەن وە پەند شاران
مەحرووم جە سەیران بەرز کۆساران
پەی تۆ دەروونم پڕ نێش خارەن
سەد کۆ چون شاهۆ خەم و نەم بارەن
پەی تۆ غەم گەلای جوانیم بەردەن
پەی تۆ وەهارم خەزانش کەردەن
پەی تۆ وێم کەردەن دەیری دێوانە
پەی تۆ پابەندم جە مەینەتخانە
پەی تۆ کێشانم جەور ئەغیاران
تیر تانەی تاڵ نا ئەهلی یاران
من بادەی حەسرەت هیجرانت وەردم
جەفات پەی من بێ سەفات پەی مەردم

لە کۆتاییدا دەڵێ:

غەرەز وە هەر نەوع کارێ بسازین
من و تۆ جە بەین من و تۆ نارین
ئەوسا وەشەن عەیش هەر شەو تا سەحەر
خودا خۆش نوود بۆ بەندە بێ خەتەر
وەرنە خۆ لەیلت ئارامش نیەن
سیوای تۆپەی کێ ڕیسوای عام بیە

جیهان ئارا بەکوڵ داوا لە مێردی پێشووی دەکا بگەڕێتەوە لای و شەو بەخۆشی ڕابوێرن. پێی دەڵێ لەبەر تۆ ئارامم نییە، لەبەر تۆ لە ناو خەڵکی ڕیسوا بووم.

میهرەبان

میهرەبان

۱۸۵۸ – ۱۹۰۵

میهرەبان کچی مەلا حەسەنی مایییە. مایی گوندێکە لە ناوچەی عەشرەتی بەرواریی باڵا لە باکووری ئامێدی. میهرەبان لە ساڵی ۱۸۵۸ لەو گوندەدا لە دایکبووە، دەبێ لە ماڵەوە بەهۆی باوکییەوە فێری نووسین و خوێندەواری بووبێ.

میهرەبان کچێکی شۆخ و شەنگ و ژیر و دەست ڕەنگین بووە، لە چنین و نەقش و نیگاری مافوور هونەری نواندووە. لە ناو خەڵکی بەمیهرەبان خاتوون ناوبانگی دەرکردووە. خەڵکی عەشرەت و دەوروبەر ڕێزیان لێ ناوە. لاوان گرفتاری بوون و خەونیان پێوە دیوە ڕۆژێ لە ڕۆژان ببێتە هاوسەری یەکێکیان، میهرەبان لە لای خۆیەوە دڵی چووبووە ئامۆزای خۆی ناوی فەقێ ئەحمەد بووە.

میری بەرواری وەکو خەڵکەکە هەواڵی جوانی میهرەبانی بیستبوو، ئارەزووی ئەوەی هەبوو بیخوازێ، بۆ ئەم مەبەسە ڕووی کردۆتە گوندی مای و بۆتە میوانی ماڵی میهرەبان و لە مەلا حەسەنی باوکی داوای کردووە. بێ گومان باوک بەخۆشییەوە ڕازی بووە.

ئەم ڕووداوە بۆتە مایەی کارەساتێک بۆ میهرەبان و هەستی شاعیرییەتی بزووتووە و ئەم شیعرەی هۆنیوەتەوە وەک وەرامێک بۆ میری بەرواری:

ئەز چی بێژم چی بەیان کەم کی بەحالی من دزانی
مەخفیاتان ئاشکرات کەم ئاه ژ ڤێ دەردێ گران
ئاه ژ دەست عیشق و ئەڤینا کەفتمە تازیی و شینا
کی دێ ساغ کات ڤان برینا چو ژ دل سەد ئاخ و ژان
دەردیکی زۆری گرانە عەقل و هۆش من چ نەمانە
مام پەپیکو بێ خووانە کی دییە ئەڤ چ زەمان
من نەما سەبر و قەرارە دل ژ من بوو پارە پارە
جەه نە زۆر و گەرم وهارە لەو ژ من چوون هەست و خوان
یێکە دل نابیت دوو چوار نابیتن مەحەببەت چەپ و خوار
تشتەکە ناچیتە بازار نە بەدەست شێخ و مەلان

دوو دلا یەکدو حەباندن زەحمەتە ژ یەکدی رەڤاندن
ئایەتا عیشقێ ب خواندن نایێتە شەرح و بەیان
عیشق نەزانیتن گەداهی عیشق نەزانیت پادشاهی
شوعلەکە ژ نوورا ئیلاهی هەر وەکی ڕووح و ڕەوان

لەو کاتەی ئەم شیعرە دەکەوێتە بەر گوێی میری بەرواری، بۆی ئاشکرا دەبێ، میهرەبان پێوەندیی دڵداری لەگەڵ کەسێکی دیکەدا هەیە. میر دەستی لێ هەڵدەگرێ ئەم دێرە شیعرەی بۆ دەنووسێ:

بۆ ئەڤینی نینە چارە تشتەکی روهنە دیارە
ژ داستانا تە دە بارە هەر شوکور ئەی میهرەبان

لە شیعری میهرەباندا هەست بەدڵ گەرمی و سۆزێکی ڕاستەقینە دەکرێ. میهرەبان زیرەکانە توانیویەتی بەم شیعرە ئەوەی ناو دڵی بکاتەوە و وەسفێکی قووڵی دڵداریان بۆ بکا. ئەوی ڕاستی بێ ئەم بیروڕایانە لای شاعیری دیکەش دەکەونە بەرچاو بەتایبەتی لای فەقێ تەیران، بەڵام میهرەبان خاتوون لە ئاسۆیێکی دیکەوە تەماشای مەسەلەکە دەکا.

لە بابەت مردنی میهرەبانەوە هەواڵ هەیە لە ساڵانی سەرەتای سەدەی بیستەم، لە مەڵبەندی ژیانیدا لە ئاوایی مای کۆچی دوایی کردبێ.

حەسەن و ئامینە

حەسەن و ئامینە

حەسەن و ئامینە دوو شاعیری کوردن لە ڕۆژگارانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم زیندەگانییان کردووە، ئەمانە دڵدار و دلبەر بوون و حەزیان لە یەکتری کردبوو.

«حەسەن و ئامینە» بەناو و ناوەڕۆک لە چیرۆکەکانی دڵداریی ئەدەبی میللی هەموو میللەتانی سەر ڕووی زەوی دەکا وەکو «لەیلا و مەجنوون» و «ڕۆمیۆ و جوولیێت».

حەسەن ئامینەی خۆشویستووە، گیانی ئەڤینییان زەمینی و ریالیزمی بووە، دوور لە ئاسمان و خەیاڵی دەرویشی. موشتاق و گیرۆدەی لەشولاری جوانی ئامینە بووە، وەک «ئەدەب» میسباح-ددیوان، بەڵام شێوەی تەعبیر و وێنەکانی لەو ساکارتر و میللیترە. حەسەن بەجۆرێک ئامینەی خۆشویستووە و ئارەزووی کردووە کە شۆڕشی سێکسی پێ دامرکێنێتەوە، کەچی ئامینە خۆی دەخاتە ڕێزی دلبەرە عاشقەکانی ڕۆژگارەوە، ئەوانەی دڵدارییان بۆ دڵداری کردووە، لەوانەیە لەبەر ئەوە بووبێ چونکە ئامینە ژنە و ئەوەی بۆ ناکرێ. ئەوەی لە ژیانی ئەم دڵدار و دلبەرە ئاشکرایە ئەوەیە حەسەن تووشی دەردیسەرییێک بووە لە ئەنجامدا لە لایەن دەسەڵاتی عوسمانییەوە گیراوە و دراوەتە دادگا و لە شاری مووسڵ خراوەتە بەندیخانەوە.

ئەم غەزەلەی کە لەم ماوەیەدا بڵاو دەکرێتەوە دەبێ لە بەندیخانە نووسیبێتییەوە و بۆ ئامینەی یاری خۆشەویستی ناردبێ، ئینجا ئەویش بەغەزەلێک وەرامی دابێتەوە. ئەوەی لێرەدا جێی تێبینییە ئەوەیە ئەو کیژەی دلبەری حەسەن بە«فەقێ ئامینە» ناوبراوە، ڕەنگە ئەمە تەنیا لەبەر ئەوە بووبێ بەخوێندەوار بناسرێ، ئەگەر نا لەوانەیە غەزەلەکە و وەرامەکە حەسەن خۆی داینابن. هەر چۆنێ بێ لێرەدا مەبەس بەرهەمەکەیە شتێکی دیکە نییە.

لە ڕووی هونەری شیعری و هێزی شاعیرییەتییەوە دیارە شیعرەکەی ئامینە لە هی حەسەن بەرزترە، هەروەها لە دڵدارەکەشی شاعیرترە. کەچی غەزەلەکە تەواو نییە و تەنیا سێ دێری لەبەردەست دایە، گومانیش لەوە نییە دەبێ هەندێ دێری ون بووبن.

حەسەن لە غەزەلەکەیدا دەڵێ:

سەلامی من لەسەر تۆ بێ بەسەد نەوع و بەسەد عینوان
فەقێ ئامینە سووتاوم لە دووری تۆ بەسەد قورئان

ئەگەر لەم غوربەتە بمرم خەیاڵت وا لە دڵ دەگرم
مەلائیک بێنە سەر قەبرم جەوابیان وا دەدەم قوربان
دەڵێم ئامینە مەولامە دەڵێم ئامینە لەیلامە
دەڵێم ئامینە پاشامە لە نەسلی گورجی گورجستان
فیدایی سەدری سافت بم فیدایی تەختی نافت بم
فیدای چەخماغی کافت بم ئەوە گەنجینەیی پەنهان
فیدایی وردە نازت بم فیدایی ناز و گازت بم
فیدای دوو چاوی بازت بم ئەوە سەرچاوەیی حەیوان
(حەسەن) بۆت بۆتە دێوانە ئومێدی وایە ئەی جانە
لە زنجیری حەبسخانە خەلاسی بێ لە دەس تورکان

ئامینە وەرامی غەزەلەکەی حەسەن دەداتەوە:

سەلامی یاری ئاوارە لە بەندی تۆقی سوڵتانی
بەدەستی من گەیی قوربان لە وەختی دڵ پەرێشانی
سەراپا چون موتالام کرد سەلامی یاری بێ هاودەم
دڵە غەمبارەکەم دیسان برینی تازەگی هانی
خەرامان و گوڵەندام زولەیخا وو قەمەر چەهرە
وەکو من قەت نەسووتاون لە دووری یار و هیجرانی

بەگشتی شێوەی دڵداری حەسەن و ئامینە لە دڵداری هەموو کیژ و کوڕەکانی میللەتە جیاوازەکانی گێتی دەکا، کەچی شیعرەکەیان کلاسیکی ئاساییە.

لیستی ناوی کەسان

ئ

ئادەم (پێغەمبەر) 244، 360

ئاقەی کوڕی مەلەک قاسم خان 78

ئامینە (فەقێ ئامینەی دلبەری حەسەن) 621، 622

ئاهی (ساڵحی کوڕی ئەحمەد) 595

ئەبووبەکری سدیق 568، 569

ئەبووحەنیفەی ئەلنەعمان 195

ئەبولحەسەنی شازلی 219

ئەحمەد پاشا (برای پاشای ڕواندز) 18، 20

ئەحمەد پاشای بابان 281، 282، 305، 306، 442

ئەحمەد تاقانە 285

ئەحمەد موختار جاف 567، 579

ئەحمەدی کۆر 127

ئەختەر (ئەمین ئاغای حەویزی) 47 – 50، 52، 137

ئەدەب (عەبدوڵلا بەگی میسباح – دیوان) 6، 23، 457، 459، 461، 462، 465 – 468، 471، 472، 475، 477، 479، 481 – 485، 487 – 489، 491 – 499، 501، 621

ئەدمۆندس سی. جەی 285، 317

ئەرستۆ 217

ئەسعەد ئاغای حەویزی 47

ئەسکەندەری مەکدۆنی 473، 481

ئەفلاتوون 208، 217، 250

ئەڵماس خانی کەلهوڕ 78

ئەلیاس بەگ کوڕی خدر بەگ 9

ئەمانوڵلاخانی ئەردەلان 11، 12

ئەمیرە بەگ کوڕی حاجی عومەر بەگ 14

ئەمین بەگی دزەیی 127

ئەمین زەکی 14

ئەمین فەیزی 282

ئەنوەری 254

ئومێد کاکەڕەش 285

ئۆغوز بەگ کوڕی عەلی بەگی سۆران 17

ئیبراهیم پاچەچی 284

ئیبراهیم پاشای بابان 8

ئیبراهیم کوڕی ئەدهەم 219

ئیبنولفاریز 219

ئیسماعیلی سەفەوی (شا) 14

ئیسماعیلی سەییدیان 461

ئیحسان فوئاد 121

ئیمام ئەبووحەنیفە 309

ئیمام ڕەزای مووسای کازم 113

ئیمام عەلی کوڕی مووسای ڕەزا 238

ئیمام قولی میرزا عیماد 77

ب

بابا ئەردەلان(دامەزرێنەری بنەماڵەی ئەردەلان)9

بەدرخان پاشا 177

بەهائەدینی نەقشبەندی 230

بەهرامی گۆڕ 483

بوتیفار(عەزیزی میسر، وەزیری فیرعەون) 103

بوداغ خان 15

بیکە بەگ کوڕی مەئموون بەگ 10

بێسارانی (مەلا مستەفا) 127

پ

پیرەمێرد 347، 348

پیرۆز (کچی حەسەن کەنۆش) 319، 320، 324، 325

ت

تاهیر (تاهیر بەگی جاف) 6، 565 – 574، 576 – 579

تەیمووری بایەزیدی بەستامی 219

تەیموور (شاعیری کورد) 585، 587

تەقیەدین پاشا (والیی عوسمانی) 47

تۆفیق وەهبی 183، 285، 317، 318

ج

جافەر قولی 107 – 115

جافی (نوورەدین) 215، 254

جزیری (مەلای جزیری) 5، 127، 200

جەلالەدینی ڕۆمی 107، 219، 224، 254

جەلی (مەلا عەبدوڵلا) 31، 32، 39، 42، 73، 74، 119

جەمیل سدقی زەهاوی 284، 300

جونەیدی کوڕی محەممەدی بەغدادی 219

جیهان ئارا (شاعیر) 611 – 613

چ

چالاک تاڵەبانی 285

ح

حاتەمی تەی 161

حاجی (حاجی قادری کۆیی) 28، 31، 36، 39، 47، 96، 100 – 102، 119 – 122، 125 – 128، 130 – 135، 137، 139 – 141، 145، 147، 149 – 157، 159 – 162، 168، 169، 171، 173، 174، 209، 460، 591

حاجی بەکتاش 219

حاجی مەلا عەلی 91

حافزی شیرازی 125، 341 – 343

حەبیبوڵلاخان (سەرەک عێلی باباجانی جاف) 611

حەریق 425، 427، 428، 430 – 432، 434 – 438، 441، 443 – 449، 452 – 454، 493، 494، 497

حەسەن ئەلبەسری 219

حەسەن کوڕی ئیمامی عەلی 156، 343، 463، 509

حەسەن کەنۆش 319، 325

حەسەن (حەسەنی دڵداری فەقێ ئامینە) 621، 622

حەیدەرخانی کوڕی ئەمیرە بەگی موکریان 14

حەلیمەی کچی مەلا محەممەدی کۆیە 39

حەمە ئاغای غەفووری 137، 168

حەمە بەگی وەکیل 611

حەمەی وەستا فەتاح 319

حەمدی بەگی بابان 284

حوزنی موکریانی 460، 477

حوسێن کوڕی ئیمامی عەلی 237، 343، 363، 509

حیماری (شاعیر) 127

خ

خاکی (شاعیر) 599

خانای قوبادی 78، 448، 464

خان ئەحمەد خان 10، 11

خانە پاشای بابان 11

خانزاد (خوشکی سلێمان بەگی سۆران) 16، 17

خانی (ئەحمەدی خانی) 5، 123، 127، 167، 448
خدر بەگ کوڕی کلۆڵ بەگ 9
خەستە (شاعیر) 127
خەلیل (میرزا خەلیلی منەوەر) 505، 506، 508 – 510، 514، 515، 517، 518، 520، 525، 527، 529، 534، 536، 538 – 540، 543 – 545، 548، 549، 552، 555، 556، 561، 562
خوسرەو خانی والی 9، 11، 12، 23، 611
خوسرەوی پەروێز 473

د

دارا (شاهنشا) 473
داوود (پێغەمبەر) 538

ڕ

ڕەزا قولی خانی ئەردەلان 12
ڕەسوڵ بەگی سۆران (برای پاشای ڕواندز) 18، 20
ڕەشید ئاغای بەکر ئاغای حەوێزی 33، 34
ڕەشید پاشا (سەدری ئەعزەمی عوسمانی) 19، 20
ڕەشید فندی 121
ڕەفیق حیلمی 121
ڕەنجووری (شاعیر) 127
ڕووس (دکتۆر) 19

ز

زەردەشت 14 ، 224، 473
زەننوونی میسری 219، 224
زێوەر (شاعیر) 334

س

سارم بەگ کوڕی سەیفوددین 14
سافی (کاک مستەفای هیران) 69، 71، 72
ساڵح (سەید محەمەد ساڵح نیعمەتوڵڵاهی) 6، 237، 240، 243، 244، 246، 249، 252، 254، 255، 257، 261، 267، 270، 383
سالم 21، 127، 605
سالمی سنە 24، 605
سانی (کاک عەبدوڵڵا کوڕی کاک عەلی) 57– 60
سلێمان بەگ (والیی عوسمانی) 16
سلێمان بەگی میری سۆران 16، 17
سلێمان بەگی بابان 11
سلێمان خانی ئەردەلان 11
سلێمان زلفە 551
سەید ئەحمەدی خانەقا 347
سەید ئەحمەدی نەقیب 599، 600
سەید براکە 585
سەید تاهیری هاشمی 611
سەید تەهای نەهری 360
سەید ڕەشید (شاعیر) 428
سەید مەحموود گەیلانی 284
سەید نووری بەرزنجی 299
سەید یەعقووب (شاعیر) 77 – 79، 81 – 83، 85 – 87، 255
سەردار حەمید میران 122
سەعدی شیرازی 254
سەلاحەدینی ئەیووبی 304
سەلیم بەگ بابان 284
سەلیم سلێمان 448

سەیفوودین (دامەزرێنەری میرنشینی موکریان) 14
سوبحی پاشای کوڕی سامی پاشا 282
سوڵتان سوهاک 555
سوڵتان سلێمانی قانوونی 10، 14، 16
سوڵتان عەبدولحەمیدی عوسمانی 196
سوڵتان عەبدولعەزیزی عوسمانی 183، 281، 282
سوڵتان مورادی سێیەم 14
سوکرات 217
سۆن ئی. بی. 14، 565، 566

ش

شا عەلی بەگی کوڕی عیسای سۆران 16
شاکەڵی بەگ میری سۆران 16
شەرەفخانی بدلیسی 9، 14، 16
شوکری فەزلی 73، 74، 312، 314
شوکور مستەفا 285
شێخ بورهان شێخ یووسف شەمسەدین 425
شێخ خالیدی شارەزووری نەقشبەندی 127، 196، 202، 360
شێخ ڕەزا 22، 31 – 33، 42، 47، 73، 74، 127، 160، 279 – 281، 285، 287، 289 – 291، 294، 295، 298، 304، 544 – 548
شێخ سەعیدی حەفید 347، 555
شێخ سەلام (شاعیر) 460
شێخ عەبدولقادری گەیلانی 284، 303، 309، 351، 360
شێخ عەلی تاڵەبانی 42، 279، 280، 283 – 285، 318، 330، 342
شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری 347، 348، 351
شێخ عوسمانی تەوێڵە (سەراجەدین) 91، 100، 426
شێخ عومەری بیارە (زیائەدین) 39، 40، 42، 605، 606
شێخ عیسا (بەرزنجە) 555
شێخ غەفووری تاڵەبانی 31، 139، 147، 279، 281، 310، 314، 316، 342
شێخ مارفی نۆدێ 196، 303، 360، 555
شێخ مەعرووفی کەرخی 219، 309
شێخ مەعرووفی هەڵەجە 63
شێخ محیەدینی عەرەبی 215، 216
شێخ مستەفای تەختە 605
شێخ مستەفای شێخ عەبدولسەمەدی قازی 347
شێخ محەمەدی بەرزنجی 425
شێخ محەمەد حەسەنی کاشانی 237
شێخ محەمەدی خاڵ 196
شێخ محەمەدی گوڵانی هەڵەبجەیی 567
شێخ نەبی ماویلی 120، 139، 144، 154
شێخ مەحموودی حەفید (مەلیک) 555
شێخ مووسا (بەرزنجە) 555

ع

عادیلە خانم 300، 565، 576، 579
عەلائەدین سەجادی 122
عەبدولڕەحمان پاشای بابان 172
عەبدولڕەحمان خالیس 127
عەبدولڕەحمان سەعید 122
عەبدولسەتار تاهیر شەریف 122
عەلی ئەکبەر خانی ئەردەڵانی 611
عەلی بەردەشانی 127
عەلی بەگ کوڕی سلێمان بەگی سۆران 17
عەلی بەگ سالار سەعید 458

عەلی پاشا (سەرەک وەزیران) 282
عەلی ڕەزا پاشا (والیی بەغدا) 17
عەزیزخانی موکریان 15
عەلی هەریری 127
عەلی کوڕی ئەبوتالیب 189، 242 – 244، 252، 254، 265، 269، 343، 402، 463، 509، 520، 541
عوسمان پاشای جاف 300، 565، 579
عوسمانی لوڕی عەففان 100
عیزەدین شێری جزیرە 177
عیزەدین شێری کوڕی شا عەلی بەگی هەولێری 16
عیزەتوڵلاخانی میر پەنجی 458
عیسا (پێغەمبەر) 135، 360، 495
عیسا ئەفەندی جەمیل زادە 284، 458
عیسای کوڕی کەلۆس (میرانی سۆران) 16
عیمادەدینی نەسیمی 219

غ

غەزالی (ئەبووحامید) 219
غولام ڕەزا ئەرکەوازی 275

ف

فاتیمە (کچی پێغەمبەر) 463، 509
فایەق (عوسمانی کوڕی حاجی ئیسماعیل) 91، 93 – 97، 100، 103، 104
فرایزەر جەی. بی. 19
فەتح عەلی شای قاجار 15
فەرهاد میرزا 12
فەریدەدینی عەتاری نیشابووری 219
فەقێ ئەحمەد (ئامۆزای میهرەبان) 617
فەقێ تەیران 127، 618
فەقێ قادر (قادری کوڕی ڕەسووڵی کوڕی جوامێر) 183 – 191
فیردەوسی (ئەبولقاسم) 254
فیرعەون 206، 214

ق

قادر (میرزا قادر، عەبدولقادر، ئەولقادر، ئۆلقادر) 383 – 386، 392، 395، 399، 401 – 403، 406 – 408، 418، 421
قەرەنی جەمیل 6
قوشەیری (ئەبولقاسم عەبدولکەریم) 219

ک

کاکەحمەدی شێخ 39، 63، 183، 302، 303، 555
کەریم خانی زەند 11، 15
کەریم شارەزا 122
کەلۆس (دامەزرێنەری میرنشینی سۆران) 16
کەلیمی هەمەدانی 125
کەیفی (فەتحوڵلا جوانڕۆیی) 31 – 33، 35، 36، 47، 73، 74، 127، 279
کلۆڵ بەگ بابا ئەردەلان 9
کوردی (مستەفا بەگ) 21، 58، 59، 123، 124، 125، 127، 339، 367، 368، 591
کۆشکی (شا وەیس) 591
کۆماسی (ئەحمەد بەگ) 127
کیسە شەکەل (شاعیر) 127

گ

گیوی موکریانی 122، 460

ل

لۆنگریک 9

م

مارف خەزنەدار 461
مامە محەمەد حەسەن خان 77
مانی 294، 295
محەمەد (پێغەمبەر) 360، 463، 509
محەمەدئەمین میسری 461
محەمەد بەگی جوانڕۆیی 383
محەمەد پاشای ڕواندز (پاشای کۆرە) 17 – 20، 172
محەمەد حەسەن حەیران 238
محەمەد ڕەحیمی سماقلوویی 185
محەمەد سەعید نەجار 461
محەمەد عەلی شای قاجار 15، 457
محەمەد عەلی پاشای میسر 19
محەمەد عەلی سوڵتانی 78
محەمەد فاروق بەهائەدین نەقشبەندی 100
محەمەد فیکری 127
محەمەدی مەلا کەریم 122
محەمەد میهری کەرکووکی 282
مستەفا نەریمان 507
محەمەد نوور بەخشی 100
مفتیی زەهاوی 39، 195، 284، 308، 338، 342
مستەفا فازل پاشا 282
مەلا ئەحمەدی ئۆمەر گونبەتی 119
مەلا ئەحمەدی ڕەباتی 428
مەلا ئەسعەدی جەلی زادە 39، 279
مەلا حەسەنی قازی 429
مەلا حەسەنی قزڵجی 196
مەلا حوسێنی کەرکووکی 63
مەلا خدری ڕوودباری 127
مەلا سەعیدی نائیب ئۆغلی کەرکوکی 196
مەلا سمایلی مەنتک 47
مەلا شەریفی ڕەنگەڕێژانی 63
مەلا عەبدوڵلای بێتووشی 69، 127
مەلا عەبدولڕەحمانی پێنجوینی 425
مەلا عەبدولڕەحمانی کوڕی مەلا عەباس 63
مەلا عەبدولکەریمی پیرەبابی 605
مەلا عەبدولسەمەدی گۆج 40
مەلا عەزیزی مفتیی سلێمانی 196، 428
مەلا فەیزوڵلا 457
مەلا محەمەدی کاک عەبدوڵلا 39، 119
مەلا محەمەدی خەتی 20
مەلا مەحموودی مەزناوەیی 196
مەلا مەعرووفی زەنگنە 342
مەلا وەلەد خان 78
مەحوی 127، 195، 196، 197، 199، 201 – 205، 207، 209 – 213، 215، 221، 222، 224، 228، 230، 232 – 234، 290، 333
مەستی ئەفەندی (ڕەسووڵ مەستی) 316، 317
مەسعوود محەمەد 122
مەستوورە (ماه شەرەف خانی ئەردەلانی) 12، 23، 142، 370، 387، 388، 611
مەسنووری هەلاج 219، 221، 224، 225، 228، 229
مەلکەقۆر (شاعیر) 127
مەلەک نیاز خانی گۆران 585
مەنفی (مەلا ڕەسووڵی کوڕی مەلا مەحموود) 69 – 74
مەولەوی 127، 452
مووسا (پێغەمبەر) 135، 360، 361
میرزا یەعقووب 127

میرزا ئاغا خان (سەدری ئەعزەمی ئێران) 15
میرزا قادری پاوەیی 407
میرزا لەتیفی قازی 428
مینۆرسکی ڤ. ف. 407
میهرەبان (کچی مەلا حەسەنی مایی) 617، 618

ن

نادر قولی 11
ناری (کاکە حەمەی بێلوو) 567
ناسرەدین شای قاجار 12، 15، 282، 585، 611
ناسری ئیبراهیمی 285
نالی 21، 22، 24، 25، 28، 36، 48، 53، 54، 57، 60، 78، 85، 86، 88، 92، 96، 100، 120، 122 – 124، 126، 127، 145، 178، 200 – 202، 294، 295، 366، 367، 370، 375، 378، 427، 432، 437، 438، 441، 442، 447، 448، 451، 454، 462، 487، 493، 494، 497، 568، 569 – 571، 573، 574، 577، 591، 599
نامیق پاشا (والی عوسمانی) 47
نامیق کەمال 282
نەجمەدین مەلا 333
نوسرەت خانم 451، 457، 459، 471، 477، 488
نیزامی گەنجەوی 254، 464
نیکیتین ڤ 9، 12، 461
نیهانی (شێخ محیەدین شێخ عەبدولکەریم) 63 – 65

و

وەستا ڕەجەب 18
وەفایی (میرزا عەبدولڕەحیم) 23، 127، 347، 348، 350 – 356، 358 – 371، 373 – 379

ه

های دبلیو. ئار 28
هەردەوێڵ کاکەیی 507
هەمزە حیماری 332
یەعقووب (پێغەمبەر) 441
یوسف (پێغەمبەر) 441، 575
یووسف کامیل پاشا 281
یووسف مەزهەر پاشا (والیی کەرکووک) 283

لیستی ناوی جوگرافی

ئـ

ئاختاجی 14
ئازربێجان 13، 611
ئاکرێ 17، 190
ئاکۆ 190
ئامێدی 10، 17، 617
ئەبداڵ (کێو) 273، 275
ئەحمەد برندە (گوند) 599
ئەردەلان 7 – 13، 20، 23، 24، 606، 611، 332
ئەرمەنی بلاغ (گوند) 457، 459
ئەستەموڵ 20، 22، 27، 31، 33، 36، 73، 120، 121، 149، 155، 175، 176، 178، 179، 196، 249، 280 – 282، 285، 302، 305، 316، 347، 557
ئەفەریقا 192
ئەنادۆڵ 190
ئەوروپا 22، 155، 191، 206، 240، 289
ئێران 8 – 16، 23، 24، 108، 210، 461

ب

بابل 575
بادینان 10، 14
باراو (گوند) 10
بازیان 183، 187
باریک (ناوچە) 14
باڵەکایەتی (باڵەکیان) 39، 119
بانە 9
بانیاران (ناوچەیە لە کرماشان) 585
بایەزید 190
برادۆست 14
بلووجستان 190
بیارە 425، 605
بەریتانیا 19
بەسرە 249، 316
بەغدا 11، 18، 19، 40، 47، 184، 185، 196، 224، 237، 249، 250، 285، 359، 461، 566
بوخارا 101، 230
بولغار 153، 190، 305
بۆتان 170، 173
بۆکان 13، 15، 457
بێتووش 69
بێجاڕ 8، 9
بێرووت 207
بێستوون 190، 579

پ

پاریس 384، 403
پاوە 9، 383، 611
پیرەمەگروون 190، 273، 425
پیرمەم 273
پێنجوین 425

ت

تاران 78، 457، 585
تاووغ (داقووق) 507
تەختە (گوندێکە لە سنە) 605
تەقتەق 146

تەنجە (لە مەغریب) 51
تەورێز 458
تەوێڵە 91
تورکستان 481
تورکمانستان 107 – 109
تورکیا 16، 24
تووت شامی (گوندێکە لە ناوچەی کرماشان) 585
تووری سینا (حۆریب) 361

ج
جزیری بۆتان 17، 121، 153
جوانڕۆ (ناوچە، قەڵا) 31، 36، 383، 611
جەیحوون 409
جوودی (شاخ) 161

چ
چەمچەماڵ 183، 187، 279
چین (چینستان) 50، 51، 354

ح
حەسەن کێف 17
حەلەب 31، 282، 237
حەمرین 183
حیجاز 39، 347
حیللە 47

خ
خەلیفان 16
خوراسان 107، 109، 113، 115، 238
خوتەن 403
خوللەر (شار) 473، 485

د
دەرباس (ناوچەی جوگرافی) 14
دەرگەزێن (گوند) 91
دەماوەند 190
دهۆک 17
دیواندەرە 9

ڕ
ڕانیە 17
ڕواندز 9، 10، 16، 17، 18، 25، 28، 152
ڕەزاب 9
ڕەوان (ئەریڤان، یەریڤان) 403
ڕەوانسەر 9
ڕووسیا 18، 151، 426، 461
ڕۆمانیا 475

ز
زاخۆ 17
زەنگلانە (گوند) 108
زێی بچووک (کۆیە) 10، 16، 17
زێی گەورە (بادینان) 9، 16
زێبار 16
زێوە (گوندی ناوچەی خۆشناوەتی) 63
زێوە (گوندی قەد شاخی پیرەمەگروون) 425

س
سانت پیتر سبورگ 461
ساینقەڵا 457
سرووچک (بەرزنجە) 101
سلدووز (ناوچە) 14
سلێمانی 5، 7، 8، 11، 16، 21، 23، 24، 25، 28، 36، 63، 91، 176، 195، 230، 302، 303، 316، 330، 335،

337، 347، 348، 378، 425، 442، 443، 501، 538، 540، 555 – 558، 566، 577، 591، 595، 599
سنە 8، 9، 12، 23، 152، 195، 330، 565، 599
سەقز 8، 9، 433
سەردەشت 13، 119
سەرچنار 599
سەمەرقەند 237
سوورداش 425
سووریا 24، 121، 282
سیرب 153
سیروان 507
سۆران 7، 10، 13، 16، 18، 20، 23 – 25، 27، 28، 57، 460

ش
شارەزوور 10، 11، 14، 36، 454، 458
شام 207، 249، 348
شاهۆ 190
شکافکۆس 107
شنۆ 119
شەقلاوە 16، 63
شیراز 51، 403، 413، 417، 485
شیواشان (گوندی ناوچەی کۆیە) 40
شێخ وەتمان (گوندی باڵەکیان) 39، 119

ع
عەبابەیلێ 566
عەرەبستان 347، 379
عەرەب کۆی (گوند) 506، 520، 554
عەزە (گوندی دەشتی هەولێر) 63
عەلی سەرای 506
عومان 257
عێراق (میزۆپۆتامیا) 13، 24، 47، 133، 172، 348

ف
فرەنسا 32
فەیزاباد (گوند) 238

ق
قارس 190
قازان 403
قاهیرە 121
قاف (کێو) 257
قرخ (گوند) 279، 280
قرم 190
قەباعلەندس (گوند) 426
قەرەناو (گوندێکە لە ناوچەی شوانی کەرکووک) 63
قەرەحەسەن 280
قەرەداغ 10، 153، 425، 591
قەسری شیرین 579
قەمەشە (گوند) 77، 78
قەلاچۆلان 8، 11
قەندەهار 249
قەندیل 190
قودرەت 183
قوروە 9
قۆنیە 19
قۆچان 107

ک
کابول 249، 403
کاشان 237، 238

کاشتەر (گوند) 383، 425
کاشفەر 491
کامیاران 9
کرند 77، 585
کفری 10، 506، 507، 549
کرماشان 8، 10، 24، 238، 383، 585
کشمیر 249، 403، 483، 491
کەرکووک 7، 8، 10، 16، 21، 22، 24، 27، 184، 185، 187، 189، 249، 279، 280، 281، 283، 288، 307، 316، 328، 337، 506، 507
کەشکەمیر (گوند) 190
کوێرەدێ (گوند) 31
کۆشک (گوند لە قەرەداغ) 561
کوردستان 5، 7، 10، 13، 15، 18، 21 – 24، 27، 28، 63، 83، 85، 87، 88، 91، 104، 121 – 123، 128، 149، 162، 167، 170، 176 – 179، 183، 184، 190، 195، 196، 200، 202، 232، 265، 276، 344، 351، 360، 378، 379، 406، 451، 454، 487، 500، 549، 555، 574، 577، 579، 595
کۆیە (کویسنجەق) 10، 16، 17، 25، 27، 28، 31، 33، 34، 36، 39، 43، 47، 48، 57، 63، 69، 73، 119، 120، 139، 178، 279، 295، 296، 332، 337، 595

گ

گەرمیان 7، 21، 22، 24، 507
گەنجە 51
گورجستان 51
گۆڕقەرەج (گوند) 119، 178

ل

لاجان 120
لەندەن 384، 403
لەیلان 280
لوڕستان 10، 24

م

ماچین 51
ماردین 17
ماوەت 195
ماهیدەشت 77، 184، 237
مایی (گوندی ناوچەی بەرواری) 617
میاندواو 13، 457
مەخموور 16
مەراغە 13
مەریوان 9، 457، 605
مەشهەد 238
مەککە 237، 249
مەمەد ئاوات 112
مەهاباد (سابلاغ) 8، 13، 23، 145، 347، 348، 426، 461، 605
موکریان 7، 8، 10، 13–16، 20، 22، 23، 378، 379، 457، 458، 460، 499
مووسل 14، 16، 17، 27، 31، 184، 185، 187، 249، 280، 316، 555–557، 559، 621
میسر 207

ن

نازەنین (گوند) 57
نسێبین 17
نەجەف 255

نەجد 259
نەوبە (وڵاتێکی ئەفەریقییە) 51
نیشابوور 238
نیل 207

و

والتیمۆر (ناوچە) 14
ورمێ (ڕەزائییە) 10، 13، 16

هـ

هەرات 237
هەرسەک 190
هەریر 10، 16، 25، 28
هەکاری 14
هەڵەبجە 565، 566
هەلەجە (گوندی دەشتی هەولێر) 63
هەمەدان 8، 10، 11
هەورامان 190، 265، 383، 407
هەولێر 9، 13، 14، 16–18، 24، 25، 28، 31، 32، 280، 285، 328، 329، 460، 566
هیران (گوند) 57
هیندستان 51، 354، 473

ی

یابان (ژاپۆن) 156، 210، 392
یەحیاوا (گوند) 280
یەمەن 281، 282
یۆنان 153

بیبلیۆگرافیا

ئەو سەرچاوانەی لە سێ بەرگی پێشوودا بڵاو کراونەتەوە بۆ ئەم بەرگەش کەڵکیان بووە. لێرەدا بەپێی توانا هەوڵ دەدرێ ناوی ئەوانە بڵاو نەکرێتەوە کە لە سێ بەرگەکەی دیکەدا بڵاوکراوەتەوە. دیارە بەهەمموو جۆرێک لە پاشانا ناوی سەرچاوەی هەموو بەرگەکان لێک دەدرێن و دەبن بەسەرچاوەی گشتی بۆ سەرجەمی «مێژووی ئەدەبی کوردی» بەهەمموو بەرگەکانییەوە.

هەندێ لە سەرچاوەکانی بەرگی سێیەم لە جێی خۆیدا نەخرابوونە ڕوو، لەم بەرگەدا ئاماژە بۆ ئەوانیش دەکرێ:

- ئازاد عەبدولواحید، ئەختەر شاعیری جوانی و دڵداری، هەولێر، ١٩٧٦.
- ئەحمەد تاقانە، شێخ ڕەزای تاڵەبانی، کەڵەشاعیری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، هەولێر، ١٩٩٩.
- ئەدمۆندس سی. جەی، هەجووکەرێکی کورد–شێخ ڕەزای تاڵەبانی «جورنال ئۆف ذی ڕۆیاڵ سەنترەل ئێژیەن سۆسایتی» بەرگ ٢٢، کانوونی دووەم، ١٩٣٥؛ وەرگێڕی تۆفیق وەهبی، دەنگی گێتیی تازە، بەرگ١، ژ٢، تشرینی دووەم ١٩٤٣.
- ئەدمۆندس سی. جەی، میستەر «سۆن» لە هەڵەبجە دەنگدانەوەیێک، «جورنال ئۆف ذی ڕۆیاڵ سەنترال ئیژیەن سۆسایتی» بەرگ٢٣، ژ١١، ئەیلوول، ١٩٣٩، وەرگێڕی تۆفیق وەهبی، دەنگی گێتی تازە، بەرگ١، ژمارە١، تشرینی یەکەم ١٩٤٣.
- دیوانی ئەختەر، کۆکردنەوە و نووسینی تاهیر ئەحمەد حەویزی، کۆیە، ٢٠٠٢.
- دیوانی شاعیری بەناوبانگ مصباح الدیوان، بەغدا، ١٩٣٩ (پێشەکیی ئەم چاپە هەرچەندە ناوی یەکێکی تری لەسەر نووسراوە، بەڵام شێخ سەلامی شاعیر نووسیویەتی).
- دیوان مصباح الدیوان –ئەدەب– شەرح و لێکدانەوەی محەمەد سەعید نەجاری (ئاسۆ)، ئینتیشاراتی سەلاحەدینی ئەیوبی، ئێران، ٢٠٠٠.
- دیوانی ئەدەب عەبدوڵڵا بەگ مصباح، بڵاوکەرەوەی حوسێن حوزنی، ڕواندز، ٢٨ ئاغستوسی ١٩٣٦.
- دیوانی ئەدەب یادگاری عەبدوڵڵا بەگی مصباح الدیوان، بەکۆششی گیوی موکریانی، هەولێر، ١٩٦٦.
- دیوانی تاهیر بەگ، سلێمانی، ١٩٣٦.
- دیوانی تاهیر بەگ، چاپی محەممەدئەمین عصری، بەغدا، ١٩٥٣.
- دیوانی تاهیر بەگ، بەکۆششی گیوی موکریانی، هەولێر، چاپی یەکەم، ١٩٦٦؛ چاپی دووەم، ١٩٦٩.
- دیوانی حاجی قادری کۆیی، بەکۆششی گیوی موکریانی، هەولێر، چاپی یەکەم، ١٩٥٣؛ چاپی دووەم، ١٩٦٩.
- دیوانی حاجی قادری کۆیی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوە، سەردار حەمید میران و کەریم مستەفا شارەزا، بەغدا، ١٩٨٩.
- دیوانی حەریق، چاپخانەی مەریوانی، بەغدا، ١٩٣٨.
- دیوانی حەریق، لەسەر ئەرکی مەحموود خاکی، سلێمانی، ١٩٦٩.
- دیوانی حەریق، لێکۆڵینەوەی سەید نەجمەدینی ئەنیسی، مەهاباد، ١٩٨٩.
- دیوانی سید یعقوب ماهیدشتی، باهتمام محمد علی سلطانی، تهران، چاپی یەکەم ١٩٨٤؛ چاپی دووەم، ١٩٩٩.
- دیوانی شێخ ڕەزا، چاپی کوردی – مەریوانی، بەغدا، ١٩٣٥.
- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، کۆکەرەوە و چاپی عەلی تاڵەبانی، بەغدا، ١٩٤٦.
- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ئامادەکردنی ناسری ئیبراهیمی، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٣.
- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ئامادەکردنی چالاک تاڵەبانی، سلێمانی، ١٩٩٩.
- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ئامادەکردنی ئومێد کاکەڕەش، سلێمانی، ١٩٩٩.
- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ساغکردنەوە و شەرحی شوکور مستەفا، هەولێر، ٢٠٠٠.
- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، کۆکردنەوە و ساغ کردنەوەی شێخ محەممەدی خاڵ و ئومێد ئاشنا، هەولێر، ٢٠٠٣.
- دیوان عرفانی جعفر قلی زنگلی ملک الشعراء کرمانج، به اهتمام کلیم الله توحدی (کانیمال)، ایران، ١٩٩١.
- دیوانی اشعار محوی، لە مطبعەء حکومت لە سلێمانی طبع کرا، سلێمانی، ١٩٢٢.

- دیوانی مەحوی، لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی مەلا عەبدولکەریمی موددەریس و محەمەدی مەلا کەریم، بەغدا، ١٩٧٧.
- دیوانی مەلا وەسمان، لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی د. ئەمین موتابچی، النجف الاشرف، ١٩٧٣.
- دیوان میرزا ئەولقادر پاوەیی، کۆکردنەوەی هادی سپنجی، ئێران، ١٩٨٩.
- دیوانی نالی، چاپی کوردی و مەریوانی، بەغدا، ١٩٣١.
- دیوانی نالی، ناشر آقای علی مقبل سنندجی، سنندج، ١٣٢٧ «١٩٤٨».
- دیوانی نالی، چاپی گیوی موکریانی، چاپی دووەم، هەولێر، ١٩٧٤.
- دیوانی نالی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریمی موددەریس و فاتیح عەبدولکەریم، بەغدا، ١٩٧٦.
- دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی، لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوە، مارف خەزنەدار، بەغدا، ١٩٧٧.
- دیوانی وەفایی، بەکۆششی گیوی موکریانی، هەولێر، ١٩٦٢.
- دیوانی وەفایی، لێکۆڵینەوەی محەمەد عەلی قەرەداغی، بەغدا، ١٩٧٨.
- ڕەئووف عوسمان، نالی لە دادگای ڕەخنەدا، بەغدا، ١٩٨٤.
- ڕەشید فندی، خانی و حاجی، ڤەکۆلینەکا ئەدەبییە، دهۆک، ١٩٦٩.
- تاهیر ئەحمەد حەوێزی، مێژووی کۆیە یا کۆیسنجەق، بەرگی یەکەم، بەغدا، ١٩٦٢؛ بەرگی دووەم، بەغدا، ١٩٨٤.
- عەبدولخالیق مەعرووف، دیوانی «نالی» و کێ ڕاستە؟ بەغدا، ١٩٨٤.
- عەبدولسەتار تاهیر شەریف، حاجی قادر شاعیری شۆڕشگێڕ و پێشکەوتنخواز و دیموکراتی نەتەوەی کورد، بەغدا، ١٩٧٧.
- کەریم شارەزا، کۆیە و شاعیرانی، بەغدا، ١٩٦١.
- کەریم شارەزا، نالی و زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی، بەغدا، ١٩٨٤.
- کنز العرفان، دیوان غزلیات حضرت میر محمد صالح حسنی نعمه اللهی، چاپخانهء کاوه، کرماشان، ١٣٢٤ﻫ/١٩٤٥م.
- کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کوی، چاپ و بڵاوکردنەوەی عەبدولرەحمان سەعید،

بەغدا، ١٩٢٥.
- کۆمەڵە شیعری فەقێ قادری هەمەوەند، ئامادەکردنی مەلا عەبدولکەریمی موددەریس و فاتیح عەبدولکەریم، بەغدا، ١٩٨٠.
- مارف خەزنەدار، عەبدوڵڵا بەگی میسباح - ددیوان شاعیری گەورەی خاکی موکریان، بەغدا، ١٩٧٠.
- مارف خەزنەدار، کوردی تورکمانستان، هەولێر، ٢٠٠٣.
- مارف خەزنەدار، نالی لە دەفتەری نەمریدا، بەغدا، ١٩٨١.
- محەمەدی مەلا کەریم، نالی لە کلاوڕۆژنەی شیعرەکانییەوە، بەغدا، ١٩٧٩.
- محەمەدی مەلا کەریم، حاجی قادری کۆیی، بەغدا، ١٩٦٠.
- محەمەدی مەلا کەریم، هەنگاوێکی تر بەرێگادا بەرەو ساغکردنەوەی دیوانی حاجی قادری کۆیی، بەغدا، ١٩٨٩.
- محەمەدئەمین هەورامانی، میرزا ئۆلقادر، بەغدا، ١٩٨٤.
- مەسعوود محەمەد، حاجی قادری کۆیی، بەغدا، بەرگی یەکەم، ١٩٧٣؛ بەرگی دووەم، ١٩٧٤؛ بەرگی سێیەم، ١٩٧٦.
- مەسعوود محەمەد، چەپکێک لە گوڵزاری «نالی»، بەغدا، ١٩٧٦.
- مکرم تاڵەبانی، شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ژیانی-پەروەردەی-بیروباوەڕ و شیعری، هەولێر، ٢٠٠١.
- هەردەوێڵ کاکەیی و مستەفا نەریمان، شاعیری چەوساوەکان خەلیل منەووەر، بەغدا، ١٩٨٤.

ناوەڕۆک

پێشەکی

بەشی یەکەم

بەکورتی مێژووی هەرێمە جوگرافییەکانی باشووری کوردستان و... 7

مێژووی سیاسی هەرێمە جوگرافیاکانی باشووری کوردستان 7

بڵاوبوونەوەی ڕینیسانسی ئەدەبی کوردی لە هەموو ناوچەکانی باشووری کوردستاندا 21

بەشی دووەم

ڕینیسانسی شیعری کوردی لە کۆیە 27

شاری کۆیە 27

شاعیرانی کۆیە 28

کەیفی 31

نموونەی شیعری کەیفی 33

جەلی 39

ئەختەر 47

گەشتێ لە گوڵزاری شیعری ئەختەر 48

سانی 57

نموونەی شیعری سانی 58

نیهانی 63

نموونەی شیعری نیهانی 64

مەنفی 69

نموونەی شیعری مەنفی 70

بەشی سێیەم

سەید یەعقووب 77

ژیانی 77

شیعری 78

نموونەی شیعری 79

بەشی چوارەم

فایەق 91

ژیانی فایەق 91

شیعری فایەق 91

نموونەی شیعری فایەق 92

بەشی پێنجەم

جافەر قولی 107

بەسەرهات 107

شیعری جافەر قولی 108

نموونەی شیعری جافەر قولی 110

بەشی شەشەم

حاجی 119

ژیانی حاجی 119

شیعری حاجی 121

نموونە کلاسیکییەکانی شیعری حاجی 128

بەشی حەوتەم

گەشتێک بەناو شیعرە میللی و نوێگەرییەکانی حاجی 149

حاجیی ڕۆشنبیر و زانا و سیاسی و شۆڕشگێڕ 149

بەیتەکانی حاجی 150

لیریکەکانی حاجی 162

بەشی هەشتەم

فەقێ قادر 183

ژیانی فەقێ 183

شیعری فەقێ 184

نموونەی شیعری فەقێ 186

بەشی نۆیەم

مەحوی – مەحوی و شیعر 195

ژیانی 195

شیعری 197

بەشی دەیەم

شیعری گێتی سۆفیزمی مەحوی 217

سۆفیزم 217

نموونەی شیعری سۆفیزمی کۆزمۆسی (گەردوونی) 220

نموونەی شیعری وەسفی سۆفیزم 228

شیعری دژی دەروێشیزم 231

بەشی یازدەم

سالّح 237
بەسەرهاتی شاعیر 237
خاسیەتی شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە 238
خاسیەتی شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە 242
گەشتی گێتیی لاهووتی شیعری سالّح 243

بەشی دوازدەم

شێخ ڕەزا – ژیان و شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە 279
ژیانی شاعیر 279
شیعری شێخ ڕەزا لە ڕووی ڕوخسارەوە 285
بەشی سێزدەم 289
شیعری شێخ ڕەزا لە ڕووی ناوەڕۆکەوە 289
ئاسۆی شیعری شێخ ڕەزا 289
ئەدگاری شیعری شێخ ڕەزا 290
نموونەی شیعری شێخ ڕەزا 290

بەشی چواردەم

وەفایی 347
ژیانی 347
شیعری وەفایی 348
گوڵستانی شیعری وەفایی 351
شیرین تەشی دەڕێسێ 370
شیعری خۆماڵی سیلابی 375

بەشی پازدەم

قادر – ژیان و شیعری لیریکی 383
ژیانی قادر 383
شیعری قادر 383
شیعری لیریکی قادر 386

بەشی شازدەم

شیعری ئیپیکی قادر 407
جەنگی کوللە و ئاینەمەل 407
سەما و زەمین 418

بەشی حەڤدەم

حەریق 425
ژیانی 425
ڕوخساری شیعری 426
ناوەڕۆکی شیعری 429
شیعری مەسنەوی 448
شیعری دیالێکتی گۆرانی 450
تاک و چواریـن 452

بەشی هەژدەم

ئەدەب – ژیان و خاسیەتەکانی شیعری 457
ژیانی ئەدەب 457
خاسیەتەکانی شیعری ئەدەب 459

بەشی نۆزدەم

گەشتی گوڵزاری ئەدەب 477
وەسفی بووکی پەردە و بەزاوابوون 477
پەری بەسەما دێتە سەر شانۆ 489
کچی ئەدەب بەیادی نالی 493
دیالۆجی دڵدار و دلبەر 497
شیعری ئەدەب بۆ گۆرانی 499

بەشی بیستەم

خەلیل – ژیان و شیعری لیریکی 505
ژیانی شاعیر 505
شیعری شاعیر 507
شیعری لیریکی شاعیر 508
موناجات و نەعت 508
دڵداری 510
وەسف 514
کۆمەڵایەتی 525
شانازی و ستایش و پێدا هەڵدان 540
ماتەمنامە و لاواندنەوە 541
داشۆرین 543

بەشی بیست و یەکەم

پۆیێمی خەلیل 549
چیرۆکی شیعری کۆمەڵایەتی 549
چیرۆکی شیعری گورگە هار 549
جەنگی یەکەمی گێتی 552
چیرۆکی شیعری مێژوویی 555
شەهیدبوونی شێخ سەعید 555

بەشی بیست و دووەم

تاهیر 565
شیعری تاهیر 566
ناوەرۆکی شیعری تاهیر 568
گەشتی ناو دیوانی تاهیر 569

بەشی بیست و سێیەم

شیعری بەرزی هەندێ لە شاعیرە کەم ناسراوەکانی کورد 581
تەیموور 585
کۆشکی 591
ئاهی 295
خاکی 599
سالمی سنە 605
جیهان ئارا 611
میهرەبان 617
حەسەن و ئامینە 621
بیبلیۆگرافیا 635
ناوەرۆک 639

تاريخ الادب الكردي

النصف الثاني من القرن التاسع عشر

و

بداية القرن العشرين

(١٨٥١ - ١٩١٤)

يتناول هذا الجزء من الكتاب مسيرة الادب الكردي خلال اكثر من نصف قرن، يتطرق المؤلف فيه الى اسباب تطوره وازدهاره في جميع اصقاع كردستان وخصوصا في المناطق الجنوبية منها. وقد تم التعرف على مضامين الشعر الكردي خلال اعمال الشعراء الذين ظهروا في تلك الحقبة من تاريخ الشعب الكردي. ولم يكن الابداع الشعري مقتصرا على نتاج الشعراء العظام وانما يجد المرء نماذج ممتازة لشعراء غير معروفين او قليلي الانتاج. والفترة الزمنية هذه غنية بكبار الشعراء الذين يُعتبرون من البارزين في الادب على مر العصور التي عاش فيها الشعر الكردي منهم الحاج قادر الكوئي ومحوي والشيخ رضا الطالباني وعبدالرحيم وفائي والملا صالح حريق ومصباح الديوان وغيرهم.

الجزء الرابع

الدكتور معروف خزنەدار

أربيل ٢٠٠٤

The History of Kurdish Literature

The Second Half of 19th. Century
And
Beginning of 20th. Century
1851 - 1914

Vol. IV

By
Prof. Dr. Marouf Khaznadar

Arbil 2004